

उत्तररामचरितम् ।

श्रीहरिदासदेवशर्मणा

१८४३ शकाब्दीय-

।शमहोपाध्याय-महाकवि-भारताचार्य-श्रीहरिदाससिद्धान्तवा

अशेषगुणभूषितः

स्मरसमानशोभान्वितः,

बृहस्पतिमहामत

सततशान्तमूर्तिः कृती ।

सुशिक्षित-सुविक्रमो

वितरणं च कर्णोपमां

दयालुरिति गीयते

जनगणेन यो भारते ॥

खुलनाजिलाधीन-नकोपुरस्थ भूस्वामिनस्तस्य

श्रील श्रीयुक्त राय यतीन्द्रनाथचतुर्धुरीण-

महाशयस्य

कमलालयाकलित-करकमले

सादरं समर्पितमिदम् ।

चिरयुभाश्रीवाङ्मनेन

श्रीहरिदासदेवशर्माणा ।

द्वितीयसंस्करणस्य विज्ञापनम् ।

इन्त भोः ! मदीयटीकासमेतमुत्तररामचरितं प्रथमं प्रकाशितमात्रमेव अनेकेनानेकधैव तदनुकृतम्, केनचित् टीकायाः केवलमक्षराणि परिवर्तयता निखिलभावपरिग्रहेण, केनापि अक्षरञ्च भावश्च सञ्चिन्वता प्रायेण नाम्नोऽपि ग्रहणेन, अन्येन तु अन्तरान्तरा भावं प्रायेण चालङ्कारानासादयता संसाधितमनुकरणम् । तथापि तु सारग्राहिणः - संहृदया ग्राहकाः परमानुग्रहेण नितरामाग्रहेण च कृत्रिममपहाय प्रकृतमेव समगृह्णन्त । इति खलु द्वितीयवारमिदं मुद्रितम् ।

अत्र च कागज इत्यस्य प्रायेण पञ्चगुणमूल्यातिरेकेऽपि मुद्रणव्ययस्य च प्रायेण द्विगुणातिरेकेऽपि च दरिद्रग्राहकाणां सुविधाविधानाय मूलपुस्तकस्य एककपर्दकमूल्यमपि नातिरिक्ती-
कृतम् ; किन्त्वस्मिन् संस्करणे वङ्गानुवादातिरेकात् तन्मूल्यमेव च अष्टानकमात्रमतिरिक्तीकृतम् ।

तस्मिन्, ग्राहकाः खलु परमसन्तोषादेवेदमिदानी-
माददीरन्निति ।

१८४३ शकाब्दीय-
सौरभाद्रपदसप्तदश-
दिवसीयम् ।

}

। वनात-
श्रीहरिदासदेवशर्माः ।

चतुर्थसंस्करणस्य विज्ञप्तिः ।

परमकारुणिकस्य जगदीशितुः करुणया सञ्जातमिदम् उत्तररामचरितस्य चतुर्थं संस्करणम् । तत्र द्वितीयसंस्करण-काले कागज इत्यस्य प्रायेण दुर्लभतया महामूल्यतया च सत्यामपि प्रबलेच्छायां पूर्वानुरूपं तत् प्रदातुं नालभासम् । तत एव हि चारभूमौ शस्यमिव नितान्तनिकृष्टपत्रे (कागजे) मुद्रणमपि नितान्तनिकृष्टमेव जातम् । तथापि तु सारार्थिणा शुकपक्षिणैव गुणग्राहिणा ग्राहकवर्गेण नितरामप्रसन्नमनसा तदपि द्वितीयं संस्करणं निःशेषीकृतम् । समजनि च मे निन्दासहचरो प्रशंसा दुःखमिश्रितञ्च सुखम् । तेन चात्र चतुर्थं संस्करणे परमोत्कृष्टमेवापि तं पत्रम् (कागज), मुद्रणमपि सुक्तावदेवोज्ज्वलीकृतम्, महीयसा चायासेन परिशोधनं सम्पादितम् । किं बहुना, अस्मिन् खलु संस्करणे सर्वथैवोत्कर्षविधाने विहितो गरीयानेव यत्नः । तन्नन्ये, चतुर्थमिदं संस्करणं सद्दयो ग्राहकगणः सुप्रसन्नमना एव गृह्णोयादिति । अस्मिन् खलु चतुर्थसंस्करणे व्ययाति-बाहुल्यादेव मूल्यार्तिभङ्गस्यमपि सञ्जातमिति क्षन्तव्यम् ।

विनीत-

श्रीहरिदासदेवशर्माः ।

उत्तररामचरितम् ।

—:०:—

प्रथमोऽङ्कः ।

—०—

इदं कविभ्यः (१) पूर्वैभ्यो (२) नमोवाकं प्रशास्महे ।
विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥१॥

नमो गर्णशाय ।

सारदा सकलशास्त्रपारदा शारदाष्वजमुग्रो मतिं सताम् ।

शारदो शशधरस्य कौमुदी मादिनीं कुमुदिनीमिव क्रियात् ॥

कापि नाम भवभूतिभाषिता भारती गुरुगभीरभावभाक् ।

भावमुग्धमनसो मनोऽनिशं मज्जयत्यतु १रुधसागरे ॥

स्लपयति भवभूतेभारतीं भावरम्यां

विशदयति नवा मे वाक्यमौट्टङ् न शङ्काम् ।

शशिन इव कलङ्कः सुन्दरस्योच्चदोषः

न भवति रुचिहारी किन्तु वैचित्र्यकारी ॥

अथ तत्रभवान् अशेषदेशभाषाशास्त्रनिपणः कविकुलशिरोमणिर्भवभूतिरुत्तरराम-
चरितं नाम नाटकं चिकौषन् निर्विघ्नचिकौषितपरिसमाप्तिकामो मङ्गलशीलमावबन्ध ;
सूत्रधारादयस्तु “रङ्गविघ्नोपशान्त्यर्थे नान्दोमादौ प्रयोजये”दिति शास्त्रात् सभ्यानामात्मनाश्च
मङ्गलार्थं तमेव पठन्ति इदमिति । पूर्वैभ्यः प्राचीनैभ्यः कविभ्यः वाङ्मौक्तिक-व्यासादिभ्यः

(१) गुरुभ्य इति पाठान्तरम् । (२) सर्वैभ्य इति पाठमेदः ।

(२०)

प्राचुर्येण माधुर्यं गुणः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

“चित्तद्रवीभावमयो ह्लादी माधुर्यमुच्यते ।

सम्भागे करुणं विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥”

भोजः प्रसादावल्पाधिकभावेन परिदृश्यते ।

तदयं संग्रहश्लोकः—

धौरोदात्तोऽनुकूलः स परमपुरुषो नायको रामचन्द्रः
सीता मध्या स्वकीया भुवननिरूपमा नायिकादर्शभूता ।
वैदर्भी नाम रीतिः, पुनरिह करुणो विप्रलम्भो रसोऽङ्गी
माधुर्याख्यो गुणश्च प्रथमकृतिरियं मालतीमाधवस्य ॥

—•—

अथ नाटकोक्तदेशानां नामानि ।

प्राचीननामानि

इदानीन्तननामानि

लङ्का	—	—	सिंहलः ।
विदेहः	—	—	त्रिहुतः ।
ऋष्यशङ्काश्रमः	—	—	सिंहेश्वरः (भागलपुरे) ।
मिथिला	—	—	मिथिला ।
अयोध्या	—	—	अयोध्या ।
पञ्चवटी	—	—	पञ्चवटी (नासिकनामकस्थानसन्निहिता) ।
दण्डकारण्यं	—	—	नागपुरावधिनसिकपर्यन्तविस्तीर्णभूभागः ।
जनस्थानं	—	—	दण्डकारण्यस्य अंशविशेषः ।
वाञ्छीकितपोवनं	—	—	विठुरः (ब्रह्मावतः) ।

—•—

“विनयार्जवादिशुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीषा ।”

“मध्या विचित्रसुरता प्रकटस्वरयौवना ।

ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता ॥” (क)

सा पुनरनिर्वासितावस्थायां स्वाधीनभर्तृका, निर्वासिताव-
स्थायान्तु प्रोषितभर्तृका । तत्र स्वाधीनभर्तृकालक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

“कान्तो रतिगुणकृष्टो न जहाति तदन्तिकम् ।

विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका ॥”

प्रोषितभर्तृकामाह रसमञ्जरी—

“देशान्तरगते भर्तृरि सन्तापाकुला प्रोषितभर्तृका ।” (ख)

न च कथमेकस्या उक्तद्विविधत्वमिति वाच्यम्—

“कचिदन्तान्यसाङ्ख्यामासां लक्ष्येषु दृश्यते ।”

इति दर्पणकारिणैव साङ्ख्याङ्गीकारात् ।

करुणविप्रलम्भशृङ्गारः प्रधानरसः । तथा च साहित्यदर्पणे—

“धूर्नीरेकतरङ्गिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।

विमनायते यदेकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥”

“कल्याणरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता” इत्यभिदधती रामस्य सीतामरणनिश्चयान्
तदर्थमेकान्तविमनायमानत्वात् सप्तमाङ्गे भीतायाः पुनर्लभ्यत्वाच्च । वीररौद्रादयस्त्वङ्गरसा
यथास्थानमनुसन्धेयाः ।

बाहुल्येन वैदर्भी रीतिः । यथा तत्रैव—

“माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका ।

अव्यक्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ।”

केचित्तु पाञ्चालीं रीतिं वदन्ति । किन्त्वत्र स्तोत्रविस्तरतः सर्वा एव रीतयो लक्ष्यन्ते ।

(क) विचित्रसुरतेत्यादिकन्तु मध्याया एव भेदप्रदर्शकं पृथक् पृथक् लक्षणमिति
बोध्यम् ।

(ख) देशान्तरगते भिन्नदेशस्थिते इत्यर्थः ।

अथ स्वरूप-नायकनायिकादिनिरूपणम् ।

प्रायेण नाटकलक्षणलक्षिततया रूपकेषु तदिदमुत्तरराम-
चरितं नाम नाटकम् । तथा च सङ्गीतदामादरे—

“प्रख्यातोत्तमनायकं रसमयं राजर्षिर्वंशोद्भवं
साङ्गं भङ्गजयान्वितं लयमयं तत्तत्पुराणाययम् ।
भाषावैभवसुन्दरं प्रविलसन्नानाविलासं बल-
वृत्तिव्याप्तमशेषसन्धिसहितं समाङ्गवद्भाटकम् ॥”

अत्रेदमवधेयम्—स्वाभिप्रायानुसारिणी किल कविकल्पना सर्वथैवेतिहास-
गनुसृत्याविर्भवितुमेव नाहति, तेन च खलु सा इतिहाससामञ्जस्यमपेक्षते, अपेक्षते तु
ऐतिहासिकनायकनायिकामावम् । तथा च महाभारतेन सङ्गाभिज्ञानशकुन्तलस्येव
रामायणेन समसमस्यापि प्रायेणापाख्यानभागे वैषम्ये सत्यपि नायकनायिकयोरैतिहासिक-
तया न क्षतिरिति ।

अत्र श्रीरामचन्द्रो दिव्यादिव्यः पूर्णलक्षणलक्षितधीरोदात्त-
प्रकृतिरनुकूलो नायकः । तथा च साहित्यदर्पणे—

“दिव्यादिव्यो यो दिव्याऽप्यात्मनि नराभिमानी । यथा—श्रीरामचन्द्रः ।”

“अविकल्पनः क्षमावान् अतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थैर्यान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥”

“अनुकूल एकनिरतः ।” इति च ।

नायिका तु सीता स्वीया प्ररूढयौवनरूपमध्या । (क)
यथा तत्रैव—

(क) श्रीरादिभेदवयन्तु मानावस्थायामिव सम्भवतीति तन्नेदी न लक्षितः ।

अथ नाट्योल्लिखितव्यक्तिगणः ।

पुरुषाः ।

सूत्रधारः प्रस्तावसूचकः प्रधाननटः ।

नटः पारिपाश्विकापरनामा सूत्रधार-

सदृशगुणवान् कश्चित् ।

रामः अयोध्याधिपतिः सूर्यवंशीयो

राजा ।

कच्चुकी अन्तःपुरचरौ विद्वान्

वृद्धब्राह्मणः ।

अष्टावक्रः मुनिविशेषः ।

लक्ष्मणः सुमित्रापुत्री रामस्य भ्राता ।

दुर्मुखः कश्चिदगुप्तचरः ।

शम्भुकः शूद्रतापसः ।

सौधातकिः अपूर्णशिक्षितः कश्चित्

मुनिकुमारः ।

भाण्डायनः पूर्णशिक्षितः कश्चित्

मुनिकुमारः ।

जनकः सीरभ्वजो नाम मिथिलाधिपतिः ।

कुशः }
लवः } रामस्य पुत्री ।

चन्द्रकेतुः लक्ष्मणस्य पुत्रः ।

सुमन्त्रः प्राचीनरुतारथिः ।

विद्याधरः अपरिचितनामा देवशीनि-

विशेषः ।

वाञ्छीकिः कश्चित् महर्षिः ।

मुनिबालकाः सैनिकपुरुष इत्यादयोऽपि ।

स्त्रियः ।

सीता जनकनन्दिनी रामस्य पत्नी ।

भार्वेयी ब्राह्मणवत् सकलसंस्कारैः

संस्कृता ब्राह्मणजातीया

काचित् स्त्री ।

वासुन्ती वनदेवता (वनाधिकारिणी)

तमसा }
मुरला } नद्यधिष्ठातृ देवताद्वयम् ।

कौशल्या रामस्य माता ।

अरुन्धती वशिष्ठपत्नी ।

विद्याधरी अज्ञातनाम्नी उक्तविद्याधरस्य

पत्नी ।

भागीरथी गङ्गादेवी ।

पृथ्वी पृथिवीदेवी ।

प्रतीहारौ अन्तःपुरद्वाररक्षिका ।

कालिदासत एव बीजमुपादाय ततोऽपि कल्पनाकुशलतामात्मनो,
दश्यता फलकुसुमशोभितशालविटपिनं निर्माय चमत्कारिणो
रचनाचातुरी परिदर्शिता ।

सप्तमाङ्के “कार्यं निर्वहणेऽद्भुत”मित्यालङ्कारिकवाक्य-
मनुसृत्य यादृशं महाद्भुतचित्रमाविष्कृतं न खलु तादृशं कुत्रापि
रूपकान्तरे परिलक्ष्यते ।

अस्य हि प्रतिपदं प्रतिपादञ्च समादाय समालोचना
प्रकृतनाट्यकदिगुणायतनग्रन्थैर्नापि न शक्यते कर्तुम् । तथापि तु
टीकायामेवास्माभिर्यथास्थानमनेकशः समालोचितमिति तस्यात्र
पुनरावृत्तिरनावश्यकी ।

किन्तु नाटकनिवहेषु अभिज्ञानशकुन्तलम् उत्तररामचरितञ्च
सर्वथैव समुज्ज्वलरत्नम्, अनयोस्तु कतरञ्चारुतरं तन्निर्वाचन-
मशक्यमेवास्माभिः । किं बहुना, यदि कश्चित् स्वयं कालिदासं
भवभूतिञ्चैकत्र समुपवेश्य प्रष्टुमशक्यत्—“कविकुलशिरामणि-
युगल ! कतरन्नेतयोश्चारुतरं नाम ? मन्ये, तदा तावपि सशिरः-
कण्डूयनमिदमवदिष्यतां यत्, एतन्निर्वाचनं विशेषविवेचना-
धीनम्, अपि च समयसापेक्षम्, किञ्च नैपुणोद्देयम्, अथवा
अशक्यमेवे”ति ।

कवित्वे कालिदास एव गरीयान्, भवभूतिस्तु शास्त्रज्ञतायाम्,
सदाचारे, धार्मिकतायामभिमाने च प्रधानतर इति ।

सौधातक्योः परस्परालापौ नितान्तकौतुकावहः । हन्ते दानीं
 परोक्षाकेशरिणी तं खलु छात्राणामनध्यायमहोत्सवललित-
 कुरङ्गं सम्पूर्णमेव कवलितवती । तथा लवदर्शनावधि शेषं
 यावत् बालस्वभावसुलभं चापल्यम्, वर्षीयसां नैसर्गिकं
 वात्सल्यं सुनिकुमाराणां ब्राह्मणोचितशान्तिप्रियता शैशव-
 सम्भवभीरुता च, लवस्य राजात्मजयोग्या मनस्विता तेजस्विता
 वीरता चातीवमनोहरा ।

पङ्कमाङ्गे कुमारयोः सविनयसदाचारश्च सौजन्य-शौर्य-
 दर्पभूयिष्ठं चरित्रं तदानीन्तनलोकाचारश्च भावयतो जनस्य
 इदानीं परप्रतारणापग्निरूपेण भारतवर्षे विस्मयेनानन्देन च
 महाशोकमेवावहति ।

षष्ठाङ्गे विष्कम्भके दुरूहशब्दसमूहानामेव सुदीर्घसमासोप-
 न्यासः सर्वथैवाभिनयप्रतिकूलतया नितान्तदुर्गमतया च
 दोषावह एव । अन्यत्रापि नाटकेऽस्मिन्नीटुशो दोषः समन्विष्ट-
 माणः सुलभ एव । अभिज्ञानशकुन्तले राजा दुष्मन्तो नितान्त-
 शिशुं सर्वदमनमवलोक्य क्षणं स्वसन्तानतया निश्चिन्वानः
 क्षणमपि च परपुत्रतया सन्दिहानः बहु विकल्पयन् विशेषविषादं
 प्रकाशयन् विस्मयमादधाति कौतुकञ्चोपजनयति लोकानाम् ।
 अत्र तु रामभद्रो महासमरसमर्थयोर्नितान्तशिक्षितयोः किशोर-
 वयमोरेव कुशलवयोः परिचये विविधकौशलमुद्गावयन्नपि
 तदसमर्थः संशयलालसासमाकुलो विलापविह्वलमानसो विस्मय-
 कौतुकयोः परां काष्ठामुपजनयति । तेन हि भवभूतिना

इत्यनेन कालिदासेन चित्रदर्शनकथामात्रमुपन्यस्तम् ।
 अत्र तु भवभूतिना परेषामनुन्नेयभावेन तस्यैव कथायामुपादाय
 विवृतभावेन पृथक् पृथग्विचित्रावलीप्रदर्शनं
 खल्व्वात्मनः परमचमत्कारिणी • कल्पनाशक्तिराविष्कृतेति
 वदन्ति ।

अपरे तु चित्रदर्शनेन मुनिपत्नीभिर्भूतपूर्वसद्भावस्मरणात्
 सीतायाः पञ्चवटीवनगमने स्वत एव वासना भविष्यति, तत्
 पूरणच्छलेन च निर्वासनं युक्तियुक्तमिति निर्वासनोपाख्यान-
 योजनायाः सुविधाविधानाय चित्रदर्शनमित्याहुः । अस्य सिद्धान्तस्य
 बहुवादिसिद्धतया टोकायामयमेवास्माभिः सन्निवेशितः ।

द्वितीयाङ्कविष्कम्भक एव मनोहरः, शेषांशस्तु अनावश्यक-
 शैलवनादिवर्णनबहुलतया धैर्यमवसादयति ।

आद्योपान्तः समस्त एव तृतीयाङ्कः परममनोरमः ।
 अभिज्ञानशकुन्तले जागरितस्मृतेर्वियोगवेदनाविधुरोक्तस्य
 दुष्मन्तस्य विलापमाकर्ण्य अन्तरालवर्त्तिनी शकुन्तलासखो
 सानुमती (मिश्रकेशी) यदिदमाह—“सहि ! दूरे वट्टसि
 एआइणी ज्जेव कस्ससुहाइ अणुभवेमि” तदीयभावमादाय
 भवभूतिः खल्वस्मिन्नङ्के प्रकृतसीतामितादृशीं विधाय स्वनिमित्तं
 रामस्य विलापं आवयन् बलवदाकुलत्वं प्रदर्शयन् आत्मनि
 पूर्ववदन्तुषप्रगाढप्रणयास्तित्वञ्चानुभावयन् कालिदासादपि
 कल्पनायामतोवात्मनैपुण्यमदर्शयत् ।

चतुर्थाङ्के विष्कम्भके अनध्यायलम्भावसरयोः भाण्डायन-

सर्वदैव परुषेण भवितव्यमित्यस्ति वेदोपदेशः, न वा कर्त्तव्य-
हानिमकुर्वाणं शोकसमाकुलतामात्रमेव पुरुषाणां वीरत्वं
निहन्तीति केनापि मन्यते । दृश्यते च रामायणेऽपि शैल-
निपतित-लक्ष्मणस्य शोकेन समाकुलता रामस्य । (क)

चित्रदर्शनमत्र प्रयोजनविशेषप्रतिपादनाय प्रयुक्तम् । तथा
च सीतारामयोस्तत्तदविकलचित्रदर्शनेन परमसद्भावस्य सर्वथै-
वाकृतिमताप्रत्ययात् परस्परप्रणयस्तदानीं सहस्रधा वृद्धि-
मुपगतः । परक्षण एव समुपजायमानो निर्वासनकृतः सीता-
रामयोश्चिराय वियोगः शरच्चन्द्रचन्द्रिकामतीत्य निविड़ान्धकार-
समागम इव, परमरमणीयनगरमतिक्रम्य दारुणारण्यप्रवेश
इव शीतलतममलयमारुतमपहाय निबद्धनिदाघताप इव च
हृदयमग्निविदारणो दुःसह्यतम एवासीत् । यदि पुनश्चित्रदर्शन-
मेव नाकरिष्यत् तदेदृशी प्रकृतरसपोषकता नाभविष्यदेव ।

केचित् कालिदासतोऽपि निजकल्पनानैपुण्यप्रदर्शनाय
भवभूतिना चित्रदर्शनमुपनिबद्धम् । तथा च—

“तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थान्
आसेदुषोः सद्भुसु चित्रवत्सु ।
प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु
सञ्चिन्त्यमानानि सुखान्यभूवन् ॥” (ख)

(क) यज्ञोक्तं वङ्गीयो वावुरिविति, तदप्यसमीचीनमेव वङ्गीयवावूनामिदानीं प्रायेण
पैथ्य-गाक्षीथ्य-साहसोत्साहदर्शनात् ।

(ख) रघुवंशे चतुर्दशसर्गे २५ श्लोकः ।

अत्र केचिदालोचयन्ति ; रामायणरामो निर्वासितसीतोऽपि, सन् पूर्ववदेव धीरस्थिरप्रकृतिर्महावीरस्वभाव एव दृश्यते, उत्तररामचरितरामस्तु सीता निर्वासयन् वङ्गीयो 'बावु'रिव विषमवियोगविधुरः परमशोकसमाकुलः स्वयमपि रुदन् स्वदशा-प्रदर्शनेन परानपि रोदयन् नितान्तदुर्बलोचितकामलहृदयः कापुरुष इव परिलक्ष्यत इति ।

तदिमामुक्तिममीषामसमीचीनामेव मन्यामहे । (तथा च इतिहासप्रणेता वाल्मीकिः, भवभूतिस्तु नाटकनिर्माता । इतिहासकर्त्ता यथायथवस्तुस्वरूपप्रकाशमात्रप्रयोजनतया प्रदीप इव महास्वाधीनः, नाटकनिर्माता तु पर-मनोरञ्जनमात्र-प्रधानोद्देश्यतया गायक इव परमपराधीनः, वाल्मीकिः श्रोतार-स्तदानीन्तनाः समुन्नतिचरमसोमासमारूढभारतजन्मानो महा-वीरधीरप्रकृतयो मनस्विमानवाः, भवभूतिः श्रोतारस्तु (द्रष्टारस्तु) अवर्नातशेषसीमासन्निहितप्रायभारतवासिनः पुत्रकलत्रादि-लालनपरायणा बलवदलसकामलमानसा मानुषाः । तेन च रामायणरामचरित्रसम्माननिजनाटकायरामचरित्रचित्रणे तादृश-श्रोतृवर्गस्य चित्तवृत्तेरननुकूलतया समनुरञ्जनाभावात् श्रवण-वैमुख्येन शिक्षाविधानमसम्भवमेव, परन्तु कविलभ्ययशसोऽप्य-लभेन भवभूतेरुद्देश्यसिद्धिरेव न स्यात् । अतः कोमलराम-चरित्रचित्रणमन्तरेण भवभूतिः किं नाम कुर्यात् । तेन च रामायणरामेण सह उत्तररामचरितरामस्य तुलनाकरणकामनैव नोपपद्यते । अथवा प्राणप्रतिमप्रियतमायाश्चरविच्छेदेऽपि शोकसंवेगाभावे महती परुषतैव प्रतीयते, न च वीरपुरुषेण

अथ संचिप्तसमालोचना ।

अल्पया नहि जनो निजशक्त्या
शक्तिमान् गणयितुं गुणराशिम् ।
अन्नपुच्छमिव बालविडालः
किन्तु दूषयति तं सुखदानात् ॥

—विराजसरोजिनो ।

इतिवदस्तु वा माट्टशां समालोचनया दूषितमेव नाटकरत्न-
मुत्तररामचरितम्, तथापि ममेयं प्रवृत्तिर्निवर्त्तयितुमशक्यैव
सञ्जाता । किन्तु खलु नवनलिनं मलिनं भवितेति मत्वा
मधुकरस्तदुपरि परिपतितुं निवर्त्तते नाम ? अथवा स्वेनैव
गुणगरिम्णा निरतिशयचारुतरस्य किलोत्तररामचरितस्य
स्वरूपबाधनपरायणायां माट्टशानां समालोचनायां सत्यपि
सहृदयानामलीकालापकोलाहलमश्वे न खलु मे भीतिकातरं
मनः, न खलु शरदि विकाशमाने पौर्णमासीचन्द्रमसि खद्योतः
प्रद्योतितुं लज्जते नाम ।

इह खलु (कवीनां काव्यनिर्माणमुख्यप्रयोजनं नाम परम-
चमत्कारिणा नायकनायिकाचरित्रचित्रणेन सरसभावेन
साधारणानां शिक्षाविधानमेव । तच्च चरित्रचित्रमत्र यथा
साङ्गतया निष्पन्नम्, अन्यत्र कुत्रापि ताट्टशं नोपलभ्यते ।

अत्र हि महाकविना परमादर्शनायकीकृतो रामचन्द्रः,
पतिव्रताधर्मो रमणोशिरोमणीकृता सीता, प्रवर्त्तितञ्च काव्य-
जगति निजसाम्राज्यम् ।

तत्रान्तरे वीरधुरीणः काश्मीरेश्वरो ललितादित्यो नाम्
 राजा यशोवर्मणा सह केनापि निमित्तेन महासमरे प्रवृत्तः ।
 विजितश्च तस्मिन् यशोवर्मा । विजयमानश्च ललितादित्यः
 स्वसभायां भवभूतेः सक्तन्मात्रपदार्पणरूपेणैव पण्डेन सन्धिवन्धनं
 विधाय विरराम ; न पुनरिदानीन्तन इव कोटिशो धनराशिं
 क्षतिमापूरयितुमङ्गीचकार ।

हन्त भोः ! “ते हि नो दिवसा गताः” भारतवर्षस्य । यत्र
 खल्वीदृक् परगुणमुग्धमानसो विजेता, तादृशश्च कविकुलरत्नं
 युगपदेव जगदुच्चासने निवेशयामास भारतवर्षम् । इदानीन्तनीं
 दशमनुभवन्तः तच्च समयं चिन्तयन्तः किं नाम स्वतो
 विगलन्तोमश्रुधारां संवरीतुमर्हन्ति सहृदयाः ? ।

ललितादित्यः किल ६८३ ख्रिष्टाब्दादारभ्य ७२८ ख्रिष्टाब्द-
 पर्यन्तं काश्मीरराज्यं परिपालयामास (१) । तेन सह सम्पादित-
 समरो यशोवर्मदेवोऽपि तस्मिन् समय एव कान्यकुब्जप्रदेशं
 शशासेति यथार्था खलु सम्भावना ; अतएव तदीयसभासदा-
 मन्यतमो महाकविर्भवभूतिरपि यशोवर्मणो राजत्वसमय-
 प्रथमभागे प्रादुर्बभूवेति समीचीनमवधारणम् ।

अतः सिद्धं ख्रिष्टीयसप्तमशताब्दीशेषभाग एव भवभूते-
 राविर्भावकाल इति ।

(१) जिनरिल क्वानिङ्गामनिहेंशानुसारादयं निर्द्देशः । किन्तु यावदतः समीचीनं
 प्रमाणान्तरं नोपलभ्यते तावदिदमेव विश्वसनीयम् ।

यदा च भवभूतेरसाधारणधीशक्ति-विद्या-ब्राह्मण्य-कवित्व-
प्रभृतिसद्गुणजातजनितं यथा दिशि विदिशि च क्रमशो
विस्तीर्णमासीत्, तदा नितान्तविद्योत्साही परमपरगुणग्राही
कान्यकुब्जेश्वरो यशोवर्मदेवः स्वसभायां समादरसमानीतेन
भवभूतिना सभासदः पदमलञ्चकार (१)।

तत्र च भवभूतेरसाधारणी परमचमत्कारिणी कवित्वशक्तिः
वसुधाधिपतेरासौधशिखरात् दीनकुटोरपर्यन्तं सहृदयसमुद्-
गीता विस्मयमाटधाति स्म लोकानाम्।

टीकाकृत् अनन्तपण्डितश्च मन्यते स्म ; यत् अस्य कवेः 'श्रीकण्ठ' इति पितृकृतं नाम।
परन्तु—

“साऽम्बा पुनातु भवभूतिपवित्रमूर्तिः।”

“तपस्वी कां गतोऽवस्थामिति स्मैराननाविव।

गिरिजायाः स्नौ वन्दे भवभूतिसिताननौ ॥”

इत्थं श्लोकनिर्माणात् भवभूतिरिति नाम समभवदिति। अपरं तु श्रीकण्ठ इति
नाम, भवभूतिरित्युपाधिरिति वदन्ति। तदुभयमप्यलौकिकमिव प्रतिभाति, “श्रीकण्ठ-
पदलाञ्छनी भवभूतिनाम” इति कविना स्वयमभिहिते “काव्यतीर्थपदलाञ्छनी रामदासी
नाम” इत्यादाविव श्रीकण्ठपदस्योपाधित्वेन प्रतीतेः सार्वजनौनत्यात्। श्रीकण्ठपदस्य
व्युत्पत्तिस्तु टीकायां दर्शिता।

(१) काश्मीरराजतरङ्गिण्यमिदमिति वृत्तं दृश्यते। तत्र वृत्तान्तात्तरमपि परि-
लक्ष्यते ; वाक्पतिराजो नाम यशोवर्मदेवस्यापरः कश्चन सभासदासीदिति। सम्भाव्यते
च तत्, येन खल्लसौ वाक्पतिराजः यशोवर्मदेवस्य विक्रमातिशयं गौडविजयक्षोपजीव्य
“गौडवह्नी” नामकं प्राकृतकाव्यं विरचयामास। तत्र चात्मानं भवभूतेः शिष्यतया
परिचाययन् येन प्राकृतेन भवभूतिं प्रशंस ; तस्यायं संस्कृतानुवादः—

“भवभूतिजलनिधिगतकाव्यामृतसरसकणा इव स्फुरन्ति।

यस्य विशेषा अद्यापि विकटेषु कथानिवेशेषु ॥”

(समन्तादवलोक्य) (ङ) । भोः ! भोः ! यदि तावदत्रभवतः •
पौलस्त्यकुलधूमकेतोर्महाराजरामस्यायमभिषेकसमयो रात्रि-
न्दिवमसंहृतानन्दनान्दीकः, तत् किमिति (१) विश्रान्त-
चारणानि चत्वरस्थानानि ? (च)

(ङ) समन्तादिति । समन्तात् सर्वाम् दिग् । सर्वदिग् दर्शनं चत्वरदो नटाः
सन्ति न वेति ज्ञानार्थम् ।

(च) भो इति । भोः भोः इति नटानां सम्बोधनम् । अत्रभवतः पूज्यस्य, पौलस्त्यकुल-
धूमकेतोः पौलस्त्यस्यापत्यं पौत्र इति पौलस्त्यो रावणः पौलस्त्यनामा समर्पणाग्नयतसः तत्पत्नी
विश्रवा तत्पत्नी रावण इति रामायणे दृश्यम् । तत्कुलस्य रावणवंशस्य धूमकेतुः धूमकेतु-
रिव विनाशहेतुस्तस्य । धूमकेतुश्च अशुभसूचकः यद्दृश्यते । तथा च समग्रसंहितायाम्—
“इत्यतः प्रसन्नः केतुर्लोकस्याभादाय न शुभो विपरीतो विशेषतः शक्रचपसङ्काशः विविचत-
शर्ला वा दक्षिणमंशस्य सत्यकरः ।” रात्रिन्दिवं सर्वदा असंहताः अविरताः आनन्दनान्दः
आसीदजनकवाक्यानि श्रुत्वा स तथोक्तः अभिषेकसमयो राज्याभिषेककालो वर्तते इति
शेषः । तत् तदा किमिति कथं चत्वरस्थानानि प्रकृतप्रदेशाः विश्रान्तचारणानि विश्रान्ताः
स्वत्वकर्तव्यविरताः चारणा नटा गेष्टानि वर्तन्त इति शेषः । अभिषेकसमये रङ्गप्राङ्मुखे
नवाद्यानाद्यानां सर्वदेव धनुस्त्रासमुचितमिति भावः ।

अतिशय दिवा चेति इत्थं “धैवतनड्डादयस्ये”ति निपातनात् रात्रिन्दिवमिति उपम् ।
“अभिविधौ कालाश्रमाना” इति द्वितीया ।

“भगता इत्यपि नटाचारणस्य कुशीलवाः ।” “अङ्कनं चत्वरजिरे ।” इति चामरः ।

(य-८) अष्टाञ्जनवर्णतः ७८ आर्य अयोधानिवागौ ७ ७८काल-
वर्षी इत्येताम् । (मकल द्विके दृष्टिपात करिष्या) ७८८ ! ७८८ !
जगद्धर्मनीय एतत् रावणवंशेण धूमकेतुश्चरूप महाराज रामछत्रेण ऐहाई वदि
अभिषेकेण समय इत्येतां वाक्ये एवं दिवाराण आमोदनापेक्ष विराम

(१) किमय, किमिदानीमिति भिन्नौ पाठौ ।

(प्रविश्य) नटः । भाव ! प्रेषिता हि इतः स्वगृहात् महारुजिन
लङ्कासमरसुहृदो महात्मानः प्लवङ्गराक्षसाः सभाजनोपस्थायिनो
नानादिगन्तागता (१) ब्रह्मर्षयो राजर्षयश्च, यदाराधनाय
एतावतो (२) दिवसानुत्सव आसीत् (क) ।

(क) प्रविश्येति । रङ्गभुमादित्यर्थः । नटः अपरः कान् अभिनेता । प्रविश्य
वदतीति शेषः । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । भावयति उतपादयति अभिनयमिति भावः ।
नटान्तरप्रयोज्यः सूत्रधारनाचकः शब्दाऽयम् । तथा च साहित्यदर्पणः -

“सूत्रधार” वदेद्भाव इति वै पारिपायिकः ।

सूत्रधारो भार्ष्णि”ति ।

हि इतः महारुजिन रमिण इतः स्वगृहात् अयोध्यानगरात् लङ्कासमरसुहृदः लङ्का-
समरं सीतीक्ष्वरार्थलङ्कायुद्धं सुहृदः साराधकत्वेन मित्राणि ते, महात्मानः महाबलवान्
प्लवङ्गराक्षसाः प्रदेशं गच्छन्तीति प्रवृत्ताः सुशोभन्मंडादयो वानराः विभोषणादयो राक्षसाः
ति । सभाजनान्तराज्यं अभिषिच्यमानस्य गानस्य प्रीतिविधानाय उत्पतिष्ठन्ति निकट-
वर्तिनो भवन्तीति सभाजनोपस्थायिनः, नानादिगन्तव्यः सर्व्वाभ्यो दिग्भ्यः आगतास्ते ।
ब्रह्मणो ब्राह्मणाय ते ऋषयश्चेति ब्रह्मर्षयः वर्गशृष्टादयः राजानः क्षत्रियाश्च ते ऋषयश्चेति
राजर्षयः जनकादयः प्रेषिताः स्वस्वभवनं प्रति विरुष्टाः । येषां ब्रह्मर्षीणां राजर्षीणाञ्च
आराधनाय सन्तोषकरणाय एतावतः इततः दिवसान् व्याप्य उत्सव आसीत् । अतएव तानि
विश्रान्तचारणानि चत्वरश्चानानीति भावः ।

“अन्तं स्वरूपे नाशि वा” इत्यमरः ।

ना इष्टेते शोकः ; तत्र वक्ष्यामि तत्र नटैर्गण विव्रतं रहिष्ठाहेन
केन ? ।

(ख) नट । (शिवेन कश्चिद्वा) शिक्षकमहाशय ! तद्विषयं कारणं
एहे वे, महाराज लङ्कायुक्ते माहायाकत्री महाश्या वानरगणं उ वानरगणक

(१) नानादिगन्तपावना इति पाठान्तरम् । (२) इततः इति पाठभेदः ।

অন্যত্র—(জ)

বশিষ্ঠাধিষ্ঠিতা দেবী গতা রাঘবমাতরঃ (১) ।

অরুন্ধতী পুরস্কৃত্য যজ্ঞে জামাতুরাশ্রমম্ ॥২॥

সূত্র । বৈদেশিকাঃস্মীতি পৃচ্ছামি, কঃ পুনরসী
জামাতা ? (ক)

(জ) অন্যত্র ইতি । অন্যত্র অপরত্র । চত্বরস্থানানাং বিদ্যালচারণাতায়াম্
অপরত্র কারণমস্মীত্যর্থঃ ।

কিন্দিত্যাহ বশিষ্ঠেতি । বশিষ্ঠে ন মহর্ষিণা অধিষ্ঠিতাঃ রক্ষণীয়ত্বেনাবলম্বিতাঃ
দেবীঃ রাঘবাণাং রামাদীনাং মাতরঃ কৌশল্যাভয়ঃ অরুন্ধতী তদাখ্যাং বশিষ্ঠপত্নীং পুরস্কৃত্য
অর্থঃ ক্রত্বা যজ্ঞে বাদশব্দমস্মাদেব মতে জামাতুঃ ঋত্বয়ঃকৃত্বাশ্রমং গতাঃ । অতএব
সাম্প্রতিসমর্থোধ্যানমরঃ গৌরবিতজনশূলপ্রাপ্যেতি বিদ্যালচারণানি চত্বরস্থানানীতি ভাবঃ ।

অতঃ প্রথমতঃ স্তকারণ্যঃ সক্রমমাখ্যাত কেকানুপ্রাসীঃসলঙ্কারঃ ॥৩॥

(ক) সূত্রেতি । অস্মিৎ পদং বৈদেশিকঃ অর্থোপাধিভিন্নদেশবাসী ইতি ব্রূতীঃ পৃচ্ছামি
অসী ত্বয়ঃ উক্তো জামাতা কঃ । অস্মীতি অহমিত্যর্থকমন্যয়ম্ । পুনঃশব্দো বাখ্যা-
নঙ্কারে । অভিনয়রূপপ্রযোজনবশাৎ পূর্ব্বেমার্য্যাদিকঃ সংহত ইত্যুক্তম্ । অতঃ নানাবিক-
মূলমিতি ন বিরোধঃ ।

এবং আপ্যায়িত করিবার জন্য উপস্থিত নানা দিক্ হইতে আগত ব্রাহ্মর্ষিগণ ও
রাজর্ষিগণকে এই অষোদানগণ হইতে পাঠাইয়া দিয়াছেন, যাহাদের
প্রীতিবিধানের নিমিত্ত এতদিন যাবৎ উৎসব হইতেছিল ।

(ক) আরও কারণ আছে—

রামস্বপ্নপ্রভৃতির মাতা কৌশল্যাদেবীগণভূতি, অরুন্ধতীদেবীকে অর্থে
অর্থে করিয়া, বশিষ্ঠের সঙ্গে যজ্ঞ উপলক্ষ্যে, জামাতার আশ্রমে গিয়াছেন ॥৩॥

(১) রামস্য মাতরঃ ইতি পাঠান্তরম্ ।

नटः । कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् ।

अपत्यकृतिकां राज्ञे लोमपादाय यां ददौ ॥४॥

विभाण्डकसुतस्तानृष्यशृङ्ग उपयेमे (ज) । तेन च साम्प्रतं

कन्यामिति । दशरथो राजा शान्तां नाम कन्यां व्यजीजनत् उत्पादितवान् ।
लोमपादाय तदास्थाय राज्ञे अपत्यकृतिकां कृत्रिमकन्यारूपां यां ददौ ।

यः समानवर्णः पद्मः, मातापिढाः पारलौकिकश्लाघादिकरणं गुणः तदकरणे दीप्त इति जानाति, मातापिढाः गृध्रपक्षं कराति ; गृहीतः स पद्मः कृत्रिमपद्मो भवति ।
यथा मनुः—

“मदृशन् प्रकुर्यादयं गुणदीर्घावचक्षणम् ।

पद्मं पद्मगुणैर्गुणं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥”

तदेतत् कृत्रिमपद्मवत् कृत्रिमकन्यापि शास्त्रीयेति बोध्यम् । तथा च रामायणम्—

“अपत्यकृतराज्ञो वै लोमपाद इति श्रुतः ।

स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः ॥

अनपत्योऽस्मि मे कन्यां सखे । दातुं त्वमर्हसि ।

शान्तां शान्तेन मनसा कन्यार्थे वरवाक्येनाम ॥

श्रुत्वा दशरथो वाक्यं प्रकृत्या करुणात्मकः ।

दास्यते ता तदा कन्यां स राजा विगतज्वरः ।

स्वपुत्रं यास्यति प्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मना ॥” ॥४॥

(घ) विमेति । विभाण्डकस्य तदास्थस्य मुनिः सुतः पद्मः ऋष्यशृङ्गस्तौ कन्याम्
उपयेमे उदुवाहं परिणीतवान् । यथा रामायणम्—

(ख) शूराधार । ‘आमि विद्वान्मौ वलिशो जिह्वासा करितेहि, ऐ
जामाता आवार के ?

नट । राजा दशरथ, शाङ्गानागे एकटौ कक्षा उत्प्रेषण करिगछिलेन ;
बाह्यार कृत्रिमकन्यारूपे राजा लोमपादके दिशहिलेन ॥४॥

(নান্দ্যন্ত) সূত্রধার: (ক) । অলমতিবিস্তরেণ (খ) । অদ্য

(ক) নান্দ্যন্ত ইতি । নন্দ্যন্ত স্তবনং দেবাদীন প্ৰাশীৰ্ব্বাদেন সম্ভান্ নমস্কারেণ
বা আত্মানম্ আনন্দ্যন্তি যা বাক্ সা নান্দী, ইনন্তনন্দধাতো: কৰ্ত্তরি পচাদিত্বাদচ্-
ততশ্চ “প্রজাদিভ্যয়ে”তি স্বার্থে ঞ্চণ্, তত: স্ত্রিয়াসৌপ্রত্যয়: । তথা চৌক্ৰং নাট্যপ্রদীপে—

“নন্দন্তি কাব্যানি কবীন্দ্রবর্গা: কুশীলবা: পারিপদাশ্চ সন্ত: ।

যস্মাদনং সজ্জনমিস্তু হ্রস্বো তস্মাদিয়ং সা কথিতেহ নান্দী ॥”

“নন্দন্তি দেবতা যস্মাত্তস্মাদান্দোতি কৌতুহীতা” ইত্যপি । সা চণ্যং নান্দী সুপ্-
তিঙল্লরূপদ্বাদশপদা । তথা চ ‘প্রশাস্যহে’ ইতি সোপসর্গমেকং তিঙল্লং পদং বিন্দেস
ইতি চাপরম, সজ্জনানি চ দশ ইতি মিলিত্বা দ্বাদশপদানি । তথা চাহ্ মরম:
পচমাধ্যায়ে—

“সূত্রধার: পটধান্দীং মধ্যমং স্বরমাশ্রিত: ।

নান্দীং পটৈ হাঁদশ্চমিরিষ্টাভির্বাণ্যলঙ্কৃতাম্ ॥”

পদমত্র ত্রিবিধং শ্লোকপাদরূপং সুপ্তিঙল্লরূপং শ্লোকান্নগতবাচ্যরূপত্রয়ং । তথা চ
নাট্যপ্রদীপে—

“শ্লোকপাদ: পদং কেচিত্ সুপ্তিঙল্লমথাপরি ।

পরিণবান্নরবাচ্যকৈস্বরূপং পদমুচিরে ॥”

তথা চ বর্ণসংহারে শ্লোকবর্ষণে শ্লোকপাদরূপদ্বাদশপদা নান্দী, ইয়ং সুপ্তিঙল্ল-
রূপদ্বাদশপদা অভিজ্ঞানশতুল্ললি চ শ্লোকান্নগতবাচ্যরূপদ্বাদশপদেতি তত্র তদ্বানুসন্ধানম্ ।
পদত্রয়ং বাচকমভিন্নং তস্মৈ, তেন ‘প্র’শব্দস্য উপসর্গেণ বাচকত্বাভাবাত্ ন পদত্বং ততশ্চ
অন্বয়ীদশপদত্বমিতি বোধ্যম্ ।

এতাদৃশা নান্দ্যা অন্তে পাঠ্যবসানে সূত্রং প্রাথমিকপূৰ্ণনং ধারয়তীতি সূত্রধার:

প্রাচীন কবি বাগ্ম্যকপ্রভৃতিকে নমস্কার করিয়া, আমি ইহা প্রার্থনা
করি যে, পরমেশ্বার অংশলক্ষণা ও অমৃতের জ্ঞান অর্জন করিবার বাগ্ম্যবীকে বেন
নাভ করিতে পারি ॥

खलु भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्रायामार्यमिश्रान् विज्ञापयामि, एवमत्रभवन्तो विदांकुर्वन्तु । अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यपः श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिर्नाम (१) (ग) ।

प्रधाननटः । वदतीत्यध्याह्नस्य क्रियया अन्यथः । एवमन्ववापि बोध्यम् । स्वधार-
लक्षणं यथा सङ्गीतसर्वस्वे—

“वर्णनीयतया स्वं प्रथमं येन सूच्यते ।

रङ्गभूमिं समाक्रम्य स्वधारः स उच्यते ॥”

(यद्) अलमिति । अतिवसरेण सुबहुलेन नान्दोप्रयोगेणेति शेषः, अलं निष्प्रयोजनो बहुतरनान्दोप्रयोग इत्यर्थः । एतेनैव मङ्गलार्थनिर्वाहादिति भावः । अष्टपदनान्दोप्रयोगेणैव मङ्गलाचरणनिर्वाहे द्वादशपदनान्दोप्रयोगादेव किञ्चिद्विस्तरो जातः । अतएव तदधिकनान्दोप्रयोगो निष्प्रयोजन एवेति निष्कर्षः ।

(ग) अद्येति । भगवतः अणिमाद्यैश्वर्यशालिनः कालप्रियनाथस्य उज्जयिनी-नगरस्थितस्य मङ्गलकालमूर्तेः शिवस्य, यात्रायां वाषिंकमङ्गीत्सवे आर्यमिश्रान् आर्येषु वैदिकविधिनिषेधाधीनाचारवत्सु मिथ्याः श्रेष्ठान्, अथवा आर्यमिश्रान् सभ्यश्रेष्ठान् विज्ञापयामि निवेदयामि । किमित्याह अत्रभवन्तः पूज्याः, एवं वक्ष्यमाणं विदांकुर्वन्तुः अवगच्छन्तु । तत्रभवान् विद्यया ब्राह्मणेन च पूज्यः, काश्यपः काश्यपगोत्रः, श्रीकण्ठपदलाञ्छनः श्रीकण्ठोपाधिकः भवभूतिर्नाम भवभूतिरिति नाम्ना प्रसिद्धः, कश्चिदिति शेषः ।

अत्र खलुशब्दद्वयं वाक्यालङ्कारे । “खलु स्यादाक्यभूषाया”मिति मेदिनी ।

भगः अणिमाद्यष्टैश्वर्यमस्यास्तीति भगवान्, ज्ञानवैराग्यवान् वा । तदुक्तम्—“ऐश्वर्यस्य च वीर्यस्य श्रियो यशस एव च । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीकनाना ॥” अणिमाद्यष्ट—“अणिमा लक्षिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥” एषां प्रकारास्तु न्यायकुसुमाञ्जल्यादौ ज्ञेयाः ।

कलयति प्रलयकाले सर्वभूतानि संहरतीति कालो रुद्रः । तथा च तिथितत्त्वे

(१) जातृकर्षोपुत्र इति पाठान्तरं कुत्रचिदधिकम् ।

विष्णुधर्मोत्तरम् —“अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्घर्षणः स्यूतः । कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः ॥” शिवरूपेण मङ्गलकरणात् सर्वान् प्रीणातीति प्रियः । यथा तत्त्वप्रकाशे—“मुक्तात्मनोऽपि शिवाः किञ्चित् तत्प्रसादतो मुक्ताः ।” नाथः सर्वेश्वरः “ईशानो भूतभव्यस्य” इति श्रुतेः । कालप्रियनाथ इति विपदकर्मधारयः प्रथमे विपद-कर्मधारयं कृत्वा कर्मधारयान्तरं वा । उच्चयित्वां स्थापितायाः शिवमूर्तेः कालप्रियनाथः महाकालश्च इति नामद्वयम् । मूर्तिस्तु—“महाकालं यजेद्देव्या दक्षिणे धृत्ययणकम् । दक्षिणं दृष्ट्वाट्टाङ्गो दंष्ट्राभीममुखं शिशुम् ॥” इत्याद्युक्तरूपा । कथासरित्सागरे च—“यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम् । शिथिलीकृतकैलासनिवासव्यसनो हरः ॥” महाकालमूर्तेः प्रतिष्ठास्थानमपि महाकालशब्दोच्यते । तथा च मेघदूते—“अप्यन्यस्मिन् जलधर ! महाकालमासाद्य कालि” इत्यादि ।

“यावत्सर्वे गतो व्रतः” इति हेमचन्द्रः ।

वैदिकविधिविधाधीनाचारा आर्याः । तथा च पठन्ति—

“कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्य इति स्मृतः ॥” “म्यादुत्तरपदे मिश्रस्त्रिषु योष्ठार्थवाचक” इति च ।

विदां कुर्वन् इति “विद आम् कृञ्नुपचम्यां वा” इति वेत्ते राम् कृञोऽनुप्रयोगश्च ।

कश्यपस्यापत्यं पौवादिर्गित काश्यपः काश्यपगोत्रः । गोवन्तु “वंशपरम्पराप्रसिद्ध-मादिगुरुष्वब्राह्मणरूपं गोत्रमिति उदाहृतत्वे आर्त्तकित्ते” ज्ञेयम् ।

श्रीः सरस्वती कण्ठे यस्य सः, श्रीकण्ठपदं श्रीकण्ठेत्यानुपूर्वीकः शब्दः लाङ्कनं चिह्नम् उपाधिर्यस्य सः । तथा च व्याङ्गिः—

“लक्ष्मी-सरस्वती-धी त्रिवर्गसम्पद्भिभूतिशोभासु ।

उपकरणवेशरचनाविधासु च श्रीरिति प्रथिता ॥”

भवस्य शिवस्यैव भूतिर्ज्ञानसम्पदयस्य स भवभूतिः । “भूतिभस्मानि सम्पदि” इत्यमरः । केचित्तु श्रीकण्ठेति नाम भवभूतिरित्युपाधिरित्याचक्षते, तत्तु न समीचीनम्, महावीर-चरितोत्तररामचरितमाख्यतीमाधवेषु एतत्कविना स्वयमेव “श्रीकण्ठपदलाङ्कनो भवभूति-नाम” इत्येकविधस्यैव स्पष्टमभिधानात् अन्यत्र तु तादृशप्रमाणाभावात् ।

যং ব্রাহ্মণমিয়ং দেবী বাগ্‌বশ্যে বা অনুবর্ত্ততি ।

উত্তরং রামচরিতং তত্‌প্রণীতং প্রযোচ্যতে (১) ॥২॥

এষোহং কার্য্যবশাদাযৌধ্যিকস্তদানীন্তনশ্চ মংবৃত্তঃ (ঘ) ।

যমিত্যাদি । ইয়ং প্রসিদ্ধা বাগ্‌দেবী বশ্যে বা বশতঃপত্রে বা যং ব্রাহ্মণম্ অনুবর্ত্ততি
আশ্রয়কারিণী ভবতি অন্যাসেনৈব ইচ্ছানুরূপভাবে আশ্রয়িকা ভবতীত্যর্থঃ । তেন
ভবভূতিনা প্রণীতং রচিতম্ উত্তরং চরমং রামচরিতং প্রযোচ্যতে অভিনিষ্যতি অস্মাভিরিতি
শেষঃ । বাবশবদ্বসীতীজ্ঞারপর্যন্তং রামস্য পূর্ব্বচরিতং মহাবীরচরিতং নিবৃত্তম্ । অতঃ
রাজ্যাভিষেকাদারম্ভে রামস্য শেষচরিতং নিবৃত্তমিত্যর্থঃ ।

অত্র ভাবাভিমানিনৌ বাচ্য গুণীতপ্রেচ্ছালঙ্কারঃ । তেন চ বাগ্‌দেবী ভাষ্যে বা বশ্য
ইত্যুপমা ধ্বন্যতে ইত্যলঙ্কারিণালঙ্কারধ্বনিঃ ॥২॥

(ঘ) এষ ইতি । এষ সূত্রধারোহং কার্য্যবশাদ অভিনয়ানুরোধাত আয়োধ্যিকঃ
অন্যস্থাননিবাসী সত্রপি অযোধ্যানিবাসী তথা কলিযুগে বর্ত্তমানোহপি তদানীন্তনঃ
বৌতায়ুগৌযরামসমসামগ্রিকঃ সংবৃত্তঃ জাতোহস্মীতি শেষঃ । অভিনয়ী হি অবস্থানুকরণং
তত্র অনুকার্য্যসমীপবর্ত্তিনঃ তত্‌সমানকালীনস্য চ যথাঃ সবাংঙ্কশৃঙ্খলং ভবিতুমর্হতি ন
তথা দূরবর্ত্তিনঃ কালান্তরস্থিতস্য বা ইতি ভাবঃ । মহাভিনয়দৈপন্যবশতঃ সূত্রধারস্য
আয়োধ্যিকত্বং তদানীন্তনত্বশ্চ সম্যে বিজায়তামর্থমিপ্রায়ঃ ।

(ক—গ) নান্দীপাঠের পর সূত্রধার । অর্থাৎ বিস্তৃত নান্দী প্রয়োগে
প্রয়োজন নাহি । অতঃ ভগবান কালক্রিয়নার্থে বা বার্ষিক গা.৩২মবে
সভ্যমহোদয়দিগকে আমি ইহা জানাইতেছি যে, আপনারা এইরূপ অবগত
হউন, কাশ্মীগোত্র শ্রীকৃষ্ণ-উপাধিক ভবভূতিনামে মাননীয় একজন কবি
আছেন ।

এই বাগ্‌দেবী বশতাপন্ন হইয়াছে যেন, যে ব্রাহ্মণের আশ্রয়গতা করেন,
ঐহার প্রণীত উত্তররামচরিত আমিরা অভিনয় করিব ॥২॥

(১) ব্রাহ্মণমিত্যত্র ব্রহ্মাণ্যং, প্রযোচ্যত ইত্যত্র প্রযুজ্যত ইতি চ পাঠান্তরম্ ।

হাদিশবার্ষিকং সত্ৰমাৰ্ঘ্যম, তদনুরোধাত কঠোরগৰ্ভামপি বধু^১
জানকীং বিমুচ্য গুরুজনস্তত্র গত ইতি (৪) ।

সূত্র । তত্ কিমনেন, এহি, রাজদ্বারমেব স্বজাতিসময়ে-
নোপতিষ্ঠাব: (৪) ।

“তাং কন্যাস্বয়ংক্রায় প্রদায়তি স পার্শ্বিব: ।

কৃষ্ণশঙ্কীপি চ প্রীতী লভ্য। মার্থ্যা ভবিষ্যতি ॥”

ন ন ভাঙ্গল শ্রবণঃ; কথং চতিথকল্যা পরিণীতবানিতি বাচ্যং কলীতবয়সে
অসবর্ণবিবাহস্য শাস্তীয়ত্বান্ । তথা ন মন:-

“শত্রুৈব মার্থ্যা শত্রুস্য সা ন সবা ন শিব: স্মৃতে ।

নে ন মন্য চৈব রাজ: স্য স্ত:শ্চ স্বা চায়জন্মন: ॥”

কলৌ তমবর্ণবিবাহো নিষিদ্ধ: । যথা নিষেধান্ততৌ আদিত্য পরাশম—

“দ্বিজনাটসবর্ণাস কন্যাসপপসস্ত্যা: ।”

কৃষ্ণস্য সগবিশেষ্য শঙ্কমিত শত্রুং যস্য ম: । অত্র পৌরাণিকী বাচ্যী রাসাশ্রয়ে
দ্রষ্টব্য: । সপয়েম ইতি “উদ্ভাঙে সপয়ম” উল্লেখপদম্ ।

(৪) নেতি । কিঞ্চেতি বাচ্য: । তেন কৃষ্ণশঙ্কী ন । হাদিশবার্ষিকং হাদিশবর্ধ-
ব্যাপকং সত্ৰং যজ্ঞ: । তস্য কৃষ্ণশঙ্কস্য অনুরোধাত্ আদহাত্ গুরুজনং কৌশল্যাদি-
কঠোরগৰ্ভাং পূর্ণগৰ্ভাম্ । বিমুচ্য বিদ্যায় । তত্র কৃষ্ণশঙ্কায়মে । বশিষ্ঠে ত্যাদিনা শ্রীকৈন
যুদক্তম্ পততগয়াগিন তস্যৈব বিবরণং কৃতম্ । ইতিশব্দোক্ত্যং পূর্ব্বপ্রস্তাবসমাপ্তার্থ: ।

(৪) সূত্রৈতি । তত তস্মাত্ চলরস্থানানাং বিশালচারণতায়াং সম্पर्णহীনপন্যাসান

(এ) মহর্ষি নিজাঙকের পুত্র ঋগাশুজ তাহাকে (শাশুকে) বিবাহ
করেন; (ট) তিনি (ঋগাশুজ) এখন দ্বাদশবর্ষ নিম্পাশ্র একটা যজ্ঞ আরম্ভ
করিয়াছেন; তাঁহার (ঋগাশুজের) অনুরোধে কৌশল্যা গভৃতি গুরুজনবর্গ,
পূর্ণগর্ভা গীতাদেবীকেও ছাড়িয়া মেইহানে গিয়াছেন ।

नटः । तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धासुपस्थानस्त्व-
पद्धतिं भावः (ड) ।

सूत्र । मारिष (ढ) !

सर्वथा व्यवहर्त्तव्ये (१) कुतो ह्यवचनोपयता ।

यथा स्लोणां तथा वाचां साधुत्वे दर्जनो जनः ॥५॥

हंतीः, अनेन तद्विषयकालोचनेन किम्, निरूपयोजनं तदालोचनमित्यर्थः । एहि आगच्छ,
सवजानिसमयेन स्वधारजातिनियमेन । उपतिष्ठ वः उपस्थितौ भवतः गच्छाव इत्यर्थः ।

“समया नियमः सभ्यदिशि हेमवन्दः ।

(ड) नट इति । तेन राजद्वारस्य गन्तव्यत्वेन हेतुना भावो विद्वान् भवान्
स्वधारः सुपरिशुद्धा निर्दोषासु अनिन्दनीयमिति यावत्, राज्ञी राजस्य उपस्थानस्य
उपासनायः स्तौवपद्धतिं मारिषस्य सन्तोषजनकताकामित्यर्थः, हि निश्चितं निरूपयतु
चित्तश्रित्वा निर्णयत इत्यर्थः ।

“भावो विद्वान्” इति नाट्योक्त वसरः ।

(ढ) सूत्रेति । मारिषेति दृष्टमिनयादिना सभ्यतां शान्तिं न हिनस्ति यः स
मारिषः, हिंसायुक्तविषयतो ‘नाट्यपद्धतीकगृह्णा कः’ इति कप्रत्ययः । शब्दीयं नटार्थे
स्वधारवक्तव्यो यागच्छतः ।

‘स्वधार’ षट्ङ्गाव इति वै पारिपाश्रिकः ।

स्वधारो मारिषेति —” इति साहित्यदर्पणः ।

(१) सूत्रधार । हा, ए आलोचनाय प्रोत्साहन कि ? आईस,
निजजातीय नियमासारे आसरा राजद्वारे उ, उत इहे ।

(ड) नट । ताहा इहेले, शिक्कमहाशय, राजद्वार मस्तक दिव्दक एकटी
श्रुतिवाक्य (मने मने) श्रिव करन ।

(ढ) सूत्रधार । नट !

(१) व्यवहर्त्तव्यमिति पाठान्तरम् ।

নটঃ । অতিদুর্জন ইতি বক্তব্যম্ (ণ) ।

দেব্যামপি হি বৈদেহ্যাং সাপবাদো যতো জনঃ ।

রক্ষোগৃহে স্থিতিমূলমগ্নিশুদৌ ত্বনিশ্চয়ঃ ॥৬॥

স্ব্যর্থোতি । ব্যবহৃত্যে আচরণীয় পদার্থে স্বর্বেণ প্রকারেণ কৃতঃ কল্যাৎ
অবচনীয়াতা অনিন্দনীয়তা স্যাৎ অপি তু কথমপি নেত্বর্থঃ । অতএবাবার্থাপত্তিরলঙ্কারঃ ।
সর্বদা ব্যবহার্য্যং বস্তু যেন কেনাপি প্রকারেণ যস্য কল্যাপি নিন্দনীয়ং স্যাদেবৈত্বর্থঃ ।
অথ হেতুমাছ জনা লোকঃ যথা স্ত্রীণাং তথা বাচাং স্ত্রীণামিব বাচামিত্বর্থঃ ।
অবোপমালঙ্কারঃ । সাধুলে প্রশস্ত্যং ভদ্রত্বং প্রতীয়র্থঃ দুর্জনঃ দোষোদ্ধাবনাৎ খলৌ
ভবতীতি শিষঃ । প্রায়েণ স্বর্ভো জনঃ স্ত্রীণামিব বাচামপি অকারণং দোষমুদ্বাবয়তীত্বর্থঃ ।
অতএব উপস্থানস্তীত্রপদ্ধতে: সর্বথানির্দোষলকরণচিন্তা নিশ্ফলং বৈতি ভাবঃ ।

অথ পরাধ্বাবাক্যার্থঃ পূর্বে প্রতি হেতুরিতি বাক্যার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কার ইত্যর্থা-
পশ্য পুমান্যামলঙ্কারিভাষেণ সঙ্করঃ । অবচনীয়েত্যেব মত্বর্থঃ প্রধানঃ, তস্য তু সমাসে
গুণীভাবাদ্বিধিবিমর্শদোষঃ “নিন্দাঃভাবঃ কৃতো ভব” ইতি পাঠেণ সমাধিযঃ ।

হি পদমসুয়াবাক্যমব্যয়ম্ । “পিগুনী দুর্জনঃ খলঃ” ইত্যমরঃ ॥৫॥

(ণ) নট ইতি । দুর্জন ইত্যেব অতিদুর্জন ইতি বক্তব্যমিত্যর্থঃ স্বর্ভো রিতি শিষঃ ।
তথা চ সাধুঃ পরদোষমেব ন কথয়তি, সামান্যখলস্তু দোষিণো দোষং গুণিণো গুণত্বাভিধতি,
অতিখলস্তু নির্দোষত্ব্যপি দোষমুদ্বাবয়তীতি ভাবঃ ।

অতিদুর্জন ইতি বক্তব্যত্বে কারণমাছ দেব্যামিতি । হি তথাহি, যতো যছাভৌতি:
জনা লোকঃ বৈদেহ্যাং দেব্যামপি পরমপত্তিব্রতায়াং সীতায়ামপি অন্যত্র কা কথ্যেতি ভাবঃ ।
অতএবাবার্থাপত্তিরলঙ্কারঃ । সাপবাদঃ সনিন্দঃ চরিত্রনিন্দাকারীত্বর্থঃ । কিং তত্র

যে বিষয় গুরুত্বা ব্যবহৃত হইয়া থাকে, তাহাতে গুরুপ্রকারে
অনিন্দনীয়তা হইবে কিরূপে ? মাছুষ, যেমন স্ত্রীলোকে, তেমন বাক্যের
সাধুতার প্রতি দুর্জন হইয়া থাকে (স্ত্রীলোকেয় জায় বাক্যের উপরেও
অনর্থক দোষারোপ করিয়া থাকে) ॥৬॥

(ণ) নট । অতিদুর্জন হইয়া, ইহাই বলা উচিত ।

সূত্র । যদি পুনরিয়ং কিংবদন্তী মহারাজং স্মরিতুং (১),
ততোঽতিকষ্টং স্যাৎ (ত) ।

নটঃ । সৰ্ব্বায়া ঋত্বাণ্যো দেবতাশ্চ শ্রবণো বিধাস্যন্তি (২) ।

কারणमित्याह रचाग्रहं राक्षसाग्रयं रावणमवनं इति यावत्, स्थितान्वास एव मूलम्
अपवादस्य कारणम् एकाकिनोऽस्मिता दुष्टानादुच्चरत्तरावणग्रहं स्थितवतो, अतएव तस्याः
संसारवरचा एकान्तमसम्भवैवात कृत्वा सोतायाश्चरत्वं निरूपितेत्यर्थः । तु किन्तु आग्रशब्दौ
आग्रपरीक्षया सोतायाः निर्द्दोषत्वं अवधारितेऽपि अनश्वयः संसारवर्धं सोतीत निगयाभावः ।
दृढतरप्रमाणेन निर्द्दोषत्वं निगमितेऽपि न, अश्वयानो नन्दा करोति सः अतिदुर्जन एवेति
भावः ।

अत्र प्रथमाहं दीषत्वपकारणत्वात् अपवादरूपतत्कायसद्भावात् विभायना, तथा
चतुर्थपादे आग्रशब्दिरूपे द्विती सत्यपि निश्चयरूपतत्कायाभावात् विशेषोक्तिश्च अलङ्कारः,
अनर्थोः स सृष्टिः । आग्रशब्दावित्यत्र अपिशब्दो वक्तव्यः किन्तु नास्ति इति वाच्यानभि-
धाननामा दीषः, तथा अनश्व इत्यत्र प्रधानस्य नञर्थस्य समासे गणौभावात् विविधा-
विमर्शयति दीषव्यं “हंतुर्लङास्थितिर्दीक्षशब्दावपि तु संशयः” इति पाठेन समाधेयम् ॥६॥

(त) भवेति । इयं किंवदन्ती सोताचरिवविषयं कुत्सिता जनश्रुतिः, यदि महाराजं
स्मृतुं रामचन्द्रस्य कर्णगीचरीभवेदित्यर्थः ततस्तदा अतिकष्टं महादुःखं स्यात् भवेत्
इमां किंवदन्तीं श्रुत्वा रामस्य दारुणं कष्टं भविष्यतीत्यर्थः । महाराजं प्रति स्यादिति
पाठे तु महाराजभार्या प्रति स्यादित्यर्थः तदा लोकानाम् अतिकष्टं स्यात् निर्द्दोषाया
दीषोद्भावनादिति भावः ।

যে হেতু লোক, সীতাসেবীরও অপবাদ করিয়া থাকে ; রাক্ষসগৃহে
অবস্থিতিতে তাহার মূল ; কিন্তু অগ্নিপরীক্ষায় নির্দোষতা প্রমাণ হইলেও
লোকেব মনে তাহা নিশ্চয় হয় নাই ॥৬॥

(ত) স্মরণ্য । এই কিংবদন্তী যদি মহারাজকে স্পর্শ করে (মহারাজের
কাণে যায়), তবে তাঁহার অত্যন্ত কষ্ট হইবে ।

(১) প্রতি স্মানু ইতি পাঠান্তরম্ । (২) স্বস্তি করিষ্যন্তি ইতি পাঠম্ভেদঃ ।

(पां.क्रम्य) भो भोः ! खेदानीं महाराजः ? (आकर्ण्य) एवं
जनाः कथयन्ति -- (थ)

स्नेहात् सभाजयितुमेत्य दिनान्यमूर्नि
नीत्वोत्सवेन जनकोऽद्य गतो विदेहान् ।
देव्यास्तां विमनसः परिमान्वनाय
धर्मासनाद्विगतिं वासगृहं नरेन्द्रः ॥७॥

(घ) नट इति । ऋषयो वशिष्ठादयः देवता ब्रह्मादयश्च सर्वथा ऐहिकं वैश्विकं
मानसिकञ्च यं धर्मं मङ्गलं विधास्यन्ति करिष्यन्ति सीतारामयोरेत्यर्थः । अतएवाद्य भि-
न्नाभावना न कार्येति भावः ।

परिक्रम्य राजगृहगमनार्थमिव कियन्तं पदचपं कृतवत्यर्थः ।

भो भो इति अयोध्यानिवासिनां मन्थोधनम् । महाराजो राम इदानीं क्व कुत्र आस्ते
इति शेषः ।

आकर्ण्य जनानामुत्तरं श्रुत्वैवत्यर्थः । जना अयोध्यावासिनां लोकाः, एवं वक्ष्यमाणम् ।

किं कथयन्तीत्याह स्नेहादिति । जनको विदेहराजः स्नेहात् वात्सल्यात् न तु
गौरवादित्यर्थः, सभाजयितुं जामातृन् रामादीन् सर्वोपयितुम् एव अयोध्यायामागत्य
अमूर्नि दिनानि कतिपयान् दिवसान् इत्यर्थः उत्सवेन आनन्देन नीत्वा अतिवाह्य अद्य
विदेहान् स्वाधिकृतजनपदं गतः । ततः कारणात् विमनसः उत्कण्ठितचिन्ताया देव्याः
सीतायाः परिमान्वनाय उत्कण्ठादानीदनाय नरेन्द्रा रामचन्द्रः धर्मासनात् विचारासनात्
वासगृहं शयनागारं विगतिं प्रविशति ।

विदेहानिति "बहुत्ववदस्वादे"रित्यादिना बहुवचनम् ।

वसन्ततिलका वणम्—“श्रीया वसन्ततिलका तभजा जगौ गः” इति लक्षणात् ॥७॥

(ण) नट । ऋषिगण उ देवतागण मूर्तिप्रकारे मन्त्र करिष्यन् ।
(कतिपय पदकेन करिष्या) अहो ! महाराज एतन् कोथाय ? (उनिम्ना) लोक
एतेरूपं बलितेह—

(ইতি নিষ্কান্তৌ) (দ) ।

প্রস্তাবনা (ধ) ।

(দ) ইতৌতি । ইতি চক্ৰপ্রকারিণ প্রতিপাদ্যবিষয়ং বিজ্ঞাপ্য নিষ্কান্তৌ রত্নালয়া-
ভ্রমিতৌ নটমুখধারাবিতি শিষ্যঃ ।

(ধ) প্রেতি । প্রস্তাবয়তি প্রতিপাদ্যবিষয়মুত্থাপয়তি য়া বাক্যাবলী সা প্রস্তাবনা ।
তথা চ সাহিত্যদর্পণঃ—

“নটী বিভ্রমকৌ বাপি পারিপার্শ্বিক এব বা ।

মুখধারিণ্য সঙ্কিতাঃ সংলাপং যত্র কুর্ব্বতে ॥

চিব্রৈ বাক্যৈঃ স্বকার্য্যার্থ্যৈঃ প্রস্তুতান্বেপিভিমিথঃ ।

সামুখ্যং তচ্চ বিভ্রমং নাম্ভা প্রস্তাবনাপি সা ॥”

সা চেযং প্রথাগাতিশয়রূপা, সীতারামবিষয়কসংলাপরূপে একস্মিন্ প্রয়োগে প্রচলতি
সতি “ধর্ম্মাসনাদ্বিশতি বাসগৃহং নরেন্দ্র” ইতি প্রযুক্তং ন অন্যপ্রয়োগেণ সীতারামরূপযোঃ
পাত্রযোঃ প্রবেশস্য সূচিতত্বাৎ । যথা সাহিত্যদর্পণঃ

“যদি প্রয়োগ একস্মিন্ প্রয়োগান্তঃ প্রযুজ্যতে ।

তেন পাত্রপ্রবেশশ্চৈত্ প্রয়োগাতিশয়সন্দা ॥”

কেचित্ত্ “বিশতি” ইতি বচমানকালনির্দেশাত্ প্রবর্ত্তকরূপা প্রস্তাবনেয়ম্ ।

“কালং প্রবর্ত্তমানমিত্যন্তঃসূত্রং যত্র বর্ণ্যেত্ ।

তদাত্মকমিত্যন্তঃসূত্রং প্রবর্ত্তকম্ ॥”

মহারাজ জনক, আপ্যায়িত করিবার জন্ত আসিয়া, এই কয় দিন
উৎসবে অতিবাহিত করিয়া, আজ বিদেহলেশ গিয়াছেন । সেই কারণে
বিবল চিত্ত সীতাদেবীর সাস্থনার জন্ত, মহাবাজ (বামচন্দ্র) বিচারালয় হইতে
বাসগৃহে প্রবেশ করিতেছেন ॥৭॥

(দ) (ইহার পর উভয়ে চলিয়া গেল ।)

(ধ) প্রস্তাবনা ।

(ततः प्रविशत्यासनस्थो रामः सीता च) (न) ।

रामः । देवि ! समाश्वसिहि, न ते हि गुरवश्चिरं
शक्तुं वन्त्यस्मान् वियोक्तुम् (१) (प) ।

इति साहित्यदर्पणादिति वदन्ति । तदसत्, तथाहि तिङ्र्थो न वर्त्तमानत्वादिः,
किन्तु यत्र एव । तथा च शब्दशक्तिप्रकाशकाया जगद्देशः—

“जीवनयान्यादिनिखिलयत्रगतं यत्रत्वमेव तिङ्ः शक्यतावच्छेदकम् ।”

भवतु वा काल एव तिङ्र्थः, तथापि यत्र साक्षाद्वाचकपदेन वर्त्तमानो वसन्तादि-
विशेषकालोऽभिधीयते तत्रैव प्रवर्त्तकं भवेत् । यथा—“प्रातः शरत्समय एष विशुद्धकालः”
इति दर्पणकारेणोदाहृतम् । अन्यथा “कुरुयुद्धः” इत्यादौ उद्घात्यके “दीपादन्वधादपि”
इत्यादौ कथाद्वाते “सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्” इत्यादौ प्रयोगातिशये “तवाधि
गीतरागेण” इत्यादाववलगितस्थलेऽपि च प्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गस्तदुन्निवार एवेति सूक्ष्मि-
विभावनीयम् ।

(न) तत इति । ततो नटसुवधारयोर्निष्क्रमणानन्तरम् । आसनस्थो रामः सीता
च आसनस्था प्रविशति सभ्यानां दृष्टिगोचरीभवति । अत्र विश्रुताः सभ्यदृष्टिगोचरत्वेन
रुद्धिमूला जङ्घनस्वार्थं लक्षणा, तेन आसनस्थस्य स्वयं प्रवेशो न विरुद्ध इति शङ्क्यम् ।
एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।

(प) राम इति । समाश्वसिहि स्वजनविच्छेदजनितविषादरहिता भवेत्यर्थः । हि
यस्मात्, ते गुरवः जनकादयः अस्मान् चिरं वियोक्तुं वियुज्य स्थातुं न शक्तुं वन्ति ;
अहाकृष्टाः पुनरप्यचिरादेव आगमिष्यन्तीति भावः । जनको रामस्य अश्रुरत्वेन गुरुरिति
गुरव इत्युक्तम् । तथा च देवलः—

“आचार्यस्य पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः अश्रुरस्त्राता मातामहपितामहौ ।

वर्णज्येष्ठः पितृव्यस्य पुंस्येते गुरवो मताः ॥”

(न) (तद्वन्नल्लव आभनश्च अवहाय राम उ जीतार अवेण ।)

(१) वियोक्तुं विहातुमिति पाठभेदौ ।

किंस्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति ।

सङ्कटा ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥८॥

ननु यदि स्वेच्छात् पुनरप्याममनसम्भावना, तदा कथमिदानीमपि अस्मान् विहाय गता इत्याह कित्विति । अनुष्ठानानाम् अग्निहोत्रादिकर्मणां नित्यत्वं सति सम्भवे अपरिहाय्यत्वं कर्तृ स्वातन्त्र्यं स्वाधीनतां स्वेच्छाचारित्वमित्यर्थः अपकर्षति निवारयति नित्यकर्मकरणार्थमेव जनकः स्वगृहं गत इति भावः । हि तस्मात् आहिता वेदविधानेन स्थापिता अग्नयौ यैस्तेषामाहिताग्नीनां गृहस्थता गृहान्तरे अवस्थानं प्रत्यवायैः पापैः सङ्कटा नविघ्ना साग्निकानां नित्यकर्तव्यहोममपहाय गृहान्तरे अवस्थानेन पापं भवतीत्यर्थः ।

अत्र जनकप्रस्थानरूपकार्यस्य अनुष्ठाननित्यत्वरूपे एकस्मिन् कारणे सति गृहान्तरे अवस्थानं पापजनकमिति कारणान्तरनिर्द्देशात् समुच्चयोऽलङ्कारः ।

नित्यकर्मणामपरिहार्यत्वेन इच्छानुसारिणैकवाचिककालावस्थानासम्भवात् विशेषतः साग्निकानां होममपहाय गृहान्तरे अवस्थानस्य पापजनकत्वात् जनको गृहं गत इति सरलायः ।

“यदकरणं प्रत्यवायस्तन्नित्य”मिति वेदान्तसारः ।

“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इति श्रुत्या

“पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् ज्ञानदुर्बलः ।

जीवन् भवति चाख्यानः मृतः श्वा एव जायते ॥”

इति श्रुत्या च अग्निहोत्रादीनां नित्यत्वम् अकरणं प्रत्यवायजनकत्वञ्च प्रतिपत्तव्यम् ।

किन्तु प्रयोजनवशात् अग्निहोत्रादिनित्यकर्मकरणाय प्रतिनिधिविधानान्तरं स्वप्नकालीनः प्रवासोऽपि शास्त्रीयः । यथा कन्दोगपरिशिष्टम्—

“निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्पयित्वा” तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो हयैव न चिरं वसेत् ॥”

(ग) राम । देवि ! आशु ३७ । कान्त, मेहे शुकजनद्वर्ग
आमात्रिगके छाडिवा बह काल थाकिते पात्रिबेन ना ।

কোতা । জাণামি অজ্ঞউত্ত ! জাণামি । কিন্তু সন্দাব-
আরিণো বম্বুজলবিষ্ময়োহা হোন্তি (ফ) ।

রামঃ । এবমেতৎ । এতৈ হি হৃদয়মৰ্ম্মচ্ছিদঃ সংসারভাৱাঃ
যেভ্যো বীভত্সমানাঃ সন্ত্যজ্য সর্বান্ কামানরণ্যে মনৌষিণো
বিশ্রাম্যন্তি (ব) ।

(ফ) জানামি আর্থ্যপুত্র ! জানামি । কিন্তু সন্তাপকারিণী বম্বুজনপ্রয়োগা ভবন্তি ।

জাণাতপ:—“শ্রীতং কৰ্ম্ম স্বয়ং কুৰ্য্যাৎ অন্যোঃপি আৰ্হমাচরেৎ ।

অশক্তৌ শ্রীতমপ্যন্যঃ কুৰ্য্যাৎ আচরমন্ততঃ ॥”

অতএব কতিপয়দিবসার্থ জনকঃ সমাগম্য পুনর্গত ইতি বোধ্যম্ ।

“হেতুবধারণপ্রসঙ্গবিশেষে তথাহি হি” ইতি শব্দাৰ্ণবঃ ॥৮॥

(ফ) সৌতৈতি । আর্থ্যো গুরুঃ শ্বশুর ইতি যাবৎ, তস্য পুত্র ইত্যর্থ্যপুত্র ইতি মার্থ্যাক্তং
অর্ন্তসম্বোধনমেতৎ নাটকাदिषু প্রসিদ্ধম্ । বম্বুজনানাং পিবাধীনাং বিপ্রয়োগাঃ বিচ্ছেদাঃ ।
খেদবশাৎ জাণামি জাণামি ইতি দ্বিহুক্তিঃ । তথা চৌক্তম্—

“বিবাদে বিলম্বে হর্ষে ক্ষেপে দৈৰ্ঘ্যেঃ বধারণং ।

প্রসাধনে সম্ভ্রমে চ দ্বিস্থিরুক্তির্ন দৃশ্যতি ॥”

সৌত'য়াঃ শিচ্চিত্বাদুচ্চবংশোদ্বল্যে তদ্ব্যর্থং যং শ্রীরসেনী ভাষা । তথা চ দর্পণঃ—

“পুরুষাণামনীচানাং সংস্কৃতং স্যাৎ কৃতাৰ্হনাম্ ।

শ্রীরসেনী প্রযুক্তন্যা তাহশীনাচ যৌচিতাম্ ॥”

আসাং সাধনপ্রণালী গৌরবভাৱাৎ পরিহৃতা ।

তবে বেদোক্ত কাৰ্য্যের অবশ্যকত্ববাতী, স্বাধীনতা লোপ করে ; স্মৃত্তরাং
সাধিকদিগের গৃহান্তরে অবস্থান, প্রত্যাবাসদ্বারা বিদ্রিত (সাধিকগণ, পাপ
হইবার ভয়ে দীর্ঘকাল অল্প স্থানে থাকিতে পারেন না) ॥৮॥

(ফ) সীতা । জানি, আর্থ্যপুত্র ! জানি ; কিন্তু বম্বুজনের বিচ্ছেদ,
সন্তাপ জন্মাইয়া থাকে ।

(प्रविश्य) कञ्चुकी । रामभद्र ! (इत्यर्क्षोक्ते साशङ्गम्)
महाराज ! (भ) ।

(ब) राम इति । एतत् त्वयोक्तम् एवं मयापि स्वीकार्यं सत्यमित्यर्थः । एते सर्वरक्षाभिरनुभूयमाना, संसारभावाः जगतः स्वभावाः प्रियविच्छेदाप्रियमंशोपादय इत्यर्थः । हृदयमर्शच्छिद, हृदयसन्निस्थानविशेषकाः महादुःखकरा इत्यर्थः । वैभ्यः, संसारभावभ्यः बीभत्तसमाना विरक्ता मन्त, मनीषिण जगिर्निः सर्वान् कामान् कामनाविषयान् धनजनादीन् सन्ताप्य विहाय अरण्ये वने विश्रान्तिं प्राप्तिं लभन्त । गृहस्थितिपक्ष एव संसारभावाः प्रबलीभवन्ति, व्यवहारोपयोगिवस्तुसमासादनेन सर्वदा महान् परिश्रमश्च स्यात्, तत् परित्यागे त विश्राम एव स्यादिति भावः । संसारं प्रायेणैव निरवच्छिन्नदुःखान्, कदापि यदि किञ्चिदपि सुखं स्यात्, तदपि दुःखमिश्रितमेव इति विश्रामसुखार्थं वनगमन-मेव श्रेय इति भावः । तथा च पातञ्जलसूत्रम्—

‘परिणामतापमंस्कारदुःखैर्गणवृत्तिविरोधाच्च दःखमेव सर्वं विवर्किनः ।

मुक्तिर्वादं गदाधरभट्टाचार्याश्च—“आख्यानं संसारकालार्थं कियन्ति दःखदृष्टिर्नानि कियतौ वा सुखस्वर्थात्मिकाः’ इत्यादि ।

“संसारश्च मिथ्याधोप्रभवा वासने’ति प्राप्तं ण्ववादं गदाधरः ।

“स्वाट्टटीपनिबद्धशरीरपरिग्रहं संसारः” इति तु कात्तलपरिशिट्टीकाया गोपीनाथः ।

“भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु” इत्यमरः ।

(भ) प्राविश्येति । रङ्गालय इति शेषः । अन्तःपुराध्यक्षां विद्वान् ब्रह्मब्राह्मणः कञ्चुकी । तथा च भरतः—

“अन्तःपुरचरो विप्री ब्रह्मा गणगणान्वितः ।

सर्वशास्त्रार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥

जरवेत्तव्ययुक्ते न विमदगात्रेण कञ्चुकी ।”

(ब) राम । ईशा आशिषी स्वीकार कवि । मंसावेर एहै सकल अवस्था, हृदयेर मर्शश्चन छेद कवे ; जगनिगल, मंसावेर वे सकल अवस्था ईहेते विरक्त हृदये, समस्त कामना परिताग करिछा, वने बाईछा विश्राम करैन ।

কামঃ । (সস্মিতম্) **আর্য্য !** ননু **রামভদ্র** ইত্যেব মাং
প্রতুপচারঃ **শোভতে** তাতপরিজনস্য, তদ্যথাভ্যস্ত-(১)মভি-
ধীযতাং (ম) ।

কচ্চু কিনা রামস্য শ্রেণ্বাদবধি জ্ঞাননাটী রামভদ্র ইতি বাত্‌সল্যব্যঞ্জকান্যৈব
সম্বোধনাদিকং কৃতম্, কিন্তু ইদানীমপি তদভ্যাসবশাৎ সঙ্গসা রামভদ্র ইত্যেব তৎ-
সম্বোধনপদে মুখান্নিগেতে ইদানীং রাজচক্রবর্তিনঃ গৌরবসম্বন্ধমসম্বোধনং বিনা শিষ্যচিত-
রামভদ্র ইতি সম্বোধনং নিতান্নমনুচিতমিত্যনুমীযমানং রামস্য রীষমপনেতং তৎক্ষণাৎ
মহারাজ ইত্যুক্তম্ । ইতি বোধয়িতং মহাকবিণা সাশঙ্কমিত্যুক্তম্ । রামভদ্র ! অবধারণ
ইতিবাচ্যসমুদায়স্য ‘রামভদ্র’ ইত্যেব অর্থে স্যাৎত উক্তম্ “ইত্যর্জীক্ৰী” ইতি । উক্তমিতি
ভাবো ক্তঃ ।

(ম) রাম ইতি । বাল্যে জ্ঞাননতর্জনভূতাদিকং কৃতবতঃ কচ্চু কিন ইদানীমর্থ
শিষ্টাচারো নিতান্নমনাবশ্যক ইতি স্মিতকারণং রামস্য ।

“ইষদ্বিকাসি নয়নং স্মিতং স্যাৎ স্পন্দিতাধরং”মিতি স্মিতলক্ষণম্ ।

নন্বিতি অনুনয়ে । “প্রস্রাবধারণানুজ্ঞাননয়ামল্লগে ননু” ইত্যমরঃ । তাতপরিজনস্য
পিতৃপরিবারস্য বয়সা বাল্যশিক্ষকত্বেন চ পিতৃস্থানীয়স্য ইত্যর্থঃ, মাং প্রতি রামভদ্র ইত্যেব
উপচারঃ সম্বোধনব্যবহারঃ শোভতে সঙ্কলিত ইত্যর্থঃ । গুরুজনকৃতং বাত্‌সল্যব্যঞ্জকং
সম্বোধনং যথা চিগায় শ্রুতিমধুরং ভবতি ন তথা গৌরবদূচকমিতি ভাবঃ । তত্‌ক্ষণাৎ
যথাভ্যস্তম্ অভ্যস্তং রামভদ্র ইতি সম্বোধনমনতিক্রম্য অমিধীযতাং উচ্যতাং রামভদ্র ইত্যেব
সম্বোধ্যতামিত্যর্থঃ । অনেন রামস্য মহাবিনয়সৌজন্যং প্রকটীকৃতং কবিনা ।

“উপচারী ব্যবহারঃ” ইতি দুর্গসিংহঃ ।

(ভ) কক্ষুকী । (প্রবেশ করিয়া) রামভদ্র ! (এই অক্লান্তির পর
আশঙ্কার সহিত) মহারাজ !

(ম) রাম । (ক্রিষ্ণ হস্তের সহিত) আর্য্য ! আমার প্রতি পিতার
পরিজনবর্গের ‘রামভদ্র’ এইরূপ ব্যবহারই শোভা পায় ; সুতরাং অভ্যাস
অনুসারেই বলিলেন ।

কঞ্চুকী । দেব ! ঋষ্যশৃঙ্গাশ্রমাদষ্টাবক্রঃ সম্মানঃ (য) ।

সীতা । অজ্ঞ ! তদো কিং বিলম্বীঅদি (র) ।

রামঃ । ত্বরিতং প্রবেশয় ।

(কঞ্চুকী নিष्কান্তাঃ)

(প্রবিশ্য) অষ্টাবক্রঃ । স্বস্মি বাম্ (ল) ।

রামঃ । ভগবন্ ! অম্বিবাদয়ে । ইত আস্থ্যতাং (ব) ।

সীতা । ভগবন্ ! গমো দে, অবি কুসলং সজামাতুং অস্ম
গুরুজগ্গস্স (১) অজ্ঞাএ সন্তাএ অ (শ) ।

(র) অর্থ্য ! ততঃ কিং বিলম্ব্যতে ?

(য) কঞ্চুতি । অষ্টাবক্রঃ অষ্টাবক্রনামা মুনিঃ । সম্মানঃ অগ্নৌষ্মামিতি শ্রেষ্ঠঃ,
ভবদৃশ্ণনার্থমুপস্থিত ইত্যর্থঃ ।

(র) সীনেতি । ততস্তদা কিং বিলম্ব্যতে প্রবেশয়িতুমিতি শ্রেষ্ঠঃ ।

(ল) প্রবিশ্যেতি । বাং যুবাভ্যাম্, স্বস্মি চেমস্ম । যুবযৌসংকলং ভবতিত্বর্থঃ ।
“স্বস্ত্যশৌঃ চেমপুস্তাদৌ” ইত্যমরঃ । “নমঃ স্বস্মি—” ইत्याদিদ্ব্যবচনম্, ততো
“বাং নৌ দিলে” ইতি বামাদেশঃ ।

(য) কঞ্চুকী । দেব ! ঋষ্যশৃঙ্গের আশ্রম হইতে অষ্টাবক্র
আগিয়াছেন ।

(র) সীতা । অর্থা ! তবে বিলম্ব করিতেছেন কেন ?

রাম । শীঘ্র প্রবেশ করান ।

(কঞ্চুকী চলিয়া গেলেন !)

(ল) অষ্টাবক্র । (প্রবেশ করিয়া) আপনাদের মঙ্গল হউক ।

(ব) রাম । ভগবন্ ! নমস্কার করি । এই স্থানে উপবেশন করুন ।

(১) সম্যগগুরুজগ্গস্স ইতি পাঠান্তরম্ ।

হামঃ । নিবিঁন্নঃ সোমপীথী আবুত্তো মে ভগবানৃথশৃঙ্খঃ,
আর্য্যা চ শান্তা ? (ঘ)

সীতা । অহ্মে বি সুমরেদি ? (স)

অষ্টা । (উপবিষ্ট্য) অথকিম্ । দেবি ! কুলগুরুভগবান্
বশিষ্ঠস্বামিদমাহ—(হ)

(শ) ভগবন্ ! নমস্কে, অপি কুশলং সজামাতকস্য গুরুজনস্য আর্য্যায়াঃ
শান্তায়াঃ ?

(স) অখ্যানপি অরতি ?

(ঘ) রাম ইতি । অভিষাদয়ে প্রণমামি ভবন্তমিতি শ্রেণঃ । ইত আস্যতাম্ অক্ষিণ্
স্থানে উপবিষ্টতাম্ ।

(শ) সীতৈতি । সজামাতকস্য সৃষ্যশৃঙ্খসহিতস্য গুরুজনস্য কৌশল্যাঃ ।
আর্য্যায়াঃ পূজ্যায়াঃ । অপি কুশলং মঙ্গলং কিম্ ।

“গর্হাসমুচ্চয়প্রশ্নশঙ্কাসম্ভাবনাস্তপি” ইত্যমরঃ ।

(ঘ) রাম ইতি । পানং পীতং ভাবিত্তাঃ, সোমস্য পীতং সোমপীতং তদস্বাস্বীতি
সোমপীথী পৃষোদরাদিত্বাত্ তকারস্য থকারঃ । আবুত্তো ভগিনীপতিঃ “ভগিনীপতিরাবুত্তঃ”
ইত্যমরঃ । নিবিঁন্নঃ বিঘ্নশূলঃ আর্য্যা শান্তা চ নিবিঁন্নেতি শ্রেণঃ । অত্র কাক্কা প্রশ্নী
ব্যজ্যতঃ । সীতাপ্রশ্নে নৈব জ্ঞাতযজিষ্ঠাস্তানিবাঁহি আবেগেন রামস্ত্যাপি পুনস্তথৈব প্রশ্ন ইতি
ন দোষঃ ।

(স) সীতৈতি । অত্রাপি অপিশব্দঃ প্রশ্নার্থে ।

(শ) সীতা । ভগবন্ ! আপনাকে নমস্কার করি । জামাতার সহিত
শুরুজনবর্গের এবং আর্য্যা শান্তাদেবীর মঙ্গল ত ?

(ঘ) রাম । সোমপায়ী আমার ভগিনীপতি ভগবান্ অশ্বশৃঙ্খ এবং
আর্য্যা শান্তাদেবী নিবিঁন্নে আছেন ত ?

(স) সীতা । আমাদিগকে প্রশ্ন করিতেছেন ত ?

বিশ্বম্বরা ভগবতী ভবতীমসূত

রাজা প্রজাপতিসমো জনকঃ পিতা তে ।

তেষাং বধূস্বমসি নন্দিনি ! পার্থিবাণাং

যেষাং কুলেষু (১) সবিতা চ গুরুর্বয়ম্ ॥৮॥

(৬) অষ্টেতি । অথকিমিতি সুবীকারার্থমেকমব্যয়ম্ । ঋষ্যশৃঙ্খলঃ কৌশল্যাদিঃ
শ্রান্তা চ কুশলমাস্তে অরতি চ যুগ্মানিত্যর্থঃ ।

বিশ্বম্বরেতি । ভগবতী মাহাত্ম্যবতী বিশ্বং বিমর্শিতী বিশ্বম্বরা পৃথিবী “নাখি
ত্বম্—” ইत्याদিমাত্মনঃ, ভবতী ত্বাম্ অসূত উত্পাদিতবতী, তথা প্রজাপতিসমঃ প্রজানাং
সানুরাগপরিপালনাত্ তপোমাহাত্ম্যগ্রাচ্চ ব্রহ্মণা তুল্যো রাজা জনকস্তে তব পিতা পরি-
পালকঃ । হে নন্দিনি ! কন্যাসহস্রি ! আনন্দকারিণি ! ত্বং তেষাং পার্থিবাণাং রাজাণাং
বধূঃ স্তুবা অসি, যেষাং কুলেষু বংশেষু নানাশ্রাযত্বাভ্যবচনং সবিতা সাচ্চাব্রহ্মণ্যদেবঃ সূর্য্যো
গুরুঃ পিতা উত্পাদক ইত্যর্থঃ, তথা বয়ম্ গুরুব উপদেষ্টারঃ । তব মাতৃপিতৃভর্তৃণাং
সমগ্রার্থনানুরূপশ্চেষ্টামিত্যর্থঃ ।

অত্র প্রজাপতিসম ইতি পার্থী সমাসগতীপমা, জনকঃ পিতা ইতি প্রথমতঃ পুনরুক্ত্য-
প্রতীতিঃ পরন্তু জনকী জনকনামা ইত্যর্থভেদাত্ পুনরুক্ত্যবদাভাসঃ, সবিতা চ গুরুর্বয়ম্
ইত্যত্র উভয়ৌরেকগুরুত্বধর্ম্মযোগাত্ তুল্যযোগিতা, তথা সীতায়া ভাষ্যবত্বরূপকার্য্যস্য পৃথিবী-
কন্যাত্বরূপে একত্বিন্ কারণং সত্যপি জনককন্যাত্বসূর্য্যবংশীয়রাজবধূত্বরূপকারণান্নর-
হণ্যোপন্যাসাত্ সমুচ্চয়যেতি, এতৎসমজ্ঞাঙ্কিভাবেন সঙ্করঃ । এষাং লক্ষণান্বনুসন্ধেয়ানি ।
তথা যচ্ছব্দস্য শ্রেণী পাঠাধিপেয়াবিমর্শদোষঃ, স তু চতুর্থপাদং প্রথমং পরম্ তৃতীয়পাদং
পঠিত্বা সমাধেয়ঃ ।

(৭) অষ্টোবক্ । (উপবেশন করিয়া) হে ! দেবি ! কুলশৃঙ্খল ভগবান্
বশিষ্ঠ, আপনাকে ইহা বলিয়াছেন ।

ভগবতী পৃথিবী, তোমাকে প্রসব করিয়াছেন ; প্রজাপতির কুল

(১) গৃহেষু ইতি পাঠভেদঃ ।

তত্ কিমন্যদাশাস্মহি, কেবলং বীরপ্রসবা ভূয়া: (চ) ।

রামঃ । অনুগৃহীতা: স্ম: (ক) ।

লৌকিকানাং হি সাধূনামর্থং বাগনুবর্ত্ততে ।

ঋষীণাং পুনরাখ্যানাং বাচমর্থোঃসুধাবতি ॥১০॥

সীতায়া: পৃথিবীকন্যাত্বং প্রমাণং যথা রামাশ্রয়ম্—

“অথ মে ক্লষত: চেবং লাক্ষ্মীনাদুখিতা তত: ।

চেবং শ্লিষ্যতা লাক্ষ্মী নাম্মা সীতেনি বিশ্বিতা ॥

ভূতলাদুখিতা সা তু ব্যবর্জিত মমাত্মজা ।”

বসন্ততিলকা ৪৮তম্ ॥২॥

(চ) তদিতি । তচ্ছাৎ অন্তত্ পূবভিন্নং কিম্ আশাস্মহি আশিষা ধ্যাজয়াম: পূবভিন্নানাং সর্ব্বেষামিব প্রার্থনীয়ানাং সঙ্গবাদিত্যর্থ: । প্রসূত ইতি প্রসব: পূব: বীর: প্রসবো যস্যা: সা তাড়শী । ভূয়া ইতি আশীর্লিঙ্ ।

(ক) রাম ইতি । অনুগৃহীতা: লাক্ষ্মীকন্যা: স্ম: সীতয়া সহ বয়মিত্যর্থ:, তেষামাশীর্বাদস্য অব্যর্থত্বাদিতি ভাব: ।

কথমিত্যাহ লৌকিকানামিতি । হি যজ্ঞাত্, লৌকিকানাং প্রাকৃতানাং সাধূনাং সত্যবাদিনাং বাক্ বাক্যম্ অর্থম্ অবিধেয়ং বস্তু অনুবর্ত্ততে লক্ষ্যীকৃত্য প্রসরতি, পুন: কিন্তু অর্থ: অবিধেয়বিষয়: আখ্যানাং প্রামাণিকানাং ঋষীণাং বশিষ্ঠাদীনাং বাচং বাক্যম্ অনুধাবতি অনুসৃত্য উত্পদ্যত ইত্যর্থ: । (লৌকি যদ্যদবস্তু প্রসিদ্ধমস্মি প্রাকৃতসত্যবাদিন-সত্তদেব বদন্তি, ন তু তेषাং বাক্যতো বস্তুস্বরমুত্পদ্যতে, কিন্তু ব্রহ্মর্ষযো যদ্যদবদন্তি তত্তদেব অসদপি উত্পদ্যতে) ইতি সরলার্থ: । (অতএবাক্ষ্যকং বীরপুত্রোবশ্যম্ভাবীতি ভাব:) অত লৌকিকসাধুভ্যো বশিষ্ঠাদীনাং মাধিক্যপ্রতিপাদনাত্ ব্যতিকালঙ্কার:, তথা

রাজ্য জনক, তোমার পিতা এবং হে নন্দিনি । তুমি সেই বাজ্ঞগণের কুলবধূ, যাঁহাদের বংশে সূর্য্যদেব এবং আমরা গুরু ॥২॥

(ফ) সুতরাং অত্ কি আশীর্বাদ করিব ; কেবল বীরপ্রসবিনী হও ।

(ক) রাম । অনুগৃহীত হইলাম ।

“ অষ্টা । ইদঞ্চ ভগবত্যা অরুণত্যা দেবীভিঃ শাস্তয়াশ্চ
ভূয়ো ভূয়ঃ সন্দিষ্টম্, ‘যঃ কশ্চিদ্গৰ্ভদৌহদৌ ভবত্যস্যাঃ
সৌঃস্বশ্যমচিরাৎ সম্পাদয়িতব্য’ ইতি (খ) ।

রামঃ । ক্রিয়তে, যদ্যেষা (১) কথয়তি (গ) ।

অপ্রস্তুতেভ্যঃ সামান্যকৃষিভ্যঃ প্রস্তুতস্য বিশেষস্য বশিষ্ঠস্য প্রতীতৈরপ্রস্তুতপ্রশংসা চ অনর্থো-
রজ্ঞাঙ্কিভাবেন সম্ভবঃ ।

ঋণীণামপি সাধুলমসি তদ্ব্যাহৃত্য লৌকিকানামিত্যুক্তম্, অদ্যচ্চেষু অলৌকিকাঃ,
লৌকিকা অসাধবস্তু যন্তু নাসি তদপি বদন্তি, অতস্তেষাং বাক্যানামর্থানুসারিত্বমপি
নাসি মিথ্যাবাদিত্বাদিতি তদ্ব্যাহৃত্য সাধুনামিত্যুক্তম্ ॥১০॥

(খ) অষ্টেতি । দেবীভিঃ কৌশল্যাदिभिः । ভূয়ো ভূয়ঃ বারংবারম্ । সন্দিষ্ট’
বাচিকং প্রেধিতম্ । অস্যাঃ সীতায়াঃ যঃ কশ্চিৎ বিপলায়াসসাধ্যোঽপীত্যর্থঃ । গৰ্ভদৌহদঃ
গৰ্ভকালীনঃ পানভোজনাদেৰমিলাষঃ । “দৌহদৌ দৌহদং যজ্ঞা লালসে”তি হেমচন্দ্রঃ ।
‘সাদ’ ইতি লোকপ্রসিদ্ধঃ । সম্পাদয়িতব্যঃ ত্বয়েতি শিষ্যঃ ।

(গ) রাম ইতি । ক্রিয়তে অস্যা অভিনাষঃ সম্পাদ্যতে । ময়েতি শিষ্যঃ । এষা সীতা
যদি কথয়তি, স্বাভিনাষ’ যদি ব্যনক্তীত্যর্থঃ । ইয়মৌহদশী বিনয়লজ্জানিধতা যন্
কিমপি ন কথয়তি, অতএব সমাপি ততসম্পাদনং ন ঘটতে ইতি ভাবঃ । যদ্যদেধেতি পাঠে
ষদ্যৎ কথয়তি তত্ ক্রিয়ত ইত্যর্থঃ ।

কারণ, প্রকৃত সাধুদিগের বাক্য, অর্থের অনুসরণ করে ; কিন্তু অর্থ,
প্রাচীন ঋষিদিগের বাক্যের অনুগামী হয় ॥১০॥

(খ) অষ্টাবক্ত । ভগবতী অরুণতী, দেবী কৌশল্যা প্রভৃতি এবং
শান্তাদেবী, ইহা বার বার বলিয়া পাঠাইয়াছেন, ‘গৰ্ভকালীন ইহার
(সীতাদেবীর) যে কোন অভিনাষ হইবে, অচিরাৎ তাহা অবশ্যই সম্পাদন
করিবে ।’

(১) যদ্যদেধা ইতি পাঠান্তরম্ ।

অষ্টা । ননান্দুঃ পত্যা চ দেব্যাঃ সন্দিষ্টমৃষ্যশৃঙ্খণ—‘বত্বে’!
কঠোরগর্ভেতি নানীতাসি, বত্বেসোঃপি রামমদ্রুত্বদ্বিনোদনর্থমেব
স্থাপিতঃ । তত্ পুত্রপূর্ণোত্সঙ্গামায়ুষ্মতীং দ্রষ্টব্যামী’তি (ঘ) ।

রামঃ । (সহর্ষস্মিতম্) তথ্যাস্তু । ভগবতা বশিষ্ঠে ন
কিমাটিষ্টোঃস্মি ? (ঙ)

অষ্টা । শ্রুয়তাম্—

জামাতয়স্তু ন বয়ং নিরুদ্ধা-

স্বং বাল এবাসি নবম্ব রাজ্যম্ ।

যুক্তঃ প্রজানামনুরঞ্জে স্যা-

স্তস্মাদ্যশো যত্ পরমং ধনং বঃ ॥১১॥

(ঘ) অষ্টেতি । ননান্দা মতঃ ভগিনী তস্তাঃ “ননান্দা নন্দিনী নন্দা পতিস্বসী”তি
শব্দরবাবলী । দেব্যাঃ সীতায়াঃ । কিং সন্দিষ্টমিত্যাঙ্ক বতস ইত্যাদি । ত্বং কঠোরগর্ভা
পূর্ণগর্ভা ইতি হেতুর্নানীতাসি সমাশ্রমমিত্যর্থঃ । অত্র “যানাदिभ्रमश्चैव साष्टमात्
স্ত্রী ন চার্হতী”তি শাস্ত্রং হেতুত্বেন কেচিত্ পঠন্তি । পুত্রেণ পূর্ণ্য উত্সঙ্গঃ ক্রীড়ী
যস্মাভ্যাম্ । আয়ুষ্মতীং সীতাম্ । ইতি সন্দিষ্টমিত্যনেনান্বয়ঃ ।

(ঙ) রাম ইতি । ঋষ্যশৃঙ্খণে যথা উক্তং তথা শাস্তু ইত্যর্থঃ ।

(গ) রাম । করি ; যদি ইনি বলেন :

(ঘ) অষ্টাবক্র । গীতাদেবীর ননদের পতি ঋষ্যশৃঙ্খ বনিয়া পাঠাইয়াছেন,
‘বৎসে ! তুমি পূর্ণগর্ভা বনিয়া তোমাকে আনি নাই ; বৎস রামভদ্রকেও
তোমার সাঙ্কনার জন্তই রাখিয়াছি ; অতএব পুত্রপূর্ণ কোড় অবস্থায়
তোমাকে দেখিব ।’

(ঙ) রাম । (আনন্দবশতঃ ঋষৎ হস্তের সহিত) তাহাই হউক ।
ভগবান্ বশিষ্ঠ আমাকে কি আদেশ করিয়াছেন ?

রামঃ । যথাহু ভগবান্ মৈত্রাবরুণিঃ (চ) ।

স্নেহং দয়াশ্চ সৌখ্যশ্চ যদি বা জানকীমপি ।

আরাধনায় লোকানাং (১) মুচ্যতো নাস্তি মে ব্যথা ॥১২॥

জামেতি । বয়ং জামাতুঃ ঋত্বয়ঃ যজ্ঞেন নিরুদ্ধাঃ পৌরহিত্যেন উতাঃ অতএব
 আশ্রমার্গেণ সন্তমসমর্থ্য ইত্যর্থঃ, অতএব অস্বাস্থ্যপি তব নির্ভরং ন ভবতিতি ভাবঃ । ত্বং
 শালু এব শিশুরেবাসি অতঃ প্রচীনবদভিজ্ঞতা নাস্তীতি ভাবঃ । চ কিঞ্চ রাজ্যং নবম্
 অচিরলভ্যম্ অতএব অবশ্যমেব বিশৃঙ্খলায়াঃ সম্ভব ইতি ভাবঃ । তস্মাত্ প্রজানামনুরঞ্জে
 স্তবং প্রত্যনুরাগজননে যুক্তঃ একাশ্চিন্তাঃ স্যাঃ ভবেঃ । তথা চোক্তং রঘুবংশ—“রাজা প্রকৃতি-
 রঞ্জন”দিতি । তস্মাত্ প্রজানুরঞ্জনাত্ যদ্যশী ভবতীত্যর্থঃ, তন্ বো যুগ্মাকং রঘুবংশীয়ানাং
 পরমং ধনং তদর্থমেব সৰ্বদা লভ্যা যতিতত্বমিতি ভাবঃ ।

অত্র তৃতীয়পাদং প্রতি প্রথমদ্বিতীয়পাদগতবাক্যদ্বয়স্য হেতুতয়া নির্দেশাত্ বাক্যার্থ-
 হেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ । ইন্দ্রবজ্রা বচস্ ॥১১॥

(চ) রাম ইতি । মিত্রস্য বরুণস্য মিত্রাবরুণৌ তয়োরপত্যং মৈত্রাবরুণিঃ বশিষ্ঠঃ ।
 দেবতাদেহে দীর্ঘঃ । যথাহু সত্যক্ ব্রবীতি ইত্যর্থঃ । কদাচিত্ তপশ্চরতী মিত্রস্য বরুণস্য
 চ মুনৈরুর্বশী পশ্যতী রিতঃ পপাত, তস্মাচ্চ কুম্বনিহিতাত্ অগস্ত্যী বশিষ্ঠস্য জাত ইতি
 মতস্যপরাণবাচ্যে দ্রষ্টব্য । অতএব উভাবিহ অগস্ত্যবশিষ্ঠৌ মৈত্রাবরুণিশব্দবাচ্যৌ ।

স্নেহমিতি । লোকানাং প্রজানাং আরাধনায় সন্তোষায় স্নেহং বাত্ সত্যং দয়াং করুণাশ্চ
 সৌখ্যম্ আত্মসংখ্যে যদি বা কিংবা জানকী সীতামপি মুচ্যতস্যজতঃ মে মম ব্যথা অতি-
 অধোবক্ত । শুভম্ ।

আমরা জামাতার যক্ষ্মে আবদ্ধ উচ্ছাছি ; তুমি বালকট বট ; রাজ্যও
 নতুন ; সুতরাং তুমি প্রজার অনুরঞ্জে মনোযোগী হইবে ; তাহাতে যে বশ
 হইবে, তাহাও তোমাদের পরম ধন ॥১২॥

(চ) রাম । ভগবান্ বশিষ্ঠ যথার্থই বলিয়াছেন ;

(১) লোকস্য ইতি পাঠমদঃ ।

সীতা । অদৌ জীব রাহবকুলধুরম্বরো অজ্ঞাত্তো (ছ) । •
 রামঃ । কঃ কোঃ মৌঃ ! বিশ্বাম্যতাং মগবানষ্টাবকঃ ।
 অষ্টা । (উত্থায় পরিক্রম্য চ) অয়ে ! কুমারলক্ষ্মণঃ
 প্রাসঃ । (ইতি নিষ্কান্তঃ) (জ) । •

(প্রবিশ্য) লক্ষ্মণঃ । জয়তি জয়ত্বার্য্যঃ । আর্য্য ! তেন
 চিত্তকরেণাশ্মদুপদিষ্টমার্য্যস্য চরিতমস্যাং বোধিকাযামমি-
 লিখিতম্, তত্ পশ্যত্বার্য্যঃ (ক্ষ) ।

(ক) অতএব রাহবকুলধুরম্বর আর্য্যপত্নঃ ।

জনিতোঃ স্তুতাপা নাস্তি । স্বহৃদযাঃ স্ত্বৈ সত্পুরুষগুণৌ জগদ্বাঙ্কনীয়ং সুখং কিং বহুনা
 প্রাণাধিকা মৌতামপি প্রজানাং সন্তোষায় পরিত্যক্তমর্হামীতি ভাবঃ ।

অব অন্বব কা কথা জানকৌমপীতি অর্থাগমাৎ দর্শ্যপত্তিঃ, তথা মুচ্যত ইত্যেকা ক্রিয়য়া
 স্বহৃদীনা মন্বযাত্ তল্যথোগিতা চেত্যনর্থোঃ সঙ্করঃ ।

তথা স্বহৃদীনা মুচ্যরীচরীতকর্ষপ্রতিপাদনত্ সারালঙ্কারপ্রসঙ্গঃ, স চ বাচকাभावात
 ব্যজ্যত ইতি বস্তুনা লঙ্কারধ্বনিঃ ॥১২॥

(ক) সৌতিতি । অতএব প্রজাবাস্তুসন্তোষপ্রতিপাদনত্ রাহবকুলধুরম্বরঃ প্রজাবাস্তুসল-
 রপবংশীয়রাজগণাশয়গম্যঃ ।

(জ) অষ্টেতি । অয়ে ইতি সন্তোষসন্তোষনসূচকমব্যয়ম্ ।

লোকের মাজ্জারের নিমিত্ত, স্নেহ, দয়া, স্নেহ, এমন কি সীতাকেও
 পরিত্যাগ করিতে আমার ভূখ নাহি ॥১২॥

(ছ) গীতা । এই জগ্গে আপনি রঘুবংশের ধুরধর ।

রাম । এখান কে কে আছে হে ? ভগবান্ অষ্টাবকে বিশ্রাম
 করিও ।

(জ) অষ্টাবক । (উঠিয়া, কতিপয় পদক্ষেপ করিয়া) ওহে ! কুমার
 লক্ষ্মণ উপস্থিত হইয়াছেন । (এই বলিয়া চলিয়া গেলেন ।)

রামঃ । জানাসি বত্স ! দুৰ্ম্মনাযমানাং দেবীং বিনু-
দয়িতুম্ । তত্ কিয়ন্তমবধিঁ যাবত্ ? (জ)

লক্ষ্মণঃ । যাবদার্য্যায়া হুতাশনে বিশুদ্ধিঃ ।

রামঃ । শান্তম্ (ট) ।

(ক) প্রবিশ্যেতি । আর্য্যোঁ ভবান্ জয়তি উত্কর্ষবান্ ভবতি মত্তী ভবানুত্কষ্ট
ইত্যর্থঃ । গুরুজনসম্মিধানে এতদুক্তা ঐত্ব্যপরিহারঃ স্যাদিতি বাধ্যম্ । এবমন্যত্রাপি ।
বৌদ্ধিকায়াং মিত্তৌ “পঙ্ক্তিবর্ষগৃহাঙ্কেষু বৌদ্ধির্বৌদ্ধী চ বৌদ্ধিকা” ইতি রত্নকোষঃ ।
অমিলিখিতং চিত্রিতম্ ।

চিবদর্শনেন সীতাভাঃ পঞ্চবটীবনম্, তত্র মুনিপত্রীभिঃ সঙ্কটঃ, রামেণ সহ বিশ্বাম্ভা-
লাপাদিকম্, স্বাভাবিকসৌন্দর্য্যেচ্ছ স্মৃতিপথে পতিষ্যতি ; ততশ্চ তত্র স্ফারসিকৌ গমনেচ্ছা
অবিষ্যতি, তদপদেশেন চ রামস্য সীতানির্বাচনং সূকরং ভবেদিতি ভবভূতিনা প্রস্তাবার্থোজনা-
সুবিধার্থং বেচিত্তার্থেচ্ছ চিবদর্শনমুপনিষদ্বমিতি সুধৌভির্ভাব্যম্ ।

(জ) রাম ইতি । দুৰ্ম্মনাযমানাং কেনচিত্ কারণেন বিবশ্যাং দেবীং সীতাং বিনা-
দয়িতুং সন্নাষয়িতুং জানাসি অমিত্তাঃসীতি ত্বমতোব সুচতুরঃ সময়াবস্থাভিচ্ছয়তি ভাবঃ ।
তত্ চিত্রং কিয়ন্তমবধিঁ যাবত্ কাং শপসীমাং ব্যাখ্য চিত্রিতম্ ? “যাবতাঙ্কশ্চেন”
ইতি ত্রিतीয়া ।

(ট) রাম ইতি । শান্তমিতি বারংবার্যমব্যয়ম্ । নৈব ব্রূহীত্যর্থঃ ।

(ক) লক্ষ্মণ । (প্রবেশ করিয়া) আর্ধ্যের জয় হউক, আর্ধ্যের জয় হউক ।
আর্ধ্য ! আমাদের উপদেশ অনুসারে সেট চিত্রকর, আপনার চরিত্র, এই
দেওয়ালে চিত্র করিয়াছে ; আপনি তাহা দেখুন ।

(জ) রাম । বৎস ! তুমি বিষমশয়ন্য দেবী সীতাকে আশঙ্ক করিতে
জান বটে । তবে তাহা (চিত্র) কোন্ পর্য্যন্ত ?

লক্ষ্মণ । আর্ধ্যের অগ্নিশুক্টিপর্য্যন্ত ।

(ট) রাম । থাম ।

উত্পত্তিपरिपূतायाः किमस्याः पावनान्तरैः ।

तौर्थोदकञ्च वज्रिञ्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः ॥ १३ ॥

देवि ! देवयজনসম্ভবে ! প্রসীদ, এষ তে জীবিताবধি:

প্রবাদ: (৪) ।

কথমিত্যাহ উত্পত্তীতি । উত্পত্তেজ্ঞমত এব আরম্ভ পরিপূতায়া: পবিত্রায়া অস্যা: সীতায়া: পাবনান্তরৈ: অন্তৈ: পবিত্রতাজনকৈ: অন্যাदिभि: किं स्वत: शुद्धत्वादनर्थका एव अन्यादय इत्यर्थ: । तथा च तौर्थोदकञ्च वज्रिञ्च एतौ पदार्थौ अन्तत: द्रव्यान्तरात् शुद्धिं पवित्रतां न अर्हत: प्राप्तुं योग्यौ न भवत: ।

अत्र यथा तौर्थोदकवज्रगोरन्वत: शुद्धापेक्षा नास्ति तद्वत् सीताया अपीति । तथा एकया अर्हत इति क्रियया तौर्थोदकवज्रगोरन्वयात् समानधर्मस्य शब्दभेदेन निर्देशात् प्रतिवस्तु-पमातुल्ययोगिता चेत्यनयोर्द्वारङ्गाभिभावेन सङ्गर: ।

तथा तौर्थोदकमिति नपुंसकलिङ्गेन प्रकस्य वज्रिरिति पुलिङ्गे निर्देशात् प्रकसभङ्गदोष: न च “तौर्थोदकं तथाऽप्यितम्” इति पाठेन समाधेय: । अप्यितमपि वज्रि: ।

सीताया आजन्मशुद्धत्वञ्च अयोजितत्वेनेति बाध्यम् । तत्प्रमाणन्तु पूर्वमुक्तम् । योजितज्ञानान्तु जनकजनन्वीरपवित्रशुक्लशोणितजातत्वादेव अपरिहाराय्यं पापमुत्पद्यते, तत्तु संस्कारकर्मभिर्नश्यति । तथा च याज्ञवल्क्य:—

“एवमिनः शर्मं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ।”

तौर्थोदकवज्रगो: स्वत: पवित्रत्वं यथा वज्रिकूर्मपुराणयो:—

“तौर्थं नीयं तत: पण्यं गङ्गातीर्थं ततोऽधिकम् ।”

“पावक: पवमानस्य शुचिरग्निश्च ते द्वय: ॥” ॥ १३ ॥

(৪) দেবীতি । দেবা ইজ্যন্তে অস্মিन्निति দেবযজনং যজ্ঞস্থানং তস্মাত্ সম্ভবতীতি

জন্ম হইতে পবিত্র এই জীতাদেবীর পক্ষে, পবিত্রতাজনক অন্ত পদার্থদ্বারা কি হইবে ? তীর্থের জন ও অগ্নি, অন্ত পদার্থ হইতে পবিত্রতা লাভ করে না ॥ ১৩ ॥

कष्टं जनः कुलधनैरनुरञ्जनीय-

स्तन्नो यदुक्तमशिवं नहि तत् क्षमं ते ।

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

मूर्द्धि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ॥१४॥

पचाद्यच् । “लाङ्गलील्लिख्यमानाया यज्ञभूमेः मुनिर्गता” इति महावीरचरितेऽपि प्रसीद आत्मदीपश्रवणात् कलुषितनिष्ठा न भवेत्यर्थः । एषः अग्निपरीक्षाविषयकः प्रवादः लोकापवादः जीवितावधिः यावज्जीवं स्थाय्यतैत्यर्थः । निष्पापस्य संशयितपापक्षयाय प्रायश्चित्ताचरणवत् निष्कलङ्काया अपि ते लोकप्रत्ययार्थम् अग्निपरीक्षाकरणात् विषादी न करणीय इति भावः ।

एवमपवादिनी जनाः कथं न दृष्टान्त इत्याह कष्टमिति । कुलमेव धनम् अनपवादनीयतया रक्षणीयं येषां तेः निष्कलङ्ककृतीतृप्त्रैः जनैरित्यर्थः । जनः साधारणलोकः अनुरञ्जनीयः अपवादं कुर्वन्नपि तत्सहनेन तच्छन्दानुवर्त्तनेन च सन्तोषणीयः इत्येव कष्टं दृष्टनीयानामदृष्टनाददुःखमित्यर्थः । अन्यथा खलु असम्भवमपि दीपसारीपयति तथात्वे च कुलस्य निष्कलङ्कता न स्यादिति भावः ।

नः अस्माकम् भावयोरित्यर्थः सम्बन्धे तत् प्रसिद्धं यत् अशुभम् असङ्कलम् एकाकिनी रावणगृहे स्थिता सीता कथमग्निपरीक्षामन्तरेण रामेण ग्राह्या स्यादिति असुखकरं वाक्यमित्यर्थः, उक्तं लङ्काप्रदेशीयलोकैरिति शेषः । एतद्वाक्यस्य सीतारामोभयसम्बन्धत्वात् न इत्युक्तं सङ्गच्छते । तत् असुखकरं वाक्यं ते तव सम्बन्धे नहि क्षमं न योग्यं स्वभावत एव शुद्ध्युत्पादित्यर्थः । (यथापि लोकानां विश्वासार्थमेव मया तथाग्निपरीक्षा कृता, न तु ममापि तव चरित्रविषये सशयोऽभूदिति भावः ।) तथाहि सुरभिणः कुसुमस्य सुगन्धपुष्पस्य नैसर्गिकी स्वाभाविकी मूर्द्धि स्थितिः सिद्धा लोकेषु प्रचलिता, किन्तु चरणैरवताडनानि पादै रवमर्दनानि न, सिद्धान्तित्यर्थः ।

(४) দেবি ! ষড়্ভূমিসমুৎপাদে ! প্রসন্ন হও ; এই প্রবাদ তোমার জীবন পর্যান্ত থাকিবে ।

ଲକ୍ଷ୍ମଣ: । ଦେବି ! ଏତାନି ସରହସ୍ୟାନି ଜୂଞ୍ଜକାସ୍ତ୍ରାଣି,
 ଯାନି ଭଗବତ: କୁଶାସ୍ତ୍ରାତ୍ କୌଶିକଂଷିଂସମୁପସଂକ୍ରାନ୍ତାନି ; ତେନ ଚ
 ତାଡ଼କାବଧେ ପ୍ରସାଦୌକ୍ତାନ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟ (ତ) ।

ରାମ: । ବନ୍ଦସ୍ବ ଦେବି ! ଦିବ୍ୟାସ୍ତ୍ରାଣି (ଥ) ।

ବ୍ରହ୍ମାଦୟୋ ବ୍ରହ୍ମାହିତାୟ ତସ୍ମା

ପର:ସହସ୍ରା: ଶରଦସ୍ତପାଂସି ।

ଏତାନ୍ୟପଞ୍ଚନ୍ ଗୁରବ: ପୁରାଣା:

ସ୍ବାନ୍ୟେ ଶ୍ଚ ତେଜାଂସି ତପୋମୟାନି ॥୧୫॥

(ତ) ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଇତି । ରହସ୍ୟାନି ଗୋପନୀୟାନି ମନ୍ତ୍ରା ଇତ୍ୟର୍ଥ: ତୈ: ସହ ବିଦ୍ୟମାନାନି
 ସରହସ୍ୟାନି ମନ୍ତ୍ରସାହିତାନି ଜୂଞ୍ଜକାସ୍ତ୍ରାଣି ସଂସ୍କୃତନାମାସ୍ତ୍ରାଣ୍ୟର୍ଥ: । ଯାନି ଅସ୍ତ୍ରାଣି
 କୁଶାସ୍ତ୍ରାତ୍ ବିଶ୍ବାମିତ୍ରପ୍ରପିତାମହାତ୍ କୌଶିକଂଷିଂ ବିଶ୍ବାମିତ୍ରମୁନିନ୍ ଉପସଂକ୍ରାନ୍ତାନି ଆଗତାନି
 ବିଶ୍ବାମିତ୍ରେଣ ପ୍ରାପ୍ତାନୀତ୍ୟର୍ଥ: , ତେନ ଚ ବିଶ୍ବାମିତ୍ରେଣ ତାଡ଼କାବଧେ କୃତେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୟର୍ଥ: ଆର୍ଥସ୍ୟ
 ରାମସ୍ୟ ପ୍ରସାଦୌକ୍ତାନି ପ୍ରଦୀଦତି ମନ ଇତ୍ତି ପ୍ରସାଦାନି ଅନୁଗ୍ରହଦାନାନି ଅପ୍ରସାଦାନି
 ପ୍ରସାଦାନି କୃତାନି ପ୍ରସାଦୌକ୍ତାନି । ପ୍ରସାଦୌକ୍ତାନି ଅନୁଗ୍ରହେଣ ଦତ୍ତାନୀତ୍ୟର୍ଥ: । ଆର୍ଥସ୍ୟେତି
 ମତ୍ସ୍ୟବିବଚ୍ଚୟା ଷଷ୍ଠୀ ।

(ଥ) ରାମ ଇତି । ଦିବି ଶ୍ରେଣି ଭବନୀତି ଦିବ୍ୟାନି ଚ ତାନି ଅସ୍ତ୍ରାଣି ଚେତି
 ୧୨:ବ୍ୟାସ୍ତ୍ରାଣି । ବନ୍ଦସ୍ବ ପ୍ରଣମ ।

(୩) ଶୀତା । (ଦେଖିଥିବା) ଉପରେ ସ୍ବନଭାବେ ଅବସ୍ଥିତ ଈଶ୍ବରୀ କେ ? ସେନ
 ଆର୍ଥାପୂର୍ବ୍ବର ଉପାସନା କରାଉଛେ ।

(ତ) ଲକ୍ଷ୍ମଣ । ଦେବି ! ଈଶ୍ବରୀ ଗମସ୍ତକ ଶୂଞ୍ଜକାସ୍ତ୍ର; ସାହସ୍ରା ଭଗବାନ୍
 କୁଶାସ୍ତ୍ର ହସ୍ତେ ବିଶ୍ବାମିତ୍ରେ ଆସିଥିାଛିଲେନ ଏବଂ ସେହି ବିଶ୍ବାମିତ୍ରେ ଆସାର
 ତାଡ଼କାବଧେର ପର, ଆର୍ଥାକେ (ରାମଚନ୍ଦ୍ରାକେ) ଅନୁଗ୍ରହପୂର୍ବ୍ବକ ଦାନ କରିଥିାଛିଲେନ ।

(ଥ) ରାମ । ଦେବି ! ଦିବ୍ୟାସ୍ତ୍ରାଣିକେ ନମସ୍କାର କର ।

সীতা । ভোদু, অজ্ঞত ! ভোদু, এহি পেক্ষদা দাবুদে
চরিদ' । (ইত্যুত্থায় পরিক্রামতি) (ঙ) ।

লক্ষণঃ । ইদং তাবদালেখ্যম্ (ট) ।

সীতা । (নির্বর্থ্য) কে এদে উপরি গিরন্তরদ্বিধা অবস্থ্যবন্তি
বিঅ অজ্ঞত' ? (ণ)

(ঙ) ভবতু, আর্থ্যপুত্র ! ভবতু, এহি প্রেচা মহে তাবতে চরিতম্ ।

(ণ) কে এনে উপরি নিরন্তরস্থিতা উপম্ববন্তীর্থ্যপুত্রম্ ?

অথ সুগম্ভীরমস্য মূর্ছিত্বস্থিতিরিব তব নির্দোষত্বপ্রশংসৈব প্রতিজ্ঞা, ন তু তস্য
পাদাবমর্দনানীত্ব তব চরিত্রে দোষারোপ ইতি স দৃষ্টপ্রতীতিঃ দৃষ্টান্নালঙ্কারঃ ।

বচনতিলকা বচনম্ ॥১৪॥

(ঙ) সীতেনি । ভবতু স প্রবাদ ইত্যর্থঃ । অমূলকোঃ প্রবাদঃ অবজ্ঞেয় ইতি
সাবঃ । ভবত্বিতি দৈন্যার্থে দ্বিবচনম্ ।

(ট) লক্ষণ ইতি । তাবত্ ব.ক্যালঙ্কারঃ । আন্বিত্যং চিত্রম্ ।

(ণ) সীতেনি । নির্বর্থ্য দৃষ্টা । “নির্বর্ণনন্ত বিধ্বানং দর্শনলোকনিঘণ”-
নিঘমরঃ । উপরি ऊর্দ্ধদেগে নিরন্তরস্থিতাঃ অনবকাশস্থিতাঃ পরস্পরসংলগ্নভাবেন স্থিতা
ইত্যর্থঃ । উপম্ববন্তীর্থ্য উপাসিত ইব ।

সংকুলোৎপন্ন লোকের পক্ষে জগৎসাধারণকে সম্বোধ করা কষ্টকর ;
অতএব আমাদের সম্বন্ধে যে অস্বার্থকর কথা বলিয়াছে, তাহা তোমার পক্ষে
উচিত নহে ; কারণ, মস্তকস্থিতিই অগন্ধি পুষ্পের স্বভাবগন্ধ ; কিন্তু
চরণদ্বারা তাড়ন করা স্বভাবগন্ধি নহে ॥১৪॥

(ঙ) সীতা । হউক, আর্থ্যপুত্র ! হউক । আশুন, আপনার চরিত্র
দেখি । (এই বলিয়া, উঠিয়া পাদক্ষেপ করিত লাগিলেন ।)

(ট) লক্ষণ । এই চিত্র ।

সীতা । ণমো ণমো এদাণং (দ) ।

রামঃ । সর্বধেদানীং ত্বত্প্রসূতিমুপস্থাस्यन्ति (ধ) ।

সীতা । অনুগ্ৰহীদহ্মি (ন) ।

(দ) নমো নম এতেষাম্ ।

(ন) অনুগ্রহীতামি ।

দ্রিষ্ট্ব্যং বন্দনহেতুচ্চাৎ ব্রহ্মদয় ইতি । ব্রহ্মদয়ঃ পুরাণাঃ প্রাচীনা ধ্রুবঃ উপদেশারঃ
ব্রহ্মণো বেদস্য “বেদমত্বং” তপোব্রহ্ম ব্রহ্মা বিপ্রঃ প্রজাপতি”রিত্যমরঃ । হিতায় রচণায়
দানবাদ্যো দম্যবঃ বেদং বিনাশয়িতুং যতন্তে স্ম তেষাং নিবারণায় ইত্যর্থঃ । সহস্রান্
পরা ইতি পরঃসহস্রাঃ সহস্রাধিকা ইত্যর্থঃ শরদো বৎসরান্ “স্যাৎতৌ বৎসরে শরত্”
ইত্যমরঃ । তপাসি তপা দুষ্করতপস্যাঃ কৃত্যেত্যর্থঃ এতানি অস্মাণি অস্তুৰূপেণ পরিণতানি
স্বান্যে ব স্বকৌযান্যে ব তপোময়ানি তেজাসি অপশ্যন্ ।

পরঃসহস্রা ইতি “অপস্করাদশব্ধ” ইতি সুটা সহ নিপাতঃ । শরদ ইতি “অভিবিধৌ
কালান্বমানা”দিতি দ্বিতীয়া । উপজাতিভঁতম্ ॥১৫॥

(দ) সীতৈতি । এতেষামিতি “চতুর্থ্যাং ষষ্ঠী” ইতি পিঙ্গলসূত্রাত্ চতুর্থ্যে ষষ্ঠী ।

(ধ) রাম ইতি । ইদানীং মনুপ্রামাণ্যনন্তরকালে সর্বথা সর্বেষু প্রকারেণ নিষেপেণ
উপসংহারিণ চ ত্বত্প্রসূতিং তব তনয়ম্ উপস্থাस्यन्ति উপগমিষ্যন্তি ত্বত্প্রসূতানায়তনানি
অবিষ্যন্তীত্যর্থঃ ।

(ন) সীতৈতি । অনুগ্রহীতামি কাম তনয়েনাপি লপ্তমানত্বাদিত্যি ভাবঃ ।

একাপ্রভৃতি প্রাচীন উপদেশকগণ, বেদ ব্রহ্মার নিমিত্ত, সহস্র ২৭সংরংগ
অধিককাল তপসী করিয়া, স্বকীয় তপোময় তেজস্বরূপ এই অশ্রুভালকে
দেখিয়াছিলেন ॥১৫॥

(দ) সীতা । ইহাদিগকে নমস্কার নমস্কার ।

(ধ) রাম । এখন ইহারী গর্ভপ্রকারেই তোমার সন্তানের হস্তগত
হইবেন ।

লক্ষ্মণঃ । এষ মিথিলাব্রতান্তঃ (প) ।

সীতা । অস্মহে ! দলস্বব-ণীলুপল-সামল-সিণিদ্ধ-
মসিণ-সোহমাণ-মংসল-দেহসোহমোণ বিদ্বান-স্মিমিতাদ-
দীসমাণ-সুন্দর-সিরী . অণাদর-স্বিষ্টদ-সঙ্কর-সরাসণো
সিহণ্ডমুহ-মুহ-মণ্ডলো অজ্জত্তো আলিহিতা (ফ) ।

(ফ) অহী ! দলব্রবণীলুপল-শ্যামল-স্বিগ্ধ-মসুণ-শীভমান-মাংসল দেহ-
সৌভাগ্যেণ বিষয়লিমিততাতদৃশ্যমান সুন্দরশ্রী: অনাদরস্বিষ্টশঙ্করশরাসন: শিখণ্ড-
মুগ্ধমুখমণ্ডল আর্থ্যপুত্র আলিখিত: ।

(প) লক্ষ্মণ ইতি । এষ ইত্যঙ্কুল্যা নির্দেশ: । মিথিলাব্রতান্ত: মিথিলানগরী
রামস্য ঘটনাবলীত্বার্থ: ।

(ফ) সীতেতি । অস্মহে ইতি শ্রীরসেন্দিবাংশাং বিষয়সুচকমব্যঙ্গম্ । ব্রুতী
তু তাৎপৰ্য্যশব্দ-ভাবাত্ 'অহো'শব্দে নানুবাদ: কৃত: । দলত্ বিকসত্ যত্ নবং নীলীত্পলম্
ঈষত্পক্ষুটীতিব্রবিত্বার্থ: তদত্ শ্যামলং কিম্বদ-অরুচং মসুণং চিক্কণং (চক্ মকে
ইতি ভাষা) অতএব শীভমানং মাংসলং বলশালিত্বং দেহং তস্য সৌভাগ্যেণ সৌন্দর্য্যেণ
বিষয়েন আয়ত্বেণ লিমিত: নিখল: তেন তাতেন জনকেন দৃশ্যমানা সুন্দরী শ্রী: শীভা
যস্য স: । তথা অনাদরেণ অথবেন স্বিষ্টতং ভগ্নং শঙ্করশরাসনং হরধনুর্থেন স: । তথা
শিখণ্ডেন কাকপক্ষেণ মুগ্ধং সুন্দরং মুখমণ্ডলং যস্য স: । আর্থ্যপুত্রো রাম আলিখিত:
চিত্রিত: । চিবমিতদং রামস্য অবিকলমিতি মনুদ: অর্থ্যমিতি ভাব: ।

(ন) গীতা । অগৃহীত হইলাম ।

(প) লক্ষ্মণ । এই মিথিলাব্রতান্ত ।

(ফ) গীতা । ওহা ! এই আর্থ্যপুত্রকে চিত্র করিয়া রাখিয়াছে ;
প্রস্তুত নবনীল: ৫পলের ত্রায় শ্রীমবর্ণ, সিন্ধু, কোমল, সুন্দর, অথচ বলিষ্ঠ
দেহের সৌন্দর্যবশত: , আমার পিতৃদেব বিশ্বাস নিশ্চল হইয়া, সুন্দর শোভা

● ক্রমণঃ । আর্য্যে ! পশ্য—

সম্বন্ধিনো বশিষ্ঠাদীনেষ তাতস্তবান্ধতি ।

গৌতমশ্চ শতানন্দো জনকানাং পুরোহিতঃ ॥১৬॥

রামঃ । দ্রষ্টব্যমেতৎ (ব) ।

জনকানাং রঘুণাশ্চ সম্বন্ধঃ কস্য ন প্রিয়ঃ ।

যত্র দাতা গ্রহীতা চ স্বয়ং কুশিকনন্দনঃ ॥১৭॥

সম্বন্ধিন ইতি । এষ তব তাतो জনক', জনকানাং জনকবংশানাং পুরোহিতঃ গৌতমঃ । অঙ্কিত্যাং জাতো গৌতমপুত্রঃ শতানন্দস্তদাখ্যো মুনিশ্চ বশিষ্ঠ আদিত্যেণ-মিত্যতদগুণসংস্কৃতানো বহুব্রীহিঃ, তেন বশিষ্ঠ' তদন্যান্ সম্বন্ধিনো বিবাহজনিত-দৈবাহিকত্বাদিসম্বন্ধবতী দশরথ্যাদীন্ অর্হতি প্রত্যুদগমন দিনা সম্মানয়তি ।

অথ একস্মাদমর্হতি ক্রিয়ায়াং জনকশতানন্দयोः কর্তৃত্বেন। ত্বয়ান্ তুল্যযোগিতালঙ্কারঃ ।
অর্হ' ঘাতুরর্থ' ভৌবাদিকঃ ॥১৬॥

(ব) রাম ইতি । দ্রষ্টব্যমেতৎ বিবাহসম্বন্ধীয়চিহ্নমিত্যর্থঃ, বিবাহঘটনায়া বিচিহ্নত্বাৎ গৌরবাবহত্বাশ্চ তদৃশনমবশ্যমুচিতমিতি ভাবঃ ।

কথমিত্যাহ জনেতি । জনকানাং জনকবংশানাং রঘুণাং রঘুবংশজস্য "রঘুকুলসম্বন্ধাত্ রাঘবোপি রঘুরুচ্যত" ইতি দৈয়াকরণোক্তিরুভয়ত্রাপি প্রমাণম্ । সম্বন্ধো বিবাহসম্বন্ধঃ কস্য জনস্য ন প্রিয়ঃ সন্তোষকরঃ অপি তু সর্বস্বৈবেত্যর্থঃ । যত্র সম্বন্ধে স্বয়ং কুশিক-নন্দনো বিশ্বাসিতঃ দাতা গ্রহীতা চ । সন্নগীরপি জনকরঘুবংশগীরতীবীজতয়া পরস্পর' সন্দর্শন করিতেছেন ; ইনি অবহেলায় হরধর্ম ভগ্ন করিয়াছেন এবং ইঁহায় মুখমণ্ডল জুলিতে বড়ই স্নন্দর হইয়াছে ।

লক্ষণ । আর্য্যে ! দেখুন—

এই আপনার পিতা এবং জনকবংশের পুরোহিত গৌতমপুত্র শতানন্দ, সম্বন্ধী বশিষ্ঠপ্রভৃতির অর্চনা করিতেছেন ॥১৬॥

(ব) রাম । ইঁহা দেখিবার বটে । কারণ—

सीता । एदे कबु तक्कालकिदगोदाणमङ्गला चत्तारो भंदरो
विआहदीकिवदा तुह्मे । अम्महे ! जानामि, तस्सिं ज्जेव
पदेसे तस्सिं ज्जेव काले वत्तामि (भ) ।

(भ) एते खलु तत्कालकृतगोदानमङ्गलायत्तारो भन्दरो विवाहदीक्षिता यूयम् ।
अहो ! जानामि, तस्मिन्नेव प्रदेशे तस्मिन्नेव काले वर्ते ।

विवाहसम्बन्धस्य महाशीघ्रत्वात् अतएव विषयानिस्पृहस्यापि विश्वामित्रस्य घटकत्वात्
द्रष्टव्यमेव तच्चित्तमिति भावः ।

अवार्थापत्तिरलङ्कारः ।

अत्र पूर्वं दाता सदयुक्तिदानादिना कन्यदानप्रयोजकः परञ्च गृहीता तादृशैक
सदयुक्तिदानादिना ग्रहणप्रयोजक इति भिन्नकालत्वात् एकस्मिन् विश्वमित्रे दातृत्वं
गृहीतृत्वाविरुद्धमिति भाव्यम् ॥१७॥

(भ) सीतेति । तस्मिन् काले हरधनुर्भङ्गानन्तरसमये कृतम् ऋत्विग्भिर्विहितं
गोदानमेव केशान्तसंस्काराख्यकेशच्छेदनमेव मङ्गलं येषां ते तथोक्ताः । विवाहदीक्षिता
विवाहे कर्म्मणि वृताः । जानामि अनुभवामि । तस्मिन्नेव प्रदेशे मिथिलाराजधन्या
तस्मिन्नेव काले हरधनुर्भङ्गानन्तरसमये वर्ते तिष्ठामि इति जानामीत्यर्थः अविकलचित्त-
दर्शनदित्यर्थः ।

गवां लोसां केशानामित्यर्थः दानं छेदनमिति गोदानम् । तथा च “गौ”रित्युपद्रव्य
“सुवर्गवज्रस्वुरश्मिदृग्बाणलीमसुवि”ति केशवः ।

द नमिति “दो अवल्लण्डने” इत्यस्य युटा षपम् ।

गोदानानु संस्कारविशेषः । तथा च याज्ञवल्काः—

“केशान्तयैव षोडशः ।”

मिताक्षरा च—“केशान्तं पुनर्गोदानं च कर्म्म”ति ।

अनकवर्णीय ७ द्रघुर्लोभदिगेर परम्परा विवाहगणक, काशत्र शिष्य नह १
बाहाते अश्व विर्वाग्नि, दाता ७ बटेन, ग्रहीता ७ बटेन ॥११॥

শমঃ । এবম্ (ম) ।

সময়ঃ স বর্ত্তত ইবৈষ যত্র মাং

সমনন্দয়ত্ সুমুখি ! গৌতমার্ণিতঃ ।

অয়মাগৃহীতকমনীয়কঙ্কণ-

স্ব মূর্ত্তিমানিব মহোত্সবঃ করঃ ॥১৮॥

(ম) রাম ইতি । এবম্, ত্বয়া যদুক্তং তত্ সত্যমিত্যর্থঃ ।

স্বকীয়ানুভবমপ্যাহ সময় ইতি । স সমগ্ৰো বর্ত্তত ইব অতীতৌপি অবিকলচিত্র-
দর্শনাভর্ত্তমান ইব অনুভূয়ত ইত্যর্থঃ । হে সুমুখি ! যত্র বিবাহসময়ে গৌতমার্ণিতঃ
শতানন্দেন মন করোপরি স্থাপিতঃ অয়ম্ আগৃহীত পরিহিত কমনীয় মনোহর
কঙ্কণম্ অলঙ্কারবেশিণো যেন স তথোক্তঃ তব করঃ পাণিঃ মূর্ত্তিমান মহোত্সব ইব গা
সমনন্দয়ত্ সন্নোদিতवान্ ।

অথ প্রথমা ভাব-ভিমসানিনৌ ক্রিয়ীতপ্রেচ্চা, দ্বিতীয়া ত্ ভাবাভিমসানিনৌ গুণীতপ্রেচ্চা ;
চতুস্বস্য আনন্দবিশেষত্বেন গুণত্বাৎ ।

বিতাহকালি বরহলোপরি কন্য-হস্তস্থাপনমিতি চিরন্তনৌ রীতিঃ । তথা চ ভবদেবঃ—
“ততৌ জামাতা চাচানৌ মঙ্গলৌষধিনির্মেণ দক্ষিণহস্তেন তাড়শমেব কন্যয়া দক্ষিণহস্ত-
স্বহস্তৌপরি নিদধ্যাত্ ।”

মন্ত্র-ভাষিণী ব্রতম্—“সজসা জগৌ চ যদি মন্ত্র-ভাষিণী”তি লক্ষণাত্ ॥১৮॥

(ভ) মৌত । সেই সময় কেশাঙ্কুশ্চরুপ শুভকর্ম্ম করা হইয়াছিল
এবং বিবাহকারণে বরণ করা হইয়াছিল, এষ্ট অবস্থায় আপনারা চারি ভাই
এই । ওহে ! আমি মনে করিতেছি যেন, সেই স্থানে এবং সেই সময়ে
ব্রহ্মিয়ারছি ।

(ম) রাম । এইরূপই বটে ।

এ যেন সেই সময়ই বর্ত্তমান (বর্ণিত বোধ হইতেছে) ; হে স্বমুখি !

লক্ষণঃ । ইয়মার্য্যি, ইয়মপ্যার্য্যি মাণ্ডবী, ইপিপি
বধূঃ শ্রুতকীৰ্ত্তিঃ (য) ।

সীতা । বচ্চু ! ইঅং বি অবরা কা ? (র)

লক্ষণঃ । (সলজ্জস্মিতং স্বগতম্) অয়ে ! জন্মিলাং
পৃচ্ছত্যার্য্যি । ভবত্বন্যতঃ সজ্জারয়ামি । (প্রকাশম্) আর্য্যে !
দৃশ্যতাং দ্রষ্টব্যমেতৎ । অয়চ্চ ভগবান্ ভার্গবঃ (ল) ।

(র) বতম্ ! ইয়মপ্যপরা কা ?

(য) লক্ষণ ইতি । ইয়মিতি সর্বতঃ স্তূল্যা নির্দেশঃ । আর্য্যি ভবতী সীতৈত্বর্থঃ ।
মাণ্ডবীতি ভরতভার্য্যায়া নাম । অনর্থোক্ত জ্যেষ্ঠমাটভার্য্য্যক্তিন মাটতুল্যত্বাৎ আর্য্যি-
পদে নির্দেশঃ । তথা চ বৃহস্পতিঃ

“মাট. স্বস্রা মাটুলানাং পিতৃব্যস্ত্রী পিতৃষসা ।

অথ : পূৰ্ণজপত্নী চ মাটতুল্যা: প্রকীৰ্ত্তিতা: ॥”

শ্রুতকীৰ্ত্তিরিতি শব্দ-প্ৰভাৰ্য্যায়া নাম । কনিষ্ঠভাতঃ পুত্রতুল্যত্বেন তদ্ব্যৰ্থায়া: পুত্রবধূ-
তুল্যত্বমিতি বধূ-রিত্তম্ । যদা মনুঃ—

“পিতৈব পালয়িতু পুত্ৰান্ জ্যেষ্ঠো ভ্রাতৃন্ যবীৰ্ষসঃ ।

পুত্রবজ্জানুবৰ্ণে ন জ্যেষ্ঠো ভ্রাতার ধৰ্ম্মতঃ ॥”

(র) সীতৈতি । লক্ষণাঃ স্তূল্যলীনির্দেশন সৰ্গে পরিচায়য়ন্ লক্ষণয়া স্বভাৰ্য্যাম্মিলা-
মুল্লভ্য মাণ্ডবীতঃ শ্রুতকীৰ্ত্তিঃ পরিচায়য়তি, সীতাসটশী চতুরা ত তদবলোক্য কৌতুকায
তাডশমবসরং প্রতীচিৎ নাৰ্হতীতি পৃচ্ছতি—“বতম্ ! ইয়মপ্যপরা কে”তি ; অনর্থো
চিরপরিচিন্তায়া: প্রশ্নো নোপপদ্যত ইতি বোধ্যম্ ।

যে সময়ে শতানন্দসমপিত, রমণীয়া করুণধারী এবং মুক্তিমান মহোৎসবে
ব্রায় ভোগার এই হাতখানি আমাকে আনন্দিত করিয়াছিল । ১৮৮

(য) লক্ষণ । এই আৰ্য্য (আপনি), ইনিও আৰ্য্য মাণ্ডবী, আর এই
বধূ-কীৰ্ত্তি ।

সীতা । (সসম্ভ্রমম্) কম্পিতা (১) (ব) ।

রামঃ । ঋষে ! নমস্ते ।

লক্ষ্মণঃ । আর্য্যে ! পশ্য, অয়মার্য্যেণ । (ইত্যৰ্জ্জুন্নি) (শ) ।

(ব) কম্পিতাঙ্কি ।

(ল) লক্ষ্মণ ইতি । স্বগতম্ অন্বৈরশ্যাব্যবসম্ফুটং বাক্য বদন্তীতি শিষ্যঃ । ভবতু, কৰ্ম্মিলাং প্রতি প্রশ্ন ইতি শিষ্যঃ, তথাপি তস্মোত্তরং ন দৈয়মিতি ভাগঃ । অন্যতঃ অন্বখিন্ দর্শনৌষে সচরয়ামি সীতারামযৌট্টিমিত্যর্থঃ । প্রকাশং সর্বশাব্যবসং সুস্পষ্টং বদন্তীতি শিষ্যঃ । এতদ্বিবং দৃষ্টব্যম্ অবশ্যমেব দৃষ্ট্যং পবিত্রত্বাৎ মহাবীরত্বাচ্চ । ভার্গবঃ পরশুরামঃ । স্বগতপ্রকাশযৌল্লক্ষণং যথা সাহিত্যদর্পণে—

“অশাব্যং খলু যদস্তু তদ্বিহ স্বগতং সতম্ ।”

“সর্বশাব্যং প্রকাশং স্যাত্ ।”

(ব) সীতেনি : সম্ভ্রমো ভয়াবিজ্ঞানিতত্বাৎ তন্ সঙ্কিতং বদন্তীতি ক্রিয়াবিশেষণম্ । “সমী সস্বগসম্ভ্রমা”বিত্যমরঃ ।

(শ) লক্ষ্মণ ইতি । আর্য্যেণ রামেণ অয়ং ভার্গবঃ পরাজিত ইতি বাক্যশিষ্যঃ, অতএব অয়মার্য্যেণ্যেণ্যেণী ব ক্যার্থমেব স্য দত্ত উক্তম্ উল্লুজ্জুন্নি ইতি ।

(১) সীতা । ১৯ম ! এই অপূর্ণ সৌন্দর্য্যটুক কে ?

(২) লক্ষ্মণ । (লক্ষ্মী ও জৈষৎ ভাষ্যের সহিত স্বগত) ও ! অর্থাৎ সীতা উন্মাদিনী কথায় জিহ্বাসী করিতেছেন । হঠক, অল্প দিকে উদ্ভাসের দৃষ্টি সঞ্চাতিত করি । (প্রকাশ্যে) আর্য্যো ! এতে দেখিবার ঘটনা দেখুন । এতে ভগবান্ পরশুরাম ।

(ব) সীতা । (বাস্তবতার সহিত) কম্পিত কম্পিত হইয়াছি ।

রাম । ঋষি ! আপনাকে নমস্কাং ।

(১) ভীদঙ্কি ইতি পাঠান্তরম্ ।

“ রামঃ । (সাস্ত্রেপম্) বত্‌স ! বহুতরং দ্রষ্টব্যমন্যতো দর্শয় (হৃঃ) ।
সীতা । (সস্নেহবহুমানং নির্বৰ্ণ্য) সুদু, সৌহসি অজ্জউত্ত !
এদিণ্ণা বিণ্ণম্মাহাণ্ণেণ (স) ।

লক্ষ্মণঃ । এতে বয়মযোধ্যাং প্রাপ্তাঃ ।

রামঃ । (সাস্ত্রম্) স্মরামি হন্ত ! স্মরামি (হ) ।

জীবত্‌সু তাতপাদেষু নবে দারপরিগ্রহে ।

মাট্‌মিস্বিত্ত্যমানানাং তে হি নো দিবসো গতাঃ ॥১৫॥

(স) সুষ্ঠু শৌভসে আশীষ্যত্ব ! এতেন বিনয়মাছাত্মগে ন ।

(ঘ) রাম ইতি । সাস্ত্রেপেণ লক্ষ্মণবাক্যনিবারণেন সহিত সাস্ত্রেপং লক্ষ্মণবাক্যং
বারমিত্বার্থঃ । সান্যাসামবমাননা বিনয়বিরুদ্ধা, কিন্তু তদানীম্ অনন্যোপায়তয়া
মহামাত্যস্যপি ভার্গবস্য পরাজয়েন সা ঘটিতা । কিস্বিদানৌ ততর্থে স্নানাকরণমেকাল-
মনুচিতমিত্যভিপ্রায়েণ অন্যতো দর্শয়েত্যুক্তম্ ।

(স) সীতেনি । বহুমান অদরতিশয়ঃ । নির্বৰ্ণ্য হৃষ্টা রামমিতি শিষ্যঃ ।
বিনয়মাছাত্মগে ন বিনয়বীরবেণ । সুষ্ঠু ইতি প্রশংসার্থমব্যয়ম্ ।

(হ) রাম ইতি । স্মরামি তৎকালীনব্রতান্নমিতি শিষ্যঃ ।

(শ) লক্ষ্মণ । আর্থো ! দেখুন--আর্থা (রাম) উচ্চৈঃ—(এই
অর্কোক্তির পর) ।

(ঘ) রাম । (লক্ষ্মণের বাক্যে বাধা দিয়া) বৎস ! বহুতর দেখিতে
হইবে ; সুতরাং অল্প দিক্ দেখাও ।

(স) সীতা । (স্নেহ ও আদরের সহিত দেখিয়া) আশীষ্যত্ব ! আপনি
এই বিনয় প্রভাবে স্বন্দর শোভা পাইতেছেন ।

লক্ষ্মণ । এই আমার অধোদ্যায় উপস্থিত হইয়াছি ।

(হ) রাম । (অশ্রুপাতের সহিত) অন্ন করি, হায় ! অন্ন করি বটে ।

इयमपि तदा जानकी—(क्ष)

प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलनमनोहरकुन्तलैः

दशनमुकुलैर्मुग्धालोकं शिशुर्दधती सुखम् ।

ललितललितैर्ज्योत्स्नाप्रायैरकृत्रिमविभ्रमे-

रक्ततमधुरैरस्वानां मे कुतूहलमङ्गद्वैः ॥२०॥

जीवत्स्वि । तातपादेषु पितरि जीवत्सु नवे नूतने दरपरिग्रहे विवाहे कृते सतीत्यर्थः । स त्वभिः कौशल्याकैकेयीसुमित्राभिः चिन्तामानानां रामोऽत्र शशिष्यते, भरतोऽत्र भोक्ष्यते, लक्ष्मणोऽत्र वेश्वरचनां करिष्यतीत्यादिरूपेण व्यवस्थाप्यमानसकलविषयकाणामित्यर्थः । नोऽस्माकं ते द्वि त एव दिवसाः गताः जीवनानामुत्क्रष्टदिनानि अतीतानीत्यर्थः । तेषां दिवसानां तुलनया वर्तमानदिनानि नितान्ततृष्णानीति भावः ।

अथ ते दिवसा एव उत्क्रष्टा आसन्, न तु वर्तमाना इति वर्तमानदिननिरासार्थो परिसंख्यालङ्कारः । तथा दिवसा इत्यस्य उत्क्रष्टदिवसपरत्वादर्थान्तरसंक्रमित्वाच्ची ध्वनिः ।

भक्त्यतिशयसूचनाय तातपादेष्वित्यत्र पादशब्दस्य पितृत्वभावे लक्षणा, गुरुत्वाच्च बहुवचनम् ॥१९॥

(घ) इयमिति । जानकीति प्रथमान्तं पदं श्लोकस्थया अकृतेति क्रियया अन्विति ।

प्रतन्विति । इयं शिशुर्बालिका जननी, प्रतनवः रुद्धाः विरलाः अनिविडाय तैः प्रान्ते अग्रदेशवच्छेदे उन्मीलन्तः प्रागदृशं शिष्टा मनोहरा ये कुन्तलाः केशास्तैः, तथा दशना दन्ता मुकुलानि कुञ्जनानीव तैः मुग्धः मनोहर आलीकी दर्शनं यस्य तत् सुदृश्यमित्यर्थः । मुखं वदनं दधती वहन्ती सती । एतत् ततोऽन्यथाविशेष्यद्वयं मुग्धत्वं प्रति हेतुः । ललितललितैः सुन्दरप्रकारैः ज्योत्स्नाः ज्योत्स्नासदृशानि प्रायेण ज्योत्स्ना इति ज्योत्स्नाप्रायाः तैः बाहुल्येन कौमुदीमदृष्टैरित्यर्थः । अकृत्रिमः विभ्रमो विलासी देशो

पिता जीवित थाकिउ एवः नूतन विवाह इहेने, मातृगण आमादेर समस्त कार्येन व्यवस्था करितेन, एहे अवस्था सेहे आमादेर दिन गियाछे ॥२०॥

লক্ষ্মণঃ । এষা মন্যরা ।

রামঃ । (অনুত্তরমন্যতো দর্শয়ন্) দেবি ! বৈদেহি !

ইঙ্কুদীপাদপঃ সৌদ্যং শৃঙ্খলৈরপুরে পুরা ।

নিষাদপতিনা যত্র স্নিগ্ধেনামেত্ সমাগমঃ ॥২১॥

সীঃ অতএব নগুরৈঃ সর্বথা প্রিয়ৈঃ চুদ্রাণ্যজ্ঞানীতি অঙ্ককানি হস্তপদাভ্যবধ্বাঃ তৈঃ মে মম
অশ্বানাং মাতৃগাং কুতুহলং কৌতুকম্ অকৃত বিহিতবতী ।

অথ দর্শনমুকুটৈঃ স্ন্যোত্স্নাপ্যৈরিতি লুপ্তোপমাভ্যম্, তথা কুতুহলকরণরূপকার্থ্য প্রতি
বহুকারণোক্তিঃ সমুচ্চয়প্রতি অঙ্কজিহবেন সঙ্করঃ ।

ললিতললিতৈরিতি “প্রকুরৈ গুণবচনস্ব্যে”তি দ্বিবচনম্ । স্ন্যোত্স্নাপ্যৈরিতি ময়ূর-
ব্যসক দ্বিত্বাৎ সমাসঃ ।

সীতায়াঃ সর্বদৈবান্তঃপরস্পৃশিত্বেন অন্যেষাং ততুমীন্দ্র্যদর্শনাসম্ভবাৎ কেবলম্
অশ্বনামিত্যুক্তম্ ।

হরিণী হনুম্—“ন ম ম-র-স ল গঃ ষড্ভেদে হ্যৈহরিণী মতে”তি লক্ষণ ত্ ॥২০॥

ইঙ্কুদীপিত । অর্থঃ দৃশ্যমানঃ, শৃঙ্খলৈরপুরে তদাখ্যৈ গৃহবাণ্ডালপুৰে ইঙ্কুদীপাদপঃ
ইঙ্কুদীপলভঃ চিত্বিত ইত্যর্থঃ, যত্র ইঙ্কুদীপ্তৌ পুরা বনগমনকালি স্নিগ্ধেন বত্সলিন
নিষাদপতিনা ল্যাঘন যকৈন সহ সমাগমঃ সম্মেলনসামীত অস্মাকমিতি শিষ্যঃ ॥২১॥

(ক্ষ) এষ্টে সৌভাগ্য, তথন স্কন্ধ, বিবল ও প্রাচীনত মানোহর
কেশকম্পাণ এবং দৃষ্টমুকুলদ্বারা স্তম্ভ মুখমণ্ডল ধারণ করতঃ, জ্যোৎস্নার স্রায়,
অতি সুন্দর, অক্লদিম-বিলাস সম্পন্ন ও মানোহর অঙ্গদ্বারা আমার মাতৃগণের
কৌতুক জন্মাইতেন ॥২০॥

লক্ষণ ! এষ্টে মনুষ্য ।

রাম । (উত্তর না দিয়া, অত্র দিক্ দ্রষ্টাইতে থাকিয়া) দেবি !
বিদেহনন্মিনি !

এই সৈত ইঙ্গুদীপক ; পূর্বে শৃঙ্খলৈরপুরে যেখানে স্নেহশীল বাধপতি
শৃঙ্খলৈর সঙ্গ আমাদেয় সম্মেলন হইয়াছিল ॥২১॥

लक्ष्मणः । (विहस्य स्वगतम्) अये ! मध्यमाम्बावृत्तान्तोऽन्तरित आर्य्येण (क) ।

सीता । अम्भो ! एसो जटासञ्जमणवृत्तान्तो (ख) ।

लक्ष्मणः । पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीवैर्यद्वृद्धेस्त्वाकुभिर्धृतम् ।

धृतं बाल्ये तदार्य्येण पुण्यमारण्यकं व्रतम् ॥२२॥

(ख) अहो ! एष जटासंश्रमनवृत्तान्तः ।

(क) लक्ष्मण इति । अये इत्यात्मसम्बोधनम् । आर्य्येण रामेण मध्यमांशायाः कैकेया वृत्तान्तः मन्यरायुक्तिग्रहण-मानकरण-दशरथमतपरिवर्त्तन-वनस्थापनादिव्यापार-चित्रमित्यर्थः, अन्तरितः गोपित उल्लङ्घ्य अन्यत्र गतम् इत्यर्थः । गुरुजनकतस्या-
न्यायाचरणस्यालीचना नितान्तमसङ्गतेति रामेणायमंशं परित्यक्त इति भावः ।

(ख) सीतेति । जटासंश्रमनवृत्तान्तः जटाबन्धनघटनाचितम् ।

लक्ष्मण इति । पुत्रेषु संक्रान्ता गता लक्ष्मी राजलक्ष्मीयोषा तैः पुत्रेषु न्यस्तः ज्यभा-
रित्यर्थः वृद्धा इच्छन् कवः प्राचीना इच्छाकुवशीयास्तैः यत् व्रतं धृतम् आचरितम्, बाल्ये
नये वयसि आर्य्येण रामेण तत् पुण्यं पुण्यजनकम् आरण्यकं वनवासरूपं व्रतं नियमः
धृतम् अवलम्बितम् । वानप्रस्थावलम्बनं प्रति वार्द्धिकमेव प्रयोजकम् । तथा च स्मृतिः—

“गृहस्थस्तु यदा पश्ये हस्तीपलितमःत्मनः ।

अपत्यपुत्रांस्तत्पुत्रांस्तदारण्यं समाविशेत् ॥”

मनुय—“वनं पञ्चाशती व्रजेत् ।”

किन्त्वव रामेण बाल्ये तदवलम्बितमिति महादुःखविषयोऽर्थमिति भावः ।

अथ वार्द्धिके कर्त्तव्यस्य वानप्रस्थावलम्बनस्य बाल्ये करणात् असङ्गतिर्नामालङ्कारः ।

तथा च चन्द्रलीके—

(क) लक्ष्मण । (हाथ करिशा स्वगत) ओ ! आथा (रामाथ), मधमा
माता कैकेयेश्वर वृद्धाश्च गोपन करिलेन ।

(ख) सीता । एहे जटाबन्धनेन वृद्धाश्च ।

সোতা । এসা পসস্তুপুস্তুসলিলা মঅবদৌ মাঈরহী (গ) ।

রামঃ । দেবি ! রঘুকুলদেবতৈ ! নমস্তৌ (ঘ) ।

‘তুরগবিচয়ব্যগ্রানুর্বিমিহঃ সগরাধ্বরে

কপিলমহসামর্ষাস্ত্ৰ প্লষ্টান্ পুরা (১) প্রপিতামহান্ ।

অগণিততনুপাতং (২) তস্মা তপামি মগীরথৌ

ভগবতি । তব স্মৃষ্টানঙ্গিষ্ঠিগাদুদদৌধরত্ ॥২৩॥

(গ) এষা প্রসন্নপুষ্কসংলীলা ভগবতৌ মাগীরথৌ ।

‘বিকল্পভিন্নদেগত্ব কাথ্যহত্যারসজ্ঞ ত ।

অন্যত্র করণীয়স্য ততোন্যত্র কতিয় সা ॥’

বাহ্যক্যরূপকারণস্য ব্রহ্মণু সত্ত্বাৎ তৎকাথ্যরূপবানপ্রস্থাবলম্বনস্য তু সালকৌ রামে
সত্ত্বাৎ সাহিত্যতর্পণমতঃপি অসঙ্গতিরিক্ , তথা চ—

‘কাথ্যকারণাভিন্নদেগতাতামসঙ্গতি ।

ধূর্তামিত্যস্য ইতিভাষ্যেপি উচ্চৈশ্বর্যপ্রতিনির্দেয়াবশ্যত্বাৎ ন পুনরুক্ততাদৌষ ॥২২॥

(গ) ভীততি । প্রসন্ন নির্মলম্, পুণ্য পবনস্ত সলিল যস্য সা ।

(ঘ) রাম ইতি । রঘুব শ্যান প্রতি পরমানুগৃহকারিত্বেন তেপাম্প স্যত্বাৎ গঙ্গায়া
রঘুকনদবতাল বোধ্যম ।

নমস্কারহেতু গঙ্গায়া সাহায্যং রঘুকুল প্রত্যনুগৃহচ্ছাহ তুরগেতি । মগীরথ, সূর্য-
বশ্যে কথন রাজা সগরধ্বরে সগররাজস্য শতানুমেধঃজ্ঞানা পূরণীভূতৈ শিষ্যানুমেধৈ

বক্ষ্যম । বাজনক্ষৌ, পুণ্যেব উপেব সংক্রান্ত ইহলোকে, ইক্ষুকুলশীঘ্র
পাণ্ডিনগণ, যে উক্ত শ্রাংগ করিছেন, আর্য বামহস্তে বাণ্যকাবাই সেই
পবিত্র গানপশু বক পাণ্ডে করিয়াছিলেন । ২২

(গ) সোতা । নিম্নপবিত্রতয়া পোভাবভৌ গঙ্গা এই ।

(ঘ) রাম । দেবি । রঘুকুলেব দেবতা । তোমাকে নমস্কার করি ।

(১) পিতারাৎ পাঠ্যম্ । (২) অগণিততনুপাতং ইতি পাঠম্ভেদঃ ।

অসি ইতি শিষ্যঃ, তুরগস্য তদ্যজ্ঞীয়াশ্বস্য ইন্দ্রে নাপহৃত্যেত্যর্থঃ। ^{বিশেষঃ} অসি বশে
অযান্ অসক্তান্ অর্থাভিদঃ ভূতলবিদারণকারিণঃ অমর্ষাত্ ক্রোধাত্ কপিলস্য তদাখ্য-
মুনের্মহসা তেজসা স্পৃষ্টান্ দগ্ধান্ প্রপিতামহান্ নিজ্জিতামতাপিতবৈ মাঝেযান্ তপাশি
অগণিতঃ অবিচারিতঃ তনুপাতঃ শরীরনাশী যক্ষিণ্ কক্ষ্মাণি তদ্যথা তথা তন্ম। দেহনাশ-
মপ্যঙ্কীকৃত্য তপস্যা কৃত্বৈত্যর্থঃ, হি ভগবতি! মাছাভ্যাশালিনি গচ্ছ! তব অঙ্গিজলৈঃ
স্পৃষ্টান্ সতঃ চিরাত্ পুরা পূর্বম্ উদদীধরত্ উদ্ধারিতवान্ মৌচং প্রাপিতবানিত্যর্থঃ।
অতলি নম ইতি ভাবঃ।

‘অব তৃতীয়চরণে তপসীরসক্ততমাম্যাত্ ব্রহ্মনুপ্রাসীঃলঙ্কারঃ।

“পুরা প্রপিতামহা”নিত্যত্ কাচিত “পিতুঃ প্রপিতামহা”নিতি পাঠী দৃশ্যতে, স তু ন
সমীচীনঃ। তথা চ রামায়ণে—

“সগরাৎসমস্তম্ অসমস্তাদযায়মান্।

দিলীপোঃশুমতঃ পুত্রী দিলীপস্য ভগীরথঃ ॥”

তেন অসমস্তস্য বৈমাঝেয়াঃ সগরপুত্রা ভগীরথস্যেব প্রপিতামহা ভবন্তি, ন তু তৎ
পিতুরিতি।

কদাচিত্ সগররাজেন শতমশমেবান্ মহত্প্রা শিষ্যশমেধে প্রকান্তে “শতশমেধযাজী
ইন্দ্রত্বং লভত” ইতি শ্রুত্যা ইন্দ্রঃ স্পৃদম্ শমেধেন তমশ্বমপহৃত্য পাতালে ধ্যানস্থিতস্য
কপিলমুনেঃ সমীপে কষ্মাশিত্ বৃচ্চং বধন্থ, অথ অসমস্তভিত্তাঃ সগরসন্তানাস্তমশ্বং সর্গে
মত্থ্য চ অন্বিয়ন্তোঃপ্রাপ্য সুবং বিদার্য্য গত্বা পাতালে তথাবিধং বহ্নমশ্বমালীক্য অশমেব
অশ্বাপহারক ইতি কপিলমেব হন্তুমুদ্যতাঃ, তেন চ তদ্বিজায় স্বেতেজসা দগ্ধা ইতি
পৌরাণিকী বার্তা।

তনুশূদ্রো দীর্ঘান্তোঃপ্যস্ति। তথা চামরঃ—“স্ত্রিযাং মূর্তিন্ কনুস্তনুঃ।” হরিশ্চী
৪৩ম্ ॥২৩॥

পূর্বে আমায় প্রপিতামহগণ, সগররাজার যজ্ঞে অশ্বের অশ্বেষণে বায়
হইয়া, ভূতন ভেদ করিয়া, (পাতালে যাওয়া) ক্রোধবশতঃ কপিলের তেজ দগ্ধ
হইয়াছিলেন। হে প্রভাববতি! তাহার পর ভগীরথ, দেহপাত গণনা না

সা ত্বমম্ব ! স্নুপায়ামরুন্মতীব সীতায়াং শিবানুধ্যানগগ্ন
ভব (ঙ) ।

লক্ষণঃ । এষ भरहाजावेदितश्चित्रकूटयायिनि वर्त्मनि
वनस्पतिः कालिन्दीतटे वटः श्यामो नाम (च) ।

(রামঃ সস্পৃহমবলোকয়তি)

সীতা । সুমরদি এদং পদেসং অজ্জন্তো ? (ছ)

রামঃ । অয়ি ! কথং বিস্মর্য্যতে !

अलसलुलितः (१) मुग्धान्यध्वसञ्ज्ञातखेदात्
अश्रियिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।

(ক) স্মরন্তেতং প্রদেশমর্থ্যপুং ?

(ঙ) সেতি । অম্ব ! মাতঃ ! স্নুপায়াং পুংসধ্বাম্ । শিবানুধ্যানপরা মঙ্গল-
চিন্তাপরায়ণা ।

(ব) লক্ষণ ইতি । भरहाजेन मुनिना आवेदितः परिचायितः चित्रकूटयायिनि
चित्रकूटपर्वतगामिनि वर्त्मनि पथि । कालिन्दी यमुना ।

করিয়া, তপস্বী করিয়া, তোমার অন্তর্দর্শ, চিত্রকূটের পর তাঁহাদিগকে
উদ্ধার করিয়াছিলেন ॥২৩॥

(ঙ) হে মাতঃ ! সেই তুমি, অরুণতীরে গিয়া, পুত্রবধূ সীতার প্রতি
স্তুতাহ্বানপরায়ণা হও ।

(চ) লক্ষণ । যমুনার তীরে চিত্রকূটগামী পথে, মহর্ষিভরদ্বাজনিবেদিত
শ্রামনামক বটবৃক্ষ এই ।

(রাম সম্পূহ দৃষ্টিপাত করিতে লাগিলেন ।)

(ছ) সীতা । আৰ্য্যপুত্র এই স্থান স্মরণ করিতেছেন কি ?

(১) ললিত ইতি ক্রাটি পাঠঃ ।

পরিস্ফুটিতমৃণালীদুর্বলান্যঙ্ককানি

ত্বমুরসি মম কৃৎবা যত্র নিদ্রামবাস্তা ॥২৪॥

লক্ষণঃ । এষ বিম্ব্যাটবীমুখে বিরোধসংবাদঃ (১) (জ) ।

ঘটনাবিবরণদ্বারা বিস্ময়ভাবং ব্যনক্তি অলসেতি । যত্র যন্ধিন্ প্রদেশে ত্বম্ অধ্বনি
পথি সজ্ঞাতঃ গমনেনীতপন্নঃ যঃ খেদঃ পরিশমস্তস্মাত্ অলসানি জড়ানি লুণ্ঠিতানি
শিথিলীভূতানি মুগ্ধানি সুন্দরাণি , অশিথিলপরিব্রজে : গাঢ়ালিঙ্গনৈঃ দত্তং সংবাহনং
মর্দনং যেষু তানি ; তথা পরিস্ফুটিতা মর্দিতা বা মৃণাল্যঃ শুভ্রমৃণালানি তদ্বৎ দুর্বলানি
কার্য্যোচ্চমাণি অঙ্ককানি অবয়বান্ মম চরসি বদ্বসি কৃৎবা স্থাপয়িত্বা নিদ্রাম্ অবাস্তা
গতা আসীরিতি শेषঃ ।

অত্র পরিস্ফুটিতমৃণালীদুর্বলানীতি লুপ্তীপমালঙ্কারঃ ।

অলসলুণ্ঠিতমুগ্ধানীতি বিপদকর্ম্মধারয়ঃ , আদ্যপদদ্বয় কর্ম্মধারয়ং কৃৎবা কর্ম্মধারয়-
ন্তরং বা । শুভ্রাণি মৃণালানীতি মৃণাল্যঃ শুভ্রাণ্যর্থং মৃণালানি দিশব্দানাম্ নদাদিত্বাঙ্কী-
কারাত্ ইদ্রব্যঃ । তথা চামরঃ—“স্ত্রী স্যাৎ কাচিন্মৃণাল্যাদি বিবচ্যাপচয়ং যদি ।”

মালিনী উচ্যত—“ন-ন-ম-য-য-যুতেয়ং মালিনী মৌগিলীকৈ” রুতি লক্ষণাত্ ॥২৪॥

(জ) লক্ষণ ইতি । বিম্ব্যাটবীমুখং বিম্ব্যপর্বতস্থারণ্যদ্বারং । বিরোধসংবাদঃ বিরোধ-
রাজসহচালঃ ।

রঃম । ওহে ! কি করিয়া বিস্মৃত হইব ?

মর্দিত মৃণালের ছায়া তোমার অঙ্গসমূহ, পথের পরিশ্রমে অলস, শিথিল
অথচ মনোহর হইয়াছিল এবং গাঢ় আলিঙ্গনদ্বারা আমি তাহাতে সংবাহন
করিয়াছিলাম ; তুমি সেই সকল অঙ্গ আমার বুকের উপরে রাখিয়া যেখানে
যেখানে নিদ্রা গিয়াছিল ॥২৪॥

(জ) লক্ষণ । বিক্কারগণের সম্মুখে এই বিরোধরাজসের বৃত্তান্ত ।

(১) সংবাদঃ, সংরোধ ইতি পাঠমদৌ ।

‘ मीता । अलं दाव एदिणा । पेक्खामि दाव अज्जउत्त । धरिदतालवेण्टादवत्तं अत्तणो दक्खिणारक्खप्पवेसारम्भं ’ (भ) ।

रामः । एतानि तानि गिरिनिर्भरिणीतटेषु

वैखानसाश्रमतरूणि तपोवनानि ।

येष्वातिथेयपरमाः श्रमिनो भजन्ते

नीवारमुष्टिपचना गृहिणी गृहाणि ॥२५॥

(भ) अलं तावटेतेन । प्रेक्षे तावदार्यपुत्रहस्तधृततालवन्तातपवमात्मनो दक्षिणारक्ख-
प्रवेशारम्भम् ।

(भ) मीतेति । एतेन विराधवृत्तान्तचित्रदर्शनेन । विशेषकौतुकावहत्वात् आश्रम-
मेव द्रष्टव्यमिति भावः । ‘आश्रमं’ ब्रवीति आर्यपुत्रेति । प्रेक्षे पश्यामि । आर्यपुत्रेण
हस्तेन धृतं मम मन्त्रकोपरि धृत्वा नीतं तालवन्तातपवं कृतं यस्मिन् तम् । दक्षिणारक्ख-
प्रवेशारम्भं तस्य चित्रमित्यर्थः ।

एतानीति । गिरिनिर्भरिणीनां पार्वत्यनदीनां तटेषु एतानि दृश्यमानानि तानि
वैखानसानां वनवासिमुनिविशेषाणाम् आश्रमतरवो येषु तानि तथोक्तानि तपोवनानि
चित्रितानीति शेषः, येषु तपोवनेषु आतिथेयपरमाः आतिथेयम् अतिथिसत्कार एव परमं
प्रधानकर्तव्यं येषां ते, नीवारमुष्टिं मुष्टिपरिमितमुनिधान्यतण्डुलं पचन्ति ये ते नीवार-
मुष्टिपचनाः श्रमिनः अन्तरिन्द्रियनियन्त्रशालिनः गृहिणी गृहस्था गृहाणि भजन्ते
आश्रयन्ति ; येषु तपोवनेषु गृहस्था मुनयः सन्तीति निष्कर्षः ।

“वानप्रस्था वैखानसीऽगृहः” इति विकाशदर्शकः । “नीवारं मुनिधान्यं स्यात्”
इत्यमरः । उड्डीधान इति वङ्गभाषा ।

“श्रमस्तु अन्तरिन्द्रियनियन्त्रः” इति वेदान्तसारः ।

(ख) मीता । ईशं देखिया अशोजन नाई । दक्षिणारण्यो निजेवर
अवेशारम्भ देखि ; याहाते आर्यपूत्र (राम) निज हण्डे तालपत्रेण छत्र
धारण करियाहिलेन ।

●লক্ষণঃ । অয়মবিরলানোকহনিবহনিন্রন্তরস্নিগ্ধনীল-
পরিসরারণ্যপরিণদ্ধগোদাবরীমুখরকন্দরঃ সন্ততমভিষ্যন্দমান-
মেঘমেদুরিতনীলিমা জনস্থানমধ্যগো গিরিঃ প্রস্রবণো নাম (জ) ।

“পর্বণু দারাব্রিচ্ছিত্য বনং গচ্ছতে সহৈব বা” ইতি স্মৃতিঃ সস্ত্রীকবনবাসিনঃ সন্তী
গৃহস্থা ইতি বোধ্যম ।

বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥২৫॥

১জ) লক্ষণ ইতি । অয়মিত্যঙ্কল্যা নির্দিষ্ট অবিরলা ঘনা য় অনীকহাঃ
ব্রহ্মাঃ তথা নিবহন সমূহেন নিরন্তরম্ অবকাশরহিতং স্নিগ্ধং মস্তুণা নীলং শ্যামবর্ণঞ্চ
যত্ পরিসরারণ্যং গেষসীমাস্থিতং বনং তেন পরিণদ্ধা উভয়তীর্যোঃ পরিবেষ্টিতা যা
গোদাবরী তদাখ্যা নদৌ তথা তস্মাস্তরদ্ধাঘাতশব্দাদিনেতৃত্বঃ মুখরং শব্দায়মানং কন্দরং
গৃহা यस্য স তথ্যোক্তঃ সন্ততম্ অনবরতম্ অভিষ্যন্দমানৈঃ বর্ষাঃ মেঘৈঃ মেদুরিতঃ স্নিগ্ধীকৃতঃ
নীলিমা শ্যামলত্বং यस্য স তথ্যোক্তঃ । জনস্থানস্য দণ্ডকারণ্যপ্রদেশবিশেষস্য মধ্যগঃ
মধ্যবর্তী প্রস্রবণো নাম গিরিঃ পর্বতঃ চিহ্নিত ইত্যর্থঃ ।

“অনীকহঃ কুঠঃ সালঃ” “পর্যন্তভূঃ পরিসরঃ” ইতি চামরঃ ।

মেদুরিত ইতি মেদুরঃ কৃত ইতি জনতান্ কর্ম্মণি ক্তঃ ।

অভিনয়প্রতিকূলমীড়শং দৌর্ব্যসমাময়ীজনমেব ভবভূতিপ্রবন্ধেষু মহান্ দোষ ইতি
কাণ্যজা আলঙ্কারিকাশ্চ বদন্তি ।

রাম । বাহাতে বনবাসী মুনিগণের আশ্রমবৃক্ষ ছিল, পার্শ্বত্যা নদীর
তীরে এষ্ট মেই সকল তপোবন ; যে সকল তপোবনে অতিথিসৎকার-
পরায়ণ ও শাস্ত্রচিহ্নিত গৃহী মুনিগণ, মুষ্টিপরিমিত উড়ীধাত্তের তণুল পাক
করিয়া (আহার করতঃ) গৃহ আশ্রয় করিয়া থাকেন ॥২৫॥

(ঞ) লক্ষণ । জনস্থানের মধ্যবর্তী এই প্রস্রবণনামক পর্বত ; সর্বদা
বর্ষণকারী মেঘসমূহ, ইহার নীলবর্ণকে বিশেষ স্নিগ্ধ করিয়াছিল এবং
গোদাবরী নদীর তরঙ্গের আঘাতে উহার গুহা শব্দায়মান হইয়াছিল ;

রামঃ । স্মরসি সুতনু ! তস্মিন্ পর্বতে লক্ষ্মণেন
প্রতিবিহিতসপথ্যাসুস্থযৌ-(১) স্তান্যহানি
স্মরসি সুরসনীরাং (২) তত্র গোদাবরীং বা
স্মরসি চ তদুপান্তে শ্বাবযৌর্বর্ত্তনানি ॥২৬॥

অপি চ,

কিমপি কিমপি মন্দং মন্দমাসত্তিয়োগা-
দবিরলিতকপোলং জল্যতীক্রমেণ ।
অগিথিলপরিরম্ব্যাপৃতৈকৈকদোষণো-
রবিদিতগতয়ামা রাত্রিরেব ব্যরংসীত্ ॥২৭॥

স্মরসীতি । শোভনা তনূর্যস্য ইতি সুতনুঃ তस्याঃ সম্বোধনম্ । তস্মিন্ পর্বতে
প্রস্রবণে লক্ষ্মণেন প্রতিবিহিতয়া কৃতয়া সপথ্যয়া পূজয়া স্বাদানয়নভয়নিবারণাদি-
শুশ্রূষয়েত্যর্থঃ সুস্থযৌঃ উত্পাতশূন্যযৌঃস্থানি অহানি স্মরসি কিমিতি কাকুঃ, বা কিং বা
তত্র প্রদেশে সুরসনীরাং সুস্বাদুজনাং গোদাবরীং নদীং স্মরসি ? তথা তদুপান্তে শ্বাবযৌঃ তব
মম চ বর্ত্তনানি অবস্থানানি চ স্মরসি কিমিত্যর্থঃ ।

অত্র স্মরসীত্যেকস্যৈব পদস্য বারং বারমুক্ত্যা অনবীকৃততলদোষঃ, স চ তৃতীয়পাদে
সুমুখীতি চতুর্থপাদে চ সুখকরতি পাঠেন সমাধেয়ঃ । মালিনী বৃত্তম্ ॥২৬॥

গোদাবরী নদীর উভয় তীরের প্রান্তভাগে বনসমূহে ব্যাপ্ত ছিল ; ঘন ঘন
বৃক্ষসমূহে সেই বনগুলিকে নিবিড় ও ঘন করিয়াছিল ।

রাম । স্মরসি ! আমরা সেই পর্বতে লক্ষ্মণের পরিচর্যায় অস্থভাবে
ছিলাম ; এই অবস্থায় আমাদের সেই দিনগুলিকে স্মরণ করিতেছি কি ?
আর সেখানে আশ্রয়লা গোদাবরীকে মনে করিতেছি কি ? এবং গোদাবরীর
নিকটে আমাদের অবস্থানের স্মরণ হইতেছে কি ? ॥২৬॥

(১) সুস্থযৌরिति পাঠান্তরম্ । (২) সুরসতীরামিতি পাঠভেদঃ ।

লক্ষণঃ । এষা পঞ্চবত্যাং শূর্ণণখা (৮) ।

কিমপীতি । আসত্তিযোগাত্ সন্নিধানবশাত্ মন্দং মন্দম্ অল্যমল্যং কিমপি কিমপি কদাচিদেতৎ কদাচিদন্যৎ অধারাবাহিকৈকবিষয়মিতি যাবৎ অক্রমেণ পর্যাঘরাহিত্যেন, কশ্চিন্ জিজ্ঞাসতে, পরস্চাপরঃ উত্তরং দদাতীত্যেব ক্রমঃ ; তত্র তু আবেশাতিশয়াৎ কদাচিদুভাবৈব জিজ্ঞাসিতবন্তৌ কদাচিদুভাবৈব বা উত্তরং দত্তবন্তৌ ইত্যেবং রূপেণৈত্ব্যর্থঃ, অবিরলিতৌ পরস্পরমিলিতৌ কপোলৌ গণ্ডৌ যস্মিন্ কৰ্ম্মণীতি অবিরলিতকপোলং যথা তথা জল্যতীরনাবশ্যকবিষয়ং ব্রবন্তীঃ, তথা অশিথিলপরিরম্ভে গাঢ়ালিঙ্গনে ব্যাপৃতৌ আসক্তৌ একৈকস্য পরস্পরস্য দৌষী বাহু যযৌ তযৌস্তথোক্তযোরাবযৌ সম্বন্ধে রাত্রিঃ, অব্যবহিতম্ অশ্রুতং যথা স্যান্ তথা, গতা যাসাঃ প্রহরা যस्या সা তথোক্তবৈব ব্যরংসীত্ বিরতা প্রভাভা আসীদিত্যর্থঃ । সখসাগরময়ানাং হি দীর্ঘকালোঽপি ভোগিন তদ্রূপাবাত্ অল্য ইব প্রতিভাতীতি ভাবঃ ।

অথ যথাবদন্তুবর্ণনাত্ স্বभावोक्तिरलङ्कारঃ ।

বিরলঃ ‘ফাঁক্’ ইতি यस্য বক্তৃভাষা, স কৃত ইতি জনন্যাত্ কৰ্ম্মণি ক্তঃ, ততো নজ্-মসাসঃ । কিমপি কিমপীতি বীক্ষায়াং দ্বির্বচনম্ । সালিনী বৃচম্ ॥২৩॥

(৮) লক্ষণ ইতি । পঞ্চানাং বটানাং সমাহার ইতি পঞ্চবটী । ইদন্ত্ অর্থ-প্রদর্শনমাত্রম্, বাস্তবিকন্ত্ পঞ্চাসাদিবৎ পঞ্চবিধবৃক্ষবিশিষ্টে পঞ্চবটীশব্দৌ কৃৎ ইতি । যথা হেমাদ্রিষ্টতং স্কন্দপুরাণম্—

“অশ্বলী বিল্ববৃক্ষশ্চ বটধাত্রাবশোককঃ ।

বটীপঞ্চকমিত্যুক্তং স্থাপয়েত্ পঞ্চদিশু চ ॥

আরও, নিকট বলিয়া, আমরা অপৰ্য্যায়ক্রমে কোন কোন বিষয়, ছোট ছোট করিয়া বলাবলি করিতেছিলাম ; তখন আমাদের কপোলযুগল পরস্পর সংলগ্ন ছিল এবং পরস্পরের বাহুযুগল, গাঢ় আলিঙ্গনে ব্যাপৃত ছিল ; এই অবস্থায় প্রহরগুলি যে চলিয়া যাইতেছিল, তাহা আমরা জানিতে পারিয়াছিলাম না এবং সেইভাবেই রাত্রি প্রভাত হইয়াছিল ॥২৭॥

সীতা । হা অজ্ঞউত্ত ! এত্তিঅ' জ্জিও দ'সণং (ঙ) ।

রামঃ । অয়ি বিপ্রয়োগতস্কে ! চিত্তমেতত্ (ঙ) ।

সীতা । জহা জহা হৌদু, দুজ্জণো অসুহ' উপ্পাড়েই (ঙ) ।

রামঃ । হন্ত ! বর্ত্তমান ইব মে জনস্থানবৃত্তান্তঃ
প্রতিভাতি (ণ) ।

(ঙ) হা আৰ্য্যপুত্ৰ ! এতাবদেব দৰ্শনম্ ।

(ঙ) যথা তথা ভবত, দুৰ্জনোঃসুখমুত্পাদয়তি ।

অশ্লথ্য' স্থাপয়েত প্ৰাচি বিলম্বমুত্তরভাগতঃ ।

বটং পশ্চিমভাগে তু ধার্বীং দক্ষিণতন্তথা ॥

অশোক' বজ্জিদিচ্' স্থাপ্যং তপস্যার্থ' মুরিচ্ছরি ! ।

मध्ये वेदों चतुर्हस्तां सुन्दरां सुमनीहराम् ॥"

(ঙ) সীতৈতি । এতাবত্ এতৎকালপর্য্যন্তম্, দর্শনং সাচাৎকারঃ তবতি শিষ্যঃ ।
অবিকলচিত্রদর্শনাৎ সমুত্পন্নতচ্ছাবেন চিত্রমেতদिति বিস্মৃত্য যথার্থবৈয়' ঘটনৈতি
মন্যমানা সীতা পুনরপি পূর্ব্বদ্বিষ্যতীতি মত্বা এবমাহিতি বীজ্যম । পূর্ব্বমপি শরণ্যত্বা-
দর্শনানন্তরমেব সীতা হতৈত্বনুসংযম্ ।

(ঙ) রাম ইতি । অশীতি সানুনয়সম্বোধনম্ । বিপ্রযাগবল্লী । সম বিচ্ছ' দ-
ভীতী ! এতত্ দৃশ্যমানম্, চিত্রম্ আলিঙ্ঘ্য' ন তু বাসবিকঘটনৈয়মিতি ভয়' ন
করণীয়মিতি ভাবঃ ।

(ঙ) সীতৈতি । যথা তথা চিত্রং প্রকৃতং বা । যথার্থমিব অবিকল' দুৰ্জন-
চিত্রমপি তদ্বাবল্লারকত্বাৎ অসুখং জনয়তীত্যর্থঃ ।

(ট) লক্ষণ । এই পঞ্চবটীতে অৰ্পণখা ।

(ঠ) সীতা । হা আৰ্য্যপুত্ৰ ! এই পৰ্য্যট্টই দৰ্শন ।

(ড) রাম । অয়ি বিয়োগভীতে ! এটা চিত্ৰ ।

(ঢ) সীতা । বাহা তাহা ইউক ; দুৰ্জন, দুঃখ উৎপাদন করে ।

रणः । अथेदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छद्मविधिना
तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा क्षालितमपि ।
जनस्थानं शून्यं विकलकरणैः-(१) रार्यचरितै-
रपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥२८॥

(ण) राम इति । हन्तेति विषादसूचकमव्ययम् । वर्त्तमान इव अतीतोऽपीति शेषः ।
प्रतिभाति ज्ञानविषयी भवतीत्यर्थः अविकलचित्रदर्शनादिति भावः ।

अथेदमिति । अथेत्यपि विषादसूचकमव्ययम् । पापैः पापाचारिभिः रक्षोभिः
मारौचरावणादिभिः राक्षसैः कनकहरिणस्य सुवर्णमयस्यस्य यत्र कृद्म क्लृप्तं तस्य विधिना
तटादिकाव्यकरणेत्यर्थः । तथा तत्प्रकारमिदं वृत्तं भूतं घटनमित्यर्थः यथा क्षालितमपि
सर्वशमागौचरावणादिवधेन सम्पूर्णं परिशोधितमपि व्यथयति स्मरणात् दुःखं ददाति
तदघटनमित्यर्थः । शून्यं तदवस्थानुभवकारिजनरहितं जनस्थानं विकलकरणैः विकलानि
स्वस्वकार्यान्वयमाणि करणानि रामस्यैव हस्तपदादौन्द्रियाणि येषु तैः रार्यस्य रामस्य चरितैः
भूतलावलुण्ठनादिव्यापारेः ग्रावापि पाषाणोऽपि रोदिति क्रन्दतीव, तथा वज्रस्यापि हृदयं
वज्रः कर्तुं दलति विदीर्यत इव । गुरुगभीरशोकावेशेन रामः अवश आसीदिति निष्कर्षः ।

अत्र रोदिति दलतीत्यत्र वज्रशब्दाभावात् भावाभिमानिप्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षाद्वयम्,
तेन च रामस्य शोकावेशोऽतीव महानिति ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

“अथ स्यान्मङ्गलं प्रश्नं कार्यान्मविषादयो”रित्यादि मेदिनी । “करणं साधकतमं
चक्रनातंन्द्रियेष्वपि ।” “पाषाणः प्रस्तरयावोपलाशमानः शिला दृष”दिति चामरः ।

रोदिति दलतीति “प्रयोगतथे”ति वर्त्तमाना । रक्षोभिरिति करणे तृतीया । वृत्तमिति
कर्त्तरि त्तः ।

शिखरिणी वृत्तम्— “रसेरुद्रेऽश्विना यमनमभलागः शिखरिणी”ति लक्षणात् ॥२८॥

(७) राम । हाय ! जनस्थानेन वृत्तञ्च येन आश्रयं नृत्तमानं नलिशं
बोध इहेतेहे ।

(१) करणैः इति पाठभेदः ।

সীতা । (সাস্রম্) অই দেব ! রহুতলাণন্দ ! এব্ব^১ বি
মম কারুণাদৌ কিলিন্তৌ (১) আসী (ত) ।

লক্ষ্মণঃ । (রাম' নির্বণ্য সাকৃতম্) আর্য্য ! কিমেতত্ (থ) ?

অয়' তে বাষ্মৌষস্ব^২ টিট ইব মুক্তামণিসরৌ

বিসর্পন্ ধারাভিলুঠতি ধরণী' জর্জরকণঃ ।

নিরুছৌঃপ্যাবেগঃ স্ফুরদধরনাশাপুটতয়া

পরেষামুন্নে যৌ ভবতি বিরসাধ্মাতহৃদয়ঃ (২) ॥২৫॥

(ত) অয়ি দেব ! রঘুকুলানন্দ ! এমপি মম কারুণাত্ ক্লান্ত আসীঃ ।

(ত) সীতাইতি । কারুণাত্ নিমিত্তাত্ । ক্লান্তঃ ক্লিষ্ট আসীঃ ত্বমিতি শিষঃ ।

অতএব অহমধন্য' ইতি ভাবঃ ।

(থ) লক্ষ্মণ ইতি । নির্বণ্য' দৃষ্ট । সাকৃত' সাধিপ্ৰায়' কথমিদানীমপি রামী
রৌদ্রীত্যধিপ্ৰায়েণ সহৈত্বর্থ' ।

লক্ষ্মণ । হায় ! পাপাত্মা রাক্ষসগণ, জুবর্ণ-হরিণের ছল করিয়া,
তেমন ঘটনাই করিয়াছিল ; যাহা পরিশোধ করিলেও দুঃখ জন্মায় । নির্জন
জনস্থানে, ইন্দ্রিয় সকল যাহাতে বিকল হইয়াছিল, সেইরূপ আশ্রয়
(রামচন্দ্রের) চরিত্রে পাষণ্ড যেন বোদন করিয়াছিল এবং বজ্রের অন্তর্য
যেন বিদীর্ণ হইয়াছিল ॥২৮॥

(ত) সীতা । (অশ্রুপাতের সহিত) অয়ি দেব ! রঘুকুলের আনন্দ-
জনক ! আমার জন্ত আপনি এইরূপই ক্লিষ্ট হইয়াছিলেন ।

(থ) লক্ষ্মণ । (বামকে দেখিয়া, বিশেষ অভিপ্ৰায়েণের সহিত) আর্য্য !
এ কি ?

(১) কলিঙ্গী, কিলিঙ্গী, কিলিঙ্গী ইতি চ পাঠান্তরম্ ।

(২) ভবতি চ ভরাধ্মাতহৃদয়ঃ ইতি পাঠান্তরম্ ।

रामः । वत्स !

तत्कालं प्रियजनविप्रयोगजन्मा

तौत्रोऽपि प्रतिकृतिवाञ्छया विसोढः ।

दुःखाग्निर्मनसि पुनर्विपच्यमानो

हृन्मर्मव्रण इव वेदनां करोति (१) ॥३०॥

अयमिति । वृत्तितः किन्नः मुक्तामणिसरः मुक्तारवमाल्यमिव अयं दृश्यमानः ते तव वार्थोऽयः अश्रुप्रवाहः धाराभिः अविच्छिन्नपातैः विसर्पन् वर्हिर्गच्छन् जर्जराः भूमौ पतनेन क्षुद्रक्षुद्रांशतया विभक्ताः कणा विन्दवो यस्य स तादृशः सन्, धरणीं भूतलं लुठति आश्लिष्यति । विरसेन विरागेण अप्रियत्वेन दुःखेनेति यावत्, आघातं परिपूरितं हृदयं यस्मिन् स तथोक्तः आविगः शोकवेगः निरुद्धोऽपि हृदयमध्ये आबद्धोऽपि स्फुरत् स्यन्दमानम् अधरयोः नासायश्च पुटं यस्य स तथोक्तः तस्य भावः स्फुरदधरनासापुटता तथा परिषाम् अन्येषाम् उन्नयेः अनुमेयो भवति । तव अधरद्वयं नासाद्वयञ्च कम्पत इति दृष्ट्वा परैरनुमीयते, यत्तव हृदये महान् शोकाविगो वर्तत इत्यर्थः ।

अक्षोपमालङ्कारः । केचित् द्वितीयाङ्गे अनुमानालङ्कारं वदन्ति ।

“सरो दध्ययगल्युष्णीभावमालासमीरणः” इति मेदिनी । “शृङ्गारादौ विषे वीर्यं गुणे रागं द्रवे रसः” इत्यमरः ।

परिषामिति “वा कर्त्तरि कृत्य” इति कर्त्तरि षष्ठी । शिखरिणी वृत्तम् ॥२९॥

तत्कालमिति । प्रियजनस्य सीतायाः विप्रयोगात् विरहात् जन्म यस्य स तथोक्तः तौत्रोऽपि तौत्रोऽपि प्रतिकृतिवाञ्छया प्रतिकारिच्छया तत्कालं सीताहरणात् परस्मिन्

आपनारं एव अश्रुजलगमूहं, हिमं मुक्तामालारं ग्राय धारारूपे वर्हिर्गतं हृदयं, जर्जरं अवस्थायं भूतले लुठितं हृदयेतेह्ये एव शोकावेगं रुद्धं करिण्ये, नासिकां कम्पितं हृदयेतेह्ये बलिया, अत्रोत्तरं ताहा अत्रुमित इत्ये एव आपनारं रुद्धं, दूधे परिपूर्णं हृदयेतेह्ये (तेहां वृत्तां वाय) ॥२०॥

(१) तनोति इति पाठान्तरम् ।

‘ ସୀତା । ହହୀ ହହୀ, ଅହଁ ବି ଅଦିଭୂମି’ ଗଢେଣ ରଞ୍ଜରାଣପୁରୀ
ଅଞ୍ଜଞ୍ଜୁତ୍ତସୁଷ୍ମ’ ବିଅ ଅତ୍ତାଣଂ ପେକ୍ଵାମି (ଦ) ।

ଲକ୍ଷ୍ମଣଃ । (ସ୍ଵଗତମ୍) ଭବତୁ, ଅନ୍ୟତଃ ଚ୍ଛିପାମି । (ଚିତ୍ର-
ମବଲୋକ୍ୟ ପ୍ରକାଶମ୍) ଅଥୈତନ୍ମନ୍ବନ୍ତରପୁରାଣସ୍ୟ ଗୁପ୍ତରାଜସ୍ୟ ତତ୍ର-
ଭବତସ୍ତାତଜଟାୟୁଷ୍ମନ୍ନିବିକ୍ରମୋଦାହରଣମ୍ (ଧ) ।

(ଦ) ହା ଧିକ୍, ହା ଧିକ୍, ଏହମପି ଅତିଭୂମି’ ଗତେନ ରଞ୍ଜରାଣକେନ ଆର୍ଥପ୍ରଦଶ୍ୟ-
ମିବାତ୍ମାନ’ ପ୍ରେକ୍ଷେ ।

କାଳ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ, ବିଶିଷ୍ଟଃ, ସନ୍ଧ୍ୟାଃ କ୍ରତଃ, ପୁନର୍ବିପଚ୍ୟମାନ’ ଚିତ୍ରଦର୍ଶନାତ୍ ପୁନର୍ଗମ୍ୟହ୍ରୀମଃ ଦଃକ୍ଷାଗ୍ନିଃ
ହନ୍ତ୍ୟର୍ଯ୍ୟବ୍ରଥ ଇବ ବଚ୍ଚର୍ମୀ ମଧ୍ୟଗତସ୍ଫୋଟକ ଇବ ମନସି ବେଦନାଂ କରୋତି ।

ଅବୌପମାଳଞ୍ଜାରଃ । ପ୍ରହର୍ଷି ଶୌ ବ୍ରଜମ ॥୩୦॥

(ଦ) ମୋତିତି । ଛାଧିଗିନ୍ୟକମେବ ବିଷାଦସୂଚକମତ୍ୟୟମ୍, ତସ୍ୟାତିଶୟାଥେ ଦିବ’ଚନମ୍,
ଅତିଭୂମି’ ଗତେନ ଆଧିକ୍ୟ’ ପ୍ରାପ୍ତେନ ଅତିମହତେତ୍ୟର୍ଥଃ, ରଞ୍ଜରାଣକେନ ଉତ୍କଣ୍ଠା ।

ଅବୌତ୍କଣ୍ଠା ରାମବିରହବଦନୁଭବେନ ମୌତାୟା ଭବିଷ୍ୟତୀ ବାସ୍ତବିକବିରହସ୍ୟ ସୂଚନାତ୍
ସାମାନ୍ୟପତାକାସ୍ଥାନମେତତ୍ । ତଥା ଚ ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣଃ—

“ସ୍ଵାର୍ଥେ ଚିନ୍ତିତେନ୍ୟସ୍ମିନ୍ ତନ୍ନିଜ୍ଞିତେନ୍ୟଃ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟତେ ।

ଆଗଲ୍ଭକେନ ଭାବେନ ପତାକାସ୍ଥାନକଲ୍ପ ତତ୍ ॥”

“ଅତିଭୂମିରାଧିକ୍ୟ”ତିତି ଶବ୍ଦକଲ୍ପଦମ୍ । “ରଞ୍ଜରାଣକ ଉତ୍କଣ୍ଠେ”ତି ହିମଚନ୍ଦ୍ର ।

(ଧ) ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଇତି । ଭବତୁ, ସ୍ଵର୍ଗମଗାଦିଚିତ୍ରଦର୍ଶନେନିବ ସମାପ୍ତ’ ଭବତୁ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ,
ରାମ । ବଢ଼ ! ମୋହି ମୟେ ଶ୍ରିୟଦ୍ରବ୍ୟର (ମୋତାର) ବିଦିତ ହଠାତେ ଉତ୍ତମ
ଢ଼ଃଖାନଳ, ଚୌର ହଠାତେ, ଶ୍ରୀକାଳୀ କବିନାର ଉଚ୍ଛ୍ଵାସ ସହ କ୍ରିୟାଛିଳାମ୍ ;
କିନ୍ତୁ ଏଥନ ଶ୍ରଦ୍ଧାରେ ପରିପକ୍ତ ହଠାତେ ତାହା ଅନ୍ୟର ମନ୍ତ୍ରାଦାନେ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ବେଦନା
ଜଗାଡ଼ିଉଠେ ॥୩୦॥

(ଦ) ମୌତା । ହାୟ ! ହାୟ ! ଆମିଓ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉତ୍କଣ୍ଠାବଶତଃ
ଆପନାକେ ଯେନ ଆର୍ଥାପୁଞ୍ଜୁଷ୍ଟ ବଳିଆ ଗାନେ କରିତେଛି ।

সীতা । হা তাত ! গিব্বুটো দে অপস্বসিগেহো (ন) ।

রামঃ । হা তাত ! কাশ্যপ ! শকুন্তরাজ ! ক পুন-
স্বাটশস্য মহতস্তীর্থস্য সাধোঃ সম্ভবঃ ? (প) ।

(ন) হা তাত ! নির্বুটমে অপস্বসি হঃ ।

এতচ্চিবদর্শনেন ততদৃষ্টনাশ্রয়াদনথীরত্যন্তব্যাকুলত্বাদিতি ভাবঃ । অন্যতঃ অন্য-
ঘটনায়াশ্চিবে চিপামি সম্ভারয়ামি সীতারামযৌশ্চুণৌ ইত্যর্থঃ । অর্থ্যতি ব্যাপারান্তর-
চিবদর্শনারম্ভে । এতৎ দৃশ্যমানম্ । মন্বন্তরং দেবপরিমাণেনৈকসম্প্রতিযুগানি তাহং
পরা কালং বর্জ্যেতি মন্বন্তরপরাণ্মতস্য । যুগ্মরাজস্য পশ্চিরাজস্য, তাতস্য দশরথস্য
মিত্রত্বাচ্চাতস্থানীর্থী জটায়ুস্ব । চরিত্বং নিস্বার্থভাবেন সীতারক্ষণাদ্যমাদিপরোপ-
কারাদিকম্, বিক্রমঃ রাবণেন মহ যুগ্মপযোগিমহাশক্তিঃ তথীকটাহরণং নিদর্শনং তস্য
চিবমিত্যর্থঃ ।

(ন) সীতীতি । অপস্বসি হঃ মন্বানবান্মন্য নির্বুটঃ সম্প্রদী জাতঃ মন্বানরুপায়া
মম রক্ষার্থে প্রাণত্যাগাদিতি ভাবঃ ।

(প) রাম ইতি । তাত ! পিতৃসম্বলান পিতঃ ! কাশ্যপ ! কাশ্যপপ্রজাপতিপৌত্র !
স্বপত্ন্যাং বিনতায়াং কশ্যপস্য দ্বৌ পুত্রৌ ভবতুতঃ অকুণ্ডা গরুডয়, তথীরকুণ্ডম্যাপি দ্বৌ পুত্রৌ
সম্প্রতিজটায়ুশ্চ ইতি রামায়ণবাক্যানুসন্বেষা । শকুন্তরাজ ! পশ্চির্থেষ্ট ! তীর্থস্য
বিদ্যাপরোপকারাদিগুণযুক্তপাত্রস্য, মার্ধাধার্মিকস্য সম্ভব উত্পত্তিঃ । ন কল্যাপৌত্ব্যর্থঃ ।

‘তীর্থ শাস্ত্রাধ্বরচ্চৌপাথনারীরজঃসু চ । অবতারির্জটাস্ত্র, পার্বীপাশ্চায়স্মিন্ধিষু ॥’
ইতি মেদিনী ।

(ধ) লক্ষণ । (স্বগত) ইউক, ইঁহাদের দৃষ্টি অন্য দিকে সঞ্চালিত করি ।
(চিৎ্র দেখাইয়া প্রকাশ্যে) মন্বন্তরের প্রাচীন, পশ্চিরাজ, মাননীয় এবং
পিতৃস্থানীয় জটায়ুর চরিত্র ও পরাক্রমের নিদর্শন এই ।

(ন) সীতা । হা পিতঃ ! আপনার সম্ভ্রান্তঃ সম্প্রদ ইহঁয়াছে ।

(প) রাম । হা পিতঃ ! কশ্যপবংশীয় ! পশ্চিরাজ ! আপনার
শ্রায় মহাগুণবান্ সাধু ব্যক্তির আর কোথায় উৎপত্তি ইহঁবে ?

লক্ষণঃ । অয়মসৌ জনস্থানপশ্চিমত-(১) শ্বিত্রকুঞ্জ-
নাম দনুকবন্ধাধিষ্ঠিতো দণ্ডকারণভূভাগঃ, তদিদমৃশমূক-
পৰ্ব্বতে মতঙ্কস্যায়মপদম্, ইয়ঞ্চ অমণা নাম সিদ্ধশবরী,
তদেতৎ পম্পাভিধানং সরঃ-(ফ) ।

সীতা । জল্য কিল অজ্জউত্তেণ বিচ্ছঙ্খিডামরিসাধীণং
(২) পমুত্তকণ্ঠং রুদিঅং আসী (ব) ।

(ব) যত্ব কিলার্থ্যপুবেণ বিচ্ছঙ্খিতামর্ষাধীনং প্রমুক্তকণ্ঠং রুদিতমাসীত ।

(ফ) লক্ষণ ইতি । অয়মঙ্কুল্যা নির্দিষ্টঃ অসৌ সঃ । তচ্ছব্দসমানার্থো'য়মদঃ-
শব্দঃ । তথা চ দর্পণঃ—“ইদমেতদদঃশব্দান্তচ্ছব্দসমানার্থতয়া বিধেয়া এব ভবিতুং
যুক্তা ।” ইতি । চিত্রম্ আশ্রয়্য কুঞ্জং লতায়াচ্ছাদিতস্থানমস্মাসীতি চিত্রকুঞ্জবান্ ।
দনুকবন্ধেন মস্ককশস্যশরীরধারণা কেনচিত্ দৈত্যেন অধিষ্ঠিত আশ্রিতঃ । মতঙ্কস্য
তদাখ্যস্য মুনেঃ আশ্রমপদং তপীবনম্ । অমর্যতি তপস্যার্থমাत्মানং য়া সঃ অমণা ।
সিদ্ধশবরী তপঃসিদ্ধা কাচন নীচজাতীয়রমণী । পম্পা অবিধানং নাম যস্য তৎ সরঃ
দৌর্ভিকা । অস্য তীরজাতফলবিশেষ এব ‘পেপে’ ইত্যুচ্যত ইতি লোকপ্রবাদঃ ।

(ব) সীতেনি । যত্ব পম্পাসরসি । বিচ্ছঙ্খিতঃ বর্জিঁ প্রাপ্তঃ যৌঃমর্ষঃ অসঙ্কিণ্ণতা
তদধীনং সীতাবিচ্ছাদবিহ্বলত্বপ্রযুক্তমিত্যর্থঃ । প্রমুক্তঃ অনিরুদ্ধঃ যাবৎকিঁমবিত্তমর্হতি
তাবৎকিঁমইতি ইত্যর্থঃ কণ্ঠঃ স্বরী যস্মিন্ তৎ উচ্চৈঃস্বরমিত্যর্থঃ ।

(ফ) লক্ষণ । জনস্থানেত পশ্চিমে দনুকবন্ধকর্জুক অধিষ্ঠিত চিত্র-
কুঞ্জবান্ নামক এষ্ট সেই দণ্ডকারণাভাগঃ; ঋশ্মমূকপৰ্ব্বতে এই সেই
মতঙ্কশবরীর আশ্রমস্থানঃ; অমণানাম্নৌ সিদ্ধশবরী এই এবং এষ্ট সেই
পম্পানাম্নে সরোবর ।

(১) জনস্থানপশ্চিম ইতি কাপি পাঠঃ ।

(২) বিচ্ছঙ্খামরিসাধীণং, বিসঙ্খিডামরিসাধীরূপং ইতি পাঠভেদৌ ।

রামঃ । দেবি ! রমণীয়মেতৎ পম্পাসরঃ ।
 এতস্মিন্ মদকলমল্লিকাখ্যপদ্ম-
 ব্যাধূতস্ফুরদুরুদগুণ্ডপুণ্ডরীকাঃ ।
 বাঘ্যাম্ভঃপরিপতনোদগমান্তরালে
 সন্টপ্টিঃ কুবলয়িনো ভুবো বিমাগাঃ ॥৩১॥
 লক্ষ্মণঃ । অয়মার্য্যো হনুমান্ ।

এতস্মিন্ পম্পাসরসি মদকলা মদমতা য়ে মল্লিকাখ্যাঃ পদ্মবিশিষ্টাঃ
 তेषাং পদ্মৈঃ ব্যাধূতানি কম্পিতানি স্ফুরন্তি প্রকাশমানানি চরুদগুণ্ডানি বৃহদ্রম্যুণালানি
 পুণ্ডরীকাণি পদ্মানি যेषু তে তথোক্তাঃ কুবলয়িনঃ উত্পলবিশিষ্টাঃ ভুবো বিমাগাঃ ভূমুদ্রেশাঃ,
 বাঘ্যাম্ভসাম্ অশ্রুণা পরিপতনং চরণম্ উদগমঃ পুনরুত্পত্তিঃ তদন্তরালে মধ্যং, একঃ
 বাঘ্যাম্ভু-বিন্দুঃ পতিতঃ যাবদন্য উত্পদ্যতে তাবৎকালমধ্য ইত্যর্থঃ সন্টপ্টিঃ অবলোকিতাঃ
 ময়েতি শিষ্টাঃ । তদানীং তব বিরহদুঃখিন অবিরতমেব ময়া কদিত' কিন্তু তথাপি
 অত্যন্তমনীহরত্বাৎ তৎপ্রদেশা দৃষ্টা ইতি ভাবঃ ।

অত্র দৃষ্টপুণ্ডেতি ব্যঞ্জনসঙ্কেতস্য অনেকধা সাম্যাত্ কৈকানুপ্রাসীলঙ্কারঃ ।

প্রহর্ষিণী ব্রজম্ ॥৩১॥

(১) সীতা । যেখানে আর্ঘ্যপুত্র, অত্যন্ত অসহিষ্ণুতাবশতঃ মুক্তকণ্ঠে
 রোদন করিয়াছিলেন ।

রাম । দেবি ! এই পম্পাসরোবর বড়ই মনোহর ।

অশ্রুজলের পতন এবং পুনরায় উৎপত্তি ইহার মধ্যমময়ে এই সরোবরের
 মধ্যস্থানগুলি দেখিয়াছিলাম ; এই স্থানসমূহে বহুতর উৎপল ও পদ্ম ছিল ;
 পদ্মগুলির আবার বৃহৎ দণ্ড সকল প্রকাশ পাঠিয়াছিল ; সেই দণ্ডগুলি
 আবার মদমত্ত মল্লিকাপক্ষিগণের পক্ষপবনে কম্পিত হইতেছিল ॥৩১॥

লক্ষ্মণ । এই আর্ঘ্য হনুমান্ ।

ମୋତା । ଏମି ମୋ ଚିରାଣିବିଷ୍ଣୁଜୀବଲୋକପଦ୍ମଦ୍ବାରା
 ଶ୍ରୀବନ୍ଧୁରୀ ମହାଶୁଭାବୋ ମାରୁତୀ (ମ) ।

ଗମ: । ଦିଷ୍ଟା ମୋଽୟ ମହାବାହୁରଞ୍ଜନାନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ: ।

ଯସ୍ୟ ବୀର୍ଯ୍ୟେଣ କ୍ଳାନ୍ତିନୋ ବୟସ୍ତ୍ବ ଭୁବନାନି ଚ ॥୩୨॥

ମୋତା । ବଚ୍ଛ ! ଏମି କୁସୁମିଦକଅମ୍ବତରୁତଞ୍ଜୁଦିବରାହାଣୀ
 କିଷ୍କାମଧିଶ୍ରୀ ଗିରୀ ? ଜୟ ଅଶ୍ରୁଭାବମୋହଗମେତ୍ତପରିସେସଧୁମର-

(ମ) ଏସ ମ ଚିରନିର୍ବିଷ୍ଣୁଜୀବଲୋକପ୍ରତ୍ୟୁଦ୍ବାରାଗରୁକୀପକାରୀ ମହାଶୁଭାବୋ ମାରୁତୀ: ।

(ମ) ମୌତିତି । ଚିରନିର୍ବିଷ୍ଣୁସ୍ୟ ଅନ୍ୟକ୍ରତାପମାନାଦିଭିରବଜ୍ଞାତସ୍ୟ ଜୀବଲୋକସ୍ୟ
 ପ୍ରତ୍ୟୁଦ୍ବାରେଣ ତତ୍ତଦ୍ଦୁ:ଖବିନାର୍ଶନ ଗରୁଡ଼ୀପକାରୀ ମହୀପକାରୀ ମହାଶୁଭାବୋ ମହାଶୁଭାବୋ ମାରୁତୀ:
 ମାରୁତସ୍ୟ ବାସୀରପତ୍ୟ ହନୁମାନ । ଧନ୍ବୋଽୟମିତି ଭାବ: ।

ଦିଷ୍ଟିତି । ଦିଷ୍ଟ୍ୟନ୍ତ୍ୟାନନ୍ଦସୁଚକମବ୍ୟୟମ୍ । ଅର୍ଥଂ ଦୃଶ୍ୟମାନ: ସ ପ୍ରସିଦ୍ଧ: ମହାବାହୁ:
 ବିଶାଳଭୁଜଶଲ୍ୟଶାଳୀ ଅଞ୍ଜନାନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ: ପୁରାତନ ଅଞ୍ଜନ: ଶ୍ଯାୟା ବାନର୍ଯ୍ୟା: ସୁଖବଞ୍ଚିକର:
 ହନୁମାନିତ୍ୟର୍ଥ: । ଯସ୍ୟ ହନୁମତୀ ବୀର୍ଯ୍ୟଂ ବଳିନ ବୟସ୍ତ୍ବ ଭୁବନାନି ଚ କ୍ଳାନ୍ତିନ: ମୌତିହାରିଣ
 ଜଗତ୍ତ୍ବିରାବଗବର୍ଦ୍ଧନ ଚ ସଫଳକାମା ଇତ୍ୟର୍ଥ: , ହନୁମତୀ ବାହୁବଳିନ ମୌତା ଗଞ୍ଜାରିତା ରାବଣସ୍ୟ
 ହତ ଇତି ଭାବ: ।

ଅଥ ଭୁବନାନି ଚତ୍ୟନେନ “କ୍ଳାନ୍ତିନି” ଇତ୍ୟଧ୍ୟାତ୍ମ୍ୟାନ୍ତର୍ଯ୍ୟ: କାର୍ଯ୍ୟ: ଅନ୍ୟଥା “ନପୁଂସକାନପୁଂସକର୍ଯ୍ୟା-
 ନପୁଂସକମେକବଦ୍ଧା” ଇତ୍ୟନେନ କ୍ଳାନ୍ତିନ ଇତ୍ୟସ୍ୟ ନପୁଂସକତ୍ବମେବ ସ୍ୟାତ୍ । ଅତଏବାତ୍ବ ନ୍ୟୁନପଦତ୍ବ-
 ଦୋଷ: , ମ ଟ “ବୟସ୍ତ୍ବ ଜଗତୀ ଜନା” ଇତି ପାଠେନ ସମାଧିତ: । ତଥା ପାଠେ ଶୁଦ୍ଧ୍ୟଧିଗିତା-
 ନଞ୍ଜାରସ୍ୟ ସ୍ୟାତ୍ ॥୩୨॥

(ଭ) ମୌତା । ଚିରଦ୍ବୀପତ ଜୀବଲୋକର ଉଦ୍ଧାର କରାୟ ଶୁକ୍ରତର ଉପକାରୀ
 ଓ ମହାଶ୍ରୀଭାବଶାଳୀ ଏହି ମୋହି ହନୁମାନ୍ ।

ଗମ । ଭାଗ୍ୟବନ୍ତ: ମହାବାହୁ ଓ ଅଞ୍ଜନାର ଆନନ୍ଦବଦ୍ଧକ ଏହି ମୋହି
 ହନୁମାନୁକେ ଦେଖିତେଛ, ଯାହାର ବଳେ ଆମରାଓ କ୍ରତାର୍ଥ ହିସାଛି, ଶ୍ରୀଭୁବନଓ
 କ୍ରତାର୍ଥ ହିସାଛି ॥୩୨॥

শ্রী মুহুত্তং মুচ্ছন্তো তু এ পরুদিণ (১) অবলম্বিতৌ
তরুশ্লে অজ্জন্তো আলিহিতৌ (ম) ।

লক্ষণঃ । মোঃয় শৈলঃ ককুমসুরমির্মাল্যবান্ নাম যস্মিন্

নীলঃ স্নিগ্ধঃ (২) অয়তি শিখরং নূতনস্তোয়বাহঃ ।

রামঃ । বত্সৈতস্মাদিরম বিরমাতঃ পরং ন চমোঃস্মি

প্রত্যাবৃত্তঃ পুনরিব স মে জানকৌবিপ্রয়োগঃ ॥৩৩॥

(ম) বত্স ! এষ কুমমিতকদম্বতরুতাণ্ডবিতবর্হিণঃ কিংনামধেয়ী গিরিঃ ? যত্র
অনুভাবসৌভাগ্যমাবপরিণধসরশ্রীঃ মুহুত্তং মুচ্ছন্ত ত্বয়া প্রকৃতিতেন অবলম্বিতকরুতলী
আর্য্যপুত্র আলিম্বিতঃ ।

(ম) মৌতেতি । কুমমান্যেণাং জাতানীতি কুমমিতাঃ পুথিতা য়ে কদম্বতরবস্তে
তাণ্ডবান্যেণাং জাতানীতি তাণ্ডবিতা নৃত্যন্তঃ বর্হিণা ময়ূরা যত্র স তথোক্তাঃ । যত্র গিরী
তরুতলী অনুভাবেন তেজসা যত্ সৌভাগ্যং সৌন্দর্য্যং তন্মাত্রং পরিশিষম্ অবশিষ্টং যত্র তাড়শী
ধূসরা পাণ্ডুবর্ণা য়ীঃ শ্রীভা যস্য সঃ ক্লেণাক্তোপি স্বাভাবিকতেজঃসম্পন্ন ইত্যর্থঃ । মুহুত্তং
মুচ্ছন্ত কিয়ন্ত কালম্ অর্চনতী ভবন্ত প্রকৃষ্টং রুদিতং যস্য তেন অতীতক্রন্দতা ত্বয়া
অবলম্বিতঃ ধৃতঃ । আলিখিতখিখিতঃ ।

‘ময়ূরো বর্হিণী বর্হি’তি “তাণ্ডবং নটনং নাট্য”মিতি চামরঃ ।

সৌঃয়মিতি । ককুমেরুজনপুথ্যৈঃ সুরমিঃ শ্রীমদগন্যোপেতঃ মাল্যবান্ নাম অর্থঃ

(ম) গীতা । বৎস ! যেখানে পুষ্পিত কদম্ববৃক্ষের উপরে ময়ূরগণ
নৃত্য করিতেছে, ইহা কিংনামক পর্ব্বত ? বাহাতে প্রভাব ও সৌন্দর্য্যমাত্র
অবশিষ্ট এবং ধূসরকান্তি আর্ধ্যপুত্র কিছুকাল মুচ্ছিত হইতেছেন, আর তুমি
রোদন করিতে করিতে উহাকে ধরিয়া রাখিয়াছ ; এই অবস্থায় বৃক্ষের তলে
আর্ধ্যপুত্রকে চিত্র করিয়াছ ।

(১) পরুদিণ ইতি পাঠান্তরম্ । (২) নীলস্নিগ্ধ ইতি পাঠান্তরম্ ।

লক্ষণঃ । অতঃ পরমার্থস্য তত্ত্বভবতাং কপিরাচ্ছাসা
অসংখ্যাতান্যুত্তরোত্তরাণি কর্ম্মাশ্চর্যাণি, পরিষ্রান্তা চেয়মার্যা,
তদ্বিজ্ঞাপয়ামি বিশ্বস্যতামিতি (১) (য) ।

দৃশ্যমানঃ স প্রসিদ্ধঃ শৈলঃ পর্বতঃ, নূতনঃ অচিরপূর্ণজলঃ অতএব নীলঃ শ্যামলঃ স্নিগ্ধঃ
চিক্ণশ্চ তৌষাঘঃ মেঘঃ যচ্ছিন্ যস্যৈত্বর্থঃ শিগ্বরং শৃঙ্খলং যততি অবলম্বতে ।

বত্স ! লক্ষণ ! এতাস্মাত্ সাল্যবত্পর্বতচিবদর্শনাৎ বিরম বিরম নিবর্তস্ব
নিবর্তস্ব । কথমিত্যাহ অতঃ পরং ন চমো ন শক্যোঽস্মি দ্রষ্টুমিতি শিগঃ । অত্র
হেতুমাহ, পূর্বানুভূতঃ মে মম জানকৌবিপ্রয়োগ সীতাবিরহঃ পুনঃ প্রত্যাব্রজত ইব প্রত্যুপ-
স্থিত ইব ।

অত্র ভাবাভিমানিনী বাচ্যা ক্রিয়োত্প্রেষানঙ্কারঃ, স তু বাক্যার্থহীনককাত্বানির্জন
সঙ্ঘীর্ষ্যতি ।

“ব্রহ্মদ্রু: ককুমৌজুন:” ইত্যমরঃ । “হরীতকা: ফলানী”তিবত্ ককুমশব্দস্য পুষ্যার্থেঽপি
ব্রতিঃ । যচ্ছান্নিত্যস্বৈব যস্যৈত্বর্থঃ । “তথা চ বষ্টীসমস্যোরথ” প্রতি মেদী নান্মি ।
যথা—বৃক্ষস্য শাখা বৃক্ষে শাখ্যে”তি বিলীচনঃ ।

মন্দাক্রান্তা ব্রজম্—“মন্দাক্রান্তাস্থ ধিরসনগৈর্মীভনৌ গৌ যযুস্ম”মিতি লক্ষণাৎ ॥২৩॥

(য) লক্ষণ ইতি । আর্য্যস্য ভবতঃ । কপির্বারনঃ । অসংখ্যাতানি সংখ্যা-
রহিতানি বহুনি । উত্তরোত্তরাণি ক্রমিকানি কর্ম্মাশ্চর্যাণি সুখীবসন্ত্যবানিবধ-
সমুদ্রলহনাদিমহাভুতানি কর্ম্মাণীত্যর্থঃ । “আহিতাগ্নাদিষু বা পর”মিতি পরিষ্রান্ত-
-

লক্ষণ । অর্জুনপুঞ্জে সুরগন্ধি এই সেই মাল্যবান্ নামে পর্বত ; নীল ও
স্নিগ্ধ নূতন মেঘ, বাহার শৃঙ্খ আশ্রয় করিতেছে ।

ব্রাম । বৎস ! এখান হইতে বিরত হও ; ইহার পর আমি দেখিতে
সমর্থ হইতেছি না ; কারণ, পুনরায় যেন সীতার বিরহ, আমার নিকট
ফিরিয়া আসিতেছে ॥৩৩॥

(১) বিশ্বাস্যতামিতি পাঠভেদঃ ।

যত্ কিমত্ মন্দভাগ্যঃ কৰোমি । (বিমৃশ্য সৰুণম্)'

অথবা, কিমন্যত্ (ম) ।

সতাং কেনাপি কাৰ্য্যেণ লোকস্য়াৰাধনং ব্রতম্ ।

যত্ পূৰিতং (১) হি তাতেন মাচ্চ প্রাণাংশ মুচ্ছতা ॥৪১॥

পরগৃহবাসদৃষণং দৈবদুর্বিপাকাৎ দ্রষ্টৃপরিণামাৎ অনর্ক্যং চিত্তকুকুরস্য ইদম্
ইত্যনর্ক্যে বিষমিৎ পুনরপি সর্বতঃ সর্বাঙ্কেषু সর্বাঙ্গ দিচ্চ চ প্রসূতং ব্যাপ্তম্ । যথা
চিত্তকুকুরদংশবিধং তদানৌ মল্লৌষধাদিনা উপশমিতমপি কালান্তরে সর্বাঙ্কেষু ব্যাপ্তং
সদত্পদ্যতে, তদ্বদগ্নিপরীচাদিনা সীতায়াঃ পরগৃহবাসদৌষসংশয়সাদানৌমণীনীতাঃপি ইদানৌ
সর্বদেশেষু ব্যাপ্ত ইত্যর্থঃ ।

অত্রোপমালঙ্কারঃ । প্রহর্ষাণী ব্রতম্ ॥৪০॥

(ম) তদিতি । তত্চক্ষাত্ । প্রাণাধিকসীতাপরিত্যাগস্য কৰ্ত্তমশক্যত্বাত্ সীতা-
রক্ষণং চ দারুণলোকাপবাদস্য দুঃসহত্বাত্ প্ৰত্যমধ্যে কিং কৰোমীত্যর্থঃ । বিমৃশ্য
বিবিচ্ছ । অন্যত্ কিং কৰোমীত্যর্থঃ । লোকসন্তোষায় সীতামেব ত্যজামীতি ভাবঃ ।

সীতাপরিত্যাগি যুক্তিমাহ সতামিতি । সতাং সাধুনাং কেনাপি অনির্বচনীয়েন দুষ্কর-
ণাপীত্যর্থঃ কাৰ্য্যেণ কৰ্ম্মণা লোকস্য জনস্য আৰাধনং সন্তোষঃ ব্রতং ব্রতবদবশ্যকৰ্ত্তব্য-
মিত্যর্থঃ । হি তথাহি, তাতেন বহুদর্শিনা রাজ্ঞা দশরথেন মাচ্চ প্রাণাংশ মুচ্ছতা ত্যজতা
সতাঃ যৎ ব্রতং পূৰিতং পরিসমাপিতম্ । প্রতিজ্ঞাভঙ্গে পাপং মিথ্যাবাদিতয়া প্রজ্ঞানামবিশ্বাসে-

(ব) রাম । (আশ্বস্ত হইয়া) হায় ! হায় ! সীতার পরগৃহবাসের যে
দোষ, অদ্ভুত উপায়ে প্রশমিত করিয়াছিলাম ; দৈবদুর্বিপাকবশতঃ পুনরায়
তাহা, ক্ষিপ্ত কুকুরের গায় মরুল দিকে এই বিস্তৃত হইয়া পড়িয়াছে ॥৪০॥

(ভ) সূতরাং মন্দভাগ্য আমি এ বিষয়ে কি করি ? (বিবেচনা করিয়া,
শোকে সহিত) অথবা, আর কি করিব ।

(১) পূজিতমিতি কাপি পাঠঃ ।

সম্মত্যেব ভগবতা বশিষ্ঠে ন সন্দিষ্টম্ । অপি চ, (ম)।

যত্ সাবিত্রীর্দীপিতং ভূমিপালৈঃ

লোকশ্রেষ্ঠৈঃ সাধু শুদ্ধং চরিত্রম্ ।

মত্ সম্বন্ধাত্ কশ্মলা কিংবদন্তী

স্মাচ্ছেদস্মিন্ হন্ত ! ধিড্ সামধন্যম্ ॥৪২॥

নাসন্তীষ্য স্যাদিতি বিবিচ্য তাতেন লোকানাং সন্তীষ্যৈব অহং নির্বাসিতঃ তচ্ছীকেন প্রাণাংশ
ত্যাগাঃ ; অতএব ময়া লোকসন্তীষ্য ততোঃপ্যন্তরসীতাপরিত্যাগ এব কৰ্ত্তব্য ইতি ভাবঃ ।

অথ বিশেষেণ সামান্যসমর্থনরূপোঃস্মিত্তান্তরন্যাসঃ, তথা মুচ্যতেত্যেকা ক্রিয়য়া মাশ্চ প্রাণাংশ
ইত্যনর্থোক্তব্যাৎ তুল্যযোগিতা চেত্যনর্থোক্তাভির্ভাবিন সঙ্করালঙ্কারঃ ॥৪১॥

(ম) সীতাপরিত্যাগস্য কৰ্ত্তব্যতায়াং যুক্তান্তরমাহ সম্মতীতি । সম্মত্যেব ন তু বহু-
পূৰ্বম্, যেন বিশ্বম্ভিঃ স্যাদিতি ভাবঃ । সন্দিষ্টম্ অষ্টাবক্রমুখেণ “যুক্তঃ প্রজানামনুরক্তনে
স্যাৎ” ইত্যনেন সৰ্বৈ বিদ্যায়াপি লোকানুরাগবৎসনং কৰ্ত্তব্যমিতি বাচিকং প্রণীতমিত্যর্থঃ ।
অতএব বশিষ্ঠোপদেশোঃপি সীতাপরিত্যাগপক্ষমেব প্রমাণ্যতীতি ভাবঃ । অপি চ সীতাপরিত্যাগে
অন্যা চ যুক্তিরসীত্যর্থঃ ।

তদ্যুক্তান্তরমাহ যদিতি । সবিতুঃ সূর্যস্যাপত্যানীতি সাবিত্রাঃ তৈঃ সূর্যবংশীয়ৈঃ
লোকশ্রেষ্ঠৈঃ ভূমিপালৈঃ যত্ শুদ্ধং নিম্মলং চরিত্রং সাধু সম্যক্ দীপিতং প্রকাশিতমাসীৎ,
ঐদৃশ্যদি, মত্ সম্বন্ধাত্ মম সম্যক্কাৎ অস্মিন্ তস্মিন্ চরিত্রে কশ্মলা মলিনা নিন্দারূপে-
ত্যর্থঃ কিংবদন্তী জনশ্রুতিঃ স্যাৎ, হন্ত খিদি । তচ্ছিঁ অধন্যং পাপিনং মাং ধিক্
নিন্দামীত্যর্থঃ । সীতারক্ষণে নিন্দারূপজনশ্রুতেরনিবার্যত্বাৎ সীতাপরিত্যাগ এবাবশ্যং কৰ্ত্তব্য
ইতি ভাবঃ ।

যে কোন কাথের দ্বারা, লোকের মন্তব্য করা, সম্মতনের তত ;
পিতৃদেব আগাকে এবং ঐশ্বর্যকে পরিত্যাগ করিয়া যে তত পূর্ণ করিয়া-
ছিলেন ॥৪১॥

(ম) ভগবান্ বশিষ্ঠ, এখনই খবর দিয়া পাঠাইয়াছেন । আরও

हा देवि ! देवयजनसम्भवे ! हा खजन्मानुग्रहपवित्रीकृत-
वसुन्धरे ! हा जनकवंशनन्दिनि ! हा पावकवशिष्ठारुन्धती-
प्रशस्तशीलशालिनि ! हा रामैकजीविते ! हा महारण्यवास-
प्रियसखि ! हा तातप्रिये ! हा स्तोकप्रियवादिनि ! कथमेव-
विधायास्तवायमोदृशः परिणामः (य) ।

“कश्मलं मलिने विषु” इति ह्रस्वचन्द्रः ।

शालिनी वृत्तम्—“मात्तो गौ चेच्छालिनीं वेदलोके” इति लक्षणात् ॥४२॥

(य) एवं परित्यागस्यावश्यकत्वं व्यतिरिक्त्येन शोकादयादिलपति हा देवौति । देवा
इज्यन्ते पुज्यन्ते ऽस्मिन्निति देवयजनं यज्ञस्थलं तस्मात् सम्भवति या तत्सम्बोधनम् ।
अयुक्तशोणितजाततया वीजद्रोषोऽपि ते नास्तीति भावः । स्वस्या आत्मनो जन्मवानुग्रहो
दया तेन पवित्रीकृता वसुन्धरा पृथिवी यया सा । तथा च ब्रह्मवैवर्त्त—

“शतजन्मपण्यवतां गृहे जाता पतिव्रता ।

पतिव्रताप्रसूः पूता जीवन्मुक्तः पिता तथा ॥”

ईदृशपतिव्रतारत्नयागी दारुणदुःखकर इति भावः । जनकवंशनन्दिनि ! जनक-
कुलानन्दकारिणि । धार्मिकस्थानन्दा धर्मेणैवोत्पद्यत इति महाधर्मवती त्वमिति
भावः । पावकी वङ्गिः । पावकवशिष्ठारुन्धतीभिः प्रशंसितं यत् श्रीं स्वभावः तेन
शान्त इति सा सीताचरित्रम् अग्निना परीक्षाकाले वशिष्ठारुन्धतीभ्यान्तु सर्वदैव प्रशंसित-
मिति रामाग्रहं दृष्टव्यम् । पावकः सर्वदेवमयः, वशिष्ठस्त्रिकालज्ञो ब्रह्मर्षिः, अरुन्धती च
पतिव्रताशिरोमणिः अतिसत्यवादिभिरमीभिर्यतस्त्वं प्रशंसिता, अतएव त्वं परमपतिव्रता,
नास्त्यत्र संशय इति भावः ।

राम एव एकमद्वितीयं जीवितं जीवनं यस्याः सा, हा राममयजीवन इत्यर्थः
अतएव ईदृश्याः परित्यागात् महती कृतघ्नता स्यादिति भावः । महारण्यवासप्रियसखि !

सूर्यवन्धौघं नो कश्चिच्छेत् राजगण, जगते ये निर्मलं चरित्रं समाकुरुषुः प्रकाशं
करिष्यां गिराहेन, आमारं सङ्कटवशतः मेहे चरित्रे यदि दूषितं जनश्रुतिं ह्य ;
शय ! तवे पाणिष्ठं आमाके धिक् ॥४२॥

ত্বয়া জগন্তি পুण्याনি ত্বয়্যপুण्या জনীকৃত্যঃ ।

নাথবন্তস্বয়ালোকাস্বমনাথা বিপত্স্যসি ॥৪৩॥

মহাবনবাসেঽপি সহবর্ত্তিনি ! যা মহারণ্যবাসে মম যুযুপার্থম্ অনাবশ্যকত্বেঽপি স্বয়মেব সহচারিণী বभূব, তামেবাহমৈকাকিনী মহারণ্যে বিসর্জয়ামীতি মর্ত্তী জগত্যাং কৃতগ্নৌ নাস্তীতি ভাবঃ । হা তাতপ্রিয়ে ! পিতৃপ্ৰীতিকারিণি ! অতএব তব পরিত্যাগেন স্বর্গস্থো মহাগুরুঃ পিতাপি মাং প্রতি মহাবিরক্তৌ ভবিষ্যতীতি ভাবঃ । স্ত্রীকমলং প্রিয়ং প্রীতিকরঞ্চ বদিতুং শীলং যস্যাঃ সা, তেন ত্বং মমাভীত্ব প্রীতিপাবভূতাসি, তেন তব পরিত্যাগো হৃদয়বিদারক ইতি ভাবঃ ।

অথ গদ্যভাগে পরিকরালঙ্কারঃ—“উক্তির্বিংশেষণৈঃ সাধিপ্ৰায়েঃ পরিকরী মতঃ” ইতি লক্ষণাত্ ।

এব'বিধায়া অসাধারণনানাগুণশালিন্যা ইত্যর্থঃ । অথ' ময়া ক্রিয়মাণঃ পরিত্যাগ-রূপঃ । ইদৃশৌ দারুণ ইত্যর্থঃ । পরিণামঃ শ্রেণফলম্ ।

অত্যাশ'বিभावनाविशेषीকৃত্যৈঃ সন্দেহসঙ্করালঙ্কারঃ ।

ত্বয়েতি । ত্বয়া করণভূতয়া জগন্তি ভুবনানি পুण्याনি পাটরজঃস্পর্শাদিনা পবিত্র-ভূতানি, কিন্তু ত্বয়ি অপুण्याঃ অপবিত্রাঃ দুষ্টা ইত্যর্থঃ জনীকৃত্যঃ “লঙ্কাযামেকাকিনী স্থিতা সীতা কথং চরিত্রদ্বন্দ্বমস্মা আসী”দেবভ্রূতা জনপ্রবাদা বর্ত্তন্ত ইতি শ্রেণঃ । তথা ত্বয়া লোকা নাথবন্তঃ অধিপতিশালিনঃ লক্ষীরূপত্বাত্ ত্বমেব জনানাং নাথা ইত্বরীত্যর্থঃ, কিন্তু ত্বম্ অনাথা প্রমুগ্ধ্যা রক্ষকরহিতেনি যাবত্, সতী বিপত্স্যসি বনে বিপদং প্রাপ্তাসি ।

(য) হা দেবি ! যজ্ঞভূমিসমুৎপন্নৈ ! হা জনকবংশানন্দকারিণি !
নিজের জগৎগ্রহণরূপ অজ্ঞগ্রহদ্বারা তুমি পৃথিবীকে পবিত্র করিয়াছ ;
অগ্নিদেব, বশিষ্ঠদেব ও অরুন্ধতীদেবী তোমার চরিত্রের প্রশংসা করিয়াছেন ;
একমাত্র রামই তোমার জীবন ; মহারণ্যবাসের সময় তুমি আমার সহ-
চারিণী ছিলে, তুমি পিতৃদেবের প্রীতিকারিণী ছিলে এবং অল্প অল্পে প্রিয়
বাক্য বলিতে । তুমি এইরূপ ছিলে, তথাপি তোমার এরূপ পরিণাম হইল,
কেন ! ।

(দুর্মুখং প্রতি) ব্রূহি লক্ষণম্, এষ তে নূতনো রাজা রামঃ
সমাজ্ঞাপয়তি । (কর্ণে এবমেবম্) (র) ।

রামেণ মনসি সীতায়া নিবাসনস্য নিশ্চিতত্বাৎ “অনাথা বিপক্ষস্য” ইত্যুক্তমिति
বোধ্যম্ ।

অথ পূর্বাঙ্কে লোকচরিত্রবৈচিত্র্যা দ্বিরোধসমাধানম্, পরাঙ্কে চ ইশ্বরেচ্ছয়তি বিরোধ-
ভাসোলঙ্কারঃ ।

তথা ‘ত্বয়ি ত্ব’মিত্যনর্থো; পরং তদ্ব্যক্তিঃ কিল্লুশব্দো বা ভেদজ্ঞাপনার্থং বাচ্যঃ, কিন্তু নীতি
ইতি বাচ্যানभिधानদোষঃ; স চ ‘ত্বয়া জগন্তি পুণ্যানি বাচোঃপুণ্যাস্তু তে তৃণাম্’ ইতি
পাঠেন ‘ত্বল্বনাথা’ ইতি পাঠেন চ সমাধেয়ঃ ।

পতিব্রতায়া: পাদরজ:স্পর্শে পৃথিব্যা: পবিত্রত্বং প্রমাণং যথা ব্রহ্মবৈবর্তপুরাণম্—

“সতীনাং পাদরজসা সদা: পূতা বসুন্ধরা ।

পতিব্রতাং নমস্কৃত্য মুচ্যতে পাতকান্নর: ॥”

সীতায়া লক্ষ্মীরূপত্বে প্রমাণং যথা পদ্মপুরাণম্—

“অথ লোকেশ্বরী লক্ষ্মীর্জনকস্য পুরি স্তত: ।

শুভচ্চৈব হলীতস্বানি তারি চোচরফল্গুনি ॥” ইত্যাদি ॥৪২॥

(র) দুর্মুখমिति । নূতন: অষ্টপূর্বাশ্রুতপূর্বকর্ম্মা ইত্যর্থ: । য এবমগ্নিপরীক্ষয়া
নির্দোষতয়া নিশ্চিতাম্ আশ্রয়প্রসবাম্ অভিন্নহৃদয়াম্ একান্তবিশ্বাসকারিণী পরমপ্রিয়তমাং
নিবাসয়তুমর্হতি, স নূতন এবতি ভাব: । ইত্যনু গম্যৈবিশ্বাস্যত্বোক্তি: । কর্ণে দুর্মুখস্য
কর্ণসমীপে মুখমুপনীয এবমেবমাহৈত্যর্থ: । তদ্বচনন্তু যথা—“সম্প্রত্যেব সীতা পশ্চবটী-
দর্শনায আয়চ্ছ কৃতবর্তী, অতএব তত্প্রদর্শনচ্ছলেন রথেন তব নীত্বা বিসজ্যং দ্রুতং
নিম্ভতচ্ছাগচ্ছ” ইতি ইত্যেব লক্ষণং ব্রূহীত্যর্থ: ।

অথ “নিতান্ননীচজাতীয়স্য কস্যচিৎ সামান্যকিঙ্করস্য বচনবিশ্বাসেন সীতাপরিত্যাগো
রামস্য বিচারনৈপুণ্যশাল্যতাম্ অবৈধীপায়েনাপ্যতপন্নয়শ:প্রিয়তাস্চ প্রকটয়তি” ইতি কেচি-

তোমাছারা জিজ্ঞাস্য পবিত্র ; কিন্তু তোমার বিষয়ে লোকপ্রবাদ অপবিত্র
এবং জগতের লোক তোমাছারা নাথবান্ ; কিন্তু তুমি অনাথা অবস্থায়
বিপন্ন হইবে ॥৪৩॥

দুৰ্ম্মুখঃ । কথং দাণিং অগ্নিপরিষ্ণুজ্ঞায়া গব্ধমপি
ফুড়িদ-পবিত্ত-রহুতলসন্তানায়া দেইয় দুজ্ঞগবব্রণাদৌ এব্বং
অগ্নজ্জং অজ্জবসিতং দেবেণ ? (ল)

রামঃ । শান্তম্ । কথং দুর্জনাঃ পৌরজানপদাঃ (ব) ।

ইচ্ছাযুক্তবংশোঃ ভীষ্মমিতঃ প্রজানাং

জাতস্ত্বদৈবাহচনীয়বীজম্ ।

(ল) কথমিদানীম্ অগ্নিপরিষ্ণুজ্ঞায়া গব্ধমপিস্কুটিতপবিত্তরঘুকুলসন্তানানায়া দেব্য
দুর্জনবচনাং দেবমনার্থমধ্যবসিতং দেবেন ?

দিদানীলনাঃ শিচ্চিত্তম্ভয়াঃ সমালীচকা রামচরিত্রী দৌষমারীপয়ন্তি ; ন তু জানন্তি তে,
যত্, ইদানীমিহ তদানীং নাসন্ প্রায়েণ মিথ্যাবাদিনঃ, যেন রামস্য দুৰ্ম্মুখবচনং সংশয়ঃ
ভবত্, অপি চ সীতাছরণস্য স্মৃতত্বাৎ অগ্নিপরীক্ষায়াচ্চাস্মৃতত্বাৎ লোকাপবাদী রামেশানু-
মিতাঃ পৌত্ৰ্যলং পল্লবিতেন ।

(ল) দুৰ্ম্মুখ ইতি । গব্ধং পরিষ্কুটিতঃ প্রকাশিতঃ পবিত্রী রঘুকুলসন্তানৌ যস্যঃ
তস্যঃ গব্ধীণীমরণসম্ভবে গব্ধনাশাবশ্যম্ভাবাৎ যত্নতরপাতকমেতদিত্যি ভাবঃ । অনর্থকম্
অসাধ, অধ্যবসিতং নিশ্চিতম্ অত্যন্তাসক্তমেতদিত্যি ভাবঃ ।

(ব) রাম ইতি । শান্তং বিরতং ভবতু ইতি শিষ্টঃ প্রজাং প্রতি তব দুর্জন ইতি বাক্যং
ন বাচ্যমিত্যর্থঃ ।

(র) (দুৰ্ম্মুখের প্রতি) লক্ষণকে বল, তোমার এই নূতন রাজা রাম
আদেশ করিতেছেন । (কর্ণে এইরূপ এইরূপ) ।

(ল) দুৰ্ম্মুখ । অগ্নিপরীক্ষায় যিনি বিস্মৃত বলিয়া প্রমাণিত হইয়াছেন
এবং বাহ্যর গর্ভে পবিত্র রঘুকুলসন্তান স্পন্দিত হইতেছে, সেই সীতাদেবীর
প্রতি মহারাজ এখন দুৰ্জনের বাক্যে এইরূপ অজ্ঞান আচরণ আরম্ভ
করিলেন কেন ?

(ব) রাম । থাম । পূর্ববাসিগণ এবং দেশবাসিগণ দুৰ্জন হইবে কেন ।

যচ্চাঙ্কতং কৰ্ম্ম বিশুদ্ধিকালে

প্রত্যেতু কস্তঙ্কবি (১) দূরত্বতম্ ? ॥৪৪॥

তদগচ্ছ ।

পৌরজানপদানামদুর্জনলং প্রতিপাদয়িতুমাচ্ছ ইচ্ছাকৃতি । প্রজানাম্ ইচ্ছাকুবংশঃ
অভিमतঃ রাজত্বেন অধীষ্টঃ অতএব ইচ্ছাকুবংশীয়ং মাং প্রতি স্বেভাবতী বিদিশবশাৎ
অপবাদং ঘোষণীতীতি ন সম্ভবতীতি ভাবঃ । তর্হি কথমপবাদং কুবংশীত্যাচ্ছ, দৈবাত্
দ্রষ্টৃষ্টবশাৎ বচনীয়বীজং লঙ্ঘ্যামিকাকিন্যা অবস্থানরূপং নিন্দাকারণং জাতম্, অতএব
প্রকটকারণং প্রাপ্যৈব অপবদন্তি কথমন্যথা তদপবাদবিষয়পরিহারঃ স্যাदिति ভাবঃ ।

অগ্নিপরীক্ষয়া সীতাচারিত্রবিশুদ্ধিঃ বিশ্বস্য অপবাদান্নিবর্তনামিতি চেত্তবাচ্ছ, বিশুদ্ধি-
কালে অগ্নিপরীক্ষয়া নির্দোষত্বপ্রতিপাদনসময়ে যচ্চ অঙ্কতং স্বয়মগ্নিদেবিন সীতামঙ্কি নিধায়
তস্যা নির্দোষত্বং মুখিনৈব যত্ন প্রতিপাদিতং তাড়শম্ আশ্রয়্য কৰ্ম্ম আশীদिति শৈবঃ,
দূরত্বতম্ অতিদূরবর্তিলঙ্ঘ্যায়ং জাতং তত্ কৰ্ম্ম মুনি পৃথিব্যাং কী জনঃ প্রত্যেতু বিশ্বসিতু
অপি তু কোঽপি নিত্যাঃ । দূরত্বতম্য প্রত্যক্ষাভাবাৎ লোকপরম্পরয়া শব্দস্য তু
প্রায়োগৈবালীকিত্বাচ্ছ তদবিশ্বাসী ন দোষায়েতি ভাবঃ ।

অথ যতী দূরত্বতম্ অতঃ কঃ প্রত্যেতুতি প্রত্যয়াভাবং প্রতি দূরত্বত্বত্বপদার্থস্য হেতুত্বাত
পদার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গমুক্তার্থ্যপত্তিশালঙ্কারঃ ।

অভিमत इति “जगदुषस्त्वमती”त्यादिना वर्तमाने क्तः । प्रजानामिति “वर्तमानाधि-
करणयोः सौत्रे” इति कर्त्तरि षष्ठी ।

इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥৪৪॥

ইক্ষাকুবংশ, প্রজাদের অভিमत ; কিন্তু দৈববশতই নিন্দার কারণ
হইয়াছে । অগ্নিপরীক্ষাদ্বারা বিশুদ্ধি প্রমাণের সময়ে যে অঙ্কত ঘটনা
ঘটিয়াছিল, জগতের কোন্ লোক সেষ্ট দূরের ঘটনা বিশ্বাস করিলে ? ॥৪৪॥

অতএব যাও ।

(১) কস্তঙ্কয়তি इति क्तापि पाठः ।

দুঃখঃ । হা দেব ! (ইতি নিষ্ক্রান্তঃ) (শ) ।

রামঃ । হা কষ্টম্ ! অতিবীৰ্ভত্সকস্মা নৃশংসোঽস্মি
সংবৃত্তঃ (ষ) ।

শৈশবাৎ প্রভৃতি পোষিতাং প্রিয়াং
সৌহৃদাদপৃথগাশ্রয়ামিমাম্ (১) ।
কৃদ্বনা পরিদদামি মৃত্যুবে
সৌনিকো গৃহশকুন্তিকামিব ॥৪৫॥

(শ) হা দেবি ! ।

(ষ) রাম ইতি । অতিবীৰ্ভত্সম্ অকারণসঙ্গাখ্যোপরিভাষায়াং অতিনিন্দনীয়' কস্য
যস্য স তথাক্তঃ । নৃশংসঃ শূরঃ ।

নৃশংসবাং প্রতি কারণমাহ শৈশবাৎ প্রভৃতি । শৈশবাৎ প্রভৃতি । বাল্যকালাদবধি
পোষিতাং পালিতাং প্রিয়াং প্রীতিকরং সৌহৃদাৎ প্রণয়াৎ অপৃথগাশ্রয়াম্ একস্থানস্থিতাম্ ইমাং
সীতাং সৌনিকঃ পথপশ্চিমাশ্রয়কারী (কপাড ইতি যস্য প্রসিদ্ধিঃ) গৃহশকুন্তিকাং
গৃহপালিতপশ্চিমৌমিব কৃদ্বনা কপটতয়া মৃত্যুবে মরণায় পরিদদামি অপ্যয়ামি । অনন্ত-
হি'স্বসমাকুলি মহারণ্যে নির্বাসনাৎ মরণমস্যা অবশ্যম্ভাবীতি পরমপ্রিয়তমায়া ইদৃশ-
মরণমস্মাদাকাটন্যঃ কো নাম নৃশংসোঽস্মীতি ভাবঃ ।

অথ পূর্ণোপমালঙ্কারঃ । তেনাহমতীব কদর্থ্যে ইতি ধ্বন্যত ইত্যলঙ্কারেণ বস্তুধ্বনিঃ ।
সুনয়া প্রাণিহি'সয়া সংসৃষ্ট ইতি সৌনিকঃ "তেন দীপ্যতী"ত্যাदिना इकन् ; "वतंसिकः
सौनिकश्च मांसिकः कौटिकस्तथा" इति हेमचन्द्रः । रशोज्ञता वृत्तम् ॥৪৫॥

(শ) দুঃখঃ । হা দেবি ! (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(ষ) রাম । হায় কি কষ্ট ! আমি অতিবীৰ্ভত্সকস্মা নৃশংস হইয়াছি ।

বাল্যকাল হইতে প্রিয়াকে পোষণ করিয়াছি এবং প্রণয়বশতঃ যিনি
ভিন্ন স্থানে থাকেন নাই ; এখন কবাই যেমন গৃহপালিত পক্ষীকে যত্ন

(১) অপৃথগাশ্রয়ামিমামিতি পাঠান্তরম্ ।

নত্ কিমিত্যস্পর্শনীয়ঃ পাতকী দেবীং দূষয়ামি (স) ।
(সীতায়াঃ শিরঃ স্বৈরমুন্নময়্য বাহুমাकर्षन्) (হ)

অপূর্বকর্ম্মচাঞ্চালময়ি মুগ্ধে ! বিমুচ্ছ মাম্ ।

শ্রিতাসি চন্দনম্রান্থা দুর্বিপাকং বিষদ্রুমম্ ॥ ৬ ॥

(স) তদिति । অস্পর্শনীয়ঃ স্পর্শাযোগ্যঃ । পাতকী অপতিতভার্য্যাপরিত্যাগিন
পাতিত্যজনকপাপবান্ । দেবীং সীতাং দেবীং { সচর্বিবামিতি ভাবঃ । দূষয়ামি স্পর্শেন
অপবিত্রাং পাপিনীং বা করোমি ।

অপতিতপরিত্যাগি পাতিত্যমাহ গৌতমঃ—“ব্রহ্মহা সুরাপ গুরুতল্যগ-পিতৃমাতৃসুতল্যাগ-
পিতৃমাতৃগ্ৰনিসম্বল্যাগল্লেননামিকনিন্দিতকর্ম্মাভ্যাসিপতিতাঃ। তল্যগ্যপতিতল্যাগিনশ্চ পতিতাঃ ।”

পতিতস্পর্শং স্নানমাহ মনুঃ —

“দিবাকীর্ষির্মুদকাস্ত্র পতিতং স্তিতিকাং তথা ।

শবং তত্‌স্পৃষ্টিনশ্চৈব স্পৃষ্টা স্নানেন শৃণ্যতি ॥”

পতিতস্পর্শং তু তত্‌পাপমংক্রমমেবাহ গুরুউপরাণম্ -

“আত্মাপাদগাবসংস্পর্শান্ সৎ‌বাসাৎ সহভীজনাৎ ।

আসনান্‌চয়নাদৃশানাৎ পাপং সংক্রমতে নৃণাম্ ॥”

(হ) সীতায়া ইতি । স্বৈরং মন্দম্, উন্নময়্য উল্লাস্য ।

অপূর্ব্বতি । অয়ি মুগ্ধে ! সরলবুদ্ধিশালিনি ! ন তু সজ্জনদুর্জনবিবেকশালিনী-
ত্যর্থঃ, অপূর্ব্বঃ অদৃষ্টপূর্ব্বাস্থিতপূর্ব্ব ইত্যর্থঃ কর্ম্মণা কৃতপ্লতানৃশংসব্যবহারাদিনা কার্য্যেণ
চাঞ্চালঃ, ন তু জাল্যা চাঞ্চালঃ তং কৃতপ্লতাদিকর্ম্মণা যদ্যপি কেচিত্‌ রত্নাকরাদয়ঃ
কর্ম্মচাঞ্চালা আসন্‌, তথাপি ইন্দ্ৰশমার্য্যাপরিত্যাগাতু কদথ্যাতিকদর্থঃ কর্ম্মচাঞ্চালঃ
কস্বিদপি নাসীত্‌ ন বা বর্ত্তত ইতি অপূর্ব্বপদপ্রয়োগস্যামিপ্রায়ঃ । মাং বিমুচ্ছ স্বয়মেব
হাতে দান করে, আমিও সেইকপ সেই শ্রিয়ত্তমাকে ছলক্রমে মৃত্যুর হাতে
দিত্তছি ॥৪৫॥

(স) অতএব অস্পৃশ্য পাতকী আমি কেন দেবীকে দূষিত করি ।

(হ) (শীরে ধীরে সীতার মণ্ডক উত্তোলন করিয়া বাহু আকর্ষণ করতঃ

(উত্থায়) হন্ত ! বিপর্য্যস্তঃ সম্মতি জীবলোকঃ, অদ্য ~~পর্য্যন্ত~~ সিতং জীবিতপ্রযোজনং রামস্য, শূন্যমধুনা জীর্ণারণ্যং জগত্, অসারঃ সংসারঃ, কষ্টপ্রায়ং শরীরম্ । অশরণোঽস্মি, কিং কৰোমি, কা গতিঃ, ক গচ্ছামি । অথবা—(চ)

পরিত্যজ । কথমিত্যাহ চন্দনভান্ধ্যা চন্দনতরুভস্মেণ দুষ্টো বিপাকঃ পরিণামফলং মরণমিত্যর্থঃ যস্য তং বিষদ্রুসং বিষত্বচং শ্রিতাসি অবল্লস্বিতবল্যসি । সত্পুরুষভস্মেণ অতিদুর্জনং নাং পতিলে ন প্রাপ্তবতীত্যর্থঃ । অতএব তত্পরিত্যাগ এব শ্রীয়ানিতি ভাবঃ ।

অথ বস্তুতশ্চন্দনভস্মেণ বিষত্বচাশ্রয়াभावात् वाक्यार्थোऽसम्भবन् चन्दनभস্মেণ বিষ-
ত্বচাশ্রয় ইব সত্পুরুষভস্মেণ অতিদুর্জনাশ্রয়ঃ কৃত ইতি বিশ্বপ্রতিবিশ্বভাবং বোধয়তীতি
অসম্ভবদ্রুসম্ভবত্যা নিদর্শনা, তথা ত্যাগং প্রতি বিষত্বচাশ্রয়স্য হেতুত্বাৎ কারণে কার্য-
সমর্থনরূপৌঃসর্থাৎস্বন্যাসর্থ্যে ত্বনর্থীরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ ॥৪৫॥

(চ) উত্থায়তি । হন্ত খিটে । জীবলোকঃ সজীবপদার্থঃ । বিপর্য্যস্তঃ বিপরীতঃ
সংহতঃ । পূর্ব্বং য এব লক্ষণাদযো দাসীদাসাদৃশ্য ত্বয়া সহৈকবাবস্থানি পরমস্নেহালাপ-
ব্যবহারাदिना उत्तरोत्तरवर्द्धमानसुखकरा आसन्, त एवेदानीं तवाभावेन तव
स्मृतेरुत्थापकतया क्रमिकवर्द्धमानदुःखसाधका भवेयुरित्यर्थः । अद्य सीतापरित्यागदिने
रामस्य जीवितप्रयोजनं जीवनीद्देश्यम् ऐहिकसुखमित्यर्थः पर्य्यवसितं परिसमाप्तम्
इतः परं तव शोकेन सर्वदेव सर्वथा दुःखस्यैवावश्यभावादिति भावः । जौर्णारण्यं
जीर्णं शुक्लविरलवृक्षप्रायम् अरण्यमिव जगत् भुवनं शून्यं शून्यमित्यर्थः तव शोकजनित-
दुःखस्यैव सर्वामीदृनिवारकतया आश्रयसाधकपदार्थाभावादिति भावः । निविडारण्ये
नवपत्रपल्लवदर्शनादिना कियानाश्रयः सम्भवति, शुष्कारण्ये तु विषाद एवेति ज्ञापनाय
जीर्णपदं प्रयुक्तमिति बोध्यम् । न विद्यते सारी वरं उत्कृष्टपदार्थः सुखमिति यावत्
यस्मिन् सः असारः संसारः जगत् सुखशून्यं जगदित्यर्थः । सीताभावेन सर्वस्यैव
दुःखत्वादिति भावः । कष्टप्रायं दुःखबहुलम् एतेन किञ्चित् सुखमस्तीति विज्ञायते,

हे मरुते ! আমি অপূর্তকর্ম চণ্ডাল ; আমারক পরিত্যাগ কর ।
তুমি চন্দনভস্মে দ্রুপরিণাম বিষদ্রুপ আশ্রয় করিয়াছিলে ॥৪৬॥

দুঃখসংবেদনায়ৈব রামে চৈতন্যমপিতম্ (১) ।

মৰ্ম্মোপঘাতিমিঃ প্রাণৈর্বজ্রকীলায়িতং স্থিরৈঃ (২) ॥৪৩॥

হা অম্ব অরুণ্ধতি ! হা ভগবন্তৌ বশিষ্ঠবিষ্বামিতৌ !

তচ্চ বৈরাগ্যেণ বনবাসাদৌ ন তু গৃহ ইতি ভাবঃ । অশরণঃ রক্ষকশূন্যোঽস্মি দারুণ-
দুঃখহন্তাদিতি ভাবঃ । কা গতিরুপায়ঃ আশ্রাস' প্রতীতি ভাবঃ । অথবা কিংবা
আশ্রাসীপায়ান্বেষণং নিষ্ফলমিত্যর্থঃ ।

কৃত ইত্যাহ দুঃখেতি । দুঃখসংবেদনায়ৈব কষ্টানুভবায়ৈব রামে ময়ি চৈতন্যম্ অপিতং
নিহিতং বিধিনেতি শিষ্যঃ । মৰ্ম্ম জীবস্থানম্ উপহৃত্য প্রহৃত্য শীলং যेषাং তৈঃ স্থিরৈঃ
অপসারয়িতুম্ ইদৃশমাণৈরপি নিশ্চলৈঃ প্রাণৈঃ বজ্রকীলং বজ্রনির্মাণসাধনবস্তুনির্মিতশঙ্কুঃ,
(পেরেক ইতি যস্য প্রসিদ্ধিঃ) তেন ইব আচরিতমিতি বজ্রকীলায়িতম্ । নিতালকাঠিন-
তয়া বজ্রকীলং যথা কথমপ্যপসারয়িতুং ন শক্যতে, তথা দারুণদুঃখযাতনযাপি প্রাণা
ন যাত্নীত্যর্থঃ । প্রাণানাং সঙ্ক্ৰাব এব মৰ্ম্মপীড়া সান্ন তু প্রাণাভাব ইতি প্রাণা এব
মৰ্ম্মোপঘাতিন ইতি ভাবঃ ।

অথ পূর্বাঙ্কং এবশব্দৌ ধ্রুবশব্দসমানার্থঃ, তেন বাচ্যা ভাবাভিসানিনি ক্রিয়োত্প্রীত্যা,
দ্বিতীয়াঙ্কং তু কাচা সাট্‌শ্লকোপধনাদুপমানদ্বারঃ অনর্থকিতলতস্তদুলবৎ সসৃষ্টিঃ ।

“মৰ্ম্ম জীবস্থান”মিতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥৪৩॥

(ক্ষ) (উঠিয়া) হায় ! জীবলোক এখন উল্টিয়া গেল, আজ রামের
জীবনের প্রয়োজন শেষ হইল, জৌর্গীরণের ছায় জগৎ এখন শূন্য, সংসার
অসার এবং শরীর দুঃখবহুল । আমি রক্ষকশূন্য হইলাম ; কি করি, উপায়
কি, কোথায় বাই । অথবা—

বিধাতা, দুঃখভোগের জন্তই রামের দেহে চৈতন্য দিয়াছিলেন । আর
মৰ্ম্মপীড়াদায়ক অথচ নিশ্চল প্রাণ, বজ্রশঙ্কুর ছায় আচরণ করিতেছে ॥৪৭॥

(১) আহ্বিতমিতি কাপি পাঠঃ । (২) হৃদীতি পাঠান্তরম্ ;

হা ভগবন্ পাবক ! হা দেবি ভূতধাত্রি ! হা তাত জ-কি !
 হা তাত ! হা মাতর : ! হা প্রিয়সখ মহারাজ সুগ্রীব ! হা
 সৌম্য হনুমন্ ! হা পরমোপকারিন্ লঙ্কাধিপতি বিমোষণ !
 হা সখি ত্রিজটে ! দূষিতা: স্য, পরিভূতা: স্য রামহতকেন ।
 অথবা কো নামাহমেতেষামাচ্ছান্নে ? (ক)

তৈ হি মন্যে মহাত্মান: কৃতঘ্নেন দুরাত্মনা ।

ময়া গৃহীতনামান: স্মৃশ্যন্ত ইব পাপনা ॥৪৮॥

(ক) হা অশ্বত্থি ! পাবক ! বক্র ! ভূতধাত্রি ! পৃথিবি ! তাত ! দশরথ !
 মাতর : ! কৌশল্যাশ্বত্থি ! ত্রিজটা নাম কাচিৎ রাঘবসী লঙ্কাবস্থানকালী সীতায়া-
 ন্নস্বাধানকারিণী সকলভয়নিবারিণী সান্বনাকারিণী আসীত্, পরমোপকারিত্বাৎসয়া:
 সম্বোধনম্ । দূষিতা: স্য, পরিভূতা অবমানিতা: স্য, সীতাপরিত্যাগেন যূর্যমিতি শিষ: ।
 তয়া চ সর্বৈব যুগ্মি: নিতান্তনিম্নাচরিততয়া সীতায়া: প্রশংসা কৃতা, ইদানীং তস্যা
 এব চরিতদোষাপবাদেন পরিত্যাগাৎ ময়া সর্বেষামেব মিথ্যাবাদিত্বদোষ: প্রতিপাদিত:, বাক্যা-
 বিশ্লেষেণ অবমাননা চ কৃতমিতি ভাব: । হত: পাতিত্যজনকসঙ্ঘাত্যাপরিত্যাগপাথেন
 নষ্টপ্রায়:, হত এব হতক: কৃত্বেয়াং কপত্যয়:, রামত্বাসৌ হতকশ্চেতি রামহতক:
 অভিধানাদ্বিশিষ্টস্য পরনিপাত: । আচ্ছান্নে সম্বোধনং অন্নং ক, অপি তু কাংপি ন,
 অনধিকারীত্যর্থ: ।

অন্নং হতমাহ তৈ হীতি । হি যস্মাত্ কৃতঘ্নেন সীতায়া: প্রশংসাহারাদিনা সম্বোধ-

(ক) হা গাত: অরুন্ধতি ! হা ভগবন্ বশিষ্ঠ ও বিশ্বামিত্র ! হা
 ভগবন্ অগ্নিদেব ! হা দেবি পৃথিবি ! হা পিতঃ জনক ! হা পিতঃ !
 (দশরথ !) হা মাতৃগণ ! হা প্রিয়সখদ্ মহা রাজ-সুগ্রীব ! হা সৌম্যমুর্তি
 হনুমন্ ! হা মহোপকারী লঙ্কাধিপতি বিমোষণ ! হা সখি ত্রিজটে !
 নিকৃষ্টে রানকর্জুক তোমরা সকলেই দূষিত হইলে এবং অপমানিত হইলে ।
 অথবা, আমি ইঁহাদের আচ্ছান্ন করিতে কে ?

विश्वम्भादुरसि निपत्यलब्धनिद्रा-

मुन्मुच्य प्रियगृहिणीं गृहस्य शोभाम् ।

आतङ्कस्फुरितकठोरगर्भगुर्वी'.

क्रव्याद्गो बलिमिव निघृणः क्षिपामि ॥४८॥

कारिणां तेषां दोषावमानाभ्यामपकारिण्यर्थः । दुरात्मना अपतितभार्यायागात् पापात्मना मया गृहीतानि उच्चारितानि नामानि येषां ते तथोक्ताः ते अरुन्धत्यादयो महात्मानः पृथग्वन्तः पाप्मना पापेन स्पृश्यन्ते सन्ध्वन्त इव इत्यङ्गं मन्त्रं ।

अत्र भावाभिमानिनौ वाच्या क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, तथा पादस्पर्शं प्रति मया गृहीत-
नामत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गश्चेत्यनयोरेकाङ्गिभावेन सङ्करः ।

कृतघ्नमाह प्रायश्चित्ततत्त्वधृतस्कन्दपुराणम्—

“कृतस्य दोषं वदति सकामान्न करोति यः ।

न शरेच्च कृतं यस्तु आश्रमान् यस्तु दूषयेत् ।

सर्वान्स्नानृषिभिः सार्द्धं कृतघ्नानब्रवीन्मनुः ॥”

कृतघ्नस्य प्रायश्चित्तानपनेयपापत्वमपि तत्रैवोक्तम् । यथा—

“ब्रह्मघ्नं च सुरापे च चौरं च गुरुतल्पगे ।

निष्कृतिर्विहिता सङ्गः कृतघ्नं नास्ति निष्कृतिः ॥” ॥४८॥

विश्वम्भादिति । निघृणः निघृयः विश्वम्भात् “अयं मम प्रियतमः पति”रिति विश्वासात् उरसि वक्षसि निपत्य स्थित्वा लब्धनिद्रां गृहस्य शोभां लक्ष्मीस्वरूपाम् आतङ्केन कयाचित् शङ्क्यः आतङ्कजनितदौर्घ्वासेनित्यर्थः स्फुरितः कम्पितः कठोरः पूर्णो यो गर्भक्षेत्रे गुर्वी भारवती तां प्रियगृहिणीं प्रियतमां भार्याम् उन्मुच्य उच्चार्य क्रव्याद्गो

तौहारा मकलेहै महाश्या; आर आमि कुतश्च ओ दूराश्या; शूतराः
आमि तौहादेर नाम उच्चारण करिले तौहारा येन पापस्पृष्टे हन, ईहा
आमि मने करि ॥४८॥

(ସୌତାୟା: ପାଦୌ ଶିରସି କୃତ୍ବା) ଦେବି ! ଦେବି ! ଅୟମ୍
ପଶ୍ଚିମସ୍ତେ ରାମସ୍ୟ ଶିରସି ପାଦପଞ୍ଜଜସ୍ପର୍ଶ: । (ଇତି ରୋଦିତି) (ଖ) ।

ନିପଥ୍ୟେ । ଅବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟମ୍ ଅବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟମ୍ (ଗ) ।

ମାଂସଭୋଜିଜନ୍ତୁଭ୍ୟ: ସ୍ବାମ୍ନାଦିଭ୍ୟ: ଇତ୍ୟର୍ଥ: ବଳିମିବ ଶ୍ବାଦ୍ୟମିବ ଶ୍ଚିପାମି ଅର୍ପୟାମି ।
ଇତୀଽଧିକା କା ନାମ ନୃଶଂସତାଲ୍ଲୀତି ଭାବ: ।

ଅତୀପମାଳଞ୍ଜାର: ।

କ୍ରବ୍ୟଂ ମାଂସମଦନ୍ତୀତି କ୍ରବ୍ୟାଦ: “କ୍ରବ୍ୟଂ ଚଂତି ଅନ୍ତୀ: କ୍ରିପ୍ ।

“କାକୃଷ୍ଣାଂ କୈରୁଣ୍ୟା ପୃଷ୍ଠା” ଇତ୍ୟନ୍ତର: । ପ୍ରହର୍ଷିତୀଂ ବଚ୍ଚମ୍ ॥୪୧॥

(ସ) ସୌତାୟା ଇତି । କୃତ୍ବା ଅର୍ପୟିତ୍ବା । ରାମସ୍ୟ ଶିରସି ତେ ତବ ପାଦପଞ୍ଜଜସ୍ପର୍ଶ:
ଅୟମ୍ ପଶ୍ଚିମ: ଶିଷ: ନାତ:ପର୍ଗଂ ପୁନର୍ଭବିଷ୍ୟତୀତ୍ୟର୍ଥ: ।

ନନୁ ରାମସ୍ୟ ଶିରସି ସୌତାୟା: ପାଦସ୍ପର୍ଶପର୍ମଂ ନିତାନ୍ତମନୁଚିତମିବ ପ୍ରତିଭାତି ।

“ଗୁରୁମିଦିଂ ଜାତୀନାଂ ବର୍ଣ୍ଣନାଂ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ଗୁରୁ: ।

ପତିରକୌ ଗୁରୁ: ସ୍ତ୍ରୀଣାଂ ସର୍ବତାତ୍ମ୍ୟାଗତୀ ଗୁରୁ: ॥”

ଇତ୍ୟଦ୍ଭିରୀବଚନେନ ରାମସ୍ୟ ସୌତାୟା ମହାଗୁରୁତ୍ବାଦିତି ଚିତ୍, ସତ୍ୟମ୍—

“ପୃଥିବ୍ୟାଂ ଯାନି ତୌଥାନି ସତୀପାଦୃଷୁ ତାନ୍ୟପି ।

ତେଜସ୍ବର୍ଦ୍ଦେବାନାଂ ମୁନୀନାଂ ସତୀଷୁ ଚ ॥”

ଇତି ଶ୍ଚୂତିର୍ଯଦା ଯଦୈବ ସୌତାୟାଂ ମହାସତୀଜ୍ଞାନମ୍, ତଦା ତଦୈବ ଶିରସା ରାମେଣ ତତ୍ପଦପଞ୍ଜଜ-
ସ୍ପର୍ଶା: କୃତା:, ଅଥଲୁ ତେଷାଂ ଶିଷ ଇତି ଦିକ୍ ।

ନିର୍ଦ୍ଦୟଥକୃତି ସେ ଆମି ; ବିଦ୍ୟାସବଶତଃ ବୁକ୍ତେର ଉପର ପଢ଼ିଆ ନିଞ୍ଜିତା,
ଗୃହେର ଶୋଭାସ୍ବରୂପୀ ଏବଂ ଆତଙ୍କେ ସ୍ପନ୍ଦିତ ପରିଗତ ଗର୍ଭେର ଭାରେ ଭାରବତୀ
ପ୍ରିୟତମା ଗୃହିଣୀକେ ପରିତ୍ୟାଗ କରିয়া, ଥାନ୍ତ୍ରସ୍ବୋର ଗ୍ରାସ୍ବ ହିଂସ୍ରଜ୍ବଦିଗେର
ଉଦ୍ଦେଶେ ନିଃସ୍ବେପ କରିତେଛି ॥୪୨॥

(ସ) (ସୌତାର ଚରଣସ୍ପୃଗଳ ମଞ୍ଚୁକେ ସ୍ଥାପନ କରିয়া) ଦେବି ! ଦେବି !
ରାମେର ମଞ୍ଚୁକେ ତୋମାର ଚରଣକମଳସ୍ପର୍ଶ ଏହି ଶେଷ । (ଏହି ବଳିଷ୍ଠା ରୋଦନ
କରିତେ ଲାଗିଲେନ ।)

মঃ । জায়তাং ভীঃ ! কিমেতৎ (ঘ) ।

(পুনর্নেপথ্যে) ঋষীণামুগ্রতপসাং যমুনাতীরবাসিনাম্ ।

লবণত্বাসিতঃ স্তোমস্বাতারং (১) ত্বামুপস্থিতঃ ॥৫০॥

রামঃ । আঃ ! কথমদ্যপি রাজস্বত্বাসঃ ? তদুয়াবদস্য
দুরাত্মনঃ কুম্ভীনসীপুত্রস্য সমুন্মূলনাথ শতুগ্নং প্রেষয়ামি ।
(কতিচিৎ পদানি গত্বা পুনঃ প্রতিনিবৃত্য) হা দেবি ! কথমেবং-
বিধাং গমিষ্যসি । ভগবতি ! বসুন্ধরে ! শ্লাঘ্যাং দুহিতরমবেচ্ছস্ব
জানকীম্ (ঙ) ।

(গ) নেপথ্য ইতি । ব্রহ্মণং বিপ্রায় হিতং ব্রহ্মণ্যম্, ন ব্রহ্মণ্যম্ অব্রহ্মণ্য'
ব্রাহ্মণানামহিতম্ উত্পাদ ইত্যর্থঃ । উপস্থিতমিতি শেষঃ ।

“বেদমত্” তপোব্রহ্ম ব্রহ্মা বিপ্রঃ প্রজাপতি”রিত্যমরঃ ।

(ঘ) রাম ইতি । এতদুক্তং কিং কথমিতি জায়তামিত্যর্থঃ । পরিজনানুদৃষ্ট্য
রামস্বীকীরিয়ম্ ।

ঋষীণামিতি । অগ্নং ঘোরং দুগ্নং তপাং যৈষাং তৈষাং যমুনাতীরবাসিনাম্ ঋষীণাং
স্তোমঃ সমূহঃ লবণেন লবণাখ্যরাজস্ববিশেষেণ আসিতঃ ভগ্নং প্রাপিতঃ সন্ ত্বাতারং রক্ষকং
ত্বাম্ উপস্থিতঃ । লবণাদাত্মনো রক্ষয়িতুং তব সমীপমাগত ইত্যর্থঃ ॥৫০॥

(ঙ) রাম ইতি । আ ইতি কীপসূচকমব্যয়ম্ । তথা চ “আস্তু স্যাৎ কীপপীড়যী”-
রিত্যমরঃ । অদ্যপি রাবণবধাদব্যবহিতপরকালেষপি । সানুচরসবংশরাবণবধেন বিরোধিনী
রাজস্বা ভয়েন শালিমুপগতাঃ, অনুকূলাস্তু পূর্বস্বাদেব সনাতনধর্ম্মাবিরোধে বর্চন্তে, অন্যত্র

(গ) নেপথ্যে । ব্রাহ্মণদিগের অমঙ্গল, ব্রাহ্মণদিগের অমঙ্গল ।

(ঘ) রাম । জান হে ! এ ঘটনা কি ।

পুনরায় নেপথ্যে । যমুনাতীরবাসী উগ্রতপা ঋষিগণ, লবণনামক
রাক্ষসের ভয়ে ভীত হইয়া, রক্ষক আপনার নিকট উপস্থিত হইয়াছেন ॥৫০॥

(১) শরণ্য ইতি কচিৎ পাঠঃ ।

জনকানাং রঘুনাশ্চ যত্ কৃতস্নং গোতমঙ্গলম্ ।

যাং (১) দেবযজনে পুণ্যে পুণ্যশীলামজীজনঃ ॥৫১॥

(ইতি নিষ্ক্রান্তঃ ।)

অস্মিন্ সময়ে রাচসবাসঃ অসম্ভব ইতি ভাবঃ । দুরাত্মনঃ ঋষীণাং বিরুদ্ধাচরণেন
পাপাত্মনঃ । কুম্ভীনসী নাম কাचित্ রাচসী তত্পুত্রস্য লবণস্বৈ ত্যর্থঃ । সমুন্মূলনাথ
সম্যগৃচ্ছৈ দায় । তথা চ রামায়ণম্—

“তস্য পত্নী মহাভাগা প্রিয়া কুম্ভীনসীতি য়া ।

বিশ্বাবসীরপত্যং সাযননায়াং মহাপ্রভা ॥

তস্তাঃ পুত্রো মহাবীর্য্যো লবণো নাম দারুণঃ ।

বাল্যাৎ প্রভৃতি দৃষ্টাত্মা পাপাত্ম্যেব সমাচরত ॥”

অভিজ্ঞানশকুন্তলে শকুন্তলায়া বিরহবিধুরস্য রাজ্ঞো দুঃখন্তস্য বিলাপসাক্ষ্যং তস্য
সমুত্তং জনার্থে যথা মাতলৌর্বিদ্রুপকনিপৌড়নবুত্তান্তো যথিতঃ, তথাবাপি সীতাশীকাকারস্য
রামস্য সমুত্তং জনার্থমথমংশঃ কবিনা নিবদ্ধ ইতি তস্য কায়ায়হৃণমিবেতি দিতি প্রতিভাতি ।

এবং বিধা গর্ভভরালসা । শ্লাঘ্য, সচরিত্রাদিभिঃ প্রশস্যাম্ ।

জনকানামিতি । জনকানাং জনকবংশানাং রঘুনাং রঘুবংশানাশ্চ যত্ বস্তু কৃতস্নং
সকলং গোতমঙ্গলং বংশস্য মঙ্গলস্বরূপং তথা যাং পুণ্যশীলাং পুণ্যে পবিত্রে দেবযজনে
যজ্ঞস্থলে অজীজনঃ, ত্বম্ উত্পাদিতবতী ; তাং দুহিতরম্ অবৈচ্ছস্ব ইতি পূর্বোক্তান্বয়ঃ ।

অথ পূর্বাঙ্কে নিরঙ্গং কেবলং রূপকমলঙ্কারঃ ।

সীতায়াঃ প্রাপ্তপ্রনন্দরমেব জনকরঘুবংশয়োঃ প্রভূতমঙ্গলোত্পত্তিঃ কৃতস্নং গোতমঙ্গল-
মিত্যুক্তম্ ॥৫১॥

(৬) রাম । আঃ ! এতনও রাক্ষসের ভয় ? তা, এই দুঃখী
কুম্ভীনসীপুত্রের উচ্ছেদের নিমিত্ত শক্রব্রকে প্রেরণ করি । (কতিপয় পদ
গমন করিয়া পুনরায় ফিরিয়া আসিয়া) হা দেবি ! এইরূপ তুমি কি করিয়া
যাইবে । ভগবতি ! পৃথিবি ! প্রশংসনীয় কণা সীতার পর্ষ্যবেক্ষণ করিবেন ।

(২) তাং ইতি পাঠান্তরম্ ।

সুতা । হা সৌম্য অজ্ঞউত্ত ! কহিঁ মি ? (মহসীতায়) ।
হহো হহো ! দুস্মিবিণ-রণরণঅবিপ্লবজাহ' অজ্ঞউত্ত' আক-
ন্দামি । হহো হহো ! কধ' এআইণী ম' উজ্জিঅ অজ্ঞউত্তী
গদো, তা কি' দাণি' এদ', ভোদু, তস্স কুবিস্স' জড ত' পেক্বন্তো
অন্তণো পহবিস্স' । কো এত্থ পরিজণো ? । (চ)

(চ) হা সৌম্য আর্থ্যপুত্র । কস্মিন্নাসি ? হা ধিক্ হা ধিক্ । ৫ স্বপ্নে রণরণক
বিপ্লবজাহম্ আর্থ্যপুত্রম্ আকন্দামি । হা ধিক্ হা ধিক্ । কথমেবাকনৌ মাম্
চক্খিত্বা আর্থ্যপুত্রো গত, তত কিমিদানীমেতত' ভবতু, তস্য কৌপিথ্যামি যদি ।
প্রসমাণা আত্মন প্রমবিষ্যামি । কৌস্ত পরিজন ।

(চ) সীতেতি । 'হা সৌম্য আর্থ্যপুত্র । কস্মিন্নাসি' ইত্যন্ত স্বপ্নপ্রল'প' । ৫
ধিগিত্যাদিনা তর্দেব প্রকটয়তি । ৫ স্বপ্নে য, রণরণক উর্দ্ব গল্লে ন বিপ্লবজাহ 'রাসীস্ত
নাস্তী'ত্ব্যেব রূপেণ প্রতারণা অহম্ আর্থ্যপুত্র রামম্ আকন্দামি আহুয়ামি । "কন্দনে
রোদনাহ্বানে' ইত্যমর । ন ত বস্তুত এবার্থ্যপুত্রাহ্বানপ্রয়োজনমসীতি ভাব ইতস্ততঃ
দৃষ্টিপাতেন রামমনবলোক্যাহ হা ধিগিত্যাदि । উজ্জিত্বা পরিত্যজ্য । এতৎ সামেকাক্ষিনো
পরিত্যজ্য গমনম্, কি কথ ক্রতমিতি শ্রুত । তত্র জানামীতি ভাব, । তস্য কৌপিথ্যামি
রাম' প্রতি কপটকোপ করিষ্যামীত্যর্থঃ । প্রসমাণা পশ্যন্তী আত্মন প্রমবিষ্যামি
স্বাধীনা স্খ্যাতু শত্চ্যামীত্যর্থঃ । রামস্য রূপলাবণ্যদর্শনাৎ সর্বদৈবাহমবশাক্ষ বিচ্ছিন্ন
সকলহৃদয়ভাবা ভবামি, অতএব নির্দিষ্টকোপ' কৰ্ত্তু শক্তীমি ন বেতি মজ্জান্ মশয়
এবমিতি ভাবঃ ।

যিনি জনকবংশীয় ও ববুদংশীয়দিগের গোত্রের সমস্ত মঙ্গলস্বরূপা এবং
আপনি পবিত্র বজ্রস্থানে যে পবিত্রচরিত্রাকে জন্মাইয়াছিলেন ॥৫১।

(এই বলিয়া চলিয়া গেলেন ।)

(৫) সীতা । হা সৌম্য ! আর্থ্যপুত্র ! আপনি কোথায় আছেন ?
(হঠাৎ উঠিয়া) হায় ! হায় ! দুঃস্বপ্নে উদ্বেগবর্জক প্রভাবিত হইয়া আমি

(প্রবিশ্য) দুঃস্বঃ । দেহ ! কুমারলক্ষণী বিষ্ণুর্দেহি,
সজ্জী রহৌ, আরোহতু দেইত্তি (ক) ।

সীতা । ইঅমহং আরুহহ্মি । (উত্থায় পরিক্রম্য)
পরিপ্ফুরদি বিঅ মে গব্ধমহারো, তা সণিঅং গচ্ছহ্ম (জ) ।

দুঃস্বঃ । ইদৌ ইদৌ দেই (ঝ) ।

সীতা । ণমৌ ণমৌ তবোধণাণং, ণমৌ ণমৌ রহুতলদেবদাষং,
ণমৌ ণমৌ অজ্জউত্তচরণকমলাণং, ণমৌ ণমৌ সঅলগুরু-
অণাণং (জ) ।

(ক) দেবি ! কুমারলক্ষণী বিজ্ঞাপয়তি, সজ্জী রথঃ, আরোহতু দেবীতি ।

(জ) ইয়মহমারোহামি । পরিস্কুরতীব মে গৰ্ভমহারঃ, তন্ শনৈর্গচ্ছামঃ ।

(ঝ) ইত ইতৌ দেবী ।

(ক) প্রবিশ্যেতি । সজ্জঃ সম্বৃতঃ গমনীপকরণাদিনা সংযুক্তঃ ।

(জ) সীতেনি । পরিস্কুরতীব চলতীব । শনৈঃ সন্দং সন্দম্ ।

(ঝ) দুঃস্বঃ ইতি । ইত ইতঃ অস্মাত্ অস্মাত্ স্থানাৎ দেবী আগচ্ছতু ইতি শ্রবঃ ।

আর্যাপুত্রকে ডাকিতেছি । হায় ! হায় ! একাকিনী আমাকে পরিত্যাগ
করিয়া আর্যাপুত্র গিয়াছেন ; তা, এখন ইহা করিলেন কেন ? হউক,
তাঁহার উপরে কোণ দেখাইব, যদি তাঁহাকে দেখিয়া নিজের উপরে প্রভুত্ব
রাখিতে পারি । এখানে কোন পরিজন আছে ?

(ছ) দুঃস্বঃ । (প্রবেশ করিয়া) দেবি ! কুমার লক্ষণ জানাইতেছেন
যে, রথ সজ্জিত হইয়াছে ; আপনি আগ্রহণ করুন ।

(জ) সীতা । এই আমি আরোহণ করিতেছি । (উঠিয়া কতিপয়
পদক্ষেপ করিয়া) আমার গর্ভ বেন স্পন্দিত হইতেছে ; তা ধীরে ধীরে যাই ।

(ঝ) দুঃস্বঃ । দেবী এই এই স্থান দিয়া আগমন করুন ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे) (ट) ।

इति चित्रदर्शनो नाम प्रथमोऽङ्कः (ठ) ।

(अ) नमो नमस्तपोधनानाम्, नमो नमो रघुकुलदेवतानाम्, नमो नम आर्यपुत्र-
चरणकमलानाम्, नमो नम सकलगुरुजनानाम् ।

(ज) सीतेति । तपोधनानामित्यादौ सर्वत्र “चतुर्थे षष्ठी”ति पिङ्गलसूत्रेण षष्ठी ।
आर्यपुत्रचरणकमलानामिति गुरुत्वाद्बहुवचनम् ।

“माङ्गल्यपुष्परवादी” पृथ्यामनभिवाद्य च ।

न निष्क्रमेदगृहात् प्राज्ञः सदाचारपरी नर ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वप्रतवचनादत्र पूज्यानामभिवादनं कृतमिति बोध्यम् ।

(ट) इतीति । सर्वं सीतादुर्मुखपरिजना । राजमहिष्या सीतायाः शरीररक्षार्थं
रक्षाम्भूतबहुतरपरिजनसम्भवात् केवलसीतादुर्मुखयोः प्रत्यक्षत्वेऽपि निष्क्रान्ताः स
इत्युक्तिर्नासङ्गता ।

(ठ) इतीति । चित्रस्य दर्शनं यत्र स । नाम प्रसिद्धं । अत्र परिच्छेदः
नमाम इति शेषः । एवमन्यथापि व्याख्येयम् ।

“प्रत्यक्षनेत्रचरितो रसभावममुञ्ज्वल इत्यादि—

अतर्निष्क्रान्तनिखिलपादोऽङ्क इति कीर्तितः ॥ इत्यन्तमङ्गलक्षणं साहित्यदर्पणे
दृश्यमिति ।

इति गङ्गाधरविद्यालङ्कारभट्टाचार्यात्मज महामहोपाध्याय महाकाव्य

भारताचार्य श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचिताया

मुत्तररामचरितटीकायाः सर्वाङ्गबोधिनौसमाख्यायां

प्रथमाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

(अ) मोता । तपश्चोदिके नमस्कार, रघुकुलेन देवतादिके
नमस्कार, आर्यपुत्रेन चरणकमले नमस्कार एवं सकल गुरुजनके नमस्कार

(ट) (इहाव प्रव सकले चलिया गेल ।)

(ठ) चित्रदर्शन नागे प्रथम अङ्क समाप्त ॥०॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

—:०:—

नेपथ्ये । स्वागतं तपोधनायाः ? (क) ।

(प्रविश्याध्वगवेशा) तापसी । अये ! वनदेवतेयं फलकुसुम-
पल्लवाध्वेण मामुपतिष्ठते (ख) ।

(क) नेपथ्य इति । तप एव धनं प्राधान्यं नोपार्जनं यस्यास्तस्याः स्वागतं सखि-
न आगमनं किमु इति काकः, तत्रागमने काऽपि केशी न जातः किमित्यर्थः ।

(ख) प्रविश्येति । अध्वगवेशा पथिकवेशा दृग्गच्छतधारिणीत्यर्थः । वनदेवता
वनाधिकारिणी तपःप्रभाववती काचन मानवी सत्यासिनी । सा चेयं पञ्चवटीवाससमये
सीतया सार्द्धं सखित्वं कृतवती वासन्ती च नामेति दृष्टीयाङ्गे व्यक्तीभविव्यति । फलकुसुम-
पल्लवैर्विरेचितमध्वे तेन । उपतिष्ठते उपान्ते । “पथ्यागधनयोश्च” इत्यात्मनेपदम् ।
यद्यपि—

“मित्रार्थमन्वतश्चैव दूर्वा च तिलमेव च ।

यवं गन्धं फलं पुष्पमष्टाङ्गं त्वय्यमुच्यते ॥”

इति महाकपिलपञ्चरात्रादिवचनात् अष्टाङ्गार्घ्यं सम्भवति ; किन्तु फलकुसुमपल्लव-
रूपद्रव्यत्रयात्मकमध्वं कापि न दृश्यते, तथापि यथालाभोपपन्नद्रव्यकल्पितार्घ्यं स्यादि-
दयत्ववचनादत्र वनभूमिसुलभैरष्टाङ्गार्घ्यान्तर्गतैः फलकुसुमपल्लवैः कल्पितमध्वं मभिहित-
मिति न दोषः । तथा च गन्धर्वतन्त्रे—

“उक्तानुक्तैस्तथा पुष्पैर्कलजैः स्थलजैरपि ।

पत्रैः सर्वैर्यथालाभं भक्तिमान् सततं यजेत् ॥”

(क) नेपथ्ये । तापसीर सुभागमन त ?

(ख) पथिकवेशे तापसी । (प्रवेश करित्री) ओह ! এই বনদেবতা!
কল, পুষ্প ও পল্লবের অর্ঘ্যদ্বারা আমার পূজা করিতেছেন ।

प्रविश्य) वनदेवता । (अर्घ्यं विकीर्य) (ग)

यथेच्छं भोग्यं (१) वो वनमिदमयं मे सुदिवसः

सतां सद्भिः सद्भिः कथमपि हि पुण्येन भवति ।

तरुच्छाया तोयं यदपि तपसो (२) योग्यमशनं

फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह वः ॥१॥

(ग) प्रविश्येति । विकीर्य निक्षिप्य तापसीं प्रतीति शेषः ।

यथेच्छमिति । इदं वनं वा युष्माकं यथेच्छं यथाभिलाषं भोग्यं व्यवहार्यम् । तथा अयं विद्यमानो दिवस इत्यर्थः मे मम सुदिवसः शुभदिनं तव समागमादिति शेषः । कथमित्याह । हि यस्मात्, सतां लोकानां सद्भिः साधुभिः सद्भिः संसर्गः कथमपि अनिर्वचनीये-
नेत्यर्थः पुण्यं न भवति । वनस्य यथेच्छभोग्यत्वं प्रति हेतुमाह तरुच्छायेति । इह वने
तरुच्छाया, तोयं जलम्, तपसो योग्यं तपस्विनामुचितं फलं वा मूलं वा यदपि अश्वत्थ
इत्यशनं भोजनीयमस्मीति शेषः, तदपि सर्वं वा युष्माकं न पराधीनं न परानुमत्यपेक्ष-
मत्यर्थः स्वकीयमिव सर्वं व्यवहार्यं न तु कस्यचिदपि अनुमतिरपेक्षणीयेति भावः ।

अतः "अयं मे सुदिवसः सतां"मित्याद्यं सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
त्वासीलङ्कारः, तथा यथेच्छभोग्यत्वरूपकार्यस्य अपराधीनत्वरूपकारणेन समर्थनादर्थान्तर-
त्वासान्तरश्च इत्यनयोः सजातीयसङ्करः ।

तथा सुदिवसत्वं प्रति हेतोरनुक्तं निरर्थकत्वदोषः, स च "भवत्सङ्गात् सङ्गी भवति सह
गुण्यं न सृजनं" इति द्वितीयचरणपाठेन समाधेयः ।

"सन्साधौ पूजिते लोके" इत्यादि व्याडिः ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥१॥

(ग) वनदेवता । (अद्वयपूर्वक अर्घा निरूपण करिष्या)

(१) यथेच्छाभोग्यमिति पाठान्तरम् । (२) तपसामिति कापि पाठः ।

তাপসী । কিমত্রোচ্যতে ? (ঘ)

প্রিয়প্রায়া বৃত্তির্বিনয়মধুরো (১) বাচি নিয়মঃ

প্রকৃত্যা কল্যাণী মতিরনবগীতঃ পরিচয়ঃ ।

পুরো বা পশ্চাদ্ভা তদিদমবিপর্যাসিতরসং

রহস্যং সাধুনা মনুপাধি বিশুদ্ধং বিজয়তে ॥২॥

(ইত্যুপবিশতঃ ।)

(ঘ) তাপসীতি । অত্র ভগবত্যাধিক্রান্তে বনে কিমুচ্যতে মর্যেতি শিষ্যঃ । অত্র সদাচার-
বিনয়াদিকং সর্বমেব সুস্থিতমিতি কিমপি বক্তব্যং নাস্তীতি ভাবঃ ।

তদেব সদাচারাदिकं दर्शयति प्रियेति । साधूनां सज्जनानां वृत्तिः व्यवहारः प्राप्तिश्च
प्रियेति प्रियप्रयाया बाहुल्येन प्रीतिकारिणीत्यर्थः, वाचि वाक्ये नियमः, रीति, नाक्यव्यवहार
इति यावत् विनयेन मधुरः मनोहरः, तथा मतिर्वृद्धिः प्रकृत्या स्वभावेनैव कल्याणी परंष
मङ्गलकारिणी, तथा परिचयः परस्परं विशेषेण ज्ञानम् अनवगीतः प्रतारणादिदोषाभावात्
अनिन्दितः । अतएव परः प्रथमे वा पश्चात् शिष्ये वा अविपर्यसितः अपरिवर्तितं राग
अनुरागी यस्मिन् तत् तथोक्तम्, तत् प्रसज्जमिदम् अनुपधि कपटताशुल्यम् अतएव विशुद्ध
निर्मलं रहसि निर्जने भवम् अन्ये रज्जेयं चरित्रमित्यर्थः विजयते उत्कर्षेण वर्जते ।

अत्र अप्रस्तुतात् साधुचरित्रसामान्यात् प्रस्तुतस्य वनदेवताचारितरूपविशेषस्य प्रतीति-
रप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । तथा चरित्रोत्कर्षे प्रति प्रियप्राथम्यतत्त्वप्रशंसितवृत्तिकारणीकं
समुच्चयत्येवमर्थारङ्गाद्विभावेन सङ्करः ।

এই বনে, আপনাদের ইচ্ছানুসারে ভোগ্য ; ইহা আমার শুভ দিন ;
কারণ, সজ্জনের সহিত সজ্জনের সংসর্গ, অনির্কটনীয় পুণ্যেই ইহেই থাকে ।
বৃক্ষের ছায়া, জল এবং তপশ্যাত পাশ্বে যোগ্য ভোজ্য ফল বা মূল, সে সমস্তই
এ বনে আপনার পরাধীন নহে ॥১॥

(১) মনুষ্য ইতি পাঠমিদঃ ।

বন । কাং পুনরত্রমবতীমবগচ্ছামি ? । (ঙ)

তাপসো । আত্রেয়স্মি (চ) ।

বন । আত্রেয়ি ! কুতঃ পুনরিহাগম্যতে, কিং প্রযোজনং বা
দণ্ডকারণ্যপ্রবেশে (১) ? । (ছ)

“কপটীস্তুতী ব্যাজদম্বোপধয়স্বয়ং কৈ তবঃ” ইত্যমরঃ ।

বিজয়ত ইতি “বিপরায়্যাং জি”রিত্যাত্মনেপদম্ । শিখরিণী বচস্ ॥২॥

(ঙ) বনেতি । ভবতী কা ইতি জ্ঞাতুমিচ্ছামীত্যর্থঃ ।

(চ) তাপসীতি । ব্রাহ্মণবৎ সকলসংস্কারৈঃ সংস্কৃতা কাচিৎ ব্রাহ্মণজাতীয়া স্ত্রী
আত্রেয়ী । তথা চ যমঃ—

“জন্মপ্রমত্তিসংস্কারৈঃ সংস্কৃতা ব্রহ্মবচসা ।

গৰ্ভিণী বা তথা যা স্যাত্তামাত্রেয়ী বিনির্দ্দিগ্ধত্ ॥”

অস্যা বিগ্ধপনামাপি দেবদত্তাদিবদাস্তেতি বোধ্যম্ ।

(ছ) বনেতি । কুতঃ কস্মাত্ স্যানাদিত্যর্থঃ ।

(ঘ) তাপসী । এ ক্ষেত্রে বলিব কি ?

সঙ্কল্পেন বান্ধবত, প্রায়শ্চৈ প্রীতিকারক ; ব্যাক্যের নিয়ম, বিনয়বশতঃ
মধুর ; বুদ্ধি স্বভাবতঃ মঙ্গলকাংক্ষিণী ; পরিচয় আনন্দিত এবং বাহ্যে প্রথমে
বা পরে অল্পবাগ পরিবর্তিত হয় না, এতে সেই প্রকারণাবিহীন ও নির্মল
সাধুজনের চরিত্র সর্বাপেক্ষা উৎকৃষ্ট ২ ॥

(ইহার পর উভয়ে উপবেশন করিলেন ।)

(ঙ) বনদেবতা । আপনাকে কি বলিয়া জানিব ?

(চ) তাপসী । আমি আত্রেয়ী ।

ছ) বনদেবতা । আত্রেয়ি ! আপনি কোথা হইতে এখানে
আসিতেছেন এবং দণ্ডকারণ্য প্রবেশের প্রয়োজনই বা কি ?

(১) কিং প্রযোজনী বা দণ্ডকারণ্যপ্রবেশ ইতি পাঠান্তরম্ ।

अत्रेयी । अस्मिन्नगस्थप्रमुखाः प्रदेशे
 भूयांस उदगीथविदो वसन्ति ।
 तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां
 वाल्मीकिपार्श्वीदिह पर्य्यटामि ॥३॥

अस्मिन्निति । अस्मिन् प्रदेशे दण्डकारण्यभूभागे अगस्थप्रमुखाः अगस्थादयो भूयांसः
 वङ्गवः, उदगीथः मामवेदस्य अंशविशेषस्तं विदन्ति ये ते उदगीथविदः विशेषवाचिनः
 उदगीथशब्दस्य सामान्यपरत्वाङ्गीकारात् मामवेदज्ञा इत्यर्थः, वसन्ति । तेषां वेदज्ञत्वेन
 वेदान्तज्ञत्वम् अवश्यमेव सम्भवपरमिति भावः । तेभ्योऽगस्थप्रमुखमुनिभ्यः निगमो वेदः
 तस्यान्तः शेषभागः तद्विद्यां वेदान्तविद्याम् उपनिषदमिति यावत् अधिगन्तुमभ्येतं वाल्मीकि-
 पार्श्वीत् वाल्मीकेभ्यसादित्यर्थः इह दण्डकारण्यं पर्य्यटामि अगस्थादीनामायसमन्विष्टान्विष्ट
 पारिभसामौत्यर्थः ।

“आमित्रकाक्षरमुदगीथमुपमाते” इत्यादि कृन्दीर्ग्योपनिषत् ।

“वेदान्तो नाम उपनिषत् प्रमाणम्, तदुपकारोण च शारीरकसूत्रादीनि” इति
 वेदान्तसार

ननु “माविर्वी प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्वीशदयोर्नैच्छन्ति । माविर्वी प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री
 भूटो वदि जानीयान्मृतः सोऽर्धागच्छती”ति तिथ्यादितत्त्वधृतवृत्तिरुतापनीयश्रुत्या स्त्रिया
 वेदाध्ययननिषेधेन कथमव “तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्या”मित्युक्तमिति चेत्, सत्यं द्विविधाः
 स्त्रियः, ब्रह्मवादिभ्यः गृहस्थाभ्यः, तव ब्रह्मवादिनीनां वेदाध्ययनं विहितमेव । यथा हारीतः—

“द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिभ्यः सद्योऽवश्यः । तव ब्रह्मवादिनीनामुपनयनसद्योऽन्वयं
 वेदाध्ययनं स्वगृहे च मैत्रचर्यं”ति ।

यमश्च—“पुराकल्पे षु नारीणां मौञ्जीऽन्वयमिष्यते ।

अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥”

अतएवोक्तश्रुतिस्तु गृहस्थायाः स्त्रिया वेदाध्ययननिषेधपरिति बोध्यम् । इन्द्रवज्रा

‘বন । যদি তাবদন্যে ঽপি মুনয়স্তমেব হি পুরাণব্রহ্মবাদিন
প্রাচৈতসমৃষি’ ব্রহ্মপারাযণাযোপাসতে, তত্ কোঽয়মত্মার্য্যায়
দীর্ঘপ্রবাসপ্রয়াসঃ ? (জ)

‘আত্রেয়ী । তত মহানধ্যয়নপ্রত्यूহ ইতি দীর্ঘপ্রবাসোঽঙ্কী-
কৃতঃ । (ক)

বন । কীদৃশঃ ?

‘আত্রেয়ী । তস্য ভগবতঃ কেনাপি দেবতাবিশেষেণ সর্বপ্রকারা-
জ্ঞত’ স্তন্যত্যাগমাত্রকে বয়মি বর্ত্তমান’ দারকহয়মুপনীতম্ ।

‘জ’ বর্ণনতি । পুরাণঃ প্রাচীনো ব্রহ্মবাদী বেদবক্তা তং প্রাচীনবঁড়াধ্যাপকমিত্যর্থঃ ।
প্রাচৈতসমৃষি’ বাক্যৌক্যমনিম । ব্রহ্মণো বদন্ত্য পার্শ্বন্তে অয়নং গমনং তস্মৈ সম্পূর্ণ-
বেদজ্ঞানলাভাশ্রয়র্থঃ । উপাসনং পারাশ্রুত্বা অধ্যাপকত্বেনাবলম্বন্ত ইত্যর্থঃ ।

(ক) আত্রেয়ীতি । অত্র বাক্যৌক্যঃ সকার্শঃ । অধ্যয়নপ্রত्यूহঃ অধ্যয়নবিঘ্নঃ ।
“বিশ্রীক্তন্তায়ঃ প্রত्यूহঃ” ইত্যমরঃ ।

(জ) আত্রেয়ীতি । তস্য ভগবতঃ বাক্যৌক্যঃ সমীপ ইত্যর্থঃ, কেনাপি অবিজ্ঞাতনামা

আত্রেয়ী । এই প্রদেশে অগস্ত্যপ্রভৃতি বহুতর উদগীথবিদ্ বাস করেন,
গাঁহাদের নিকটে ইহঁতে বেদান্তবিদ্যা লাভ করিবার নিমিত্ত বাক্যৌক্যের নিকটে
ইহঁতে এখানে আসিতেছি ॥৩॥

(জ) বনদেবতা । যদি অল্প মনিগণও সেটে প্রাচীন বেদাধ্যাপক
বাক্যৌক্যমূনিকেই সম্পূর্ণ বেদবিদ্যা লাভের নিমিত্ত উপাসনা করিয়া থাকেন ;
তবে আপনার এই দীর্ঘপ্রবাসের প্রয়াস কেন ?

(ক) আত্রেয়ী । সেখানে অধ্যয়নের শ্রুতর বিঘ্ন ; এই জন্তই দীর্ঘ
প্রবাস স্বীকার করিয়াছি ।

বনদেবতা । কি রকম ?

‘তত্ খলু ন কেবলমৃগীণামপি তু (১) সচরাচরাণাং ভূতানা-
মান্তরাণি তত্বান্য পশ্নে হযতি (জ) ।

বন । অপি তয়োর্নামসংবিজ্ঞানমস্মি ? । (ট)

আবেয়ী । তয়েব কিল দেবতয়া তযোঃ কুশলত্রাবিতি
নামনৌ প্রভাবশ্চাখ্যাতঃ (ঠ) ।

প্রভাবণেত্যর্থঃ, দেবতাবিশেষেণ আবেয়্যা তু নামৌ দেবতা পরিচিতা কিল গচ্ছয়তি কবিরেব
ততীয়াঙ্কে প্রকাশয়িষ্যতি । সত্যত্যাগসামর্থ্যে বয়সি ততীয়বর্ষারম্বে দারকদয়ং বন্দক-
যুগলম্ উপস্থাপ্য অপিতম্ । তত্ দারকদয়ম্ । সচরাচরাণাং স্খাবরজ্জমাৎমকানাং
ভূতানাং প্রাণিনাম্ । তব জঙ্ঘমভূতানি মনুষ্যপশুপচ্যাদয়ঃ, স্খাবরভূতানি কেচিত
হৃদত্কাযসর্পাদয়ঃ, যৈ স্বস্থানাচ্ছলিতং ন শক্নু বন্তি । আন্তরাণি তত্বানি অন্তঃকরণানি,
উপশ্নে হযতি বাত্ মল্লযুগ্মানি করীতি ।

(ট) বনেতি । নামসংবিজ্ঞানং নামপরিচয়ঃ । অপিশব্দঃ প্রশ্নে অব্যক্তি-কিমিত্যর্থঃ ।
ভবতয়া ইতি গৌণঃ ।

(ঠ) আবেয়ীতি । তয়েব দেবতয়া গচ্ছয়িত্যর্থঃ । ক্রমাৎ লব্ধম্ভিতি নামনৌ
(নামদ্বয়ম্) আখ্যাতৈ, প্রভাবৌ মাছাত্মাশ্চ আখ্যাত ইতি বাক্যমেদৈনান্বয়ঃ কর্তব্যঃ অন্যথা
“নপংসকানপংসকযৌনপংসকমেকবহে”তি বচনেন আখ্যাত ইত্যপ্য নপংসকলং প্রসজ্যেত ।

(৭৭) আবেয়ী । কোনও প্রধান দেবতা, সর্গপ্রকারেই আর্চনা এবং
সুত্র দ্বারা ত্যাগের মাত্র বয়সে বর্তমান দুইটা বালককে সেই ভগবান্ বালীকির
নিকটে উপস্থিত করিয়া গিয়াছেন । তাহারা কেবল ঋষিদিগের নহে ;
কিন্তু স্বাবর-জঙ্ঘমাশ্বক সমস্ত প্রাণীবহু অশুঃকরণকে বাৎসল্যযুক্ত
করিতেছে ।

(ট) বনদেবতা । তাহাদের নাম জানা আছে কি ?

(১) কেবলমৃগীণামেব ন কিলু তিরস্যাং ভূতানামপি অন্তরাণি ইতি পাঠান্তরম্ ।

—वन । कीदृशः प्रभावः ?

आत्रेयी । तयोः किल सरहस्यजृम्भकास्त्राण्याजन्म-
सिद्धानीति (ङ) ।

वन । अहोनुभोः । चित्रमेतत् (१) (ढ) ।

आत्रेयी । तौ च भगवता वाल्मीकिना धात्रीकर्म-
वत्सलतां (२) परिगृह्य पोषितौ परिरक्षितौ च, वृत्तचौङ्-
कर्मणीश्च (३) तयोस्त्वयीवर्जमितरा विद्याः सावधानेन परिनिष्ठा-
पिताः, समनन्तरञ्च गर्भकादशे वर्षे चात्रेण कल्पेनोपनीय तौ
त्वयीविद्यामध्यापितौ । न ह्येताभ्यामतिप्रदीप्तप्रज्ञाभ्यामस्मदादेः
महाध्ययनयोगोऽस्ति (ण) । यतः—

(ङ) आत्रेयीति । रहसि निर्जने भव इति रहस्यं मन्त्रस्तसिद्धानि ।

(ढ) वनेति । अहोनुभोरित्येकमेव विस्मयविशेषार्थात्कमव्ययम् । एतत् सरहस्य-
जृम्भकास्त्राणामाजन्मसिद्धत्वं चित्रम् आश्चर्यम् अन्येषां शिष्यैव तद्दर्शनादिति भावः ।

(ण) आत्रेयीति । तौ कुशलवौ । धात्रीकर्मणा उपसात्कार्येण वत्सलतां
संज्ञं परिगृह्य स्वीकृत्य समस्तविषयनिष्कृष्टापि सता अतिमनीह्वरत्वात् तयोरेकपरि-

(१) आत्रेयौ । तयोः प्रवृत्तिः, ताशादेव कश्चिदत्र एव एते नाम एव
प्रभाव बलिशो गिज्ञाह्वन ।

वनदेवता । प्रभाव किं प्रक्रम ?

(२) आत्रेयी । गच्छतः सहितं जृम्भकाश्च सकल ताशादेव आक्रमणम् ।

(३) वनदेवता । '३' इति आश्चर्यं वाटे ।

(१) इति हि भोक्षितमिति कश्चित् पाठः । (२) धात्रीकर्मवस्तुत इति कापि
पाठः । (३) वृत्तचौङ्गौ च परिपाठितौ इति कश्चित् पाठः ।

বিতরতি গুরুঃ প্রাজ্ঞে বিদ্যাং যথৈব তথা জড়ৈ
ন তু খলু তয়োজ্ঞানি শক্তিং কৰোত্যপহন্তি বা ।
ভবতি চ পুনঃ-(১) ভূয়ান্ ভেদঃ ফলং প্রতি. তদ্যথা
প্রভবতি শুচির্বিম্বোদ্রাহে মণির্ন সৃদাং চয়ঃ ॥৪॥

বিতরতীতি । গুরুরপ্যাপকঃ প্রাজ্ঞে বুद्धিমতি ক্রাণে যথা বিদ্যা বিতরতি দদাতি, জড় নির্বোধি ক্রাণে ঽপি তথৈব বিদ্যা বিতরতীত্যর্থঃ । তু কিন্তু তয়োজ্ঞানি শাস্ত্রার্থবোধবিষয়ে শক্তিং সামর্থ্যং ন খলু কৰোতি बुद्धিমতশ্চাত্বস্য ন খলু সামর্থ্যবিগ্ৰহং জনয়তি, বা কিংবা শক্তিম্ অপহন্তি নির্বোধিচ্ছাত্বস্য সামর্থ্যং ন খলু বিনাশয়তি সুবোধিনির্বোধয়োঃ সমানাদ্যপনাত্ সমানভাবেনৈব শাস্ত্রজ্ঞানং বর্জয়িতুমিচ্ছতীত্যর্থঃ । পুনঃ কিন্তু ফলং শাস্ত্রজ্ঞানং প্রতি শাস্ত্রীয়জ্ঞানপ্রকাশকাল ইত্যর্থঃ, ভূয়ান্ ভেদঃ মহাবৈষম্যং ভবতি बुद्धিমান্ বাহুল্যেন শাস্ত্রজ্ঞানवान्, নির্বোধিন্তু সর্বথৈব কচিৎ জ্ঞানহীনঃ কচিৎ কচিৎজ্ঞানী স্যাদিত্যর্থঃ । ততঃ বিষম্যং যথা—শুচির্নির্মলা মণিযন্ত্রকান্তাদিরিব বিম্বোদ্রাহে প্রতিবিস্বয়চ্ছাণং প্রভবতি সমর্থো ভবতি, সৃদা চয়ঃ স্তম্ভকানাং স্তম্ভং ন বিম্বোদ্রাহে প্রভবতীত্যর্থঃ । যুগপৎ সমানমধীযানানাং মধ্যে কস্যচিদ্ बुद्धিমতী জ্ঞানীতর্কণে অন্যধামত্মমতীনাং তত্রাধ্যয়নং নিতান্তাপমানকরমিতি তত্ৰীকা মমাধ্যয়নপ্রযুক্ত ইতি ভাবঃ ।

অত্রাপ্রস্তুতাৎ প্রাজ্ঞসামান্যাত্ প্রস্তুতযোঃ প্রাজ্ঞবিগ্ৰহযোঃ প্রতীতিঃ তথা অপ্রস্তুতাৎ জড়সামান্যাত্ প্রস্তুতাব্যয়ীৰূপজড়বিগ্ৰহপ্রতীতিশ্চ অপ্রস্তুতপ্রশংসা, তথা প্রাজ্ঞে ন

গেলে পর তাহাদিগকে বেদ ভিন্ন আর সকল বিদ্যা মনোযোগের সহিত শিক্ষা করাইয়াছেন ; তাহার পব আবার গর্ভ ইহাতে একাদশ বৎসরে ক্ষত্রিয়ের নিয়মাত্মসারে উপনয়ন দিয়া, তাহাদিগকে বেদশাস্ত্র পড়াইয়াছেন ; সুতরাং অতিতীক্ষ্ণক্লিসম্পন্ন এই বালক দুইটীর সঙ্গে আমাদের একযোগে অধ্যয়ন সম্ভব হয় না । যেহেতু—

(১) তথ্যিতি পাঠান্তরম্ ।

বন । অয়মসাবধ্যয়নপ্রত्यूহঃ ? । (ত)

আত্রেয়ী । অপরश्च (थ) ।

বন । অথাপরঃ কঃ ?

আত্রেয়ী । অথ সং ব্রহ্মর্ষিরেকদা মধ্যন্দিনসময়ে (১)

নদীং তমসামনুপ্রপন্নঃ, তত্র যুগ্মচারিণোঃ ক্রৌঞ্চযৌরেকং ব্যাধিন

বলু শক্তিং কৰোতি, ন বা জড়ৈ শক্তিম্ অপহনৌতি কসিকান্বয়বোধাত্ যথাসংখ্যং তথা
যৌতৌ উপমা চেত্বেতেষামঙ্গাঙ্ঘ্রিভাবেন সঙ্করালঙ্কারঃ ।

তথা 'ন সৃদাং চয়ঃ' ইত্যত্র তুশব্দঃ কিল্লুশব্দো বা বাচ্যো নীত ইতি বাখ্যানাভিধান-
দোষঃ স তু 'ন তু সৃজয়ঃ' ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

প্রাপ্তৌ জড়ৈ ইতি সম্যদানে অধিকরণত্ববিবচনয়া সমসী ।

হরিণী বচনম্ ॥৪॥

(ত) বনেতি । অব অসী ইতি তচ্ছব্দসমানার্থঃ, তেন সৌম্যমিত্যর্থঃ ।

(থ) আত্রেয়ীতি । অপরश्চ তত্রাধ্যয়নপ্রত्यूহৌঃস্তুতীতি শব্দঃ ।

অধাপক, বুদ্ধিমান ছাত্রকে যে ভাবে বিদ্যা দান করেন, নির্বোধ
ছাত্রকেও সেইভাবে বিদ্যা দান করিয়া থাকেন ; কিন্তু জ্ঞানের বিষয়ে তিনি
তাঁহাদের শক্তি জ্ঞানও না ; কিংবা নষ্টও করেন না ; অথ চ ফলের বেলায়
তাঁহাদের অত্যন্ত বৈশম্য হইয়া পড়ে ; তাহা যেমন, নির্মূল মণি প্রতিবিম্ব
গ্রহণে সমর্থ হয় ; কিন্তু মৃত্তিকাস্তূপও তাহাতে সমর্থ হয় না ॥৪॥

(ত) বনদেবতা । এই সেই অগ্ন্যয়নের বিদ্বৎ ?

(থ) আত্রেয়ী । আরও আছে ।

বনদেবতা । আর কি ?

(১) মাধ্যন্দিনমবসায় ইতি পাঠান্তরম্ ।

বিধমানং দদর্শ, আকস্মিকপ্রত্যবभासाच्च देवीं वाचमनुष्टुभेन°
च्छन्दसा परिणतामभ्युदैर्यत्—(১) (দ)

“মা নিষাদ ! প্রতিষ্ঠাং ত্বমগমঃ শাশ্বতীঃ সমাঃ ।

যত্ কৌশ্বমিথুনদেকমবধীঃ কামমোহিতম্ ॥” ইতি ॥৫॥

(দ) আবেযীতি । ব্রহ্মা ব্রাহ্মণশাসী ঋষিষেতি ব্রহ্মর্ষিঃ । মধ্যন্দিনসময়ে
মধ্যাহ্নকালে । তমসাং তমসাभिधानাং নদীম্ অনুপ্রপন্নঃ প্রাপ্তো গত ইত্যর্থঃ । যুগ্মেন
মিথুনভাবেন চরত ইতি যুগ্মচারিণৌ তথোবিহরতৌরিত্যর্থঃ, কৌশ্বযীঃ পশ্চিমশিষ্যীঃ একং
পুরুষকৌশ্বম্ । বিধ্যমানং বাণেন তাড্যমানম্ । আকস্মিকঃ সহসীতপন্নঃ ন তু
চিন্তাপ্রসূত ইত্যর্থঃ, প্রত্যবभासः প্রকাশো যস্যাস্তাম্ । পরিণতাং স্বয়মেব যথিতীভূতা-
মিত্যর্থঃ, অভ্যুदैर্যত্ উচ্চারিতবান্ ।

দিনস্য মধ্যমিতি মধ্যন্দিনম্ “ধেন্বনডুগাদয়শ্চ” ইতি নিষাতনাত্ সিদ্ধম্ ।

“কৃষ্ণ কৌশ্বোঃ যথ বকঃ কল্পঃ” ইত্যমরঃ ।

অনুষ্টুপ্‌চ্ছন্দসী লক্ষণং যথা শ্রুতবোধি—

“পশ্চমং লগ্নু সর্বত্ সপ্তমং দ্বিচতুর্থ্যধীঃ ।

গুরু ষষ্ঠন্তু পাদানাং শিষ্যেন্নিযমী মতঃ ॥”

অতএব জ্ঞাপকাদকারান্তোঃপি অনুষ্টুপ্‌চ্ছন্দী মন্যব্যঃ ।

কিমভ্যুदैর্যদিত্যাচ্চ মেতি । হে নিষাদ ! চাণ্ডাল ! ব্যাধ ইতি কেচিত্, ত্বং
শাশ্বতীঃ সমাঃ নিত্যান্ বত্‌সরান্ চিরকালমিত্যর্থঃ প্রতিষ্ঠাম্ আশ্রয়ং মা অগমঃ ন প্রাপ্যসি

(৫) আঃপ্রবী । তাহার পর, এক দিন দুই প্রহরের সময় গেটে প্রকীর্তি
বাত্মীকি, তমসানদীতে গিয়াছিলেন ; সেখানে মিথুনভাবে গঙ্গারী দুইটা
কৌকপক্ষীর (কৌচবকের) মধ্যে পুংপক্ষীটিকে ব্যাধকর্ডুক বিদ্ধ হইতে
দেখিলেন ; তখন অতর্কিতভাবে আবির্ভূত এবং অশ্রুপ্‌চ্ছন্দে পরিণত
বাগ্‌দেবীকে উচ্চারণ করিলেন—

(১) অনুষ্টুপ্‌চ্ছন্দসা পরিচ্ছিন্নামিতি পাঠভেদঃ ।

‘ वन । चित्रम्, आन्नायादन्योऽयं नूतनश्छन्दसामवतार (भ) ।

चिरकालं त्वं सुखिनावस्थानं न प्राप्तुमीत्यर्थः, यत् यस्मात् त्वं क्रौञ्चमिथुनात् (कींचवक् इति प्रसिद्ध) पक्षिविशेषद्वयमध्यादित्यर्थः कामेन मोहितं विषयान्तरज्ञानशून्यामत्यर्थः । अन्यथा हनत् त्वं नाशक इति भावः, एकं पुंक्रौञ्चम् अवधीनिहतवानसि । इति सन्ध्या-मानमावीर्त्तिर्न त्वमिसम्पातः ।

अतएव ब्रह्मर्षिवाक्यात् “शङ्कराह्वारनिद्राणां यथ भङ्गं करोति च । स ब्रजतु कालसूच स्वामिनश्च विगेषतः ॥” इति ब्रह्मवैवर्तपुराणाच्च राममागत्य उनहत्यादिकं पापजनकमिति बोध्यम् ।

“निषादश्चपचावन्तेवासि-चाण्डाल-पुङ्गवाः ।” “संवत्सरी वत्सरेऽर्द्धे ह्यायनीऽम्बो शरत् समाः ।” “शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्य”मिति चामरः ।

बान्नीकिना शीकिनीचमानत्वादितमेव वाक्यं प्रथमं शीकिनामाऽभूत् । तथा च बान्नीकौयराभायणम्—

“तस्यैतत् ब्रवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः ।

शीकार्त्तनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥

चिन्तयन् स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान् मतिम् ।

शिष्यदैवात्रवीडाक्यं इदं स मुनिपुङ्गवः ॥

पादबन्धोऽक्षरसमन्तनीलशसमन्वितः ।

शीकार्त्तस्य प्रवृत्ती मे शीकी भवतु नान्यथा ॥”

एतदनुसारादेव अन्यदपि छन्दोबद्धं वाक्यं श्लोक इत्याख्यायते । तथा इमं श्लोकं सार्द्धद्वयवर्षमध्ये चेत् मुखस्थं कर्त्तुं शक्यतात्, तदा स बालकी महामेधावी स्यादिति लोकप्रवादः ॥५॥

(घ) वनेति । चित्रम् आश्चर्यं श्रुतमिति शेषः । आन्नायते सत्यगभ्यस्तत इत्यान्नायो वेदः “इडाभ्याश्चे”ति आधातीर्घञ्, “श्रुतिः स्त्री वेद आन्नायः” इत्यमरः । आन्नाया-

“हे चण्डाल ! तूभिर्दौर्घकाल आश्रय पाईवे ना । धेहेतु, क्रौञ्चद्वय हहेते काममोहित एकटौके बध करिशाह” ॥६॥

आवेयी । तेन खलु पुनः समयेन तं भगवन्तमाविर्भूत-
शब्दब्रह्मप्रकाशमृषिमुपसङ्गम्य भगवान् भूतभावनः पद्मयोनि-
रवोचत्—“ऋषे ! प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि, तद्ब्रूहि
रामचरितम्, अव्याहतज्योतिरापि ते चक्षुः प्रतिभातु, आद्यः
कविरसि” इत्युक्तान्तर्हितः । अथ भगवान् प्राचेतसः प्रथमं
शब्दब्रह्मणस्तादृशं विवर्त्तमितिहामं रामायणं प्रणिनाय (न) ।

इं दात् वेदान्तगीतानुष्टुप्छन्दस इत्यर्थः अन्यो भित्री नूतनः प्रथमः अयं छन्दसाम् अवतारः
आविर्भावः । वेदं ईदृक्छन्दोऽस्यैव, किन्तु मनुष्यकृतभाषायामयमेव प्रथमोऽनुष्टुभ
आविर्भाव इत्यर्थः । तथा च वेदान्तदर्शनभाष्ये शङ्करभगवत्पूज्यपादश्रुतम्—

“एष सर्वेषु भूतेषु गुदात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते लग्नाया वृद्धा मूल्या मूल्मदर्शिभिः ॥” कठोपनिषदाकम् ।

उपनिषदादौ ईदृशान्यपराण्यपि अविकलान्यनुष्टुप्छन्दोऽसि दृश्यन्ते ।

(न) आवेयीति । तं वागीकम् । आविर्भूतः प्रकाशतः शब्दब्रह्मणः “मा निषादे”-
न्यादिशब्दरूपपरमात्मनः प्रकाशः विकासः उच्चारणमिति यावत् यस्मात् तं तथोक्तम् ।
भूतानि प्राणिनः भावयति उत्पादयतीति भूतभावनी जगत्सृष्टा पद्मं विष्णोर्नाभिकमलं
योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य स पद्मयोनिर्ब्रह्मा । वागात्मनि शब्दरूपे ब्रह्मणि प्रबुद्धोऽसि
प्रकटज्ञानवानसि बाह्यत्वेन शब्दब्रह्म ज्ञातवानसीत्यर्थः । तत्तस्मात् । रामचरितकथने
यावन्ती भाषाज्ञानस्यावश्यकता तावत्तव ज्ञातमिति भावः ।

ननु साम्प्रतमपि सीतारामौ जीवतः अतएव अज्ञातत्वात् तथैर्भविष्यच्चरितकथनमसम्भव-
मेव इत्यत आद्य अव्याहतेति । अव्याहतं केनाप्यनिवारितसामर्थ्यं ज्योतिस्त्वैजी यस्य तत्ता-
दृशम् पार्ष्वम् ऋषिसम्बन्धीयं चक्षुः प्रतिभातु, भूतभविष्यवर्त्तमानज्ञानं तव भवत्वित्यर्थः ;
अतएव तव भविष्यतोऽपि सम्यग्ज्ञानात् भविष्यद्ग्रामचरितकथनं नासम्भवमिति भावः ।
आद्यः कविः प्रथमो वर्णनाकारी विद्वानसि सम्यग्ग्रामचरितकथनादिति भावः । अथा-

(ध) वननिवृत्ता । आशुर्थः, वेदं विद्वान् एते नूतनं छन्दसं आविर्भाव ।

বন । হন্ত ! তর্হি পণ্ডিত: (১) সংসার: (প) ।

নন্তরম্ । প্রাচীনসী বাণ্মীকি: । শব্দব্রহ্মণ: শব্দস্বরূপব্রহ্মণ: । তাৎপৰ্য্যং বিবর্তনং
রামায়ণত্বেন মিথ্যাপ্রতীতিবিষয়ম্ । বাস্তবিকপক্ষে রামায়ণাখ্য: শব্দসমূহাঃপি ব্রহ্মৈব
অতএব তস্য রামায়ণত্বেন য়া পৃথক্ প্রতীতি: সা মিথ্যাপ্রতীতিরেব রজ্জৌ সর্পপ্রতীতিবদিতি
জ্ঞেয়ম্ । ইতিহাসং পুরাণত্বম্ । রামায়ণ্যে জ্ঞায়তে যস্মাৎ তদ্রামায়ণং তদাখ্যং যস্মৎ
প্রশিনায় বিরচয়ামাস । তস্য রামায়ণম্ব্যলীচনয়ৈব কালৌ গচ্ছতি ন ত্বধ্যাপনাবসরো-
নুপ্তীতি ত্রিতীয়ে বিঘ্ন ইতি বোধম্ ।

“ইদং কবিভ্য:” ইत्याদিগ্নীকব্যংখ্যানাবসরে শব্দস্য ব্রহ্মত্বপ্রতিপাদিকা শ্রুতিকল্পা ।

বিবর্তননিরূপণং যথা বেদান্তসার—

“স তত্ত্বতীত্ব্যথা প্রথা বিকার ইত্যুদাহৃত: ।

অতত্ত্বতীত্ব্যথা প্রথা বিবর্তন ইত্যুদীরিত: ॥”

কৈচিত্ত্ব বিবর্তন: পরিণাম ইতি বর্ণয়ন্তি, তদসঙ্গতম্, ব্রহ্মণ: পরিণামাभाव: । তথা
চ বেদান্তদর্শনভাষ্যটীকায়াং বাচস্পতিমিথ্যা:—

“বিবর্তনস্তু প্রপঞ্চীতং ব্রহ্মণীপরিণামিন: ।

অনাদিবাসনীভূতী ন সাঙ্খ্যমপেक्षতে ॥”

(ন) আত্মজ্ঞী । সেই সময়, বাহার নিকটে শব্দময় ব্রহ্ম স্বয়ং আবির্ভূত
হইয়াছিলেন, সেই ভগবান্ বাণ্মীকির নিকটে ভগবান্ সৃষ্টিকর্ত্তা ব্রহ্মা
উপস্থিত হইয়া বলিলেন—“ঋষি ! তুমি বাহ্ময়ব্রহ্মকে সম্যাক্রূপে জানিয়াছ,
অতএব রামের চরিত্র বর্ণনা কর ; অব্যাহত তেজ, আৰ্ষ চক্ষু, তোমার
প্রকাশিত হউক ; তুমি আদিকবি হইলে” এই কথা বলিয়া অস্তিত্ব
হইলেন । তাহার পর ভগবান্ বাণ্মীকি “শব্দময় ব্রহ্মের সেইরূপ প্রথম
বিকারস্বরূপ রামায়ণনামক ইতিহাস প্রণয়ন করিয়াছেন ।

আত্রেয়ী । তস্মাদবোচম্, তত্র মহানধ্যয়নপ্রত्यूহ (১) ইতি ।
বন । যুজ্যতে (ফ) ।

আত্রেয়ী । विश्रान्तास्मि भद्रे ! सम्प्रत्यगस्त्याশ্রমस्य पन्थानं
ब्रूहि (ब) ।

বন । ইতঃ পঞ্চবটীমনুপ্রবিশ্য গম্যতামনেন গোদাবরী-
তীরেণ ।

আত্রেয়ী । (সবাধ্যম্) অধ্যতত্তপোবনম্ ? অধ্যেষা
পঞ্চবটী ? অপি সরিদিয়ং গোদাবরী ? অধ্যয়ং গিরিপ্রস্রবণঃ ?
অপি বনদেবতা জনস্থানবাসিনী বাসন্তী ত্বম্ ? (ভ)

(প) বনেতি । হন্তেতি হর্ষধ্বনকমখ্যয়ম্ । তর্হি তাহশরামাঘর্ষণ রচিতৈ সতি
সংসারী জগজ্জনঃ পণ্ডিতী জাত ইতি শিষ্যঃ । “মা নিষাদি”ত্যাদিবন্ সঙ্গলভাষয়া
রচিতত্বেন রামাঘর্ষণস্য বেদাদতীবসুগমত্বাৎ সর্বং এব তন্ বুধ্যৈরন্বিতি ভাবঃ ।

(ফ) বনেতি । যুজ্যতে, ত্বয়া যদ্বিগ্নকারণং দর্শিতং তদ্যুক্তিসম্বন্ধতমিত্যর্থঃ ।

(ব) আত্রেয়ীতি । विश्रान्तास्মি কৃতविश्रामास्मि ।

(প) বনদেবতা । বেশ ! তা হইলে জগতের লোক পণ্ডিত হইয়া
গিয়াছে ।

আত্রেয়ী । সেট জন্ত বলিয়াছি যে, সেখানে অধ্যয়নের গুরুতর বিষয় ।

(ফ) বনদেবতা । সঙ্গত বটে ।

(ব) আত্রেয়ী । ভদ্রে ! আমি বিশ্রাম করিয়াছি, এখন অগস্ত্যা-
শ্রমের পথ বলুন ।

বনদেবতা । এখান হইতে পঞ্চবটীতে প্রবেশ করিয়া, এই গোদাবরীর
তীর দিয়া যান ।

বাসন্তী । অস্থ্যে তত্ সৰ্ব্বম্ (ম) ।

আত্রে যৌ । বত্‌সে ! জানকি !

স এষ তে বল্লভবন্থুবর্গঃ

প্রাসঙ্কিকীনাং বিষয়ঃ কথানাং ।

ত্বাং নামশেষামপি দৃশ্যমানঃ

প্রত্যচ্ছদৃশ্যামি ব নঃ কৰোতি ॥৬॥

(ম) আত্রে যৌতি । পূর্বে বহুশো দৃষ্টানাম্ একতাবস্থিতানাং মধ্যে বনদেবতয়া কেবলপঞ্চবটীগোদাবর্যোঃ পরিচয়করণোপায়াং সর্বোণাং জানৌদয়াৎ স্থিরনিশ্চয়ায় ক্রমশঃ একৈকং পৃচ্ছতি অথ্যেতদিতি । অয়মপি শব্দঃ সর্বত্র প্রশংসোদ্যকঃ । তথা চামরঃ—

“গচ্ছাসমুচ্চয়প্রশংসাসম্ভাবনাস্বপি ।”

(ম) বাসন্তীতি । পূর্বম্ আত্রে যৌ ‘বনদেবতয়া’মিতি সামান্যতী জ্ঞাতম্, ইদানীন্ত বাসন্তীত্বেন বিশেষতঃ পরিচিতা, অতএব বাসন্তীতি নাম্না উল্লেখ এব আত্রে যৌ বিশেষজ্ঞানং স্যাदিতি কবিনা পূর্বে ‘বন’ ইত্যুক্তম্ ইদানীন্ত তদ্বিধং বার্থে ‘বাসন্তী’ ইতি প্রযুজ্যত ইতি ন দোষঃ । এতৎ সর্বম্ অস্মি, ত্বয়া যদ্যৎ পৃষ্টং তত্‌দেব সত্যমস্মীত্যর্থঃ ।

স এষ ইতি । প্রসঙ্গেন পরস্পরানুপযোগেন সংসৃষ্টা ইতি প্রাসঙ্কিক্যঃ তাসাং কথানাং বাক্যানাং বিষয়ঃ প্রতিপাদ্যঃ, অস্মাভিঃ সহ পূর্বং তব কথোপকথনসময়ে ত্বয়া “বাসন্তী অতীতবিনয়লজ্জামধুরভাষিণী কাচিত্‌ মম সম্বী আসীৎ, পঞ্চবটীবনমতীবাসীদস্থানম্” এবং প্রকারেণ বর্ণিত ইত্যর্থঃ, দৃশ্যমানঃ ময়েতি শেষঃ, স এষ তে তব বল্লভঃ প্রিয়ো বন্থুবর্গঃ । বনহরিণাদীনাংপি সীতায়া বন্থুমধ্যে গণনাৎ বর্গশব্দোক্তিঃ । নাম-

(ভ) আত্রে যৌ । (অশ্রুপাতের সহিত) ইহা কি তপোবন ? এই কি পঞ্চবটী ? ইহাই কি গোদাবরী নদী ? এই পর্ত্তই কি অশ্রবণ ? এবং আপনিই কি জনহানবাসিনী বনদেবতা বাসন্তী ?

(ম) বাসন্তী । এ সমস্তই মত ।

আত্রে যৌ । বৎসে ! জানকি !

বাসন্তী । (সময়ং স্বগতম্) কথং নামশেষামিত্যাহ ?
(প্রকাশম্) আত্ম্যে ! কিমত্যাহিতং সীতাদেব্যাঃ ? (য)

আত্ম্যে যী । ন কেবলমত্যাহিতং সাপবাদমপি (র) ।

বাসন্তী । কথমিব ? (ল)

আত্ম্যে যী । (কর্ণে এবমেবম্) (ব) ।

শেষামপি নামমাত্রাবশিষ্টামপি স্মৃতামধৌত্বার্থঃ নীঃস্মাকং প্রত্যচ্ছদৃশ্যামিব সাচ্ছাদবলৌক্য-
মানামিব করোতি । পরিবারদর্শনাৎ পরিবার্যম্ভরণস্বাবশ্যকত্বাদিতি ভাবঃ ।

অত্র ভাবঃ ভিন্নানীনাং বাচ্যা ক্রিয়োত্প্রচালঙ্কারঃ । তথা অন্তীতায়ঃ সীতায়ঃ
প্রত্যক্ষায়মাণত্বাৎ কালিকালঙ্কারার্থে ত্বয়ীরজ্জ্বাভাভে ন সঙ্করঃ । উপজাতিত্বম্ ॥৬॥

(য) বাসন্তীতি । অত্যাহিতং জীবনপেচ্ছ কিমপি কৰ্ম্ম বচনং কিম্ ? যেন কৰ্ম্মণা
জীবনং যাতুমহতি তাৎপৰ্য্যং কিমপি কৰ্ম্ম জাতং কিমিত্যর্থঃ ।

“অত্যাহিতং মহাভীতিঃ কৰ্ম্ম জীবনপেচ্ছ চ” ইত্যমরঃ ।

(র) আত্ম্যে যীতি । অত্যাহিতন্তু জাতমেব তত্র কলঙ্কীঃপি জাত ইতি সমুদায়ার্থঃ ।

(ল) বাসন্তীতি । কথমিব ইত্যস্ম্যর্থং “কেমন ধারা” “কি প্রকার” ইতি প্রচলিত-
বক্তৃভাষা ।

(ব) আত্ম্যে যীতি । “লঙ্কাযামেকাকিনী সীতা স্থিতীতি নিতরামেব তস্যাশ্চরিতদোষো
জাত ইতি লীলাপবাদেন রামস্যাৎশেষাৎ লক্ষ্মণী রথেন সীতামানীয় মহারণ্যে জাহ্নবীতীরে

বাহারী, প্রসঙ্গক্রমে উক্ত কথার বিষয় ছিলেন, ইহারা তোমার সেই
প্রিয় বন্ধুগণ ; ইহারা দৃষ্টিগোচর হইয়া, তুমি নামমাত্রাবশিষ্ট হইলেও,
তোমাঞ্চে যেন আমাদের প্রত্যক্ষদৃষ্টিগোচর করিতেছেন ॥৬॥

(য) বাসন্তী । (ভয়ের সহিত স্বগত) ‘নামমাত্রাবশিষ্টে’ ইহা বলিলেন
কেন ? (প্রকাশ্যে) সীতাদেবীর কি বিপদ হইয়াছে ?

(র) আত্ম্যে যী । কেবল বিপদ নহে ; তাহা অপবাদের সহিতও বটে ।

(ল) বাসন্তী । কি প্রকার ?

বাসন্তী । অহহ ! দারুণো দৈবনির্ঘাতঃ । ইতি
মূচ্ছিতঃ) (শ) ।

আত্রেয়ী । মদ্রে ! সমাশ্বসিহি সমাশ্বসিহি ।

বাসন্তী । হা প্রিয়সখি ! হা মহাভাগে ! ইদৃগৃহস্থে নির্মাণ-
ভাগঃ । রামভদ্র ! রামভদ্র ! অথবা অলং ত্বয়া, আর্য্যে !
আত্রেয়ি ! অথ তস্মাদরণ্যাৎ পরিত্যজ্য নিবৃত্বে লক্ষ্মণে
সীতাদেব্যাঃ কিং বৃহত্তমিতি কাচিদস্তু প্রবৃত্তিঃ ? (ষ) ।

আত্রেয়ী । নহি নহি (ম) ।

বিসৃজ্য গতঃ" ইত্যেবমেব" বাক্যং কর্ণং কর্ণসমীপে মুখমুপনীয় কথয়তীত্যর্থঃ । অবা-
ধ্যন্যেণামশ্রবণার্থং কর্ণং ইত্যুক্তম্ ।

(শ) বাসন্তীতি । অহহিতি মহাখিদি । দৈবনির্ঘাতঃ দুরদৃষ্টকৃতপ্রহারঃ ।

(ষ) বাসন্তীতি । মহাভাগে ! মহাভাগ্যবতি ! তে তব নির্মাণভাগঃ সৃষ্টে রংগঃ
জীবনস্য শির্ষাংশ ইত্যর্থঃ, ইদৃগৃহস্থঃ, যত্নবশরণা মহারণ্যে সততি বাক্যশির্ষঃ । সমাঙ্-
মহিষ্যাস্তব অশরণায়াঃ সত্যা মহারণ্যে মরণং নিতান্তবিস্ময়বিষাদকরমিতি ভাবঃ ।
রামভদ্র ! রামভদ্রেতি বিধাদে দিকৃতিঃ । রামভদ্র ! লীকাপবাদমাত্রেণ ত্বমৌদৃশী
প্রাণপ্রিয়তমাং নির্বাস্য নিতান্তগর্হিতং কৃতবানিতি ভাবঃ । অলং ত্বয়া নিন্দিতেনেত্যর্থঃ,
তব নিন্দ্যদানীং কিমপি ফলং নাস্তীতি ভাবঃ । বৃহত্তং ভূতং কা দশা জাতীত্যর্থঃ । ইতি
অস্মিন্ বিষয়ে কাचित্ প্রবৃত্তিঃ কাপি বাক্যে অস্মি কিমিত্যর্থঃ । তব জ্ঞাতীতি শির্ষঃ ।

(ব) আত্রেয়ী । (কর্ণে এইরূপ এইরূপ) ।

(ম) বাসন্তী । হায় ! হায় ! দারুণ দৈবনির্ঘাত । (এই বলিয়া
মূচ্ছিত হইলেন) ।

আত্রেয়ী । ভদ্রে ! আশ্বস্ত হউন আশ্বস্ত হউন ।

(ষ) বাসন্তী । হা প্রিয়সখি ! হা মহাভাগে ! তোমার জীবনের
শেষভাগ এইরূপ হইল ! রামভদ্র ! রামভদ্র ! অথবা তোমাকে দিয়া

বাসন্তী । হা কষ্টম্, আর্য্যাক্ৰম্যতৌবশিষ্টাধিষ্ঠিতৈ রঘুকুল-
গৃহে (১) জীবন্তৌ চ প্রবজ্জরাজীষু কথমিদং জাতম্ ? (হ)
আত্রেয়ী । ঋত্থশৃঙ্গসত্রে (২) গুরুজনস্তদাসীত । সম্প্রতি
পরিসমাপ্তং তদুদ্বাদশবার্ষিকং সত্ৰম্, ঋত্থশৃঙ্গেণ চ সম্পূজ্য
বিসর্জিতা গুরবঃ, ততো ভগবত্যক্ৰম্যতৌ “নাহং বধূরহিতামযোধ্যাং
গমিষ্যামী”ত্যাহ, তদেব রামমাতৃভিরনুমোদিতম্ । তদনু-
রোধাঙ্গগবতো বশিষ্ঠস্য পরিশুদ্ধা বাচো যথা—“বাল্মীকিতপোবনং
গত্বা তত্র বত্স্যাম” ইতি (জ) ।

(ম) আত্রেয়ীতি । নহি কাচিদপি প্রবজ্জরাজীতি শিষ্যঃ । অবধারণে দিকৃতিঃ ।

(হ) বসন্তীতি । আর্য্যাক্ৰম্যতৌবশিষ্টাধ্যায়ম্ অধিষ্ঠিতৈ অবলম্বিতৈ দুর্দৈ-
শান্তিযুক্তিদানাদিনা সর্বাঙ্গা রক্ষিত ইত্যর্থঃ । প্রবজ্জরাজীষু প্রাচীনাষু মহর্ষীষু
কৌশল্যাদিলিখ্যর্থঃ । ইদং সীতায়া নিবাসনম্ । অক্ৰম্যতৌবশিষ্টাদয়ঃ কথমস্মাদ্ভ্যাক্ষ-
ব্যাপারাত্ রামং ন নিবর্তিতবল্ল ইতি ভাবঃ ।

(জ) আত্রেয়ীতি । সম্পূজ্য দানমানাভ্যাং সত্ৰকথ্য । বিসর্জিতাঃ প্রেথিতাঃ গৃহে
বশিষ্টাদয়ঃ । রামমাতৃভিঃ কৌশল্যাভিঃ অনুমোদিতং কৃত্যব্যতয়া স্বীকৃতম্ । তদনু-
প্রায়োজন নাহি । আর্য্যো ! আর্য্যেয়ি ! লক্ষণ মোতাদেবীকে পরিত্যাগ
করিয়া সেই দশ বছরে ফিরিয়া গেলে পর মোতাদেবীর কি হইল, এত
দিশে কোন বুড়া ছা জনা আছে কি ?

(ম) আত্রেয়ী । না না ।

(হ) বাগম্বী । হায় কি কষ্ট ! প্রাচীন বাণীরা জীবিত থাকিতে
এবং আর্য্য অক্ৰম্যতৌ ও বশিষ্ঠকর্তৃক আশ্রিত রঘুকুলের গৃহে এ ঘটনা কি
কবিশ্য ঘটিল ?

(১) অধিষ্ঠিতেষু রঘুকদম্বকেষু ইতি পাঠান্তরম্ । (২) ঋত্থশৃঙ্গাশ্রমে ইতি
কচিৎ পাঠঃ ।

ବାସନ୍ତୀ । ଅଥ ସ ରାଜା କିମାରମ୍ଭଃ (୧) ସମ୍ପ୍ରତି ? (କ)

ଆତ୍ରେୟୀ । ତେନ ରାଜ୍ଞା କ୍ରତୁରଶ୍ବମେଧଃ ପ୍ରକ୍ରାନ୍ତଃ (ଖ) ।

ବାସନ୍ତୀ । ଅହଃ ! ଧିକ୍, ପରିଣୀତମପି (ଗ) ।

ରାଧାତ୍ ତାସାମ୍ ଅବନ୍ଧତୀକୌଶଲ୍ୟାଦୈନାମାୟହାତ୍ । ପରିଶୁଦ୍ଧା ନିର୍ଦ୍ଦୋଷାଃ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତା ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ।
ଅଭବନ୍ନିତି ଶ୍ମଶ୍ମା ।

(କ) ବାସନ୍ତୀତି । ଅଥ ପଥେ । ଆକ୍ରୋଶେନ ରାମଭଦ୍ର ଇତ୍ୟନ୍ତରା ରାଜା ଇତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ । କଃ
ପ୍ରଶ୍ନବିଷୟଃ ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟ ଇତି ଯାବତ୍ ଆରମ୍ଭୋ ଯସ୍ୟ ସଃ କିମାରମ୍ଭଃ । ସମ୍ପ୍ରତି କିଂ କୃତ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଗ) ବାସନ୍ତୀତି । ଯଥା “ଯଜ୍ଞମାନଃ ପଠତୀ”ତି ସ୍ମୃତିପ୍ରତିପାଦିତପାଠଭାବାତ୍ ମୂଳସ୍ୟ
ଯଜ୍ଞେ ଅଧିକାରାଭାବଃ “ନିଷ୍ପଦ୍ୟନ୍ତେ ପୂର୍ବେ ଯଦିବାନାଂ ନାବାଧିକାରଃ” ଇତି ମିମାଂସାଦର୍ଶନମତାତ୍
ତଥା “ସପତ୍ନୀକାଂ ଧର୍ମେଷାଚରନ୍ତି”ତି ବିଧୌ ସପତ୍ନୀକଲ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃବିଶେଷଣତୟା ଅଧିକାରୀତ୍ବେନ
ପରାଭାବେ ଯଜ୍ଞେ ଅଧିକାରାଭାବଃ ସ୍ୟାତ୍ । ଅତଏବ ନିର୍ବାସିତସୀତାସ୍ୟ ରାମସ୍ୟାପି ଦାରାନ୍ତର-
ମନ୍ତ୍ରିଣ ଯଜ୍ଞେ ଅଧିକାରୀ ନ ଯାଦୈବ କିନ୍ତୁ “କ୍ରତୁରଶ୍ବମେଧଃ ପ୍ରକ୍ରାନ୍ତଃ” ଇତି ଅବଗାତ୍ ରାମେଣ
ଦାରାନ୍ତରଂ ସଂଗ୍ରହୀତମେତି ନିଶ୍ଚିନ୍ତ୍ୟ ନିନ୍ଦତି ଅହତି । ଧିକ୍ ନିନ୍ଦାମୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ପରିଣୀତମପି
ଦାରାନ୍ତରଂ ସଂଗ୍ରହୀତମପୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରାଣପ୍ରିୟତମା ସୀତା ନିର୍ବାସିତା, ତଦନନ୍ତରଞ୍ଚେତ୍ ବିପତ୍ନୀକ-

(କ) ଆତ୍ରେୟୀ । ଶୁକ୍ରଜନେବା ତଥେନ ଅଧ୍ୟାତ୍ମିକେର ସାଞ୍ଜେ ଛିଦ୍ଧେନ । ସେଟି
ଦ୍ଵାଦଶ ବାଦିକ ସଞ୍ଜେ ଏଥେନ ସମାପ୍ତ ହେଇଛେ ଏବଂ ଅଧ୍ୟାତ୍ମିକ ମନ୍ତ୍ରିକେ କରିବା
ଶୁକ୍ରଜନଗଣକେ ବିଦ୍ୟାୟ ଦିଆଛେନ ; ତାହାର ପରେ ଭଗବତୀ ଅବସ୍ଥାବେ ବଞ୍ଚିଦେନ—
“ଆମି ମୌତାବିହେନ ଅବେଷାତେ ସାହେବ ନା ।” ରାମେର ସାତ୍ତ୍ଵିକତା ତାହାହି
ଅନ୍ତରାଦେନ କରିଦେନ । ତାହାଦେର ଅନ୍ତରୋଦ୍ଧେ ଭଗବାନ୍ ବାସିଷ୍ଠେର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ବାକ୍ୟ
ସ୍ଵରୂପ—“ଆମର ବାସିଷ୍ଠିକିର ତପୋବେନ ସାହେବା ବାସ କରି ।”

(କ) ବାସନ୍ତୀ । ସେ ରାଜା ଏଥେନ କି ଆରମ୍ଭ କରିଛାଛେନ ?

(ଖ) ଆତ୍ରେୟୀ । ସେ ରାଜା, ଅଶ୍ବମେଧସଞ୍ଜ ଆରମ୍ଭ କରିଛାଛେନ ।

(୧) କିମାଚାର ଇତି ପାଠଭେଦଃ ।

आवेयी । शान्तं पापम् (घ) ।

वासन्ती । का तर्हि यज्ञे सहधर्मचारिणी ? (ङ)

आवेयी । हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः (च) ।

वासन्ती । हन्तभोः (छ) ।

१० । वज्रादपि कठोराणि सृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥७॥

एव तिष्ठेत्तदापि कियानाश्रमः स्यात् मन्त्रप्रेमिकत्वात्, परिणयान्तरं कृते तु मिथ्या-
प्रेमिकतया रामस्य नितान्तलघुचेतस्त्वमेव सम्भाष्यत इति भावः ।

(घ) आवेयीति । पापं पापवत् अकृच्छिकरं रामस्य परिणयान्तररुष्वन्वैयवाकां
शान्तं विरतं भवत्वित्यर्थः । रामेण परिणयान्तरं न कृतमिति भावः ।

(ङ) वासन्तीति । सहधर्मचारिणी अभिन्नतया धर्मकारिणी पद्वीत्यर्थः ।

(च) आवेयीति । हिरण्मयी भर्गनाम्नैतित्यर्थः सीताप्रतिकृतिः सीतायाः प्रतिमा,
यज्ञे सहधर्मचारिणीति वाक्यशेषः । यत्कञ्चैतत्--

“यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गाधूमा ब्राह्मीनामिव शालयः ॥”

इति कात्यायनवचनान् ।

(छ) वासन्तीति । हन्तभोरिति हर्षविषादमूचकमेकमव्ययम् ।

११ । वज्रादपि कठोराणि निष्ठुराणि कथमन्यथा प्राणप्रियतमां निर्वासयितुं
समर्थान्नीति भावः, तथा कुसुमादपि सृदूनि पुष्पादपि कीमलानि स्नेहपरतन्त्राणीत्यर्थः

(ग) वासन्ती । शय ! शय ! आवार विवाहं करिग्राहेन ।

(घ) आवेयी । ऐ पापं अश्रमं कविनेन ना ।

(ङ) वासन्ती । तवे सज्जे सहधर्मिणी के ?

(च) आवेयी । सीतारं अर्गमयो प्रतिमूर्ति ।

(छ) वासन्ती । आश्रया बटे ।

আত্রেয়ী । বিসৃষ্টশ্চ বামদেवानুমন্বিতো মেধ্যোঽখৈঃ,
উপকল্পিতাশ্চ যথাশাস্ত্রং তস্য রচিতারঃ, তেষামধিষ্ঠাতা চ
লক্ষ্মণাভ্যজশ্চন্দ্রকেতুঃ দত্তদিব্যাশ্বসম্প্রদায়ঃ চতুরঙ্গসাধনা-
ন্বিতোঽনুপ্রহিতঃ (১) (জ) ।

কথমন্যথা নির্বাসিতায়াঃ সীতায়াঃ প্রতিমাং সহধর্ম্মাচরণার্থমবলম্বন্ত ইতি ভাবঃ ।
লোকোত্তরাণাং লোকশ্রেষ্ঠানাং চেতাঁশি মনাঁশি কী জনো বিজ্ঞাতুং যথার্থং তথা বীজুন্মূ অর্হতি
অপি তু কীঽপি নেতৃত্বঃ । প্রাণপ্রিয়তমা নির্বাসিতেনি বিধাদঃ, পুনশ্চস্যেব এব প্রতিমা যজ্ঞে
সহধর্ম্মাচরণায়াবলম্বিতেনি আদরাতিশয়প্রকাশাত্ হর্ষঃ । লীকাপবাদজনিত প্রজাবিরাগ-
মীচনার্থমেব সীতা নির্বাসিতা, রামস্য তু সীতাং প্রতি গাঢ়বিশ্বাসঃ প্রণয়াতিশয়শ্চাস্যেব
ইতি ভাবঃ ।

অথ কঠোরমুদৌর্বির্ভূতপর্শাঃ সঙ্কটনাতিঘমালঙ্কারঃ, তথা অপ্রস্তুতাত্ লীকোত্তরসামান্যাত
প্রস্তুতস্য রামরূপবিশেষস্য প্রতীতৈরপ্রস্তুতপ্রশংসা অর্থোপপত্তিশ্চ ইত্যেতেষামঙ্গাঙ্কিভাবেন সঙ্করঃ ।

হৈল্যে হিগম্ভঃ, তথা চ চেতৌবেচিত্রাণাং বিজ্ঞাতুং নার্হতীত্যর্থঃ ॥৩৥

(জ) আত্রেয়ীতি । বামদেবেন তদাখ্যেন কেনচিন্মুনিনা অনুমন্বিতঃ মন্ত্রপাঠেন
সংস্কৃতঃ, মেধ্যঃ যজ্ঞে হি'সনীয়ঃ "মেধ হি'মায়া"মিত্যস্মাত্ ঘ্যন্ "অশ্বমেধে হি কিংনাশ-
মাংসৈর্হুয়ত" ইতি প্রয়োগে দ্রষ্টব্যম্ । বিসৃষ্টঃ প্রেরিতঃ । শাস্ত্রং শাস্ত্রবিধানমনতিক্রম্যতি
যথাশাস্ত্রং তস্য অশ্বস্য রচিতারঃ উপকল্পিতাঃ নির্দ্দিষ্টাঃ, অধিষ্ঠাতা নেতা সেনাপতিব্রিতি
য়াবৎ দত্তো দিব্যানামুত্কট্যানামস্তাণাং সম্প্রদায়ঃ সমূহী যস্মৈ সঃ, চত্বারি অঙ্কানি যস্য
তেন চতুরঙ্গেন সাধনেন সৈন্যেন অন্বিতঃ যুক্তঃ অনুপ্রহিতঃ তস্যাস্থস্য পশ্চাত্ প্রেরিতঃ ।
রামেণেতি শ্রীষঃ ।

"ইত্যশ্বরথপাদাতং সেনাঙ্কং স্যাস্ততুশ্চ"মিত্যমরঃ ।

লোক শ্রেষ্ঠদিগের চিত্ত, বজ্র হইতেও কঠিন, (আবার) পুষ্প হইতেও
কোমল ; সুতরাং সেই চিত্ত, কে বুঝিতে পারে ? ॥৭৥

(জ) আত্রেয়ী । মহর্ষি বামদেবকর্তৃক অভিমন্ত্রিত ছেদনীয় অশ্ব,

(১) চতুরঙ্গবলান্বিতোঽনুপ্রহিতঃ ইতি পাঠভেদঃ ।

বাসন্তী । (সন্তো হকৌতুকাস্তম্) কুমারলক্ষ্মণস্যাপি পুত্রঃ ?
হন্ত ! মাতর্জীবামি (ভ্ৰ) ।

আত্রেয়া । অত্বান্তরে ব্রাহ্মণেন মৃতং পুত্রমুত্ক্ষিপ্য রাজদ্বারে
সৌরস্তাডনমব্রহ্মণ্যমদৃঘোষিতম্, তর্তো ন রাজাপরাধমন্তরেণ
প্রজাস্বকালমৃত্যুশ্চরতীতি আত্মদোষং নিরূপয়তি করুণাময়ে
রামমদ্রে সহসেবাশরীরিণী বাগুদচরত্—(জ)

(ভ্ৰ) বাসন্তীতি । স্নিগ্ধলক্ষ্মণনামশ্রবণান্ স্নেহঃ, তত্পুত্রঃ সেনাপতিরিত
কৌতুকম্, দ্রষ্টুমশকত্বাদসমিতি বোধ্যম্ । কুমারী বালকঃ । য' লক্ষ্মণ' চুদ্রবালকমি-
দ্রষ্টবতী, তস্য পুত্রঃ, স চ সেনাপতিরিত মহত্ কৌতুকম্ আশ্রয়্যেতি ভাবঃ ।

যথা “ভূতমস্মি ভূতমস্মী”ত্যাদি লৌকিকীকৃতৌ দ্বিতীয় “ভূতমস্মী”তি বাক্যমেব বিক্ষয়-
ব্যজ্যকং তথাবাপি “মাতর্জীবামী”তি বাক্যমেব বিক্ষয়ব্যজ্যকমিতি দিব্ । হন্ত হর্ষে ।

(জ) আত্রেয়ীতি । অত্বান্তরে অস্মিন্নবকাশে সময় ইত্যর্থঃ । ব্রাহ্মণেন কেচিদিতি
শিষঃ । উত্ক্ষিপ্য উত্তীল্য সংস্থাপ্যেত্যর্থঃ । সৌরসৌরস্তাডনেন সহ ইতি সৌরস্তাডনং
বচসি করাঘাতং কৃত্বেত্যর্থঃ । ব্রহ্মণি বিপ্রায় দ্বিতং ব্রহ্মণ্যম্, ন ব্রহ্মণ্যম্ অত্র ব্রহ্মণ্যং
ব্রাহ্মণস্যাহিতম্ অমঙ্গলমিত্যর্থঃ । উদৃঘোষিতম্ উচ্চৈঃ শব্দিতম্ অত্র ব্রহ্মণ্যমিতি কৃত্বা
উচ্চৈঃ শব্দঃ কৃত ইত্যর্থঃ । তসসদনন্তরম্ । অন্তরেণ বিনা । আত্মদোষম্ আত্মনঃ
প্রাসনদোষং নিরূপয়তি নির্ণয়তি মতি । করুণাময়ে, অন্যথা অনেককীটপ্রজংস্বরস্য রামস্য
কস্যচিন্ পুত্রমরণাদৃগে ন স্যাदिति ভাবঃ । মহসা তত্ক্ষণাত্ । শরীরং শরীরা-
দুত্পত্তিঃ সা বিদ্যতে যস্মা ইতি শরীরিণী কেচিদ্দুষ্কারিতা সা ন ভবতীত্যশরীরিণী
আকাশবাণীত্যর্থঃ । উদচরত সল্লিতা ।

ছাড়িয়াও দেওয়া হইয়াছে ; শাস্ত্রানুসারে তাহার বক্ষকও নির্দিষ্ট করা
হইয়াছে ; লক্ষ্মণের পুত্র চলকেতুকে সেই অশ্রুক্ষকদিগের নেতা করিয়া,
দিব্য অশ্বসমূহ দিয়া, চতুঃপদ গৈরুসম্বিত অবস্থায় পিছনে পাঠাইয়াছেন ।

(ক) বাসন্তী । (স্নেহ, কৌতুক ও অশ্রুপাতের সহিত) কুমার
লক্ষ্মণেরও আবার পুত্র ! হায় ! মা বাঁচিলাম ।

“ଶମ୍ଭୂକୋ ନାମ ବୃଷଳଃ ପୃଥିବ୍ୟାଂ ତପ୍ୟତେ ତପଃ ।

ଶୀର୍ଷଞ୍ଚ୍ଛେଦ୍ୟଃ ସ ତେ ରାମ ! ତଂ ହତ୍ବା ଜୀବୟ ହିଞ୍ଜମ୍” ॥୮॥

ଇତ୍ୟୁପଶ୍ଚୁତ୍ୟୈବ କ୍ରପାଞ୍ଚପାଞ୍ଚିଃ ପୁଷ୍ପକଂ ବିମାନମାରୁହ୍ୟ ସର୍ବା ଦିଶୋ
ବିଦିଶସ୍ତ ଶୂଦ୍ରତାପମାନ୍ବେ ଧନ୍ୟାୟ ଜଗତ୍ପତିଃ ସଞ୍ଚରିତୁମାରବ୍ଧବାନ୍ (ଟ)

ରାଜାପରାଧାତ୍ ପ୍ରଜାନାମୁପଦ୍ରବ ଓକ୍ତୀ ମହାଭାରତେ—

‘ଭନାପୁଶାମନାଦ୍ରାଞ୍ଜୋ ମହାଭୀତିରୁପସ୍ରବଃ ।

ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ୍ତି ଚ ନିୟତମକାଳଃପୁରୀତୟଃ ॥”

ଅଶରୀରିଣୀଂ ବାଚନାହ ଶମ୍ଭୁ କ ଇତି । ଶମ୍ଭୁ କୋ ନାମ ବୃଷଳଃ ଶୂଦ୍ରଂ ପୃଥିବ୍ୟାଂ ତପନ୍ନପ୍ୟତେ
ଚରତୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ହେ ରାମ ! ତେ ତବ ସ ଶମ୍ଭୁ କଃ ଶୀର୍ଷେ ମଳକାବଞ୍ଛେଦି ଞ୍ଛେଦ୍ୟଃ ଞ୍ଛେଦନାର୍ହଃ
ତସ୍ୟ ଶିରଃଞ୍ଚେଦଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଇତ୍ୟର୍ଥଂ । ଅତଏବ ତଂ ହତ୍ବା ହିଞ୍ଜଂ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟୁପତଂ ଜୀବୟ ।

“ଶୀର୍ଷଞ୍ଚ୍ଛେଦ୍ୟ” ଇତି “ଗଲେ ବଜ୍ରା ଗୌ” ରିତିବଦ୍ଧିକରଣେ ମମମ୍ଭୋ ॥୮॥

(ଟ) ଇତ୍ୟୁପେତି । ଅତଏବଶଞ୍ଚ୍ଚଃ ଶୀଘ୍ରତ୍ବସୁଚନାୟ । ଜଗତ୍ପତିଃ ପୃଥିବୀପୁରୀ ରାମଃ
କ୍ରପାଞ୍ଚପାଞ୍ଚିଃ ଶ୍ବହ୍ରନ୍ତଃ ମନ ପୁଷ୍ପକଂ ପୁଷ୍ପକନାମକଂ ବିମାନଂ ଶ୍ଯାମୟାନମ୍ । ବିଦିଶଃ
ଅଗନ୍ୟାଦିକୀର୍ଣ୍ଣାନ୍ ।

“ଦିଶୋଽଧି ବିଦିକ୍ ସ୍ତ୍ରିୟା”ମିତ୍ୟମରଃ ।

(୧୫) ଆବେଶ୍ଚୋ । ଏହି ସମୟେ ଏକ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ରାଜାଙ୍କାବେ ନିଜେର ଯୁଦ୍ଧ
ପୁତ୍ରଙ୍କେ ବାଧିଥିଲା, ବଞ୍ଚେ ଆସାତେବ ସହିତ ଅବକ୍ଷଣା (ବ୍ରାହ୍ମଣେର ଅଗନ୍ୟା) ସୋଷଣା
କରିଲେନ । ତାହାର ପର, ‘ରାଜାବଦୋଷ ଭିନ୍ନ ଶ୍ରାବ୍ୟାଦେର ନୟୋ ଅକାଳକୃତ୍ତା
ଭୟ ନା’ ଏତ୍ରକ୍ରମେ ଦୟାମୟ ରାମଭଦ୍ର, ନିଜେର ଦୋଷ ନିରୂପଣ କରିତେ ଲାଗିଲେ
ହଠାତ୍ ଦୈବବାଣୀ ଉଦ୍ଧୃତ ହଟିଲ—

ଶମ୍ଭୁକନାମକ କୋନ ଶୂଦ୍ର, ପୃଥିବୀତେ ତାହା କରିତେହେ ; ହେ ରାମ !
ତାହାର ଶିବଶ୍ଚେର କରା ତୋମାର ଉଚିତ ; ଅତଏବ ତାହାକେ ହତ୍ୟା କରିସା
ବ୍ରାହ୍ମଣବାଳକକେ ବାଞ୍ଚାଓ” ॥୮॥

(ଟ) ଇହା ଅନିୟାତେ ଭୂପତି ରାମ ଶଞ୍ଜାହତେ ପୁଷ୍ପକବିମାନେ ଆରୋହଣ

वासन्तो । शम्बूको नाम धूमपः शूद्रोऽस्मिन्नेव जनस्थाने
तपश्चरति तदपि नाम रामभद्रः पुनरपीदं वनमलङ्कृत्यात् (ठ) ।

आत्रेयी । भद्रे ! गम्यतेऽधुना ।

वासन्ती । एवमस्तु, कठोरीभूतोऽयं दिवसः । तथाहि—(ड)

कण्डूलद्विपगण्डपिण्डकषणोत्कम्पेन सम्पातिभि-
र्वर्गमस्त्रंसितवन्धनैः स्वकुसुमैरर्चन्ति गोदावरीम् ।

कायाऽपस्किरमाणविष्किरमुखव्याकृष्टकौटत्वचः

कूजत्कान्त-(१) कपोतकुक्कुटकुलाः कुले कुलायद्रुमाः ॥८॥

(ठ) वासन्तीति । धूमपा यज्ञीयधूममावपानकारी नित्यीपवासीत्यर्थः । तदस्मात्
हेतीः । अलङ्कृत्यात् आगमनेन शोभयेत् । प्रथमोऽपिशब्दः प्रथमं, नामशब्दः सभावा-
नायाम् । अलङ्कृत्यादिति सभावनां कर्तुमर्हामि किमित्यर्थः । द्वितीयोऽपिशब्दः समुच्चये ।

(ड) वासन्तीति । कठोरीभूतः दारुणातपसन्तापाद्दुरतिक्रम इत्यर्थः । तथाहि
तमेवार्थं जानीहीत्यर्थः ।

कण्डूनिति । कूले तीरे गोदावर्या इत्यर्थः स्थिता इति शेषः । कायायाम् अपस्किर-
माणः कौटवद्विकरणार्थं तरुषु चञ्चाघातं कुर्वन्तो ये विष्किराः पक्षिणः, तेर्मुखैः करणभूतैः
करिशा, सेइ शूद्र तपश्चरति अष्टमशतं निमिषं, समस्त दिक् षु त्रिदिक् विऽरुण
करिते आरुञ्ज करिशाहेन ।

(१) वासन्ती । यज्जेर धूमपा पानकारी शम्बूकनामक शूद्र, एते
जनस्थानेइ तपश्चरति । ता, आचारं कि रामश्च एते वनके
अलङ्कृत करिबेन ?

आत्रेयी । भद्रे ! एतन् वाहे ।

(ड) वासन्ती । इहाइ हठक । एहि दिनटा कठिन इहाइ पाड़ाइयाछे ।
ताहाइ देख—

(१) कूजत्कान्त इति पाठान्तरम् ।

(ইতি পরিক্রম্য নিष्কান্তে ।) (৬)

ব্যাঙ্কটা আকৃষ্ট বহিস্কৃতঃ কীটা যাম্য; ত স্মরীক স্বর্ধী বক্ষলানি যেষাং তে তথীক্কা', তথা
কৃজন্নি শব্দায়মানানি ক্রান্তানি আতপতাপাত্ খিন্নানি কপৌতকুট্টানাং কুলান্ সমূহা
যেষু তে তথীক্কা; কুলায়দুমা; নীডবৃক্ষা; কণ্ডুলানাং কণ্ডূয়নযুক্তানাং দ্বিপগণ্ডপিপ্লানাং
হস্তিকপীলদেশানাং কণ্ঠগণ ঘর্ষণেন য উত্কম্প; চলনং তেন সম্প্রতিমি; পতঙ্গি; তথা
ঘর্ম্মণ আতপতাপিনে সংসিতানি ধ্বস্তানি বন্মনানি বৃন্তানি যেষাং তৈ; স্বকুসুমৈ; স্বকীয়পুষ্পৈ;
গোদাবরো নদীম্ অর্জ্জ্বন্তি পূজয়ন্তীব । দাক্ষণাতপতাপস্বৈবায়ং ব্যাপার ইতি ভাবঃ ।

অথ অর্জ্জ্বন্তীত্যত্র ইবশব্দাভাবাত্ ব্রহ্মাণাচ্চ পূজনাগ্নীয়ত্বাত্ ইবশব্দোऽপ্যাহার্য ইতি
প্রতীযমানা ভাবাভিমানিনো ক্রিযাত্প্রচালঙ্কারঃ স্বভাবোক্তিথ্যেনযৌজ্ঞাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ
ব্রত্য়নুপ্রাসয় শব্দালঙ্কারঃ ।

“ব্রিষ্কিরপতবয়ঃ” “কুলায়াং নীডমস্ত্রিযা” মতি চামরঃ । “ঘর্ম্মঃ স্যাদাতপে
গ্নীম্ ঽপ্যমস্বং দাম্ভমারপী” তি মেদিনী ।

অর্জ্জ্বন্তিরয়ং ভৌবাদিকঃ । কণ্ডূরূপামস্মীতি কণ্ডূলাঃ সিধ্যলাদিত্বাচ্চ ।
অপস্কিরমাণ ইতি অপপূর্ব্বান্ কিরতে: “অপস্কির” ইত্যত্মনেপদবিধানবিষয়ত্বাদানশ্
“অপাশ্চতুষা” দিত্বাদিনা সূত্ ।

শাদূলবিকীড়িতং ব্রলম্ ॥৫॥

যাহাতে পাখীর বাসা আছে, এইরূপ বহুতর বৃক্ষ, তাঁরে রহিয়াছে,
কপোত ও কুটুপক্ষিসমূহ আতপতাপে সন্তপ্ত হইয়া, তাহাতে বসিয়া রব
করিতেছে; আর কতকগুলি পক্ষী ছায়াতে থাকিয়া, চঞ্চুর আঘাত করিয়া,
মুখদ্বারা বৃক্ষের বকল হইতে কীট আকর্ষণ করিয়া বাহির করিতেছে;
এদিকে কণ্ডুয়নশালী হস্তীগণ গণ্ডদেশ ঘর্ষণ করায় বৃক্ষের কম্পনবশতঃ
আতপে শিথিলবৃত্ত পুস্পসমূহ পতিত হইতেছে; ইহাতে বোধ হইতেছে
যেন, ঐ বৃক্ষসকল ঐ পুস্পসমূহদ্বারা গোদাবরী নদীর পূজা করিতেছে ॥৬॥

विष्कम्भकः (ण) ।

(ततः प्रविशति सदयोद्यतखड्गा रामभद्रः (त) ।

रामः । रे हस्त ! दक्षिण ! मृतस्य शिशोर्हिजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।

रामस्य गात्रमसि, दुर्वहगर्भखिन्न-

सीताविवासनपटोः (१) करुणा कुतस्ते ? ॥१०॥

(ठ) इतीति । परिक्रम्य इतस्ततः पादविचेपं कृत्वा निष्क्रान्तं भावेयीवासन्तः-
विति शेषः ।

(ण) विष्कम्भकः । भूतानां भाविनीनाञ्च घटनानामुपस्थापकः संयोजको वा संचितः
प्रवक्ष्यो विष्कम्भकः । तथा च साहित्यदर्पण—

“वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

संचितार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥”

तथा चास्मिन् प्रवक्ष्ये सीतानिर्वासनं कुशलवर्जान्ना, तथीर्वाङ्गीकिसमीपे समर्पणं
शिखा चेत्यादीनामतौतघटनानामुपस्थापनं तथा शस्त्रकवधार्थः रामस्य भ्रमणम्, शस्त्रक-
वधः, अश्वमेधाधीजनञ्चेत्यादीनां भाविष्यद्घटनानामुपस्थापनं द्रष्टव्यम् । स चायं शुद्धी
विष्कम्भकः मध्यमाभ्यामावेयीवासन्तीभ्यां प्रयोजितत्वान् । यथा साहित्यदर्पणः—

“मध्यं न मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां समप्रयोजितः ।

शुद्धं स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥”

(त) तत इति । सदयं सकरुणम् उद्यत उत्तोलितः खड्गो येन सः वधाह्वापराधं
विना वधोद्यमान् सदयैत्युक्तम् ।

(८) (इह) पर आदेश्यौ ७ वासन्ती कतिपय पदक्षेप करिष्यां चरिष्यां
गेलेन ।)

(९) विष्कम्भकः ।

(त) (तदनन्तरं द्वारं सहितं २७ उद्गोलनं करिष्यां, रामचन्द्रं प्रवेशं ।)

(१) सीताप्रवासनपटीरिति पाठान्तरम् ।

ରେ ହୁଣ୍ଡେ । ରେ ଇତ୍ୟବଜ୍ଞେ ଯସଂସ୍ବୋଧନମୁଚକମବ୍ୟୟମ୍ । ଅବଜ୍ଞା ଚ ଶ୍ରୀତାନିର୍ବାସନକରଣା-
ର୍ଦ୍ଧେତି ବାଧ୍ୟମ୍ । ରେ ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତ ! ଯତସ୍ୟ ହିଞ୍ଜସ୍ୟ ଶିଶୋଃ ବ୍ରାହ୍ମଣଶାଳକସ୍ୟ ଜୀବାତର୍ବ
ଜୀବନାୟ ଶୂଦ୍ର ଏବଂ ମୁନିସ୍ଥାନ୍ କ୍ରମାଣାଂ ଯଦ୍ବିଂ ବିଷ୍ଠଜ ନିଷ୍ପଦି, ବ୍ରାହ୍ମଣାଂ ଶିଶୁଜୀବନମିବ
ପ୍ରହାରସ୍ୟ ମୁଖ୍ୟମୁଦ୍ଦିଷ୍ଟ୍ୟ ନ ତୁ ଶଂସ୍ବ କୁହନ୍ତିତି ଭାବଃ । ନନୁ ପ୍ରହାରଶିଷ୍ୟାପରାଧାଭାବି କଥଂ
ପ୍ରହରାମି ଦର୍ଯ୍ୟେ ମାଂ ନିବାରୟତୀତ୍ୟାହୁର୍ବଳଂ ରାମସ୍ୟ ଗାତ୍ରମ୍ ଅଜ୍ଞାମିତ୍ୟର୍ଥଃ ଅସି ଭବସି, ତେନ
କିମିତ୍ୟାହ ଦୁର୍ବହ୍ନି ଯଂ ଗର୍ଭଭାର ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ତେନ ଯଦ୍ବା ଶ୍ରାନ୍ତା ଯା ଶ୍ରୀତା ତସ୍ୟା ବିବାସନେ
ବନପ୍ରେରଣେ ପଟୁନିପୁଣ୍ୟସ୍ତସ୍ୟ ତେ ତବ କ୍ରୁରଃ କରୁଣା ଦୟା କ୍ରୂରାପି ନିତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରାପ୍ତେଣ ସର୍ବସ୍ତ୍ରୈଃ
କାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣହସ୍ତେନ କ୍ରିୟମାଣତ୍ବାତ୍ ଶ୍ରୀତାନିର୍ବାସନସ୍ୟାପି ଦକ୍ଷିଣହସ୍ତେନିବ କ୍ରତୁର୍ଭାବି-
ରପଚାରାତ୍ ସଞ୍ଜଞ୍ଚିତେ । ଯଃ ପୂର୍ଣ୍ଣଗର୍ଭଭାରକ୍ରାନ୍ତାଥାଂ ପ୍ରାଣପ୍ରିୟତମାଥାଃ ଶ୍ରୀତାଥା ନିର୍ବାସନଂ
କ୍ରତୁବାନ୍, ତସ୍ୟ ତବ ନିଃସମ୍ପର୍କସାପରାଧଜନପ୍ରହାରେ ଦୟା ନ ସମ୍ଭବ୍ୟିତି ଭାବଃ ।

ଅଥ କରୁଣାଭାବଂ ପ୍ରତି ଶ୍ରୀତାବିବାସନପଟୁତ୍ବଂ ହେତୁରିତି ପଦାର୍ଥହେତୁକଂ କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗମଲଙ୍ଘାରଃ
ଅର୍ଥାପତ୍ତିର୍ଯେତ୍ୟନୁସନ୍ଧାୟିତ୍ବମ୍ ନ ସଞ୍ଜଞ୍ଚିତଃ ।

“ଜୀବାନ୍ତରନ୍ଧ୍ରାଂ ଭବ୍ୟଂ ଜୀବିତେ ଜୀବନୌଷଧେ” ଇତି ମେଦିନୀ ।

ନନ୍ “ଅଗ୍ନିହୋତ୍ରଂ ତପଃ ସତ୍ୟଂ ବେଦନାଞ୍ଚାନୁପାଳନମ୍ ।

ଆତିଥ୍ୟଂ ବୈଶ୍ବଦେବସ୍ୟ ଇଷ୍ଟମିତ୍ୟଭିଧୀୟତେ ॥

ଈଷ୍ଟାପୂର୍ତ୍ତୀ ହିଞ୍ଜାତୀନାଂ ଧର୍ମଃ ସାମାନ୍ୟ ଇଷ୍ଟତେ ।

ଅଧିକାରୀ ଭବେଚ୍ଛୁଦ୍ରଃ ପୂର୍ତ୍ତଧର୍ମଂ, ନ ବୈଦିକେ ॥”

ଈତି ହାରୀତବଚନାତ୍ ଶୂଦ୍ରସ୍ତେ ତପଃପ୍ରାପ୍ତେ ଅଧିକାରାଭାବାତ୍ ପାପମିବ, ଅତଏବ ଅପରାଧୋଽପି
ମନୁସ୍ୟ ଏବଂ କିନ୍ତୁ ସ ନ ପ୍ରାଣଦଂଢ଼ାଈଃ ଇତି ସତ୍ୟମ୍, “ଶଂସ୍ବ କୁଂ ନାମ ବଞ୍ଚନଃ” ଇତ୍ୟାଦ୍ୟାକାଶବାଣୀ
ବିଶ୍ବାକ୍ଷାଦିବ ରାମେଣ ଶଂସ୍ବ କୁସ୍ୟ ପ୍ରାଣଦଂଢ଼ଃ କ୍ରତୁଃ ନ ତୁ ଶାସ୍ତ୍ରତ ଇତି ଦିକ୍ ।

ବସନ୍ତତିଳକା ଚିତ୍ରମ୍ ॥୧୦॥

ରାମ । ରେ ଦକ୍ଷିଣହସ୍ତ ! ତୁମି ଯୁକ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣଶିଶୁର ଜୀବନେର ଗୁଣ ଶୂଦ୍ର
ତପସ୍ବୀର ପ୍ରୀତି ତରବାରିବ ଆବାତ କର । ତୁମି ରାମେବ ଅଜ୍ଞ ହୁଏଥାହ ; ସେହି
ଗୁଣୁହି ତୁର୍କୁହି ଗର୍ଭେର ଭାରେ କ୍ରାନ୍ତ ଶ୍ରୀତାନ୍ ନିର୍ବାସନେ ସମର୍ଥ ହୁଏଥାହ ; ଅତରାଃ
ତୋମାର ଦୟା କୋଥାୟ ? ॥୧୦॥

● (अथ कथञ्चित् प्रहृत्य) कृतं रामसदृशं कर्म, अपि जीवेत्-
स ब्राह्मणशिशुः ? (थ)

(प्रविश्य) दिव्यपुरुषः । जयति जयति देवः (द) ।

दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे

सञ्जीवितः शिशुरयं मम चेयमृद्धिः ।

शम्बूक एष शिरसो चरणौ नतस्ते

सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥११॥

(थ) अथेति । अथ अनन्तरम् । कथञ्चित् कटेनेत्यर्थः, प्रहारायोग्यं अपराधिनं प्रहारकरणं दुःखमेव स्यादिति कवेरभिप्रायः । रामसदृशं रामोचितम् । येन निरपराधायाः सौतायः निर्वासनेन हृत्य कृता तस्य अतिदृशंस्य रामस्य निरपराधशम्बूकहत्याकरणं योग्यमेव अनुरूपत्वादिति भावः । गभीरविषादोत्पत्तिरियम् । आदिशब्दः प्रश्ने ।

(द) प्रविश्येति । दिव्यपुरुषः स्वर्गाद्याकृतिविशिष्टः कथित् पुरुष इत्यर्थः ।

दत्तेति । यमादपि दत्तम् अभयं देन तादृशं भगवन्नागादण्डवतारतया दमभयनिवारक इत्यर्थः । देवयोनिविशेषः शम्बूकं रामं नारायणावतारत्वेन जानातीति तस्य ईदृशीतिः सङ्गच्छत इति भाव्यम् । त्वयि रामचन्द्रं दण्डधारे दण्डधारिणि सति अभयं शिशुः सञ्जीवितः, मम च इयं दिव्याकृतिनाभरुपा ऋद्धिः अभ्युदयः । अतएव एष शम्बूकः शिरसा ते तव चरणौ नतः नमस्करोतीत्यर्थः । ननु दण्डविधानात् कथमृद्धिः स्यादित्याह सत्सङ्गजानि सतां संसर्गादुत्पन्नानि निधनान्यपि मरणान्येव तारयन्ति "सदृहत-सन्निकर्षो हि क्षणार्धमपि शस्यते" इत्युक्तेः पापादुद्धारयन्तीत्यर्थः ।

अथ दण्डरूपकारणात् ऋद्धिरूपविरुद्धफलोत्पत्तेर्विषमताङ्कारः, तथा ऋद्धिरूपविशेषस्य सत्सङ्गजातनिधनकृततारणरूपसामान्येन समर्थनत आद्योत्तरन्यासस्य अनयोः संसृष्टिः ।

(थ) (तदनन्तरं कोन एकद्वारे प्रवेश करिही, रामेर ऐपूङ्ग काथा करिगछ ; एतन मेहे आशङ्कबादक दौडिबे कि ?

(द) कोन दिवापुरुष । (प्रवेश करिगछ) राजार जइ हटै ।

রামঃ । ইয়মপি প্রিয়' নঃ, তদনুভূয়তামুগ্রস্য তপসঃ
পরিপাকঃ (ধ) ।

যত্নানন্দাশ্চ মৌদাশ্চ যত্র পুংসাশ্চ (১) সম্পদঃ ।

বৈরাজা নাম তে লোকাস্তৈজসাঃ সন্তু তে ধ্রুবাঃ (২) ॥১২॥

রাজদণ্ডস্য পাপনাশকত্বমভ্যুদয়হেতুত্বাচ্চ মনুঃ—

“রাজমিধৃতদণ্ডাস্তু কৃতা পাপানি মানবাঃ ।

নির্মলাঃ স্বর্গমাযান্তি সন্তঃ স্কৃতিনো যথা ॥”

বসন্ততিলকা ব্রতম্ ॥১১॥

(ধ) রাম ইতি । ইয়মপি ব্রাহ্মণশিশৌর্জীবনং তব চ দিব্যদেহপ্রাপ্তিঃ এতৎ ইয়মবী-
ত্যর্থঃ । যত্রপি ব্রাহ্মণশিশৌর্জীবনমেব ইত্যায়া মুখ্যমুদ্দেশ্যমাসীৎ তথাপি প্রসঙ্গসিদ্ধাপি
শম্বকস্য দিব্যদেহপ্রাপ্তিঃ প্রৌতিজনিকৌব সত্যং পরাভ্যুদয়দর্শনে প্রীতীরেব সম্ভবাদিতি
भावঃ । তৎ তস্মাৎ । সত্যস্য দারুণস্য দুষ্করস্যত্যর্থঃ । পরিপাকঃ ফলম্ । শূদ্রস্যৈব
তপস্যনধিকারঃ, কিন্তু দেবযোনিবিশিষ্টস্য শম্বকস্য তপস্যধিকার আসীদেব ; অতএব তস্য
ফলমপি সম্ভবল্যেবেতি बोध्यम् ।

কিন্তু ফলমিত্যাচ্চ যত্র ইতি । যত্র যেষু লোকেষু আনন্দাঃ ব্রহ্মপ্রীতয়ঃ, মৌদা নানাবিধ-
সম্মোহাঃ, যত্র যেষু চ পুংসাঃ পবিত্রা ন তু মর্ত্যবৎ দুর্ব্যবহারাদিনা কলুষিতাঃ সম্পদঃ
ঘনজলাদিসম্পত্তয়ঃ সন্তীতি শিষ্যঃ । বিরাজো ব্রাহ্মণ ইমে ইতি বৈরাজা ব্রহ্মসম্বন্ধীয়াঃ

আপনি যম হইতেও অভয় দিয়া থাকেন ; আপনি আমার প্রাণদণ্ড
করিলে, এই শিশু জীবিত হইয়াছে, আমারও এই সম্পদ হইয়াছে । এত
শম্বক, মস্তকদ্বারা আপনার চরণে নমস্কার করিতেছে । সজ্জনের সংসর্গ
হইতে উৎপন্ন মৃত্যুও উদ্ধার কবে ॥১১॥

(ধ) রাম । হুইই আমার প্রিয় ; অতএব ভদ্রের তপস্রার পরিণাম
অমুভব কর ।

(১) পুংসামিসম্ভবাঃ ইতি কাপি পাঠঃ । (২) শিবা ইতি পাঠভেদঃ ।

শম্বকঃ । যুষ্মত্পাদপ্রসাদোপায় এষ মহিমা, কিমত্র
তপসা (১) । অথবা মহদুপকৃতং তপসা (ন) ।

অন্বেষ্যো যদসি ভুবনে ভূতনাথঃ শরণ্যো
মামন্বিষ্যন্নিহ বৃষলকং যোজনানাং শতানি ।

ক্রান্ধা প্রাপ্তঃ, স ইহ তপসাং (২) সম্ভ্রসাদোঃন্যথা চেত্
ক্রাযোধ্বায়াঃ পুনরুপগমো দণ্ডকায়াং বনে বঃ ? ॥১২॥

নান্মা চংবৈরাজাঃ তৈজসাঃ আলীকময়ান্মে লীকা ব্রহ্মলীকা ইত্যর্থঃ তে তব ভ্রুবা নিত্যা
অক্ষয়া ইতি যাবত্ সন্তু ভবন্তু । ত্বং চিরমেব ব্রহ্মলীকে তিষ্ঠিত্যর্থঃ । এতদেব তব
তপসঃ ফলম্, ন ত্বয়মাশীর্বাদো বরী বেতি ভাবঃ ॥১২॥

(ন) শম্বক ইতি । যুষ্মাকং পাদস্য চরণস্য প্রসাদঃ অনুগ্রহ এব উপায়ঃ কারণং
যস্য স তর্যোক্তঃ, এষ সম ব্রহ্মলীকলাভরূপঃ মহিমা সাহস্ক্যম্ । অত্র মহিষি বিষয়ে
তপসা কিং কৃতমিত্যর্থঃ । সমেয়ং ব্রহ্মলীকপ্রাপ্তিসম্ভাবনা তবানুগ্রহাদেব ন তু তপসেত্যর্থঃ ।

তপসা কৃতং মহান্ধমুপকারমাহ অন্বেষ্য ইতি । ভুবনে জগতি ভূতানাং প্রাণিনাং
নাথঃ পতিঃ তথা শরণ্যেযু রক্ষকেষু সাধুঃ শরণ্যঃ রক্ষকশ্রেষ্ঠ ইত্যর্থঃ অতএব অন্বেষ্যঃ
সর্বেষাং সাচ্ছাত্কার্তব্যস্বত্বং বৃষলকং কুত্ক্ষিতগৃহং মাম্ অন্বিষ্যন্ বিচ্ছিন্বন্ সন্ যোজনানাং
শতানি ক্রান্ধা বিলঙ্ঘ্য ইহ অস্থিন্ মহারণ্যে যত্ প্রাপ্তোঃসি আগতোঃপি, স তবাগমঃ তপসাং
মত্কৃতানামিত্যর্থঃ সম্ভ্রসাদঃ অনুগ্রহঃ অনুগ্রহজন্য ইত্যর্থঃ । চেত্ যদি অন্যথা তপঃকৃতানু-

যেখানে বন্ধনানন্দ এবং নানাবিধ ভোগ আছে, আর যেখানে পবিত্র
সম্পদ রক্ষিত আছে ; আশোকগছ বৈরাট্রনামে গেই বোঁক, তোমার চিরস্থায়ী
হউক ॥১২॥

(ন) শম্বক । আমার এটি প্রার্থনা, আপনার চরণের অগ্রগাহেই
হইয়াছে ; অন্তরাং এ বিষয়ে তপস্বী কি করিয়াছে ; অথবা তপস্বী গুরুতর
উপকার করিয়াছে ।

(১) ন তু তপসঃ ফলমিতি পাঠান্তরম্ । (২) তপস ইতি পাঠভেদঃ ।

রামঃ । কিং নাম দণ্ডকেয়ম্ ? (সর্বতোঃস্বলোক্য) আং (প)

স্নিগ্ধশ্যামাঃ ক্বচিদপরতো ভীষণাভোগরুচীঃ

স্থানে স্থানে মুখরককুম্ভো ভাঙ্কৃতৈর্নির্মরাণাম্ (১) ।

এতং তীর্থ্যশ্রমগিরিসরিদৃগর্ত্তকান্তারমিশ্রাঃ (২)

সংদৃশ্যন্তে পরিচিতভুবো দণ্ডকারণ্যভাগাঃ ॥১৪॥

যজ্ঞজন্মো ন স্বীক্রিয়তেত্যর্থঃ তদা অর্থ্যভ্যায়া নিজরাজধান্যাঃ সকাশাৎ দণ্ডকায়াং বনে দণ্ডকারণ্যে বী যুগ্মকং ক কচ্ছিন্ নিমিষে পুনঃ দ্বিতীয়বারং হেতুং বিনেত্যর্থঃ উপগম আগমনং ভবেদিতি শিথঃ কথমপি নেত্যর্থঃ ।

অথ “বিপুলেন সাগরশয়স্য কচ্ছিন্নং”ত্যাদিসাঃস্বল্যদর্পণীদাহতবত্ একচ্ছিন্ রামিঃ অর্নবপণ্যকর্ম্মলকর্ম্মত্ব্যেবিরূপযোঃ সঙ্কটনাহিষমানঙ্কারঃ, তথা বধীর্দৃশজনিতরামগমনে তপোঃশূন্যহজন্যত্বমধ্যবসিতমিতি ভেদে অমিদাধ্যবসায়রূপা অতিশয়ীকৃত্যেত্যনयोঃ সম্ভাষিতঃ ।

“শরণং গৃহরশ্মিবী”রিত্যমরঃ ।

শরণ্য ইতি সাধাবর্থ্য যপ্রত্যয়ঃ । ব্রহ্মলকমিতি কৃতৃসাধ্যাং কপ্রত্যয়ঃ ।

“দণ্ডকায়াং বনে” ইতি “অম্বিকা কলব”মিত্যাঃদিবদুর্ম্যারণ্যজহল্লিক্ত্বাৎ নিঙ্ক বৈষম্যেঃপি বিশেষ্যবিশেষণতা । মন্দাকান্না ব্রহ্মম্ ॥১৩॥

(প) রাম ইতি । আংশদী নিশ্চয়ে, দণ্ডকৈবৈয়মিত্যর্থঃ ।

“আং জ্ঞাননিশ্চয়স্মৃত্যাং”রিতি মেদিনী ।

আপনি প্রাণিগণের অধিপতি রক্ষকশ্রেষ্ঠ ; হুতরাং সকলের অধেষণের যোগ্য হইয়াও, শূদ্র আমাকে অধেষণ করতঃ, শত যোজন অতিক্রম করিয়া যে এই স্থানে উপস্থিত হইয়াছেন ; ইহা আমার তপস্বাবহি অগ্ৰহণ । তাহা যদি না হইত, তবে অযোধ্যা হইতে দণ্ডকারণ্যে আপনাব আগমন হইবে কি জল ? ॥১৩॥

(প) রাম । এই কি দণ্ডকারণ্য ? (সকল দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) ও !

(১) ভাঙ্কৃতৈঃ, শ্যাঙ্কৃতৈরিতি পাঠান্তরদ্বয়ম্ । (২) গর্ভকান্তারমিশ্রা ইতি পাঠান্তরম্ ।

সেই দণ্ডকারণ্যের অংশগুলিই ত এই দেখিতেছি, কোন দিকে স্থানগুলি
নিষ্কণ্ড ও শ্রামবর্ণ, অপর দিকে ভয়ঙ্কর স্তম্ভীর্ণতাবশতঃ রক্ষ, স্থানে স্থানে
পার্কৃত্য প্রসবণের 'ঝাং ঝাং' শব্দে দিক্‌সকল মুখরিত, কোন কোন স্থান
মুনিসেবিত জল, মুনিগণের আশ্রম, পর্বত, নদী, গর্ভ ও মহারণ্যমিশ্রিত
এবং ইহার ভূভাগ আমার পূর্বপরিচিত ॥১৪॥

চতুর্দশসহস্রাণি রক্তসাং ভীমকৰ্ম্মণাম্ ।

তথ্যশ্চ দূষণখরতিমূৰ্ছানো রণে হতাঃ (১) ॥১৫॥

যেন সিদ্ধচৈত্রে ঽস্মিন্ জনস্থানে মাটশানামপি ভীরুজান-
পদানামকুতীভয়ঃ (২) সঞ্চারো জাতঃ (৩) ।

রামঃ । ন কেবলং দণ্ডকীয়ম্, (৩) জনস্থানমপি ? । (ম)

শম্বুকঃ । বাঢ়ম্, এতানি সৰ্বভূতলোমহর্ষণান্যুন্মত-

চতুরিতি । ভীমং ভয়ঙ্করং কৰ্ম্ম দ্বিসাদিকং তেষাং তেষাং রক্তসাং রাক্ষসানাং চতুর্দশ-
সহস্রাণি তথা তেষাং নেতা দূষণঃ খরঃ ত্রিমূৰ্ছা ত্রিশিরাঃ এতে তথ্যশ্চ রণে হতাঃ ব্যাপাঢ়িতাঃ ।

তথী মূৰ্ছানো যস্যেতি বিবৃতি "দ্বিবিম্বাং মূৰ্ছান্" ইতি রাজাদিত্বাৎ অতপ্রত্যয়েন "ত্রিমূৰ্ছা"
ইত্যেবং প্রয়োগঃ স্যাৎ । তথা চ ভট্টী—“রঘুনয়মুপাযথী ত্রিমূৰ্ছা” ইতি । অতএবাত্ চ্যুত-
সংস্কারতাদৌষঃ, স চ “ত্রিমূৰ্ছাঃ সমরে হতাঃ” ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

পথ্যাবক্কং বচম্ ॥১৫॥

(৩) যেনেতি । যেন দূষণখরাদিরাক্ষসবধেন । সিদ্ধানাম্ অগ্নিমাতিসিদ্ধানাম্
চৈত্রে স্থানে । ন বিদ্যতে কুতীঃপি ভয়ং যস্মিন্ সঃ অকুতীভয়ঃ, সঞ্চারো গমনাগমনম্ ।

(ম) রাম ইতি । অত্রাপি শব্দঃ প্রশংসনঃ । সীতাসমেতপৰ্য্যটনস্থানদর্শনেন গভীর-
বিষাদীক্ৰিয়ং রামস্য ।

(ক) শব্দক । ইহা দণ্ডকারণ্যে । আপনি এই বনে থাকিয়া, ভয়ঙ্কর
কার্য্যকারী চতুর্দশ গহস্য রাক্ষস এবং খর, দূষণ ও ত্রিশিরা এই তিন জনকে
নিহত করিয়াছিলেন ॥১৫॥

(৩) বাহাতে, এই সিদ্ধক্ষেত্র জনস্থানে আমাদের মত ভীক্ৰ দেশবাসী-
দিগেরও অকুতোভয়ে বিচরণ হইতেছে ।

(ভ) রাম । ইহা কেবল দণ্ডকারণ্য নহে, জনস্থানও ?

(১) নিপাতিতা ইতি ক্বাপি পাঠঃ । (২) ভীরুজনানামিতি পাঠভেদঃ । (৩) ন
কেবলং দণ্ডকা, কিন্তু ন কেবলং দণ্ডকেব, ন কেবলং দণ্ডকারণ্যমিতি পাঠান্তরম্ ।

चण्डखापदकुलसङ्कुलगिरिगह्वराणि जनस्थानपर्यन्तानि दीर्घा-
रण्यानि दक्षिणा दिशमभिवर्तन्ते । तथाहि—(म)

निष्कूजस्तिमिताः क्वचित् क्वचिदपि प्रोच्चण्डसत्त्वस्वनाः
स्वेच्छासुप्तगभीरभोगभुजगश्वासप्रदीप्ताग्नयः ।
सीमानः प्रदरोदरेषु विलसत् स्वल्पान्भसो यास्वयं
तृष्यद्भिः प्रतिसूर्यकैरजगरस्वेदद्रवः पीयते ॥१६॥

(म) शब्दक इति । वाढं सत्यम्, दण्डकैवेयं जनस्थानचेदमिति स्वीकरोमीत्यर्थः ।
“भृशप्रतिज्ञयोर्वाढ”मिति ढालानानार्थे अमरः “प्रतिज्ञा अङ्गीकार” इति तट्टीका च । सर्वेषां
भूतानां प्राणिनां लोमहर्षणानि भयेन रोमाञ्चजनकानि, तथा उन्मत्तानि क्षिप्तप्रायाणि
चण्डानि अत्यन्तक्रुद्धानि च यानि खापदकुलानि व्यासादिहिंस्रजन्तुगणाः तैः सङ्कुलानि
व्याप्तानि गिरिगह्वराणि पर्वतगुहा येषु तानि, जनस्थानं पर्यन्तः सीमा येषां तानि । अभि-
लक्ष्यीकृत्य वर्तन्ते दक्षिणदिग्लम्बमानानीत्यर्थः ।

निष्कूजिति । क्वचित् कस्मिंश्चिद्भागे निष्कूजाः हिंस्रसञ्चारात् पच्यदीनामपि
शब्दरहिताः, अतएव स्तिमिताः निश्चलाः, तथा क्वचिदपि भागे प्रोच्चण्डाः भयङ्कराः सत्त्वानां
जलानां स्वनाः शब्दा यासु ताः, क्वचिच्च स्वेच्छया न तु केनाप्युपद्रवेण क्लान्तवैत्यर्थः
सुप्ता निद्रिता ये गभीरभोगा विशालशरीरा भुजगाः सर्पाः तेषां श्वासेन निश्वासवायुना
प्रदीप्तोऽग्निर्थासु ताः, प्रदराणां विदीर्णभूमिगर्तानाम् उदरेषु मध्येषु विलसत् प्रकाशमानं
स्वल्पम् अग्नीं जलं यासां ताः सीमानः भागविशेषाः वर्तन्ते इति शेषः । यासु सीमसु
तृष्यद्भिः पिपासुभिः प्रतिसूर्यकैः कृकलासैः अजगराणां सुप्तवृद्धसर्पानाम् अयं दृश्यमानः
स्वेदद्रवः चर्मजलं पीयते । अतएव लोमहर्षणमिदं वनमिति भावः ।

अथ स्वभावोक्तिरलङ्कारः । गभीरशब्दस्य निम्नार्थे शक्तत्वात् अथ तु विशालार्थं

(म) अर्थक । ई१; सकल जीवैश्च लोमहर्षणं जनस्थानं शास्त्रवर्ती एह
दीर्घं वनश्रेणी, दक्षिण दिक्के गिरिगह्वरे ; ईश्वर भित्तरेण पर्यतं गुहा गुनि, उन्नत
अत्यन्तं क्रूरशब्दाव हिंस्रजन्तुगण परिपूर्ण । येहेतु—

‘রামঃ । পশ্যামি চ জনস্থানং ভূতপূর্বস্বরালয়ম্ ।

প্রত্যক্ষানিব (১) বৃচ্চান্তান্ পূর্বাননুभवামি চ ॥১৫॥

লক্ষণ্য প্রযোগাত্ তস্যায় লক্ষণ্যমূ। কুটিপ্রযোজনাভাবাত্ নেয়ার্থত্বদোষঃ, স চ বিশাল-
ভোগিতি পাঠেন সমাধেয়ঃ। নিষ্ক জন্মমিতা ইত্যনেন হি’স্বজন্তুম্ভারো ব্যজ্যত ইতি
বস্তুনা বস্তুধ্বনিঃ।

“চণ্ডস্বয়ন্তকোপনঃ।” “দ্রব্যাশ্চ ব্যবসায়্যে সচ্চমস্ত্বী ত জ্ঞাপু।” “ভোগঃ সুখি
স্বাদিভূতাবহেয় ফলকায়র্যোঃ।” “দরোঃস্বিধ্যাং ময়ে স্বভে” ইতি চামরঃ। “প্রতিসূর্যকঃ
ককলাসঃ।” “অজগরঃ স্তন মস্ত্যাত্তহত্‌সর্পঃ” ইতি চ শব্দকল্যদ্রুমঃ।

শাট্টলবির্কীড়িতং বৃচ্চম্ ॥১৬॥

পশ্যামীতি। ভূতপূর্বঃ স্বস্য তদাখ্যরোচসস্য আলয়ৌ নিবাসৌ যস্মিন্ তত্ তর্ধীক্
জনস্থানং পশ্যামি চ পূর্বানতীতান্ বৃচ্চান্তান্ স্বরূপাভিঃ সহ যুগ্মাভিঘটনাবলী-
রিত্যর্থঃ প্রত্যক্ষানিব অনুभवামি চ। দর্শনসময় এব অতীতঘটনাবলীনাং প্রত্যক্ষবদনুभव
ইত্যর্থঃ।

অথ পশ্যামি অনুभवামীতি ক্রিয়াসমুচ্চয়োঃসমলঙ্কারঃ, তথা অতীতঘটনানাং প্রত্যক্ষায়-
মাণত্বাত্ ভাবিকালঙ্কারথৈত্বনয়োরঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ। তথা চ সাহিত্যদর্পণঃ—

“অনুতস্য পদার্থস্য ভূতস্যায় ভবিত্যতঃ।

যত্‌প্রত্যক্ষায়মাণত্বং তদ্রাবিকসুদাহৃতম্ ॥”

কেচিত্ত্‌ প্রত্যক্ষতীতপ্রেচা ইতি বটন্তি।

এহার কোন দিকের স্থানগুলি, নীরব ও নিষ্পন্দ, কোন দিকে জঙ্গলগণের
ভয়ঙ্কর শব্দ হইতেছে, কোন স্থানে ইচ্ছানুসারে নিষ্প্রিত বিশাল দেহ
সর্পগণের নিশ্বাসে অগ্নি জ্বলিতেছে এবং প্রাস্তভাগের বিদীর্ণ ভূগর্ভের ভিতরে
অগ্নি জ্বলি রহিয়াছে ; যে প্রাস্তভাগে তৃষ্ণার্জ ককলাসগণ, দহন সর্পের ঘর্ষজন
পান করিতেছে ॥১৬॥

(১) প্রত্যক্ষনিব্বিতি পাঠান্বয়ম্।

●(সর্বতোঽবলোক্য) সর্বথা প্রিয়ারামা হি বেদেহ্মাসীত্, এতানি
তানি নাম কান্তারানি, কিমতঃ পরং ভয়ানকং স্যাৎ ? । (য)
(সাস্ত্রম্) ত্বয়া সহ নিবত্স্যামি বনেষু মধুগন্ধিষু ।

ইতি হারমতৈবাসী (১) স্ত্রীহস্তস্তাঃ স তাবৃশঃ ॥১৮॥

পূর্ব ভূত ইতি ভূতপূর্বঃ “পষ্টান্তান্নতপূর্বাভিধেয়ং কথ্যম্” ইতি জ্ঞাপকাত্ ভূতশব্দস্য
পূর্বনিপাতঃ ॥১৭॥

(য) সর্বতি । সর্বতঃ সমন্ততঃ সর্বাসু দিচ্চ ইত্যর্থঃ “সমন্ততস্তু । পরিতঃ
সর্বতাং বিজ্ঞানিত্যপী ত্যমরঃ । অতঃসমপর্দন বনম তমভিপ্রেতং তেন প্রিয়ং প্রীতিবরং আরামা
বনং যস্যাঃ সা । দ্বিগত্বাঽবধারণং । এতানি দৃশ্যমানানি, তানি যেষু পূর্বং সীতয়া
সহ পর্যটিতং তানীত্যর্থঃ, কান্তারানি মহারণ্যানি । অথ একাকিনী মম বনদর্শনাৎ
পরং কিং বস্তু ভয়ানকং দারুণদুঃখকরত্বেন ভয়ঙ্করং স্যাৎ অপি তু কিমপি নেত্যর্থঃ । যেষু
বনেষু সীতয়া সহ মহামীদিন ভ্রমণং কৃতবান্ অথ তেষুেব বনেষু সীতাং বিনা কেবলমহং
ভ্রমামীতি মহাদুঃখকরমেতদिति ভাবঃ ।

ত্বয়িতি । ত্বয়া রামেণ সহ মধুনা পুষ্পরসেন গম্য ইতি মধুগম্যঃ স এষামস্মীতি
মধুগম্বীনি তেষু, প্রক্ষুটিতনানাক্রমুমশালিখিত্যর্থঃ বনেষু নিবত্স্যামি স্যাস্যামি, ন তু ত্বাং
বিনা রাজধান্যামপি স্যাতুমিচ্ছামীতি ভবঃ । ইতি এবম্ চক্রেতি শব্দঃ, অসী সীতা
অরমত আনন্দং প্রকাশিতবতী । হা ইতি শংকসূচকমব্যয়ম্ । স সত্য সীতায়াঃ স্ত্রীহঃ

রাম । যেখানে পূর্বে থরেত (রাক্ষসের) বাড়ী ছিল, সেই জনহীন
দেখিতেছি এবং পূর্বেব বৃদ্ধাস্থলিকৈ যেন প্রাতঃকালে অস্ত্রভবণ
কবিতেছি ॥১৭॥

(য) (সকল দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) বনগুলি, সর্বত্রকারেই সীতার
প্রিয় ছিল ; এই সেই সকল মহাবন ; ইহাব পর কি ভয়ঙ্কর হইতে পাবে ?

(১) ইতি চ রমতৈবাসী, ইতি হা রমতে সীতা, ইতিবারমতীবাসী ইতি পাঠান্তরাণি

ଅକିञ୍ଚିଦପି କୁର୍ବାଣଃ ମୌର୍ଖ୍ୟୈର୍ଦୁଃସ୍ବାନ୍ୟପୋହତି

ତତ୍ତସ୍ୟ କିମପି ଦ୍ରବ୍ୟଂ ଯଃ ହି ଯସ୍ୟ ପ୍ରିୟଃ ଜନଃ ॥୧୯॥

ସ ଇବ ସୌତାୟାଃ କ୍ଷେତ୍ର ଇବ ଦୃଶ୍ୟତ ଇତି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଆସୀଦିତି ଶ୍ଳେଷଃ । ସୌତାକ୍ଷେତ୍ରଃ ସୌତାକ୍ଷେତ୍ର ଇବାସୀଦିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ଅଥ ଏକସ୍ୟେବ କ୍ଷେତ୍ରସ୍ୟ ଉପମାନୌପମିୟତ୍ବକତ୍ତ୍ୱନାତ୍ ଅନନ୍ୟସ୍ୟୈନଞ୍ଜାରଃ । “ଉପମାନୌପମିୟତ୍ବ-ମେକସ୍ୟେବତ୍ବନନ୍ୟତ୍ବ” ଇତି ମାହିତ୍ୟଦର୍ପଣାତ । ତେନ ତତ୍ କ୍ଷେତ୍ରସ୍ୟାସାଧାରଣତ୍ବଂ ବ୍ୟବ୍ୟତ ଇତ୍ୟନଞ୍ଜାରିଣ ବନ୍ତୁଧ୍ୱନିଃ ॥୧୮॥

ଅକିञ୍ଚିଦିତି । ଅକିञ୍ଚିଦପି କୁର୍ବାଣଃ କଞ୍ଚିଦପି ଦୁଃସ୍ୱନାଶୀପାୟଂ ନ କୁର୍ବାଣୋଽପୀତ୍ୟର୍ଥଃ । ପ୍ରିୟଃ ଜନଃ, ମୌର୍ଖ୍ୟୈଃ ଅବଲୀକନାଳାପାଦିଜନିତାଭିରବିଚ୍ଛିନ୍ନସୁଖଧାରାଭିରିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଦୁଃସ୍ୱାନି ଖଣ୍ଡାକ୍ଷେପେନ ଅପଘାତାନ୍ତୀକରଣାଦିନାଶୟତ । କଥମେତତ୍ ସଂଭବତୀତ୍ୟାହ, ହି ଯସ୍ମାତ୍ ଯଃ ଜନଃ ଯସ୍ୟ ପ୍ରିୟଃ ତତ୍ ସ ଜନ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ତସ୍ୟ କିମପି ଅନିର୍ବଚନୀୟମ୍ ଅମୂଲ୍ୟଂ ବା ଦ୍ରବ୍ୟ ଧନମ୍ ଅତଏବ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟଜନ-ନାଭିନେବ ଦୁଃସ୍ୱନାଶଃ ସଂଭବତି, ସୌତା ଚ ମମେବଂ ପ୍ରିୟଜନ ଆସୀଦିତି ଶ୍ଳେଷଃ ।

ଅଥ ଅପ୍ରମୁତାତ୍ ପ୍ରିୟଜନସାମାନ୍ୟାତ୍ ପ୍ରମୁତସ୍ୟ ସୌତାକ୍ଷପରିଶେଷପ୍ରିୟଜନସ୍ୟ ପ୍ରତୌତ୍ତରପ୍ରମୁତ-ପ୍ରଶଂସାଲଞ୍ଜାରଃ, ତଥା କିଞ୍ଚିଦକରଣେଽପି ଦୁଃସ୍ୱନାଶୀତ୍ପତ୍ତେର୍ଭିଭାବନା, ସା ଚ ମୌର୍ଖ୍ୟ-ରିତ୍ୟୁକ୍ତାକୃତ୍ତନିମିତ୍ତା, ତଥା ଦୁଃସ୍ୱନାଶଂ ପ୍ରତି ପ୍ରିୟଜନସ୍ୟ ଅମୂଲ୍ୟଧନତ୍ବଂ ଛେତୁରिति କାରଣେନ କାର୍ଯ୍ୟସମର୍ଥନରୂପେଽର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସଃ, ତଥା ପ୍ରିୟଃ ଜନଃ କିମପି ଦ୍ରବ୍ୟମିତି ନିରଞ୍ଜଂ କେବଳଂ ରୂପକମିତ୍ୟୁତ୍ପାଦନାଦିତ୍ୟନେନ ସଞ୍ଜ୍ଞାସଂସ୍କାରସଂସ୍କାରଃ । ତଥା କୁର୍ବାଣ ଇତ୍ୟନେନ ସଂସ୍ୱଭ୍ୟଶ୍ଚାପ୍ୟସ୍ୟ ନୟଃ କିଞ୍ଚି-ଦିତ୍ୟନେନ ଯୋଗାତ୍ ଅଭବନ୍ମତସଂସ୍ୱଭ୍ୟଶ୍ଚାପ୍ୟଃ ସ ଚ “କିଞ୍ଚିଦପି ନ କୁର୍ବାଣ” ଇତି ପାଠେନ ସମାଧିତଃ ।

“ଦ୍ରବ୍ୟ ଚିତ୍ତଂ ସ୍ୱାପତେୟଂ ରିକ୍ତଶୂନ୍ୟକ୍ତ୍ୱଂ ଧନଂ ବସ୍ତୁ” ଇତ୍ୟମରଃ ।

ସୁଖାନ୍ତାଂ କର୍ମାଣି (ଦର୍ଶନାଦୈନି) ଇତି “ଶୁଖାବଚନବ୍ରାହ୍ମଣାଦିଭ୍ୟ” ଇତ୍ୟାଦିନା ଯଦ୍ ଇତି ମୌର୍ଖ୍ୟାନି । ତଦିତି “ଯ ଆଧାରଃସ୍ତଦଧିକରଣ”ମିତିବ୍ରତ ଦ୍ରବ୍ୟମିତ୍ୟସ୍ୟ ବିଶେଷଣତ୍ବେନ ନିର୍ମୁକ୍ତମ୍ ॥୧୯॥

(ଅକ୍ଷପାତର ମହିତ) ଶୁଖାବଚନସହିତ ବନେ ଆପନାବ ମହିତ ବାସ କରିବ ; ହାୟ ! ଏହି କଥା ବୁଝିଲା ସୌତା ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରିତେନ ; ତାହାର ମେଟି ସ୍ନେହ ମେଟି ଚାଲିଗଲା ଛାଟି ॥୧୮॥

କିଛି ନା କରିପାରିବ, ଶୁଖାବଚନ ହୁଏ ନାଶ କରେ ; କାରଣ, ସେ ଯାହାର ପ୍ରିୟ ଜନ, ସେ ତାହାର ନିକଟ କୋନ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ଥାଏ ॥୧୯॥

शम्बूकः । तदलमेभिर्दुरासदैः । अथैतानि मदकलमयूरकण्ड-
कोमलच्छविभिरवकीर्णानि पर्य्यन्तैः-(१) रविरलनिविष्ट-नोल-
बहल-च्छाय-तरुषण्डमण्डितानि असम्भ्रान्तविविधमृगयूथानि
पश्यतु महानुभावः प्रशान्तगम्भीराणि मध्यमारण्यकानि (र) ।

(र) शम्बूक इति । भौषणवनदर्शनजनितोऽयं रामस्य विषाद इति भ्रमेण कोमलवन-
दर्शनेन तं विषादमपनेतुमाह तदलमित्यादि । दुःखेन आसद्यते चक्षुषा गृह्यत इति
दृग्गम्यद्वानि तैरेभिर्वनैरलं विषादभौतिवर्द्धकतया एषां वनानां वर्णनं दर्शनस्य निष्पत्त्युक्तं-
मित्यर्थः । अथेति वाक्यान्तरारम्भः । महानुभावो महाप्रभावो भवान् एतानि अववर्त्तानि,
मदकला अव्यक्तशब्दकारिणी ये मयूराः तेषां कण्ठानामिव कोमला स्निग्धा क्विः
कान्तियेषां तेः पर्य्यन्तैः परिसरैः शेषभागेरिति यावत् अवकीर्णानि विक्षिप्तानि वेष्टितानि-
त्यर्थः, तथा रविरलम् अनवकाशं घनमिति यावत् यथा तथा निविष्टाः स्थिता अतएव
नीला श्यामला, बहला गाढा च काया येषां ते तथोक्ता ये तरुणा नवीनास्तारुषण्डा
वृक्षसमूहास्तैर्मण्डितानि, तथा असम्भ्रान्तं भयाभावात् अचकितं विविधानां नानाप्रकाराणां
मृगाणां हरिणानां यूथं समूहं येषु तानि, तथा प्रशान्तानि सौम्यानि च तानि गम्भीराणि
दूरवगाहानि अनन्तानि चेति तानि, मध्यमारण्यकानि मध्यवर्त्तानि वनानि पश्यतु ।
शान्तस्निग्धवस्तुदर्शनेन मनसः प्रफुल्लता स्यादिति वक्तुरभिप्रायः ।

“मदकलः । अव्यक्तप्रणापी ।” “बहलः । दृढे” इति च शब्दकल्पद्रुमः । यद्यपि
“कदम्बे षण्डमस्त्रिया”मित्यमरेण पद्मादिसमूह एव षण्डशब्दस्य शक्तिरभिहिता, तथापि
प्राणिसमूहवाचकसङ्गशब्दस्य “केकी व्यञ्जनसङ्गस्य” इत्यादावप्राणिसमूहेऽपि प्रयोगवत्
अजङ्गत्वात्थलक्षणया तरुषण्डेत्यत्रापि सामान्यसमूहेऽपि षण्डशब्दस्य प्रयोगः ।

(र) शम्बूक । एहे दुर्दृष्ट दर्शनेन श्लोकाग्रन नाहे ; महाश्वी एहे
मनोहर अथच गम्भीर (अमीय) मध्यावर्ती वनशुलिके दर्शन करुन ; मत्तु ओ
अवाक्य शयकारी मयूरेतर कर्छेर ग्राय कोमलकास्तिसमधित आशुभागद्वारा
एहे वनशुलि परिवेष्टित एव घनसन्निविष्टे ओ नीलवर्ण अचूर छायाशाली

(१) पर्य्यन्तैरिति क्वापि पाठः ।

ইহ সমদশকুন্তাক্রান্তবানীরবীকৃত-
 প্রসবসুরভিশীতস্বচ্ছতোয়া বহন্তি ।
 ফলমরপরিণামশ্যামজম্বুনিকুঞ্জ-
 স্খলনমুখরভূরিস্রোতসৌ নির্ভরিয়্যঃ ॥২০॥

অপি চ, (ল)

দধতি কুহরমাজামত্র ভক্ষুক্যূনা-
 মনুরসিতগুরুণি স্ত্যানমম্বকৃতানি ।
 গিগিরকটকষায়ঃ স্ত্যায়তে গজকীনা-
 মিভদলিতবিকীর্ণগ্রন্থিনিষ্পন্দগম্বঃ ॥২১॥

বহন্তি । ইহ মধ্যমারণ্যে সমদৈঃ মতৈঃ, শকুন্তৈঃ পশুভিঃ, আক্রান্তানাম্ উডুয়
 আশ্রিতানাং বানীরবীকৃতানাং বৈতসলতানাং প্রসবৈঃ পুপৈঃ সুরভীণি সুগন্ধানি, শ্রীতানি
 স্বভাবগীতানি স্বচ্ছানি অতীবনির্মলানি ত্রীতানি জলানি যাগাং তাপসযোক্তাঃ । তথা
 ফলমরাণাং ফলসমূহানাং পরিণামেন পকৃতয়া শ্যামাঃ শ্যামবর্ণা য় জম্বুনিকুঞ্জা ঘনী-
 ভূতজম্বুবৃক্ষঃ হৃদিতদৃশা ইত্যর্থঃ, তेषু স্খলনেন প্রতিঘাতেন মুখরাণি শব্দায়মানানি
 ভূরীণি প্রতারাণি স্রোতানি প্রবাহা যাগাং তাপসযোক্তা নির্ভরিয়্যো নদ্যো বহন্তি প্রবহন্তি ।

অথ স্বভাবোক্তিরলঙ্কারঃ । মালিনী বৃত্তম্ ॥২০॥

(ল) অপি চেতি । অন্যত্র বক্তব্যমস্মীতি শিষ্যঃ ।

দধতীতি । অথ মধ্যমারণ্যে কুহরমাজাং গিরিগহ্বরবাসিনাং ভক্ষুক্যূনাং তরুণ-

বৃক্ষসমূহে পরিণোভিত এবং এই বনসমূহের মধ্যে নানাবিধ জন্তুসমূহ নির্ভয়ে
 বিচরণ করিতেছে ।

এই বনের ভিতরে বহুতর নদী প্রবাহিত হইতেছে, মদমত্ত পক্ষিগণ-
 কর্তৃক অধিষ্ঠিত বৈতসলতার গুপ্তে এই নদীগুলির শীতল ও নির্মল জল স্নানার্থে
 হইতেছে এবং ফলসমূহের পকতাবশতঃ শ্যামবর্ণ জম্বু- (জাম) বনে প্রতিহত
 হইয়া এই নদীগুলির বহুতর স্রোত, শব্দিত হইতেছে ॥২০॥

। रामः । (सवाष्पस्तम्भम्) भद्र ! शिवास्ते पत्न्यान्, देवयानं प्रतिपद्यस्व पुण्येभ्यो लोकेभ्यः (व) ।

भङ्गकानाम् अनुरसितेन प्रतिध्वनिना गुरुणि वङ्गितानीत्यर्थः अश्वकृतानि सनिष्ठीवशब्दः।
युत्कारशब्दा इति यावत्, युत्कारस्तु भङ्गकानां स्वभावः स्यान् वङ्गिं दधति धारयन्ति
युत्कारशब्दा वङ्गन्तः श्रूयन्त इत्यर्थः । शङ्खकौला लताविशेषाणां शिशिरः शीतलः कटुः
कटुरसः कषायः सुरभिश्च डभेर्हस्तिभिः दलिता मर्दिताः अतएव विकीर्णा इतस्ततो
विधिना ये गन्धयः संयुक्तदेशास्तेषां निष्पन्दस्य निशंसरसस्य गन्धः स्यायति वङ्गितं हस्तिमद-
गन्धप्रसारादिति भावः ।

अत्र अश्वकृतानां वङ्गिं प्रति अनुरसितगुरुत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यनिष्क-
मलङ्कारः ।

यौवने बलाधिकात् ध्वनेर्दीर्घत्वसूचनाय भङ्गकयूनामिति युवशब्दप्रयोगः ।

“अश्वकृतं सनिष्ठीव”मित्यमरः । “कटुतिक्तकषयास्तु सौरभं च प्रकीर्त्तिता” इति
हलायुधः । “अष्टकं शङ्खकौलताया”मित्यमरकाषटीका । श्लोकद्वयमिदमविकलं
महावीरचरिते मालतीमाधवे च दृश्यते । मानिनी वृत्तम् ॥२१॥

(व) राम इति । वायुस्तम्भेन अश्वनरोधेन सहिते सवाष्पस्तम्भम् आर्हतिप्रिया-
विशेषणम् । शङ्खकसमीपे अश्वपतने अविदितवृत्तान्तकशङ्कास्य जिज्ञासा स्यात् तत्-
कथने च धेय्यापगमेन लाघवं स्यादिति कवंभावः ।

पत्न्यान् गमनमार्गाः शिवा मङ्गलकराः सन्त्विति शेषः । निर्विघ्नं तव गमनमस्त्व-
त्यर्थः । पुण्येभ्यो लोकेभ्यः पवित्रस्थानेभ्यः ब्रह्मलोकैभ्य इत्यर्थः गन्तुमिति शेषः, देवयानं
देवविमानं प्रतिपद्यस्व लभस्व इत्याशीर्वादः । त्वं गन्तुमर्हसीति भङ्गान्तरेण गमनास्य
अनुगोदनम् । “देवयानं देवविमान”मिति शब्दकल्पद्रुमः ।

(न) आरुढ, एहे रतेन गुहास्थित युवक उल्लङ्घयित्वा युत्कारेण शङ्ख,
अतिध्वनिते वृहत् हईया, वृद्धि आशु हईतेछ एवं शङ्खकौलतार अङ्घ्रिदेश,
हस्तिकर्तृक उग्र हृदयान् शीतल, कटु एवं घातेन दृष्टिग्न निशमेन गङ्गा दृष्टि
पाहेतेछ ॥२१॥

শম্বকঃ । যাবৎ পুরাণব্রহ্মবাদিনমগস্ত্যমৃষিমমিবায
শাশ্বতং পদমনুপ্রविशामि । (इति निष्क्रान्तः ।) (শ)

রামঃ । एतत्तदेव हि वनं पुनरद्य दृष्टं

यस्मिन्नभূमं चिरমেव पुरा वसन्तः ।

आरण्यकाश्च गृहिणश्च रताः स्वधर्म

सांसारिकेषु च सुखेषु वयं रसज्ञाः ॥২২॥

(শ) শম্বক ইতি । পুরাণব্রহ্মবাদিনং প্রাচীনং বেদবক্তারং বেদাধ্যাপকমিত্যর্থঃ
অমিবায যাবৎ প্রণিপত্যৈবেত্যর্থঃ যাবচ্ছন্দোঃ সমধারণং । শাশ্বতং পদং নিত্যং স্থানং
ব্রহ্মলোকম্ অনুপ্রविशामি গচ্ছামি । অগস্ত্যসদৃশমহাপুরুষপ্রণামস্য মহাপ্রাণজনকত্বাৎ
সমীপবর্তিত্বেন স্নানভং তং প্রণামং কঃ পরিত্যজতীতি ভাবঃ ।

অথ ব্রহ্মলোকস্য নিত্যত্বং ততঃ পতনরাহিত্যরূপং শৌধ্যম্ । তথা চ দেবীপুরাণম্—

“सद्यस्तु सप्रसी त्तীकी चपुनर्भववासिनाम् ।

ब्रह्मलोकः समाख्यतो ह्यप्रतीघातलक्षणः ॥”

এতদিতি । অয়ং তদেব এতদ্বনং পুনর্দৃষ্টম্, বনবাসকালি প্রথমম্ এতত্বিতীয়বারং
দৃষ্টমিত্যর্থঃ । দ্বিঃশব্দঃ পাদপূরণং । যস্মিন্ বনে পুরা বনবাসকালি চিরমেব বহুকালমেব
বসন্তান্নিষ্টবন্তী বয়ং সীতারামলক্ষ্মণাঃ স্বধর্মং স্বশীরাগত্যকগৃহস্থশৌর্ধর্মোঁ আচারে রতাঃ,
ব্যকলমুন্নাদিভোজনবস্ত্রলপরিধানাদযৌ বনপ্রস্থধর্ম্যাঃ অতিশিসত্কারাদযৌ গৃহস্থ-
ধর্ম্যাস্তৌ বাসিতাঃ সন্ত আরণ্যকা বানপ্রস্থ্যামিণঃ, গৃহিণী গৃহস্থাঃ, সাংসারিকিণু
সাংসারিভোগ্যেণু সুখেণু চ অজ্ঞানালিঙ্কনভবত্বস্যনুভবাदिषु रसज्ञाः आस्वादानु-
भवकारिणश्च अभूम् भूतवन्तः स्मः । एकस्याः प्रीतया अभवेन तेषां किमपि सम्यगिति
नास्तीति भावः ।

(ব) রাম । (অশনিরোধের গহিত) ভদ্র ! তোমার পথ মঙ্গলময়
হউক এবং পবিত্র লোকে যাউবাব জন্ত তুমি দেববিমান লাভ কর ।

(শ) শম্বক । প্রাচীন বেদবক্তা অগস্ত্যমুনিকে অভিবাদন করিয়া
জনাতন ব্রহ্মলোকে প্রবেশ করি । (এই বর্ণিত্বা চলিয়া গেল ।)

अपि च, (घ) एते त एव गिरयो विरुवन्मयूरा-
स्तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।
आमञ्जुवञ्जुललतानि च तान्यमूनि
नीरन्ध्रनील-(१) निचुलानि सरित्तटानि ॥२३॥

अथ वनवासद्वयं कार्यं कुर्वतां रामादीनां गृहस्थत्वादिकार्यकरणं देवादिति
“गृहिणी सचिवः सखी मिथः” इति साहित्यदर्पणीदाहृतवत् विशेषालङ्कारः । तथा च
साहित्यदर्पणः—

“ददाधेयमनाधारमेकस्त्रनेकगोचरम् ।

किञ्चित् प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्येतरस्य वा ।

कार्यस्य करणं देवाविशेषस्त्रिविधस्ततः ॥”

पादपूरणमात्रप्रयोजनेन हि शब्दप्रयोगात् निरर्थकत्वदीपः, स च “एतत्तदेव विपिनं
पुनरयं दृष्टं”मिति पाठात् समाधेयः ।

वानप्रस्थगृहस्थधर्मावुक्तौ गरुडपुराणे । यथा—

“भूमौ मूलफलाशित्वं स्वाध्यायस्तप एव च ।

संविभागो यथान्यायं धर्माऽयं वनवासिनः ॥” इत्यादिः ।

“पञ्चभिश्च मन्त्रायज्ञैः शृङ्गधानो यजेदिह ।

देवतातिथिशिष्टाग्नी नियता वेदकर्त्तुः ॥” इत्यादिः ।

“आरुवादे च रसं प्राहुः”रिति शब्दार्थवः ॥२२॥

(घ) अपि चेति । अपि च अन्यच्चेत्यर्थः, त्रयीमीति शेषः ।

एत इति । विरुवन्तः शब्दाद्यमाना मयूरा येषु ते, एते दृश्यमानाः त एव पूर्वदृष्टा

राम एते गेठ वनकेइ पुनराय आज्ञा देखिलाय ; आगवां पूर्वें ये वने
दीर्घकाल बस करतः, अश्वधर्म्ये रत थाकिया, वानप्रस्थावगशी, गृहस्थ एवं
सांसारिक गमय्य अथे रसात्तछ छिलाय ॥२२॥

(१) नीप इति पाठभेदः ।

মেঘমালিব যশ্বায়মারাদপি বিभाव্যতে ।

গিরিঃ প্রস্রবণঃ সৌঃয়ং যত্র গোদাবরী নদী ॥২৪॥

এব গিরয়ঃ পর্বতাঃ, তথা সচা হর্ষদ্রমা হরিণা যেষু তানি, তাত্যেব পূর্বদৃষ্টান্যেব বন-
স্থানানি । আমগ্নবঃ অতিমনোহরা বজ্জুনা অশোকবৃক্ষা লতাশ্চ যেষু তানি, তথা
নীরন্তা নিরবকাশা ধনুঃ নীলাঃ শ্যামলাশ্চ নিচুনা বেতসা যেষু তানি পূর্বদৃষ্টানি অমূনি
দৃশ্যমানানি সচিত্তানি নদীতীরানি । সর্বত্র সন্তোতি ক্রিয়মান্যঃ ।

অতএবাব তুচ্ছাংগিতালঙ্কারঃ । ন চাত সন্তোত্যনুত্যা ন্যূনপদত্বদোষ ইতি বাচ্যং
বামনাদিভিরসৌম্যধ্বাছারাদৌ তদ্ব্যপেক্ষানঙ্কীকারাত্ ।

“বকুলী বজ্জুল্লোঃশীকী” ইত্যমরঃ । “বাণীরে কবিমেদে স্যান্নিচুত্রঃ স্থলবতস” ইতি
শব্দার্থঃ ।

পূঃশ্লোকে অব চ বসন্ততিলকা বসন্তম্ ॥২৩॥

মেঘনি । অর্থঃ যঃ মেঘমালিব অরাদপি দূরাদপি বিभाव্যং পর্বতত্বেন বুধ্যতে । সৌঃয়ং
প্রস্রবণী নাম গিরিঃ পর্বতৌ বিদ্যত ইতি শेषঃ । যত্র পর্বতে গোদাবরী নদী অস্মীতি
শেষঃ । যস্য পাটদর্শ প্রবহত্যর্থঃ ।

অলৌপমালঙ্কার । ন চাব মেঘমালিতি স্ত্রোত্নিদ্ধত্বাত্ “সুধেব ধবলশব্দ” ইत्याদিবহু-
প্রকমত্বদোষ ইতি বাচ্যং “যত্র নিদ্ধবচনমেদেঃপি ন সাধারণধর্মস্যান্যথাभावस्तত্র ন দোষঃ ।
যথা “সুখং চন্দ্র ইবাভাষী”তি দর্পণকারীকঃ সপ্তত্বাত্ ।

“আরাড়দূরসমীপগ্রী” ইত্যমরঃ ॥২৪॥

(ঘ) আরও, শঙ্কায়মান-ময়ূব-গমগ্ধিত সেই সকল পর্বতই এত;
মত্ত ভবিগমুক্ত সেই বনভূমিই এত এবং মনোহর অশোকবৃক্ষ ও বহুতর
লতাযুক্ত এবং ধন ও নীলবর্ণ বেতসলতাসমগ্ধিত সেই সকল নদীতীরই
এই ২৩॥

মেঘমালার ছায়া এই যাহাকে দূর হইতেও পর্বত বলিয়া বুঝা যাইতেছে,
এই সেই প্রস্রবণপর্বত, যাহাতে গোদাবরী নদী রহিয়াছে ॥২৪॥

अस्यैवासीन्महति शिखरे गृध्रराजस्य वास-
स्तस्याधस्तादयमपि रतास्तेषु पर्णोदजेषु ।

गोदावर्याः पयसि विनतश्यामलानोकहृन्शी-(१)

रन्तः कूजन् मुखरशकुनो यत्र रम्यो वनान्तः ॥२५॥

आ, तदत्रैव सा पञ्चवटी, यत्रातिचिरनिवासेन विविध-
विश्रम्भातिप्रसङ्गमाक्षिणः प्रदेशः, प्रियायाः प्रियसखी च वासन्ती

अस्येति । अस्यैव प्रसवणस्य महति शिखरे विशाले शङ्खे गृध्रराजस्य पश्चिर्दिश्य
जटावृष इत्यर्थः; वास आसीत्, तस्य शङ्खस्य अधस्तात् निम्नदिशं नीचस्थितित्वव्यर्थः; तेषु
पूर्वाग्निषु पर्णोदजेषु पवनभिक्तकुटीरेषु वयमपि सीतारामलक्षणाः रताः आसक्ताः स्थिता
इति यावत् । यत्र निम्नदिशं गोदावर्या नद्याः पयसि जले विनतानां फलभारिणावनतानां
जलपथेनपतितानामित्यर्थः; श्यामलानां श्यामवर्णानाम् अनीकहानां वृक्षाणां श्रुः शोभा
यस्मिन् स तथाक्तः, तथा मुखराः शब्दायमानाः शकुनाः पक्षिणो यत्र सः, अतएव अन्तर्द्व्यं
कूजन् शब्दं कूर्वान्नैव स्थितः, रम्यो मनीहरः वनान्तः वनस्वरूपं वनमिति यावत्, विद्यत
इति शेषः ।

अत्र पक्षिकृतयस्य कूजनस्य वर्तनं कर्तुमशक्यवान् कूजन्निव यथा वाच्यः तेन भावाभि-
मानिनी प्रतीयमाना क्रिद्योत्प्रेक्षालङ्कारः ।

“गृध्रराजः । जटावृषघ्नी”ति शब्दकल्पद्रुमः । “अनीकहः कुटः सालः पशाली
तुट्टुनागमाः ।” “अन्तः स्वरूपे नाशं ता” इति चामरः । मन्दकानां वृत्तम् ॥२५॥

इहाराष्ट्र २६९ शृङ्ग पक्षिराज जटावृत्त वासं हिन ; तारा नीचे आमरा
सेई सकल पर्णानां अवस्थित छिनाम , वेधाने फलेन आवे गोदावती
जल पर्णान् अवतत आमर्ष वृक्षसमूहेव शोभा प्रकाश पाईत एव वेधाने
मनीहर वनप्रान्ते पक्षिगण शब्द करित ; तहाते ई वनप्रान्ते येन
भितरे शब्द करित बलिगा बोध ईहेत ॥२५॥

(१) विनत इति पाठान्तरम् ।

নাম বনদেবতা প্রতিবসতি, তত্ কিমিদমাপতিতম্ভ্য
রামস্য (১) ? । সম্মতি হি—(স)

চিরোদ্বৈগারম্ভী প্রস্তুত ইব তীব্রো বিধরসঃ

কুতস্থিত্ সংবেগান্নিহিত ইব (২) শল্যস্য শকলঃ ।

ব্রণো রুদ্রগ্রন্থিঃ স্ফুটিত ইব হৃন্মৰ্ম্মণি পুন-

র্ধনীভূতঃ শোভো বিকলয়ন্তি সম্মুচ্ছ্যতি চ (৩) ॥২৬॥

(স) আ ইতি । আ ইতি স্মরণসূচকমব্যয়ম্ । অত্রৈব দর্শে । যত পশ্চবচ্চ্যাম্
অতিচিরনিবাসেন অতিদীর্ঘকালাবস্থানেন । একব দীর্ঘকালাবস্থানেন হি তত্স্থান-
স্যাবস্থা সম্যক্ পরিজ্ঞাতা স্যাৎ অতএব তত্র বিষম্ভাতিপ্রসঙ্গস্য সম্ভব ইতি ভাবঃ
বিষম্ভেন ফলমূল্যাদাহরণার্থং লক্ষ্যণেন বহুকালিকং দূরপ্রস্থানং কৃতম্ অর্থ্যং বাস্রাগমনা-
সম্ভবেন দর্শনাসম্ভব ইতি বিশ্বাসেন, যৎ অতিপ্রসঙ্গাঃ সন্মুদ্রপ্রমালাপবহারাदीनामत्यन्त-
प्रसक्तयः प्रचुरसम्बन्धा इति यावत् ते विश्वभातिप्रसङ्गाः । विविधानां नानाप्रकाराणां
विश्वभातिप्रसङ्गानां साध्विर्णो द्रष्टारः प्रदेष्टाः स्थानानि सन्तीति शेषः । तत् तच्चात् अद्य
रामस्य इदं किम् आपतितम् उपस्थितं सीतया सह पूर्वदृष्टानाम् एतेषाम् अद्य तां विना
एकाकिनी मम दर्शनं महादुःखकारणमिति भावः । तत् दुःखं प्रकाशयति सम्प्रति
ह्रीत्यादिना । हि तथाहि ।

“আ প্রমুছ্য” স্মৃতৌ বাক্যে । “সমৌ বিশ্বম্ভবিশ্বাসা” ব্রিতি চামরঃ ।

চিরোদ্বৈগতি । চিরং বহুকালস্থায়িনম্ ভবগং হৃদয়ৌল্লসনং মনোযন্ত্রণামিতি যাবত্

(স) ও ! তা এইখানেই সেই পঞ্চবটী ; যে পঞ্চবটীতে দীর্ঘকাল
বাস করায় বিশ্বাসবশতঃ নানাবিধ অতিরিক্ত ঘটনার সাক্ষিস্থানগুলি
রহিয়াছে এবং প্রিয়তমা সীতার প্রিয়সখী বাসন্তী নামে বনদেবতা বাস
করেন । তা, রামের আজ এ কি কি উপস্থিত হইল ? এখন—

(১) রামহতকস্যতি কাপি পাঠঃ । (২) চিরোদ্বৈগারম্ভীতি পাঠান্বয়ঃ ।

(৩) চলিত ইব, প্রচল ইব ইতি পাঠমেদৌ । (৪) ন তন কাপি পাঠঃ ।

কথাপি পূর্বসুহৃদো ভূমিভাগান্ পশ্যামি । (নিরুপ্য) অহো !
অনবস্থিতো ভূমিসন্নিবেশঃ । তথাহি—(হ)

পুরা যত্র স্রোতঃ, পুলিনমধুনা তত্র সরিতাং,
বিপর্যাসং যাতো ঘনবিরলভাবঃ ক্ষিতিরুহাম্ ।
বহৌর্দৃষ্টং কালাদপরমিব মন্যে বনমিদং
নিবেশঃ শৈলানাং তদিদমিতি বুद्धিঃ দ্রষ্টয়তি ॥২৭॥

আরম্ভে উত্পদয়তীতি চিরোহিয়ারক্ষী তোত্রঃ অলুগী বিষরসঃ বিষদ্রবঃ প্রসৃত ইব, তথা
শাল্যস্য শঙ্কীঃ শকলঃ খলুঃ কুতস্থিত্ অনির্বচনীয়াৎ সংবেগাৎ নিহিত ইব হৃদয়ে নিখাত
ইব, তথা হৃদয়মধ্যদেশে রুদ্রয়তিঃ উত্পন্নসম্বিঃ বহুমূল ইতি যাবৎ ব্রণঃ
ক্ষোভকঃ স্পষ্টিতঃ বিদীর্ণ ইব, শোকঃ অতীতসীতাম্রতিঃ পুনর্ঘনীভূতঃ সন্, কালীন
বিলীনপ্রায়োপি উদ্বোধকতত্প্রস্থানদর্শনাদিনা সন্দেহাং প্রাপ্তঃ সন্ বিকলয়তি ব্যাকুলী-
করোতি সম্মুচ্ছয়তি মৌহং প্রাপয়তি চ সামিতি শব্দঃ ।

অথ তিসৃণা ক্রিয়োত্প্রচাণাং মিথো নৈরপেক্ষ্যেণ সংসৃষ্টিঃ তথা বিকলয়তি সম্মুচ্ছয়তী-
ত্যনেকক্রিয়যোঃ শোক ইত্যেককর্তৃকত্বাৎ টীপকস্মালঙ্কারঃ ।

“গুণ রাগি ত্রব রসঃ ।” “বা পুংসি শাল্যং শঙ্কুনাং” ইতি চামরঃ । শিখরিণী উক্তম্ ॥২৬॥

(হ) ননু শোকোদ্বীপকত্বাদিত্যেবাং দর্শনং ন ক্রিয়তামিত্যাহ তথাপীতি । যদ্যপি
এতেবাং দর্শনং শোকোদ্বীপকং তথাপৌল্যঃ । পূর্বসুহৃদঃ সুহৃদ ইব পুরা প্রিয়াচরণকারিণ
ইত্যর্থঃ । নিরুপ্য সর্বতো বিশিষ্টোপলব্ধ্য । অহোশব্দঃ আশ্চর্য্যং । ভূমিসন্নিবেশঃ অস্ব
স্থানল্যাবস্থা অনবস্থিতঃ পূর্বং তৌ দৈবম্যং প্রাপ্তঃ । দৈবম্যং সমর্থয়তি তথাহীতি ।

বহুকাল যাবৎ অধীরতাজনক তীর বিষব্রব যেন বিস্তৃত হইয়া
পড়িতেছে ; শল্যের (পেরেকের) খণ্ড যেন অনির্বচনীয় বেগে হৃদয়ের ভিতরে
নিবেশিত হইতেছে ; হৃদয়ের মর্ম্মস্থানে বহুমূল ব্রণ যেন বিদীর্ণ হইতেছে
এবং শোক প্রগাঢ় হইয়া, আমাকে বিকল করিয়া তুলিতেছে এবং মুচ্ছিত
করিবার উপক্রম করিতেছে ॥২৬॥

পূরিতি । পরা সীতয়া সাহাবস্থানকালি যত সরিতা নদীনাং সীতঃ প্রবাহঃ শ্রুতীদিতি
শিষঃ, অধুনা তব স্থানি পুলিনং জলাদুষ্কৃতং বালুকাময়ং তটং জাতমিতি শিষঃ । তথা
সিতিরুহাং বৃক্ষাণাং ঘনবিরলভাবঃ বিপর্যাসং বিপরীত্যং যাতঃ । (যত্র বৃক্ষা ঘনা আসন্
তত্র বিরলা जाता:, যত্র চ বিরলা আসন্ তত্র ঘনা जाता इत्यर्थঃ)) অতএব বর্ষী:
কালান্ প্রভূতসময়াৎ পরমিতি শিষঃ দৃষ্টম্ ইদং বনম্ অপরমি ব তদ্বিত্রং বনমি ব মন্য
অনুभवामि । ননু তদ্বৈতং বনমিতি নিশ্চয় কী হেতুরিত্যাহ শৈলানাং প্রস্রবণাদিপর্বতানাং
নিবেশঃ অবস্থানম্ ইদং তৎ বনমিতি বুद्धिं द्रढयति दृढां करोति निश्चयज्ञानं जनयति ।
तरुनद्यादीनामन्यथाभावेऽपि पूर्वं दृष्टशैलानामनन्यथाभावात् 'तद्वैतत्' बनमिति मम
निश्चय इति भावः । इदं वाचच्छिन्नपक्षकं तदनन्वसाध्यकं पूर्वं दृष्टतत्तच्छैलदर्शन-
साधनकं ममेदमनुमनमभ्यान्तं हित्वा भासाभावादिति वा भावः ।

अत्र अपरवचनज्ञानं प्रते पूर्वादिवाक्यद्वयं हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यनिष्क-
मलङ्कारः, तथा “मुखमेषां दृशा भाति पूर्णचन्द्र इवापरः” इति साहित्यदर्पणादात्तवत्
भावाभिमानिनी वाच्या द्रष्ट्यात्प्रेक्षा, तत्रा तदनङ्कारकतविच्छित्तिवशात् तत्तच्छैलदर्शनकप-
साधनात्तदनत्वप्रकारं तज्ज्ञानरूपसाध्योपपत्त्या अनुमानालङ्कारश्चेत्यनेषामङ्गाङ्गिभानि सङ्गरः ।

“तीर्थास्थितं तत्पुलिनम् ।” “प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभं बहुलं बहु” इति चाभारः ।
बहुशब्दो द्विविधः, संख्यावाचकः प्रचुरवाचकश्च, तत्र संख्यावाचकात् नित्यं बहुवचनं
स्यात्, प्रचुरवाचकात् एकवचनमपि ; तेन बर्होति प्रयोगः साधुः । न्यायकुसुमाज्जलावपि
“किं बहुना, यं कारवीऽपि निश्चकर्मैत्युपामते” इत्याद्यन्यत्रापि एकवचनं दृश्यते ।

शिशिरिणी वृत्तम् ॥२॥

(৩) তথাপি, পূর্ববন্ধু স্থানগুলিকে দেখি । (দেখিয়া) ওহে ! স্থানের
অনুষ্ঠার বৈষম্য হইয়া পড়িয়াছে । তাহাই দেখাইতেছি—

পূর্বে যেখানে স্রোত ছিল, এখন সেখানে নদীর চড়া হইয়াছে ; বৃক্ষ-
সমূহের ঘনভাব ও বিরলভাব বিপরীত্য প্রাপ্ত হইয়াছে (পূর্বে গাছগুলি
যেখানে ঘন ঘন ছিল, এখন সেখানে ফাঁক ফাঁক হইয়াছে এবং যেখানে
ফাঁক ফাঁক ছিল, এখন সেখানে ঘন ঘন হইয়াছে) ; সুতরাং বহুকালের

हन्त ! परिहरन्तमपि मामितः पञ्चवटीस्त्रेहो बलादपकर्ष-
तीव । (सकरुणम्) (क्ष)

यस्यां ते दिवसास्तया सह मया नीता यथा (१) स्वे गृहे
यत्सम्बन्धिकथाभिरेव सततं दीर्घाभिरास्थीयते ।

एकः सम्प्रति नाशितप्रियतमस्तामद्य रामः कथं

पापः पञ्चवटीं विलोकयतु वा, गच्छत्वमभाव्य वा ? ॥२८॥

(क्ष) हन्त ! परिहरन्तमपि परित्यजन्तमपि, पञ्चवटीं विहाय
गच्छत्वमप्युच्यते । अपकर्षतीव परावर्त्तयतीव इति क्रियोत्प्रेक्षा । स्वरविहारस्थलत्वात्
इमां विहाय गन्तुं नेच्छा भवतीति भावः । सकरुणं सशोकम् ।

गत्यासिते । यस्या पञ्चवट्यां स्वे गृहे यथा, स्वकीयराजधान्यामिव सया तथा
सौतया सह ते वनवासकालीना दिवसा नीता अतिबाहिताः, तथा दीर्घाभिः घटनानां
बाह्यनि विस्मृताभिः यत्सम्बन्धिकथाभिः यत्पञ्चवटीविषयकालापरेव न त्वन्यकथोप-
कथने रित्यर्थः । सततम् आस्थीयते स्थितम् अयोध्यां सया सौतया ध्वनि शेषः । सम्प्रति
नाशिता निर्वासनेन निनाशं प्रापिता प्रियतमा सौता येन स तथोक्तः, अतएव पापः पापात्मा
एको रामः अद्य तां पञ्चवटीं कथं केन प्रकारेण वा विलोकयतु दारुणशोकेन विदीर्ण-
वद्गन्तव्यकस्य सम पञ्चवटीदर्शनसमसम्भवमेवेति भावः । तथा असम्भाव्य अवस्थानेन असमा-
हत्य कथं वा गच्छतु, या क्लिप्ततदानीमावयोः परमसुखहेतुरासीत् केवलावस्थानेनापि सतां
पञ्चवटीमसमादृत्य गमनं नितान्तक्रतव्यताजनकमिति महाव्याकुलोऽस्मि संवृत्त इति भावः ।
अत्र दृष्टे एते वनटी नान् अत्र वन बलिश मनेन करितेहि ; तवे परितु गुलिर
अवहानै एते सेठे वन एहीरुप धारणाके दृढ करितेहे ॥२९॥

(क्ष) हाय ! परित्याग करिष्यां याहैते लागिले, पञ्चवटीर मेहै
येन आशारेक एहीथाने आकर्षण करिष्यां राखितेहे । (शोकर गहित)

निज गृहेर ग्राम ये पञ्चवटीते आमि जीतार सहित सेहै सकल दिन
अतिबाहित करिष्याछिनाम एवंग ये पञ्चवटीर विवृत्त कथा निशहै मर्दाना

(१) पुनरिति पाठान्तरम् ।

(প্রবিশ্য) শম্বকঃ। জয়তি দেবঃ। দেব! ভগবান্গুহ্যো
মত্তঃ শ্রুতভবত্‌সন্নিধানস্বামাহ—পরিকল্পিতবিমানাবতরণ-
মঙ্গলা প্রতীচ্ছতে বত্‌সলা লোপামুদ্রা সর্বং চ (১) মহর্ষয়স্তদেহি,
সম্ভাবয়াম্মান্; অথ প্রজবিনা পুষ্পকেণ স্বদেশমুপমঙ্গম্যাস্ব-
মেধায় সজ্জো ভবিষ্যসীতি (ক)।

অত্র প্রথমপাদে শ্রীমতী উপমা, তথা চ রাজধান্যামিব পঞ্চবট্যাং সুখসঞ্চার আশীদিতি
বস্তু ব্যজ্যত ইত্যলঙ্কারিণ বস্তুধ্বনিঃ। তথা পাপিত্বং প্রতি নাশিতপ্রিয়তমত্বং হেতুরিতি
পদার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গং অনর্থোঃ পরস্পরনৈরপেক্ষ্যেণ স্থিতেঃ সংসৃষ্টিঃ।

শাট্‌লবিক্রীড়িতং বচনম্ ॥২৮॥

(ক) প্রবিশ্যেতি। মত্তঃ মত্ত, মম মুখাদিত্যর্থঃ শ্রুতং ভবতঃ সন্নিধানং যেন সঃ।
পরিকল্পিতানি আয়োজিতানি বিমানাবতরণমঙ্গুলানি বিমানাবতরণকালোচিতমঙ্গুল-
সূচকধান্যদূর্বাদীনি যথা সা। বত্‌সলা ত্বাং প্রতি স্তম্ভয়তি। প্রতীচ্ছতে তব দর্শনায়াব-
তিষ্ঠতে। মহর্ষয়স্য প্রতীচ্ছন্তে ইত্যর্থঃ। তত্‌ক্ষাৎ তব দর্শনায়া তেষামাশ্রয়হাতিশয়া-
দিত্যর্থঃ। অস্মান্ সম্ভাবয় আগমনেন সমাদ্রিয়তাম্। অথ অস্মাত্‌সম্ভাবনানন্তরং
প্রজবিনা মহাবিগবতা। অস্মাকং সম্ভাবনায়াং যাবৎ কালং যথী ভবেৎ পুষ্পকস্য কিঞ্চিদধিক-
বিগম্যাপনেন স পূর্ণো ভবেদिति ভাবঃ। সজ্জ চদ্যুক্তঃ। ইতি ইত্যন্তম্ আহুত্ব্যর্থঃ।

আমরা অযোধ্যায় রহিয়াছি; আজ পাণ্ডুরাম শিশুতম গীতাকৈ নষ্ট
করিয়া, একাকী এখন সেই পঞ্চবটীকে কি করিয়া দেখে এবং কি করিয়াই
বা আদর না করিয়া যায়? ॥২৮॥

(ক) শম্বক। (প্রবেশ করিয়া) মহারাজ জয় হউক। মহারাজ!
ভগবান্ অগস্ত্য, আমার নিকট আগমনের সন্নিধান শ্রবণ করিয়া, আপনাকে
এই কথা বলিয়াছেন যে—মহেশানিনী লোপামুদ্রা (অগস্ত্যের স্ত্রী) বিমান
হইতে অবতরণ করিবার মঙ্গলিক দ্রব্য আয়োজন করিয়া, তোমার প্রতীক্ষা

রামঃ । যথাজ্ঞাপয়তি ভগবান্ (খ) ।

শম্বকঃ । ইতস্তর্হি দেবঃ প্রবর্ত্তয়তু পুষ্পকম্ (গ) ।

রামঃ । ভগবতি ! পঞ্চবটি ! গুরুজনানুরোধাত্ চক্ষুস্তা-
মতিক্রমো রামস্য (ঘ) ।

শম্বকঃ । দেব ! পশ্য পশ্য—

কূজতৃকুজকুটীরকৌশিকঘটাঘুত্কারবত্কীচক- (১)

স্তম্বাঃ স্বরমুকমৌকুলিকুলঃ ক্রৌঞ্চাবতোঃ গিরিঃ ।

এতস্মিন্ প্রচলাকিনাং প্রচলতামুদ্রজিতাঃ কূজিতৈ-

রুদ্রৈ ললন্তি পুরাণচন্দনতরুস্কন্ধে ষু (২) কুম্ভীনসাঃ ॥২৮॥

(খ) রাম ইতি । ভগবান্‌গল্যো যথাজ্ঞাপয়তি তথৈব করীমীত্যর্থঃ ।

(গ) শম্বক ইতি । তর্হি ভগবত্‌জ্ঞানরূপকর্ত্তব্যত্বে সতি ইতঃ অস্মিন্ পথি,
পুষ্পকং বিমানং প্রবর্ত্তয়তু চালয়তিত্যর্থঃ ।

(ঘ) রাম ইতি । নানামুনিজননিবাসান্‌ মাহাত্ম্যাদিশ্রুত্বেন পঞ্চবত্যাঃ ভগবতীতি
সম্বোধনম্ । মাহাত্ম্যবতীতি তদর্থঃ । অতিক্রমঃ সম্ভাবনায়াঃ অকরণম্, চক্ষুস্তা
মুদ্রজিতাম্ । ভগবত্যাঃ শব্দাৎ অতিক্রমো ন লিচ্ছাত ইতি ভাবঃ ।

করিতেছেন এবং সকল মহর্ষিও প্রতীক্ষা করিতেছেন ; অতএব আইস,
আমাদিগকে সমারত কর, তাহার পর বেগবান্‌ পুষ্পকে স্বদেশে যাইয়া
অশ্বমেধযজ্ঞের জন্ত প্রস্তুত হইবে ।

(খ) রাম । ভগবান্‌ যাহা আদেশ করিয়াছেন (তাহাই করি ।)

(গ) শম্বক । তাহা হইলে এই দিকে পুষ্পক সঞ্চালিত করুন ।

(ঘ) রাম । মাহাত্ম্যশালিনি ! পঞ্চবটি ! গুরুজনের অশ্রুপ্রবাহে
রামের এই অতিক্রম ক্ষমা করুন ।

(১) গজতৃকুজ ইতি কাপি পাঠঃ । (২) বৌদ্ধিতরুস্কন্ধেতি পাঠান্তরম্ ।

अपि च, (ड)

एते तं कुक्ष्येषु गट्टवदन्दद्गोदावरीवारयो

मेघालम्बितमालिनीलशिखराः (१) क्षीणीभृतो दक्षिणाः ।

अन्योऽन्यप्रतिघातमङ्ग, लचलत्कल्लं। लको। लाहले-

रुत्तान्नाम्न इमे गङ्गापद्मसः पुण्याः मरितमङ्गमाः ॥३०॥

(४) अपि नानि अप च पञ्चम इति उक्ति शेषः । इत्यादिद्वयः समुच्चयः ।

[illegible]

अथ शब्दाणां वर्तमानावस्थायां स्थितिं विदित्वा, तत्रैव निश्चयं कृतवान्
तद्वर्णनं कृतवान् । यथा “वर्तमाना” “स्थिति” इत्यादिनाम्नां वर्णनं कृतवान्
तथा प्रथमं पाठं तद्वर्णनं कृतवान् । अतः एव तद्वर्णनं कृतवान् । अतः एव
तद्वर्णनं कृतवान् । अतः एव तद्वर्णनं कृतवान् । अतः एव तद्वर्णनं कृतवान् ।

“मौलिः । ममकर्म” इति शब्दकल्पद्रुमः । “उत्तमान् उत्कटे ग्रहे विकराली प्रवहन्म” इति मेदिनी ।

গণের মাঝে তীব্র ইচ্ছা, কব সর্পগণ, পুরাতন চন্দ্রবাসন স্বদেশে
(দোঠালী জাংগায়) উঠিছে। ২২।

(१) मेघानलकृत इति पाठमदः ।

(ইতি নিष्ক্রান্তাঃ সৰ্বে) । (চ)

ইতি পঞ্চবটীপ্রবেশো নাম দ্বিতীযোऽঙ্কঃ (ছ) ।

“ভাববিহিতঃ কৃত্ৰ্ণত্ৰয়ী দ্রব্যবত্ৰ্ণপ্রকাশতঃ” ইতি ন্যায়াত্ রুহিত্ৰ্ণসম্মা ইত্যনেন সংযুক্ত-
নয় ইতি প্রতীয়তে । শাট্ৰ্ণলবিক্রীড়িত’ বচনম্ ॥২০॥

(চ) ইতীতি । রামস্য পৃথকবিমানপরিরক্ষকাঃ কেचित্ কিঙ্করা আসন্ তে চ
তবীপস্থিতা এবেতি তৈঃ সহ মিলিতযী রামশম্ব কুযীৰ্ণত্বাত্ “নিষ্ক্রান্তাঃ সৰ্বে” ইতি
বহুবচন’ সৰ্বশব্দসম্ভবতিথেতি । কেচিত্তু কবেঃ নারায়ণাবতারত্বেন রামস্য জ্ঞানেন গৃহত্বাৎ
বহুবচনমিতি বদন্তি, তদসন, সৰ্বশব্দানর্থক্যস্য তাৎবস্থ্যাত্ ।

(ছ) ইতীতি । নাম, পঞ্চবটীপ্রবেশ ইতি নাম্না প্রকাশ্যঃ, দ্বিতীযোঃ সপ্তম ইতি
শেষঃ ।

“নাম কাপেঃপৃথগমে বিদ্যে অরগ্ণেপি চ । সম্ভাব্যকৃত্ৰ্ণসাপ্রাক্শ্যবিকল্পেষু চ
দৃশ্যতে ॥” ইতি মেদিনী ।

ইতি মহামহোপাধ্যায়-মহাকবি-ভারতচাৰ্য্য-

শ্রীহরিদাসসিদ্ধান্তবাগীশমহাচার্য্যবিরচিতায়া-

সুত্তররামচরিতটীকায়াং সৰ্বার্থবোধিনীসমাখ্যাতাং

দ্বিতীয়াঙ্কবিরণং সমাপ্তম্ ॥০॥

(ঙ) আরও, এষ্ট দক্ষিণ দিকের সেষ্টে সকল পৰ্ব্বত দেখা যাইতেছে ;
ইহার শুধাতে গোদাবরী নদীর জল গঙ্গাদৰ্শন শব্দ করিতেছে এবং এষ্ট
পৰ্ব্বতগুলির উপরিভাগ মেঘে আবৃত থাকায় শৃঙ্গগুলি নীলবর্ণ দেখা
যাইতেছে । আর এষ্ট সেষ্টে সকল অগাধ জল ও পবিত্র নদীসঙ্গম দৃষ্টিগোচর
হইতেছে ; ইহার বিশাল তরঙ্গসূহ, পরস্পর প্রতিঘাতে উচ্ছ্ৰজলভাবে
চলিতে থাকায় তাহার কোলাহলে এই সঙ্গমগুলি ভয়ঙ্কর দেখা যাইতেছে ॥৩০॥

(চ) (ইহার পব সকলে চলিয়া গেল ।)

(ছ) পঞ্চবটীপ্রবেশনামে দ্বিতীয় অঙ্ক সমাপ্ত ॥০॥

तृतीयोऽङ्कः ।

:०:-

(ततः प्रविशति नदीद्वयं तमसां मुरला च (क) ।

तमसा । सखि ! मुरले ! किमस्मि मन्थ्रान्तेव ? (ख)

मुरला । भगवति ! तमसे ! प्रेषितास्मि भगवतोऽगस्त्यस्य
पत्न्या लोपामुद्रया सरिद्वरां गोदावरीमभिधातुम्, जनास्येव
यथा बधूत्यागात्प्रभृति—(ग)

/अनिभिन्नो गभीरत्वा-(१) दन्तगूढघनव्यथः ।

† पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥१॥

(क) तत इति । नदीद्वयं नद्यधिकाददेवताद्वयम्, जलप्रवाहस्यैव नदीत्वेन रङ्गालये
तत्प्रवेशासम्भवात् ।

(ख) तमसेति । किं कथं मन्थ्रान्तेव चकितेव अस्थिरमना इवति यावत् ।

(ग) मुरलेति । भगवति । साहाय्यावति । तमसायास्तीर्त्तत्वेनेदृक् सम्बोधनम्,
सरिद्वरां नदीश्रेष्ठाम् । बधूत्यागात्प्रभृति भार्यायाः सीताया निर्वासनादवधि ।

“बधूर्जाया स्रुषा स्त्री च” इत्यमरः ।

प्रभृतीति श्लोकस्थिरस इत्यतः परमस्तीत्यध्याहर्त्तव्यायाः क्रियाया विशिषणम् ।

(क) तदनन्तरं तमसा ७ मुरलानामेक नदीद्वयैश्च श्रवणम् ।

(ख) तमसा । सखि ! मुरले ! त्वमि वास्तव ग्राह्य इहैवाहं केन ?

(ग) मुरला । भगवति ! तमसे ! नदीश्रेष्ठा गोदावरीके बलिदार
अथ भगवान् अगस्त्येन पत्नी लोपामुद्राकर्तुम् अगि प्रेरित इहैवाहं ।
जाने त्वे, भार्या परितापेनैव पव इहेते—

(१) अनभिन्नगभीरत्वादि क्वचित् पाठः ।

তেন চ তৃত্যবধেষ্টিভূমকেষুপাতজন্মনা প্রকর্ষণগতেন দীর্ঘশেষ-
সন্তানেন সম্মত্ব্যতিতরাং (১) পরিচীণো রামভদ্রঃ, তমবলোক্য
কম্পিতমিব মে হৃদয়ম্, অধুনা চ প্রতিনিবর্ত্তমানেন রামভদ্রেণ
নিয়তমেব পঞ্চবটীবনে বধূসহনিবাসবিশ্রমসাক্ষিণঃ প্রদেশা

অনিমিত্ত ইতি । গম্ভীরত্বাৎ গাম্ভীৰ্য্যাৎ ধৈর্য্যান্তিশযাদিত্যর্থঃ, পক্ষে গাঢ়লিপবস্ত্রা-
দিত্যর্থঃ, অনিমিত্তঃ অপ্রকাশিতঃ অন্যৈরজ্ঞাত ইতি যাতত্ পক্ষে অবিদীর্ণঃ অতএব অন্তঃ
বদ্যে, গৃঢ়া মন্তব, ঘনত্বাৎ নিবিডা গাঢ়া ইতি যাতত্ ব্যযা বদনা यस্মৈ স তথ্যোক্তঃ, প্রকাশ-
মানঃ শোভা নান্বিতঃ পাক্ষ্যতীতি ভাবঃ । পক্ষে অন্তর্মধ্যে গৃঢ়া গম্ভী ঘনত্বাৎ গাঢ়া যথা
তাপা যস্য সঃ । পুটে পত্রাদিনির্মিতাধারবিশেষে পাকঃ পচনং यस্মৈ স পুটপাকঃ
পারদায়ৌষধং ন পত্রোদ্যম উভয়া যস্য স তথ্যোক্তঃ রামস্য ককণা রমঃ সীতাবিরহজনিত-
শোক ইত্যর্থঃ । সম্যোক্তি শ্রেয়ঃ । রামঃ সীতাং স্বয়ং নিবাস্য তচ্ছ্রীকং বিবরীতুমপি
ন শক্যোতি তেনামহমত্বাৎস্বাভ্যুভয়তীত্যর্থঃ ।

অথ পূর্ণাপমানাকারঃ । 'ককণা রমঃ' ইত্যभिধানাত্ রসস্য স্বশব্দোক্তিদোষঃ
"রমস্যাক্তিঃ স্বশব্দে ন" ইতি সাহচর্যদর্পণাৎ, স ন 'দশা রামস্য দাক্ষ্য' ইতি পাঠেন
সমাশ্রিতঃ ।

"স্বকৃতবদন্তে ত্বমৌ । নিমগ্নদ্বাশনীকাশপ্রতীকাশাপমাদয়ঃ" ইত্যমরঃ । পুটপাক
চক্ৰো ভাবপ্রকাশঃ -

"পুটপাকস্য পাকীভ্যং লিপস্যাঙ্গারবর্ণতা ।

লিপচ ছাঙ্গুলং স্থূলং কথ্যাহাঙ্গুলিমাষকম্ ॥

কাশ্মীরবটজম্বাদিপত্রবৈবেটনমুতমম্ ।

পলমবৌ রমৌ যাহ্ন্যঃ কৰ্ণমাতং মধু চিপিৎ ॥" ইत्याদি ॥১॥

গাম্ভীৰ্যবশতঃ রামের শোক, পুটপাকের জাগ্র বাহিরে অকাশ পাইতেছে
না বটে ; কিন্তু ভিতরে তাহার অগাঢ় বেদনা গুপ্তভাবে চলিতেছে ॥১॥

(১) নিতরা ইতি পাঠান্তরম্ ।

দ্রষ্টব্যঃ, তেঁষু'চ নিসর্গধীরস্যাপ্যে বংবিধায়ংস্বস্বার্থমতিগম্ভীর
ভোগশোকসৌভসংবেগাত্ পদে পদে মহান্তি প্রসাদেস্থানানি শ্রুতঃ
নীয়ানি রামভদ্রস্য, তন্নগবতি ! গোদাবরি ! তত্র ত্বয়া সাব-
ধানয়া ভবিতব্যম্ (ঘ) ।

(ঘ) তেনেতি । কিংচিৎ চার্থঃ । তেন পুটপাকপ্রতীকার্শন, তথাবিধস্তাৎদ্রষ্ট-
নির্বাসনোত্পন্ন ইত্যর্থঃ । য ইটজনস্য বক্তৃভজনস্য সীতায়াঃ কষ্টপাতঃ দুঃখোপস্থিতিঃ
তস্মাৎস্বাস্থ্যম্ যস্য তেন, সীতায়া নির্বাসনকৃতমরণজনিতেনৈত্যর্থঃ, প্রকর্ষণগতেন প্রকটন বৃদ্ধি-
প্রাপ্তেনৈত্যর্থঃ, দৌর্ভাগ্যশীকস্বল্যাপেন বহুকালব্যাপিনির্বন্ধিতশীকপরম্পরয়া । অতিতরা-
নিতান্নম্, পরিদীপ্তঃ ক্লেশশরীরঃ সজ্জাতঃ । তং রামভদ্রম্ অবলোক্য স্থিতায়া ইতি শ্রুতঃ,
মে মম লোপামুদ্রায়াঃ হৃদয়ং কম্পিতমিবা দারুণরোগোত্পত্ত্যাঃ দিশঙ্কয়া বিচলিতমিবা ।
প্রতিনিবর্ত্তমানেন অগন্ত্যায়মাৎ গতেন । নিয়তমেব নিশ্চিতমেব । বধ্বা ভার্য্যয়া সীতয়া
সহনিবাসী একতাবস্থানে যে বিষমভাঃ বিশ্বাসাঃ স্বচ্ছন্দবিহারাদিবিষ্মকস্বভাবহার ইত্যর্থঃ,
তেষাং সাক্ষিণী দ্রষ্টারঃ, প্রদর্শনাঃ স্যানানি, দ্রষ্টব্যঃ, দৃশ্যৈরনু । ইত্যবশ্যং সম্ভাব্যত ইতি
भावः । ননু দ্রষ্টব্যঃ সন্ত, তেন কিমিত্যাহ, তেঁষু চ প্রদর্শনেষু নিসর্গধীরস্যাপি, চঞ্চল-
চিত্তসঃ কা কথা স্বাभाविकधैर्यसम्पन्नस्याপি রামভদ্রস্য এব'বিধায়াঃসদৃশায়াং সীতাবিরহেণ
एकाकिभमणरूपायां दशायाम् । অতিগম্ভীরঃ অনন্তত্বাৎ দুঃখাপঃ আভোগঃ সীমা যস্য
সঃ, অসীম ইত্যর্থঃ যঃ শীকঃ, তেন যঃ সৌভ উৎকলনম্ অধীরতেতি ধাবত্ তস্য সংবেগাত্
প্রতিঘাতাত্, পদে পদে স্থানে স্থানে, মহান্তি অর্শবাণ, প্রসাদেস্থানানি অনবধানতাবিধয়াঃ
স্বচ্ছাপ্রসাদয় ইত্যর্থঃ শঙ্কনীয়ানি আশঙ্ক্যন্তে অস্মাভিরেতি শ্রুতঃ । তস্মাত্ রামভদ্র-
স্থানার্থঘটনায়াঃ সম্ভাবনাসম্ভাদিত্যর্থঃ । তত্র তেঁষু রামস্য ভ্রমণস্থানৈবিত্যর্থঃ ।
সাবধানয়া রামস্য বিপত্রিবারণবিষয়ং একাग्रचित्तया, ভবিতব্যম্ ভূয়ত ।

(ঘ) সেইরূপ শ্রিয়জনের দুঃখোপস্থিতি হইতে উৎপন্ন, বুদ্ধিপ্রাপ্ত
এবং সুদীর্ঘ সেই নিরবচ্ছিন্ন শোকে, সম্প্রতি রামভদ্র অত্যন্ত ক্লেশ হইয়া
গিয়াছেন ; তাঁহাকে দেখিয়া আমার হৃদয় যেন কম্পিত হইয়া উঠিয়াছে ;
পঞ্চবটীবনে বধূর সহিত অবস্থানকালে বিশ্বাসবশতঃ যে সকল ঘটনা ঘটয়া-

বৌচীবাতে: শীকরচৌদশোতৈরা কর্ণধি: পদ্মকিঞ্জল্কগম্বাহু,
 মোহে মোহে রামমদ্রস্য জীবং স্বৈরং স্বৈরং প্রেধিতৈস্তর্পয়েতি ॥২
 তমসা । উচিতমেব দান্ধিষ্ণং স্নেহস্য, সঞ্জীবনোপায়সু
 মৌলিক এব রামমদ্রস্যাখ্য সন্নিহিত: (ঙ) ।

ননু জলরূপযা ময়া সাবধানযা সত্ব্যপি কিং কৰ্ত্তব্যমিত্যাঙ্ক বৌচীতি । শীকর-
 চৌদৈন জলবিন্দুচূর্ণেন শীতলৈ: তথা পদ্মকিঞ্জল্কগম্বাহানাকর্ণধি: আকৃষ্য বহুধিরিত্যর্থ:,
 তথা স্বৈরং স্বৈরং প্রেধিতৈ: মন্দং মন্দং প্রেধিতৈ: শৈল্যং সৌগম্যং মান্দ্যম্বেতি বায়োগুণত্রয়ং
 স্তেন গুণত্রয়েণৈব বিশিষ্টৈরিতি ভাব: বৌচীবাতে: স্নেহীয়তরঙ্গবায়ুभि: মোহে মোহে সকল-
 মুচ্ছিতাবস্থায়াং জীবং জীবনং তর্পয় প্রীণয়, যদা যদৈব রামস্য মুচ্ছা ভবেত, তদা
 তদৈব তাড়শৈল্যরঙ্গবায়ুभि:স্তস্য চেতন্যং প্রতিপাদয়েত্যর্থ: । ইতি ইত্যনং গোদাবরীমभिধাতুং
 প্রেধিতাঃস্মীতি পূর্বোক্তান্বয়: ।

অত্র চেতন্যোত্পাদনং প্রতি বায়ৌ শীতলত্বমেব কারণত্বেনাপেक्षিতং কিন্তু সৌগম্য-
 মন্দ্যদ্বয়োপি বিশেষকারণান্নরথ্যরূপাদানাত্ গুণায়ৌগপদ্যাচ্চ সমুচ্চয়ালঙ্কার: ।

“শীকরোজ্জ্বলকণ: স্মৃত: ।” “চূর্ণে চৌদ: ।” “মন্দস্বচ্ছন্দ্য: স্বৈরং” মিতি চামর: ।

বৌচী ইতি “ইতস্ত ক্তিবর্জিতাব্ধে”তি বীচিশব্দাদীপ্রত্যয়: ।

শালিনী ব্রতম্ ॥২॥

ছিল, তাহার সাক্ষী স্থানগুলিকে রামভদ্র অবশুই দেখিবেন, স্বভাবতঃ
 ধীরপ্রকৃতি হইলেও সেই সকল স্থানে রামভদ্রের এইরূপ অবস্থায় অসীম
 শোকের ক্ষোভে ও আবেগে পদে পদে গুরুতর বিপদের আশঙ্কা করিতে
 হয়; অন্তএব ভগবতি ! গোদাবরি ! তুমি সেখানে সাবধান হইবে ।

জলবিন্দুর চূর্ণ বহন করায় শীতল, পদ্মকেশরের সৌরভবাহী এবং মন্দ মন্দ
 শ্রেণিত তরঙ্গ-বায়ুদ্বারা প্রত্যেক মুচ্ছাতে রামভদ্রের চৈতন্য সম্পাদন
 করিবে ॥২॥

मुरला । कथमिव ? (च)

तमसा । श्रूयताम्—पुरा किल वाल्मीकितपोवनोपकण्ठात् परित्यज्य गते लक्ष्मणे सीतादेवो प्राप्तप्रसववेदना आत्मानमतिदुःखसंवेगाद्गङ्गाप्रवाहे निक्षिप्तवती, तदैव तत्र दारकद्वयं प्रसूता, भगवतीभ्यां पृथ्वीभागीरथीभ्यामभ्युपपन्ना रसातलञ्च नीता, स्तन्यत्यागात् परेण च तद्दारकद्वयं तस्याः प्राचेतसस्य महर्षेर्गङ्गादेवी स्वयमर्पितवती (छ) ।

(ङ) तमसेति । दाक्षिण्यम् औदार्यम् औदार्येणानुकूल्यमित्यर्थः । रामं प्रति परगच्छेद्वती लोपासुद्रा तदानुकूल्यं कर्णमिच्छति, कुरुताम् ; किन्तु तस्याद्यविशेष-प्रयोजनं नास्तीति भावः । कुत इत्याह, तु किन्तु मौलिक एव न तु कृत्रिम इत्यर्थः, रामभद्रस्य सञ्जीवनोपायः चैतन्यप्रतिपादनहेतुः सन्निहितः निकटवर्त्ती स्थितः । सन्निहितः सीता, सैव सञ्जीवयिष्यतीति भावः ।

(च) मुरलेति । कथमिव, कौटुम्भिकः सञ्जीवनोपायः सन्निहित इत्यर्थः ।

(छ) तमसेति । किलेति पूर्ववृत्तान्तसूचकमव्ययम् । उपकण्ठात् निकटात् । परित्यज्य सीतामिति शेषः । प्राप्ता उपस्थिता प्रसववेदना यस्याः सा, अतएव अतिदुःख-संवेगात् नितान्तकष्टप्रतिघातात् आत्मानं रुदद्दम् । तदैव निक्षेपानन्तरमेव, तत्र गङ्गा-प्रवाहे दारकद्वयं बालकयुगलम्, प्रसूता प्रसूतवती । पृथ्वी भागीरथीभ्यां पृथिवीगङ्गाभ्याम् अभ्युपपन्ना प्राप्ता गृहीता सतीत्यर्थः रसातलं पातालं नीता बालकाभ्यां सह सीतेति शेषः । स्तन्यस्य दुग्धस्य त्यागो यस्मिन् वयसि तत् स्तन्यत्यागं वयः तस्मात् परेण वर्षद्वय-वयसः परमित्यर्थः । तस्याः सीतायाः तद्दारकद्वयम् । महर्षेः प्राचेतसस्य वाल्मीकिः

(ङ) तमसा । अत्रेति उद्गारतावशतः आश्चर्या कथा उत्तिष्ठेति वटे ; किञ्च आज रामाद्वयं तैत्तरीयं सम्पादनं कर्त्तव्यं भूत्वा उपाश्रये निकटे आह ।

(च) मुरला । किं वक्तव्यम् ?

‘ मुरला । (सविस्मयम्)

ईदृशानां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः (१) ।

यत्रोपकरणीभावमायात्येवंविधो जनः ॥३॥

समीपे इत्यर्थः । गङ्गादेवୀ स्वयम् आत्मना, न त्वन्वदरेत्यर्थः । एतेन बालकद्वयं प्रति गङ्गाया आशङ्कतिशयः सूच्यते ।

“वाताव्ययोः किल ।” “आत्मा यत्रो धृतिर्वृद्धिः स्वभावा ब्रह्म वर्ध च ।” ‘दारकी बालभेदका’ इति चामरः ।

प्रसूतेति आदिकर्मणि कर्त्तरि क्तः । परिणीति तृतीयापवर्ग । प्राचेतसस्येति सामीप्य-
सम्बन्धे षष्ठी, दारकद्वये गङ्गायाः स्वंत्वाभावेन तदध्वंसभावात् न चतुर्थी ।

ईदृशानामिति । ईदृशानां सौतारामतुल्यमहाययैचरित्राणां जनानां विपाकोऽपि
सम्पदि का कथा विपदपि, परमाद्भुतो जायते । कथमित्याह यत्र विपाके एव विधः
पृथिवीगङ्गातुल्यजनः उपकरणीभावः साहाय्यकारकत्वम् आयाति प्राप्नोति । चिराराधनयापि
ययोः सन्दर्शनं न घटते, ते एव पृथिवीगङ्गा स्वयमेव साहाय्यं कुरुत इति विपाकस्य
परमाद्भुतत्वमेवेति भावः ।

अत्र परमाद्भुतत्वं प्रति पराईवाक्यार्थो हेतुरिति काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

(छ) तृतीया । शୋन, पूर्वେ ଗଙ୍ଗା ଗାତାଦେବୀକେ ବାନ୍ଧାକିର ତପୋ-
ବନେର ନିକଟେ ପରିତ୍ୟାଗ କରିয়া ଚାଲିଯା ଖେଳେ, ଶୀତାଦେବୀର ଥିଗବେଦନା
ଓପନ୍ଦିତ ହୁଏ ; ତখন ତିନି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉତ୍ତେଜର ଆବେଗେ ଆପନାକେ ଗନ୍ଧାର
ଝୋତେ ନିକ୍ଷେପ କରନ୍ ଏବଂ ତখনଟି ସେଠିଆନେ ଛୁଇଁଟି ବାଳକ ପ୍ରାସବ କବେନ ;
ସେହି ସମୟେ ଭଗବତୀ ପୃଥିବୀ ଓ ଗଙ୍ଗା, (ବାଳକ ଛୁଇଁଟିର ସହିତ) ଶୀତାକେ ଧରିଯା
ପାତାଳେ ଲିପ୍ତା ଧାନ୍ ; ଅନ୍ତ ଛୁଇଁ ପରିତ୍ୟାଗେର ପର ଡାହାନ୍ ସେହି ବାଳକ
ଛୁଇଁଟିକେ ଅସଂ ଗଙ୍ଗାଦେବୀ, ୨୪ର୍ଷି ବାନ୍ଧାକିର ନିକଟେ ସମର୍ପଣ କରିଯା ଧାନ୍ ।

(୧) पावनाद्भुत इति पाठान्तरम् ।

তমসা । ইদানীন্তু শম্বুকহতান্ते নানেন সম্ভাবিতজন^০
স্থানাগমন^০ রামভদ্র^০ সরযুসুখাদুপশ্রুত্ব ভগবতী ভাগীরথী
যদেব ভগবত্যা লোপামুদ্রয়া স্নেহাদাশঙ্কিতম্, তদেবাশঙ্ক্য
সীতাসমেতা কেনচিদিব গৃহাচারব্যপ্রদেশেন গোদাবরীং বিলো-
কয়িতুমাগতা (জ) ।

“বিপাকঃ দুর্গতিঃ ।” “উপকরণং প্রধানাক্ষীভূতীপকারকদ্রব্যম্ ।” ইতি চ শব্দ-
কল্যদ্রব্যঃ ॥১৥

(জ) তমসেতি । ভগবতী ভাগীরথী গঙ্গা, অনেন অচিরসঙ্ঘটনে শম্বুকহতান্ते
শম্বুকবধব্যাপারিত্যর্থঃ সম্ভাবিতম্ অনুমিতং জনস্থানে আগমনং यस্য তম্ । সরযু নাম
কাচিন্দেী তস্যা সুখাদুপশ্রুত্ব শম্বুকবধায় রামী জনস্থানমাগমিষ্যতীতি সম্ভাব্যত
ইতি সরযুসুখাদাকর্ষ্যেত্যর্থঃ । তদেব রামস্থানিষ্টমেব । সীতাসমেতা সীতয়া সহ
মিলিতা ভাগীরথীত্বস্য বিশেষণমেতৎ । গৃহাচারব্যপ্রদেশেন লৌকিকব্যবহারচ্ছলেন ।
লৌকিকি হি বনুজনৌ বত্সরান্ते অপৰবনুজনানাং সাঙ্গাত্কারায় তদগৃহমাগচ্ছতীতি
ব্যবহারঃ প্রায়েণ প্রচলতি ।

শুদ্ধাভিঃ শব্দবাধে শক্তিরিতি নৈয়ায়িকা, শ্রবণেন্দ্রিয়জন্যপ্রত্যক্ষ শক্তিরিতি মীমাংসকাঃ;
অথ তু নৈয়ায়িকমতানুসারেণ রামভদ্রম্ উপশ্রুত্বৈতি ৰুজ্জতিরিতি ৰুদ্বেপঃ ।

মূরলা । (বিশ্বেযেব সহিত) এইরূপ লোকের বিপদও মহা ভঙ্কুরূপে
উৎপন্ন হয়, যে বিপদে এইরূপ লোক, সাধাব্যকারিতা প্রাপ্ত হন ॥৩৥

(জ) তমসা । কিন্তু এখান এই শব্দটির ঘটনায় জনস্থান রামভদ্রর
আগমনের সম্ভাবনা করি ; ইহা সরযুনদীর মুখে শুনিয়া ভগবতী গঙ্গাদেবী,
স্নেহবশতঃ ভগবতী লোপামুদ্রা যাহা আশঙ্কা করিয়াছেন, তাহা
আশঙ্কা করিয়া, সীতা সহিত গৃহাচারভঙ্গে গোদাবরীকে দেখিতে
আসিয়াছেন ।

মুরলা । সুবিচিন্তিতং ভগবত্যা, রাজধানীস্থিতস্য খুলু
তৈস্কৈর্জগতামাভ্যুদয়িকৈঃ কার্যৈর্ব্যাপৃতস্য নিয়তাস্চিত্ত-
বিশ্লেষাঃ ; অব্যয়স্য পুনরস্য শোকমাত্রদ্বিতীয়স্য পঞ্চবটীপ্রবেশো
মহাননর্থ ইতি, তত্কথমিদানীং সীতা দেব্যা রামমদ্র আশ্বাস-
নীয়ঃ স্যাৎ ? (ভ)

(ভ) মুরলীতি । ভগবত্যা গঙ্গয়া সুবিচিন্তিতং সম্যগ্বিবেচিতম্ । কথং
সুবিচিন্তিতমিত্যাঙ্ক রাজ্যত্যাডি । রাজধানীস্থিতস্য অর্থাধ্যায়ী নিবসতঃ, তৈস্কৈঃ প্রতিষ্ঠৈ-
রব্যয়কর্তব্যৈরিত্যর্থঃ । আভ্যুদয়িকৈঃ উন্নতিসাধকৈঃ কার্যৈঃ দৃষ্টমিহ শ্রীশ্রীশ্রীশ্রীশ্রীশ্রী-
দুর্গেশ্বরাদিপর্যবেক্ষণপ্রতিভির্ব্যাপারৈঃ ব্যাপৃতস্য আসক্তচিত্তস্য রামমদ্রস্য ইতি শব্দঃ ; চিত্ত-
বিশ্লেষাঃ শীকেনাকর্ষণানি নিয়তা নিয়ন্তিতা নিরুদ্ধা ইতি যাবৎ । রামে রাজধানীস্থিতে
সর্বদা রাজকার্যপর্যবেক্ষণাদিচিন্তয়া পরিপূর্ণং তস্য চিত্তং সীতাবিরহজনিতশোকঃ প্রবেষ্টুং
নাবসরং লভত ইত্যর্থঃ । পুনঃ কিন্তু অব্যয়স্য রাজকার্যাদিচিন্তায়ামনাসক্তচিত্তস্য
সুস্থচিত্তস্যেতি যাবৎ শোকমাত্রদ্বিতীয়স্য কেবলশোকসঙ্কচরস্য অস্য রামমদ্রস্য । অনর্থঃ
অনিষ্টম্ অনিষ্টকারণমিত্যর্থঃ । ইতি ইতিহেতুঃ ভগবত্যা সুবিচিন্তিতমিত্যর্থঃ । চিন্তান্তর-
শূন্যে সুস্থচিত্ত এব শোকাবির্भावঃ স্যাৎ, শোকাট্টীপকপঞ্চবটীবনপ্রবেশ তু কা কথ্যেতি ভাবঃ ।
তত্সম্মাত্ পঞ্চবটীপ্রবেশস্যৈবানর্থহঁত্বাদিত্যর্থঃ । আশ্বাসনীয়ঃ স্যাৎ সান্ত্বয়িতুং শক্যঃ
স্যাদিত্যর্থঃ । চরিত্রদোষাশঙ্কয়া স্বয়ং নির্বাসিতায়াঃ সীতায়াঃ পুনরধিকাক্রোধোদয়াশঙ্কয়া
রামস্য সমীপগমনাসম্ভবং সান্ত্বনাধারণমসম্ভবমেवेতি কথং গঙ্গা সীতামানীতবতীতি
ময়া পুনরিদং সন্দিগ্ধতে, গঙ্গয়া তু আত্মবুদ্ধ্যা সুবিচিন্তিতমেवेতি ভাবঃ ।

“ব্যগ্র্যো ব্যাসক্ত আকুলঃ” ইত্যমরঃ ।

রাজা ধীযতে অস্মিন্মিতি রাজধানী “করণাধিকরণধীষে” অধিকরণে যুট্ ।

(ক) মুরলা । ভগবতী গঙ্গাদেবী ভাল বিবেচনা করিয়াছেন ;
কারণ, রামচন্দ্র রাজধানীতে থাকিবার সময় জগতের উন্নতিকর সেই সেই
কার্যে ব্যাপৃত থাকেন বলিয়া তাঁহার মনের ক্ষোভ অবরুদ্ধ থাকে ; কিন্তু

তমসা । উক্তমেব (১) ভগবত্যা ভাগীরথীদেব্যা, যদেব
যজনসম্ভবে ! সীতে ! অদ্য স্বত্বাযুস্মতোঃ কুশলবযোর্দাদশজন্ম-
সংবৎসরস্য (২) সংখ্যামঙ্গলগ্রন্থিরভিবধ্যতে (৩), তদাত্মনঃ
পুরাণশ্বশুরমেতাবতৌ মানবস্য রাজ্ঞর্ষি'বংশস্য প্রসবিতারং
সবিতারমপহৃতপাপ্মানং দেবং স্বহস্তাৱচিতৈঃ পুষ্পৈরুপতিষ্ঠস্ব ।

(অ) তমসীত্যাদি । উক্তমেৱেতি ৱশব্দঃ স্বয়োগম্ব্যবস্থাপনার্থঃ । কিসুমুন্মিত্যাঙ্ক
যদিত্যাদি । দাদশানাং পূরণ ইতি দাদশঃ, স চাসৌ জন্মসংবৎসরশ্চেতি বিগৃহঃ, তস্য,
জন্মবৎসরাৱধিদাদশপূরণীভূতবৎসরস্যেত্যর্থঃ সংখ্যায়ৈ বযসৌ বর্ষসংখ্যায়ৈ মঙ্গলজননায
যন্থিঃ সংখ্যামঙ্গলযন্থিঃ, জন্মাবধি যাবন্তৌ বৎসরা যাস্তাস্তাবৎসংখ্যাবোধনায মঙ্গল-
জননায চ ধর্মগাম্প্রাপ্তৌ যৌ যন্থিঃ স ইত্যর্থঃ । অমিবধ্যতে বাস্ত্বীকিনেতি শিষঃ । ততস্মাত্ত
অস্যাং কুশলবযৌজ্জ্বলিতযৌ সর্ৱেষামেৱ বন্তুনাং মঙ্গলাচরণস্য কর্তব্যত্বাদিত্যর্থঃ । আত্মনঃ
স্বস্ত্যাঃ তৱেত্যর্থঃ । পুরাণশ্বশুরং প্রাচীনশ্বশুরং পরম্পরাযা শ্বশুরমিত্যর্থঃ । এতাৱত
ইয়দসংখ্যস্য, মানবস্য ৱৈবস্বতমনোরপত্যস্য । সূর্য্যপুত্রৌ ৱৈবস্বতমনুস্তত্পুত্র ইত্সাকুলত্বাচ্চ
রামচন্দ্রবংশ উত্পন্ন ইতি ৱোধ্যম্ । প্রসবিতারম্ উত্পাদয়িতারম্ । অপহৃতৌ নাশিতঃ
পাপ্মা পাপং যৈৱ তম্ এতেন সূর্য্যস্য মহামাহাত্ম্যাবচ্চেন পুণ্যত্বমিতি ভাৱঃ । সবিতারং দেৱং
কংখ্যাশ্বরে ৱাব্যাপৃত ৱবশ্যায় কেৱল শোকমহায়ে উঁহার পঞ্চবটীৱনে
প্রৱেশ, গুরুতর ৱিপদের কারণ । তৱে ৱথন সীতাৱদেৱী রামভগ্নকে ৱাশ্বস্ত
কৱিৱেন কি প্রকারে ?

(ঞ) তমসা । ভগৱতী গঙ্গাৱদেৱী ত ৱনিয়াছেনই যে, হে ৱজ্ঞভূমি-
সমুৎপন্নে ! সীতে ! আজ ৱাশ্বস্তান্ কুণ্ড ও লৱের জন্ম হইতে দ্বাদশ
বৎসরের মাজলিক সংখ্যাগ্রন্থি ৱাঁধা হইতেছে ; অতৱ তুমি নিজহস্ত-
সঙ্কিত পুশ্পৱারী, নিজের প্রাচীন শ্বশুর, ৱৈৱবস্বত মণ্ডর সন্তান, এই সকল

(১) অৱ ইতি কচিৎকিঞ্চিৎ পাতঃ ।

(২) কচিৎ জন্মপদং নাস্তি । (৩) অমিবর্ততে ইতি ক্বাপি পাতঃ ।

त च त्वामवनिपृष्ठवर्त्तिनीमस्मत्प्रभावादनदेवता अपि द्रक्ष्यन्ति
किं पुनर्मर्त्या इति ; अहञ्चाज्ञापिता—तमसे ! त्वयि प्रकृष्ट-
प्रेमैव बधूर्वत्सा जानकीति अतस्त्वमेवास्याः प्रत्यन्तरीभवेति ।
साहमधुना यथादिष्टमनुतिष्ठामि (ज) ।

सूर्यदेवम् । उपतिष्ठस्व आराधुहि । कुशलवयोर्मङ्गलार्थं सूर्यपूजनायैव सीतामानीत-
वती गङ्गा, न तु रामस्य सान्त्वनार्थमिति मुरलाया उक्तवाक्योत्तरविषये भावः । गूढभावस्तु,
सीतां प्रति परमविश्वासशाली रामः सीतासम्पर्कं प्राप्य न कीपिष्यति, अपि तु आदरिष्यत
एव सान्त्वितश्च भवेदिति । ननु पुष्पावचयनकाले लोका मामवलीक्य चेत् रामाय निवे-
दयिष्यन्ति तदा महाननर्थो भवेदित्याह न चेत्यादि । न चेत्यस्य द्रष्टव्यत्वेनान्वयः ।
अवनिपृष्ठवर्त्तिनीं भूतलस्थितां सतीम् । अस्मत्प्रभावात् सम वरमाहात्म्यादित्यर्थः । मर्त्या
मानवाः । इतिशब्दस्य उक्तमिति पूर्वेणान्वयः । प्रकृष्टप्रभावशालिनीनां वनदेवतानां
दर्शनायः ग्यायास्तव साधारणमानवैर्दर्शनमसम्भवमेवेति भावः । अहं तमसा । प्रकृष्टप्रेमा
परमस्नेहवती । बधूः स्नुषा । रामेण मातृत्वेन स्वीकृतायाः गङ्गायाः सीता स्नुषैव
स्यादिति द्रष्टव्यम् । इति जानामीति शेषः । अन्तरस्य आत्मीयस्य सख्यादेः प्रति प्रति-
निधिरिति प्रत्यन्तरी सखीसदृशीत्यर्थः सखीव सीतायाः सहचारिणी भवेत्यर्थः । इति-
शब्दस्य आज्ञापितेत्यनेनान्वयः । सा गङ्गाया आज्ञापिता । आदिष्टम् आदेशमनतिक्रम्येति
यथादिष्टं सीतायाः सहचारित्वमित्यर्थः । अनुतिष्ठामि करोमि, सीतायाः सहचारिणी
भवामीत्यर्थः ।

“अन्तरमवकाशावधि परिधानान्तर्धिमदतादर्थ्ये । द्विद्राक्ष्मीयविनावहिरवसरमन्थे-
ऽन्तरात्मनि च ॥” “प्रति प्रतिनिधौ वीष्मालक्षणेन प्रयोगतः” इति चामरः ।

उपतिष्ठस्वेति “पथ्याराधनयोगे”ति रुचादित्वादात्मनेपदम् ।

जन्मतिथौ जन्मयन्त्रिबन्धनस्य सूर्यपूजायाश्च प्रमाणं यथा कृत्यचिन्तामणौ—

“गुडदुग्धतिलानद्याञ्जल्यग्रेण बन्धनम् ।

गुग्गुलं निम्बसिद्धार्थदूर्वागोरीचनान्वितम् ।

सम्पूज्य भागुविघ्ने शौ मङ्गलार्थं प्रार्थयेदित्दम् ॥”

মুরলা । অহমপ্যমু' ব্ৰতান্ধ' ভগবত্বে লোপামুদ্রায়'
নিবেদয়ামি, রামভদ্রোঃপ্যাগত এবৈতি তর্কয়ামি (৪) ।

তমসা । তদীয়' গোদাবরীক্কদান্নিষ্ক্ৰম্য—(৪)

পরিপাণ্ডুদুর্বলকপোলসুন্দর'

দধতী বিলোলকবরীকমাননম্ ।

করণস্য মূর্ত্তি'রথবা (১) শরীরিণী

বিরহব্যথৈব বনমেতি জানকী ॥৪॥

“সমিত্পুণ্ড্রশাট্টীনি ত্রিবিধ্যঃ স্বয়মাহরিত” ইত্যেকাঃদশৌতত্বপুত্রপুত্রাণাত্ ত্রিবিধ-
পদস্য চৌপলক্ষণত্বাত্ স্বহস্তাবচিতৈঃ পুণ্ড্রৈরিত্যুক্তম্ ।

(৪) মুরলিতি । অমু' ব্ৰতান্ধ' সীতয়া সহ গঙ্গায়া আগমনবার্ত্তাম্ । তর্কয়ামি
সম্ভাবয়ামি ।

(৪) তমসেতি । সা বাসী ইয়ম্বেতি তদীয়' সেযমিত্যর্থঃ, একবাক্যান্তর্গততয়া
স্নীকস্বজানকীত্যস্য বিশেষণমেতৎ । গোদাবরী' কথিত্ নিম্নদিগ্গামী ক্কদৌ গর্ত্তমাশীত্
তন্মান্নিষ্ক্ৰম্য উত্থায় ।

পরীতি । পরিপাণ্ডু, পুষ্টিকরভোজনাভাবাত্ রক্তাল্পত্বেন শ্বেতচ্ছায়ী দুর্বলী অগাঢ়ী
রাজর্ষিবংশের উৎপাদয়িতা এবং পাপনাশক সূর্য্যদেবকে পূজা কর ; কিন্তু
তুমি ভূতলের উপরে থাকিলেও তোমাকে আমার অভাবে বনদেবতারারও
দেখিতে পাইবেন না, মাহুকের কথা আর কি বলিব ; আর আমাকেও
আদেশ করিয়াছেন যে, তমসে ! বৎস! বধু সীতা, তোমার প্রতি বিশেষ
মৌহর্দ্দ্যশালিনী ; স্মরণ্য তুমিই উহার সহচারিণী হও । সেই আমি এখন
তাহার আদেশমত কার্য্য করি ।

(৪) মুরলা । আমিও, এই বৃন্দান্ত ভগবতী লোপামুদ্রাকে বাইয়া
জানাই । রামভদ্রও আসিতেছেন বলিয়াই আমি মনে করি ।

(১) হব বা ইতি কাপি পাঠঃ ।

মুরলা । ইয়ং হি সা (ঙ) ।

যৌ কপোলৌ সন্তৌ তাভ্যাং সুন্দরং স্বভাবসুন্দর্যাঃ সীতায়া বিরহক্লশতায়ামপি সত্যাং মুখস্য
কিচ্ছিদাগন্তুকবৈচিত্র্যমেব জাতমিতি ভাবঃ । বিলৌলা বসনাভাবেন লব্ধমানত্বাৎ চঞ্চলা
কবরী কেশরচনা যত্র তত্ তাদৃশম্ 'জানন' মুখং দধতী ধারয়ন্তী জানকী সীতা, ককণস্য
শ্লোকস্য মূর্ত্তি'রिव মূর্ত্তি'মান্ শ্লোক ইব, অথবা শরীরিণী মূর্ত্তিমতী বিরহব্যথা রাম-
বিচ্ছেদবদনেব বনং পঞ্চবটীবনম্ এতি আগচ্ছতি ।

অথ দুৰ্ভলকপোলাত্ কুশীকলীতপত্টিসম্ভবে সৌন্দর্য্যীতপত্টিবিষমালঙ্কারঃ, তথা
ভাবাভিমানি বাচ্যং গুণীতপ্ৰেছাদয়শ্চেত্বেতিবাং নৈরপেক্ষ্যেণ স্থিতিঃ সংসৃষ্টিঃ ।

এতদনুপপন্নীকৌ যথা শাকুন্তলী—

“বসনে পরিধূসরে বসানা নিয়মচ্চামমুখৌ ধৃতৈকবশৌ ।

অতি নিশ্চরুণস্য শৃঙ্খলীলা সম দৌৰ্ঘ্যে বিরহব্রতং বিমৰ্শি ॥”

অনযৌস্তু “পরিপাঙ্কদুৰ্ভলী”ত্যাদিশ্লোক এব প্রগস্ত্যতরঃ উত্প্রেছাদয়েন সম্পূর্ণ-
যোগ্যবিরহাবস্থায়া ব্যক্তকল্বেন চমত্কারবিশিষ্টাবহৃত্বাৎ ।

পতিবিরহে পতিব্রতায়া অবস্থ্যামাহ শৃঙ্খিতত্বধৃতমঙ্করোবচনম্—

“আর্শাণ্যে মুদিতা হৃদে বিধৌগে মলিনা ক্লশা ।

মৃতে ম্রিয়ত য়া পত্নৌ সাধ্বী জ্ঞেয়া পতিব্রতা ॥”

মঙ্গু ভাষিণী ব্রতম্ ॥৪॥

(ঙ) মুরলিতি । ইয়ং হি, ইয়মেব সা জানকী । জানকীং বিলৌক্য মুরলায়া
নিরুপশ্যমিতত্ ।

(ঠ) তমসী । এই সেই গীতাদেবী, গোদাবরীত্ন হইতে নির্গত হইয়া,
অত্যন্ত শুভ্রবর্ণ অথ চ চূর্সল কপোলগুণলব্ধা মনোহর এবং চঞ্চল কবরীযুক্ত
মুখমণ্ডল ধারণকরতঃ শোকের মূর্ত্তি অথবা মূর্ত্তিমতী বিরহবেদনার জ্বালা বনে
আসিতেছেন ॥৭॥

(ড) মুরলা । ইনিই সেই গীতাদেবী ।

কিসলয়মিব মুগ্ধং বন্ধনাহিপ্রলূনং
হৃদয়কুসুমশোণী দারুণো দীর্ঘশোকঃ ।
গ্লপয়তি পরিপাঙ্কুচ্চামমস্যাঃ শরীরং
শরদিজ ইব ঘর্ম্মঃ কেতকীগর্ভপত্রম্ ॥৫॥
(ইতি পরিক্রম্য নিष्ক্ৰান্তে) । (ঙ)

বিষ্কম্বকঃ । (ণ)

কিসলয়েতি । হৃদয়মেব কীমলত্বাৎ কুসুমম্, তৎ শোষণতীতি হৃদয়কুসুমশোণী
দারুণো দীর্ঘঃ বহুকালব্যাপী শোকঃ বিরহক্লান্তশোকঃ বন্ধনাৎ বন্ধনাৎ বিপ্রলূনং স্তব্ধমিত্য-
মুগ্ধং মনোহরং কিসলয়ং পল্লবমিব স্থিতম্ অস্যাঃ সীতায়াঃ পরিপাঙ্কুচ্চামমস্যাঃ তচ্ছায়-
চ্চামং ক্লেশং শরীরং শরদিজঃ শরৎকালোৎপন্নী ঘর্ম্মম্ আতপঃ কেতক্যাঃ কেতকীপুষ্পস্য গর্ভপত্র-
মধ্যস্থিতপত্রমিব কেশরমিবৈতর্য্যঃ গ্লপয়তি মলিনীকরোতি ।

অত্র শোষণং রসনাশকরণম্, তস্মৈ কুসুমস্যেব সম্ভবতি ন তু হৃদয়স্য তেন শোণীতিপদ-
রূপকস্য সাধকম্ উপমায়া সাধকং ততশ্চ হৃদয়ে কুসুমলতারোপস্য শব্দত্বাৎ শোকো আতপ-
লতারোপস্য চার্থত্বাৎ একদেশবিবর্তিরূপকমলঙ্কারঃ উপমাভয়েন সঙ্কীর্ণ্যতে ।

আমমিতি চৌধাতোঃ ক্রাপত্যস্য “চৈয়ুষিপচা মকবা” ইত্যনেন মতম্ । শরদিজ-
ইতি “প্রায়েণ সমস্যাঃ কৃতী”তি সমস্যাঃ অলুক্ । মালিনী ব্রহ্মম্ ॥৫॥

(ঙ) ইতীতি । নিষ্ক্ৰান্তে তমসামুরলি ইতি শ্রবঃ ।

(ণ) বিষ্কম্বক ইতি । তল্লক্ষণমুক্তম্ । অত্র প্রেমিতাশ্রীত্যাदिना ব্রহ্মকথাশানা

শরৎকালোৎপন্ন গ্রীষ্ম যেমন কেতকীপুষ্পের ভিতরের পত্রকে মলিন
করে ; সেইরূপ হৃদয়পুষ্পের শোষণকারী, দারুণ ও দীর্ঘকালব্যাপী শোক,
শাখা হইতে বিচ্ছিন্ন ও মনোহর পল্লবের ভায় অত্যন্ত স্তব্ধ এবং ক্ষীণ
ইহার দেহখানিকে মলিন করিয়াছে ॥৫॥

(ঙ) (ইহার পর উভয়ে কতিপয় পদক্ষেপ করিয়া চলিয়া গেল ।)

(গ) বিষ্কম্বক ।

नेपथ्ये । प्रमादः प्रमादः (त) ।

[ततः प्रविशति पुष्पावचयव्यग्रहस्ता सकलशौत्सुक्यमाकर्ण-
यन्ती सीता] (थ)

निदर्शनं “साहमधुना यथादिष्टमनुतिष्ठामि” इत्यादिना च वर्त्तिष्यमाणकथांशानां निदर्शन-
मिति द्रष्टव्यम् ।

(त) नेपथ्य इति । प्रमादोऽनवधानता विधातुरित्याच्चेपः । कथमन्यथा प्रबली
दुर्बलमाक्रामतीति भावः । अथवा प्रमादो विपत्तिः । लोके ‘प्रमाद उपस्थित’ इत्यादौ
विपदर्थे प्रमादशब्दस्य भूरिप्रयोगात् तव तस्य व्यवहारनिषेधना शक्तिः स्वीक्रियत इति ।

अथ कथमयं तृतीयाङ्कः कविना समुपनिषद् इति प्रश्नकर्तारः केचिदस्माभिरपि
पृच्छन्ति, यदेवं पृच्छन्ती भवन्तः “किमर्थमुत्तररामचरितं रचितं”मिति कथं न पृच्छन्ति ?
येन हि यं कवपि विषयविशेषमभिसन्धानः ‘किम्’ ‘कथं’मित्येतावन्मात्रमनायास-
मुच्चारयन् प्रश्नकर्ता स्यात् । वस्तुतस्तु आसाधारणचमत्कारिणी भावसौष्ठवप्रसविनी
कविकल्पना न खल्वनुद्दिश्य प्रयोजनं प्रवर्त्तते ; किन्तु प्रयोजनद्वयम् ; तथा च कश्चिदपि
प्रचुरप्रमाणप्रमितं विश्रुतं निर्वासनोपयोगिनमपराधमन्तरेणापि निर्वासितायाः सीताया
नितान्तनिष्ठुरं निर्वासयितारं भर्तारं प्रति नाल्पीयानपि विरागः, प्रत्युत परमादरप्रणय-
प्राचुर्यमिति सीतायां पतिव्रतादर्शतायाः प्रदर्शनमित्येकम् । द्वितीयन्तु प्रजारञ्जनाय
निर्वासयतोऽपि रामस्य सीतां प्रति न खलु कियानप्यविश्वास आसीदिति वासन्त्यादीनां
प्रतीतिः, तथा “अस्ति चेदानीमश्वमेधाय सहस्रमर्चचारिणी मे हिरण्यश्री सीतायाः प्रतिकृतिः”-
रिति श्रवन्नार्थपूर्वी (रामः) मां यथार्थमेव विश्वसिति किन्तु केवलं प्रजारञ्जनायैव
निर्वासितवानिति रामं प्रति सीताया विश्वासश्च भवेदिति ज्ञापनञ्चेति सुधीर्भिर्भाष्यम् ।

(थ) तत इति । पुष्पाणाम् अवचये चयने व्यग्रौ आसक्तौ हस्तौ यस्याः सा । करुणेन
शोकेन शोकस्तु सीतायाः पञ्चवटीदर्शनेन रामस्मरणादिति बोध्यम्, शौत्सुकेन उत्कण्ठया
च सह तत्तथोक्तम् । आकर्णयन्ती प्रमादशब्दमिति शेषः ।

(त) नेपथ्ये । अत्राद अत्राद ।

(ग) (तदनन्तरं पुष्पच्छनेन बाणैश्च एवं शोकं च उद्भूतकोर सहित
श्रुतिं श्रुतिं सीतादेवीं त्रयैव ।)

सीता । अस्महे ! जानामि पित्रसखी मे वासन्दी वाहरदि (द) ?
(पुनर्नेपथ्ये)

सीतादेव्याः स्वकरकलितैः शल्लकीपल्लवाग्रै-

रथे लोलः करिकरभको यः पुरा पोषितोऽभूत् ।

सीता । किं तस्म ? (ध)

(पुनर्नेपथ्ये)

बध्वा सार्द्धं पयसि विहरन् सोऽयमन्येन वेगा-(१)

दुहामेन हिरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः ॥६॥

(द) अहो ! जानामि प्रियसखी मे वासन्ती व्याहरति ।

(ध) किं तस्य ? ।

(द) सीतेति । जानामि बुध्ये । व्याहरति भाषते । पूर्वपरिचितस्वरश्रवणा-
दिति भावः ।

सीतेति । पुरा वनवासकाले अथे समीपे लोलः पल्लवग्रहणाय चञ्चलः यः करि-
करभकः हस्तिशावकः सीतादेव्याः स्वकरकलितैः निजहस्तसञ्चितैः न तु अन्येन केनचि-
दानागतैरिति भावः । एतेन करिशावकं प्रति यवातिशयो व्यज्यते । शल्लकीनां लता-
विशेषाणां पल्लवाग्रैः तद्गन्धैरित्यर्थः पोषितो वर्द्धितोऽभूत् । अयं दृश्यमानः स करि-
करभकः बध्वा सार्द्धं स्वकीयभार्यया सह पयसि जले विहरन् क्रीडन् अन्येन केनचित्
सहामेन मदमत्तेन हिरदपतिना हस्तियूथपेन वेगात् सन्निपत्य कुतोऽपि स्थानादागम्य
अभियुक्त आक्रान्तः । अतएव सीतादेव्याः पुत्रस्वरूपस्य करिशावकस्य विनाशसम्भावनया
प्रमाद एवेति भावः ।

अथ शल्लपल्लेति कविकरेति व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत्साम्यात् केकानुप्रांसोऽलङ्कारः । ननु

(न) जीता । ओह ! आग्निं बुद्धिंतेहि, आग्निर प्रियगन्धौ बाजसौ
ऐशं वनितेहि ।

(१) दर्पादिति पाठान्तरम् ।

সীতা । (সসম্মম' কতিচিৎ পদানি গত্বা) অজ্ঞত !
পরিচ্ছাহি পরিচ্ছাহি মম তং পুত্ৰম্ । (বিচিন্ত্য (১)) হৃদী
হৃদী তাং জীব চিরপরিচ্ছাহাং অক্সরাং পঞ্চবটীদ'সণৈণ ম'
মন্দভাগীণী' অণুরুন্ধ্যন্তি । হা অজ্ঞত ! (ইতি মুচ্ছ'তি) (ন) ।

(ন) আর্থ্যপুত্র ! পরিব্রায়স্ব পরিব্রায়স্ব মম তং পুত্রকম্ । হা ধিক্ হা ধিক্
তাত্যেব চিরপরিচ্ছাহানি অক্ষরাণি পঞ্চবটীদর্শনে ন মা' মন্দভাগিনীমণুরুন্ধ্যন্তি । হা
আর্থ্যপুত্র ! ।

“করমঃ করিশাবকঃ” ইত্যমরকৌষাৎ করমশব্দে নৈব করিশাবকানিধানাত্ পুনঃ করিশব্দোপা-
দানেন অধিকপদত্বদোষ ইতি চেদ্র—

“ধনুর্জ্যাতিষু শব্দেষু শব্দান্তু ধনুরাদয়ঃ ।

আকুড়লাদিবোধায় ন দোষঃ পুনরুক্ততা ॥”

ইতি কারিকায়া “নিরুপপদী মালাশব্দঃ পুণ্যস্রজমেবাভিধাত” ইতি স্থিতাবপি ‘পুণ্য-
মালা বিভাতি তে’ অত্র পুণ্যশব্দে চতুষ্কটপুণ্যবুজ্জ্বা’ ইতি সাহিত্যদর্পণীকৃতাদিশা অত্রাপি
করিশব্দে মৌতুকটকরিশাবকবোধনাম দোষঃ ।

করমক ইত্যনুকম্পায়া কঃ । মন্দাক্রান্তা ততম্ ॥৬॥

(ন) সীতৈতি । সসম্মম' সত্বরম্ । চিরপরিচ্ছাহানি দীর্ঘকালীস্মারণেন অন্ধ্যমানি

(পুনরায় নেপথ্যে) পূর্বে সম্মুখে থাকিয়া পল্লব গ্রহণ করিবার জন্য
চঞ্চল যে হস্তিশাবকটী, সীতাদেবীর সহস্রসংকীর্ণ শল্লকীলতার পল্লবাগ্রদ্বারা
পোষিত হইয়াছিল—

(ধ) সীতা । তাহার কি ?

(পুনরায় নেপথ্যে) এই সেই হস্তিশাবক, নিজ বধূর সহিত জলে বিহার
করিতেছিল, এমন সময় মদগন্ত অজ্ঞ কোন প্রকাণ্ড হস্তী, বেগে আসিয়া
উহাকে আক্রমণ করিয়াছে ॥৭॥

(১) স্মৃতিমভিনীয্য সহীকৃত্যন্থিতি পাঠভেদঃ ।

(प्रविश्य) तमसा । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।
नेपथ्ये । विमानराज ! अत्रैव स्थीयताम् (प) ।

सीता । (समाश्वस्य ससाध्वसोत्कम्पोल्लासम्) अस्महे !
जलभरिदमेहत्यणिदगम्भोरमंसला कुतो एषा भारदी
णिग्घोसभरन्तकम्बिविवरं म'पि मन्दभाङ्गी भक्ति उस्मावेदि ?
[फ]

(फ) अहो ! जलभृतमेघस्तनितगम्भीरमांसला कुतो तु एषा भारती निर्घोष
स्त्रिमाषकर्णविवरां मामपि मन्दभागिनीं भटिति च्छ्वासयति ?

अक्षराणि 'आर्यपुत्र' इत्येते वर्णाः । अनुसन्ति अनुसरन्ति मम मुखान् प्रसरन्तीत्यर्थः
उद्बोधकपञ्चवटीदर्शनेन स एवायं वनवासकाल इति भ्रमात् तदनुपस्थितावपि 'आर्यपुत्र'
इत्येते वर्णाः स्वयमेव मम मुखान्निर्गच्छन्तीति भावः ।

(प) नेपथ्य इति । विमानराज इति पुष्पकविमानस्य सम्बोधनम् । रामोक्तिरियम् ।

(फ) सीतेति । साध्वसेन भयेन उत्कम्पः शरीरचाञ्चल्यम्, उल्लासः हर्षोच्छ्वासः
ताभ्यां सङ्गति तथोक्तम् । स्वरयवणेन रामोऽयं न वेति संशये स चेतदागत्य पुनरपि किं
कुर्व्यादिति भयेनोत्कम्पः, असाधारणपतिव्रतायाः पतिदर्शने च च्छ्वास इति बोध्यम् ।
जलेन भृतस्य परिपूर्णस्य मेघस्य स्तनितमिव गर्जितमिव गम्भीरा मन्द्रा, मांसला बलवती
बलवता जनेनीच्चारितेव प्रतीयमानेत्यर्थः एषा भारती वाणी कुतो जनादुत्पन्ना सतीत्यर्थः

(न) गीता । (बाष्पितार मशित कतिपय पद्म गमन करिशा)
आर्यापुत्र ! आमार सेहै प्रजटीके रक्षा करन रक्षा करन । (चिन्ता करिशा)
हाय ! हाय ! पक्षवटी दर्शन कराय, चित्र आभास सेहै अक्षरगुनिहै
मन्दभागिनी आमार अश्रुगद्गान करितेछे (आमार मुख हरेते निर्गत
हैतेछे) । हा आर्यापुत्र ! (एहै बलिग्रा मूर्छित हईलेन ।)

तमसा । (श्लेश करिशा) ब९से ! आश्रु ह० आश्रु ह० ।

(प) नेपथ्ये । विमानराज ! एहैथानेहै थाक ।

ତମସା । (ସନ୍ନିତାସ୍ତମ୍) ଅସି ବତ୍ସେ ! (ବ)

କିମବ୍ୟକ୍ତେଽସି ନିନଦେ (୧) କୁତସ୍ତ୍ୟେଽପି ତ୍ବମୀଦୃଶୀ (୨) ।

ସ୍ତନୟିତ୍ବୋର୍ମୟୂରୀବ ଚକିତୀତ୍‌କଞ୍ଚିତା (୩) ସ୍ଥିତା ? ॥୭॥

ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଶବ୍ଦେନ ଭିନ୍ନମାତ୍ରେ କର୍ଣ୍ଣବିବେକେ ଯଥାସ୍ତା ତଥୋକ୍ତାମ୍ । ଖଟିତି ଦ୍ରୁତମ୍ । ଉଚ୍ଛ୍ଵାସଂଯୁକ୍ତା ସଞ୍ଜୀବୟତି । ସ୍ତମସାସୀ ମାମ୍ ଆନନ୍ଦେନ ଉତ୍‌ଫୁଲ୍ଲୟତୀତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ବ) ତମସେତି । ଚିରାନ୍ତୁଭୂତେଽପି ସ୍ବରେ ସଂଶୟ ଇତି ବିଷୟେନ ସ୍ଥିତମ୍, ଆଗତେଽପି ରାମେ ପରସ୍ପରସାକ୍ଷାତ୍‌କାରୀ ନ ଭବେଦିତି ଦୁଃଖେନ ଚାକ୍ଷ ତାଭ୍ୟାଂ ସଂହୃତି ସନ୍ନିତାସ୍ତମ୍ ।

କିମିତି । ସ୍ତନୟିତ୍ବୋର୍ମେଽସ୍ୟ ଅବ୍ୟକ୍ତେ କୁତସ୍ତ୍ୟେଽପି ନିନଦେ ଗର୍ଜିତେ ସତି ମୟୂରୀବ ତ୍ବମ୍ ଅବ୍ୟକ୍ତେ ଅପରିଷ୍କୃତେ କଥାୟାମିତ୍ୟସ୍ପଷ୍ଟେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ କୁତସ୍ତ୍ୟେ କକ୍ଷାଦବିଦିତଦେଶାଦାଗତେ କକ୍ଷା-
ଦ୍ଦେଶାଦୟଂ ଶବ୍ଦ ଆଗତ ଇତି ଦେଶବିଶେଷଜ୍ଞାନେ ସତ୍ୟପି ତତ୍ତ୍ବ ଗତ୍ବା ଜନନିରୂପଣସମ୍ଭାବନା ସ୍ୟାଦବ
ତୁ ସାପି ନ ସ୍ୟାଦିତି ଭାବଃ, ନିନଦେ “ବିମାନରାଜ ! ଅର୍ଥେଣ ସ୍ଥିତା”ମିତିଭାର୍ତ୍ତେ ଶବ୍ଦେ ସତି
କିଂ କକ୍ଷାତ୍ ଚକିତା ଚକ୍ଷୁରା ଉତ୍‌କଞ୍ଚିତା ଉତ୍‌ସୁକା ଚ ସତୀ ସ୍ଥିତାସି ।

ଅଥ ପ୍ରକଟକାରଣାଭାବେଽପି ଚକିତତ୍ବୀତ୍‌କଞ୍ଚିତତ୍ବରୂପକାର୍ଥ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିର୍ବିଭାବନାଲଙ୍ଘାରଃ ପୂର୍ଣ୍ଣା-
ପମୟା ସଞ୍ଜୀବିତ୍ୟେ । ତଥା ମୟୂରୀ ଅସି, ତନ୍ତୁ ଅସି ଇତି ପ୍ରଥମମଧ୍ୟମପୁରୁଷଭେଦାତ୍ “ଲତେବ ରାଜସେ
ତତ୍ବୀ”ତି ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣୋଦାହତବତ୍ ଉପମାଗତଭଗ୍ନପ୍ରକ୍ରମତ୍ବଦୋଷଃ, ସ ଚ “ନିନଦେ କଥମବ୍ୟକ୍ତେ”
ଇତି ପାଠେନ ସମାସିତଃ ।

“ଅଭଂ ମେଘୋ ବାରିବାହଃ ସ୍ତନୟିତ୍ବର୍ଣ୍ଣାହକଃ” ଇତ୍ୟମରଃ ।

(ଫ) ଯୋତା । (ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୈଶୀ ଚନ୍ଦ୍ର, କମ୍ପ ଓ ଡିଲ୍ଲୀମେର ମଞ୍ଜିତ) ଓହ୍ !
ଜ୍ଞାନପୂର୍ଣ୍ଣ ମେଘେର ଗର୍ଜନେର ଗ୍ରାସ ଗନ୍ତର ଓ ଦୀର୍ଘ ଏହି ବାକ୍ୟ, କୋଥୀ ହୈତେ
ଓହ୍‌ପମ୍ ହୈଶୀ, ସ୍ବରଦ୍ବାଦୀ ଆମାର କର୍ଣ୍ଣବିବର ଅନ୍ତରାଳ କରନ୍ତି, ଗନ୍ଧଧାଗିନୀ
ଆମାକେଓ ଓହ୍‌ପମ୍ ଓହ୍‌ପମ୍ କରନ୍ତି ?

(ବ) ତମସା । (ଜିନିଷ ହାତ ଓ ଅନ୍ଧାପାତେର ମଞ୍ଜିତ) ଅସି ବତ୍ସେ ! ।

‘କାହାର ଅସି’ ତାହାର ନିଃସନ୍ଦେହ ଏବଂ କୋଥୀ ହୈତେ ଆସିତେହେ

(୧) ଅପରିଷ୍କୃତଜିଜ୍ଞାସେ ଇତି ପାଠଭେଦଃ । (୨) କୁତସ୍ତ୍ୟେ ପ୍ରୀତିରୀଦୃଶୀତି ପାଠାନ୍ତରମ୍ ।

(୩) ଚକିତୀତ୍‌କଞ୍ଚିତମିତି କାପି ପାଠଃ ।

সীতা । ভগবদি ! কিং ভণাসি অপরিপুঙ্খিত্তি । মএ উণ্ণ
সরসংজোষণ পম্ভবিজাণিদং, অজ্জসত্তো জ্জিব বাহরদি (ভ) ।

তমসা । শ্রুয়তে, তপস্বতঃ কিল শূদ্রস্য দণ্ডধারণার্থ-
মৈচ্ছাকো রাজা জনস্থানমাগত ইতি (ম) ।

সীতা । দিদ্ধিআ অপরিহীণরাঅধম্মো ক্খু সো রাক্সা (য) ।

(ভ) ভগবতি ! কিং ভণসি অপরিপুঙ্খিত্তি । ময়া পুনঃ স্বরসংযোগেন প্রত্যভিজ্ঞাতম্,
আর্য্যপুত্র এব ব্যাহরতি ।

(য) দিষ্ট্বা অপরিহীনরাজধর্ম্যঃ খলু স রাজা ।

কৃতো ভবতীতি কৃতস্ব্যঃ “আখ্যাতাশ্চ তমাদয়ঃ” ইতি ত্বপ্রত্যয়ঃ । পথ্যাবক্কং বৃত্তম্ ॥৩॥

(ভ) সীতেনি । ভগবতি ! তমসি ! অব্যক্ত ইতি তমসীকবাণ্যস্য অর্ধমাদায়
সীতায়াঃ প্রম্নঃ অপরিপুঙ্খিত্তি । স্বরসংযোগেন কর্ণে স্ৱরসম্বন্ধেন প্রত্যভিজ্ঞাতম্ অনু-
ভূতস্য পুনরনুভবঃ কৃতঃ “অনুভূতস্য পুনরনুভবঃ প্রত্যভিজ্ঞে”তি নৈয়ায়িকাঃ । ব্যাহরতি ভাষতে ।

(ম) তমসেনি । শূদ্রস্য শম্বুকস্য, দণ্ডধারণার্থং দণ্ডধারণার্থম্ দৃষ্ট্বাক ইচ্ছাক্ত-
বংশোত্পন্নঃ, রাজা রামঃ । ইতি শব্দস্য শ্রুয়ত ইত্যনেনান্বয়ঃ ।

(য) সীতেনি । স রাজা রামঃ, দিষ্ট্বা ভাষ্যেন ন পরিহীনঃ পরিত্যক্তঃ রাজধর্ম্যঃ
রাজকর্তব্যং যেন সঃ ।

তাহারও দ্বিতীয় নাই ; তথাপি মেঘের শব্দ ময়ূরার হ্রাস হ্রাস কেন এ রকম
চকিত ও উৎকণ্ঠিত হইয়া রহিয়াছে ॥৭॥

(৬) সীতা । ভগবত ! আপনি কেন বলিতেছেন যে, ‘অব্যক্ত
শব্দ’ (কাহার শব্দ, তাহার নিশ্চয় নাই) । আমি কিন্তু স্বরসংযোগে
বুঝিতেছি যে, আর্য্যপুত্রই বলিতেছেন ।

(ম) তমসা । শুনিয়াছি বটে, তপস্ৱাকারী শূদ্রের দণ্ডধারণের নিমিত্ত
ইচ্ছাকৃতবংশীয় রাজা রামচন্দ্র জনস্থানে আসিয়াছেন ।

(য) সীতা । ভাগবন্তঃ সেই রাজা, রাজধর্ম্য পরিত্যাগ করেন নাই ।

নেপথ্যে । যত্র দ্রুমা অপি মৃগা অপি বন্যবো মে
 যানি প্রিয়াসহচরশ্চিরমধ্যবাৎসম্ ।
 এতানি তানি বহুনিৰ্ভরকন্দরাণি
 গোদাবরীপরিসরস্য গিরিস্টটানি ॥৮॥

সীতা । (দৃষ্ট্বা) হা কধং পহাদচন্দমণ্ডলাবণ্ডরপরিক্লাম-
 দুব্বলেণ আআরিণ অঅং (১) সোন্মগম্বীরাণুभावमेत्तपच्चभि-
 আणিদো অজ্জউত্তো জ্জেব, তা মং ধারেহি (২) । (ইতি তমসা-
 মাস্লিষ্য মূচ্ছতি (৩) ।

যবেতি । যত্র যেষু তটেষু দ্রুমা অপি বৃক্ষা অপি, মৃগা অপি পশবোঽপি মে মম বন্যবঃ
 আসন্নিতি শ্রবঃ । ক্রায়াদানশরীরকণ্ডূয়নাদিনা সমুপকারিত্বাদিতি ভাবঃ । প্রিয়া-
 সহচরঃ সীতয়া সহিতঃ, চিরং বহুকালং যানি তটানি অধ্যবাৎসম্ আশ্রিত্য বাসং
 কৃতবান্, এতানি দৃষ্টমানানি বহুবো নির্ভরা জনপ্রবাছাঃ কন্দরা গুহাশ্চ যেষু তানি
 তথ্যজ্ঞানি, গোদাবরী নদ্যাঃ পরিসরঃ পর্যন্তস্থিতঃ সীমাবর্তীতি যাবত্তস্য গিরিঃ পর্বতস্য
 তানি তটানি সমীপভূমত্যা বর্তন্ত ইত্যর্থঃ ।

অত্র সুনী তত্পবীকুমারাদিষু কা কথা, দ্রুমা অপি মৃগা অপি মম বন্যব আসন্নিত্বার্থা-
 পতনাদর্থ্যপত্তিরলঙ্কারঃ ।

“পশবোঽপি মৃগাঃ ।” “পর্যন্তভূঃ পরিসরঃ” ইতি চামরঃ ।

যানীতি “অন্বধ্যাজী বস” ইত্যধিকরণস্য কর্ম্মত্বম্ । বসন্ততিলকা বসন্তম্ ॥৮॥

নেপথ্যে । যে স্থানের বৃক্ষগমূহও এবং পশুগণও আমার বন্ধ ছিল,
 যে স্থানগুলিতে প্রিয়তমা সীতার সহিত আমি, দীর্ঘকাল বাস করি গাছিলাম
 এবং যেখানে বহুতর জনপ্রবাহ ও গুহা ছিল, এই সেই সকল গোদাবরীর
 গ্রাস্তবর্তী পর্বতের সমিহিত স্থান । ৮॥

(১) অঅং সী গম্বীরাণুभावঃ ইতি পাঠান্তরম্ । অঅং বিঅসীন্মগম্বীরাণুभावঃ
 ইত্যপি পাঠঃ । (২) তা ধারিদু মং বিঅসহী ইতি পাঠভেদঃ ।

তমসা । [ধারয়ন্তী] বত্বে ! সমাশ্বসিহি সমাশ্বসিহি ।
নেপথ্যে । অনেন পঞ্চবটীদর্শনে—

অন্তর্লীনস্য দুঃখাগ্নে রদ্যোহাম' জ্বলিষ্যতঃ ।

উত্পীড় ইব ধূমস্য মোহঃ প্রাগ্গাত্বণোতি মাম্ ॥৫॥

(১) হা কথ' প্রভাতচন্দ্রমণ্ডলাপাঙ্কুরপরিচ্ছাদদুর্বলেন আকারিণ অয়' সৌম্য-
গম্ভীরানুভাবমাত্রপ্রত্যभिज्ञাত আর্থ্যপত্র এব, তন্মা' ধারয় ।

(২) সীতীতি । হা কথমিত্যেকমব্যয়' মহাবিষাদসূচকম্ । প্রভাতচন্দ্রমণ্ডলবত্
আপাঙ্কুরঃ শ্রেতচ্ছায়ঃ, দুর্বলো বলহীন ইব পরিলভ্যমাণস্তেন আকারিণ আক্রম্যা
উপলব্ধিত ইত্যর্থঃ । অয়' দৃষ্টমানো জনঃ সৌম্য' শান্ত' গম্ভীর' স্থির' যদনুভাবমাত্র'
কেবলপ্রভাবলেন প্রত্যभिज्ञাত: পুনরনুভূত আর্থ্যপত্রী রাম এব আক্রমিতদেষ্ম্যাৎ সৌম্য' ন বৈতি
মংশয় এব স্যাৎ কিন্তু পূর্বানুভূতপ্রভাবদর্শনাৎ সৌম্যমিতি নিশ্চয় ইতি ভাবঃ । তদ্ব্যাপ্ত
রামস্যৈতাড়ক্ কটকরাবস্থা'দর্শনে ন মূচ্ছ'য়া পতনে ন আঘাতসম্ভবাদিত্যর্থঃ । ধারয়
অবলম্বস্ব । আয়ুর্দেদীক্ৰাত নূতনৌম্য' মূচ্ছাপ্রকারঃ, যত্ পতনাত্ প্রাক্ রোগী ধারয়িতু-
মুপদিশতীত্যুক্তম্ ।

“অনুভাবঃ প্রভাবসৌ”ল্যময়ঃ ।

অন্তরিতি । অন্তঃ অন্তঃকরণং লীনস্য কালিনাপাঙ্কুরাৎ অল্যমাত্রাবর্ষণেণ গুণভাবেন
স্থিতস্য, অদ্য অনেন পঞ্চবটীদর্শনে চাহাম' অল্যনৃত' জ্বালিষ্যতঃ সন্দীপিষ্যমাণস্য

(২) সীতা । (দেখিয়া) ঠায় ! দেখথানি, প্রভাতকালের চন্দ্রমণ্ডলের
জায় খেতবর্ণ, অত্যন্ত ক্ষীণ এবং দুর্বল হইয়া গিয়াছে ; তথাপি সৌম্য ও
গম্ভীর প্রভাবমাত্রের পরিচয় পাওয়া যাইতেছে ; এই অবস্থায় আশাপূত্রই
হৈনি ! তা, আমাকে ধারণ করুন । (এই বলিয়া তমসাকে আলিঙ্গন
করিয়া মুষ্টিত হইলেন ।)

তমসা । (ধারণ করতঃ) বৎস ! আশ্বস্ত হও আশ্বস্ত হও ।

নেপথ্যে । এই পঞ্চবটী দর্শনে—

হা প্রিয়ে ! জানকি ! [ল]
 তমসা । [স্বগতম্] ইদং তদাশঙ্কিতং গুরুজনেনাপি [ব] ।
 সীতা । [সমাশ্বস্য] হা কধং এদং [শ] ।
 [পুন-] নৈপথ্যে । হা দেবি ! দণ্ডকারণ্যবাসপ্রিয়সখি !
 বিদেহরাজপুত্রি ! [ইতি মূচ্ছতি] [ষ] ।

(শ) হা কথমেতৎ ।

বাহুল্যং প্রাপ্নোত ইত্যর্থঃ উদ্বোধকপ্রাপ্তা উদ্বোধনীয়স্য বাহুল্যাবশ্যম্ভাবাদিতি ভাবঃ ।
 দুঃখমগ্নিরিব তস্য, ধূমস্য উত্পীড়ী রাগিরিব সৌহঃ মাং প্রাক্ সম্পূর্ণবিকাশাৎ পূর্বম্
 আত্মণোতি আচ্ছাদয়তি । যথা বজ্রজনিতী ধূমো বজ্রৈঃ পূর্ণবিকাশাৎ পূর্বং তৎ স্থান-
 মাচ্ছাদয়তি, তথা দুঃখজনিতী সৌহঃ দুঃখস্য পূর্ণবিকাশাৎ পূর্বং মামাত্মণোতীতি
 সরলার্থঃ ।

অব পূর্বাঙ্কো লুপ্তাপমা, পরাঙ্কো চ সাধারণোপমা ইত্যুভযোঃ অজ্ঞাঙ্কিভাবেন সঙ্করঃ ।
 ন চ জ্বলিষ্যত ইতি সাধকসত্ত্বাৎ দুঃখাগ্নিরিতি নিরঙ্কং কেবলং রূপকমিতি বাচ্যং
 ধূমস্যোত্পীড় ইব সৌহ ইত্যুপমানুসারেণ দুঃখাগ্নিরিত্যুপমায়া এবৌচিত্যাাদিতি সুধীমি-
 দিঃ ভাবনীয়ম্ ॥১॥

(ল) হেতি । কুতাসীতি বাক্যশেষঃ ।

(ব) তমসেতি । গুরুজনেন অগস্ত্যলীপামুদ্রাগঙ্গাদিনেত্যর্থঃ । 'আশঙ্কিতং' তদিদং
 রামস্য মূচ্ছাপতনাদিকম্, উপস্থিতমিতি শ্রবণঃ ।

অন্তরে নৌন ঠাংখানল, আজ অত্যন্ত প্রজ্জ্বলিত হইবে ; তাহার ধূমরাশির
 জ্বালা মোহ, পূর্ণপটে আমাকে আবৃত করিতেছে ॥২॥

(গ) হা প্রিয়ে ! জনকনন্দিনি !

(ব) তমসা । (স্বগত) এই সেই গুরুজনেরও আশঙ্কিত বিষয় উপস্থিত
 হইয়াছে ।

(গ) সীতা । (আশঙ্ক হইয়া) হায় ! একপ্রাণ কেন হইল ।

সীতা । হৃদী হৃদী, মং মন্দভাঃশিঁ উদ্বিসিঅ আমীলন্তপেত-
ণীলপলী মুচ্ছিতো জীব, হা হা কথং ধরণীপৃষ্ঠে নিরুত্সাহং
ণিসহং বিপল্হত্যো ; ভগবতি ! তমসে ! পরিত্তাহি পরিত্তাহি
জীবাভেহি অজ্জত্ভং । (ইতি পাদয়োঃ পুততি) । (স)

(স) হা ধিক্ হা ধিক্, মাং মন্দভাগিনীমুদ্বিস্য আমীলন্তনীলীতপলী মুচ্ছিত
এব, হা হা কথং ধরণীপৃষ্ঠে নিরুত্সাহনিঃসহং বিপর্যস্তঃ ; ভগবতি ! তমসে ! পরি-
ব্রায়স্ব, পরিব্রায়স্ব জীবয় আৰ্য্যপুত্রম্ ।

(স) পুনরিতি । দণ্ডকারণ্যবাসী তৎসময় ইত্যর্থঃ, প্রিয়সখি ! সহায়ভাবে
নানীপকারকরণাদিতি ভাবঃ ।

(স) সীতৈতি । আমীলতী মুদ্রিতে নেত্রী নীলীতপলী ইব যস্য স তথ্যুক্তা : । নিরুত্স-
াহেণ কমপি বিষয়ং প্রতি ভয়মাভাবেন নিঃসহম্ অবশং যথা স্থানত্যা ধরণীপৃষ্ঠে ভূতলি
বিপর্যস্তঃ পতিতঃ । পরিব্রায়স্ব মামিতি শিষ্যঃ । জীবয় সচৈতন্যং কুরু । আৰ্য্যপুত্র-
জীবনেত্রী ব সন্ন পরিব্রায়ং ভবেদিতি ভাবঃ ।

“উত্সাহীঃশ্যবসায়ঃ স্যা”দিত্যমরঃ ।

নির্মলিকমিত্যাদিবত্ নিরুত্সাহমিতি অস্বার্থোব্যর্থীভাবঃ ।

(স) পুনরায় নেপথ্যে । হা দেবি ! দণ্ডকারণ্যবাসকালীন প্রিয়ার্থি !
বিনোদরাজতনয়ে ! (এই বলিয়া মুচ্ছিত হইলেন ।)

(স) সীতা । হায় ! হায় ! মন্দভাগ্যা আমাকে উদ্দেশ্য করিয়া, নয়ন-
নীলোৎপলশৃঙ্গল মুদ্রিত করতঃ মুচ্ছিতই হইলেন ! হায় ! হায় ! ভূমির
উপরে নিরুত্তম ও অবশভাবে পতিত হইলেন । ভগবতি ! তমসে ! রক্ষা
করুন, রক্ষা করুন ; আশুপুত্রকে জীবিত করুন । (এই বলিয়া তমসার
চরণশৃঙ্গলের উপর পতিত হইলেন ।)

ତମସା । ତ୍ବମେବ ନନୁ କଲ୍ୟାଣି ! ସଞ୍ଜୀବୟ ଜଗତ୍ପତିମ୍ ।

ପ୍ରିୟସ୍ପର୍ଶୀ ହି ପାଣିନ୍ତେ ତତ୍ତ୍ୱେବ ନିୟତା ଭବ (୧) ॥୧୦॥

ସୀତା । ଜଂ ଗୋଦୁ ତଂ ଗୋଦୁ, ଜଘା ଗଞ୍ଜବଦୀ ଗଣାଦି । (ଇତି ସଂସନ୍ଧ୍ରମଂ ନିଷ୍କ୍ରାନ୍ତା) । (ହ)

(ତତଃ ପ୍ରବିଶତି ଗୁମୌ ନିପତିତଃ ସାଂସ୍ତୟା ସୌତୟା ସ୍ପୃଶ୍ୟମାନଃ
ସାଞ୍ଜାଦୌଷ୍ଠାସୌ ରାମଭଦ୍ରଃ) । (ଘ)

(ହ) ଯଦ୍ଭବତୁ ତଦ୍ଭବତୁ, ଯଥା ଗଗବତୀ ଗଣତି ।

ତ୍ବମିତି । ନନୁ କଲ୍ୟାଣି ! ହେ ଗୁମେ ! ତ୍ବମେବ ଜଗତ୍ପତିଂ ପୃଥିବୀପାଳଂ ରାମଂ ସଞ୍ଜୀବୟ ସଂସଞ୍ଚଂ କୁର । ତତ୍ତ୍ୱେବ କରଣୀୟମେତନ୍ ନ ତ୍ବନ୍ୟସ୍ୟ ଇତ୍ତ୍ୱେବଶବ୍ଦାର୍ଥଃ । ହି ଯନ୍ମାତୁ, ତେ ତବ ପାଣିନଃ କରତଳମ୍, ପ୍ରିୟଃ ପ୍ରିତିକରଃ ସ୍ପର୍ଶୀ ଯସ୍ୟ ସଃ । ଅତଏବ ରାମସ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟସମ୍ପାଦନଂ ତବ ଯଥା ସୁକରଂ ନାନ୍ୟସ୍ୟ ତଥେତି ଗାବଃ । ଅତଏବ ତତ୍ତ୍ୱେବ ପାଣିନା ସ୍ପର୍ଶଂ ଶ୍ରେବ ନିୟତା ବ୍ୟାପ୍ତା ଗବଃ ।

ଅଗ୍ନି ଚତୁର୍ଥପାଦାର୍ଥେ ପ୍ରତି ତତୀୟପାଦଗତବାକ୍ୟାର୍ଥସ୍ୟ ହେତୁତ୍ୱାତ୍ ବାକ୍ୟାର୍ଥହେତୁକଂ କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗ-
ମଲଞ୍ଜାରଃ ॥୧୦॥

(ଘ) ସୀତିତି । ଯଦ୍ଭବତୁ ତଦ୍ଭବତୁ, ଅନୁମତ୍ୟଗାବଃପି ହସ୍ତସ୍ପର୍ଶକରଣେ କ୍ରୁଦ୍ଧଃ ସନ୍ତୁଷ୍ଟଃ ବା ଗବତୁ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟସମୟେ ତନ୍ନ ବିବେଚନୀୟମିତି ଗାବଃ । ଯଥା ଗଗବତୀ ତମସା ଗଣତି ବ୍ରବୀତି, ତଥା କରୋମି ପାଣିନା ସ୍ପୃଶାମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ସଂସନ୍ଧ୍ରମଂ ସତ୍ତ୍ୱରମ୍ ।

(ଘ) ତତଃ ଇତି । ସାଂସ୍ତୟା ରାମସ୍ୟ ମୁଞ୍ଚିତାବସ୍ଥାଦର୍ଶନେନ ଶ୍ରେବଦସ୍ତସଞ୍ଜିତୟା ।
ଗାଞ୍ଜାଦିନ ହସ୍ତେ, ଓଷ୍ଠାସିନ ଚୈତନ୍ୟେନ ଚ ଗଣତି ସାଞ୍ଜାଦୌଷ୍ଠାସଃ ।

ତମସା । ହେ ଗୁମେ ! ତୁମିହି ଗୁପତିକେ ଗୁମିତି କର ; ତୋମାର ହସ୍ତ-
ସ୍ପର୍ଶହି ଗୁମିତି ଗୁମିତିକର ହସ୍ତେବ ; ଅତରାଃ ତାହାତେହି ବ୍ୟାପ୍ତା ହଃ ॥୧୦॥

(ହ) ସୀତା । ଯା ହଠେକ, ତା ହଠେକ ; ଆପନି ଗାହା ବାଲିନେ (ତାହାହି
କରି) । (ଏହି ବାଲିନା, ତାହାତାହା ଗାଲିନା ଗେଲେନ)

(ଘ) (ତଦନନ୍ତର ଗାଞ୍ଜନଗ୍ନୀ ସୀତା ହସ୍ତାଗ୍ରମେନ କରମିତେହେନ ଏହି ଅବସ୍ଥା
ଆନନ୍ଦ ଓ ଚୈତନ୍ୟ ଗାଞ୍ଜନ ସହିତ ଗୁପତିତତ୍ତ୍ୱାବେ ରାମଚକ୍ଷୁର ଶ୍ରେବେନ)

(୧) ନିୟତୀ ଗବଃ, ତତ୍ତ୍ୱେବ ନିରତୀ ଗବଃ । ଇତି ପାଠାନ୍ତରଦ୍ୱୟମ୍ ।

सीता । (किञ्चित् सहर्षमात्मगतम्) जानामि, पुनो कि
पञ्चागदं विश्व जीविदं तेल्लोअणाहस्स (१) (क) ।

रामः । हन्तभोः ! किमेतत् ! (ख)

प्रश्नोतनं नु हरिचन्दनपल्लवानां
निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजो नु सेकः ।

आतप्तजीवनमनःपरितर्पणो मे (२)

सञ्जीवनौषधिरसो नु हृदि प्रसिक्तः ॥११॥

(क) जानामि, पुनरपि प्रत्यागतमिव जीवितं विलोकनाद्यस्य ।

(क) सीतेति । विलोकनाद्यस्य जगदीश्वरस्य रामस्य जीवितं चैतन्यं पुनरपि
प्रत्यागतमिव इत्यहं जानामि बुध्ये, आसप्रत्यासादिदर्शनादिति भावः । लक्ष्मीरूपा सीता
नारायणावतारत्वेन रामस्य जगदीश्वरत्वं जानात्थिव, तस्य तु आत्मगतत्वेन कथने अन्यै-
रर्जयत्वात् न मानुषवद्वायवहारहानिः । ननु कथमनयोर्मानुषवद्वायवहार इति सत्यं जगति
स्त्रीपुरुषाणां चरित्रशिष्टादानाय जगदीश्वरीजगदीश्वरयोः सीतारामयोर्मानुषभावेन व्यवहारः
सजातीयशिष्टायाः शीघ्रफलकत्वात् । इदन्तु कविना अध्यात्मरामायणावलम्बनेनीकम् ।
वाञ्छीकिमते तु राम आदर्शचरितो मानव एवेत्यनुसन्धेयम् ।

(ख) राम इति । हन्तभोरिति हर्षं विषयसूचकमेकमव्ययम् । किमेतदित्यस्य
श्रीकेनान्वयः ।

प्रश्नोतनमिति । एतत् स्पर्शनं किं हरिचन्दनपल्लवानां चन्दनवृक्षविशेषकिसलयानां
प्रश्नोतनं रसो निर्वास इति यावत् नु वितर्कयामीत्यर्थः तद्वत् शैत्यातिशयकरत्वादिति

(क) सीता । (किञ्चिद् आनन्देन सहितं अगतं) वृथैतेहि, विलोक-
नाथेर जीवन षेन पुनराय आसिआहे ।

(ख) राम । हाय हे ! ए कि ! ।

(१) तेल्लोकळ इति पाठान्तरम् ।

(२) आतप्तजीविततरीः, जीवितपुनःपरितर्पणीऽयं इति पाठमेव ।

स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एष
 सञ्जीवनश्च मनसः परिमोहनश्च ।
 सन्तापजां सपदि यः प्रतिहृत्य मूर्च्छा-
 मानन्दनेन जड़तां पुनरातनोति ॥१२॥

भावः । सर्वत्राप्येवं नुशब्दो वितर्कः । पल्लवपदं शैत्यातिशयद्योतनार्थम् । निष्पीडिताः
 मर्द्दिता इन्दुकरकन्दलाः चन्द्रकिरणवाङ्मुरादौ स तथीकौ मर्द्दितचन्द्रकराङ्कुरादुत्-
 पन्नौ रस इत्यर्थः तस्मात् जायत इति इन्दुकरकन्दजनः आमर्द्दितचन्द्रकराङ्कुरनिर्घास-
 जनित इत्यर्थः सेकी नु, तथा आतप्तयोः नितान्तसन्तप्तयोर्जीवनमनसोः प्राणचित्तयोः
 परितर्पणः शीतलकारित्वात् प्रीतिकरः, सञ्जीवयतीति सञ्जीवनी या औषधिः फलपाकेन
 स्रतश्चादिः तस्या रसो निर्घासो मे मम हृदि प्रसिक्तो नु । एतेषामन्यतमाभावे कथ-
 मकस्यान्यम चैतन्योत्पत्तिरिति भावः ।

अत्र स्पर्शे प्रशयोतनादीनां संशयात् तत्र च निश्चयाभावात् शुद्धसन्देहालङ्कारः ।
 परस्त्रीके “स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एष” इत्युक्त्या तत्स्पर्शस्याप्यनुभवादुभयकीटिक-
 ज्ञानरूपः संशयो रामस्य जात इत्यनुसन्धेयम् । इन्दुकरकन्दलनिष्पीडनासम्बन्धेऽपि तत्-
 सम्बन्धीक्या अतिशयोक्तिश्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ।

“तैलपर्णिक-गोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ।” “औषध्यः फलपाकान्ता” इति चामरः ।

वसन्ततिलका वृक्षम् ॥११॥

स्पर्श इति । पुरा सीतया सङ्केतवावस्थानकाले परिचितः ईदृक्तया विदितः सञ्जीवन-
 स्रतसाहवर्षक इत्यर्थः मनसो हृदयस्य परिमोहनः आनन्दबाहुल्येन अवशताजनकश्च नियतं
 निश्चितम् एष अनुभूयमानः स स्पर्शः । यः स्पर्शः सन्तापजां विशेषवेदनाजनितां मूर्च्छां
 प्रतिहृत्य विनाश्य सपदि तत्क्षणात् आनन्दनेन आनन्दजननेन पुनः जड़तां मनस-
 स्रदेकानुभवपरायणत्वात् विषयान्तरानभिज्ञताम् आतनोति करोति ।

इहा किं चम्पनपङ्कजैर निर्धाम ? नां चन्द्रकिरणैर अङ्गाङ्गजात मेक ?
 किंवा सञ्जुष्टं जीवनं च मनोर तृप्तिजनकं सञ्जीवनोषधिरं रस आभारं हृदये
 केहं सिक्तं करिण ? ॥११॥

জীতা । (সসাধ্বসৌত্‌কম্পমপসৃত্য) (১) এতিন্ম' জ্জীব
দাণি' মে বহুদর' (গ) ।

রামঃ । (উপবিশ্য) ন খলু বত্‌সলয়া সীতাদেব্যা অম্ভ্যুপ-
পন্নোঽস্মি ? (ঘ)

(গ) এতাবদেব ইদানী' মে বহুতরম্ ।

অত্র জড়তা কারণাসম্বন্ধেঽপি তত্‌সম্বন্ধীক্‌ত্যা অতিশযীক্‌তিরলঙ্কারঃ । যচ্ছব্দস্য
পরত্র পাঠেন বিধেয়াবিসর্গদোষঃ, স চ পরাঙ্ক' প্রথম' তত্‌স্বতীয়াপাদ' পঠিত্বা নিরসনীযঃ ।

“সদ্যঃ সপদি তত্‌চণাৎ ।” “জড়োঃ” ইতি চামরঃ ।

বসন্ততিলকা বচম্ ॥১২॥

(গ) সীতৈতি । সাধ্বসম্ অনুমত্যাভাষেঽপি সমীপাগমনেন রামস্য ক্রোধময়ম্,
ভূত্‌কম্পঃ স্পর্শেন সল্লোদ্রেকাৎ দেহচাঞ্চল্য' তাভ্যাং সঙৈতি তত্‌ তথোক্তম্ । ইদানী'
নির্বাচনকালে এতাবদেব মম স্পর্শস্য সুখজনকত্বস্বীকারপর্যন্তমেব বহুতরম্ অতিরিক্তম্
অন্যতাদরত্বেন মন্তব্যমিত্যর্থঃ প্রেমালাপসঙ্ঘবাসাদিপ্ৰকৃতসুখানামেকান্তাসম্ভবাদিতি ভাবঃ ।

(ঘ) রাম ইতি । বত্‌সলয়া ক্‌লিঙ্ঘশালিন্যা । অম্ভ্যুপপন্নঃ প্রাপ্তঃ স্পৃষ্ট ইতি যাবত্‌ ।
অত্র কাকুত্‌সরেণ প্রশ্নী দীপ্যতে, তথা চ ন খলু অম্ভ্যুপপন্নোঽস্মি কিম্, অপি তু অম্ভ্যুপপন্ন
এব, কথমন্যথা তাড়নলৌকিকসুখস্পর্শ ইতি ভাবঃ ।

জীবনীশক্তি বর্ধক, মনের মোহজনক এবং পূর্বপরিচিত, নিশ্চয়ই এই
সেই স্পর্শ ; যে স্পর্শ, সন্তাপজাত মুচ্ছা' নষ্টে করিগ্না, আনন্দ উৎপাদনদ্বারা
পুনরায় জড়তা জন্মাইতেছে । ১২॥

(গ) গীতা । (ভয় ও কল্লোল সহিত সরিগ্না) এখন এই পধ্যন্তুই
আমার পক্ষে বহুতর ।

(ঘ) রাম । (বগিগ্না) স্নেহশালিনী গীতাদেবী আমাকে স্পর্শ করেন
নাই কি ?

(১) সসাধ্বসক্‌কথনমিতি পাঠান্তরম্ । ভয়শীক্‌কথনমিতি তদর্থঃ ।

सीता । हही हही, किं त्ति मं अज्जउत्तो मग्गिस्सदि ? (ङ)
रामः । भवतु, पश्यामि (च) ।

सीता । भअवदि ! तमसे ! ओसरह्म, जइ दाव मं
पेक्खिस्सदि, तदो अणव्भणुस्सादसस्सिधाणेण अहिअं पि मम
महाराओ कुविस्सदि (क) ।

(ङ) हा धिक् हा धिक्, किमिति माम् आर्यपुत्री मार्गिष्यति ?

(क) भगवति ! तमसे ! अपसरामः, यदि तावन्मां प्रेक्षिष्यति, तदा अनभ्यनुज्ञात-
सन्निधानेन अधिकमपि मम महाराजः कीपिष्यति ।

(ङ) सीतेति । हा धिगित्येकं शोकसूचकमव्ययं तस्य दैन्ये द्विवचनम् । यस्याह-
मनुक्षणमेव सहचारिणी आसम्, स ममेदानीमन्वेषणाय प्रवृत्त इति महाशोककारण-
मेतदिति भावः । मार्गिष्यति अन्वेषणं करिष्यति । रामस्य मुखभङ्गशरीरचाञ्चल्यादि-
दर्शनात् सीताया अयं संशयः ।

(च) राम इति । भवतु, सीताया अभ्युपपत्तिरनभ्युपपत्तिर्वा भवतु इत्यर्थः ।
पश्यामि समन्तादवलोकनेन तद्विरूपयामीत्यर्थः । पश्यामीत्यतः पर 'इति समन्तादव-
लोकयति' ईदृशं किञ्चित् कविवाक्यं मन्तव्यम् अन्यथा पूर्वपरवर्त्तिसीतावाक्याभ्यां सहा-
सामञ्जस्यं स्यादिति विवेच्यम् ।

(क) सीतेति । अपसरामः अस्मात् स्थानादन्यत्र गच्छामः वयमिति शेषः,
“वाञ्छदश्चे”ति बहुवचनम् । अनभ्यनुज्ञातम् अननुमतं समीपमागच्छेत्पुनस्त्यभावविशिष्ट-
मिति यावत् यत् सन्निधानं निकटवर्त्तित्वं तेन । मां प्रति नितान्तावज्ञां विना निर्वासनं
न स्यात् ; अतएव अवज्ञया निर्वासिताया मम आर्यपुत्रानुमतिमन्तरेण समीपगमनं कीप-
कारणमेवेति भावः ।

(ङ) गीता । हाय ! हाय ! आर्याभूञ्ज कि आमाके अवेषण
कस्सिदेन ?

(क) त्राय । इड्क ; मेथि ।

হুমসা । অগ্নি বত্সে ! মাগীরথোবরপ্রভাবানন্দেবতানা-
মপ্যদৃশ্যা সংব্রুতাসি (জ) ।

সীতা । আঁ, অত্থি এদ' (ভ) ।

রামঃ । হা প্রিয়ে ! জানকি ! ননু প্রিয়ে জানকি ! (জ)

সীতা । (সমন্য গদগদম্) অজ্জউত্ত ! অসরিস' কবু, এদ'
বঅণ্ণ' ইমস্স বুদ্ধন্তস্স । (সাস্সম্) অহবা কি' ত্তি বজ্জমহঁ
জস্সন্তরেসু বি পুণ্ণো অসম্ভাবিদদুল্লহদ'সণ্ণ' ম' জ্জিবে মন্দ-
ভাঙ্কণী' উহিসিঅ বচ্ছলস্স এব'বাঢ়িণ্ণো অজ্জউত্তস্স উবরি

(ভ) আ, অস্মি ইদম ।

(জ) তমসেতি । মাগীরথীবরপ্রভাবাত্ গজ্জায়া বরমাছাত্ম্য'ত্ । বনদেবতানামপি
অদৃশ্যা ত্বমসি, কি' পুনর্মানুষস্য রামস্যেতি বাক্যগোচরঃ ; অতএব তব অপমরণপ্রয়োজন'
নাস্তীতি ভাবঃ ।

(ভ) সীতেনি । আমিতি পূর্ববৃত্তান্তস্বার্থমন্বয়ম্ । ইদ' মাগীরথীবরপ্রভাবানন্দম
অদৃশ্যত্বম্ অস্মীতি স্বীকারঃ ; অতী নাপসরামীতি ভ'বঃ ।

(জ) রাম ইতি । অনুনয়বিগোচরীতন্যর্থং পুনর্ননু প্রিয়ে জানকীস্মৃতম্ ।

“প্রস্রাবধারণাঃসুজ্জাঃসুনয়ামন্বয়ে ননু” ইত্যমর' ।

(ছ) সীতা । ভগবতি ! তমসে ! আমি সবিস্মা যাই । যদি
আমাকে দেখেন, তবে বিনা অসম্মতিতে নিকটে যাওয়ায় মহাবাজ আমার
উপর অধিক ক্রুদ্ধ হইবেন ।

(জ) তমসা । অগ্নি বত্সে ! গঙ্গার বরের প্রভাবে, তুমি বনদেবতা-
দিগেরও অদৃশ্য হইয়াছ ।

(ঝ) সীতা । হাঁ ; ইহা আছে বটে ।

(ঞ) রাম । হা শিষ্যে ! জানকি ! অগ্নি শিষ্যে ! জানকি !

‘निरणुक्तीसा भविष्य’ ? अहं एदस्स हिअअं आणामिमम
एसी त्ति (ट) ।

(ट) आर्यपुत्र ! असदृशं खलु एतत् वचनम् अस्य वृत्तान्तस्य । अथवा किमिति वचनमर्थी जन्मान्तरेषु अपि पुनः असम्भावितदुर्लभदर्शनां मामिव तन्दभागिनीम् उद्दिश्य वत्सलस्य एवंवादिन आर्यपुत्रस्य उपरि निरनुक्तीशा भविष्यामि ? अहमेतस्य हृदय जानामि मम एष इति ।

(ट) सीतेति । मन्वुना शीकेन गदगदः अस्मा टः, अस्पष्टरूपेणोच्चारणं तेन सहैति समन्वुगदगदम् आहैति क्रियाविशेषणमेतत् । इदं वचनं ‘प्रिये जानकी’ति स्नेहव्यञ्जकप्रीतिकरं वचनम् अस्य वृत्तान्तस्य अकारणनिर्वासनरूपनिर्द्दयव्यवहारस्येत्यर्थः असदृशम् अयोग्यम् ; निर्वासितां प्रति ‘रे पापीयसि’ इति निन्दासूचकसम्बोधनमेव युज्यते, न तु प्रिये इति सम्बोधनं व्यवहारानुरूपीक्तेरेव मङ्गात्मनां धर्मत्वात्, अन्यथा “वचस्यन्व-
न्मनस्यन्वत् कर्मण्यन्वददुरात्मना”मिति न्यायेन दुरात्मतापत्तेरिति भावः । प्रजाविराग-
सम्भावनयैव मम निर्वासनं कृतं न तु चरित्रदीपाशङ्क्येति कथमन्यथा इदानीमौदृगव्यवहार इति विवेकीदयात् पक्षान्तरमाह अथवेति । वचनमर्थी नितान्तकठिनां कथमन्यथा आर्य-
पुत्रस्येदृगवस्थादर्शनेनापि मे न हृदयं विदीर्यत इति भावः । जन्मान्तरेष्वपि पुनः असम्भावितम् अनिश्चितं दुर्लभमस्य दर्शनं यस्याः ताम्, अस्मिन् जन्मनि निर्वासनेन गङ्गाया वरपभावेण च मम अदर्शनं जातं जन्मान्तरेष्वपि दर्शनं भवेदिति कीं निश्चित्य वक्तुं शक्तुयादिति भावः । वत्सलस्य मां प्रति स्नेहशालिनः । एवंवादिनः, हा प्रिये इत्यादि स्नेहोक्तिकारिणः । निरनुक्तीशा निर्द्दया किमिति भविष्यामि कथमपि नेत्यर्थः । एतस्य आर्यपुत्रस्य हृदयं मनीगतं भावमित्यर्थः । एष आर्यपुत्रः मम हृदयं जानातीत्यर्थः । आवाप्तुभावेव उभयोर्मनोभावः जानीवः, अतएव आवायोः कीऽपि कमपि प्रति विद्मेषी न भवेदिति निश्चय एवास्ति, तथापि यदनेन दुर्व्यवहारः कृतः, तत्तु दैववशादिति भावः । भागीरथीवरप्रभावात् यथा कश्चिदपि सीताया दर्शनं न प्राप्तः, तथा स्वभावोच्चारितवाक्य-
मपि कश्चिन्न श्रुतवानिति मन्वुः तेन रामस्यतिनिकटेऽपि स्वाभाविकवाक्योच्चारणं तच्-
श्रवणेन रामस्य न सीतापरिचय इति बोध्यम् ।

●রামঃ । (সর্বতো বিলোক্য সনির্বৈদম্) হা ! ন কাচিদত্র ।(ঠ)
সীতা । ভগবতি ! তমসে ! গিষ্কারণপরিচ্ছাদ্ধাণো বি
এদস্স এদিণা এব'বিধেণ দ'সণেণ কীদিসো মে হিঅআণু-
বন্ডোত্তি য় আণামি য় আণামি (ড)।

(ড) ভগবতি ! তমসে ! গিষ্কারণপরিচ্ছাদ্ধাণোঃপি এতস্স এতেন এব'বিধেন
দর্শনেন কীদৃশো মে হৃদয়ানুবন্ড ইতি ন জানামি ন জানামি ।

(ঠ) রাম ইতি । সর্বতঃ সর্বাংস দিচ্চু । নির্বৈদেন আত্মাবমাননয়া সঙ্কেতি
সনির্বৈদম্ । সীতায়া অদর্শনেঃপি তদুদ্দেশেন বিলাপসম্বোধনাদিকারণাৎ নির্ণয়ানর্হতয়া
আত্মনোঃস্বমাননেতি বাধ্যম্ । তথা চ সাঙ্কিত্যদর্পণঃ—

“তচ্ছজ্ঞানাপদীর্ঘাৎনির্বৈদঃ স্খাবমাননা ।”

অথ স্থানি কাচিত্ কাপি ব্যক্তির্ন মাসীত্যর্থঃ । অতএব কৃতঃ সীতেনি ভাবঃ ।

(ড) সীতেনি । এতস্স আর্থ্যপুত্রস্স রামস্স । এব'বিধেন দর্শনেন শোককাতরত্ব-
দর্শনেনেত্যর্থঃ । হৃদয়ানুবন্ডঃ মনসীঃস্বস্থা । ইতি ন জানামি নির্ণেতু' ন শক্তীমীত্যর্থঃ ।
সামবস্থ্যামনুপদমেব তমসা বিভ্রণীতি । ন জানামীত্যস্স দৈন্যে দিব'চনম্ ।

(ট) সীতা । (শোকবশতঃ অস্পষ্ট উচ্চারণের সহিত) আর্থাপুত্র ! এই
ঘটনায় এরূপ উক্তি, অল্পযুক্ত । (অশ্রুপাতের সহিত) যে বজ্রের ছায়া
কঠিন, জগাস্তরেও বাহার ভূর্নভদ্রর্শন অনিশ্চিত এবং যে মন্দভাগী,
সেই আমার উদ্দেশ্যে এইরূপ উক্তিকারী আর্থাপুত্রের উপরে আমি কি নির্দয়
হইতে পারি ? আমি ইঁহার হৃদয় জানি এবং ইনি আমার হৃদয় জানেন ।

(ঠ) রাম । (সকল দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া আত্মাবমাননার সহিত)
হায় ! এখানে কেহই নাই ! ।

(ড) সীতা । ভগবতি ! তমসে ! বিনা কারণে পরিত্যাগ করিয়া

ତମସା । ଜାନାମି ବତ୍ସେ ! ଜାନାମି (ଢ) ।

ତଟସ୍ଥ' ନୈରାଶ୍ୟାଦପି ଚ କଲୁଷ' ବିପ୍ରିୟବଶା-

ଦ୍ବିଯୋଗି ଦୀର୍ଘେଽସ୍ମିନ୍ ଭଟିତି ଘଟନୋତ୍ତନ୍ନିତମିବ ।

ପ୍ରସନ୍ନ' ସୌଜନ୍ୟାଦପି ତୁ କରୁଣୈର୍ଗାଢ଼କରୁଣ'

ଦ୍ରବୀଭୂତ' ପ୍ରେମ୍ଣା ତବ ହୃଦୟମସ୍ମିନ୍ ଶ୍ରେଣେ ଇବ ॥୧୩॥

(ଢ) ତମସେତି । ଜାନାମି ତବ ହୃଦୟାବସ୍ଥାମିତି ଶିଷ୍ୟଃ । ଅବଧାରଣେ ଦିର୍ବ'ଚନ' ଜାନାମ୍ୟିବେତ୍ୟର୍ଥଃ ।

କିମିବ ଜାନାମୀତ୍ୟାହ ତଟସ୍ଥମିତି । ତବ ହୃଦୟ' ମନଃ, ନୈରାଶ୍ୟାତ୍ ପୁନଃ ସଂଯୋଗ-
ସମ୍ଭାବନାଦା ଅଭାବାତ୍ ତଟସ୍ଥସୁଦାସୀନ' ସଂଯୋଗୋପାୟକରଣାଦୈ ନିସ୍ପୃହମିତ୍ୟର୍ଥଃ, ଅପି ଚ
ତଥା ବିପ୍ରିୟବଶାତ୍ ପ୍ରିୟସା ବିରୁଦ୍ଧୋ ବିପ୍ରିୟଃ ଦୁର୍ବ୍ୟବହାରଃ; ତଦ୍ବଶାତ୍ ଅକାରଣପରିତ୍ୟାଗଜନିତ-
ବିବିଧେଷନିବନ୍ଧନାଦିତ୍ୟର୍ଥଃ; କଲୁଷ' କ୍ରୋଧେନାବିଳ' ପୂର୍ବ'ମାସୀଦିତ୍ୟର୍ଥଃ; ତଥା ଅସ୍ମିନ୍ ଡୀର୍ଘେ ଅନନ୍ତ-
କାଳସ୍ତ୍ୟାପିନି ବିଘ୍ନୋଗେ ବିଚ୍ଛେଦମଧ୍ୟେ ଅସ୍ମିନ୍ ଶ୍ରେଣେ ସମୟେ ଭଟିତି ଅକସ୍ମାତ୍ ଘଟନସା ମିଳନେନ
ଉତ୍ତନ୍ନିତମିବ ସାମ୍ଭାବନାୟାମ୍ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟବଶାଦିତିକର୍ତ୍ତବ୍ୟତାଜ୍ଞାନଶୂନ୍ୟମିବେତ୍ୟର୍ଥଃ; ତଥା ସୌଜନ୍ୟାତ୍
ପ୍ରେମପ୍ରକାଶକସମ୍ବୋଧନାଦିନା ସାଧୁତ୍ବପ୍ରକାଶାତ୍ ପ୍ରସନ୍ନ' ସନ୍ତୁଷ୍ଟମ୍, ଅପି ତୁ ତଥା କରୁଣୈଃ ବିଳାପା-
ଦିନା ଶିକ୍ଷାପ୍ରକାଶେଃ ଗାଢ଼ଃ ତୀବ୍ରଃ ଶିକ୍ଷୀ ଯସ୍ମିନ୍ ତାଢ଼ଶମ୍, ରାମସା ଶିକ୍ଷାକାର୍ତ୍ତ୍ବଦର୍ଶନାତ୍ ତଦାପି
ତୀବ୍ରଶିକ୍ଷାକାତୁର' ମନ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ, ତଥା ପ୍ରେମ୍ଣା ପ୍ରଚୁରପ୍ରଣୟପ୍ରକାଶନିତ୍ୟର୍ଥଃ; ଦ୍ରବୀଭୂତମିବ ଆନନ୍ଦେନ
ଗଳିତମିବ ।

ଅବ ଭାବାଭିମାନି ବାଚ୍ୟ' କ୍ରିୟାତ୍ପ୍ରେକ୍ଷାଘଟମ୍, ତଥା ନୈରାଶ୍ୟାଦିକାରଣେନ ସହ
ତଟସ୍ଥତ୍ବାଦିକାର୍ଯ୍ୟସା ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ ହେତୁନାମାଲଙ୍ଘାରସ୍ୟ ଅନୟୋରଙ୍ଘାଙ୍ଘିଭାବେନ ସଞ୍ଜରଃ । ତଥା ଚ
ଚନ୍ଦ୍ରାଲୀକି—

“ହେତୁହେତୁମତା ସାର୍ଘେ' ବର୍ଣ୍ଣନ' ହେତୁରୁଚ୍ୟତେ ।”

ଉତ୍ତନ୍ନିତମିତି “ଉଦଃସ୍ଥାକ୍ତନ୍ତ୍ରୀ”ରାମି କାମେ' ସଂଲୋପଃ । ଶିଖରିଣୀ ଢଳମ୍ ॥୧୩॥

ଧାକିନେଓ, ୟିହାନ୍ ଏହି କ୍ଷେତ୍ର ଦର୍ଶନେ, ଆମାର ମନେର ଅବସ୍ଥା ସେ କିରୁପ ହେଉଛି,
ତାହା ଆମି ବୁଝିତେଛି ନା, ତାହା ଆମି ବୁଝିତେଛି ନା ।

(ଢ) ତମଗା । ଆମି ବୁଝିତେଛି, ବ୍ୟସ ! ଆମି ବୁଝିତେଛି ।

রামঃ । দেবি !

প্রসাদ ইব মূর্ত্তস্থে স্পর্শঃ স্নেহাদ্ৰ্শীতলঃ ।

অদ্যাপ্যানন্দয়তি (১) মাং ত্বং পুনঃ ক্বাসি নন্দিনি ! ॥১৪॥

সীতা । এদে দে অগাধদ'সিদসিগ্গেসম্ভারা আনন্দণিস্স-
ন্দিণো সুদা মএ অজ্জউত্তস্স উল্লাবা, জাণং পঞ্চএণ ণিষ্কারণ-
পরিচ্ছাঅসল্লিদোবি বহুমদো মে জন্মলাহো (ণ) ।

(ণ) এতে তে অগাধদর্শিতস্নেহসম্ভারা আনন্দনিষ্পন্নি। স্মৃতা ময়া আখ্যেপুত্রস্য
উল্লাপাঃ, যेषাং প্রত্যয়েন নিষ্কারণপরিভ্যাগশল্যিতোঃপি বহুমতো মে জন্মলাভঃ ।

প্রসাদ ইতি । স্নেহেন প্রেমুণা আদ্র্শঃ স্মিতঃ অতএব শীতলঃ তে তব স্পর্শঃ, মূর্ত্তী
মূর্ত্তিমান্ প্রসাদ ইব অনুগ্রহ ইব অদ্যপি স্পর্শস্বর্ণ কা কথ্য স্পর্শধ্ব'সস্বর্ণঃপি মাম্
আনন্দয়তি সম্বীকরোতি, পুনঃ কিন্তু হে নন্দিনি ! আনন্দকারিণি ! ত্বং ক্ব ক্বাসি ?
ত্বমেতাবস্থেব মম প্রিয়তমা, যত্নব স্পর্শসঙ্ঘাতিপি তত্ক্ষরণাদেব আনন্দমনুভবামীতি ভাবঃ ।

অব ভাবাভিমানিনী বাচ্যা গুণীতপ্রেচ্ছা, তথা শীতলত্বং প্রতি স্নেহাদ্র্শলপদার্থী
হেতুরিতি পদার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গম্, তথা স্পর্শরূপাধারামর্ষপি আনন্দজননক্রিয়াচপ-
তদাঘেয়সঙ্ঘাৎ বিশেষ্য অলঙ্কারঃ, এতেষামঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ ॥১৪॥

(ণ) সীতেনি । অগাধম্ অনন্তং যথা স্যাতত্যা দর্শিতঃ স্নেহসম্ভারঃ প্রণয়ানিগ্রহী

তোমার মন, নৈরাশ্রবশতঃ উদাগীন ; অপ্রিয় আচরণবশতঃ কলুষিত ;
এই দীর্ঘ বিরহের মধ্যে হঠাৎ সম্মেলন হওয়ায় স্বকের মত ; সৌজন্মবশতঃ
প্রসন্ন ; আমার শোকদর্শনে অগাঢ় শোকাক্রান্ত এবং এই ক্ষণে প্রেমবশতঃ
যেন অবীড়িত হওয়া পড়িয়াছে ॥১৩॥

রাম । দেবি ! স্নেহবশতঃ আদ্র্শ ও শীতল তোমার স্পর্শ, মূর্ত্তিমান
অনুগ্রহের দ্বায়, এখনও আমাকে আনন্দিত করিতেছে ; আর হে আনন্দ-
কারিণি ! তুমি কোথায় আছ ? ॥১৪॥

(১) অদ্যাপ্যেবাদ্র্শয়তি ইতি পাঠান্তরম্ ।

রামঃ । অথবা কুতঃ প্রিয়তমা, নূন' সঙ্কল্যাপাভ্যাস-
পাটবোপাদান (১) এষ রামস্য ভ্রমঃ (ত) ।

নেপথ্যে । প্রমাদঃ প্রমাদঃ । [“সীতাদেব্যাঃ স্বকরকলিতৈ”-
রিত্যর্ধং পঠ্যতে] । (থ)

যৈস্ তথোক্তাঃ, আনন্দনিষ্যন্দ্ভিনঃ সুখসাবিণঃ সুখবর্জকা ইত্যর্থঃ; উল্লাপা উচ্যে বিলাপাঃ ।
যেষাম্ উল্লাপানাং প্রত্যয়েন বিশ্বাসেন, সদেব এতে উল্লাপাঃ স্মৃতিসুখকরা ভবিষ্যন্তীতি
বিশ্বাসেনেত্যর্থঃ; নিক্কারণপরিত্যাগ এব শল্যং শঙ্কুঃ তজ্জাতমস্মৈতি স তথোক্তঃ; জন্মলাভঃ
বহুমতঃ শ্লাঘ্যতয়া মন্যত ইত্যর্থঃ । এতে আখ্যপুত্রস্য উল্লাপা ইদৃশী মে প্রিয়াঃ, যদেষা
নিকটে নিক্কারণপরিত্যাগদুঃখং তৃচ্ছং মন্যত ইতি ভাবঃ ।

(ত) রাম ইতি । মহারণ্যে নির্বাসনেন সূতায়াঃ সীতায়া অবাগমনসম্ভাবনা
নাশ্যেবেতি বিবেকোদযাদাচ্চ অথবেতি । সঙ্কল্যঃ ‘সীতা অবাস্তি এবচ্চ ব্রবীতি’ ইत्याদি-
শ্রমণোক্তিতঃ, তস্য অব্যাসেন পৌনঃপুন্যেন যত্ পাটব' নৈপুণ্যম্, ‘সীতা অবাস্তি এবচ্চ ব্রবীতি’
ইत्याদিধারণায়াঃ সর্বদাকরণপটুত্বমিত্যর্থঃ; তদেব উপাদান' কারণং यस্য স তথোক্তঃ ।
শ্রমো ভ্রান্তিরিতি নূন' নিশ্চয়ঃ । সর্বদেব সীতায়াশ্চিন্তয়া প্রায়েণ সর্বত্র তাং পশ্যামীতি
শ্রমো জায়ত ইতি সরলার্থঃ ।

(থ) নেপথ্য ইতি । প্রমাদশব্দস্যার্থঃ পূর্বমেব নিষ্ঠাপতঃ । পঠ্যতে বাসন্তীতি শব্দঃ ।
এব' পরতাপি বোধ্যম্ ।

(গ) সীতা । অসীম শ্রেয়স্কটক ও আনন্দার্থে এই সেই আখ্যপুত্রের
উচ্চ বিলাপ আমি শুনিলাম; অকারণ পরিত্যাগনিবন্ধন শলাবিক্ষিপ্তদৃশ
হইলেও, আমার জগ্নলাভকে আমি, যে উচ্চ বিলাপের বিশ্বাসবশতঃ শ্লাঘা
বলিয়া মনে করি ।

(ভ) রাম । অথবা, কোথায় প্রিয়তমা ? নিশ্চয়ই সর্বদা ভাবনার
অভ্যাসজনিত ঐহী রামের ভ্রম ।

(১) পাটবোপাদান ইতি পাঠমিদঃ ।

রামঃ । [সকরণীত্‌সুখম্] কিং তস্য ?

পুনর্নেপথ্যে । [“বধ্বা সার্দ্ধ”মিত্যুত্তরার্দ্ধং পঠ্যতে ।]

সীতা । কো দাণি ণিউজ্জিহ্বাদি [১] [২] ।

রামঃ । কাসৌ দুরাত্মা, যঃ প্রিয়ায়াঃ পুত্রকং বধূদ্বিতীয়-
মভিমবতি । [ইত্যুত্তিষ্ঠতি] [৩]

(২) ক ইদানীং নিযোজ্যতে ।

(২) সীতেনি । ইদানীং সঙ্গায়ন্ত্যাবস্থানসময়ে, কো জনঃ নিযোজ্যতে মতপুত্রক-
করিকরভকসাহায্যার্থং প্রেষ্যতে মর্যতি শ্রেণঃ । তস্য সাহায্যার্থং কমপি প্রেরয়িতুং ন
শক্তোমি মহাদুঃখমেতদিত্যি ভাবঃ ।

(৩) রাম ইতি । ক্র বর্তত ইতি শ্রেণঃ । বধূর্ভার্যা কাচিত্‌ হস্তিনী, দ্বিতীয়া
দ্বিতীঃ সংল্যয়ীঃ পূরণী সঙ্গচারিণীতি যাবত্‌ यस্য তং বধ্বা সঙ্গ বিহরন্তমিত্যর্থঃ অভিমবতি
আক্রামতি । তমহং গতা ব্যাপাদয়ামীতি ভাবঃ । উত্তিষ্ঠতি সাহায্যকরণায় গন্তুমিত্যর্থঃ ।

অথ “দ্বিতীয়া সঙ্গধর্মিণী” ত্যমরকোষাত্‌ বধূদ্বিতীয়েত্যর্থশব্দদ্বয়মাশঙ্ক্য আপাততঃ
পুনরুক্ত্যবগতিঃ পরঞ্চ দ্বিতীয়শব্দনিবন্ধেণ তস্য দ্বিত্বসংখ্যাপূরণার্থত্বাৎ পুনরুক্ত্য-
বদাভাসোলঙ্কারঃ ।

(৪) নেপথ্যে । প্রমাদ প্রমাদ । (“সীতাদেব্যাঃ” ইত্যাদি শ্লোকার্কে
পাঠ করিল ।)

রাম । (শ্লোক ও উৎকর্ষের সহিত) তাহার কি ?

পুনরায় নেপথ্যে । (“বধ্বা সার্দ্ধ” ইত্যাদি গরাক্ষ পাঠ করিল ।)

(২) সীতা । এখন কাহাকে নিযুক্ত করি ?

(৩) রাম । এই দুইরাই কোথায় ? যে, বধুর সহিত প্রিয়তমার পুত্রকে
আক্রমণ করিতেছে । (ইহা বলিয়া উঠিলেন ।)

(১) অজিহ্বাদি ইতি পাঠান্তরম্ । অভিযোজ্যতি ইতি তদনুবাদঃ ।

[ପ୍ରବିଷ୍ଠ ସନ୍ଧ୍ୟାନ୍ତା] ବାସନ୍ତୀ । କଥଂ ଦେବୋ ରଘୁନନ୍ଦନଃ [ନ] ।
 ସୀତା । କହଂ ପିନ୍ଧସଞ୍ଜୀ ମେ ବାସନ୍ତୀ [ପ] ।

ବାସନ୍ତୀ । ଜୟତି ଜୟତି ଦେବଃ ।

ରାମଃ । [ନିରୂପ୍ୟ] କଥଂ ଦେବ୍ୟାଃ ପ୍ରିୟସଞ୍ଜୀ ବାସନ୍ତୀ [ଫ] ।

ବାସନ୍ତୀ । ଦେବ ! ତ୍ବୟ୍ୟତାଂ ତ୍ବୟ୍ୟତାଂ, ଇତୋ ଜଟାୟୁଗିରି-
 ଶିଖରସ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣେନ ସୀତାତୀର୍ଥେନ ଗୋଦାବରୀମବତୀର୍ଥ୍ୟ ସନ୍ଧ୍ୟାବୟତୁ
 ଦେବ୍ୟାଃ ପୁତ୍ରକଂ ଦେବଃ [ବ] ।

(ପ) କଥଂ ପ୍ରିୟସଞ୍ଜୀ ମେ ବାସନ୍ତୀ ।

(ନ) ପ୍ରବିଷ୍ଠିତି । ସନ୍ଧ୍ୟାନ୍ତା ଅ.କ୍ରାନ୍ତସୀତାପୁତ୍ରକ-କରିକରଭସ୍ୟ ରଞ୍ଜକାମାତା
 ଅସ୍ଥିରଚିତ୍ତା । କଥମିତି ନିର୍ଣ୍ଣୟାସ୍ତୁଚକମନ୍ୟୟମ୍ ।

(ବ) ବାସନ୍ତୀତି । ତ୍ବୟ୍ୟତାଂ ତ୍ବରା କ୍ରିୟତାଂ ଚତ୍ବରଂ ଗମ୍ୟତାମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ସନ୍ଧ୍ୟାମେ
 ଦିବଂଚନମ୍ । ଚତ୍ବରଂ ଗତ୍ବା ମୟା କିଂ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମିଚ୍ଛାଃ ଇତ ଇତି । ଇତଃ ସ୍ଥାନାତ୍ ।
 ଜଟାୟୁଗିରିଶିଖରଂ ଜଟାୟୁନା ଅଧ୍ୟୁଷିତପୂର୍ବଂ ପର୍ବତଶୃଙ୍ଗମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତସ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣେନ ଦକ୍ଷିଣଦିଗ୍-
 ବର୍ତ୍ତିନା ସୀତାସାମ୍ବିତୀର୍ଥଂ ଜଳାବତୀରୀ ଗଢ଼ ଇତି ଯାବତ୍ ତେନ, ଯେନ ଗଢ଼େନ ସୀତା ଜଳାଦି-
 ମାନେତୁ ଗୋଦାବରୀଂ ଗତବତୀ ତେନ ଗଢ଼େନେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅବତୀର୍ଥ୍ୟ ପ୍ରବିଷ୍ଠ । ଦେବ୍ୟାଃ ପୁତ୍ରକଂ ସୀତାୟାଃ
 କ୍ରତକପୁତ୍ରଂ ତଂ କରିଷାବକଂ ସନ୍ଧ୍ୟାବୟତୁ ସାହାୟ୍ୟକରଣେନ ପ୍ରିଣୟତୁ, ଦେବୋ ରାଜା ଭବାନ୍ ।

“ଜଟାୟୁସ୍ ଜଟାୟୁସା” ଇତି ଦ୍ବିରୁପକୋଷଃ । “ତୀର୍ଥଂ ଜଳାବତୀରୀ ଯୋନୀ ଚ” ଇତ୍ୟଜୟଃ ।

(ନ) ବାସନ୍ତୀ । (ବାସ୍ତୁ ଅବହାସ୍ୟ ଥାବେନ କରିଷା) ମହାରାଜ ରାମଚକ୍ଷ୍ମ ସେ ! ।

(ପ) ସୀତା । ଆମାର ଶିଶୁମଞ୍ଜୁ ବାଗନ୍ତୀ ସେ ! ।

ବାସନ୍ତୀ । ମହାରାଜେର ଜୟ ହଉକ, ମହାରାଜେର ଜୟ ହଉକ ।

(ଫ) ରାମ । (ନିରୂପଣ କରିଷା) ସୀତାଦେବୀର ପ୍ରିୟମଞ୍ଜୁ ବାସନ୍ତୀ ସେ ! ।

(ବ) ବାସନ୍ତୀ । ମହାରାଜ ! ତାଡ଼ାତାଡ଼ି କରନ ତାଡ଼ାତାଡ଼ି କରନ ।
 ଏଥାନ ହୈତେ ଜଟାୟୁଗିରିଶୃଙ୍ଗେର ଦକ୍ଷିଣ ସୀତାତୀର୍ଥଦ୍ବାରା ଗୋଦାବରୀତେ ଅବତୀର୍ଥ
 ହୈଷା, ମହାରାଜ ସୀତାଦେବୀର ପୁତ୍ରକେ ଗର୍ଭା କରନ ।

সীতা । হা তাৎ ! জটায়ো ! সুখং তুণ বিণ্ণ
জণ্ণাণং [ম] ।

রামঃ । অহহ ! হৃদয়মর্ম্মচ্ছিদঃ খল্বমী কথোদঘাতাঃ [ম] ।

বাসন্তী । ইত ইতো দেবঃ [য] ।

সীতা । মম্বদি ! সচ্ছত্রং এব্ব বণ্ণদেবদাবি মং ণ
পেক্বদি ? [র]

(ম) হা তাৎ ! জটায়ো ! শূন্যং ত্বয়া বিনা জনস্থানম্ ।

(র) ভগবতি ! সত্যকমেব বনদেবতাপি মাং ন প্রেচ্ছতে ? ।

(ম) সীতৈতি । অশ্বরমিচ্ছত্বেন জটায়ুশ্চ : তাৎ ইতি সীতয়া সম্বোধনং কৃতম্ ।
শূন্যং শূন্যমিহ ।

(ম) রাম ইতি । কথানাং জটায়ুগিরিশিখর-সীতাতীর্থ-গোদাবরী-দেবীপুত্রকপদানাম্
চদঘাতাঃ চঞ্চারণানি, হৃদয়মর্ম্মচ্ছিদঃ তত্চতুর্পূর্ব্বজ্ঞাতান্ধারকত্বেন শোকাদয়জননাত্
হৃদয়বিদারকা ইত্যর্থঃ ।

(য) বাসন্তীতি । দেবী ভবান্, ইত ইতঃ অস্মাদস্মাত্ স্থানাত্ আগচ্ছত্বিতি শিষ্যঃ ।

(র) সীতৈতি । সমীপবর্তী রামঃ, সমাগতা বনদেবতা বাসন্তী চ কথমপ্যলাপা-
করণাত্ আত্মানং ন পশ্যতীতি প্রত্যঙ্গীকৃত্য আশ্চর্যান্বিতা সীতা তনুসং পৃচ্ছতি ভগবতীতি ।
সত্যকমিতি স্বার্থে কঃ ।

(ভ) সীতা । হা পিতঃ ! জটায়ু ! আপনি ভিন্ন জনস্থান শূন্য
হইয়াছে ।

(ম) রাম । অহহ ! এই বাক্যপ্রয়োগগুলি হৃদয়ের মর্ম্মস্থান ছেদ
করিতেছে ।

(য) বাসন্তী । মহারাজ এই এই স্থান দিয়া আসন ।

(র) সীতা । ভগবতি ! সত্যই কি বনদেবতাও আমাকে দেখিতে
পান না ।

ତମସା । ଅପି ବତ୍ସେ ! ସର୍ବଦେବତାଭ୍ୟଃ ପ୍ରକଟମୈଶ୍ବର୍ଯ୍ୟଂ ଭାଗୀରଥୀ-
ଦେବ୍ୟାଃ ତତ୍ କିମାଶଙ୍କ୍ଷେ [ଲ] ।

ସୀତା । ତଦୌ ଅଞ୍ଜୁସରଞ୍ଚ । [ଇତି ପରିକ୍ରାମତଃ] । [ବ]

ରାମଃ । [ପରିକ୍ରମ୍ୟ] ଭଗବତି ! ଗୋଦାବରି ! ନମସ୍ତେ ।

(ବ) ତତୌଽନୁସରାବଃ ।

(ଲ) ତମସିତି । ଭାଗୀରଥୀଦେବ୍ୟା ଗଙ୍ଗାୟା ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟମ୍ ଅଞ୍ଜିମାଦିଶକ୍ତିଃ ସର୍ବଦେବତାଭ୍ୟଃ
ପ୍ରକଟଂ ପ୍ରକାଶମ୍, ତତ୍ ତଦ୍ଭାତ୍ କିଂ କଥମ୍ ଆଶଙ୍କ୍ଷେ ଅନ୍ୟା ଦ୍ରବ୍ୟତୀତ୍ୟାଶଙ୍କାଂ କରୋଷୀତ୍ୟର୍ଥଃ ।
ଉତ୍କଟଂ ଅର୍ଥଶାଳିନ୍ୟା ଗଙ୍ଗାୟା ବରପ୍ରଭାବେଣ ନିକଟଂ ଅର୍ଥଶାଳିନୀ ବନଦେବତା ତ୍ବାଂ ଦ୍ରଫ୍ତୁଂ ନ
ଶକ୍ନୁ ଯାଦିତି ତ୍ବଂ ଯଦ୍ଵେଚ୍ଛଂ ବିଚ୍ଚିନ୍ତୟତୁମର୍ହସିତି ଶାବଃ ।

ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟଞ୍ଚ — “ଅଞ୍ଜିମା ଲବିମା ପ୍ରାପ୍ତିଃ ପ୍ରାକାଶ୍ୟଂ ମଢିମା ତଥା ।

ଝିଶିତ୍ବଞ୍ଚ ବଶିତ୍ବଞ୍ଚ ତଥା କାମାବଶାସିତା ॥”

“ଅଞ୍ଜିମା ଅନୁଭାବଃ, ଯତଃ ଶିଖାମପି ପ୍ରବିଶତି । ଲବିମା ଲଘୁଭାବଃ, ଯତଃ ସୂର୍ଯ୍ୟମରୀଚି-
ନାଲକ୍ଷ୍ୟା ସୂର୍ଯ୍ୟଲୋକଂ ଯାତି । ମଢିମା ମଢତୀ ଭାବଃ, ଯତୀ ମଢ଼ାନ୍ତୁ ଭବତି । ପ୍ରାପ୍ତିରଞ୍ଜୁଲ୍ୟାସେ
ସ୍ପୃଶତି ଚନ୍ଦ୍ରମ୍ । ପ୍ରାକାଶ୍ୟମିଚ୍ଛାନାଭିଷାତଃ, ଯତୀ ଭୂମାଘ୍ରାନ୍ମଜ୍ଜତି ନିମଜ୍ଜତି ଯଦୌଦକେ
ବଶିତ୍ବଂ ଭୂତଭୌତିକଂ ବଶୀଭବତ୍ୟବଶ୍ୟମ୍ । ଝିଶିତ୍ବଂ ଭୂତଭୌତିକାଣାଂ ପ୍ରଭବସ୍ତୁଲ୍ୟସ୍ୟାମୀଷ୍ଟେ ।
ଯଦ୍ଵା କାମାବଶାସିତ୍ବଂ ସତ୍ୟସଢ୍ଢଲ୍ୟତା, ଯଦାସ୍ୟ ସଢ୍ଢଲ୍ୟୋ ଭବତି ଭୂତେଷୁ ତଥୈବ ଭୂତାନି ଭବନ୍ତି ।”
ଇତି ଶାଂଖ୍ୟତତ୍ତ୍ବକୌମୁଦ୍ୟାଂ ବାଚସ୍ପତିମିତ୍ରାଃ । ତତ୍ଵା କାମାବଶାସିତାରୂପେଶ୍ବର୍ଯ୍ୟେଣ ବରପ୍ରଦାନାଦିକ-
ମିତି ବୋଧ୍ୟମ୍ ।

(ବ) ସୀତିତି । ତତ୍ତ୍ବଜ୍ଞାତ୍ ନିଃସଂଶୟାଦୃଷ୍ଟତ୍ବାତ୍ ଅନୁସରାବଃ ପଶ୍ୟାତ୍ ଗଚ୍ଛାବଃ, ଆବାମ୍
ଆର୍ଯ୍ୟପୁତ୍ରବାସନ୍ତାସିତି ଶିଷଃ । ପରିକ୍ରାମତଃ ସୀତାତମସେ ଇତି ଶିଷଃ ।

(ଲ) ତମସା । ଅପି ବତ୍ସେ ! ଗଞ୍ଜାଦେବୀର ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ (ପ୍ରଭାବ), ମକଳ
ଦେବତା ହେତେହି ଅଧିକ ; ତା ଆଶଙ୍କା କରିତେଛ କେନ ।

(ବ) ସୀତା । ତତ୍ତ୍ବ (ଈଶାଦେବ) ଅନୁସରଣ କରି । (ଈଶା ବନିଆ ଉଭୟେ
ପଦକ୍ଷେପ କରିତେ ଲାଗିଲେନ ।)

ज्ञासन्ती । (निरूप्य) देव ! देव ! मोदस्व विजयिनां
बधूद्वितीयेन देव्याः पुत्रकेण (श) ।

रामः । विजयतामायुष्मान् ।

सीता । अम्महे ! ईदिशो एसो संवुत्तो (घ) ।

रामः । देवि ! दिष्ट्या वर्द्धसे (स) ।

येनोद्गच्छद्विसकिसलयस्त्रिगुणदन्ताङ्गुरेण

व्याकष्टस्ते सुतनु ! लवलीपल्लवः कर्णपूरात् (१) ।

सोऽयं पुत्रस्तव मदमुचां वारणानां विजेता

यत् कल्याणं वयसि तरुणि भाजनं तस्य जातः ॥१५॥

(घ) अहो ! ईदृश एष संवत्तः ।

(श) वासन्तीति । निरूप्य निश्चयेनावलोक्य । देव देवेति हर्षे हिरुक्तिः । मोदस्व
आनन्दिनी भव । सीतायाः कृतकपुत्रेण करिशावकेन उद्दामदन्तिपराजयकरणादिति भावः ।

(घ) सीतेति । अहो आश्चर्यम् । एष कृतकपुत्रो मे करिशावकः, ईदृशः
महाबलः संवत्तः जातः, अतीवसुखकारणमेतदिति भावः ।

(स) राम इति । दिष्ट्या भाग्येन वर्द्धसे वृद्धिं प्राप्तासि सम्पदयुक्तासीत्यर्थः ।
अप्रत्यक्षापि सीतामुद्दिश्य रामस्योक्तिरियम् ।

राम । (पदरूपं करिशा, भगवति ! गोदावति ! आपनाके नमस्कार ।

(श) वागङ्गी । (निरूपणं करिशा) महाराज ! महाराज ! विजयी
बधूगृह्य गीतादेवीं पूज्यन्ती आपनि आनन्तित इडेन ।

राम । आयुष्मान् विजयी इडेक ।

(घ) सीता । ओमा ! ए, एदेरूप इहैशाहे ।।

(स) राम । देवि ! भाग्यवतः तूमि उन्नतिशालिनी इहैशाह ।

(१)—कर्णमूलादिति पाठान्तरम् ।

সীতা। অবিভক্তো দাণিঁ অশ্বং দীহাউ ইমাএ সোম-
দংসণাএ হৌদু (হ)।

(৬) অবিযুক্ত ইদানীময়ং দীর্ঘায়ুরনয়া সৌম্যদর্শনয়া ভবতু।

বৃদ্ধিঁ প্রতি হেতুমাছ যেনিতি। শ্রীমদা সুন্দরী তনূর্যস্যাঃ তত্‌সম্বোধনম্। উদ্-
গচ্ছন্তী উত্তিষ্ঠন্তী বিস্কিসলয়বত্‌ সৃণালায়ভাগবত্‌ স্নিগ্ধৌ কৌমলৌ দন্ডাঙ্কুরৌ যস্য তেন
তথ্যক্‌তেন যেন করিশাবকৌন তে তব কর্ণপূরাৎ কর্ণালঙ্কারাত্‌ কর্ণাভরণমধ্যাদিত্যর্থঃ
লবল্যাঃ বৃদ্ধবিশেষস্য (লীয়াড়ি, লীয়াড়ল ইতি প্রসিদ্ধস্য) পল্লবঃ ব্যাক্রষ্টঃ শৃঙ্খলয়া আক্লম্য
নৌতঃ। শৈশবীযকৌমলশরীরস্বभाव आसौदिति भावः। অশ্বং দৃশ্যমানঃ স তব পুত্রঃ
করিশাবকঃ মদমুচাং দানজলস্রাবিণাং মহাবলবতামিতি भावः। বারণানাং হস্তিনাং
বিজেতা জাত ইতি শিষঃ। অতএব তরুণে বয়সি যৌবনে কালি যত্‌ কল্যাণং মহাবল-
বলেন শব্দনিরাকরণাত্‌ মঙ্গলং স্যাৎ প্রাণিনামিতি শিষঃ তস্য কল্যাণস্য ভাজনং পাত্রং
জাতঃ মহাবলবান্‌ ভূত ইত্যর্থঃ।

অত্র প্রথমচরণে লুম্বোপমা, তথা চতুর্থচরণার্থে প্রতি তৃতীয়চরণবাক্যার্থী হেতুরিতি
বাক্যার্থে হেতুকং কাব্যলিঙ্গম্‌ অনয়োরঙ্গাঙ্কিভাবেন সঙ্করঃ।

সুতনু ইতি “স্ত্রিযাং মূর্চ্চিস্তনুস্তনু”রিত্যমরীকতদীর্ঘান্তনুশব্দস্য সম্বুজ্জী ক্রস্বঃ।
“উদ্‌দৃশ্য বধৈয়রীকদ্‌দৃশ্যবচনলমাখ্যাতস্যে”তি কাশিকাপ্রামাণ্যাত্‌ জাত ইত্যম্‌ পুংস্বম্‌।
প্রাখ্যাতস্য প্রধানক্রিয়ায়া ইতি তদর্থঃ।

মন্দাকিনী ভবতু ॥১৫॥

(৬) সীতেনিতি। অশ্বং দীর্ঘায়ুঃ দীর্ঘকালজীবী মম পুত্রকঃ অনয়া দৃশ্যমানয়া
সৌম্যদর্শনয়া প্রিয়দর্শনয়া স্বভার্যয়া করিষ্যেত্যর্থঃ অবিযুক্তঃ অবিচ্ছিন্নঃ চিরমেকব্রাব-

হে সুন্দরি! শৃণালার্ঘের গ্রায় ছইটী দাঁতের অঙ্কুর উঠিতেছিল এই
অবস্থায় যে হস্তিশাবকটী, তোমার কর্ণালঙ্কার হইতে লোয়াইলেন পল্লব
আকর্ষণ করিয়া লইত; এই তোমর সেই পুত্র, মদমুচী হস্তিগণের বিজেতা
হইয়া, যৌবন বয়সে লোকের যে মঙ্গল হইয়া থাকে, সেই মঙ্গলের পাত্র
হইয়াছে ॥১৫॥

रामः । सखि ! वासन्ति ! पश्य पश्य, कान्तानुवृत्ति-
चातुर्थ्यमप्यनुशिक्षितं वत्सेन (क्ष) ।

लीलीत्खातमृणालकाण्डकबलच्छेदेषु सम्पादिताः (१)

पुष्पात्पुष्करवासितस्य (२) पयसो गण्डूषसंक्रान्तयः ।

सेकः शीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-

र्यत्स्नेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥१६॥

स्थित इति यावत् । दम्पत्योर्विरहजन्यं परस्परदुःखं जगति सर्वदुःखेभ्यो दारुणमिति स्वयमनिशमनुभवन्ती सीता, तत् दुःखं यथा पुत्रस्य वधीक्षयोः करिकरिण्योर्न स्यात् तथाभि-
स्न्वाय आशीर्वादान्तरमकृत्वा चिरसंधीगाश्रीर्वादं कृतवतीति बोध्यम् ।

(क्ष) राम इति । कान्ताया भार्याया अनुवृत्तौ अनुनये सन्तोषोपयोगीति तात्पर्यं
यत् चातुर्थ्यं नैपुण्यं तत् वत्सेन करिशावकेन अनुशिक्षितं शिक्षाया लभ्यम् । एतेन
सीताया अभावेन तदनुवृत्तिकरणासामर्थ्यात् रामस्य मनसि दारुणं दुःखमिति व्यज्यते ।

पश्य पश्येति विषये द्विवचनम् ।

कथमेतज्ज्ञायत इत्याह लीलिति । यत् यच्चात् स्नेहात् प्रणयवशात् लीलया
अवहेलया अनायासेनेति यावत् उत्खाता उत्पाटिता ये मृणालकाण्डाः मृणालस्तम्बाः
तेषां कबलच्छेदेषु यासार्धखण्डेषु करिणीमुखवर्त्तिष्वित्यर्थः, पुष्पाणि प्रसूटितैः पुष्करैः
पद्मैः तेषां वासितस्य सुगन्धोक्तस्य पयसो जलस्य गण्डूषाणां मुखपूरणानां संक्रान्तयः
सञ्चाराः सम्पादिताः कृताः करिणीमुखवर्त्तिषु मृणालकवलेषु निजमुखपूरितं जलं वेगेन
विक्षिप्तमित्यर्थः । तथा शीकरिणा जलविन्दुशालिना करेण शृङ्गादण्डेन सेकः करिणा

(ह) गीता । एतन् एहै दीर्घायु (हस्तिशावक), एहै सौम्यादर्शना हस्तिनीर
महित (चिरकाल) अविच्छिन्न ठठेक ।

(क्ष) राम । सखि ! वासन्ति ! देखून देखून, व९५ (हस्तिशावक),
प्रियतमार् अश्वदुष्टि करिवार नैनूपाठ शिक्षाछे ।

(१) सम्पातितो इति वातान्तरम् । (२) पुष्पात्पुष्कर इति पाठभेदः ।

সীতা । মম্ববদি ! তমসে ! অম্বং দাব ইঁদিসো জাদো,
দে উণ ণ আণামি কুসলবা এত্তিকেণ কালেণ কীদিসো বিম্ব
হোন্তি (ক) ।

(ক) ভগবতি ! তমসে ! অম্বং তাবদীদৃশো জাতঃ, তৌ পুনর্ন জানামি কুশলবৌ
এতাবতা কালেণ কীদৃশাবিব ভবতঃ ।

গাত্রোপরি সৌচনং কামং পঠ্যাসং যথা স্যাত্তথা বিহিতঃ কৃতঃ ; পুনঃ ততঃ পরমিত্যর্থঃ বিরামে
সৌকাবসানে অনুরালম্ অবক্রং সরলং নালং যস্য তাদৃশং যত্ নলিনীপত্রং পদ্মপত্রং তদেব
আতপত্রং ক্রবং ধৃতং শৃঙ্খাদৃশেন করিগ্ধা গাত্রোপরি গৃহীতমিত্যর্থঃ । এমিষ্মাপারৈঃ
কান্মানুহৃতচাতুর্যশিচ্চা সুব্যক্তবৈত ভাবঃ ।

অত্র স্বভাবোক্তিরলঙ্কারঃ, তথা নলিনীপত্রাতপত্রমিতি নিরঙ্কং কেবলং রূপকশ্চেত্যনयो-
রঙ্গাঙ্কিভাবেন সজ্জরঃ ; তথা ক্ৰেকানুপ্রাসহৃত্যনুপ্রাসযৌষ সংস্টিষ্টঃ । “মধু হিরণ্যঃ কুসুমৈকপাত্রৈঃ”
ইত্যাদিবদন তিথ্যংজ্ঞাতীগতত্বাত্ শৃঙ্খাররসভাষঃ ।

“কাণ্ডঃ স্তম্বে তরুস্তম্বে বাণাবসরয়োরপি”তি মেদিনী । “গণ্ডুঘঃ । মুখপূরণ”মিতি
শব্দকল্যাণদ্রুমঃ । “শীকরোঽশ্বকুণঃ স্মৃতঃ ।” “কামং প্রকামং পঠ্যাসং নিকামেষ্টং যথেষিতম্ ।”
“অরালং কুটিলং বক্রং”মিতি চামরঃ ।

শার্দূলবিক্রীড়িতং বচনম্ ॥১৬॥

(ক) সীতেনিতি । অম্বং কৃতকপুত্রঃ করিশাবকঃ, ইঁদৃশো যৌবনোচিতবহ্নিবলবান্
কীদৃশাবিব যৌবনোচিতবহ্নিবলশালিনী তদশালিনী বা ইতি ন জানামীত্যর্থঃ ।

অত্র ন জানামীতি বাক্যস্য তৌ পুনরিত্যাদিবাক্যান্তরে প্রবেশাদপি সীতায়াঃ স্বৈছীদয়ৈন-
ব্যাভুনীভূতত্বাত্ “দিঙ্ মাভবট”ত্যাদিষাঙ্কিত্যদর্পণোদাহৃতবল্ ন গর্ভিতত্বদোষঃ ।

যেহেতু, হস্তিনী, অবলীলাক্রম কতকগুলি মৃগাল তুলিয়া, তাহার
খণ্ড সকল, মুখমধ্যে ধারণ করিয়াছে ; এদিকে এই হস্তিশাবক প্রস্তুতি
পদ্মদ্বারা স্বেদিত নিম্নমুখস্থিত জন, এই হস্তিনীর মুখস্থিত মৃগালখণ্ডগুলির
উপরে পর্যাশ্রয়রূপে সঞ্চারিত করিতেছে এবং তাহার পর, (হস্তিনীর গায়ে
উপরে) সরল নালসম্বন্ধিত পদ্মপত্রের ছত্র ধারণ করিয়াছে ॥১৬॥

তমসী । যাটশোঃ্য' তাটশৌ তাবপি (খ) ।

সীতা । ইদিসৌ অহ' মন্দভাগিনী, জাএ য কেবল' গিরন্তরং
অজ্জত্তবিরহৌ পুত্তবিরহৌবি (গ) ।

তমসী । ভবিতব্যতেয়মীটশী (ঘ) ।

সীতা । কি'বা মএ পসুদাএ, জেণ তাদিস' পি মম
পুত্তকাণ' ইসিবিবরলকৌমলদসণ্ণজ্জলকবৌল' অণ্ণবদ্ধমুদ্ব-

(গ) ইটশী অহ' মন্দভাগিনী, যস্যা ন কেবল' নিরন্তরমার্থপুত্রবিরহঃ পুত্র-
বিরহৌপি ।

(ঙ) কি'বা ময়া প্রসূতয়া, যেন তাটশমপি মম পুত্রকথ্যোঃ ইষদ্বিরলকৌমলধবল-

(খ) তমসেতি । অয' করিশাবকঃ যাটশৌ যৌবনোচিতশরীরপুষ্টিবলশালী জাতঃ
তাবপি কুশলশৌ তাটশৌ শরীরপুষ্টিবলশালিনৌ জাতাবিত্যর্থঃ । কালিনে হস্তিবলযোঃ
সমানান্যাদিহি ভাবঃ ।

(গ) সীতেনি । বিরহৌ বিয়োগঃ । পতিপুত্রযৌব'ককালবিরহাদেব অহ' মন্দ-
ভাগিনীতি ভাবঃ ।

(ঘ) তমসেতি । ইয়' ত্বয়া অনুভূয়মানো ইটশৌ পতিপুত্রযৌব'রহকারিশৌ ভবি-
তব্যতা ভাগ্যম্ । দুরদৃষ্টেনৈব ত্বায' পতিপুত্রভ্যা' বিরহঃ কৃতঃ ন তু কেনচিন্মনুষ্যেতি
ন শীচনীয় ইতি ভাবঃ ।

“ভবিতব্যতা । ভাগ্য”নিতি শব্দকল্যদ্রুসঃ ।

(ক) সীতা । ভগবতি ! তমসে ! এ, এই ব্রকম হইয়াছে ;
জানি না, এতকালে সেই কুল ও লব কি ব্রকম হইল ।

(খ) তমসী । এ, বেক্রপ হইয়াছে ; তাহারও সেইরূপই হইয়াছে ।

(গ) সীতা । আমি এমনই মন্দভাগিনী, বাহার সর্বদা কেবল স্বামীকে
বিরহ নহে, পুত্রের বিরহও ।

(ঘ) তমসী । দৈবই এইরূপ ।

কাঞ্চলি-বিহসিতং নিবদ্ধকাঞ্চসিহৃৎকাম্ অমলমুখপুঙ্খরীক-
জুপলং য় পরিচুম্বিতং অজ্ঞতন্তে য় (ঙ) ।

তমসা । অস্তু দেবতাপ্রসাদাত্ (চ) ।

দশনীজ্বলকপোলম্ অনুবদ্ধমুগ্ধকাকলীবিহসিতং নিবদ্ধকাকশিখণ্ডকামমলমুখপুঙ্খরীক-
যুগলং ন পরিচুম্বিতমার্য্যপুঞ্চে য় ।

(ঙ) সীতৈতি । প্রসূতয়া প্রসবকারিণ্যা, কর্ত্তরি ক্তাঃ । মম পুত্রযৌ: প্রসবৌ নিষ্ফল-
ইত্যর্থঃ । যেন হেতুনা, ইষদ্বিরলা: নাতিসংশ্লিষ্টা: কীমলা: মৃদুলা: নবীনত্বাদনতি-
কঠিনা ইত্যর্থঃ ধবলা: শ্বেতবর্ণা: য়ৈ দশনা দন্তাস্তৈ: তত্প্রভাভিরিত্যর্থঃ । চক্ষ্বলৌ-
চিক্ণশৌ কপোলৌ গঙ্গৌ যস্য তত্থীকৃতম্, তথা অনুবদ্ধে অনুচতে কৃতে ইত্যর্থঃ কাকলী-
অস্যষ্টমধুর: শব্দ: বিহসিতং মধুরহাস্যচ্চ তে য়েন তত্ তথীকৃতম্, তথা নিবদ্ধৌ ধৃতৌ কাক-
শিখণ্ডকৌ কাকপদৌ (জুপৌ ইতি প্রসিদ্ধৌ) য়েন তত্ তথীকৃতম্, অমলমুখপুঙ্খরীকযৌ:
নিষ্ফলমুখপদ্মযৌর্যুগলং ইদম্ আর্য্যপুঞ্চে য় পত্যা রামেণ ন পরিচুম্বিতম্ । পত্যু: স্ত্রীং
লালনাদিনা চ সন্তানপ্রসব: সফল ইবানুভূয়তে, মম পুত্রযৌস্তু তদভাবেত্ প্রসবৌ নিষ্ফল-
ইব প্রতিভাশীতি ভাব: ।

“রদনা দশনা দন্তা: ।” “কাকলী তু কলী মূচ্চী ধ্বনৌ তু মধুরাস্কৃটে” ইতি চামর: ।
“শিখণ্ডক: । (প্) কাকপদ: । জুপৌ ইতি ভাষা ।” ইতি শব্দকল্যদ্রুম: ।

(চ) তমসৈতি । দেবতানাং প্রসাদাদনুগৃহ্যত্, অস্তু রামেণ তব পুত্রযৌর্মুখপদ্মদ্বয়ং
চুম্বিতং ভবতু ইत्याশীর্বাদ: ।

(ঙ) সীতা । আমি প্রেম কল্পিয়েই বা কি করিলাম ; যেহেতু,
আর্য্যপুত্র আমার পুত্রদ্বয়ের সেইরূপ নির্মল মুখপদ্ম দুইখানিকে চুখন করিলেন
না, অল্প অল্প বিচ্ছিন্ন, কোমল ও শুভবর্ণ দন্তসমূহের প্রভাৱ বাহার গণ্ডগূল
উজ্জল, যাহাতে মনোহর অস্পষ্ট মধুর স্বর ও জেবৎ হাত সর্ব্বদাই রহিয়াছে
এবং যাহা জুল্পী ধারণ করিতেছে ।

(চ) তমসা । দেবতার অগ্রগৃহে তাহাই হউক ।

সীতা । ভগবতি ! তমসে ! এদিয়া অপচসংসুমরণেণ
উস্মসিদপণ্ডুদত্যণী, তাণং অ পিদ্‌ণৌ সস্মিধাণেণ খলমেতং
সংসারিণী স্মি সংবুত্‌তা (ক) ।

তমসা । কিমত্রীচ্যতে, প্রসবঃ খলু প্রকর্ষণপর্যন্তঃ স্নেহস্য ।
পরশ্চৈতদন্যোন্যসংশ্লেষণং পিত্রীঃ (জ) ।

(ক) ভগবতি ! তমসে ! এতেন অপত্যসংস্কারেণ উচ্ছৃষিতপ্রসুতস্নানী, তথ্যে
পিতৃ: সন্নিধানেন অণমাত্রং সংসারিণী অস্মি সংবুত্‌তা ।

(ক) সীতেতি । এতেন ব্রদানীক্‌তনেন, অপত্যযী: পুত্রযী: সংস্কারেণ চিন্তয়া উচ্ছৃষিতৌ
দুগ্‌ধাগমেন স্ত্রীতৌ প্রসুতৌ দুগ্‌ধং স্বেতলী স্নানী যস্যা: সা তথ্যোক্তা, তথীরপত্যযী:
পিতুরাখ্যপুত্রস্য রামস্য । অণমাত্রম্‌ এতত্‌সময়মাত্রং সংসারিণী গৃহস্থা । পতিপত্নী-
পুত্রাণাং যথাসম্‌ভবম্‌ একত্রাবস্থানং হি গার্হস্থ্যং তদত্র মে প্রায়েণ জাতমিতি ভাব: ।
সীতায়ৈ গভীরবিষাদাচ্ছেপিত্তিরিয়ম্‌ ।

“ন পততি বংশী যেন জাতেন তদপত্য”মিতি কলাপটীকায়াং দুর্‌গ: ।

(জ) তমসেতি । সীতয়া ‘অপত্যসংস্কারেণৈত্‌’নেন পুত্রস্নেহস্য দ্বীতনাৎ তত্‌ সমর্থ-
য়িতুমাহ কিমিতি । অত্র অপত্যস্নেহবিষয়ে কিমুচ্যতে ময়িতি শ্বেষ:, কিং বক্তব্যমস্মীত্যাধ: ।
প্রসবঃ অপত্যং খলু নিশ্চিতং স্নেহস্য বাত্‌সল্যস্য, য: প্রকর্ষণ উত্‌কর্ষণে আধিক্যমিতি যাবত্‌
তস্য পর্যন্ত: শ্বেষসীমা; পুত্রস্নেহাদধিক: স্নেহী জগতি নাস্তীত্যর্থ: । এতন্মতস্য সর্ব-
বাদিসিদ্ধত্বাৎ এতত্‌সমর্থনাথ কিমপি বক্তব্যং নাস্তীতি ভাব: । পরশ্চ অন্যত্র ব্রবীমীত্যর্থ:,
কিন্মদিত্যাহ, এতত্‌ এষ প্রসব: পিত্রী: মাতাপিত্রী: অন্যান্যং সন্নিয্যতে পরস্পরং স্নেহেন
যৌন্যত ইত্যন্যোন্যসংশ্লেষণম্‌ অপত্যং স্নেহবন্ধনেন পিত্রীর্গাঢ়যৌজকমিত্যর্থ: ।

(হ) সীতা । ভগবতি ! তমসে ! এই সন্ধানভরণে আমার অনব্‌গল
স্বীত হইয়াছে ও দুগ্‌ধ করণ করিতেছে এবং তাহাদের পিতাও নিকটে
রহিয়াছেন ; ইহাতে আমি একটু কালের জন্য সংসারিণী হইয়াছি ।

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ।

आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति वध्यते ॥१७॥

उक्तार्थमेव विशेषेणाह अन्तरिति । दम्पत्योः पतिपत्नीः अन्तःकरणतत्त्वस्य मनः-
पदार्थस्य स्नेहसंश्रयात् परस्परं प्रति-परस्परप्रणयसम्बन्धात् अपत्यमिति सन्तानरूपः अयमेकः
अद्वितीयः सर्वोत्तम आनन्दग्रन्थिः सुखमयग्रन्थिः वध्यते विधानेति शेषः । (दम्पत्योरनपत्य-
दशायाम् उभयोर्मन उभयवैव तिष्ठति, अपत्ये जाते तु तस्य रक्षणवेद्येणादिसकलतत्त्वाव-
धानाय समानमेव तस्मिन्नपत्ये स्थितं सत् मौलितं भवति,) तदपत्यञ्च सर्वदैवानन्दजनक-
मिति यथा पृथक् स्थानस्थं किमपि वस्तुद्वयम् एकम् संयोज्य केनचित् सूत्रेण वध्यते तथा
मातापितृयोर्मनः सन्तानेन संयोज्य वध्यत इति वा सरलार्थः ।

अत्र अपत्ये आनन्दग्रन्थित्वारोपस्य प्रकृतस्नेहोत्कर्षप्रतिपादनीययोगितया तुल्याधि-
करणः परिणामालङ्कारः ।

दम्पत्योर्दुःखरितत्वादिना परस्परस्नेहसम्बन्धाभावे जातमप्यपत्यं तयोर्मनःसंयोजकं न
भवतीति प्रदर्शनाय 'स्नेहसंश्रया'दित्युक्तम् ।

परस्नेत्यादि गद्यस्थमेतत्पदं पद्यस्थमेकपदम् अयं पदञ्च "य आधारस्तदधिकरण"-
नितिवत् प्रकंस्थमानलिङ्गम् ।

जाया च पतिश्चेति हन्ते पृषोदरादित्वात् जायाशब्दस्य दमादेशः । अपत्यमित्यौत्थ
इतिशब्दः "दशरथ इत्युदाहृतः" इत्यादिषु स्वरूपाविर्भावकः ।

"अन्तःकरणम् । मनः" इति शब्दकल्पद्रुमः । किन्तु अस्य कार्यभेदात् त्रैविध्यमाह
सांख्यकारिका—

"अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा वाच्यं त्रयस्य विषयाख्यम् ।

साम्यतकालं वाच्यं त्रिकालमाभ्यन्तरकरणम् ॥"

"अन्तःकरणं त्रिविधं बुद्धिरङ्गारो मन इति शरीराभ्यन्तरवृत्तित्वादनःकरणमिति
सांख्यतत्त्वकौमुदी । वेदान्तिनस्तु चातुर्विध्यमाहुः । यथा—

(क) तन्मया । ए त्रिविधे किं त्रिविधः ; ज्ञानं, वाङ्मन्योऽत्र उद्गर्धर
चक्रम मौमा ; आरं हेहा, पिता ७ मातां पत्न्यां मन्थोजक ।

वासन्ती । इतोऽपि देवः पश्यतु (भ्र) ।

अतरुणमदताण्डवीत्सवान्ते

स्वयमचिरोद्गतमुग्धलीलवर्हः (१) ।

मणिमुकुट इवोच्छिखः कदम्बे

नदति स एष बधूसखः शिखण्डी ॥१८॥

“मनीवुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमानरम् ।

संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया असौ ॥” इति वेदान्तकारिका ।

“तत्त्वम् । वस्तु” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

तनसाया अपि प्रभावातिशयादभिप्रेतजनं विना अन्यो वाक्यं न श्यतीतीति बोध्यम् ॥१७॥

(भ्र) वासन्तीति । देवो रामः । इतोऽपि अस्यामपि दिशि ।

अतरुणेति । स्वयमात्मनेव न तु कस्यचित् चेष्टयेत्यर्थः । अचिरोद्गतं यौवनारम्भात् नवीतुपन्नं मुग्धं सुन्दरं लीलं चञ्चलञ्च वर्हं पुच्छं यस्य स तथोक्ताः, तथा उत्तुपन्ना शिखा चूडा यस्य स उच्छिखः, अतएव मणिमुकुटं यस्य सः, मणिमयमुकुटधारीव अथवा उच्छिखः उद्गतप्रभापटलः मणिमुकुटः मणिमयकिरीट इव प्रतीयमान इत्यर्थः । बध्वा भार्यायाः सखा सहचरः, एष दृश्यमानः, स सीतया पोषितपूर्वः शिखण्डी मयूरः अतरुण-मदेन अनल्पवृद्धेण यस्ताण्डवीत्सवः वृत्त्युत्सवः तस्य अन्ते अवसाने नदति शब्दायते । मधुरस्वभावोऽयं वर्णितः ।

अत्र वाच्या भावाभिमानिनी उत्प्रेक्षालङ्कारः द्वितीयार्थे तूपमालङ्कारः । तथा तरुणशब्दस्य युवके रुदत्वादत्र तु रुद्रिप्रयोजनाभावेऽपि लक्ष्यया अल्पार्थं प्रतिपादनात् नेयार्थत्वदीर्घः, स च सुबहुलति पाठेन समाधेयः ।

विधाता, पति ७ पञ्जीर इत्येवमत्र परस्परं प्रेक्षणसम्बन्धतः सन्तानक्रम एवै
एकमात्र आनन्दग्रहि वक्त्रेन करिशा धाकन ॥१९॥

(व) वासन्ती । महाराज एकिके ७ दर्शन करन ।

(१) अनुदिवसमवर्धयत् मिया ते यमचिरमिर्गतमुग्धलीलवर्धम् । इति पाठान्तरम् ।

সীতা । (সকৌতুকাশ্রম্) এসো সো, এসো সো (জ) ।

রামঃ । বত্‌স ! মোদস্ব, বয়মদ্য বর্ত্তামহে (ট) ।

সীতা । एवं ভোদু (ঠ) ।

রামঃ । ভ্রমিষু কৃতপুটান্তর্মণ্ডলাবৃন্তি চক্ষুঃ

প্রচলিতচতুরভ্রূতাণ্ডবৈর্মণ্ডয়ন্ত্যা ।

(জ) एषः सः, एष सः ।

(ট) एव' भवतु ।

“ताण्डवं नटनं नाठयम् ।” “पिच्छवह्नं नपुंसके ।” इति चामरः । “शिखण्डी मयूरः” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

पुष्पिताया वृक्षम्—“अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च न औ जरगाश्च पुष्पिताया” इति लक्षणात् ॥१८॥

(জ) সীতেনি । এষ দৃশ্যমানঃ, স ময়া পোষিতপূর্ব্বো ময়ূরঃ । হৃষে দিবংচনম্ ।

(ট) রাম ইতি । মোদস্ব আমোদ' করু । কেনেত্যাঙ্ক বয়মিতি । বর্ত্তামহে বিদ্যমানাঃ স্রঃ । ক্লিগ্ধজনসন্নিধানসময় এব আমোদপ্রকাশস্য প্রকটীভবসর ইতি ভাবঃ ।

(ঠ) সীতেনি । এব' ময়ূরস্বামোদপ্রকাশ ইত্যর্থঃ ।

ভ্রমিষ্বিতি । ভ্রমিষু ঘূর্ণনেষু চক্ৰাকাশিণ ময়ূরস্য ভ্রমণেষু সত্স্বিত্যর্থঃ ক্রতা পুটয়ীঃ

মনোহর ও চঞ্চল পুচ্ছদেশ, আপনা হইতে শীঘ্রই বাহার উৎপন্ন হইয়াছে এবং উখিত প্রভাশালী মণিময় মুকুটের দ্বায় বাহাকে দেখা যায়, এই সেই ভাৰ্ধ্যাসম্বন্ধিত ময়ূর, অত্যন্ত আনন্দে নৃত্যোৎসবের পর রব করিতেছে ॥১৮॥

(ঞ) সীতা । (কৌতুক ও ভ্রমণান্তের সহিত) এই সেই, এই সেই ।

(ট) রাম । বৎস ! আমোদ কর ; আজ আমরা রহিয়াছি ।

(ঠ) সীতা । এইরূপ হউক ।

করকিসলয়তালৈর্মণ্ডয়া নর্থ্যমান

সুতমিষ মনসা ত্বাং বত্সলেন স্মরামি ॥১৮॥

হন্ত ! তির্থ্যস্বীঃপি পরিচয়মনুধ্যন্তে (ঙ) ।

নেত্রাবরণচর্মণীরন্মধ্যে মন্ডলাব্রুতিঃ বস্তুলাকারেণ ভ্রমণং যেন তৎ তথীকৃতম্, চতুঃ
স্বকীয়ং (সীতায়াঃ) নেত্রং প্রচলিতং চঞ্চলং চতুরে ইজিতাদিকরণনিপুণে যৈ ভ্রুবৌ তথী-
কৃত্যবৈঃ নৃত্যৈঃ কাম্পনৈরিত্যে যাবৎ মন্ডয়ন্তাঃ ভূষয়ন্তাঃ পরিভ্রমণসময়ে ময়ূরী যস্য
যস্য দিশি যাতি তস্যং তস্যং দিশি নয়নং পাতয়ন্ত্যর্থঃ মুগ্ধয়া সন্দর্য্যা সীতয়া করৌ
পাণী কিসলয়ে পল্লবে ইব তথীকৃত্যৈঃ নৃত্যগীতযৌরংগবিশেষব্যবচ্ছেদমূচকৈঃ ভ্রময়পাণিতল-
সংবেগসংঘর্ষজনিতশব্দৈরিত্যর্থঃ সুতং পুত্রমিষ নর্থ্যমানং কারিতনৃত্যং ত্বাং বত্সলেন স্নেহবত্যা
মনসা স্নেহং স্মরামি । সীতায়াঃ কৃতকপদক্লেশং মমাপি পুত্র ইতি বান্ধবস্ত্যে ন তব তনুনৃত্য-
স্মরণমিদানীং মম জায়ত ইতি ভাবঃ ।

অত্র লুপ্তপমীপময়ীরজ্জ্বাঙ্কিভাবেন সঙ্করঃ । রাঘবানন্দমহাপাত্রমতে স্মরণালঙ্কারীঃপি ।
মালিনী ব্রুতম্ ॥১৮॥

(ঙ) হন্তেতি । হন্ত হর্ষে । তির্থ্যস্বীঃপি মনুষ্যে তরপ্রাণিনৌঃপি পরিচয়ং বিশেষেণ
জ্ঞানম্ অনুধ্যন্ত অনুসৃত্য বর্তন্তে ইত্যর্থঃ । ময়ূরীঃ পক্ষিজাতিরপি সন্ যদস্মাকং
পূর্বপরিচয়ানুসারেণ ব্রুদানীমপি ব্যবহরতি তন্মহদেবায়র্যমিতি ভাবঃ ।

রাম । মনোহরা জনকনন্দিনী, করপল্লবের তালে তালে তোমাকে নৃত্য
করাহেতেন ; তোমার ভ্রমণের সময় তাঁহারও নয়নপুটের ভিতরে তোমার
চুইটী, মণ্ডলক্রমে ঘুরিতে থাকিত এবং তিনি চঞ্চল ক্রমুগলের নৃত্যদ্বারা
ঐ চক্ষুকে ভূষিত করিতেন ; স্নেহশালী চিত্তদ্বারা সেই অবস্থায় তোমাকে
আমি পুত্রের জায় স্মরণ করি ॥১৮॥

(ঙ) ভাল, তির্থ্যকৃজাতিরাও (পশুপক্ষিগণও) পরিচয়ের অনুসরণ
করে ।

কতিপয়কুসুমোদগমঃ কদম্বঃ

প্রিয়তময়া পরিবর্জিতো য আসীত্ ।

সীতা । (নিরুপ্য সাস্ত্রম্) সুষ্টু পঞ্চমিআণিদং অজ্ঞতচেণ ।

(৬)

রামঃ । স্মরতি গিরিময়ূর এষ দেব্যাঃ

স্বজন ইবাত্ যতঃ প্রমোদমেতি ॥২০॥

(৬) সুষ্টু প্রত্যभिज्ञাতমার্থ্যপুত্রেণ ।

পরিচয়ানুসারেণ ব্যবহারস্য হৈত্বন্বরমাঙ্ক কতিপয়েতি । প্রিয়তময়া সীতয়া কতিপয়ানাং ক্রিয়তাং কুসুমানাম্ উদগম উত্পত্তির্যচ্ছিন্ স তথোক্তঃ নাতিচুদ্র ইত্যর্থঃ যঃ কদম্বঃ তদাখ্যত্বাৎ পরিবর্জিতঃ আলবালজলসেচন-মূলপরিষ্কারকরণাদিনা বর্জিতঃ প্রাপিতঃ আসীত্ । এষ দৃশ্যমানঃ দেব্যা গিরিময়ূরঃ সীতায়াঃ কৃতকপুতঃ পার্বত্যময়ূরঃ স্মরতি তং কদম্বমিতি শ্রবঃ । কথং স্মরতীতি জ্ঞাত্য ইত্যাঙ্ক যতো যস্মাঙ্জিতোঃ অতঃ কদম্বত্বাৎ স্বজনে বাস্বে ইব প্রমোদমেতি আনন্দমनुभवति । একযা সীতয়া এতৌ ময়ূরকদম্বত্বাৎ পরিপালিতৌ অতএবেতৌ পরস্পরং ভাতরাবিব তদানীমাস্তাম্ অতএবেদানীমপি এষ ময়ূরঃ তত্পরিচয়বশেন অচ্ছিন্ কদম্বত্বাৎ বসন্তানন্দমनुभवতীতি কথমন্যথা ইদানীমপি এষ ময়ূরঃ স্থানান্তরমপহায় বাহুবল্যে নাচ্ছিন্ কদম্বত্বাৎ বসতীতি ভাবঃ ।

অন্নীপমালঙ্কারঃ ।

পুষ্পিতায়া ব্রতম্ ॥২০॥

কতিপয় পুষ্পোদ্ভব ইহেনে যে কদম্ববৃক্ষটী, প্রিয়তম সীতাকর্তৃক পরিবর্জিত ইহৈশাচ্ছিন ।

(৬) সীতা । (নিরূপণ করিয়া অশপাতের সহিত) আর্থ্যপুত্র, ঠিক জানিয়াছেন ।

রাম । সীতাদেবীর এই পার্শ্বতাময়ূরটী, সেই কদম্ববৃক্ষকে (এখনও) স্মরণ করে ; যেহেতু বসন্তজনের আয় ইহাতে (কদম্ববৃক্ষে বসিয়া) আনন্দ অনুভব করে ॥২০॥

বাসন্তী । অত্র তাবদাসনপরিগ্রহং কৰোতু দেবঃ (ণ) ।*

এতত্তদেব কদলীবনমধ্যবর্তি

কান্তাসখস্য শয়নীয়শিলাতলং তে ।

অত্র স্থিতা ত্ৰণমদাহুশো যদেভ্যঃ

সীতা, ততো হরিণকৈর্ন বিমুচ্যতে স্ম ॥২১॥

(ঙ) সীতেনিতি । নিরুপ্য স এবায়ং কদম্ব ইতি দৃষ্টিপাতিন নিশ্চিত্য । তত্কালালীন-
সুখস্বরূপেণ শীকৌদয়াৎ সাক্ষমিত্যুক্তম্ । সুপ্ত, সম্যক্, প্রত্যভিজাতং স এবায়মিতি
কলা নিশ্চিতমিত্যর্থঃ । স এবায়ং কদম্ব ইতি সত্যমেবেতি ভাবঃ ।

(ণ) বাসন্তীতি । তাবত্পদমবধারণে, অব্যবৈত্যর্থঃ । দেবো ভবান্ রামঃ ।

এতদিতি । কদলীবনমধ্যবর্তি, এতৎ দৃশ্যমানং তদেব পূর্বব্যবহৃতমেব কান্তা-
সখস্য প্রিয়সহচারিণঃ সীতয়া সহিতস্বৈত্যর্থঃ । তে তব শয়নীয়শিলাতলং শয়্যামুতঃ
পাশাণঃ বিদ্যত ইতি শিষঃ । যদ্যস্মাত্ সীতা অত্র শিলাতলে স্থিতা সতী এম্মী হরিণকৈঃ
বহুশো বহুবাহুঃ ত্ৰণং ভক্ষণায় ঘাসমদাত্ অপিতবতী, ততঃ তস্মাত্ কারণাত্ হরিণকৈঃ ক
বিমুচ্যতে স্ম এতৎ শিলাতলং ন পরিত্যক্তম্, অতাপি তাহুশত্ৰুলাভলীলিনাব্যব-
বাসন্তীতি ভাবঃ ।

“সখা । সহায়ঃ” ইতি শব্দকল্যাণম্ ।

কান্তায়াঃ সখেনি কান্তাসখঃ “রাজব্রহ্মণ সখী”তি রাজাদিত্যত্ । শীতৈঃ সখিত্তি
শয়নীয়ং “কল্যণ্যটোন্মদাপী”ত্যধিকরণে যুট্ । হরিণকৈরিত্যনুকম্পায়াং কপ্রত্যয়ঃ ।

বাসন্তিলকা বচনম্ ॥২১॥

(গ) বাসন্তী । মহারাজ এইখানে আসন গ্রহণ করুন ।

কদলীবনের মধ্যবর্তী এই সেই আপনার ভাৰ্য্যাগমস্থিত অবস্থার শয়নীয়
শিলাতল । সীতা এইখানে থাকিয়া, যেহেতু বহুবাহু হৈমাঙ্গিকে তৃণ
দিশাছিলে, সেই হেতু এই হরিণগণ হৈমা পরিত্যাগ করে নাই ॥২১॥

रामः । इदं तावदशक्यमेव द्रष्टुम् । (इत्यन्यतो रुदन्नप-
विशति (त) ।

सीता । सहि ! वासन्दि ! किं तु ए किदं अज्जउत्तस्स
मम अ एदं दंसअन्तीए । हही ! हही ! सो ज्जेव अज्जउत्तो,
तं ज्जेव पञ्चवटीवणं, सा ज्जेव वासन्दी, ते ज्जेव विविहविस्सम्भ-
साक्खिणो गोदावरीकाणणुद्देसा, ते ज्जेव जादणिव्विसेसा
मिअपक्खिपादवा, सा ज्जेव चाहं, मम उण मन्दभाइणीए
दीसन्तं वि सव्वं ज्जेव एदं णत्थि, ता ईदिसो जीअलोअस्स
परिवत्तो (य) ।

(य) सखि ! वासन्दि ! किं त्वया कृतम् आर्यपुत्रस्य मम च एतद्दर्शयन्त्या । हा
षिक् ! हा धिक् ! स एवार्यपुत्रः, तदेव पञ्चवटीवनम्, सैव वासन्ती, त एव विविध-
विस्त्रभसाक्षिणो गोदावरीकाननोद्देशः, त एव जातनिर्विशेषाः मृगपक्षिपादपाः, सैव चाहं
मम पुनर्मन्दभागिन्या दृश्यमानमपि सर्वमेदैतत् नास्ति, तदीदृशो जीवलीकस्य परिवर्त्तः ।

(त) राम इति । तावद्वाक्यालङ्कारि । इदं शिलातलं द्रष्टुम् अशक्यमेव मयेति
शेषः ; अस्य शिलातलस्य सीताया सह तत्कालकृतसकलव्यवहाराणां स्मारकत्वेन दारुण-
शोककारणत्वादिति भावः । अन्यतः अन्यस्मिन् स्थाने ।

(य) सीतेति । किं त्वया कृतं का अवस्था कृता, एतत् शिलातलं दर्शयन्त्या
त्वया आवशीर्महशोकार्तत्वमेव कृतमित्यर्थः अत्र कृततत्तद्वापारस्परणादिति भावः ।
विविधविस्त्रभसाक्षिणः नानाप्रकारविस्त्रभशयनविहारादिव्यापाराणां द्रष्टारः गोदावरीकाननो-
द्देशः गोदावरौनदीतीरस्थवनप्रदेशः, जातनिर्विशेषा पुत्रतुल्याः मृगपक्षिपादपाः पशुपक्षि-
हंसाः । दृश्यमानमपि चक्षुषः प्रत्यक्षीभूतमपि, एतत् सर्वं पञ्चवटीवनादिकं नास्ति न
विद्यत इव इति प्रतीयत इत्यर्थः । एतत् सर्वं पञ्चवटीवनादिकं पूर्ववत् अधुना

(त) राम । ऐश देखिते पारितेहि ना बटे । (ऐहं बनिष्ठा
ब्रान्न कर्त्तव्यः अत्र शाने वसिजेन ।)

বাসন্তী । সখি ! সোতে ! কথং ন পশ্যসি রাম-
স্বথিস্থাম ? (৬)

কুবলয়দলস্নিগ্ধৈরঙ্গৈর্দদৌ নয়নোত্সবং

সততমপি তে স্বেচ্ছাদৃশ্যো নবং নবমেব যঃ ।

বিকলকরণঃ পাণ্ডুচ্ছায়ঃ (১) শুচা পরিদুর্বলঃ

কথমপি স ইত্যুন্নেতব্যস্তথাপি দৃশাং প্রিয়ঃ ॥২২॥

সুখজনকত্বাभावात् मम पक्षे सदपि असत्कल्पमेवैति भावः । इति श्रीचन्ती सीता स्वयमेवात्मानं सान्त्वयति तदिति । तत्तद्व्यात् दत्तप्रमोदानामपि आर्य्यपुत्रदर्शनादीनामिदानीं सुखजनकत्वाभावादित्यर्थः । ईदृशी मत्सदृशः जीवलीकस्य प्राणिजगतः परिवर्तः कालक्रमेण सुखिनो दुःखं दुःखिनश्च सुखमित्येव रूपेण विपर्यास इत्यर्थः । इति निश्चीयते मयेति शेषः । ततो नानुतापः कर्त्तव्य इति भावः ।

अत्र सुखसाधनीभूतानां पञ्चवटीवनादिनामिदानीं सुखानुत्पादनात् एतन्नास्तीत्यन्ते गद्यांशे विशेषीकृतिलङ्कारः, तथा नास्तीत्यत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, तथा तदीदृश इत्यत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्च ।

(६) वासन्तीति । सीतोद्देशेन वासन्त्या उक्तिरियं न तु तां प्रत्यक्षीकृत्येति बोध्यं भागीरथीवरप्रभावात् सीताया अदृश्यत्वात् वाक्याश्रयणाच्चैत्युक्तमेव । यदि रामावस्थाम् दृष्टवती तदा अवश्यमेवागत्य परिसान्त्वयेरिति सखीत्याद्युक्तावभिप्रायः ।

(৬) সীতা । সখি ! বাসন্তি ! তুমি আর্থ্যপুত্রকে ও আমাকে ইহা দেখাইয়া কি কার্য্য করিলে ! হায় ! হায় ! সেই আর্থ্যপুত্র ; সেই পঞ্চবটীবন ; সেই বাসন্তী ; নানাবিধ বিখ্যস্ত ঘটনার সাক্ষী সেই গোদাবরী-তীরস্থ বনভূমি ; সেই পুত্রনির্বিশেষ পশু, পক্ষী ও বৃক্ষ সকল এবং সেই আমি ; কিন্তু সমস্তই দৃষ্টিগোচর হইতে থাকিলেও, মন্দভাগিনী আমার ইহা কিছুই নাই । তা, এইরূপই জীবজোকে পৰিবর্তন ।

(১) পাণ্ডু:স্বীয়' ইতি পাঠম্ভেদঃ ।

সীতা । পেঁক্বামি সহি ! পেঁক্বামি (ধ) ।

(ধ) প্রেঁচে সখি ! প্রেঁচে ।

রামাবস্থাং বিব্রণীতি কুবলয়তি । সততমপি সর্বদাপি তে তব স্বচ্ছয়া স্বকীয়-
দর্শনাকাঙ্ক্ষামাশ্রয়ে দৃশ্যো দর্শনযোগ্যঃ, ন তু কদাচিত্ কেনচিত্ কার্যব্যপদেশনাদৃশ্য-
ইত্যর্থঃ যৌ রামঃ কুবলয়দলক্লিগ্ধঃ সতপলপবত্চিক্লিগ্ধৈঃ অক্লিগ্ধৈঃ হৃস্তাদ্যবযবৈঃ নবং নবমি-
ব অননুভূতপূর্বমি-
ব । ন তু দ্রব্যান্তরবত্ সর্বদৈকরূপং নয়নোত্সবং নেত্রযৌরানন্দং দদৌ
জনয়ামাসেত্যর্থঃ । স রাম ইদানীং যুচ্যে তব বিয়োগশীকেন বিকলকরণঃ দুর্বলেন্দ্রিয়ঃ
পাণ্ডু স্ফায়াঃ শ্বेतপ্রায়কান্টিঃ, তথা পরিদুর্বলঃ নিতান্তশলছীনদেহঃ কথমপি মহাকাষ্ট-
নেত্যর্থঃ সৌম্যং রাম ইত্যুন্নতম্যঃ অনুমানম্যঃ অনুমানবিষয়ঃ জাত ইতি শিষ্যঃ; তথাপি
শীকাকাঙ্ক্ষাদিবিশিষ্টোপি হৃদ্য চতুর্থাং প্রিয়ঃ প্রীতিকরঃ । রাম এতাড়ঙ্কমধুরমূর্তির্যত্
বিবর্ণক্লিগ্ধদেহোপি দ্রষ্টুর্নয়নম্যাদ্যায়তি ইতি ভাবঃ ।

অথ নখনবপ্রকারদর্শনরূপকারণাভাবোপি নবনবীত্ সর্বরূপকার্যোত্পত্তিবিং ভাবনা-
লঙ্কারঃ, লুম্বোপমা চেত্যনযৌরঙ্গাঙ্কিভাবিন সঙ্করঃ ।

“কথ্যঃ পুণ্যাতুলমহিমে”তি কন্দোমঞ্জরীসমুদাহৃতবদন্যপি কথমপি স ইত্যুন্নতম্য-
ইত্যন ন যতিভক্তদোষঃ ।

“করণং সাধকতমং চিত্তগামিন্দ্রিয়ৈশ্বরী”ত্যমরঃ ।

ছুরিণী ব্রহ্মম্ ॥২২॥

(দ) বাসন্তী । গাথি ! গীতে ! তুমি রামের অবস্থা দেখিতেছ
না কেন ?

‘ধিনি, সর্বদাই তোমার ইচ্ছানুসারে দর্শনের যোগ্য থাকিয়া, নীলোৎ-
পলদলের গ্রায় শিথল অঙ্গদ্বারা, নূতন নূতন নয়নানন্দ দান করিতেন ; এখন
শোকে তাঁহার ইন্দ্রিয় সকল বিকল হইয়া গিয়াছে, দেহের কান্তি শ্বেতবর্ণ
হইয়াছে এবং নিজে অত্যন্ত দুর্বল হইয়া গিয়াছেন । ইহাতে কোন রকমে
তিনি বলিয়া অল্পমান করা যায় ; তথাপি উনি নয়নের প্রীতিকর ॥২২॥

তমসা । পুত্রি ! পশ্যন্তী প্রিয়ং ভূয়াঃ (ন) ।

সীতা । হা দেব ! এসো মএ বিণা অহং বি এদেণ বিণা
ত্তি সিবিলেবি কেণ সম্ভাবিদং আসী । তা মুহুত্ভং বি
জন্মান্তরাদৌ বিঅ অণুলঙ্ঘদংসণা বাহসলিলন্তরেসু পেত্বামি
দাব বচ্ছলং অজ্জততং । (ইতি পশ্যতি) । (প)

(প) হা দেব ! এষ ময়া বিনা অহমপি এতেন বিনেতি স্বপ্নেপি কেন সম্ভাবিত-
মাশীত্ । তন্মুহুত্ভংকমপি জন্মান্তরাদিব অনুলম্বদর্শনা বাহসলিলান্তরেণ প্রেচে তাবত্
বত্সলমার্থ্যপুত্রম্ ।

(ধ) সীতেনি । প্রেচে প্রেচে ইত্যবধারণে দিব্চনং প্রেচ এবত্যর্থঃ । হুত্বপি কিং
কর্তব্যং ময়িতি ভাবঃ ।

(ন) তমসেনি । পুত্রি ! তনয়ে ! কন্যাস্বরূপে ! ইতি যাবত্ । প্রিয়ং পতিং
রামমিতি যাবত্ । পশ্যন্তী ভূয়াঃ পুনরপি সমাগমেন চিরমেব পতিং পশ্যেত্যাশীর্বাদঃ ।

(প) সীতেনি । এষ অর্থ্যপুত্রৌ ময়া বিনা তিষ্ঠেত্, অহমপি এতেন অর্থ্যপুত্রেণ
বিনা তিষ্ঠামীত্যর্থঃ ইতি কেন জনেন স্বপ্নেপি সম্ভাবিতং চিন্তিতমাশীত্ অপি তু কীনাপি
নেত্যর্থঃ । আবর্ঘ্যবিরহঃ সর্বথৈবাসম্ভব আসীদিতি ভাবঃ । তত্সম্মাত্ বিরহেণ চিরদর্শনা-
ভাবাদিত্যর্থঃ মুহুত্ভংকমপি অতীতকালমপি বহুসময়ং যাবত্ দর্শনাসম্ভবাদিত্যপেক্ষাঃ,
জন্মান্তরাদিব অন্যস্মাত্ জন্মন ইব অনুলম্বং প্রাপ্তং দর্শনং রামদর্শনং যথা সা অহং
বাহসলিলান্তরেণ অশ্রুজলস্য পতনীদৃগময়োরবকাশেষু । বত্সলং মাং প্রতি কৌতুহ্যালিনম্ ।
হৃদানীমার্থ্যপুত্রদর্শনমাত্রস্যৈব মঙ্গাসুখকরত্বাদিতি ভাবঃ ।

(ধ) সীতা । দেখিতেছি মতি । দেখিতেছি ।

(ন) তমসা । তনয়ে ! প্রিয়তমকে চিরকাল দেখিতে থাক ।

(প) সীতা । হা বিধাতঃ ! ইনি আমাকে ছাড়িয়া থাকিবেন,
আমিও ইঁহাকে ছাড়িয়া থাকিব ; ইহা ব্রহ্মেণ কে মনে করিয়াছিল । তা,
একটু কালের জন্য জন্মান্তর হইতেই যেন দর্শন পাইয়া, অশ্রুজলের পতন ও

তমসা । (সন্নেহাস্ত্রং পরিষ্বজ্য) সীতে !

বিলুলিতমতিপূরৈর্বাণ্যমানন্দশোক-
প্রভবমবসৃজন্তী তৃণ্যোত্তানদীর্ঘা ।

স্নপয়তি হৃদযশং স্নেহনিষ্যন্দ্দিনী তে
ধবলবহলংমুগ্ধা দুগ্ধকুল্যেব দৃষ্টিঃ ॥২৩॥

বিলুলিতেতি । তৎকালীনমিলনজনিত আনন্দঃ দীর্ঘকালবিরহজনিতস্য শোকঃ সী-
প্রভবৌ হেতু যস্য তং তথোক্তম্ অতিপূরৈঃ অতিস্থূলধারাभिঃ বিলুলিতং বিগলিতং বাণ্যম্
অমৃজলম্ অবসৃজন্তী পরিষ্বজন্তী, তৃণ্যয়া অত্যন্তদর্শনেচ্ছয়া চতানা স্কীতা দীর্ঘা চ
সা, তথা স্নেহনিষ্যন্দ্দিনী প্রণয়তিশয়ব্যঞ্জিকৈতি যাবত্ ; ধবলা কজললিপাभावेन নিতান্ত-
নির্মলত্বেন চ শ্বেতকান্তিঃ অতএব বহলমুগ্ধা স্থিরমনীহরা অমৃষসুন্দরীতি যাবত্
অতএব দুগ্ধকুল্যা ক্রিমিমা দুগ্ধনদৌব প্রকাশমানা তে তব দৃষ্টিঃ চক্ষুঃ হৃদযশং প্রাণনাথ-
রামং স্নপয়তি अभिषिञ्चति, निर्निमेषा अविरतमेव सर्वाङ्गं पश्यतीत्यर्थः ।

অত্র কার্য্যেণ দৃষ্টৌ, পুরুষস্য স্নানং কারয়ন্ত্যাঃ কস্মাশ্চিত্ স্ত্রিয়াঃ ব্যবহারসমারোপাত্
সমাঙ্গীকৃতরলঙ্কারঃ, তথা দুগ্ধকুল্যেবেত্যত্র উপমা, সাদৃশ্যান্তু উভযৌ শ্বেতাশি, পদার্থ-
হেতুকং কাব্যলিঙ্গম্ এতেষামঙ্গাঙ্গিभावेन सङ्करः । तथा स्रप स्नेहेति मुग्धादुग्धेति च
व्यञ्जनसङ्गम्य सक्तत्वाभ्यात् क्लेकानुपासय तेन सह संसृष्टिः ।

“বহলঃ ।—দৃঢ়ে”তি শব্দকল্পদ্রুমঃ । “কুল্যাভ্যা ক্রিমিমা সরি”দিত্যমরঃ ।

প্রভবত্যস্মাদিতি প্রভবঃ অপাদানে অল্ ।

মালিনী বৃত্তম্ ॥২৩॥

উৎখানের অন্তরালে, বৎসলহৃদয় আর্ধ্যপুত্রকে দেখি । (এই বলিয়া দেখিতে
লাগিলেন ।)

তমসা । (স্নেহ ও অশ্রুপাত্তর সহিত আলিঙ্গন করিয়া) সীতে ! ।

শ্বেতবর্ণ ও অত্যন্ত সূক্ষ্মর তোমার দৃষ্টি ; আনন্দ ও শোক হইতে উৎপন্ন
এবং প্রবল ধারায় বিগলিত অশ্রু বর্ষণ করিতেছে ; দর্শনের অভিজ্ঞাবে

বাসন্তী । দদতু তরবঃ পুষ্পৈরর্ঘ্যং ফলৈশ্চ মধুস্রুতঃ

স্ফুটিতকমলামোদপ্রায়াঃ প্রবান্তু বনানিলাঃ ।

কলমবিরলং রত্ন্যুক্তকণ্ঠাঃ ক্షণন্তু শকুন্তয়ঃ

পুনরিদময়ং দেবো রামঃ স্বয়ং বনমাগতঃ ॥২৪॥

দদত্বিতি । মধুস্রুতঃ মধু স্রোতন্তি স্রবন্তীতি মধুস্রুতঃ মধুস্রাবিণঃ তরবী বৃক্ষাঃ
পুষ্পৈঃ ফলৈশ্চ অর্ঘ্যং দদতু রামায়েতি শ্রেষঃ । স্ফুটিতানাং বিকসিতানাং কমলানাং পদ্মানাম্
আমোদপ্রায়ঃ সুগন্ধবাহুল্যং যेषু তে তথোক্তাঃ বনানিলাঃ বনবায়বঃ প্রবান্তু প্রবহন্তু
রামশরীরসেবনায়েত্বার্থঃ । রত্ন্যে সুরতায় উত্কণ্ঠা ঐতৃসুখং যेषাং তে, তদানৌ পদ্মিণী-
মতীবস্তুরমাপ্যুর্ঘ্যং স্যাदिति বোধ্যং । শকুন্তয়ঃ পদ্মিণ্যঃ অবিরলম্ অগবরতং কলং মধুরাস্ফুটং
যথা স্যাত্তথা ক্షণন্তু শব্দাযক্তাং স্মৃতিসুখজননায়েত্বার্থঃ । কথময়মাদেশ ইত্যাঙ্ক যতীঃ
দেবো রামঃ স্বয়ম্ আক্ক্ষনা ন তু প্রতিনিধিনেত্বার্থঃ পুনর্বিতীযবারম্ ইদং বনমাগতঃ ।
এতৎ সর্বং রামস্য সম্মানার্থ্যনর্থমিতি ভাবঃ ।

অত্র অর্ঘ্যদানাদীন্ প্রতি চতুর্থচরণগতবাক্যার্থরামাগমনস্য হেতুত্বাৎ বাক্যার্থ-
হেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ । যথা কথিত রাজা স্বকীয়রাজধান্যামন্যচ্ছিন্ রাজনি-
সমাগতে তত্ সম্মানার্থ্যনর্থম্ অর্ঘ্যাদিপূজাদ্রব্যচামরব্যজনবাতবৈতালিককলুপিপাঠা-
নাदिशति, তদ্বদিয়মপি বনাধিদেবতা বাসন্তী স্বাধিকৃতবনে সমুপস্থিতস্য রামস্য
সম্মানার্থ্যনর্থম্ অর্ঘ্যদানায় তদ্বন্, ব্যজনায় বনানিলান্, স্মৃতিসুখায় চ বিহঙ্গনাদি-
দেশিতি বস্তু ব্যজ্যত ইতি শব্দশক্তিমূলী বস্তুধ্বনিঃ ।

“আমোদঃ সোঃতিনির্হারী ।” “প্রায়ী ভূক্ষান্তগমনে ।” “ধ্বনৌ তু মধুরাস্ফুটে
কলঃ ।” “শকুন্তি-পলি-শকুনি শকুল-শকুন-বিজা” ইতি চামরঃ ।

কুরিণী ব্রতম্ ॥২৪॥

অত্যন্ত দৌর্ধ্র ইহেয়া পড়িয়াছে এবং স্নেহ করণ করিতেছে, এই অবস্থায় তোমার
এ দৃষ্টি, ক্ষুদ্র হৃদয়নীর জাগ্র হৃদয়েখরকে স্নান করাইতেছে ॥২৩॥

বাসন্তী । মধুস্রাবী বৃক্ষসকল, পুষ্প ও ফলবান্ অর্ঘ্য দান করক ;
স্ফুটিত-পদ্ম-সৌরভ-পূর্ণ বনবায়ু বহিত হউক এবং অশ্রুগণে উৎকণ্ঠিত

रामः । एहि सखि ! वासन्ति ! नन्वितः स्थीयताम् (फ) ।
वासन्ती । (उपविश्य सास्त्रम्) महाराज ! अपि कुशलं
कुमारलक्ष्मणस्य ? (व)

रामः । (अश्रुतिमभिनीय) । (भ)

करकमलवितीर्णैरम्बुनीवारशष्पै-
स्तरुशकुनिकुरङ्गान् मैथिली यानपुष्यत् ।
भवति मम विकारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि
द्रव इव हृदयस्य प्रस्तरोद्भेदयोग्यः ॥२५॥

(फ) राम इति । अनुनये ननुशब्दः । इतः अस्मिन् स्थाने । अङ्गुलीनिर्द्देश-
पुरःसरैर्यमुक्तिः ।

(व) वासन्तीति । अपिशब्दः प्रश्ने । रामस्य दृश्यमानत्वात् सीतायाश्च निर्वासन-
श्रवणेन मरणनिश्चयात् परिचितानां सीतारामलक्ष्मणानां मध्ये केवलमनुपस्थितस्य लक्ष्मण-
स्यैव कुशलप्रश्नः कृत इति बोध्यम् ।

(भ) राम इति । अश्रुतिम् उक्तवासन्तीवाक्यश्रवणाभावं प्रगाढचिन्ताभिनयनेत्यर्थः ।

करेति । मैथिली सीता करकमलेन पाणिपद्मेन वितीर्णः दन्तैः अम्बुनीवारशष्पैः
जलनीवारधान्य- (तीमिधान्य इति हिन्दीभाषा, उड़ीषान्य इति वङ्गभाषा) बालतण्डुलैः यान्
तरुशकुनिकुरङ्गान् वृक्षपक्षिहरिणान् जलैर्हृत्मान्, नीवारैः पक्षिणः, बालतण्डुलैर्हरिणानित्यर्थः
अपुष्यत् पालितवती । तेषु तरुशकुनिकुरङ्गेषु दृष्टेषु मयेत्यर्थः सत्सु प्रसारस्य पाषाणस्य
उद्भेदे विदारणे योग्यः समर्थः द्रव इव वज्रादिवेग इव मम हृदयस्य मनसः कोऽपि
पङ्क्तिगण, निरञ्जित मधुर उ अल्पष्टे द्रव करक । कावग, महाराज रामलक्ष्मण च
एहे वने पुनराय आगमन करिशाहेन ॥२५॥

(फ) राम । सखि ! वासन्ति ! आहं, ऐशाने अवधान कर ।

(व) वासन्ती । (उपवेशन करिशा अक्षपातेन सहित) महाराज ।
कुमार लक्ष्मणन मजन त ?

বাসন্তী । মহারাজ ! ননু পৃচ্ছামি, অপি কুশল*
কুমারলক্ষণস্য ? (ম)

রামঃ । (স্বগতম্) অয়ে মহারাজেতি নিষ্প্রণয়মামন্থণ-
পদম্, সৌমিত্রিমাত্রে চ বাধ্যস্তবলিতাচ্ছরঃ কুশলপ্রস্নঃ, তথা
মন্যে বিদিতসীতাহতান্তেয়মিতি । (প্রকাশম্) আ, কুশল*
কুমারস্য । (ইতি রোদিত) । (য)

অনির্বচনীয়ঃ বিকারঃ শোকজনিতবিকৃতির্ভবতি । সীতয়া পরিপীষিতান্ তরুবিহঙ্গ-
কুরঙ্গান্ ক্রমশো দৃষ্টা সীতাশোকাতুরো রামঃ তস্যাধিনৃতয়া বাসন্তীবাक्यं ন শ্রুতवानिति
বীণ্যম্ ।

অথ যথাসংখ্যোপমাভঙ্কারযীরঙ্গাঙ্কিভাবেন সঙ্করঃ ।

“তৃণধান্যানি নীবারাঃ ।” “শয্যং বালতৃণ”মিতি চামরঃ । দ্রবঃ । বেষ” ইতি
শব্দকল্যপ্ৰমঃ ।

মালিনী ব্রতম্ ॥২৫॥

(ম) বাসন্তীতি । পূর্বসূক্তং বাক্যং রামেণ ন শ্রুতমিত্যালৌচ্য ‘ননু পৃচ্ছামি’
ইত্যুচ্চারয়েন রামং সাবধানীকৃত্য পুনঃ পৃচ্ছতি অপীতি ।

(য) রাম ইতি । অথ অয়ে ইতি বিষাদসূচকমাত্মসম্বোধনম্ । মহারাজেতি
মহারাজীব্যানুপূর্বীকং নিষ্প্রণয়ং ক্লেদাসূচকম্ আমন্থণপদং সম্বোধনশব্দঃ । মহারাজেতি
সাধারণপ্রযোক্তব্যশব্দে সখিশব্দাদিবত্ প্রণয়বত্ সম্বন্ধবিশেষযৌতনামাভাবাৎ প্রণয়ামাভা

(ভ) রাম । (শ্রবণের অভাব অভিনয় করিয়া) মীতাদেবী, করকমল-
প্রদত্ত জল, উড়ীধান ও ঘাসবারী, যে সকল বৃক্ষ, গুল্ম ও হরিণদিগকে
পোষণ করিয়া গিয়াছেন ; সেই গুলি দেখার পর, পাষণ-বিদারণ করিতে
গম্বর্থ বজ্রাদির বেগের স্বায়, আমার মনের অনির্বচনীয় একপ্রকার বিকার
উপস্থিত হইতেছে ॥২৫॥

(ম) বাসন্তী । মহারাজ ! আমি জিজ্ঞাসা করিতেছি—কুমার
লক্ষণের মঙ্গল ত ?

বাসন্তী । অয়ি দেব ! কিমিতি দারুণো দারুণঃ
খল্বসি ? (১)

সীতা । সহি । বাসন্দি ! কিং তুমং সি एवं বাদিণী,
পিঙ্গারহো ক্ব সৰ্ব্বস্ম অজ্ঞাত্তো, বিসেসদো মম পিঙ্গসহীএ
(ল) ।

(ল) সহি ! বাসন্তি । কিং ত্বমসি এব'বাদিনী, প্রিয়াহঃ খলু সর্বস্বার্থ্যপুত্রঃ,
বিশেষতী মম প্রিয়সখ্যাঃ ।

ইতি ভাবঃ । সৌমিত্রিমাধে কেবললক্ষণে কেবললক্ষণবিষয় ইত্যর্থঃ । বাধ্যৈ বাধ্যাবরুদ্ধ-
কথ্যতয়েত্যর্থঃ । খলিতানি অস্বপ্তীভারিতানি অশ্রুণি বর্ণাং যস্মিন্ স তথোক্তাঃ কুশল-
প্রশ্নঃ মঙ্গলজিহ্বাসা । তথা তেন হেতুনা ইয়ং বাসন্তী, বিদিতীঃস্বগতঃ সীতায়া হত্যান্তী
নির্বাসনে মরণং যয়া সা ইতি মন্যে নিশ্চিনোমি । প্রাণবত্ প্রিয়সখ্যাঃ সীতায়া নির্বাসনে
অতীববিরুদ্ধাচরণাৎ সীতাঘটিতীঃস্বগতঃ সঙ্ঘ মম প্রণয়ী নহঃ, অতএব নিশ্চয়ম-
মন্ত্রণপদম্, সীতায়া মরণনিশ্চয়েন শ্রীকাতুরতয়া কেবললক্ষণবিষয়ে বাধ্যখলিতা-
শ্রকুশলপ্রশ্নকরণমিত্যবগম্যতে তেন চ বিদিতসীতাহত্যান্তা বাসন্তীতি নিশ্চয়ঃ, অন্যথা
সীতায়া অপি কুশলং পৃচ্ছেদिति ভাবঃ । আনুসি স্ত্রীকারার্থমব্যয়ম্ । আনুসি
সংস্কৃতাব্যয়শব্দস্য 'স্ম' ইতি বহুভাষাপ্রসিদ্ধঃ প্রকৃতানুরূপঃ শব্দঃ ।

(১) বাসন্তীতি । দারুণী দারুণঃ অতিভয়ঙ্করঃ অতিশয়ার্থে দিব্চনম্ ।

(ল) সীতিতি । এব'বাদিনী আর্থ্যপুত্রং প্রতি কুচভাষিণী কিং কথমসি,

(১) রাম । (স্বগত) “মহারাজ” ইত্যাকার প্রণয়বিহীন সম্বোধনপদ
এবং কেবল লক্ষণের বিষয়ে মঙ্গলপ্রশ্ন ; তাহাতে আবার অশ্রুভারে অশ্রু-
জ্ঞাপিত অক্ষর ; তাহাতে আমি মনে করি, এষ্ট বাসন্তী, মীতার বৃত্তান্ত
জানিয়াছেন । (থকাশ্রে) হাঁ, কুমার লক্ষণের মঙ্গল । (এই বলিয়া রোদন
করিতে লাগিলেন ।)

(১) বাসন্তী । অয়ি মহারাজ ! আপনি এমন দারুণ হইলেন কেন ?

वाञ्छन्ती । त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं

त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुबध्य सुग्धां

तामेव, शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥२६॥

(इति मूर्च्छति)

नैतदुचितमिति भावः । कथमित्याह प्रियाङ्गः प्रियवाक्येनालापयोग्यः । मम प्रियसख्याः विशेषतः प्रियाङ्ग इत्यर्थः । तेन नैव ब्रूहीति भावः ।

रामस्यातिदारुणत्वं प्रति हेतुमाह त्वमिति । त्वं मे मम जीवितं जीवनमसि तद्वत् प्रियतमत्वादिति भावः, तथा त्वं मे द्वितीयं हृदयम् असि ममालोच्यसर्वविषयाद्या-
मेवावगमादिति भावः, तथा त्वं मे नयनयोश्चक्षुषीः कौमुदी ज्योत्स्ना असि तद्वदानन्द-
जनकत्वादिति भावः, तथा त्वं मे अङ्गे वक्षःप्रभृत्यवयवे अमृतं सुधा असि तद्वत् स्निग्धत्वस्य
स्पर्शसुखस्य च जनकत्वादिति भावः । इत्यादिभिः एवंभूतैरन्यैश्च प्रियशतैः प्रियाणां
प्रियवचनानां न तु प्रियाचरणानामिति भावः, शतैर्बाहुल्यैः सुग्धां सरलबुद्धिशालिनीं सा
यदि तीक्ष्णबुद्धिशालिनीभविष्यत् तदा तां प्रति ईदृशं दुर्व्यवहारं कर्तुं कदापि न भवान-
श्चक्ष्यत्, येन सा प्राक् तदवगम्य प्रतिकारीपायमवलम्बेति भावः । अनुबध्य सन्तीत्य-
तामेव नितान्तविश्वासकारिणीं त्वदेकतानचित्तामित्यर्थः न तु विरुद्धाचरणेन विप्रिया-
मित्येवशब्दार्थः निर्वासितवानिति शेषः । ईदृशनिर्दयहृदयस्य अस्य कार्ययुक्ता-
युक्तत्वप्रदर्शनेन द्योतपादनाभिप्रायः "पाषाणे नास्ति कर्हम" इति न्यायेन निष्फल एवेति
विवेच्याह अथवेति । अथवा किं वा शान्तं विरतं मम वाक्यमनैव समाप्तं भवत्वित्यर्थः ।
कथमित्याह किमिति । इह तव सन्निधाने उत्तरेण एतत् परवर्तिनी वाक्येन किं फलम्
अपि तु किमपि नास्तीत्यर्थः । अतीतघटनायाः पुनर्निर्वाणनासम्भवात् सीतानिर्वासनकार्यस्य
युक्तायुक्तत्वप्रदर्शनवाक्यमिदानीं निष्फलमेवेति भावः ।

(ग) गीता । बधि ! बागञ्चि ! तूमि एहेरुण क्रकडाविणी हहेले
केन ? आमार आर्यापूत्र, मकलेरुहे त्रिन्न बावहारेर बाग्या ; बिणवतः
आमार गथीर ।

রামঃ । স্থানে খলু বাক্যনিবৃতির্মীহস্য । সখি ।
সমাশ্বসিহি সমাশ্বসিহি (ব) ।

বাসন্তী । (সমাশ্বস্য) তত্‌কিমিদমকার্যমনুষ্ঠিতং দেবেন ?
(শ)

অথ “মুখং তব কুরঙ্গাশি ! সরোজমিতি নান্যথা” ইत्याদিবৎ সমাশ্বসিহি ইতি
ত্বং জীবিতমিত্যত্র, ত্বং কৌমুদীনয়নয়োরিত্যত্র, অমৃতং ত্বমহং ইত্যত্র চ নিরঙ্গং কেবল-
রূপকত্বম্, তথা “মুখং দ্বিতীয়শব্দ” ইत्याদিবৎ ত্বমসি মে হৃদয়ং দ্বিতীয়মিত্যত্র একস্য
দ্বিতীয়দ্বন্দ্ব্যসম্বন্ধেইপি তত্‌সম্বন্ধান্তরসম্বন্ধে সম্বন্ধরূপাতিশয়োক্তিঃ, তথা তামেব ইত্যত্র
পরবর্তিনী বক্তৃমিষ্টস্য নির্বাসিতবানিতি বাক্যাশ্রয়স্য রামনির্দয়ত্বপ্রতিপত্তয়ে নিষেধা-
ভাষাচ্চোপালঙ্কারঃ অর্থাপত্তিস্থলৈতেশাং পরস্পরমঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ । কিন্তু চারুতর-
তরুণ্যঃ কাণ্ডত্বাদিঃ কসিদ্ধীষ ইব প্রচুরালঙ্কারভাষাদিভিরলঙ্কৃতায়া অस्याঃ কবিতায়াঃ
পুনঃ পুনস্বপদ্রৌপাদানাৎ অনবীকৃতত্বদোষঃ সহৃদয়ানা মুগ্ধৈঃ জনয়তি ; স চ “ত্বং
জীবিতং ভবসি বা হৃদয়ং দ্বিতীয়ং জ্যোত্স্বা চ মে নয়নযোরমৃতং তথাহি” ইতি পাঠেন
সমাধেয়ঃ । এতত্‌পাঠে বাশব্দঃ সমুদ্রয়ে ।

বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥২৬॥

(ব) রাম ইতি । বাক্যনিবৃতিঃ বাসন্তীয়া বাক্যরোধঃ, মৌলী মূচ্ছা চ স্থানে খলু
যুজ্যত এবৈতৎ : দারুণশোকোদযাদিতি ভাবঃ ।

“যুক্তি হি সাম্প্রতং স্থানে” ইত্যমরঃ ।

বাসন্তী । তুমি আমার জীবন, তুমি আমার দ্বিতীয় হৃদয়, তুমি আমার
নয়নযুগলের জ্যোৎস্না এবং তুমি আমার অঙ্গে অমৃত ; ইত্যাদি শত শত
প্রিয়োক্তিদ্বারা সরলকে (সরলপ্রকৃতি সীতাকে) সন্তুষ্ট করিয়া, তাহাকেই—
অথবা থাক ; আপনার নিকটে ইহার পর বলিয়া আর ফল কি ? ॥২৬॥

(এই বলিয়া মূচ্ছিত হইল ।)

(ব) রাম । ইহার বাক্যরোধ ও মূচ্ছা, সঙ্গত বটে । সখি ! বাঁসন্তি !
আশ্বস্ত হও, আশ্বস্ত হও ।

সীতা । সহি ! বাসন্দি ! বিরম বিরম (ঘ) ।

রামঃ । লোকো ন মৃথ্যতীতি (স) ।

বাসন্তী । তত্ কস্য হিতোঃ (হ) ।

রামঃ । স এব জানাতি, কিমপি (জ) ।

তমসা । উচিতস্তদুপালম্ভঃ (ক) ।

(ঘ) সহি ! বাসন্তি ! বিরম বিরম ।

(শ) বাসন্তীতি । তত্‌কিমিত্যেকমব্যয়ং প্রস্তবোধকম্ । অকারণ্যম্ অপ্রশস্তকারণ্যং সীতানির্বাঁসনরূপং নিন্দিতকারণ্যমিত্যর্থঃ । অনুষ্ঠিতং কৃতম্ ।

(ঘ) সীতেতি । বিরম কঠোরবাধ্যকথনাদিতি শিষ্যঃ । অবধারণে দ্বির্বচনম্ ।

(স) রাম ইতি । লোকো রাজ্যবাসী জনঃ ন মৃথ্যতি সীতায়া গৃহাবস্থানং ন সৃজতে প্রজাভিন্নং সীতায়া গৃহাবস্থানমভিপ্রেতম্ ইতি হিতীশস্যো নির্বাঁসনরূপমকারণ্য-
মনুষ্ঠিতমিত্যর্থঃ । এতেন প্রজাবর্গে প্রতি রামস্য মহান্ বিরাগো ব্যজ্যতে ।

(হ) বাসন্তীতি । তত্‌ অমর্ষণম্, কস্য হিতোঃ, কেন হিতুনা সীতায়া গৃহাবস্থানং
প্রজাবর্গস্যানভিপ্রেতমিত্যর্থঃ । ষষ্ঠী হিতুপ্রধীণে ।

(জ) রাম ইতি । স এব লোক এব প্রজাবর্গ এবত্যর্থঃ । কিমপি সীতায়া
গৃহাবস্থানং প্রত্যসঙ্কীর্ণতায়াঃ অনির্বচনীয়কারণমিত্যর্থঃ । যেন কারণেন সীতায়া
গৃহাবস্থানং প্রজানামনভিপ্রেতং তত্‌ কারণং ময়া অন্যর্বা বুद्धिमङ्गिर्जनৈর্ন জ्ञायতে অতএব
তত্‌ গৃচ্ছ কারণমিতি ভাবঃ ।

(শ) বাসন্তী । (আশ্চর্য হইয়া) তা, মহারাজ এই অকারণের অনুরোধ
করিলেন কেন ?

(ঘ) সীতা । সহি ! বাসন্তি ! বিরত হও, বিরত হও ।

(স) রাম । লোকে সহ্য করে না, এই জ্ঞা ।

(হ) বাসন্তী । তা, কি জ্ঞা (সহ্য করে না) ?

(ক) রাম । সেই লোকই কিছু জানে ।

सासन्ती । अयि कठोर ! यशः किल ते प्रियं

किमयशो ननु घोरमतः परम् ।

किमभवद्विपिने हरिणीदृशः

कथय नाथ ! कथं वत मन्यसे ॥२७॥

(क) तमसिति । तस्य लोकास्य उपालम्भः दुर्वाक्यं दुर्जना यूयं अतएव परम-
पतिव्रताया दीषमाविस्तु, रुचे'ति कटुवाक्यमित्यर्थः; उचितः न्याय्य आसीदिति शेषः । न तु
दुर्जनानामकारणाकिञ्चित्करनिन्दावादेन सीताया निर्वासनमुचितमभूदिति भावः ।

“उपालम्भः । दुर्वाक्य”मिति शब्दकल्पद्रुमः ।

अथैति । अयि कठोर ! निर्दयहृदय ! ते तव यशः किल यश एव लोकाज्ज्ञत-
गुणानुवाद एवेत्यर्थः, प्रियं प्रीतिकरम्, न तु पीड्यवर्गपरिपालनादिकं कथमन्यथा
प्रधानपीड्यां प्रियभाष्यां निर्वासितवानिति भावः । नन्वित्यनुनये । अतः प्रियतमभाष्याया
अकारणनिर्वासनोत्पन्नादयशसः परं प्रधानं घोरं भयङ्करम् अयशः निन्दा किम् अस्ति
अपि तु किमपि नित्यर्थः । नन्वयशसः कारणं किमित्याह हे नाथ ! हे वसुधाधिप !
हरिण्या दृशौ चक्षुषी इव दृशौ यस्याः तस्याश्चललोचनायाः सीताया विपिने वने
किमभवत् का दशा अभवत्, तव विषये कथं मन्यसे किं चिन्तयसि त्वं चिन्तया
किमवधारितवानित्यर्थः तत् कथय ब्रूहि । वत खेदे । असहायायाः सीताया निर्वासनेन
मरणमेव निश्चित्य जगति सर्व एव त्वां निन्दिष्यन्तीति भावः ।

अत्र यशोऽयशसोर्विक्रपयोः सङ्घटनया विषमालङ्कारः, तथा हरिणीदृश इति लुप्तोपमा
चेत्यनयोर्नैरपेक्ष्येण स्थितेः संसृष्टिः ।

अयश इति असुरशब्दादिवत् विरोधार्थे नञ् । तथा चोक्तम्—

“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्वत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः ॥”

द्वुतविलम्बितं वृत्तम्—“द्रुतविलम्बितमाह नभो भरी” इति लक्षणात् ॥२७॥

(क) तमसा । ताहादेर तिरस्कार करी उचित छिल ।

वासन्ती । हे निर्दूर ! यशई आपनार प्रिय ; किञ्च ऐशार पर उग्रकर

সীতা । তুম' জীব সহি ! বাসন্দি ! দারুণা কঠোরা
অ জা এঝ' বিলপন্তী পদীবেসি (খ) ।

তমসা । প্রণয় এবদ' ব্যাহরতি শোকস্ব (গ) ।

রামঃ । সখি ! কিমত্র মন্তব্যম্ (ঘ) ।

তস্মৈ কহায়নকুরঙ্গবিলোলদৃষ্টে -

স্তম্ভাঃ পরিস্কুরিতগর্ভমরালসায়াঃ ।

(খ) তমেব সহি ! বাসন্তি ! দারুণা কঠোরা চ, যা এব' বিলপন্তী প্রদীপয়সি ।

(খ) সীতেনি । প্রদীপয়সি আর্থ্যপুত্রস্য মম চ শ্রীকামিনিনিতি শিষ্যঃ । দারুণা
শ্রীকীর্তীপনেন দুঃখজনকত্বাৎ, কঠোরা শ্রীকাতুরত্বদর্শনেনাপি নির্দ্যুত্বাদিতি ভাবঃ ।

(গ) তমসেনি । প্রণয়ঃ ত্বাং প্রতি বাসন্ত্যাঃ স্নেহঃ, শ্রীকঃ সরণনিশ্চয়জনিতা
তদ্বিষয়িকা ভীতীতমুচিতি : ইদং রামং প্রতি নিন্দাবাক্য' ব্যাহরতি ব্রবীতি, ন তু স্বারসিকীচ্ছয়া
বাসন্তী ব্রবীতীত্যেবশ্চন্দ্রাবঃ । একান্তপ্রণয়িনী জনস্ব মছাবিপসিৎদর্শনেন শ্রীকবক্ত্রনা
জনঃ অব্যাক্ষমপি বদতি, অতএবাব বাসন্ত্যা দীপ্যে নাস্তীতি ভাবঃ ।

অত্র প্রণয়প্রসঙ্গদ্বয়বিবাহারাসম্বন্ধেঃপি তত্সম্বন্ধীকীরতিশযীকীরলঙ্কারঃ ।

(ঘ) রাম ইতি । অত্র সীতায়া অবস্থাবিষয়ে কি' মন্তব্য' কি' চিন্তনীয়মস্মি
অপি তু কিমপি নেতব্যঃ । সর্বমেব ময়া নির্দ্বারিতমিতি ভাবঃ ।

কি' নির্দ্বারিতমিত্যাহ বসন্তীকেনি । বসন্তী ভীত : একহায়নঃ একবত্‌সরবয়স্কঃ যঃ
অযশ আত্র কি হইতে পারে ? হে মহারাজ ! হরিণলোচনী গীতার, বনে
কি দশা হইল, তাহাতে আপনি কি মনে করেন ; তাহা বলুন ॥২৭॥

(খ) সীতা । সখি ! বাসন্তি ! তুমিই দারুণ নির্ভর ; যে তুমি
এইরূপ বিলাপ করিতে থাকিয়া (আমাদেয় শোকানল আরও) উদ্দীপিত
করিতেছ ।

(গ) তমসা । স্নেহই ইহা বলিতেছে এবং শোকও ।

(ঘ) রাম । সখি ! এ বিষয়ে মনে করিবার কি আছে ?

জ্যোত্স্নামযৌ চ মৃদুবালমৃণালকল্যা (১)

ক্রব্যাঙ্কিরঙ্কলতিকা নিয়তং বিলুপ্তা ॥২৮॥

সীতা । অজ্ঞত ! ধরামি এষা ধরামি (ঙ) ।

(ঙ) অর্থ্যপুত্র ! প্রিয়ে এষা প্রিয়ে ।

কুরঙ্গী হরিণস্যেব বিলোলি বিশেষচন্দ্রে দৃষ্টী চতুৰী যস্যঃ সা তথোক্তা তस्याঃ । হরিণস্য স্বভাবচন্দ্রলমপি চতুঃ বাল্যকালী কুতস্থিত্ ভয়ীতপতী অতিচন্দ্রলং ভবতি তত্শব্দমতিচন্দ্রলং সীতায়াশ্চরিতি দ্বিত্যর্থং বস্তুপদং হায়নপদঞ্চ প্রযুক্তম্ । পরি-
স্কৃতিতস্য পূর্ণতয়া সর্বদৈব স্পন্দিতস্য গর্ভস্য ভরণে ভারিণ অলসায়াঃ মন্যরায়াঃ প্রায়েণ
অলিতুমশক্তায়া ইত্যর্থঃ তस्या সীতায়াঃ জ্যোত্স্নামযৌ কৌমুদীব শ্বেতসুখস্পর্শা, মৃদু
কৌমলং যত্ বালমৃণালং নবোত্পন্নমৃণালং তত্ কল্যা তত্শব্দকৌমল্যেত্যর্থঃ অঙ্কং লতিকৈব
ক্ৰয়া সা অঙ্কলতিকা ক্রব্যাঙ্কিঃ মাংসভোজিभिঃ ব্যাঘ্রাদিহিংস্রজন্তুभिঃ নিয়তং নিশ্চিতং
বিলুপ্তা ভক্ষণেন নষ্টা । ইতি ময়া নির্ধারিতমিতি ভাবঃ ।

অত্র চতুসৃণা লুপ্তোপমানামঙ্কাঙ্কিভাবেন সঙ্করালঙ্কারঃ, তথা মৃদুবালমৃণালৈত্বদ্ব
‘মৃ’ ইত্যস্য সঙ্কতসাম্যাৎ বৃত্ত্যনুপ্রাসস্ত । তথা মৃদুবালমৃণালকল্যা ইত্যতঃ পরং পঠিতু-
মুচিতস্য চকারস্য প্রাক্ পাঠাৎ অক্রমতাদৌষঃ, স চ মৃদুলবালমৃণালবস্ত্র ইতি পাঠেন
সমাধেয়ঃ ।

“ক্রব্যাৎ । মাংসশিনি ত্রি” ইতি শব্দকল্পদ্রুভঃ ।

বসন্তলতিকা বসন্তম্ ॥২৮॥

(ঙ) সীতেতি । এষা অহং সীতা, প্রিয়ে অবতিষ্ঠে ; ইয়মহমবস্থিতা, ন মৃতেতি

ত্রস্ত এবং একবর্ষবয়স্ক হরিণের আয় চঞ্চলনয়নী এবং পরিস্পন্দিত গর্ভের
ভারে অলসা সেই সীতাদেবীর জ্যোৎস্নামগদী এবং কোমল ও নূতন মৃণালের
আয় অঙ্গলতিকা, মাংসভোজী প্রাণিকর্জুক নিশ্চয়ই বিনষ্ট হইয়াছে ॥২৮॥

(ঙ) সীতা । অর্থ্যপুত্র ! আছি, এই আমি আছি ।

(১) মৃদুমুগ্ধ ইতি পাঠান্তরম্ ।

१ रामः । हा प्रिये ! जानकि ! कासि ? (च)

सीता । हद्दी ! हद्दी ! अज्जउत्तोवि प्पमुत्तकण्ठं
रोद्धदि (१) (छ) ।

तमसा । वत्से ! साम्प्रतिकमेवैतत्, कर्त्तव्यानि दुःखितै-
दुःखनिर्वापणानि । यतः—(ज)

(क) हा धिक् ! हा धिक् ! आर्यपुत्रीऽपि प्रमुक्तकण्ठं रोदिति ।

भावः । रामं शोककातरमवलोकमानाया विषण्णोऽसितव्याकुलभावापन्नायाः सीतायाः
उक्तिरियम् ।

(च) राम इति । कासि कुत्र गतासीत्यर्थः । उच्चैःस्वरं रोदनमिदम् ।

(छ) सीतेति । प्रमुक्तः अनिरुद्धः यथाप्रसारं निर्गत इत्यर्थः कण्ठो ध्वनिर्यच्चिन्
कर्त्तव्येण तदयथा तथा प्रमुक्तकण्ठम् उच्चैःस्वरमित्यर्थः । तरलस्वभावे जने का कथा,
नितान्तगाम्भीर्यैर्धैर्यसम्पन्नाऽपि आर्यपुत्री यत् प्रमुक्तकण्ठं रोदिति, तदस्य भौषणः शोकवेगो-
कात इत्यत्र न संशय इति भावः ।

“कण्ठः । ध्वनि”रिति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ज) तमसेति । एतत् प्रमुक्तकण्ठं रोदनं साम्प्रतिकमेव युक्तमेव रामस्येति
शेषः । कथमित्याह, दुःखितैः जनैर्दुःखानि निर्वाप्यन्ते विनाशयन्ते एभिरिति दुःख-
निर्वापणानि दुःखविनाशोपाया इत्यर्थः, कर्त्तव्यानि अवश्यं विधेयानि । रोदनञ्च शोक-
दुःखलाघवोपाय इति भावः । रोदनस्य शोकदुःखलाघवकारणत्वं दृष्टान्तेन दृढीकृत्य-
समर्थयति यत इति । यतो यच्चाह्वेतोः । युक्ते च साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः ।

(घ) राम । हा प्रिये ! जीते ! तूमि कोथाय आह ?

(ङ) जीता । हाय ! हाय ! आर्यापुत्रो मूककण्ठे रोदनं करिते-
नागिलेन । ।

(१) रुषी इति पाठमेव ।

পূরোত্পীড়ি তড়াগস্য পরীবাহঃ প্রতিক্রিয়া ।

শোকক্চোমে চ হৃদয়ং প্রলাপৈরেব ধ্যায়তে ॥২৫॥

বিশেষতৌ রামভদ্রস্য বহুতরপ্রকারকণ্ঠে জীবলোকঃ (ক্ষ) ।

পূরোত্পীড়ি ইতি । তড়াগস্য জলাশয়বিশেষস্য পূরেণ বৃষ্টিবর্দ্ধিতজলসমূহেন ত্পীড়ি
সতি পতন্তপীড়ায়াং তীরভঙ্গাদিনা মহানিষ্টসম্ভাবনায়াং সত্যামিত্যর্থঃ পরীবাহঃ প্রণালী-
খননাদিনা জলনিঃসারণং প্রতিক্রিয়া প্রতীকারঃ তীরভঙ্গাদ্যানিষ্টনিবারণীপাথ ইত্যর্থঃ
শোকক্চোমে সতি শোকেন চৰ্বে লিতাবস্থায়াং প্রলাপৈরেব নানাবিধানর্থকোক্তিপূর্বকরোদনৈরেবৈত্যর্থঃ
ন তন্ব্যৈ রূপায়ৈরিত্যেবশব্দ্যর্থঃ হৃদয়ং মনঃ ধ্যায়তে রচ্যতে স্থিরীকিয়ত ইত্যর্থঃ । যথা
জলাশয়স্য জলবৃদ্ধৌ সত্যং তন্নিঃসারণেন তস্য রক্ষা, তথা শোকক্চোমে সতি রোদনে বাষ্প-
নিঃসরণাত্ মনসঃ স্থিরতা ইত্যর্থঃ । তস্মাৎ সীতাশোকাস্তস্য রামস্য প্রমুক্তকণ্ঠং রোদনং
যুক্তমেবেতি ভাবঃ ।

অতএব প্রতিবিশ্বনাদ্র দৃষ্টান্তালঙ্কারঃ । কূপাদীনাং জলবৃদ্ধাদপি শুদ্ধত্বেন তাদ্রশ-
গুরুতরানিষ্টসম্ভাবনাভাবাত্ বৃহজ্জলাশয়স্যেব তড়াগাদিঃ তীরভঙ্গে গুরুতরানিষ্টসম্ভাবনা
স্যাৎ তন্নিবারণার্থমেব পরীবাহ ইতি দর্শয়িতুং তড়াগপদসুপাতং তেন ন অবিশিষে
বিশিষাখ্যদোষ ইতি দিক্ ।

তড়াগমাহ নব্যবর্দ্ধমানপ্তং বশিষ্ঠবচনম্—

“চতুর্দিগ্ পঞ্চচলারিঃ শঙ্কস্তান্যনুতায়াং সহস্রদিসযজ্ঞস্তান্যনুলে ন তড়াগঃ” ॥২৫॥

(ক্ষ) বিশেষত ইতি । বহুতরপ্রকারং বিবিধং কণ্ঠং যত্র সঃ, জীবলোকঃ সংসারঃ ।
সতীঃপি রামস্য প্রমুক্তকণ্ঠং রোদনমুচিতমিতি ভাবঃ ।

(জ) তমসা । বৎসে ! ইহা সঙ্গতই বটে ; কারণ, দুঃখিতেরা দুঃখ
দূর করিবে ত । যেহেতু—

জলরাশি বৃদ্ধি পাইয়া, জলাশয়ের অনিষ্ট আরম্ভ করিলে, তাহার জন-
নিঃসারণই প্রতীকার এবং শোকে উদ্বেগন আরম্ভ হইলে, বিলাপদ্বারা ই-
হুদয়কে ধারণ করা হয় ॥২৬॥

इदं विश्वं पात्र्यं विधिवदभियुक्तेन मनसा
प्रियाशोको जीवं कुसुममिव घर्भः क्लमयति (१) ।
स्वयं कृत्वा त्यागं विलापनविनोदोऽप्यसुलभ-
स्तदद्याप्युच्छासो ननु लाभो हि रुदितम् ॥३०॥

रामसम्बन्धे जीवलीकस्य बहुतरप्रकारकष्टत्वं प्रतिपादयति इदमिति । अभियुक्तेन मनसा सततसावधानेन चेतसा अन्यथा नानाविशङ्कला स्यादिति भावः । इदं विश्वं जगत् विधिवत् यथाविधानं शास्त्रविधानानुसारेणेति यावत् पात्र्यं रक्षणीयम् । इदं राज्य-रक्षणमेकं कष्टमिति भावः । तथा घर्भं आतपः कुसुममिव प्रियाशोकः सीताविरहशोकः जीवं जीवनं क्लमयति अवसादयति । इदं ततोऽपि महत् कष्टमिति भावः । ननु विलापेन तच्छीकलाघवं क्षियतामित्याह स्वयमिति । स्वयमात्मनैव त्यागं सीताया निर्वासनं कृत्वा रामेण विलापनेन विलापेन विनोदः शोकापमोदनं सीताशोकलाघवकरणमिति यावत् असुलभः आयासलभ्यः कष्टसाध्य इत्यर्थः । त्यागस्य स्तुतिसाध्यत्वेन यदि त्यागं नाकरिष्यत् तर्हि शोक एव नाभविष्यत्, अथ त्यागः कृतः, इदानीं तदर्थे विलापः निजापरिणामदर्शित्व-प्रकाशेन लोकासमाजे परिहासायैव स्यादिति । इदन्तु ततोऽपि महत्कष्टमिति भावः । निर्जनस्थाने तु विलापः सम्भवत्येव इति ज्ञापनाय 'न भवे'दित्यनुज्ञा असुलभ इत्युक्तम् । तत्तत्त्वादन्वय शोकप्रकाशावसराभावादित्यर्थः । अथ अस्मिन् समये अस्माकं समीपे इत्यर्थः उच्छ्वासः शोकप्रकाशः शोकप्रकाशरूपमित्यर्थः रुदितं रोदनं लाभो हि लाभ एव भवति रामस्येति शेषः । अपिशब्दः सम्भावनायाम् इत्यहं सम्भावयामीत्यर्थः । नन्विति सीता-सम्बोधने । उपहासमयेन लोकासमाजे विलापासम्भवादयं कृतो विलापो रामेण लाभ इव विवेच्यत इति सम्भावयामीति भावः ।

अथ कष्टकार्यं प्रति बहुकारणानामुक्तत्वात् समुच्चयालङ्कारः, तथा वित्तीयचरणे उपमा,

(क) विशेषतः, जीवलोके द्राम्यभक्षेत्रे नानाविध कष्टे उपस्थित इहेशाह ।

(१) व्यापयतीति पाठान्तरम् ।

রামঃ । কষ্টং ভীঃ ! কষ্টম্ (অ) ।

দলতি হৃদয়ং গাঢ়োদ্বৈগো দ্বিধা ন তু ভিষ্যতি
বহতি বিকলঃ কাযো মোহং ন মুচ্যতি চৈতনাম্ ।
জলয়তি তনুমন্তর্দাহঃ ককরোতি ন মম্সসাৎ
প্রহরতি বিধির্মম্মচ্ছ্বেদী ন ক্রান্ততি জীবিতম্ ॥২১॥

তথা চতুর্থচরণে রীদনে আরোপ্যমাণস্য লামত্বস্য প্রকৃতশোকাপনোদনোপযোগিতয়া পরিণাম-
যেথ্যেতি ধামক্কাভিভাবেন সম্ভবঃ । অসুলভ ইত্যত্র প্রধানস্য নজর্থস্য সমাসে গুণীভাবেন
বিধেয়াবিসর্গদোষঃ, স তু বিলপনবিনোদোপি নহি বা ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

“ধর্ম্মঃ । আতপ” ইতি শব্দকল্পদ্রুমঃ ।

শ্রিস্থিরিণী হস্তম্ ॥২০॥

(অ) রাম ইতি । কষ্টং দুঃখম্ অতিশয়ে দ্বিকৃতিঃ । মম্ভূতকষ্টমিদানীমনুভবা-
মীত্যর্থঃ । ভী ইতি বাসন্তীসম্বোধনে ।

তদেব মম্ভূতকষ্টং প্রতিপাদয়তি দলতীতি । গাঢ়ো দৃঢ়াধিরস্থাযীতি যাবৎ উদ্বৈগঃ
সীতাশোকাবেগঃ হৃদয়ং দলতি আমর্দয়তি, তু কিন্তু দ্বিধা ন ভিষ্যতি বিদার্য্যতে দ্বিস্বল্লী-
ক্রিয়তে ইতি যাবৎ ন বিনাশ্যত ইত্যর্থঃ তেনোদ্বৈগেনেতি শিষ্যঃ । যদি হৃদয়ং বিদৌর্লমভবিষ্যত্
তদা নেদৃশং দুঃখমভবিষ্যদিতি ভাবঃ । বিকলঃ শোকবিকলঃ কাযো দেহঃ মোহং মূচ্ছ্যাঁ
বহতি ভজতে কাচিত্কমচৈতন্যং ভজত ইত্যর্থঃ, কিন্তু চৈতনাং চৈতন্যং ন মুচ্যতি চিরাৎ
ন পরিত্যজতীত্যর্থঃ । তথ্যালেপি ইদৃশদুঃখানুভবো ন স্যাদিতি ভাবঃ । তথা অন্তর্দাহঃ

একাগ্রচিত্তে এবং ষথাবিধানে এই জগতের পালন করিতে চাইবে ;
তাহাতে, ঐশ্বর্য্য যেমন পুষ্পকে স্নান করে, সেইরূপ প্রিয়ভবার শোকে,
জীবনকে স্নান (অবসন্ন) করিতেছে । তাহাতে আবার, নিজের ত্যাগ করিয়া,
বিলাপের দ্বারা যে একটু শোকাপনোদন করিবেন, তাহাও স্নান নহে ;
সুতরাং এখন শোকপ্রকাশকর যে রোদন তাহাই (উহার পক্ষে) লাভ ॥৩০॥

(ঞ) রাম । দারুণ কষ্টে হে ! দারুণ কষ্টে ।

সীতা । এবম্ভ দং (ট) ।

(ট) এবমিদম্ ।

অন্তঃকরণশোকসন্তাপঃ তন্ শরীরং জ্বলয়তি সন্তাপয়তি কিন্তু ভক্ষ্যসাত্ ভক্ষ্যে সন্তাপ্য-
মানা ভক্ষ্যভূতামিত্যর্থঃ ন করোতি । তথা সত্যপি শোকাগ্নে রূপশমী ভবেদिति भावः ।
তথা মর্মেচ্ছদৌ হৃদয়বিদারী বিধিঃ দৈবং প্রচুরতি তাড়য়তি, কিন্তু জীবিতং জীবনং ন
ক্লান্তি ন ছিনতি ন বিনাশয়তীত্যর্থঃ । এবমপি দুঃখনিবারণং স্যাदिति भावः । সর্ব-
বিধসুখলব্ধশঙ্কনস্য নানাবিধদারুণদুঃখশোকনিপীড়িতস্য মমেদানীং মরণমেব সর্বথা শ্রেয়
इति सर्वत्र भावः ।

অথ হৃদয়ামর্দনরূপকারণং সত্যপি বিধিভেদরূপফলাभावात्, মুচ্ছাপ্রাপ্তিরূপহিতৌ
বিद्यमानेऽपि चैतन्यत्यागरूपकार्यभावात्, দৃঢ়জ্বলনকারণং বর্চমানেऽपि भस्मरूपतत्फला-
भावात्, প্রহাররূপকারণে সত্যপি জীবনবিনাশরূপফলাभावाच्च चत्वारी विशेषीत्यलङ्काराः,
তৈবান্চ পরস্পরনৈরপেত্যস্থিতে: संसृष्टिः । बहुतरकर्तृवाच्यप्रत्ययान्तक्रियामध्ये एकस्या-
भित्यत इति कर्मवाच्यप्रत्ययान्तक्रियाया निर्देशात् प्रक्रमभङ्गदोषः, स च करोति न तु विधा-
इति पाठेन समाधेयः । तुशब्दानुषङ्गात् न न्यूनपदत्वदोष इति भाव्यम् ।

“उद्देगो विरुज्जन्त्यदुःख”मिति रसमञ्जरी । “विकलः । विह्वलः” इति शब्दकल्प-
द्रुमः । “स्त्रियामूर्त्तिस्तनुस्तनूः ।” “विधिर्विधाने दैवे च” इति चामरः ।

हरिणी वृत्तम् ॥ ২১ ॥

(ট) সীতেনি । ইদং দলতীত্যাदिना त्वयोक्तम् एवं सत्यमित्यर्थः । अहमपि
त्वयोक्ता स्वर्गमवस्थामनुभवन्ती सर्वमेव सत्यतया विश्वसितीति भावः ।

গাঢ় শোকাবেগ, হৃদয়কে দলিত করিতেছে ; কিন্তু দুইভাগে বিভক্ত
করিতেছে না ; বিকল দেহ, মোহ বহন করিতেছে ; কিন্তু একেবারে চৈতন্য
তাগ করিতেছে না ; অস্তরের দাহ দেহকে জ্বালাইতেছে ; কিন্তু একেবারে
ভস্ম করিয়া ফেলিতেছে না এবং মগ্নচ্ছদী বিধাতা গ্রহণ করিতেছেন বটে ;
কিন্তু একেবারে জীবন নষ্ট করিতেছেন না ॥৩১॥

(ট) সীতা । ইহা এইরূপই বটে ।

रामः । हे भवन्तः ! पौरजानपदाः । (ठ)

न किल भवतां स्थानं देव्या गृहेऽभिमतं तत-
स्तृष्णमिव वने शून्ये त्यक्ता न वाप्यनुशोचिता ।
चिरपरिचितस्ते ते भावाः परिद्रवयन्ति मां
इदमशरणैरद्याप्येवं प्रसीदत रुदन्ते ॥३२॥

(ठ) राम इति । उल्लस्यन् विरागसूचनाय प्रजावर्गं प्रति भवच्छब्दप्रयोगः ।

न किलिति । देव्याः सीताया गृहे स्थानमवस्थितिः भवतां न अभिमतं भवङ्ग-
नभिप्रेतम् आसीदिति शेषः । अन्यथा परमपतिव्रतायाश्चरितदीर्घं कथमपि भवन्ती
नाविधृतवन्त इति भावः । किलित्यनुनये । ततस्मात् सीताया गृहेऽवस्थानस्य युष्माक-
मनभिमतत्वात् सा सीता तृणमिव तुच्छशुष्कासादिरिव शून्ये सहायरहिते वने त्यक्ता
निवासिता, न वा अनुशोचितापि तदर्थम् अनुतापोऽपि न कृतः मयिति शेषः । सीतार्थ-
मनुतापकरणेऽपि चेदहं भवतां विरागभाजनं भवामीति शङ्कयति भावः । इदानीन्तु
चिरपरिचिताः वनवासकाले सीताया समनुभूतान्ते ते भावाः पदार्थाः तत्त्वविकृतादयः
मां परिद्रवयन्ति सीताव्यतिजनकतया व्याकुलौकुर्वन्ति, अतएव अशरणैः रक्षकशून्यैः
सान्त्वनाकरपदार्थरहितैरस्माभिरिति शेषः इदं रुदन्ते इदं रोदनं क्रियते, अद्यापि अस्मिन्नपि
समये एवम् अनेन प्रकारेण मम रोदनवाधाया अपकरणेत्यर्थः प्रसीदत प्रसन्ना भवत
य्यमिति शेषः । सीतापरित्यागानन्तरं मम तदनुतापपानीदनाय तदानीं युष्माभिर्न
कोऽपि सान्त्वप्रयोगः कृतः, तद्वयथा तथा भवतु, किन्तु इदानीं तच्छीकलाघवावै किञ्चित्
रुदन्ते तत्र 'अत्र किं करोषि राजधानीमागत्य राज्यं परिपालये'त्यादिना विघ्नं न
कुरुतेति भावः ।

अत्रापि सीतात्यागरूपे कारणे सत्यपि अनुतापरूपतत्कार्याभावात् विशेषोक्तिरलङ्कारः
तृणमिवेत्युपमया सङ्कीर्णः । अशरणैः इत्यत इति वाक्यमध्ये 'अद्याप्येव' प्रसीदते
इति वाक्यान्तरप्रवेशेऽपि चमत्कारातिशयोक्त्यात् "दिङ्मातङ्गघटे"त्यादिवत् न गमितत्व-

(३) राम । हे शशाङ्गा पौरजानपदगण ।

তমসা । অতিগম্ভীরমাপূরণং (১) শ্লোকসাগরস্য (ঙ) ।

বাসন্তী । দেব । অতিক্রান্তে ধৈর্যমবলম্ব্যতাম্ (ঢ) ।

দোষঃ “গম্ভীতলং গুণঃ ক্রাপী”তি সাহিত্যদর্পণীক্তেঃ । ন বা “সুধেব ধবলশব্দ” ইতি সাহিত্যদর্পণীদাহতবৎ “হংসীব ধবলশব্দঃ সরাংসীবামলং নভঃ” ইতি কাব্যাদর্শীকৃতবৎ লক্ষণমিব ত্যক্তে ত্যত্র উপমাগতপ্রকমভঙ্কদোষঃ, উপমানোপমেয়যৌর্বিশেষণস্যৈব লিঙ্গবচন বৈষম্যে তদ্বোষাঙ্কীকারাত্, কিন্তু কেবলোপমানোপমেয়যৌর্লিঙ্গবচনবৈষম্যে দোষাभाव एव । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—

“लिङ्गसंख्याविभेदेऽपि उपमानोपमेयता ।

विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययोः ॥”

उपमेयप्राधान्यात् त्यक्तेत्यत्र स्त्रीत्वम् । इदमिति वद্যत इति क्रियाया विशেষणम् ।

“भावः । पदार्थः ।” इति शब्दकल्पद्रुमः । हरिणी वृत्तम् ॥ ১২॥

(ঙ) তমসেতি । শ্লোক এব সাগরস্তম্ভ, অতিগম্ভীরম্ অত্যন্তগম্ভীরম্ আপূরণং পূর্ণতা রামস্যেতি শিষ্যঃ । উক্তবচনসমূহেন তথৈবাব্যক্তিরিতি ভাবঃ । অব নিরঙ্কং কেবলরূপকমলঙ্কারঃ ।

(ঢ) বাসন্তীতি । অতিক্রান্তে অতীত সীতানির্বাণনাদ্বিষয়ে ধৈর্যমবলম্ব্যতাম্ অনুতাপমক্ত্ব ইতি শিষ্যঃ । অতীতবিষয়स्याনুতাপেন পুনরাবর্তনাभावात् কেবলং তৎকরণেন कष्टमेवेति भावः ।

গৃহে গীতাদেবীং অবস্থান করা, আপনাদের অভিমত ছিগ না ; তাই, শূণ্য বনে তৃণের ঞায় তাঁহাকে ত্যাগ করিয়াছি ; কিন্তু তাহার পরে শোকও করি না^১ ; কিন্তু বর্তমান সময়ে, চিরপরিচিত মেই সেই পদার্থ, আমাকে ব্যাকুল করিয়া তুলিয়াছে ; তাই, রক্ষকহীন অবস্থায় এই একটু রোদন করিতেছি ; এখনও এইভাবে আপনারা একটু প্রসন্ন হউন ॥৩২॥

(ঙ) তমসা । শ্লোকসাগরের অতিগম্ভীর পূর্ণতা ।

(ঢ) বাসন্তী । মহারাজ ! অতীত বিষয়ে ধৈর্য্যাবলম্বন করুন ।

(১) অবগুরুণমিতি ক্বচিৎ পাঠঃ ।

রামঃ। সখি ! কিমুচ্যতে ধৈর্য্যমিতি (ণ)।

দেব্যা শূন্যস্য জগতো দ্বাদশঃ পরিবত্সরঃ।

প্রনষ্টমিৱ নামাপি (১) ন চ রামী ন জীবতি ॥৩১॥

(ণ) রাম ইতি। ধৈর্য্যমিতি ধৈর্য্যমবলম্ব্যতামিতি বচনম্, কিং কথমুচ্যতে ত্বয়েতি শিষ্যঃ। মথা হি ধৈর্য্যাবলম্বনস্য পরাকাষ্ঠা প্রদর্শিতৈতি ভাবঃ।

তদেবোপপাদয়তি দেব্যা ইতি। দেব্যা সীতয়া শূন্যস্য রঙ্জিতস্য জগতো ভুবনস্য অথ দ্বাদশঃ দ্বাদশানাং পূরণঃ পরিবত্সরঃ বত্সরো বর্ত্তত ইতি শিষ্যঃ। যথা সীতা নির্বাসিতা সতী সূতা, তদবধি অদ্য পর্য্যন্তং দ্বাদশ বত্সরা গতা ইত্যর্থঃ; অতএৱ নামাপি ৰূপ-চরিত্বাদিধ্বংসস্য কা কথা সীতৈতি নামাপি প্রনষ্টমিৱ বিলুপ্তমিৱ; সুদীর্ঘকালান্তিক্রম-বশাৎ বিস্মৃত্যা কেনাপি তস্যা ইদানীং নামাপি নোজ্ঞায়িত ইতি ভাবঃ। চ অথ চ রামী ন জীবতি, ইতি ন, অপি তু জীবত্যেৱ; অতএৱ দারুণসীতাশীকেন মরণাবশ্যম্ভৱিৎপি যন্মম জীবনধারণং তদেৱ ধৈর্য্যস্য পরাকাষ্ঠেতি ভাবঃ।

অত্র জীবনধারণরূপকার্য্যদ্বारेण प्रस्तुतं प्रतीयमानं धैर्य्यरूपकारणमभिहितमिति पर्यायीकृतमलङ्कारः क्रियोत्प्रेक्षया सङ्कीर्य्यते। तथा च साहित्यदर्पणः—“पर्यायीकृतं यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते।”

অত্র পরিবত্সরপট্টন—

“শকাব্দাৎ পঞ্চমিঃ শিষাৎ সমাদ্যাদৌষু বত্সরাঃ।

সংপরীদানুপূর্ৱাশ্চ তথোদাপূর্ৱকা মতা ॥”

ইতি মলমাসতত্বদ্বৃত্তবিষ্ণুধর্ম্মোত্তরবচনোক্তবত্সরবিশিষো ন যাস্তাঃ, তথাহি বত্সর-ধিকাৎ রামায়ণেন সঙ্ঘ বিরোধঃ স্যাৎ, অতএৱ বত্সরমাত্রপর্য্যায়ো যাস্তাঃ, তথা চ জটাদধরঃ—“পরিবত্সরী বত্সরঃ” ॥৩১॥

(৭) রাম। সখি ! ধৈর্য্য অবলম্বন করণ একথা কেন বলিতেছ ?

সীতা শূন্য অবস্থায় জগতের এষ্ট দ্বাদশ বৎসর চলিতেছে; তাহাতে

(১) লুপ্তং সীতৈতি নামাপি ইতি পাঠান্তরম্।

সীতা । মোহিতাঙ্গি অজ্ঞচতস্র এদেহি' বস্রণেহি' (ত) ।

তমসা । एवं वत्से ! (থ)

নৈতা: প্রিয়তমা বাচ:, স্নেহাদ্রা: শোকদারুণা: ।

এতাস্তা মধুনো ধারাস্থ্যোতন্তি স্রবিষাস্ত্বয়ি ॥৩৪॥

(ত) মোহিতাঙ্গি আর্থ্যপুত্রস্য এতৈর্বচনৈ: ।

(ত) সীতেনি । 'আত্মান' প্রত্যনুরাগবাহুল্যপ্রকাশাদানন্দেন, আর্থ্যপুত্রস্য দারুণ-
শোকশব্দাৎ দু:খেন চ মোহিতাস্মীতি ভাব: ।

(থ) তমসেনি । एवं त्वया यदुक्तं तत्सत्यमिति स्वीकरोमीत्यর্থ: ।

সীতায়া মোহিতাস্মীতি বাক্য' সমর্থয়িতুমাহ নৈতা ইতি । এতা রামীক্কা বাচো
বাক্যানি প্রিয়তমা ন তবাতিবপ্রীতিপ্রদা ন ভবন্তীত্যর্থ: । কুত ইত্যাহ স্নেহাদ্রা' ইত্যাদি ।
যত: স্নেহেন আদ্রা: প্রেমপ্রকাশকত্বাৎ সরসা:, শোকদারুণা: শোকপ্রকাশকত্বাৎ অতীব-
রুচা: ইত্যর্থ: তা: পূর্বোক্তা রামস্য এতা বাচ: সবিষা: গরলসংযুক্তা:, মধুন: পুষ্করসস্য
ধারা: স্রবা: ত্বয়ি স্র্যোতন্তি পতন্তি; অতএব তবানন্দেন দু:খেন চ ভ্রময়থ্যপি মৌহী
যুজ্যত এবেতি ভাব: ।

অথ বাক্যার্থহিতুক' কাব্যলিঙ্গম্, তথা স্নেহাদ্রা' অপি শোকদারুণা ইতি বিরোধভাস:,
তথা বস্তুতস্মদানো সীতায়া' সবিষমধুধারানা' পতনভাবাৎ তত্পতনসম্বন্ধীঃসম্বন্ধন
'যথা সবিষা মধুধারা: পতিত্বা জন' মোহয়ন্তি তথা এতা: স্নেহাদ্রা' শোকদারুণা বাচ:
সীতা' মোহয়ন্তী'তি বিস্বপ্রতিবিস্বভাব' বোধয়তীতি অসম্ববদন্তুসম্বন্ধা নিদর্শনালঙ্কারঃ ।
এষামঙ্কল্লিভাবিন সঙ্কর: ।

তঁাহার নামপশান্তও যেন লুপ্ত হউয়া গিয়াছে ; ইহাতেও রাম যে জীবিত
নাই, এমন নহে ॥৩৩॥

(ত) সীতা । আর্থ্যপুত্রের এই সকল বাক্যে আমি একেবারে মোহিত
হইতেছি ।

(থ) তমসা । এইরূপই বটে । বৎসে । ।

রামঃ । অযি বাসন্তি ! ময়া খলু (দ) ।

যথা তিরস্বীনমলাতশল্যং

প্রত্যুপমন্তঃ সবিষশ্চ দংশঃ ।

তথৈব তীব্রো হৃদি শোকশঙ্কু-

র্ম্মাণি ক্তন্তন্নপি কিং ন সৌঃ ? ॥২৫॥

এতা রামীক্কা বাচঃ প্রেমপ্রকাশকতয়া সীতায়াঃ সাধারণপ্রিয়াস্তু ভবন্ত্যেব, কিন্তু শ্লোকদারুণতয়া বহুন্ শ্লোকপ্রকাশরহিতপ্রিয়বাক্যং মধ্যে ন প্রকৃষ্টা ইতি বোধয়িতুং নৈতাঃ প্রিয়া ইত্যনুজ্ঞা নৈতাঃ প্রিয়তমা ইত্যুক্তমিতি সুধীর্ভিন্নম্য ॥২৪॥

(দ) রাম ইতি । খল্লিতি বাক্যালঙ্কারে । ময়েতি শ্লোকস্য সৌঃ ইতি ক্রিয়ায়াঃ কর্তৃপদম্ ।

যথৈতি । যথা অন্তর্মধ্যে হৃদয় ইত্যর্থঃ তিরস্বীনং তির্যগ্ভূতং প্রত্যুপমন্তঃ বিজ্ঞম্ অলাতশল্যং জ্বলিতমঙ্কাররূপং শল্যং যথা চ বিষণে সহ সবিষী দংশঃ সর্পশ্বতম্ । সবিষপদং বিষধরসর্পশ্বতপরিগৃহ্যণম্ । তথৈব হৃদি, বচসি তীব্রো গাঢ়ঃ শোক এব শঙ্কুঃ শল্যং স শ্লোকশঙ্কুঃ সর্ম্মাণি মধ্যদেশান্ ক্তন্তন্নপি স্পর্শমাধে কা কথ্য হিন্দ্রপি কিং ন সৌঃ সন্তঃ ক্ততঃ ? অপি তু সৌঃ এবৈত্যর্থঃ । ইতোঃধিকং কিমসি ধৈর্যমিতি ভাবঃ ।

অথ স্রীতী উপমা, তথা ক্তন্তন্নমিতি ক্লেদনস্য রূপকসাধকত্বাৎ উপমায়াশ্চ বাধকত্বাৎ নিরঙ্কং কেবলরূপকম্ অর্থাপত্তিশ্চ, এষামঙ্কারিভাবেন সঙ্করঃ ।

“অঙ্কারোঃলাতমুখ্যকম্ ।” “বা পুংসি শল্যং শঙ্কুর্না” ইতি চামরঃ । “অন্তঃ (ব্য) । মধ্যমম্ ।” “দংশাঃ (পু) । সর্পশ্বত”মিতি চ শব্দকল্যদ্রুমঃ ।

তিরস্বীনমিতি “বিভাষাঃস্বেদিক্স্ত্রিয়া”মিতি তির্যক্শব্দাদ্ভ্যন্ত্যনাত্ প্রতিপাদিকাৎ স্বার্থে খলপ্রত্যয়ঃ । ‘তেরচা’ ইতি তিরস্বীনশব্দস্য বহুব্রীহি ।

অথেন্দ্রবজ্রীপেন্দ্রবজ্রযৌর্মেলনাদুপজাতিব্রজম ॥২৫॥

এই সকল বাক্য, তোমার আন্তঃপ্রীতিকর হইতেছে না ; কারণ, এ শুনি, স্নেহে আর্জ হইলেও শোকে নিদারুণ ; হতরাং এ শুনি, বিসমিশ্রিত সেই মধুর ধারা, তোমার প্রতি ক্ষুরিত হইতেছে ॥৩৪॥

সীতা । এব ছি মন্দভাগিনী পুণোবি আশ্রাসআরিণী
অজ্জউত্তম (ধ) ।

রামঃ । এবমতিনিষ্কম্পস্তম্ভিতান্নঃকরণস্যাপি মে সংসৃত-
বহুতরপ্রিয়দর্শনাদুদ্ভামোঃস্যমাবিগঃ (১) । তথাহি—(ন)

(ধ) এবমষি মন্দভাগিনী পুনরপ্যাসকারিণী আর্থ্যপুংসয় ।

(ধ) সীতেনি । মন্দভাগিনী দুর্ভাগা অহং পুনরপি পুনঃ পুনরপীত্যর্থ এবম্
এবম্ভূতা আর্থ্যপুংসয় আসকারিণী ক্লেশদায়িনী । মদ্বিষয়কশোকাদহমেব তস্য
হেতুরিতি ধিঙ্ মােমিতি ভাবঃ ।

(ন) রাম ইতি । এবমনেন প্রকারেণ অতিনিষ্কম্প' নিতান্ননিশ্চল' যথা স্যাৎ তথা
স্তম্ভিত' শোকবেগনিরোধেন স্থিরীকৃতম্ অন্নঃকরণং যেন তস্যাপি যবে'ন দৈর্ঘ্যমবলম্বিত-
বতোঃসীত্যর্থঃ মে মম অযমাবিগঃ শোকদোষঃ সংসৃতানাং পরিচিতানাং বহুতরাণাং প্রিয়াণাং
তদ্বিহঙ্গকুরঙ্গাদীনাং দর্শনোচ্ছাদামঃ মদ্বান্ জাত ইতি শিষঃ । উদ্বোধকদর্শনাত্
উদ্বোধ্যস্যাধিক্যং স্বাভাবিকমিতি ভাবঃ ।

“সংসৃতঃ স্যাৎ পরিচয়” ইত্যমরঃ । উদ্ভামঃ । মদ্বানি”তি শব্দকল্যাণমঃ ।

(ধ) রাম । বাসস্তি ! অন্তরে তির্ধাক্তাবে (তেরটা রকমে) প্রবিষ্ট
প্রাণনিত গোহশলাকা এখং বিষমুক্ত দংশন, যেমন বেদনাদায়ক হয় ;
সেইরূপই তীব্র হৃদয়ের শোকশেল, সম্মুখপাশ ছিন্ন করিতেছে ; তথাপি
আমি তাহা কি সহ করিতেছি না ? ॥৩৫॥

(ধ) সীতা । মন্দভাগি! আগি, বার বার আর্থ্যপুংসের এষ্টরূপ ক্লেশ-
দায়িনী হইতেছি ।

(ন) রাম । এইরূপে অতিনিশ্চলভাবে অন্তঃকরণকে অবশ্য করিতেছি,
তথাপি বহুতর প্রীতিকর পরিচিত পদার্থের দর্শন করায়, আমার শোকাবেগ,
অতিপ্রবল হইয়া উঠিয়াছে । দেখ—

(১) অযায়মাবিগ ইত্যপি পাঠঃ ।

লোলীল্লোললুভিতকরণোজ্জৃম্ভণস্তম্ভনার্থং

যৌ যৌ যত্নঃ কথমপি ময়া ধীযতে তং তমন্তঃ ।

ভিক্ষা ভিক্ষা প্রসরতি বলাৎ কোঃপি চেতৌবিকার-

স্তৌয়স্যে বাপ্রতিহতরয়ঃ সৈকতং সেতুমৌঘঃ ॥৩৬॥

সীতা । এদিয়া অজ্জউত্তম্স দুব্বারদারুণারম্ভেণ দুক্ক-
সংক্কোহেণ পপ্পুরিদিগ্গিঅদুক্কং বিঅ আকম্পিদং মে হিঅঅং (প) ।

(প) এতেনাথ্যেপুত্রস্য দুর্বারদারুণারম্ভেণ দুঃখসংক্রামিণ্য প্রক্ষুরিতনিজদুঃখমিবা-
কম্পিতং মে হৃদয়ম্ ।

লোলীল্লোলীতি । লীলাৎ চঞ্চলাদপি উল্লীলম্ অতিচঞ্চলমিত্যর্থঃ তদ্যথা তথা
লুভিতস্য উৎকলিতস্য করুণস্য শোকস্য যৎ উজ্জৃম্ভণং প্রকাশঃ তস্য স্তম্ভণার্থম্ অবরোধায়
ময়া কথমপি অতিকষ্টেনৈত্ব্যর্থঃ যৌ যৌ যত্নঃ আধীযতে ক্রীণীতি, কোঃপি অনির্বচনীয়ঃ
চেতৌবিকারঃ চিত্তম্ব্যাস্থিরতা অপ্রতিহতরয়ঃ কেনাপ্যনিবারিতবেগঃ তৌয়স্য জলস্য ঔঘঃ
প্রবাহঃ সৈকতং বালুকাময়ং সেতুম্ আলিমিব তং তং যত্নং ভিক্ষা ভিক্ষা পুনঃ পুনঃ ভঙ্জা
বলাৎ প্রসঙ্গা বর্গনৈত্ব্যর্থঃ অন্তর্মনসি প্রসরতি বিস্তৃতি ভবতি । অতএব মম ব্যাকুলভাবৌ
নাসঙ্কত ইতি ভাবঃ ।

অথ শ্রীতৌ উপমালঙ্কারঃ । তথা প্রথমচরণে 'অজ্জ'প্রকাশকবর্ণানামত্র স্থিতস্য
করুণরসস্য প্রতিকূলত্বাৎ প্রতিকূলবর্ণন্বদৌগ্ধঃ, স চ 'উৎকলন্তং প্রবিততমঙ্গাশোকবেগ'
নিরীজ্জ্বলমিতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

“সেতুরালৌ স্ত্রিয়াং পুমা”মিলমরঃ । মন্দাকিনী বৃহতম্ ॥৩৬॥

অতাস্ত চঞ্চলভাবে উদ্বেলিত শোকের প্রকাশকে নিরুদ্ধ করিবার জন্য,
আমি কোন প্রকারে যে যে যত্ন করিতেছি, অপ্রতিহতবেগ জলের প্রবাহ,
যেমন বালুকাময় সেতুকে ভগ্ন করিয়া প্রায় হইতে থাকে; সেইরূপ
অনির্বচনীয় চিত্তের বিকার, বলপূর্বক সেই সেই যত্নকে ভেদ করিয়া
করিয়া প্রায় হইতেছে ॥৩৬॥

বাসন্তী । (স্বগতম্) কষ্টম্, অধ্যাপনো দেবস্তদন্যতঃ
ক্ষিপামি তাবত্ । (প্রকাশম্) চিরপরিচিতানামেতেষাং জনস্থান-
भागानामवलोकनेनात्मानमानन्दयतु দেবঃ (১) (ফ) ।

রামঃ । এবমস্তু । (ইত্যুত্থায় পরিক্রামতি) (ব)

(প) সীতেনি । এতেন প্রতীক্ষিতমায়ন । দুর্বীরোজনবোধ্যঃ অতএব দারুণঃ
আরম্ভঃ প্রাথমিকসম্বন্ধী যস্য তেন, দুঃখসংক্রীমেণ দুঃখবিলেপনে প্রস্কুরিতং প্রকাশিতং
নিজং স্বকীয়ং দুঃখং যচ্ছিন্তে তৎ তথোক্তং মে মম হৃদয়ম্ আকম্পিতমিহ । একবিরহ-
স্ববীভযোঃ শোককারণত্বাদিতি ভাবঃ ।

অথ ভাবাভিসানিনী বাচ্যা ক্রিয়তম্ প্রচালঙ্কারঃ ।

(ফ) বাসন্তীনি । কষ্টং হা দুঃখমিত্যর্থঃ । দেবো রামঃ অপি সর্বভাবেন
আপন্নঃ দারুণশোকে নিতান্দদুঃখবীড়নাত্ বিপদয়স্তাঃ, ততস্মাত্, অন্যতঃ অন্যস্যাং দিশি,
ক্ষিপামি পরিচালয়ামি, রামস্য মনশ্চতুষী চেতি শ্রীষঃ । তাবদ্ব্যালঙ্কারী । জনস্থান-
भागानां जनस्थानस्यांशविशेषाणाम् । আত্মানং মনঃ ।

“আপন্ন আপত্তপ্রাপ্তঃ স্যাৎ” ইত্যমরঃ । “আত্মা—মনঃ” ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ ।

(ব) রাম ইতি । এবমস্তু ত্বয়া যদুক্তং তথৈব করীমীত্যর্থঃ । পরিক্রামতি ইত্যন্ততঃ
পাদত্বপং করীতি ।

(প) সীতা । অতঃপূর্বের এই দুঃখের প্রকাশবস্তু, অনিবার্য ও
ভয়ঙ্কর ; ইহাতে নিজের দুঃখ প্রকাশিত হওয়ায়, আমার হৃদয় যেন অত্যন্ত
কম্পিত হইতেছে ।

(ফ) বাসন্তী । (স্বগত) হায় কষ্টে ! মহারাজ শোকে অত্যন্ত বিপন্ন
হইয়া পড়িয়াছেন ; সুতরাং উঁগার চিত্ত ও মননকে অত্র দিকে সঞ্চালিত
করি । (প্রকাশে) চিরপরিচিত এই গমস্ত জনস্থানের অংশগুলিকে দর্শন
করিয়া, মহারাজ চিত্তকে আনন্দিত করুন ।

(১) চিরপরিচিতানিতান্ জনস্থানभागानां अवलोकयतु দেব ইতি পাঠান্তরম্ ।

সীতা । সন্দীপণাশ্রো জ্জং ব দুক্কস্স পিঅসস্খীবিণীদণী-
বান্না ত্তি মস্সেদি (ম) ।

বাসন্তী । দেব ! দেব ! (ম)

অস্মিন্বেব লতাগৃহে লম্ভমবস্তান্নাগদত্তেচ্ছণঃ

স্মা হংসৈঃ কৃতকৌতুকা চিরমভূদগোদাবরীরোধসি (১) ।

আয়ান্ধ্যা পরিদুর্শ্মনায়িতমিব ত্বাং বীচ্য বভূবস্তয়া

কাতর্য্যাদরবিন্দকুটুমলনিম্বো মুগ্ধঃ প্রণামাচ্ছলিঃ ॥২.৬॥

(ম) সন্দীপনা এব দুঃখস্য প্রিয়সখীবিণীদনীপায়া ইতি মন্যতে ।

(ম) সীতেনি । প্রিয়সখ্যা বাসন্ত্যা বিণীদনীপায়া আনন্দোৎপাদনকারণানি
জনস্থানস্য অংশবিশেষদর্শনাদীনীত্বার্থঃ, দুঃখস্য আত্মপুত্রস্য মম চ দারুণশোককষ্টস্য
সন্দীপনা এব অভিধকতা এব জনকা এবত্যর্থঃ ভবিষ্যন্তীতি শিষঃ । ইতি মন্যতে ময়েত্যর্থঃ ।
তৎকালীনসকলঘটনাস্থারকত্বাদিতি ভাবঃ ।

অত্র বিণীদনীপায়েভ্যস্তদ্বিরুদ্ধ দুঃখোৎপত্তির্বিষমালঙ্কারঃ ।

(ম) বাসন্তীতি । দেব দেবতি বিষয়ে হিরুক্তিঃ ।

অস্মিন্মিতি । অস্মিন্ অঙ্কুলা নিদ্বিষ্টে সমুখবর্তিনি । স্বয়ীগব্যবস্থাপনে এব-
শব্দঃ । লতাগৃহে নিকুঞ্জে স্থিত ইতি শিষ ত্বং তস্যাঃ সীতায়াঃ জলাদ্যানতুং গোদাবরী
গতায়া ইত্যর্থঃ মাগে আগমনপথে দত্তে ইচ্ছণে চতুর্ধী যেন স তথোক্তঃ অমবঃ আসীঃ

(১) রাগ । এষ্টরূপই শুটুক । (ইহা বলিয়া উঠিয়া পাদক্ষেপ করিতে
লাগিলেন ।)

(ভ) সীতা । প্রিয়সখীর এষ্ট শোকাপনাদনের উপায়, প্রত্যুত
শোকোদ্দীপকই হইবে ; ইহা আমি মনে করি ।

(ম) বাসন্তী । মহারাজ ! মহারাজ !

(১) সৈকতে ইতি পাঠমিদঃ ।

সীতা । দারুণাসি সহি ! বাসন্তি ! দারুণাসি, জা' এদেহি' হিঅন্নমম্মগুদসল্লসরিসেহি' পুণো পুণো ম' মন্দভাঙণী' অজ্জত্ত' বি দূণাবেসি (য) ।

(য) দারুণাসি সহি ! বাসন্তি ! দারুণাসি, যা এতৈহ'দয়মম্মগুদশল্লসসহঃ পুনঃ পুনর্মা' মন্দভাগিনীম্ আর্থ্যপুত্রমপি দাবয়সি ।

সম্ভবসময়াদতিরিক্তবিলম্বে ন তদাগমনপ্রতীক্ষয়া তদাগমনপথং দৃষ্টবানাসীরিত্যর্থঃ । সা কিন্তু সীতা হ'সৈঃ ক্লান্ত' কৌতুক' জলবিছারাদিনা কৌতুহল' যয়া তাড়শী সতী গোদাবর্যা' নদ্যা রৌচসি তীরে চিরম্ অমৃত' স্মৃতিতি শ্রেষ্ঠঃ । হ'সানা' বিবিধকীড়াদর্শনকৌতুকান্ বিলম্বিতবতীত্যর্থঃ আযান্য়া গোদাবরীতীরাদাগচ্ছন্ত্যা তয়া সীতয়া ত্বা' পরিদুর্মনায়িত-মিব বিলম্বকরণাৎ তচ্ছিন্যয়া সর্বভীভাবেন দুঃখিতচিত্তমিব বীচ্য দৃষ্টা কাतर्याন্ ত্বৎকৌপসম্ভাবনাজনিতভয়েন বিহ্বলত্বাৎ অপরাধ' স্বীকৃত্যেতি ভাবঃ অরবিন্দকুণ্ডলনিভঃ পদ্মকলিকাত্যঃ অতএব সুখঃ সুন্দরঃ প্রণামায় স্বাবনতভাবজ্ঞাপনায় অঞ্জলিঃ পাণিহয়-সংযোগঃ বহুঃ বিহ্বিতঃ । ক্লতাপরাধপরিমার্জনাঠিতি ভাবঃ ।

অত আর্থী' উপমালঙ্কারঃ পরিদুর্মনায়িতমিবেতি ক্রিয়োরপ্রেক্ষয়া সঙ্ঘীর্ষ্যতে ।

“দুর্মনা বিমনা অন্তর্মনা” ইত্যমরঃ ।

অদুর্মনা দুর্মনা ইবাচরতি ইতি দুর্মনায়িতঃ আচারার্থে আয়িঃ মনসঃ সলীপশ্চ ।

শাট্'লবিকীড়িত' বচনম্ ॥২৩॥

(য) সীতেনি । হৃদয়মম্মণি বচীমগ্নে গুহ' গুপ্তভাবিন নিগ্বাতং যত শল্ল্য' শঙ্কু' স্তত-

আপনি এঠে লতাগুহেই থাকিয়া, সীতার আগমনপথে দৃষ্টিনিষ্ক্ষেপ করিয়া রহিয়াছিলেন ; কিন্তু তিনি গোদাবরীর তীরে হংসগণদ্বারা কোঁতুক করিয়া বহুক্ষণ বিলম্ব করিয়াছিলেন ; তাহাও পব আসিতে আসিতে, আপনাকে অপ্রসন্নচিত্তের হ্রায় দেখিয়া, কাতরতাবশতঃ পদ্মকুলের হ্রায় মনোহর এবং প্রণতিসূচক অঞ্জলি বন্ধন করিয়াছিলেন ॥৩৭॥

রামঃ । চণ্ডি ! জানকি ! ইতস্ততো দৃশ্যস ইব, ন
চানুকম্পসে (১) ।

হা হা দেবি ! স্ফুটতি হৃদয়ং, স্তব্ধং (১) দেহবन्ধঃ

শূন্যং মন্যে জগদবিরতজ্বালমন্তর্জ্বলামি ।

সীদন্নম্বে তমসি বিধুরো মজ্জতীবান্तरাভা

বিষ্বঙ্মোহঃ স্থগয়তি, কথং মন্দভাগ্যঃ কৰোমি ॥৩৮॥

(ইতি মূৰ্চ্ছতি)

সহস্রৈঃ পতৈঃ ততত্স্থানপ্রদর্শনৈঃ ততদঘটনাকৃতিকারকবচনৈশ্চৈত্ব্যর্থঃ । অপিশব্দঃ সমুদ্রয়ে
পার্থ্যপুত্রশ্চৈত্ব্যর্থঃ । দাবয়সি সন্তাপয়সি । “টু টু উপতাপে” ইত্যস্য শ্লক্ষ্মে প্রয়োগঃ ।
সন্তাপকারিণী দারুণেতি ভাবঃ ।

(১) রাম ইতি । চণ্ডি ! অত্যন্তকুপিতে ! অনবরতসীতাবিন্দিবশাৎ সীতয়া
সহ পূর্বানুভূততততদর্শনাচ্ছ “ইতস্ততো দৃশ্যস ইব” ইতি রামস্য ভ্রান্তিঃ, ন ত বাস্তবং
কিঞ্চিদপি সীতয়া দর্শনং জাতং ভাগীরথীবরপ্রভাবাত্ সর্বৈবে তস্যা অদৃশ্যত্বাদিতি
বোধ্যম্ । কিন্বর্থো চকারঃ । কিন্তু নাতুকম্পসে ন দয়সে সাচ্ছাঙ্কুতা সতী পালাপ-
সম্ভাষণাদিনা মাং প্রতি দর্শনং ন করীষীত্যর্থঃ । সাচ্ছাঙ্কুতা সতী ত্বং যদালাপাদিকং ন
করীষি তব মত্কৃতনির্বাসনাৎ তব ক্রোধ এব কারণমিতি ভাবঃ ।

“চণ্ডস্বল্যন্তকোপন” ইত্যমরঃ ।

(২) সীতা । দাকন হইয়াছ, মথি ! বাসন্তি ! তুমি দাকন হইয়াছ ;
যে তুমি, হৃদয়ের মর্ম্মস্থানে গোপিত শূন্য (পেরেকের) তুল্য এই সকল
নিদর্শনদ্বারা, মন ভাগিনী আমাকে এবং আশীষ্যকণ্ড, বার বার সন্তুষ্ট
করিতেছ ।

(৩) রাম । কোপনশ্ভাবে ! সীতে ! তুমি চারিদিকেই যেন
দৃষ্টিগোচর হইতেছ ; অথচ দয়া করিতেছ না ।

।(১) স্তব্ধং ইতি ভিন্নঃ পাঠঃ ।

সীতা । হই হই পুণ্যোবি যমুদো অজ্ঞাত্তো (ল) ।

(ল) হা ধিক্ হা ধিক্ ! পুনরপি প্রমুদে আৰ্য্যপুত্রঃ ।

হা হৈতি । হা হা দেবি ! সীতে ! হৃদয়ং বচঃ স্ফুটতি বিদীয়তে, দেহবন্দ্যঃ শরীরস্য সন্ধিবন্দনং স্বংসতে স্বললতি, জগৎ সুবনং শূন্যং পদার্থরহিতম্ অথ চ অবিরতা অবিশ্রান্তা জ্বালা সন্তাপী যচ্ছিন্ তত্ তথোক্তং মন্যে অনুभवामি, तथा अन्तः मध्ये ज्वलामि अन्तरं दग्धं भवतीत्यर्थः शोकाग्निनेति भावः । विधुरः शोकसन्तापेन दुरवस्थः अन्तरात्मा जीवः सीदन् अवसन्नः सन् अन्वे अन्वङ्करणे गाढ इत्यर्थः, तमसि अन्वकारी मज्जतीव लीयत इव, तथा मीढः अज्ञानं विषक् समन्तात् सकलपदार्थानित्यर्थः स्थगयति आह्वयति मीढा-
वरणात् किमपि मे न ज्ञानविषयीभवतीत्यर्थः । अतएव मन्दभाग्योऽहं कचं किं करोमि, एकान्तसामर्थ्यात् कमपि प्रतिकारं कर्तुं न शक्नोमीति भावः ।

अथ दारुणदुःखरूपकार्यं प्रति बहूनां कारणानामुक्तत्वात् समुच्चयीलङ्कारः, तथा मन्दभाग्यः किं करोमीति वाक्याद्यं प्रति पूर्ववर्तिवाक्यार्थानां हेतुत्वात् कान्त्यलङ्कारम्, तथा ज्वालाया दुःखविशेषत्वात् मन्थपदप्रयोगाच्च भावाभिमानिनी वाच्या गुणोत्प्रेक्षा च एषा-
मङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

“विधुरन्तु प्रविशन्निवे ।” “सर्वतो विष्वगित्यपी”ति चामरः ।

স্ফুটবিকসন ইতি বিকাশার্থোঃপি স্ফুটপ্রাতুরন্ব ধাতুনামনেকার্থত্বাৎ বিদারণার্থো
মন্তব্যঃ । মন্দাক্সালা বচনম্ ॥২৮॥

(ল) সীতেতি । প্রমুদে মূচ্ছামুপগতঃ ।

হায় ! হায় ! দেবি ! হৃদয় বিদীর্ণ হইতেছে, দেহের সন্ধিবন্ধন
সকল খুলিয়া যাইতেছে, জগৎটাকে শূন্য এবং অবিশ্রান্তজ্ঞানীয় মনে
করিতেছি, ভিতরে দগ্ধ হইতেছি, বিকল অন্তরাত্মা অবসন্ন হইয়া, প্রগাঢ়
অন্ধকারে যেন মগ্ন হইতেছে এবং মূচ্ছা সকল দিক্ আবৃত করিতেছে ।
হায় ! মন্দভাগ্য আমি এখন কি করি ! ॥৩৮॥

(ইহার পর মূচ্ছিত হইলেন ।)

(ল) সীতা । হায় ! হায় ! আর্ধাপুত্র আবারও মূচ্ছিত হইলেন ।)

বাসন্তী । দেব ! সমাশ্বসিহি সমাশ্বসিহি ।

সীতা । হা অজ্ঞউত ! ম' মন্দভাগিনী' উদ্ভিসিঅ সঅল-
জীঅলোঅ-মঙ্গলাধারস্স দে জন্মলাহস্স বার' বার' স'সইদ-
জাবিদদারুণো দসাপরিণামো ত্তি, হা হৃদহ্মি । (ইতি মূচ্ছ'তি)
(ব) ।

তমসা । বত্সে ! সমাশ্বসিহি সমাশ্বসিহি, পুনস্বত্-
পাণিস্পর্শ এব সজ্জীবনোপায়ো (১) রামভদ্রস্ব (শ) ।

(ব) হা আর্থপুত্র ! মা' মন্দভাগিনীমুদ্ভিষ্য সকলজীবলোকমঙ্গলাধারস্য তে
জন্মলাভস্য বার' বার' সংশ্রিতজীবিতদারুণো দশাপরিণাম ইতি, হা হৃতাষ্মি ।

(ব) সীতৈতি । সকলজীবলোকমঙ্গলাধারস্য সততহিতচেष्टনাৎ নিখিলপ্রাণিণা'
শুভকরস্যৈত্ব্যর্থঃ জন্মলাভস্য লব্ধজন্মনঃ সতঃ জন্মাবধৌত্ব্যর্থঃ বার' বার' পুনঃ পুনঃ
সংশ্রিত' তিष्ठति याति वेति सन्देहमापन्न' জোষিত' জীবন' যস্মাৎ স তথোক্তঃ অতএব
দারুণঃ, তথোঃ কৰ্ম্মধারয়ঃ ; দশাপরিণামঃ অবস্থাপরিবর্তনম্ ইতি হৈতোঃ হৃতাষ্মি
বিস্বনাশিন প্রতিবিস্বনাশবত্ দৈবেন প্রাণেশ্বরনাশাত্ নাশিতাষ্মিত্ব্যর্থঃ ।

ঘটযোঃ সংযোগ ইত্যত্র সংযুক্তৌ ঘটাবিতি প্রতীতিবত্ জন্মলাভস্যৈত্ব্য লব্ধজন্মন ইতি
প্রতীমিঃ “ক্লদমিহিহী মাধী দ্রব্যবত্ প্রকাশনৈ” ইতি ন্যায়াত্ ।

১।মজ্জী । মহারাজ ! আশ্বস্ত হউন, আশ্বস্ত হউন ।

(ব) সীতা । হা আর্থপুত্র ! আপনি সমস্ত জীবলোকের মঙ্গলের
আধার ; তাহাপি মন্দভাগিনী আমাকে উদ্দেশ্য করিয়া আপনার জীবন,
জন্মাবধি বার বার সংশ্রাপন্ন হইতেছে ; অতএব অবস্থার পরিণাম এখন
দারুণ হইয়া দাঁড়াইয়াছে ; ঠায় ! ইহাতে আমি মরিয়াছি । (এই বলিয়া
মূচ্ছিত হইলেন ।)

(শ) তমসা । বৎসে ! আশ্ব : হও, আশ্বস্ত হও, আবাবও তোমার হস্ত-
স্পর্শই, রামভদ্রের চৈতন্য সম্পাদনের উপায় ।

(১) জীবনোপায় ইতি পাঠান্তরম্ ।

বাসন্তী । কথমদ্যপি নোচ্ছসিতি, হা প্রিয়সখি ! সীতৈ ।
 কাসি, সম্ভাবয়াত্মনো জীবিতেশ্বরম্ (ঘ) ।
 সীতা । (সসম্ভ্রমমুপসৃত্য হৃদি ললাটে চ স্মৃশতি) (স)
 বাসন্তী । দিষ্ট্যা প্রত্যাপন্নচেতনো রামমদ্রঃ (হ) ।
 রামঃ । আলিম্পন্নমৃতময়ৈরিব প্রলৈপৈ-
 রন্তর্বা বহিরপি বা শরীরধাতুন্ ।
 সংস্পর্শঃ পুনরপি জীবয়ন্নকস্মা-
 দানন্দাদপরবিধং তনোতি মোহম্ ॥৩৮॥

(শ) তমসিতি । সঙ্জীবনোপায়ঃ চৈতন্যসম্পাদনোপায়ঃ ।

(ঘ) বাসন্তীতি । অদ্যপি অস্মিন্নপি কথং ন উচ্ছসিতি ন চৈতন্যমাপদ্যতে ।
 সম্বাসীকিরিয়ম্ । আত্মনঃ স্বস্ত্যাঃ জীবিতেশ্বরং প্রাণনাথং রামং সম্ভাবয় চৈতয় ।

(স) সীতৈতি । রামাত্ পূর্বে সমাস্থ্যেতি বোধ্যম্ । সসম্ভ্রমং সত্বরং স্মৃশতি
 রামস্যেতি শিষ্যঃ ।

(হ) বাসন্তীতি । দিষ্ট্যা ভাগ্যেণ, প্রত্যাপন্যা প্রত্যুপস্থিতা চৈতনা সংজ্ঞা যস্য সঃ ।
 বিশেষচেষ্টা বিনাপি যত্ রামস্য চৈতন্যমুপস্থিতং তন্মম্মাকং ভাগ্যমেব হেতুরিতি ভাবঃ ।

আলিম্পন্নিতি । সংস্পর্শঃ কষিদনির্বচনীয় ইতি ভাবঃ, অমৃতময়েঃ পীযুষতুল্যেঃ
 প্রলৈপৈঃ লিপনৈঃ অন্তর্বা মধ্যবর্তিনশ্চ শরীরধাতুন্ অস্থিমজ্জাदीন্ বহিরপি বা বহির্বর্তিনশ্চ
 শরীরধাতুন্ রক্তমাংসাदीন্ আলিম্পন্নিবি সম্যগ্জ্ঞানান্ কুর্বন্নিব জীবয়ন্ সংজ্ঞা প্রাপয়ন্

(ঘ) বাসন্তী । হায় ! এখন ও চৈতন্তলাভ করিলেন না ! হা
 প্রিয়সখি ! সীতে ! তুমি কোথায় আছ ; নিজের প্রাণেশ্বরকে জীবিত
 কর ।

(স) গীতা । (বাস্ততার সহিত নিকটে যাইয়া রামচন্দ্রের হৃদয়ে ও
 ললাটে স্পর্শ করিতে লাগিলেন ।)

(হ) বাসন্তী । ভাগ্যবশতঃ রামচন্দ্র চৈতন্তলাভ করিয়াছেন ।

(আনন্দনিমীলিতাচ্চ এব) সখি ! বাসন্তি ! দিধ্যা বর্ষসে
(চ্চ) ।

বাসন্তী । দেব ! কথমিব ?

রামঃ । সখি ! কিমন্যৎ, পুনঃ প্রাপ্তা জানকী [ক] ।

বাসন্তী । অয়ি দেব ! ক্ব সা ?

আনন্দাৎ সুখাৎপাদনাৎ অকস্মাৎ তচ্চণাৎ পুনরপি অপরবিধম্ অন্যপ্রকারং মৌহম্
অজ্ঞানং তনোতি কৰাতি ।

অত্র অপরবিধমৌহকরণাসম্বন্ধেঃপি তৎসম্বন্ধীকীরতিশযীক্তিঃ আলম্ব্যন্নিবেতি ক্রিয়োত্-
প্রেচ্ছয়া সঙ্কীর্য্যতে ।

বাশব্দঃ অপি বাশব্দস্য সমুচ্চয়ে ।

সপ্তশরীরধাতবঃ । যথা সস্তুতঃ—“রসাসৃঙ্খমাংসমেদোঃস্থিমজ্জশৃক্কাণি ধাতবঃ ।”

প্রহর্ষিণী ব্রহ্মম্ ॥২৫॥

(চ্চ) আনন্দেতি । আনন্দেন নিমীলিতাচ্চ এব মুদ্রিতনয়ন এব ন তু বাসন্ত্যা
সমালোপার্থম্ উন্মীলিতনয়ন ইত্যেবমর্থঃ । অন্যন্তসুখানুভবসময়ে নয়নমুদ্রণং প্রায়েণ
স্বাभाविकमिति द्रष्टव्यम् । দিধ্যা ভাগ্যেন । কস্যচিত্ সঙ্কলবিষয়স্য প্রাপ্তৌ ‘দিধ্যা
বর্ষসে’ ইত্যুক্তিঃ প্রায়েণ নাটকাদৌ দৃশ্যতে ।

(ক) রাম ইতি । কিমন্যৎ অন্যৎ কিং ব্রবীমীত্যর্থঃ ।

রাম । আঁদারও, সেই সংস্পর্শ, হঠাৎ আমাকে চৈতন্যসম্পন্ন করিয়া,
শরীরের ভিতরের ও বাহিরের সমস্ত ধাতুকে, অশ্রুতময় প্রলেপদ্বারাই যেন লিপ্ত
করতঃ, আনন্দে অল্প প্রকার মোহ জগাইতেছে ॥৩২॥

(ক্ষ) (আনন্দবশতঃ মুদ্রিতনয়ন অবস্থাতেই) সখি ! বাসন্তি ! ভাগ্য-
বশতঃ বৃদ্ধি পাইয়াছে ।

বাসন্তী । মহারাজ ! কি রকম ?

(ক) রাম । সখি ! আর কি, পুনরায় সীতাকে পাইয়াছি ।

বাসন্তী । মহারাজ ! কোথায় তিনি ?

રામઃ । (સ્પર્શસુખમભિનોય) પશ્ય, નન્વિયં પુરત એવ (સ્વ) ।
 વાસન્તી । અયિ દેવ ! કિમિતિ મર્મ્યચ્છેદદારુણૈરભિઃ
 પ્રલાપૈઃ પ્રિયસહોદુઃસ્વદગ્ધામપિ પુનર્મન્દભાગિનીં માં દદ્દસિ (ગ) ।
 સીતા । ઓસરિદુમિચ્છામિ, એસો ડણ ચિરસન્ધાવ-સોન્ધ-
 સીઅલેણ અજ્જઉત્તપ્પંસેણ દોહદારુણં વિ સન્દાવં ભત્તિ
 હરન્તેણ (૧) વજ્જલેવોવણહો વિઅ સિહન્તણોસહવિવજ્જત્યો
 વેવદિ અવસો વિઅ મે હત્યો (ઘ) ।

(ઘ) અપસર્તુમિચ્છામિ એષ પુનચિરસન્ધાવસૌમ્યશીતલીનાયેપુવસ્પર્શેન દોહદારુણમપિ
 સન્તાપં ભટિતિ હરતા વજ્જલેપોપનહ્ણ દવ મ્વિયન્નિઃસહવિપર્યક્તો વેપતે અવશ દવ મે હત્તઃ ।

(સ્વ) રામ ઇતિ । નન્વિતિ વાસન્તીસમ્બોધને । ઇયં પ્રાપ્તા જ્ઞાનકી પુરત એવ અયત
 એવ, ન તૂ દૂરે ઇત્યેવશબ્દાર્થઃ । વર્તત ઇતિ શેષઃ ।

(ગ) વાસન્તીતિ । મર્મ્યચ્છેદેન હૃદયાન્તલ્લાઘાતેન દારુણૈઃ, એભિઃ 'પુનઃ પ્રાપ્તા
 જ્ઞાનકી'ત્યાદિભિઃ પ્રલાપૈઃ વાસ્તવિકસીતાભાવાદનર્થકવચનૈઃ પ્રિયસહ્યાઃ સીતાયા દુઃસ્થિત
 વિરહકટકેન દગ્ધામપિ સન્તાપ્તામપિ મન્દભાગિનીં માં કિમિતિ કથં પુનર્દદ્દસિ વસ્તુતઃ
 સીતા નાસ્ત્યેવ તથાપિ સા પુરતો વર્તત ઇતિ ચવળાત્ તદ્વિરહદુઃસ્વં હિગુણીભૂયાભિવર્ણત
 ઇતિ ભાવઃ ।

(ઘ) સીતેતિ । અપસર્તું દૂરં ગન્તુમ્ । ચિરસન્ધાવેન ચિરાનુરાગેણ સૌમ્યઃ સન્દરઃ

(થ) રામ । (સ્પર્શસ્થ અભિનય કરિયા) દેવ, એહ મે મન્મથેહિ
 રહિયાહેન ।

(ગ) વાસન્તી । મહારાજ ! આમિ એકહે પ્રિયમર્થાર શોકાનલે દર્શ
 ં મન્દભાગિની ; તા, આપનિ આવાર મર્મચ્છેદનિવર્ધન દારુણ એહ મકલ
 પ્રલાપદ્વાર કૈન આમાકે દર્શ કરિતેહેન ।

(૧) ઓજ્જવલ્લેણ ઇતિ કાચિત્ પાઠઃ ।

রামঃ । সখি ! কুতঃ প্রলাপঃ (ঙ) ।

গৃহীতো যঃ পূৰ্বে পরিণয়বিধৌ কঙ্কণধর-

স্বির' স্বে চ্ছাস্পর্শৈরমৃতশিশিরৈর্যঃ পরিচিতঃ ।

শীতলস্য তেন । দীর্ঘঃ বহুকালীয়ঃ অন্তএব দাক্ষণ্যম্ । ঋটিতি শ্রীম্ন' স্পর্শশ্চণ
এবেত্যর্থঃ হরতা নাশয়তা । বজ্রলিপেণ বজ্রবৎ কঠিনলিপেণ উপনজ্জঃ বজ্র ইব হৃদসংযুক্ত
এবেত্যর্থঃ কথমন্যথা চতীলয়িতুং ন শক্যত ইতি ভাবঃ । স্থিধ্যন্ সাঙ্গিকভাবোদ্রেকাত্
ঘর্ম্মাক্তঃ সন্ নিঃসঙ্গম্ অশ্বমং যথা স্যান্যথা বিপর্য্যস্তঃ রামগাত্রোপরি পতিতঃ অন্তএব অবশ
ইব জড ইব মে মম হস্তঃ বেপতে কম্পতে । স্বগতবদুক্তিরিয়ম্ ।

(ঙ) রাম ইতি । কুতঃ কঙ্কাজ্জীতোঃ প্রলাপা' 'পুনঃ প্রাপ্তা জানকী'ত্যাদি বাক্যানি
অনর্থকানি ভবেয়ুঃ অপি তু কুতোঽপি নেত্যর্থঃ । সত্যমেব পুনঃ প্রাপ্তা জানকীতি ভাবঃ ।

মন্যগনুভবপ্রমাণেন তৎসত্যত্বং প্রতিপাদয়তি গৃহীত ইতি । পূর্বে পূর্বকালে পরিণয়-
বিধৌ বিবাহকরণকালে কঙ্কণং বিবাহকালধারণীয়মূত্রং ধরতীতি কঙ্কণধরঃ যঃ পাণিঃ
রামস্য গৃহীতঃ ধৃতঃ, ময়া রামেণ ময়া সীতয়া চেতি শ্রবঃ । বিবাহকালে বরেণ বম্বা:
পাশ্বিয়হুহস্য শাস্ত্রীয়ত্বাদিতি ভাবঃ । তত্র রামেণ সীতায়াঃ পাণিরেব গৃহীতঃ, সীতয়া তু
রামস্য পাণৌ গৃহীতেঽপি রামস্যহুহ জাতম্ অবয়বেঽপ্যবয়বিনৌ বৃত্তিত্বস্বীকারাদিতি ন
শ্লোষমঙ্গঃ । তথা যঃ পাণিঃ রামস্য অমৃতশিশিরৈঃ পীযুষতুল্যশীতলৈঃ স্বে চ্ছয়া নিজিচ্ছা-

(ঘ) সীতা । আমি সরিয়া ষাইতে ইচ্ছা করি ; কারণ, আর্ধ্যপুত্রের
এই সংস্পর্শ, চিরানুরাগনিবন্ধন মনোহর ও শীতল ; আমার সন্তাপ,
দীর্ঘকালব্যাপী ও ভয়ঙ্কর হইলেও, ঐ সংস্পর্শ হঠাৎ তাহা নষ্ট করিয়াছে
এবং ঐ সংস্পর্শবশতই আমার অবশ হস্ত, আর্ধ্যপুত্রের অঙ্গের সহিত যেন
বজ্রলেপদ্বারা সংযোজিত হইয়াছে এবং হস্ত হইতে ঘর্ম্ম নিঃসৃত হইতেছে,
আর তাহা, আর্ধ্যপুত্রের দেহের উ-ারে অবশভাবে পতিত হইয়া কম্পিত
হইতেছে ।

(ঙ) রাম । সখি ! প্রলাপ কোথায় ?

सीता । अज्जउत्त ! सो ज्जेव दाणिं सि तुम्मं (च) ।

रामः । स एवायं तस्यास्तुहिनकरकौपम्यसुभगो

मया लब्धः पाणिर्ललितलवलीकन्दलनिभः ॥४०॥

(इति गृह्णाति) (छ) ।

(च) आर्यपुत्र । स एवेदानीमसि त्वम् ।

मात्रेणैव न तु केनचिदपरकारणेनेत्यर्थः ये स्पर्शास्तैः चिरं परिचितः 'सीतायाः पाणिरयम् आर्यपुत्रशाय'मित्येवम्प्रकारेण विशेषेणावगतः ।

(च) सीतेति । उक्तश्रीकाङ्क्षेन निजपाणि-रामचन्द्रयोरुभयोरिवावगमात्तत्र राम-रूपमर्थमादाय सीता स्वगतवद्व्रवीति आर्यपुत्रेति । इदानीम् इदानीमपीत्यर्थः त्वं स एवासि तिष्ठसि, त्वयि न किञ्चिदेषम्यं लक्ष्यत इत्यर्थः । पूर्वं यथा मां प्रति तवालौकिक-दयानुरागादय आसन् इदानीमपि तथैव विद्यन्ते, मम तु दुरदृष्टवशादेव नानाविधा दुरवस्था जातेति भावः ।

रामस्तु पूर्वाङ्गेन स्वाभिप्रेतं सीतापाणिरूपमेवार्थमादाय स्ववाक्यमुपसंहरति स एवायमिति । मया तुहिनानां हिमानां करकाणां वर्षोपलानाञ्च यदौपम्यम् अतिशीतल-त्वेन सादृश्यं तेन सुभगः सुन्दरः सुस्पृश्य इत्यर्थः, तथा ललितं कीमलं यत् लवस्थाः वृक्षविशेषस्य (नीयाडि इति लीयाल इति च प्राप्तइत्यर्थः) कन्दलं नवाङ्कुरः तन्निभस्तत्सुलभः शीतल इत्यर्थः, अयं स एव तस्याः सीतायाः पाणिः करः लब्धो गृहीतः । सर्वथा पूर्ववदनुभूयमानत्वात् नास्त्यत्र सशय इति भावः ।

अत्र पूर्वाङ्गे स्वाभाविकैकार्थकशब्दे 'सीतापाणि-रामरूपानेकार्थाभिधानात् अर्थ-ज्ञेयलङ्कारः तिस्रो लुप्तोपमाश्च, एतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

"कङ्कणं—हस्तसूत्रम् ।" "कन्दलम् । नवाङ्कुरः" इति च शब्दकल्पद्रुमः ।

"तुषारस्तुहिनं हिमम्," "वर्षोपलस्तु करका" इति चामरः ।

पूर्वमिति "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया ।

"गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्त"मित्यादिमन्त्रलिङ्गात् वरस्य वच्चा पाणिरयङ्कणं कर्तव्य-मयाभिहितम् । शिखरिणी हस्तम् ॥४०॥

সীতা । হহী হহী ! অজ্ঞউত্তপ্প্ফসমোহিদাৎ প্পমাদো
ক্বু মে সংবুত্তো (জ) ।

রামঃ । সখি ! বাসন্তি ! আনন্দনিমীলিতেন্দ্রিয়ঃ
সাধ্বসেন পরবানস্মি, তস্মৈ তাবদেনাং ধারয় (ঝ) ।

(জ) হা ধিক্ ! হা ধিক্ ! আত্মপুত্রস্পর্শমোহিতায়াঃ প্রমাদঃ খলু মে সংবৃত্তঃ ।

(জ) ইতীতি । গৃহ্ণাতি রামঃ সীতায়া হস্তমিতি শিষঃ ।

(জ) সীতেতি । আত্মপুত্রস্য স্পর্শেন মোহিতায়াঃ কৰ্ত্তব্যাকৰ্ত্তব্যজ্ঞানশূন্যত্বাঃ
সাত্ত্বিকভাবোদ্রেকেন লব্ধায়া ইত্যর্থঃ, প্রমাদঃ অনবধানতা সংবৃত্তঃ জাতঃ । অসাধ্বান-
তথৈবাহ হস্তং নাপসারিতবতী, কথমন্যথা আত্মপুত্রো ধৰ্ম্মশত্রুয়াদिति ভাবঃ ।

অত্র প্রমাদং প্রতি মোহিতত্বং হেতুরिति পদার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ ।

(ঝ) রাম ইতি । আনন্দেন নিমীলিতানি মুদ্রিতানি স্বস্বকারণ্যকরণে অসমর্থানীতি
যাবৎ ইন্দ্রিয়াণি হস্তপদাদীন্যস্য সঃ, অতএব সাধ্বসেন হস্তমাক্রম্য সীতা
চৈদপসরতীতি ভয়েন পরবান্ পরাধীনীস্মি হস্তেন গাঢ়ং ধারয়িতুং চতুষ্পা বা সম্যঙ্-
নিহ্নেতুং শক্ত্রামীত্যর্থঃ । ততস্মাত্ । এনাং ময়া শিথিলভাবেন ধৃতা সীতাং ধারয় ।

পূর্বে বিবাহের সময়ে, কঙ্কণধারী বাঁশাকে গ্রহণ করিয়াছিলাম এবং
অমৃতের গায় নীতল ইচ্ছাকৃত সংস্পর্শদ্বারা যে পরিচিত ছিল ।

(চ) সীতা । আত্মপুত্র ! সেই আপনিই এখনও আছেন ?

রাম । হিম ও বর্ষোপলের (শিলের) সাদৃশ্যনিবন্ধন মনোহর এবং
কোমল লবলীর (নোয়াড়ির, লোয়াইলের) নবাকুরের তুল্য, তাহার সেই
হাতখানিই আমি পাইয়াছি ॥৪০॥

(ছ) (এই বলিয়া, সীতার হাত ধরিলেন ।)

(জ) সীতা । হায় ! হায় ! আত্মপুত্রের স্পর্শে আমি মোহিত
হইয়া পড়িয়াছি ; তাই আমার অনবধানতা হইয়াছে ।

(ঝ) রাম । সখি ! বাসন্তি ! আনন্দে মুদ্রিতনেত্র অবস্থায় আমি
পরাদীন (অবশ) হইয়া পড়িয়াছি ; তা, তুমি ইহাকে ধর ।

वासन्ती । कष्टम्, उन्माद एव (ज) ।

सीता । (ससम्भ्रममाक्षिप्यापसर्पति) (ट) ।

रामः । हा धिक् प्रमादः, हा धिक् प्रमादः (ठ) ।

करपल्लवः स तस्याः सहसैव जडाज्जडः परिभ्रष्टः ।

परिकम्पिणः प्रकम्पी करान्मम स्विद्यतः स्विद्यन् ॥४१॥

(ज) वासन्तीति । उन्माद एव रामस्य मतिभ्रंश एव जातम्, एतदेव कष्टं सीताशोकादपि गुरुतरं दुःखमित्यर्थः । कथमन्यथा अविद्यमानायामपि सीतायां तत्प्रत्यक्षनिवायं करोतीति भावः ।

(ट) सीतेति । ससम्भ्रमं सत्वरम्, आक्षिप्य रामधृतं स्वकरमाकृष्य अपसर्पति दूरमिति शेषः ।

(ठ) राम इति । प्रमादोऽनवधानता ममेत्यर्थः ।

कार्यप्रदर्शनेन कारणीभूतं प्रमादं समर्थयति करिति । सर्वत्रैव सात्त्विकभावी-
दयादिति हेतुर्बोध्यः । जडः अलस उत्तोलयितुमशक्यप्राय इत्यर्थः, प्रकम्पी कम्पमानः
स्विद्यन् घर्ष्माक्तः तस्याः सीतायां स गृहीतपूर्वः करपल्लवः, जडादलसात् गाढं धारयितु-
मसमर्थादित्यर्थः परिकम्पिणः कम्पमानात् स्विद्यतः घर्ष्माक्तात् मम करात् सहसैव तत्-
क्षणादेव मम गाढधारणाभिप्रायोत्पत्तिश्च एवेत्यर्थः परिभ्रष्टः खलितः । यदि सावधान-
तयाहं गाढं धारयितुमशक्यं तदा न तस्याः करः परिभ्रष्टोऽभविष्यत्, अतएव मम प्रमाद
एव जात इति भावः ।

अथ परिभ्रंशं प्रति जडत्वं परिकम्पित्वं स्विद्यत्त्वञ्च हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः करपल्लव इति लुप्तीपमया सङ्कीर्णः । परस्परस्पर्शेन सीतारामयो-
रुभयोरपि, सात्त्विकभावी जात इति वस्तुध्वनिः । तथा च साहित्यदर्पणः—

(९१) वासन्ती । हाय किं कष्टे ! उन्माद अवस्थाहे वटे ।

(९२) सीता । (वासन्तात्तरं महितं हस्तं आकर्षणं करिण्यां मरिण्यां गेलनेन ।)

(९३) राम । हाय ! अनवधानता, हाय ! अनवधानता ।

সীতা । হহৌ হহৌ ! অজ্জবি অণবত্থিদত্থিমিদমূঢ়-
ঘূসন্তণঅণো ণ পজ্জবত্থাবেদি অত্ताণঅং (ঙ) ।

তমসা । (সন্তে হহাসকৌতুকং নির্বৰ্ণ্য) (ঙ) ।

(ঙ) হা ধিক্ ! হা ধিক্ ! অদ্যপি অনবস্থিতলিমিতমূঢ়ঘূর্ণমাননয়নো ন
পর্যবস্থা পয়ত্যান্মানম্ ।

“সম্ভঃ স্বৈদোঃ সীমাঃ স্বরভঙ্গোঃ বৈপথ্যুঃ ।

ববৰ্ণ্যমস্তুপ্রলয় ইত্যষ্টৌ সাল্লিকা মতাঃ ॥”

মাত্রাসংবলিতৈরমার্য্যাজাতিঃ, তথা চীক্ণং স্মৃতবোধি—

“যস্যাঃ পাদে প্রথমে দ্বাদশমাত্রালাভা ততীয়েঃপি ।

অষ্টাদশ দ্বিতীয়ে চতুর্থকে পঞ্চদশ সার্য্যা ॥” ইতি ॥৪১॥

(ঙ) সীতৈতি । অনবস্থিতে সহসা হস্তপরিভংশেন ব্যাকুলতয়া অস্থিরে, লিমিতে
অনুভূতস্বর্গসুখস্বরণে নিশ্চলৈ কস্যচিৎ বস্তুনঃ স্রবণকালি নয়নং নিশ্চলং ভবতীতি
স্বभावঃ, মূঢ়ৈ কস্যা দিশি সীতা দ্রষ্টব্যেতি নিশ্চয়াभावात् অপ্রতিভে, ঘূর্ণমানে সীতায়া
নিঃপণ্যার্থম্ ইতস্ততী ভ্রমতী চ নয়নে যস্য স তথোক্তঃ । অদ্যপি অখিলপি সময়ে
আত্মানং হৃদয়ং ন পর্যবস্থা পয়বি ন প্রকৃতিস্থং কর্তুং শক্যতীত্যর্থঃ । আর্য্যপুত্র ইতি
শিবঃ । অকক্সান্নটলভ্যস্য সহসৈব পুনঃ প্রণাশাত্ মহাসম্ভ্রমেতি ভাবঃ ।

(ঙ) তমসেতি । তমসায়াঃ সীতা প্রতি কন্যাবদ্রবচ্ছারাৎ স্নেহঃ, সীতা স্বয়মেব
সৃষ্টবতী পুনঃ স্বয়মেবা পৃষ্ঠতেতি হাসঃ প্রটুমিচ্ছা ভবতি কিন্তু কার্য্যতী ন পারয়তীতি
কৌতুকম্ ।

অযশ, কম্পমান ও ঘর্ম্মাক্ত আমরা হুঃ হইতে, অযশ, কম্পমান ও
ঘর্ম্মাক্ত তাহার সেই হস্তপন্নব, হঠাৎই স্থলিত হইয়া গিয়াছে ॥৪১॥

(ঙ) গীতা । হায় ! হায় ! আশ্রয়প্তের নয়নমুগল, কখনও অস্থির
হইতেছে, কখনও নিশ্চল রহিতেছে, কখনও অপ্রতিভ হইতেছে এবং কখনও
স্মৃতিতেছে ; তা ইনি এখনও আমাকে স্থির করিতে পারেন নাহি ।

સર્વે દરોમાશ્વિતકમ્પિતાઙ્ગી જાતા પ્રિયસ્પર્શસુખેન વત્સા ।
મરુન્નવાન્નઃપ્રવિધૂતસિન્તા કદમ્બયષ્ટિઃ સ્ફુટકોરકેવ ॥૫૨॥

સીતા । (સ્વગતમ્) અન્નહૈ ! અવશેણ એદેણ અન્નાણેણ
લજ્જાવિદહ્નિ ભગવદીય તમસાણ, કિન્તિ કિલ એસા મણિસ્સદિ,
એસો દે પરિચ્છાઓ એસો અ હિન્નઆસઙ્ગીત્તિ (ગ) ।

(ગ) અહીં ! અવશેણ એતેનાત્મના લજ્જાપિતાઙ્ગિ ભગવત્યા તમસયા, કિમિતિ
કિલૈવા મંસ્યતે, એષ તે પરિત્યાગઃ એષ ચ હૃદયાસન્ન ઇતિ ।

સસ્વેદેતિ । વત્સા સીતા પ્રિયસ્ય દયિતસ્ય રામભદ્રસ્ય સ્પર્શસુખેન હૈતુના સસ્વેદાનિ
ધર્માન્તાનિ, રોમાશ્વિતાનિ પુલકિતાનિ, કમ્પિતાનિ ચ અન્નાનિ હસ્તપદાદ્યવયવા યસ્યાઃ સા
તથોક્તા સતી મરુતા વાયુના નવાન્નસા નૂતનઠ્ઠિજ્જલેન ચ યથાક્રમં પ્રવિધૂતા કમ્પિતા
સિન્તા આર્દ્રીકૃતા ચ સા તથોક્તા, તથા સ્ફુટાઃ વિકસિતાઃ કોરકાઃ કલિકા યસ્યા સા
સ્ફુટકોરકા કદમ્બયષ્ટિરિવ કદમ્બદણ્ડ इव दण्डायमानकदम्बवृक्ष इवेत्यर्थः જાતા
સન્નૂતા ।

અભીપમાલકારઃ “મરુન્નવાન્નઃ પ્રવિધૂતસિન્તે”તિ યથાસંખ્યાલકારિણ સહીર્યંતે ।

રોમાન્ના એવાં સજ્જાતા ઇતિ રોમાશ્વિતાનિ તારકાદિત્વાદિતચ્ ।

इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्वातम् ॥૪૨॥

(ગ) સીતેતિ । અવશેણ જડેન કાર્ય્યાકાર્યજ્ઞાનહીનેનેતિ યાવત્ એતેન મદીયેન
આત્મના મનસા હારિણ ભગવત્યા તમસયા લજ્જાપિતાઙ્ગિ સલજ્જીકૃતાઙ્ગિ । મનો યદિ ન
મામાર્થપુર્વ પ્રઠુન્ પ્રવૈશિષ્યત્ તદા નાહં તમપ્રાપ્ત્યમિતિ સ્પર્શકૃતલજ્જાં પ્રતિ મન એવ
હૈતુરિતિ ભાવઃ । એષ તે પરિત્યાગઃ એષ ચ હૃદયસ્ય આસન્ન આસન્નિઃ રામં પ્રત્યનુરાગ

(ઢ) તમસા । (સ્નેહ, હાશ્વ ઓકોતૂકેર સહિત દેશિયા)

વત્સા સીતાના અન્નમકન, પ્રિયતમેર સંસ્પર્શસુખે ધર્માન્ન, રોમાશ્વિત
ઓ કમ્પિત હૃદયેતેહ ; સૂતરાં વાયુદ્વારા કમ્પિત, નૂતન ઠ્ઠિર જલે મિજ્જ
એવં પ્રાપ્તિ કલિકામગ્નિત કદમ્બવૃક્ષેર ગ્રામ સીતાકે દેશાં વાઈતેહ ॥૪૨॥

রামঃ । (সর্বতোঽবলোক্য) কথং নাস্যেব, নন্বকরণে ! বৈদ্বিহি !
(ত)

সীতা । সচ্চং অকরণদ্বি, জা এবংবিধং তুম' পেক্ষন্তী যং
ধরামি জীব জীবিদ' (থ) ।

(থ) সত্যমকরণাচ্ছি, যা এবংবিধ' ত্বাং প্রেচ্ছমাণা ননু ধরাস্যেব জীবিতম্ ।

ইতি যাবত্ । পরিত্যক্তায়াঃ পরিত্যাগকর্তার' প্রতি সম্ভ্রামানকরণস্যবৌচিত্বাৎ ইদানীমনু-
রাগবশাৎ তব রামস্য সমীপগমনেন তত্ক্ষণাত্ পুনঃ প্রত্যাवर्त्तনেन চ উভযোরপি স্খলভঙ্কুর-
ত্বেন তুচ্ছত্বাৎ পরিত্যাগহৃদয়াসঙ্কযোঃ কিমপি মূল্যং নাस्तीতি ভাবঃ । ইতি এতৎ এষা
তমসা কিমিতি কি' ম'স্যতে মনসা করিষ্যতি । ইত্যহ' শঙ্ক ইতি ভাবঃ ।

অত্র লজ্জাপিতেনি স্খললজ্জধাতীরাপ্ ততঃ কৰ্ম্মণি ক্তাঃ । আত্মনেতি করণে তৃতীয়া ।
তমসয়েতি তু প্রযোজককর্তরি তৃতীয়া ।

(ত) রাম ইতি । সৰ্ব্বতঃ সমন্ততঃ সর্বাঙ্গ দিক্স্থিত্যর্থঃ । কথমিতি সম্ভ্রাবনার্থ-
মন্ত্যয়ম্ । নাস্যেব অস্মিন্ স্থানে সীতেতি শ্রেষঃ । নন্বিত্যনুগ্রহসম্বোধনে । অকরণে !
নির্দ্বৈধে ! বক্ষ্যমাণকাসীত্বেননাত্বয়াৎ বাক্যসমাপ্তিঃ ।

(থ) সীতেতি । যা অহম্ । এবংবিধ' দারুণমহাশোকবিহ্বলামন্ত্যর্থঃ । ত্বাং
প্রেচ্ছমাণা পশ্চলন্তী জীবিত' জীবন' ধরামি বিমর্শি, ন তু ত্যজামীত্যেব শব্দার্থঃ । দয়িতস্য
পল্যুৎসবংবিধশোকাক্ত'ত্বদর্শনেন পত্রা হৃদয়বিদারণস্যবৌচিত্বাদিতি ভাবঃ । অত্রাপি
নন্বিত্যনুগ্রহে ।

(গ) সীতা । (স্বগত) হায় ! ভগবতী তমসা, আমার এই অবশ
দেহ দেখিয়া, আমাকে লজ্জিত করিয়াছেন । ইনি কি ইহা মনে কবিবেন
যে, এই তোমার পবিত্রাঙ্গ ; আমার এই তোমার মানের আসক্তি ।

(ত) রাম । (সকল দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) হায় ! নাই ; হে
নির্দয়ে ! সীতে ! !

(থ) সীতা । সত্যই আমি নির্দয় ; যে আমি, আপনাকে এই
অবস্থায় দেখিয়াও, জীবন ধারণ করিতেছিই ।

रामः । क्वासि, देवि ! प्रसीद, न मामेवंविधं परित्यक्त-
मर्हसि (द) ।

सीता । अइ अज्जउत्त ! विवरीदं विअ एदं (ध) ।

वासन्ती । देव ! प्रसीद प्रसीद, स्वेनैव लोकोत्तरेण
धैर्येण संस्तम्भयातिभूमिगतविप्रलम्भमात्मानं, कुतोऽत्र मे
प्रियमखी सीता (न) ।

(धं) अयि आर्य्यपुत्र ! विपरीतमिवेदम्

(द) राम इति । एवंविधं दारुणमङ्गशीकविह्वलम् । पतिव्रतायाः पद्म्याः
श्रीकार्तस्य अशरणस्य पत्युः परित्यागस्यानौचित्यादिति भावः ।

(ध) सीतेति । इदं 'न मामेवंविधं परित्यक्तमर्हसी'ति तथोक्तं वचनं विपरीत-
मिव घटनाक्रमेण विप्रतिषिद्धमिव ; तथा च त्वमेव पूर्णगर्भतया नितान्तकातरामिकाकिर्णौ
मां परित्यक्तवान्, न तु तददृष्टं त्वां कदापि परित्यक्तवती, सुतरामिदं तव वचनं विपरीत-
वत् (उल्टामत) प्रतिभातीति भावः । इदं विपरीतमेव इत्युक्तौ कर्कशभाषितं स्यात्
सञ्च परमपतिव्रतायाः सीताया नितान्तमनुचितम्, सुतरामिवशब्दप्रयोगेण कविना सीताया
विनयो रक्षित इति भाव्यम् ।

(न) वासन्तीति । स्वेनैव स्वकीयेनैव न तु परोपदेशजनितेनेत्येवशब्दार्थः,
लोकोत्तरेण सर्वलोकातिगेन धैर्येण अतिभूमिगतः चरमसीमां गतः विप्रलम्भः विच्छेदः
सीताविरहजनितशोक इत्यर्थः यत्र तं तथोक्तम् आत्मानं स्वहृदयं संस्तम्भय प्रकृतिस्थं कुरु ।
आत्मना धैर्यावलम्बनं विना न खलु परोपदेशेन श्रीकीदृशमनसः स्थिरता सम्भवतीति
भावः ।

"विप्रलम्भो विप्रयोगः" इत्यमरः । "अतिभूमः । आधिक्य"मिति शब्दकल्पद्रुमः ।
प्रसीद प्रसीदति दैव्ये हिरक्लिः । आत्मस्तम्भनेनैव मां प्रति प्रसन्नता स्यादिति भावः ।

(द) राम । देवि ! कोथाय आह, अगम हउ ; एहि अवशाय
आमाके तूमि परित्याग करिंते पार ना ।

(ध) सीता । आर्य्यपुत्र ! ईहा येन उन्टा बनी इहेन ।

‘রামঃ । ব্যক্তং নাস্তি, কথমন্যথা বাসন্ত্যপি তাং ন পশ্যেৎ, অপি खलु स्वप्न एष स्यात्, न चास्मि प्रसुप्तः कुतो वा रामस्य स्वप्न, सर्वथा स एवैष भगवाननेकवारपरिकल्पनानिर्मितो (१) विप्रलम्भः पुनः पुनरनुवध्नाति (प) ।

(প) রাম ইতি । নাস্তি সীতা ন বিদ্যত ইতি ব্যক্তং স্পষ্টম্ । অন্যথা সীতায়া বিদ্যমানত্বে বাসন্ত্যপি প্রভাববতী বনদেবতাপি কথং তাং সীতাং ন পশ্যেৎ দ্রষ্টুং ন শক্যুয়াৎ । সূত্ররামস্ব সীতা নাস্ত্যেবেতি ভাবঃ । এষ সীতানুভবঃ স্বপ্নঃ স্যাৎ ভবেৎ । অপিশব্দঃ সম্ভাবনায়াম্ । খলু বাক্যলঙ্ঘারি । ইতি সম্ভাবয়ামীত্যর্থঃ । স্বয়মেব স্বপ্নং নিরসয়তি ন চেতি । ন চ অহং প্রসুপ্তো নিদ্রিতোঽস্মি, অতএব রামস্য কৃতঃ স্বপ্নঃ, অপি তু কথমপি নেত্যর্থঃ । নিদ্রিতাবস্থায়াং বিষয়ানুভবস্যৈব স্বপ্নত্বাৎ স্বপ্নস্যাভাব ইতি ভাবঃ । তথা চ সাহিত্যদর্পণঃ—

“স্বপ্নো নিদ্রামুপেতস্য বিষয়ানুভবস্তু যঃ ।”

স্বয়মেব নিশ্চিনোতি সর্বথ্যেতি । স পূর্বানুভূত এব ন পুনরনুভূত ইত্যেবশব্দার্থঃ । ভগবান্ অপ্রত্নীযঘটনাসামর্থ্যাৎ সাহ্যাত্মকান্, অনেকবারপরিকল্পনয়া বহুবারচিন্তয়া নির্মিতঃ কৃতঃ বিপ্রলম্বঃ বস্তুনা ইয়ং সীতেনি ভ্রমবুদ্ধিজনিতা প্রতারয়তি যাবৎ পুনঃ পুনঃ বারং বারং মান্ অনুবধ্নাতি অনুসরতি, ইয়ং সীতেনি ভ্রমবুদ্ধয়া বহুবারং পূর্ব প্রবক্ষিত আসন্ম ইদানীমপি তথৈব প্রবক্ষিতোঽস্মীত্যর্থঃ । বস্তুতঃ সীতা নাস্ত্যেব, কিন্তু ইয়ং সীতেনি জ্ঞানং পূর্ববদ্ব্যন্থিরেবেতি ভাবঃ ।

“বিপ্রলম্বঃ—বস্তুনম্” ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ ।

(ন) বাসন্তী । মহারাজ ! প্রসন্ন হউন, প্রসন্ন হউন ; নিজের আলৌকিক দৈর্ঘ্যাক্ষণেই অভ্যন্তরীণোকাপন্ন চিত্তকে স্থির করুন । এখানে আমার প্রিয়সখী মীতী কোথায় ?

(প) রাম । নিশ্চয়ই নাই ; না ইহঁতে, বাসন্তীও তাঁহাকে দেখিতেছে

(১) পরিকল্পিতনির্মিতঃ । পরিকল্পিতনির্মিতা ইতি পাঠান্তরদ্বয়ম্ ।

સીતા । મઘ જીવ દારુણાઘ વિપ્પલહો અજ્જત્તો (ફ) ।

વાસન્તી । દેવ ! પશ્ય પશ્ય—(વ)

પૌલસ્યસ્ય જટાયુષા વિઘટિતઃ કાર્ણાયસોઽયં રથઃ
પશ્યૈ તે પુરતઃ પિશાચવદનાઃ કહ્કાલશેષાઃ સ્વરાઃ ।
સ્વહ્લચ્છિન્નજટાયુપદ્ધતિરિતઃ સીતાં જ્વલન્તીં વહન્
અન્તર્યાકુલવિદ્યુદમ્બુદ ઇવ દ્યામભ્યુદસ્યાદરિઃ ॥૪૩॥

(ફ) મયેવ દારુણયા વિપ્પલહ અર્થપુત્રઃ ।

(ફ) સીતેતિ । દારુણયા નિર્દયતાઙ્ગીવણયા મયેવ ન ત્વન્થેન કેનચિત્ સમાદિ-
નેત્યર્થઃ અર્થપુત્રો વિપ્પલહઃ પ્રતારિતઃ । યતોઽવ વિદ્યમાનાઽપ્યહ' નાશ્વાસયામીતિ ભાવઃ ।

(વ) વાસન્તીતિ । પશ્ય પશ્યેતિ વિઘટે ચિહ્નિતઃ ।

પૌલસ્યસ્યેતિ । જટાયુષા જટાયુના વિઘટિતઃ ભગ્નઃ અથ' પુલસ્યસ્યાપત્યં પૌત્ર ઇતિ
પૌલસ્યો રાવણસ્ય ક્લણેન અથસા કાલવર્ષેન લૌહિન ક્રુત ઇતિ કાર્ણાયસઃ રથો વિદ્યત
ઇતિ શેષઃ । પુરતઃ અધ્ધાકમયતઃ ઇતે દ્રશ્યમાનાઃ પિશાચવદના' યેષાં તે પિશાચવદનાઃ
નાનાવિધવિક્રમતમુદ્રા ઇત્યર્થઃ કહ્કાલશેષાઃ કાલિન માંસાદીનાં લોપાત્ અસ્થિમાંસાવશિષ્ટાઃ
સ્વરાઃ રાવણરથવાહકા આકાશચારિણી અશ્વતરા વિદ્યન્તે ઇતિ શેષઃ તત્ પશ્ય । તથા
સ્વહ્લેન અસિના ક્ષિપ્તે જટાયોઃ પદ્ધતી પદ્ધમૂલહથ' યેન સ તથોક્તઃ અરિઃ તવ શત્રુઃ રાવણઃ
જ્વલન્તીં ક્રોધેન હતેજિતાં લાવણ્યકાન્તિહારા સમુજ્જ્વલાં વા સીતાં વહન્ ધારયન્ અન્તર્મધ્યે
વ્યાકુલા વિચલિતા વિદ્યુત્ તલ્લિત્ યસ્ય સ તથોક્તઃ અન્બુદો મેઘ ઇવ ઇતઃ અન્બુદ્યા
નિર્દિશ્યમાનાદધ્યાત્ સ્થાનાત્ દ્યામ્ આકાશં અન્બુદસ્યાત્ હચિતવાન્ ।

નાં કેન ? તવે કિ ઈહાં અપ્પ હૈવે ? આમિ ઓ નિજિત નહિ ; અથવા
રામેર અપ્પ કોથાય ? નિષ્કચ્છે, ઈહાં મેહૈ વહવાર ડિહ્તાપ્રશ્નત શક્તિશાલી
પ્રતારણા, વાર વાર આમાર અશ્વમરણ કરિતેહ્ ।

(ફ) સીતા । દારુણ પ્રકૃતિ આમિહૈ આર્થપુત્રકે પ્રતારણા કરિશાહિ ।

সীতা । (সময়ম্) অজ্ঞউত্ত ! তাদো বাবাদীঅদি অহম্ব
অবহরিঅমি, পরিত্তাহি পরিত্তাহি (ম) ।

(ম) আখ্যেপুত্র । তাতো ব্যাপাদ্যতে অহম্ব অপ্রক্ৰিযে, পরিব্রাযস্ব পরিব্রাযস্ব ।

অখ্যোপমালঙ্কারঃ । অম্ব্যুত্পূৰ্ণঃ স্খাঘাতরুদ্রতিৰুপার্থবাচকতয়া উৰ্দ্ধগমনার্থস্থাবা-
চক ইত্যবাচকত্বদোষঃ, কিন্তু ‘অন্তর্যাকুলবিদ্য, দম্ব্যুদনিমঃ শব্দুর্নভীঃম্ব্যুত্স্থিত’ ইতি
পাঠেন নির্দোষঃ ।

সম্ব্যাসিবেশধারী রাবণঃ সীতামপহৃত্ব রথেনাকাশপথে গন্তুমারম্, দশরথসখী জটায়ু-
সদবলীক্য যুজ্ঞেন রাবণস্য রথং বমজ্ঞ শরীরেণ স্তবিস্ততস্কার, তথা রাবণী মায়া-
যুজ্ঞেন তস্য পঞ্চদশং ক্রিত্বা সীতাং জহারিতি রামায়ণী বার্তা । ব্রহ্মণশ্চনূর্যমানসপুত্রস্য
পুত্রস্যস্ব পুত্রো বিশ্ববা, তস্য প্রবো রাবণ ইতি রামায়ণমনুসন্ধ্যয়ম্ ।

অথৈকস্মিন্বেব শ্লোকে কবিনা সান্নাৎকারান্তজটায়ুশব্দৌ দর্শিতৌ । তথা চ দ্বিৰুপ-
কোষঃ—“জটায়ুশ্চ জটায়ুবা ।” “দ্যৌ দিবৌ বৈ স্ত্রিয়াবম্”মিত্যাदि । “স্ত্রী পশতী পশমূল”-
মিতি চামরঃ । শাৰ্দূলবিক্রীড়িতং ব্রজম্ ॥৪২॥

(ম) সীতেনি । তাতঃ পিতৃকল্যস্য শ্বশুরস্য দশরথস্য নিবল্বেন তত্স্থানপাতিত্বাৎ
পিতা জটায়ুরিত্যর্থঃ, ব্যাপাদ্যতে হন্যতে রাবণেনেতি শিষ্যঃ । পরিব্রাযস্বেনি সম্ভ্রমে দ্বিৰুক্তিঃ ।
মাং জটায়ুশ্চ রচ্যেত্ব্যর্থঃ ।

(ব) বাসন্তী । মহারাজ ! দেখুন, দেখুন—

জটায়ুর্কর্তৃক ভগ্ন লৌহময় এই রাগণের রথ রহিয়াছে ; দেখুন, পিশাচের
জায় মুখ ও কঙ্কালমাংসাবশিষ্টে এতে সকল রাবণের রথের অশ্বতর, সম্মুখে
রহিয়াছে এবং শত্রু রাবণ, তরবারিদ্বারা জটায়ুকে পক্ষমূল ছেদন করিয়া,
দুঃখসন্তপ্তা সীতাকে বহন করতঃ, মধ্য-সঞ্চলিত-বিচাং মেঘের জায়, এই
স্থান হইতে আকাশে উঠিয়াছিল ॥৪৩॥

(ভ) সীতা । (ভয়ের সহিত) আর্থাপুত্র ! পিতৃহানীয়া জটায়ুকে
হত্যা করিতেছে এবং আমাকেও অপহরণ করিতেছে ; অতএব পরিজ্ঞাপ
করুন পরিজ্ঞাপ করুন ।

रामः । [सवेगमुत्थाय] आः पाप ! तातप्राणसीतापहारिन् !
क यासि ? [म]

वासन्ती । अयि देव ! राक्षसकुलप्रलयधूमकेतो ! अद्यापि
ते मन्युविषयः ? [य]

(म) राम इति । आ इति कीपसूचकमन्ययम् । पाप ! ह्येन परप्राणपरभार्याप-
हरणात् पापयुक्त ! तातस्य जटायोः प्राणान् सीताञ्चापहरतीति स तथोक्तः । गङ्गादित्वात्
णिन् । तत्सम्बोधनम् ।

“आस्तु स्यात् कीपपीडयो” रित्यमरः । पापादिशब्दानां पापयुक्तादौ निरुद्धा अजहत्-
स्वार्था लक्षणेति नैयायिकाः । सपादानलक्षणेति आलङ्कारिकाः । तन्मतमनुसृत्यामरसिंही-
ऽप्याह अ—“विषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च” इति ।

(य) वासन्तीति । राक्षसकुलस्य रावणादिराक्षससमूहस्य प्रलये विनाशे धूमकेतुः
अशुभसूचको नक्षत्रविशेषः तत्सम्बोधनम् । यथा धूमकेतूदये लोकानाममङ्गलसूचनं स्यात्
तथा रामजन्मन्यपि सति राक्षसकुलस्यामङ्गलसूचनमासीदित्यध्यात्मरामायणे द्रष्टव्यम् ।
अद्यापि सकलराक्षसानामभावसमयेऽपि ते तव राक्षसवंशध्वंसकर्तुरित्यर्थः मन्युविषयः
कीधविषयः ? अपि तु कथमाप नित्यर्थः इति काकुस्वरणे व्यन्यते ।

अत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

“कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च” इति मेदिनी । “अन्युत्पातौ धूमकेतू”
इत्यमरः । “धूमः केतुरस्य । उत्पातः सधूमतार” इति रघुनाथः ।

धूमकेतोरुदयः प्रायेण लोकानाममङ्गलसूचकः । तथा चाह वराहसंहिताटीकायां
भट्टीतृपलः—

“अचिरस्थितोऽतिवृष्टस्त्वस्मितः स्निग्धमूर्तिरुदगुदितः ।

ऋसुवतनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्याभावाय न शुभो विपरीतो

विशेषतः शक्रचापसङ्काशः । द्वित्रिचतुर्गुलो वा दक्षिणसंख्यस्य मृत्युकरः ।”

(म) राम । (वेगेन गहित उच्छ्वास) आ पापिष्ठ ! पितृशत्रोय
जटायुत्र प्राणं गीतारं अपहरणकारी ! कोपाय वाहतेहिम् ?

সীতা । অহো ! উন্মত্তিঞ্চ দ্বি সম্বৃতা [১] ।

রামঃ । অন্বর্থ এবায়মধুনা প্রলাপো বর্ত্ততে [ল] ।

উপায়ানাং ভাবাদবিরতবিনোদব্ধতিকরৈ- [১]

বিমর্দৈর্বীরাণাং জগতি জনিতাত্যক্তরসঃ ।

বিয়োগো মুগ্ধাচ্চাঃ স খলু রিপুঘাতাবধিরভূত্

কথং তূর্ণীং সঙ্ঘো নিরবধিরিদানীন্তু বিরহঃ [২] ॥৪ ॥

(১) অহো ! উন্মত্তিকাঞ্চি সংবৃতা ।

(২) সীতেতি । উন্মত্তিকা দারুণশোকভয়াবেগাত্ উন্মাদরোগযস্য । কথমন্বথা
অতীতঘটনানাং বর্ত্তমানবত্প্রতীত্যা আর্থ্যপুত্র ! তাতো ব্যাপাদয়ত ইत्याদি প্রলপামীতি ভাবঃ ।
উন্মাদমাহ ভাবপ্রকাশি—

“ধৌবিভমঃ সত্ত্বপরিপ্লবশ্চ পথ্যাকুলা দৃষ্টিরধীরতা চ ।

অবজ্ঞবাক্ত্বং হৃদয়শ্চ শূন্যং সামান্যমুন্মাদগদস্য লিঙ্গম্ ॥”

(ল) রাম ইতি । অয়ম্ ‘আঃ পাপ !’ ইत्याদি পূর্ব্বোক্তি মম বাক্যবিন্যাসঃ অন্বর্থো
যথার্থ এব পূর্ব্বমাসীদিতি শিষ্যঃ, ন তু প্রলাপ ইতি এবশব্দার্থঃ । তদানীং জটায়ুপ্রাণ-
সীতাপঙ্করাদিঘটনানাং বাস্তবিকত্বাদিতি ভাবঃ । কিন্তু অধুনা প্রলাপো বর্ত্ততে তদেব
বচনং নিরর্থকং ভবতীত্যর্থঃ । জটায়ুপ্রাণসীতাপঙ্করাদিঘটনাবাস্তবিকত্বাত্ দারুণশোকাভিগেহ
উন্মত্তত্বাच्চৈতি ভাবঃ ।

জ্ঞাত্বা তর্হি কথং প্রলাপং করৌষীত্যত আহ উপায়ানামিতি । উপায়ানাং সীতৌজার-

(৪) বাগম্ভী । হে মহারাজ ! ক্ষণবংশবিনাশের ধুমকেতু ! এখনও
আপনার ক্রোধের বিষয় আছে কি ?

(১) সীতা । হায় ! আমি উগ্রাঙ হইয়া পড়িয়াছি ।

(২) রাম । আমার ওঠে ঢেকি, তখন অর্থ ই হিন ; কিন্তু এখন
প্রলাপে পরিণত হইয়াছে ।

(১) বিনোদব্ধতিকর ইতি কাপি পাঠঃ । অর্থং ত্বপ্রতিবিধঃ । ইতি পাঠভেদঃ ।

सीता । निरवधिरिति हा हृदस्मि मन्दभाङ्गी । [इति
रोदिति] [व]

(व) निरवधिरिति हा हृदस्मि मन्दभागिनी ।

साधनानां सन्धिवियङ्गादीनां भावात् विद्यमानत्वान् अविरतः अविश्रान्तः विनीदानां मनः-
स्फूर्ति'कराणां सीतीञ्चरणाय तदन्वेषणसितुषम्वनमन्त्रणादिव्यापाराणामित्यर्थः व्यतिकरः
परस्परमेलनं येषु तैस्तथोक्तैः वीराणां लक्षणहनुमदादिशूराणां विमहं युद्धादिव्यापारैः
जगति भुवने जनितः उत्पादितः अत्यद्भुतरसः सङ्गानद्भुतनामा रसी येन स तथोक्तः
विद्योगा विच्छेदः रिपूणां रावणादिशत्रूणां घातो वध एव एष अवधिः शेषसीमा यस्य स
तादृशः अभूत् रावणादिवधानन्तरमेव सीता सममवश्यमेलनसम्भवादिति भावः । तु कित्
इदानीमिदानीन्तनः एतत्कालवर्तीत्यर्थः विरहः सीताविच्छेदः निरवधिः असीमः अनन्त-
कालस्थायीत्यर्थः सतत्वेन कदाचिदपि पुनर्मेलनासम्भवादिति भावः । अतएव कथं केन
प्रकारेण तूष्णीं पूर्ववदुपायाभावात् मौनभावेन सत्ताः सोढुं शक्यः स्यात् अपि तु कथमपि
नेत्यर्थः । परीवाहत्यायेन दारुणशोकदुःखं रोदनप्रलापादिभिरिव सोढुं शक्यते, न तु
पुटपाकन्यायेन मौनभावे भयङ्करसन्तापादत एव प्रलापं करोमीति भावः ।

अव्योपमानभूतात् पूर्वविरहदुपमेयस्येदानीन्तनविरहस्याधिक्यवर्णनः तु व्यतिरेकां
लङ्कारः, वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमर्थापत्तिश्च एषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा विद्योग-
शब्दे सत्यपि पुनर्विरहपदोपादागात् दर्पणोदाहृत 'अचुर्वि'स'मित्यादितत् पुनरुक्ततादोषः ।
तद्वत् सर्वनामशब्देन परामर्शे तु निर्दोष एव, तथा च "कथं तूष्णीं सखी निरवधिरिदानीं
पुनरसा"विति ।

साहित्यदर्पणे — "अद्भुतो विषयस्यायिभाव" इत्याद्युक्तोऽद्भुतरसो ज्ञेयः ।

शिशुरिणी वृत्तम् ॥४४॥

उपाय छिल बनिग्रा, अविश्रास्त मनःस्फूर्तिकर विविध घटनामिश्रित
वीरगणेर आङ्गरे जगते अति आश्चर्या जग्राईया, मनोहरनयना गीतार
मेई विरह, अत्रविनाशेर परहे शेष हईयाछिल ; किञ्च वर्तमान समये
गौमाविहीन विरहके, आसि नीरवे कि करिग्रा मश करिव ? ॥४४॥

रामः । हा कष्टम् [श] ।

व्यर्थं यत्र कपोन्द्रसख्यमपि मे वीर्यं हरीणां वृथा

प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि, यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।

मार्गं यत्र न विश्वकर्म्मतनयः कर्त्तुं नलोऽपि क्षमः

सौमित्रे रपि पत्रिणामविषये तत्र प्रिये ! कासि भोः ! [१] ॥४५॥

(व) सीतेति । निरवधिः इदानीन्तनो विधोगः असौमो भवेदित्यर्थः, इत्यतः मन्द-
भागिनी दुर्भाग्यवती अहं हतास्त्रि, देवेन विनष्टवत् कृतापि पुनर्विनाशितास्तीत्यर्थः ।
आर्यपुत्रस्यैव मुखे इदानीन्तनविरहस्य निरवधित्वप्रवर्णेन पुनर्मेलनाशया अपि असत्त्वात्
जीवन्त्या मम सर्वप्रकारसुखस्यासम्भवादिति भावः ।

(श) राम इति । कष्टम् । अप्रतिविधेयत्वादिदानीन्तनदुःखमसञ्जमिति भावः ।

अप्रतिविधेयत्वं समर्थयति व्यर्थमिति । यत्र यस्मिन् स्थाने मे मम कपोन्द्रेण सुग्रीवेण
सख्यं मैत्री व्यर्थं लोकान्तरे सैन्यप्रेरणादिसाहाय्यकरणासम्भवान्निष्फलम् । तत्कालीन-
विरहे तु लङ्कायां सैन्यप्रेरणादिबहुतरसाहाय्यकरणात् सफलं जातमिति भावः । यत्र च
हरीणां मम सहायोभूतवानराणां वीर्यं बलं वृथा लोकान्तरे युद्धकरणासम्भवान्निरर्थकं
तत्काले तु भौषणसंग्रामकरणात् सार्थकमेवासीदिति भावः । यत्र च जाम्बवतोऽपि
जाम्बवन्नामकभङ्गूकाधिपस्यापि प्रज्ञा तीक्ष्णबुद्धिः वृथेत्यन्वयः । लोकान्तरे बुद्ध्या किमपि
साधयितुमशक्यत्वात्, तत्काले तु नानाविधमन्त्रणाकौशलेन अतीवसफला जातेति भावः ।
यत्र स्थाने वायोः पुत्रस्यापि मङ्गबुद्धिबलशालिनो हनूमतोऽपि न गतिः लोकान्तरे जीवतो
जनस्य गन्तुमसामर्थ्यात् अन्वेषणाय गमनं न सम्भवतीत्यर्थः । तदानीन्तु सीतान्वेषणाय
लङ्कायां हनूमतो गमनमासीदिवेति भावः । यत्र स्थाने विश्वकर्म्मणस्तनयो नलोऽपि नलनामा-
वानरोऽपि मार्गं सेतुबन्धनादिना पन्थानं कर्त्तुं न क्षमः तत्स्थानस्याज्ञातत्वात् न समर्थः ।

(व) गौड । गौमाविहीन, शय ! मन्त्राग्निनी आग्नि मंत्रशशि ।
(एहे वलि ! ब्रह्म कर्त्तु न लोकिनेन ।)

(श) राम । शय कि कष्टे ! ।

(१) मे इति भिन्नः वाक्यः ।

সীতা । বহু মণাবিদম্বি তং পূর্বাবিরহং (ঘ) ।

(ঘ) বহু মানিতাম্বি তং পূর্বাবিরহম্ ।

তদানীন্ত লঙ্কায়াং গমনায় সীতানিষ্ঠায়েন পন্থানমকার্ষীদেতি ভাবঃ । ভোঃ প্রিয়ে ! সীতে ! সুমিত্রায়া অপত্যং পুমান্ তস্যাপি তদানীং শরজালেন সর্ববীরবিমর্দকস্য মহাবীরস্য লক্ষণস্যাপি ইদানীং পত্নিণাং বাণানাম্ অবিষয়ে অগোচরী অদৃশ্যত্বেন পতনায়োগ্য ইত্যর্থঃ তব তাদৃশে ক কচ্ছিন্ স্থানে অসি বর্ষসে তন্নিরূপয়িতুমপি ন শক্ভীমীত্যর্থঃ । অতএব ইদানীন্তনসীতাবিধোগদুঃখস্য অপ্রতিবিধেয়ত্বমিতি ভাবঃ ।

অন বর্ষমানসীতাধিষ্ঠানস্থানস্য অনিরূপণীয়ত্বং প্রতি বহুনাং কারণানামুক্তত্বাৎ সমুচ্চয়োঃলঙ্কারঃ, তেন চ তদানীন্তনবিধোগাদিদানীন্তনবিধোগী নিরবধিঃ সুদুঃসহশ্চেতি ব্যতিরেকালঙ্কারী ব্যজ্যত ইত্যলঙ্কারিণালঙ্কারধ্বনিঃ । তথা সৌমিত্রেণপি পত্নিণামিত্যন্ব বরুপব্যঞ্জনসমূহস্য সক্রদনেকধাশাস্ম্যাত্ কেকানুপ্রাসথেত্যনयोঃ সংসৃষ্টিঃ । তথা পূর্বপূর্ব-
বাक्यवत् “সৌমিত্রেণপি পত্নিণামবিষয়ে” ইতি বাक्यस्यापि यच्छब्दनिर्दिश्यमानत्वं कवेरभि-
मतं तत्तु सप्तम्यन्तत्वाद्गीपपद्यत इति अभवन्मतसम्बन्धदीर्घः, स च “सौमित्रेणपि पत्निणां न
विषयो यत्, कासि तव प्रिये !” इति पाठेन समाधेयः ।

অজ্ঞানানামবানরীগর্ভে বায়োরীরসেন জাতী হনু মান্, তথা ঋতধ্বজমুনিশাপাত্ বানর-
রূপিণী বিশ্বকর্মাণ ঐরসেন চূতাচীনামঙ্গরীগর্ভে জাতী নল ইতি রামায়ণী বামনপুরাণী
চ দ্রষ্টব্যম্ ।

“শুকাহি-কপি মকেষু হরিনাং কপিলে বিধু ।” “পত্নী রোপ ইবুর্হৃযী”রিতি চামরঃ ।

শাঙ্খলুক্কীড়িতং বচনম্ ॥৪৫॥

(ঘ) সীতেতি । “নিরবধিরিদানীন্ত বিরহ” ইत्याদিদা আত্মপুত্রবাक्यে ন তং পূর্ব-

যেখানে, বানররাজ সুগ্রীবের সহিত আমার গর্ভিণীও নিরর্থক, যেখানে
বানরগণের বল এবং জাশ্ববানের বুদ্ধিও নিষ্ফল, যেখানে বায়ুপুত্র হনুমানেরও
গমন সম্ভবপর নহে এবং যেখানে বিশ্বকর্মার পুত্র নলও, পথ নির্মাণ করিতে
সমর্থ নহে ; তে প্রিয়তমে ! লঙ্কণেরও বাণের অবিস্মৃত তেমন কোন স্থানে
তুমি রহিয়াছ ? ॥৭৫॥

রামঃ । সখি ! বাসন্তি ! সুহৃদামিদানীং দুঃখায়ৈব
রামস্য দর্শনং, তদিদং কিয়চ্ছিরং ত্বাং রোদয়িষ্যতি, তদনুজনীহি
মাং গমনায় (স) ।

সীতা । (সাদ্বেগং তমসামবলম্ব্য) ভগ্নবদি ! তমসে !
গচ্ছদি জ্জীব অজ্জত্তো (হ) ।

তমসা । বত্বে ! সমাশ্বসিহি সমাশ্বসিহি, নন্বা-
মপ্যাযুষ্মতোঃ কুশলবযোর্বর্ষবর্ধনমঙ্গলানি (২) সম্মাদায়তু
ভাগীরথীপদান্তিকমেব গচ্ছাব : (চ্চ) ।

(হ) ভগবতি । তমসে ! গচ্ছন্ত্যেব্যর্থ্যপুত্রঃ ।

বিরহং রাবণাপহরণজনিতং বিয়োগং বহু মানিতাষ্মি শ্লাঘ্যতয়া স্বীকারিতাষ্মি । তদানীং
রাবণবধানন্তরমেব মেলনাত্ ইদানীন্তু মেলনাশায়া অয্যভাবাদিতি ভাবঃ ।

(স) রাম ইতি । দুঃখায়ৈব দুঃখজননায়ৈব রামস্য দর্শনং সাচাত্কারঃ । দুঃখিতস্য
দর্শনে সুহৃদয়ানাং দুঃখোৎপত্তেঃ স্বাভাবিকত্বাদিতি ভাবঃ । তত্চক্ষ্মাত্ রামদর্শনস্য
দুঃখজনকত্বাত্ ইদং রামদর্শনং কর্তৃ কিয়চ্ছিরং কিয়ন্তং বহুকালম্ ।

(হ) সীতেতি । গচ্ছন্ত্যেব ন তু পুনঃ স্নানকালমপি তিষ্ঠতীত্যেবশব্দার্থঃ । সীতায়া
হৃদাশ্বাসতয়া উক্তিরিয়ম্ ।

(ঘ) সীতা । বর্তমান সময়ের বিরহ, সেই পূর্ব বিরহকে শ্লাঘা বলিয়া
স্বীকার করাইয়াছে ।

(গ) রাম । সখি ! বাসন্তি ! এখন রামের সন্দর্শন, বহুজনের
দুঃখেই জন্মই হইয়া পড়ে । তা এই সন্দর্শন, কত কাল তোমাকে কঁাদাইবে ;
সুতরাং গমন করিবার জন্ম আমাদের অসম্ভব কর ।

(হ) সীতা । (উদ্বেগের সহিত তমসাকে ধরিয়া) ভগবতি ! তমসে !
আর্যপুত্র কি বাইতেছেনই ?

(১) বর্ষব্যয়িমঙ্গলং ইতি পাঠান্তরম্ ।

সীতা । মম্ববদি ! পসীদ, খণমেত্ং বি দাব দুস্হং জণেঁ
পেক্লামি (ক) ।

রামঃ । অস্টি চেদানীমশ্বমেধায় সহধর্ম্ণচারিণী মে (খ) ।

(ক) ভগবতি ! প্রসীদ, অণমাবমপি তাবত্ দুস্হমং জনং প্রে চে ।

(খ) তমসেতি । অনুনয়ে ননুশব্দঃ । আয়ুর্জীবনকালঃ, আয়ুশ্রুতীঃ দীর্ঘায়ুঃ-
শালিনীঃ অতিশয়াধেঁ মতুপ্ । বর্ষবর্ষনমস্কলানি জন্মতিথিকর্তব্যমাক্ষেয়পূজাদি
মঙ্গলসাধনকর্মাণি সম্পাদয়িতুং নির্বাহয়িতুং ভাগৌরথীপদান্তিকমেব গঙ্গাচরণসমীপমেব ।
গঙ্গায়াঃ পূজ্যতাতিশয়াত্ ভক্তিবিশেষেণ পদশব্দপ্রয়োগঃ । রামপ্রস্থানেন নবীকৃতমপি
বিরহদুঃখং বত্‌সযোঃ কুশলবয়োদর্শনেন বিস্মৃতুং শচ্যসি, অথবা ইতোঽধিকমতুলমানন্দ-
মেবানুভবিতুং শচ্যসীতি ভাবঃ ।

তিথিতত্বে—“হিভুজং জটিলং সৌম্যং সুবৃজং চিরজীবিনম্ ।

মার্কণ্ডেয়ং নরো ভক্ত্যা পূজয়েত্ প্রযতস্তথা ॥

ততো দীর্ঘায়ুধং ব্যাসং রামং দ্রৌণিং কৃপং বলিম্ ।

প্রহ্লাদচ্চ হনুমন্তং বিমৌষণমথার্চয়েত্ ॥”

“বর্ষবৃজ্জিহ্মাদিন”মিতি স্মার্তঃ ।

(ক) সীতেতি । প্রসীদ গঙ্গাসমীপগমনায় অণকালং বিলম্ব্য মাং প্রত্যনুগ্হং কুরু ।
কথং বিলম্বঃ কর্তব্য ইत्याহ অণমাবমিতি । দুঃখিনায়াসেন বহুদেবতারাদিনা লভ্যত
ইতি দুস্হমম্ । আর্থ্যপুত্রস্য দর্শনলাভো বহুপুণ্যজননিতী বহুপুণ্যজনকসেতি ভাবঃ ।
অনুরাগবাহুত্যাৎ অধিকদর্শনেচ্ছয়া সীতায়া ইয়মুক্তিঃ ।

(ক) তমসী । বৎসে ! আশ্বস্ত হও, আশ্বস্ত হও । ওহে ! আমারও
আয়ুশ্রাণ কুশ ও লবের বর্ষবৃদ্ধির মঙ্গলকাঁখা সম্পাদন করিবার জন্য গঙ্গাদেবীর
চরণ সঙ্গিধানেই যাঁইব ।

(ক) সীতা । ভগবতি ! প্রসন্ন হউন ; কণকালমাত্রও দুর্লভজনকে
দেখিবার লই ।

(খ) রাম । অশ্বমেধের জন্য আমার সহধর্ম্মিণী আছেন ।

सीता । (साक्षेपं स्वगतम्) अज्जउत्त ! का सा ? (ग)

रामः । हिरण्मया सीतायाः प्रतिकृतिः (१) (घ) । ८

सीता । (सोच्छ्रासं सास्त्रम्) अज्जउत्त ! दाणिं सि तुमं,
अम्मए ! उक्वाणिदं दाणिं मे परिच्चाअलज्जासल्लं अज्जउत्तेण (ङ) ।

(ग) आर्यपुत्र ! का सा ?

(ङ) आर्यपुत्र ! इदानीमसि त्वम्, अहो ! उत्खातमिदानीं मे परित्यागलज्जा-
शब्दमार्थपुत्रेण ।

(ख) राम इति । रामः सीताविद्योगदुःखितमात्मानमात्मनैव सान्वयति अस्ति चेति ।
किञ्चेति चार्थः । अश्वमेधाय अश्वमेधयज्ञकरणाय सङ्घर्षचारिणी पद्मीस्थानपातिनीत्यर्थः ।

(ग) सीतेति । साक्षेपेण रामवाक्याकर्षणेन सहेति साक्षेपं शङ्कया रामस्य वाक्य-
समाप्तिमनपेक्षेत्यर्थः । सा तव सङ्घर्षचारिणीत्यर्थः । अस्ति चेत्यादिरामवाक्यश्रवणेन
‘तद्धि’ किमार्थपुत्रेण पुनः परिणीता काचि’दिति शङ्काकुलचित्तायाः सीताया उक्तिरियम् ।
सापब्रभयं हि स्त्रीणां मरणकालेऽपि तिष्ठतीति लोकसिद्धम् ।

(घ) राम इति । हिरण्मयी सुवर्णमयी, प्रतिकृतिः प्रतिसूचितः ।

“प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधि”रित्यमरः ।

“मुख्यालामे प्रतिनिधिः शास्त्रार्थ” इति आर्षः । तथा च कात्यायनः—

“यथोक्तवस्त्वस्यत्तौ याज्ञं तदनुकारि यत् ।

यथानामिव गोधूमा ब्रीह्रीणामिव शालयः ॥”

अतएव मुख्यायाः सीताया अलामेन अश्वमेधे तदीयप्रतिकृतिः प्रतिनिधिरिति बोध्यम् ।

(ङ) सीतेति । उच्छ्रासेन मानसोल्लासेन यदा निश्वासेन सहेति सोच्छ्रासम् ।
अस्त्रेण आनन्दाश्रुणा सहेति सास्त्रम् । उभयमपि आहितव्याहृतं व्यक्रियाया विशेषणम् ।
त्वं खलु नितान्तसूक्ष्मदर्शितया लोकानां यथायथभावग्राही अनुरूपमानापमानकारी चेति

(ग) सीता । (रामेन वाक्येन बोधो, अगत) आर्यपुत्र ! के से ?

(घ) राम । सीतार अर्चयौ प्रतिगृहि ।

(१) सीताप्रतिकृतिः इति पाठभेदः ।

শ্রামঃ । তত্রাপি তাবদ্বাষ্পদিগ্ধং চক্ষুর্বিনোদয়ামি (চ) ।

সীতা । ধম্মা সা, জা অজ্জত্তেণ বহু মণাঅদি, জা অ
অজ্জত্তং বিনোদয়ন্তী আসাণিবন্ধণং জাদা জীঅলোঅস্স (ছ) ।

(ছ) ধম্মা সা, যা পার্থপুত্রং বহু মন্ডতে, যা চ পার্থপুত্রং বিনোদয়ন্তী আশা-
নিবন্ধনং জাতা জীবলোকস্য ।

প্রসিদ্ধঃ, তত্র পূর্ব পতিব্রতা মাং চরিত্রদোষারোপেণ পরিত্যক্তবানিতি তদুভয়মপি মম ভাগ্য-
দোষাত্ তব চুষ্ণমিব জাতম্, ইদানীন্তু অশ্বমেধানুষ্ঠানায় মমৈব প্রতিমূর্ত্যৈ রাশ্রয়াৎ যথাযথ-
भावयाहितम् अनुरुपमानकारित्वञ्चेत्युभयमपि सम्यगेव रक्षितमिति भावः । अस्मै इति
श्रीरसेन्यां भाषायां विष्णुशृङ्खलसूचकमव्ययं संस्कृते तु तदुभयसूचकौ काव्यभावाद्दोशब्दे-
नानुवादः कृतः इदानीं सीताप्रतिकृत्यवलम्बनसमये, परित्यागेन चरित्रदोषारोपात्
निर्वासनेन या लज्जा सैव शल्यं शङ्कुः, तत् उत्तखातम् उत्तोलितम् । दुष्टतया मुख्यस्य
अयाह्यत्वे तत्प्रतिनिधिरपि याह्यलासम्भवः, तेन अश्वमेदानुष्ठानाय पवित्रत्वात् मत्प्रतिमूर्त्ति-
ग्रहणेन ममापि पवित्रत्वं स्थिरীकृतमिति भावः ।

(চ) রাম ইতি । তত্রাপি, বাস্তুবিকসীতায়া অলাভেন গত্যন্তরাभावात् हिरण्ययां
तत्प्रतिकृतावपि वाष्पदिग्धम् अश्रुस्फीतं चक्षुर्विनोदयामि आनन्दयामि हिरण्ययीं सीता-
प्रतिकृतिं पश्यन्नानन्दमनुभवामीत्यर्थः । अत्र “अस्ति चेदानीमश्वमेधाय सहधर्मचारिणी मे
हिरण्ययी सीतायाः प्रतिकृतिरित्येकं वाक्यं “तत्रापि तावद्वाष्पदिग्धं चक्षुर्विनोदयामि”
इति द्वितीयम्, तदुभयमपि रामेण क्रमेणैवीक्ष्यते, किन्तु मध्ये मध्ये यथास्थानं यथा-
सङ्गतञ्च सीतावाक्यसन्निवेशवशात् चमत्कारातिशयं पुष्पाति, तथा भागीरथीवरप्रभावात्
सीतावाक्यं रामो न शृणोति अथ च तादृक् सन्निवेशवशात् सीतारामयोरयं परस्परालाप-
इव प्रतिभातीति महाकविना निबद्धमिदं स्थानमतीव मनोहरमिति भाव्यम् ।

(ঙ) সীতা । (নিবাসত্যাগের সহিত, অশ্রুপাতপূর্বক) আর্ধ্যপুত্র !
আপনি এখন আপনি হইয়াছেন । আর্ধ্যপুত্র, এখন আমার পরিত্যাগ-
নিবন্ধন লজ্জাশল্য উদ্ধার করিয়াছেন ।

(চ) রাম । তাহাতেই অশ্রুস্ফীত নয়নকে আনন্দিত করি ।

তমসা। (সম্মিতস্নেহাস্ত্ৰং পরিষ্বজ্য) অয়ি বহুসে!
এবমাत्मा স্তূয়তে (জ)।

সীতা। (সলজ্জমঘোমুখী স্বগতম্) পরিহসিদ্ধি মম্ব-
দৌ তমসাএ (ম্)।

(ম্) পরিহসিতাষ্মি ভগবত্যা তমসয়া।

(ক) সীতৌ। সা হিরণ্ময়ী সীতায়াঃ প্রতিকৃতিঃ ধন্যা পুণ্যবতী। যা হিরণ্ময়ী সীতায়াঃ প্রতিকৃতি আৰ্য্যপুৰুষেণ বহু মন্যতে সমাদ্রিযতে যশ্চ সঙ্ঘধৰ্ম্মচারিণীকরণাদিতি ভাবঃ। বিনোদয়ন্তী আনন্দয়ন্তী সতী জীবলীকস্য প্রাণিজগতঃ আশানিবন্ধনং রামস্য গৃহাবস্থিতৌ যা আশা তস্য রচণহেতুর্জাতা। আৰ্য্যাবিযোগদুঃখেন রামস্য বানপ্রস্থাব-লম্বনসম্ভাবনৈব লোকানামাধিক্যেন জাতা, কিন্তু সম্ভ্রতি যশ্চ সঙ্ঘধৰ্ম্মচরণায় হিরণ্ময়ী সীতাপ্রতিকৃতি কৃত্বা তামেব সতৃণনয়নঃ পশুদ্রাশ্বসিতৌতি সৈব রামস্য মহান্ সান্বনো-পায়', সূতরামধুনা গৃহে তিষ্ঠন্ রাজ্যং পালয়িষ্যতীতি সা হিরণ্ময়ীসীতাপ্রতিকৃতিরেক লোকানামাশাষ্টাপনহেতুরিতি ভাবঃ।

নিবধ্যতেঽনেনসি নিবন্ধনং ক্রাণং তস্য বিধিত্বৈঽপি "উদ্যৈশ্যবিধিত্যৌকদ্যৈশ্যবচনল-মাখ্যাতস্ব" ইতি বচনাত্ জাতিত্বস্য স্কীলম্। তত্র আখ্যাতস্য প্রধানক্রিয়ায়া ইত্যর্থঃ।

(জ) তমসৌ। ধন্যেত্যাদিসীতাৱাক্যশ্রবণজাতকৌতুকাৎ স্মিতমৌষড়াশ্বম্, সীতায়াঃ কন্যাখ্যানপাতিত্বাৎ স্নেহ', হন্ত। স্বয়ং তাড়গাদরয়োগ্যেয়ং সীতা অধুনা প্রতিকৃত্যাদর-মাত্রাদানন্দতৌতি শীকাদস্বং তৈ' সঙ্ঘ। পরিষ্বজ্য আলিঙ্গ্য। এবম্ অনয়া স্বকীয়-প্রতিমূর্ত্তি'প্রশংসয়া আত্ম স্বা স্তূয়তে প্রশংস্যতে। প্রতিবিশ্বপ্রশংসয়া বিশ্বপ্রশংসা অন্তএব সিদ্ধি'তি প্রকারান্তরেণ আত্মপ্রশংসা ক্রিয়তে ইতি ভাবঃ।

(ছ) সীতা। সে ধনু ; যাহাকে আৰ্য্যপুত্র আদর করেন এবং যে আৰ্য্যপুত্রকে আশ্রয় করতঃ, জীবলোকের আশার রক্ষক হইয়াছে।

(জ) তমসা। (ঐবং হাত, স্নেহ ও অশ্রুপাতের সহিত গীতাকে আলিঙ্গন করিয়া) বৎসে! এইভাবে নিজের প্রশংসা করিতেছ।

वासन्तो । महानयं व्यतिकरोऽस्माकं प्रसादः । गमनं
प्रति पुनर्यथा कार्यहानिर्न भवति तथास्ताम् (१) (ज) ।

सीता । पङ्क्तिं दापिं मे वासन्दौ संवृत्ता (ट) ।

तमसा । वत्से ! एहि, गच्छावः (ठ) ।

(ट) प्रतिकूला इदानीं मे वासन्तौ संवृत्ता ।

(झ) सीतेति । आत्मप्रशंसा लज्जाकारणमेवेति सलज्जमित्युक्तम् । परिहसिता
उपहसितास्मि । कथमन्यथा आत्मा म्रियते इत्युच्येति भावः ।

(ज) सासन्तीति । तमसासीतयावकाशवशात् 'अस्ति चेदानीं'मित्यादिराम-
वाक्यस्य च तादृशकरणीयोत्तराभावात् 'तदनुजानीहि मां गमनाय' इत्यस्य उत्तरमाह
महानित्यादि । अयं व्यतिकरः सम्मेलनम् अस्माकं सम्बन्धे महान् प्रसादः अनुग्रहः,
त्वं यत् स्वयमागत्य अस्माभिः सह मिलितः तदेवास्मान् प्रति महान्तमनुग्रहं कृतवानित्यर्थः
पुनः किन्तु गमनं प्रति निजराजधानीगमनविषये, यथा येन प्रकारेण कृतेत्यर्थः कार्य-
हानि कर्तव्यव्यवहितिर्न भवति, तथा स प्रकार आस्ता भवतु । गन्तुमिच्छा चेहर्षते तदा
गन्तुमर्हसि तस्मात्माकं न कापि बाधास्तीति भावः ।

(ट) सीतेति । प्रतिकूला विरोधिनी । आर्यपुत्रप्रस्थानानुमतिदानेन अधिककालं
यावदार्यपुत्रदर्शने विघ्नकरणादिति भावः । एतेन रामदर्शने सीताया अतीव बलवतीच्छा
व्यन्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

(व) गीता । (लज्जाव सञ्चित अधोमुखी इत्यादिभिरङ्गैः) भगवती तमसा
आमाकं परिहासं कविलनम् ।

(७) वासन्ती । 'अपनाव एते माम्मनन, आमादेव पक्षे गुरुतर
अनुग्रहः ; किन्तु यात्राके कार्यहानि नाह्य, आपनाव गमनाव विषये ताहा
ठुक् ।

(ट) सीता । एतेन वासन्ती आमाव प्रतिकूल इत्याह ।

(१) तद्यास्तु इति पाठान्तरम् ।

সীতা । (সকষ্টম্) এবং করেছ (ঙ) ।

তমসা । কথং বা গম্যতে, যস্যাস্তব (ঙ) ।

প্রত্যুপসংস্রব দয়িত তৃষ্ণাদীর্ঘস্য চক্ষুঃ ।

মর্ম্মচ্ছ্বেদপরৈর্যত্নৈরাকর্ষণং ন সমাপ্যতে ॥৪৬॥

(ঙ) এবং কৃষ্ণঃ ।

(ঙ) তমসেতি । গচ্ছাব্ধাং ভাগীরথীপদান্তিকমিতি শিষ্যঃ ।

(ঙ) সীতেতি । এবং ভাগীরথীপদসমীপগমনমিত্যর্থঃ । ইদানীমেব আর্থ্যপুংসঃ
প্রতিষ্ঠত ইতি তদন্ত্যকরণীয়াভাবাদিতি ভাবঃ । দারুণদুঃখেন সীতায়া উক্তিরিয়ম্ ।

(ঙ) তমসেতি । কথং কেন প্রকারেণ, গম্যতে ত্বয়েতি শিষ্যঃ । ইদানীং তব গমন-
মতীত্বদুঃখকরমিতি ভাবঃ । তৎকারণমাহ যস্মাস্তবতি ।

প্রত্যুপসংস্রব ইতি । দয়িত প্রিয়ে রামভদ্রদেহে ইত্যর্থঃ । প্রত্যুপসংস্রব বহুমূল-
সংস্রবোক্ত্যর্থঃ, তথা তৃষ্ণয়া বলবর্দ্ধনাকাঙ্ক্ষয়া দীর্ঘস্য বিশালীভূতস্য যস্মাস্তব চক্ষুঃ । মর্ম্ম-
চ্ছ্বেদপরৈঃ হৃদয়বিদারকৈরিত্যর্থঃ যত্নৈঃ আকর্ষণপ্রবর্ত্তিভিঃ । আকর্ষণং রামদর্শনাদাকর্ষণং ন
সমাপ্যতে ন বিরম্যতে, অद्याপি গমনপ্রযত্নৈশ্চতুরাক্ষযতে, চক্ষুস্ত দর্শনং বিচায়ে ন প্রতি-
নিবর্ত্তিতুমিচ্ছতীত্যর্থঃ । বলবর্দ্ধনাকাঙ্ক্ষয়া বিশালীভূতং তব চক্ষুঃ রামভদ্রদেহে বহু-
মূলমিব জাতং সুতরাম্ এতাৱতা কালেনাপি তস্ম্যাকর্ষণং ন সম্পূর্ণং তদাকর্ষণে চ ক্রিয়মাণং
তব হৃদয়ং বিদীর্ঘ্যত ইৱেতি সরলার্থঃ । এতাৱতা কালেনাপি তব চক্ষুঃস্থলির্ন জাতৈত-
ধুনাপি সম্পৃঙ্খং দর্শনং বর্ত্তত ইত্যতো গমনং তব মহাদুঃখকরমিতি ভাবঃ ।

অত্র বাচ্যা ভাবাভিমানিনী ক্রিয়োত্প্রেক্ষালঙ্কারঃ ।

পথ্যাবল্লভং বচনম্ ॥৪৬॥

(ঙ) তমসা । বৎসে! আইস, আমার কাছে ।

(ঙ) সীতা । (কষ্টের সহিত) উঠাই করি ।

(ঙ) তমসা । কি প্রকারেই বা বাই ? যে তোমার—

নয়ন, প্রিয়তম আমার দেহে যেন রোপিত হইয়া পড়িয়াছে এবং দর্শন-

সীতা । নমো নমো পূৰ্ব্বপুৰুষজনিদদ'সনাণাং অজ্ঞাত-
চরণকমলাণাং । (ইতি 'মূৰ্চ্ছ'তি) (ণ) ।

তমসা । বত্সে ! সমাশ্বসিহি সমাশ্বসিহি ।

সীতা । (সমাশ্বস্য) কিমশ্চির' বা মেহন্তরেণ পূৰ্ণিমা-
চন্দ্রস্য দ'সনাং (ত) ।

(খ) নমো নমঃ পূৰ্ব্বপুৰুষজনিতদর্শনানামার্য্যপুত্রচরণকমলানাম্ ।

(ং) কিমশ্চির' বা মেঘান্তরেণ পূৰ্ণিমাচন্দ্রস্য দর্শনম্ ।

(খ) সীতেনি । পূৰ্ব্বৈঃ পূৰ্ব্বকৃতৈঃ পুণ্যৈর্জ'নিত' দর্শন' সাধাত্কারো যेषাং তেষাং
তথোক্তানাম্ । চরণানি কমলানি পদ্মানীষ তেষাম্ । অথ "চতুর্থ্যে ষষ্ঠী"তি সূত্রেণ
নমঃশব্দযোগে প্রসজ্যমানচতুর্থ্যে ষষ্ঠী । অনুবাদে মূলানুকপশব্দপ্রয়োগস্য বৌচিত্র্যাত
তথাপি ষষ্ঠীই প্রযুক্তা । গুরুত্বাৎ বহুবচনম্ । লমোপসালঙ্কারঃ । অসাধারণপূৰ্ব্বকৃত-
পুণ্যে নৈব এতদর্শনং জাতমিতি ভক্ত্যতিশয়েন নমস্কৃত্য তাড়শপৰপুণ্যভাবস্যেব বিশেষসম্ভবা-
দধ্মিন্ জন্মানি পুনর্দর্শনসম্ভবমেवेতি মন্যমানা সীতা শোকাবিগাৎ মূৰ্চ্ছ'তীতি বীধ্যম্ ।

(ত) সীতেনি । সমাশ্বস্য চৈতন্য' লভ্যেত্যর্থঃ, ব্রবীতীতি শ্রবঃ । অঙ্কো । নাটকাদাবিব
লোকেঽপি যদি মূৰ্চ্ছারোগস্য সমাশ্বসিহীতি প্রয়োগ এব তত্চণাত্ প্রতিকারকারী ভবেত্,
তদা মদ্বীয়াংসমায়াসমসংস্থধনব্যয়দ্বানঙ্কীকৃত্য যাবজ্জনো মূৰ্চ্ছ'তি তাবদেব সমাশ্বসিহীতি
ব্রূয়াত্, সপদি রোগী চৈতন্য' লভেত, প্রচুরতরঙ্গমত্কারঃ দ্রষ্টৃণামুত্পদেত । কথং
মমার্য্যপুত্রচরণকমলদর্শন' চিরমেব ন স্যাदिति পশ্ব' মনসি ক্লত্বা পশ্বান্তর' ভাষণা
লালসায় দীর্ঘ হইয়া গিয়াছে ; সূতরাং মূৰ্ছাপীড়াজনক চেষ্টা, উহার আকর্ষণ
শেষ করিতে পারিতেছে না ॥৪৬॥

(৭) সীতা । পূৰ্ব্ব পুণ্যেই যাটার দর্শন ঘটাইয়াছে, আর্য্যপুত্রের সেই
চরণকমল উদ্দেশে বার বার নমস্কার করি । (এই বলিয়া মূৰ্চ্ছিত হইয়া
পড়িলেন ।)

তমসা । বত্সে ! আশ্বস্ত হও, আশ্বস্ত হও ।

तमसा । अहो ! संविधानकम् (थ) ।

एको रसः करुण एव निमित्तभेदा-

द्भिन्नः पृथक् पृथग्विवाश्रयते विवर्त्तान् ।

आवर्त्त-वुद्वुद-तरङ्गमयान् विकारा-

नम्भो यथा, सलिलमेव तु तत् समग्रम् (१) ॥४७॥

व्यनक्ति कियदिति । मेघान्तरेण मेघान्तर्धानेन मेघस्यापसरणेनेति यावत् पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शनं कियच्चिरं कियन्तं बहुकालं व्याप्य सम्भवेत् अपि तु बहुकालं व्याप्य न भवेदित्यर्थः । पुनरपि मेघाच्छादनादिति भावः ।

अत्र समादप्रस्तुतात् बहुकालपूर्णिमाचन्द्रदर्शनासम्भवात् समस्य प्रस्तुतस्य बहुकालार्थ-पुत्रचरणकमलदर्शनासम्भवस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रश्नं सालङ्कारः अर्थापत्त्या सङ्कीर्णः ।

“अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिर्भेदादर्थे” इत्याद्यमरः ।

(थ) तमसीति । अहो आश्चर्यं संविधानकं सृष्टिः, विधातुः सृष्टिरसंख्यप्रकारत्वात् अतीवविचित्रा इत्यर्थः ।

सम्यग्विधानं संविधानकम्, अज्ञाने कप्रत्ययः ।

सृष्टिवैचित्र्यमेवाह एक इति । एक एव करुणी रसः सीताविषयको रामस्य शोक इत्यर्थः, निमित्तभेदात् कारणवेषम्यात् आलम्बनीभूतायाः सीतायाः व्यवहारपार्थक्यादित्यर्थः भिन्नः सन् पृथक् पृथक् विवर्त्तान् भिन्नभिन्नपरिणामान् आश्रयत इव वास्तविकपक्षे तु स एक एव करुणी रस इति । यथा नम्भो जलम् आवर्त्तौ जलधमिः (घोला) वुद्वुदो जलस्फोटः (वडवडि) तरङ्ग ऊर्ध्वः (डेउ) तन्मयान् तत्स्वरूपान् विकारान् परिणामान् आश्रयते, तं कित्तु तत् आवर्त्तादिकं समग्रं समस्तं वस्तु सलिलमेव तत् जलमेव । यथा

(उ) जीता । (आश्चर्य इहेशा) मोघत अपसरणे कत कानहे वा पूर्णिमाच्छिव दर्शनेन सृष्टिरे ?

(थ) तमसा । विधातार सृष्टि आश्चर्या ।

(१) हि तत् समस्तम् इति पाठान्तरम् ।

রামঃ । অথি বিমানরাজ ! ইত ইতঃ (দ) ।

একমেব জলম্, কেনচিত্ পদার্থেন বৈরোধে সতি আবর্তরূপপরিণামম্ অম্ব্যন্তরী বায়ু-
প্রবেশে সতি দুদ্বদাকাশরাসম্, পৃষ্ঠতী বায়োরাসাতিন তরঙ্গতাং ভজতে ; তথা রামস্য
সীতাবিষয়ক এক এব শ্লোকঃ সীতায়া ব্যবধানৈ বিধাদরূপেণ, মূচ্ছানন্তরস্যর্শে হর্ষরূপেণ,
স্মৃতিরূপেণ, স্তম্ভরূপেণ, ধৃতিরূপেণ চ পরিণামতে ইতি সরলার্থঃ । অতএব বিধাতুঃ
সৃষ্টিরতীষবিচিত্রং ইতি ভাবঃ । সীতারামযৌরবস্থাং বিলীক্য তমসায়াঃ স্বগত-
বদালীচনেয়ম্ ।

অত্র শ্রীতী উপমালাঙ্কারঃ বাচ্যাক্রিয়ত্প্রেচ্ছয়া সংজ্ঞীয়তে । অত্র, করুণী রস
ইত্যুক্তাবপি ন রসস্য স্বশব্দীকৃতিদোষঃ তাড়শ্লোকিৎ বিনা অভিপ্রেতার্থস্য বোধযিতুমশক্য-
ত্বাৎ, শ্লোক ইত্যুক্তাবপি ন নিস্কারঃ “স্থায়িসম্ভারিণীরপি” ইত্যনেন স্থায়িভাবস্য
স্বশব্দীকৃতিদোষপ্রসঙ্গাত্ । অনুভাবমুখিনে কথনে ত্ অভিপ্রেতার্থাবোধনাদিতি সুধীभि-
র্বিভাবনীয়ম্ । কিন্তু অম্বী যথা ইত্যনেন প্রকম্য সলিলমেব ইত্যুক্তঃ “এবমুক্তী
মন্নিমুখ্যৈ রাবণঃ প্রলভাষত” ইতি দর্পণোদাহৃতবত্ প্রকমমভঙ্গদোষঃ, অপি চ, পুনঃ
সলিলশব্দোপাদানাত্ পুনরুক্ততা দোষশ্চ, তেন ‘অম্বী যথা, সকলমেব তু তত্তদেব’ ইতি পাঠেন
তদ্বীষদ্বয়ং নিরসনীয়ম্ ।

করুণরসলক্ষণাদিকমনুসন্ধেয়ম্, বসন্ততিলকা বচনমিতি সংক্ষেপঃ ॥৪৩॥

(দ) রাম ইতি । সকলব্যমিয়ানানাং মধ্যে পৃথকস্য প্রাধান্যাত্ বিমানরাজ ইত্যুক্তান্ ।
ইত ইতঃ অস্মিন্নস্মিন্ পথি ত্বয়া গন্তব্যমিতি শিষ্যঃ । বীক্ষায়া বিব্রুতিঃ । গন্তব্যদেশঃ
প্রতি গমনবেগমুত্পাদয়িতুং রামেণ পৃথকস্য আরোহীচ্ছানুরূপগামিত্বেন সচেতনপদার্থ-
গুণ্যত্বাত্ সচেতনং প্রতীয তং প্রতি আদেশঃ কৃত ইতি প্রথিতব্যম্ ।

অত্র জিজ্ঞাস্যতে, প্রাচীনার্থবিজ্ঞাননৈপুণ্যসমবজ্ঞানানা ইদানীন্তনাঃ কেচন সম্যগ্জ্ঞান্ভাঃ

এক করুণ রসই, কারণত্মদে ভিন্ন হইয়া, পৃথক্ পৃথক্ পরিণাম অবলম্বন
করিতেছে ; যেমন জল, আবর্ত (ঘোলা), বুদবুদ (জলের ফোঁফোঁ) এবং
তরঙ্গরূপ বিকার প্রাপ্ত হইয়া থাকে ; কিন্তু বাস্তবিকপক্ষে সে সমস্তই
জল ॥৪৭॥

(इति सर्वे उत्तिष्ठन्ति) (ध) ।

(तमसावासन्धौ सीतारामौ प्रति) [न] ।

अवनिरमरसिन्धुः सार्द्धमस्मद्विधाभिः

स च कुलपतिराद्यश्वन्दसां यः प्रयोक्ता ।

स च मुनिरनुयातारुन्धतीको वशिष्ठ-

स्त्वयि [१] वितरतु भद्रं भूयसे मङ्गलाय ॥४८॥

भारतीयविज्ञानोन्नतिप्रमाणीभूतं पुराणादिवचनं प्रक्षिप्तं मन्यमाना ये पाश्चात्यविज्ञान-
गौरवगर्वेण गर्जन्ति, हन्त ! ते किमिदमपि रामवाक्यं प्रक्षिप्तं मन्यन्ते ?

(ध) इतीति । उत्तिष्ठन्ति स्वस्वगतव्यस्थानगमनाद्येत्यर्थः ।

(न) तमसेति । तमसा सीतां प्रति, वासन्ती रामं प्रतीति यथासंख्येनान्वयः ।

अवनिरिति । अवनिः पृथिवी, अमरसिन्धुर्गङ्गा, अस्मद्विधाभिः अस्मादृशीभिः
किञ्चिन्माहात्म्यावतीभिरिति भावः देवताभिः सार्द्धं सह विद्यमानेति शेषः, तथा य आद्यः
प्रथमः श्वन्दसां वेदोक्तातिरिक्तश्वन्दसां प्रयोक्ता अवतारयिता, स कुलपतिः दशसहस्रमुनीनाम्
अन्नदानेन परिपालनपूर्वकमध्यापयिता मुनिर्वाल्मीकिः, तथा अनुयाता धर्माचरणाय
अनुगता अरुन्धती यस्य स तथोक्तः, स मुनिर्वशिष्ठश्च भूयसे प्रचुराय मङ्गलाय जगतः
शुभाय त्वयि सीतायां रामे च भद्रं कल्याणं वितरतु ददातु । राज्ञो मङ्गले सति तदधीनं
जगती मङ्गलमप्यवश्यमेव भवतीति भावः ।

अथ एकथा वितरत्विति क्रियया बहूनामप्रस्तुतानामवन्धादीनां कर्तृतया सम्बन्धात्
तुल्ययोगितालङ्कारः ।

“अस्मद्वनिर्मेदिनी मङ्गी” इत्यमरः । अमराणां देवानां सिन्धुर्देवी सा सुरसरिद-
गङ्गा इत्यर्थः । “सिन्धुर्देवा मङ्गानदे” इति धरणिः ।

(न) राम । विमानराज ! एहे दिक् एहे दिक् ८८ ।

(ध) (मङ्गलैर्गौत्रोत्थान कर्त्तुमेन ।)

(न) तन्मया गौत्रात् अति एवं वासन्ती रामेभ्यः अति ।

(१) तव इति पाठभेदः ।

[ইতি নিष्ক্ৰান্তাঃ সৰ্বে]

ইতি ক্ৰায়া নাম তৃতীয়োঙ্কঃ (প) ।

কুলপতিমাহুঃ সাম্প্ৰদায়িকাঃ—

“মুনীনাং দশসাহস্ৰং যোঃশ্রদানাদিপ্ৰেযণাৎ ।

অধ্যাপয়তি বিপ্রর্ষিঃ স বৈ কুলপতিঃ স্মৃতঃ ॥”

আদৌ ভব আয়ঃ অপি চ যদৃশ্যাৎ “নাবস্তার্থ্য” ইत्याদিদা আদিশব্দাদয়ঃ । মালিনী
ব্রহ্মত্ম ॥৪৮॥

(প) ইতীতি । ক্ৰায়ায়া ইব রামেণাস্যষ্টমভিলক্ষ্যমাণায়াঃ সীতায়া ঘটনাবলী-
নিবন্ধনাদস্ত্যাক্ষ ক্রায়েতি নাম কৃতং ভবভূতিনেতি বোধ্যম্ । তত্র ক্ৰায়া নাম ক্রায়েত্বেন
প্রকাশ্যঃ, নান্না ক্রায়েত্বর্থঃ ।

“নাম প্রকাশ্যসম্ব্যাক্রোধোপগমকৃতসনে” ইত্যমরঃ ।

অভিমানশকুললী চতুর্থাঙ্ক ইবাস্মিদ্ধুত্তররামচরিতেঃপি তৃতীয়াঙ্কীঃশ্রমসীতীবচন-
কারীতি সমুদ্রবোধয়ন্তি কাব্যরসিকাঃ ।

ইতি মহামহোপাধ্যায়-মহাকবি-ভারতচাৰ্য্য-

শ্রীহরিদাসসিদ্ধান্তবাগীশমহাচার্য্যবিরচিতায়া-

মুত্তররামচরিতটীকায়াং সর্বার্থবোধিনীসমাখ্যায়াং

তৃতীয়াঙ্কবিবরণং সমাপ্তম্ ॥০॥

আমাদের গ্রায় ব্যক্তির সহিত পৃথিবী ও গঙ্গা এবং যিনি ছন্দের প্রথম
প্রয়োগকারী, সেই কুলপতি বাব্বীকি, আর অরুন্ধতীদেবীর সহিত সেই
মহর্ষি বশিষ্ঠ, জগতের প্রচুর মঙ্গলের জন্ম, তোমার প্রতি (আপনার প্রতি),
মঙ্গল দান করুন ॥৪৮॥

(ইহার পর সকলে চলিয়া গেলেন ।)

(প) ছায়ানামে তৃতীয় অঙ্ক সমাপ্ত । ০॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

—:०:—

[ततः प्रविशतस्तापसौ]

एकः । सौधातके ! दृश्यतामद्य भूयिष्ठसन्निधापितातिथि-
जनस्य समधिकारम्बरमणोयता भगवतो वाल्मीकेराश्रमपदस्य ।
तथाहि—[क]

नोवारौदनमण्डमुष्णमधुरं सद्यःप्रसूताप्रिया-
पौतादभ्यधिकं [१] तपोवनमृगः पर्याप्तमाचामति ।
गन्धेन स्फुरता मनागनुसृतो भक्तस्य सर्पिष्मतः
कर्कन्ध्रं फलमिश्रशाकपचनामोदः परिस्तीर्यते ॥१॥

(क) एक इति । भूयिष्ठं यथा स्यात्तथा बाहुल्येनेत्यर्थः सन्निधापिताः निमन्त्रणादिना
समुपस्थापिता आनीता इति यावत् अतिथिजनाः आगन्तुकलोका यस्मिन् तस्य तथोक्तस्य,
आश्रमपदस्य विशेषणमेतत् । आश्रम एव पदं स्थानं तस्य, समधिकेन प्रचुरतरेण आरम्भेण
आतिथ्यसम्पादनार्थमायोजनेन रमणीयता सौन्दर्यं दृश्यताम् । केचित् द्रव्याग्रासादयन्ति,
केचित् पचन्ति, केचिदागतानभ्यर्थयितुमितस्ततो धावन्ति इत्यादिना महती हुलहुल्लिका
वर्त्तत इत्यर्थः । समधिकारम्भं समर्थयति तथाहीति ।

“पदं व्यवसिति-त्राण-स्थानलक्ष्याङ्गि-वस्तुषु” इत्यमरः ।

तदनन्तरं दूईटी तपस्वीर प्रवेश ।

(क) एकटी । सौधातकि ! अधिकसंख्यक अतिथि उपस्थित करा
हईग्राहे ; ताहातेई अश्वि आश्रमजन छनितेहे ; ताई आश्रम भगवान्
वाल्मीकिर आश्रमैर सौन्दर्या देख । घेहेतु—

(१) अत्यधिकमिति पाठान्तरम् । अत्यधिकमिति क्वचित् पाठः ।

সুধাতুরপলং পুমানিতি সৌধাতকি: “সুধাতুরকণ্ঠ” ইতি সুধাতুশব্দাদকণ্ঠ্‌চকারাদিভ্ ।
 নীবারৌদনেতি । তপোবনম্ভগ: আশ্রমহরিণ: সুতরামেব প্রচুরলোকমধ্যে’পি নির্ভয়-
 প্রচার ইতি ব্যব্যতি । সখ্য: অচিরং প্রসূতা সন্তানং প্রসূতবতী, অতএব নিতরাং পিপাসার্তা
 ইতি ভাব:, তথা প্রিয়থা নিজভার্য্যা পীতাৎ আপিপাসানিহতে: নিপীতাদিত্যর্থ: অম্ব্যধিকম্
 অতিরিচ্যমানম্ অবশিষ্টমিতি যাবত্‌ ত্‌স্মৈ মধুরস্ব সুস্বাদু চ নীবারৌদনস্য ত্‌স্মৈ ত্‌স্মৈ
 মণ্ডং পর্যাশ্রিতং যথেষ্টং যথা স্যাত্তথা আচামতি প্রিবতি । এতেন বহুলোকভোজনায়
 প্রচুরান্নপাকান্মণ্ডস্যপি প্রাচুৰ্য্যং ব্যব্যতি । সর্পি’মত: চুতাক্তস্য ভক্তস্য ভক্তস্য স্কুরতা
 প্রসূততা গম্ভেণ সৌরভেণ মনাক্‌ অলপং যথা স্যাত্তথা অনুসৃত: অনুগত: সংযুক্ত ইত্যর্থ:
 কর্কটফলৈ: বদরীফলৈ: মিশ্রা: যুক্তা যৈ শাকা বাসুকাদয়: তেষাং পচনাৎ পাকাদুচ্যিত
 ইত্যর্থ: আশ্রিত: গম্ভ: পরিস্ফুট্যন্তি সর্বসৌ ব্যাপ্তৌ ভবতীত্যর্থ: । অতএব সমধিকারম্
 ইতি প্রত্যেতম্‌ইতি ভাব: ।

অথ স্তম্ভগীষ্মকর্তৃকপর্যাশ্রিতমণ্ডপানেন নানাসৌরভপ্রকাশিন চ কার্য্যেণ কারণভূত:
 পাকাদিসমধিকারম্: প্রতীয়ত ইতি পর্যাশ্রিতমলঙ্কার: ।

“ত্‌স্মৈ ত্‌স্মৈ নীবারা” ইত্যমর: । উড়ীধান ইতি বঙ্কভাষা, তিনী ইতি হিন্দীভাষা ।)
 (মণ্ড—(মাড় ফেন ইতি বঙ্কভাষা ।) “কামং প্রকামং পর্যাশ্রিতম্‌ ।” “কিচ্চিদীষ্মন্নানা-
 গল্যে ।” “মিষ্টা স্ত্রী ভক্তমন্মোদনোদনোদনো স দৌধিবি: ।” “কর্কটফলৈ: বদরী ফলৈ: কীলী” ইতি
 চামর: । সর্পি’মদভক্তং (পীলাচ ইতি প্রসিদ্ধম্‌ ।)

সখ্য: প্রসূতা চাষৌ প্রিয়া চেতি সখ্য: প্রসূতাপ্রিয়া “পুং বদ্র প্রিয়াদৌ” ইতি ক্রমদীঘরস্বান্ন
 পুং বদ্রাব: । কলাপমতে’পি প্রিয়াশব্দস্য পূরণ্যাদ্যন্বগতত্বান্ন পুং বদ্রাব: ।

শ্রাদ্‌ লবিক্রীড়িতং ভটম্‌ ॥১॥

উড়ীধানের তণ্ডুল পাক করা হইতেছে, সেই অল্পের উষ্ণ ও স্বস্বাদু
 মণ্ড (মাড়) নির্গত হইতেছে ; গন্ধই সন্তানপ্রসবকারিণী হরিণী সেই মণ্ড
 পান করিলে পর বাহা অতিরিক্ত থাকিতেছে, তাহা অপোবনের হরিণ
 পর্যাপ্তরূপে পান করিতেছে, আর বদরীফলযুক্ত শাক পাকের সৌরভ,

সীধা । ‘আশ্বদ’ অণজ্ঞাঅকারণং সবিষেসমভূদ’ অজ্ঞ
জিষ্মকূচ্চাণং [১] [খ] ।

প্রথমঃ । [বিহস্য] অপূর্বঃ কোঃপি তে बहुमानहेतुर्गुरुषु
সৌধাতকে ! [গ]

(খ) আগতমনধ্যায়কারণং সবিশেষভূতমদ্য জীর্ণকূচ্চানাং ।

(খ) সৌধেতি । প্রথমতাপসেন সৌধাতক ইতি সম্বোধ্য নাম্না পরিচায়িতত্বাত্
দ্বিতীয় ইত্যনুজ্ঞা সৌধাতকীতিনাম্না নির্দেশং কুর্বন্ “একদেশেন সমুদাযী গম্যত” ইতি
ন্যায়াত্ সৌধেতিমাত্রং কবিরূক্তবান্ । অদ্য জীর্ণকূচ্চানাং পক্শশ্রুণ্যাম্ অতিবৃদ্ধানামিত্যর্থঃ
আগতম্ আগমনং সবিশেষভূতং নিতান্তমিত্যর্থঃ অনধ্যায়কারণং পাঠনিব্বর্ত্তিহেতুঃ জাতমিতি
শেষঃ । यस्य कस्यचिदतिथेरागमने कश्चित् कश्चिद्वदवसरे यत्किमपि अध्येतुमर्हति
किन्त्वद्य वृद्धानामागमनान्तेषां तत्त्वावधानार्थं सर्वदैवं व्ययतया सर्वस्थैव सर्वश्रेयाध्यायी न
भवेदिति ज्ञापनाय सविशेषमित्युक्तम् । वृद्धानामित्यনभिधाय জীর্ণকূচ্চানামিত্যুক্তঃ
সৌপদ্বাসেয়মুক্তিরিতি প্রতীয়তে ।

“কৃষ্মস্বলী ভুবোমধ্যে কঠিনশ্লশ্বকৈতবে” ইতি মেদিনী ।

আগতমিতি ভাবে ক্তঃ ।

(গ) প্রথম ইতি । সৌধাতকে ! গুরুষু মাননীয়েষু অধ্যাগতেষু তে তব बहुमानस्य
आदरस्य हेतुः कारणम् ‘आश्वद’ इत्यादि पूर्ववचनमित्यর্থঃ কোঃপি অনির্বচনীয়ঃ অপূর্বঃ
অদ্ভুতঃ । মাননীয়ানামসমক্ষে কেনচিত্ বিশিষ্টশব্দেन सम्मानप्रदर्शनमेव समादरकारणं

চারিদিকে ব্যাপ্ত হইতেছে এবং ঘৃতসংযুক্ত অবশ্যই পক্ অগ্নের (পোলাউর)
সৌরভ অন্ন অন্ন বাহির হইয়া, পূর্বোক্ত সৌরভের অন্তর্গত করিতেছে ॥১॥

(খ) সৌধাতকে । আজ পক্শশ্রুদিগের আগমন, বিশেষ অনধ্যায়ের
কারণ হইয়া দাঁড়াইয়াছে ।

(১) সাশ্বদ’ অণীঅপিআরাণী জিষ্মকূচ্চাণং অণজ্ঞাঅকারণং ইতি পাঠান্বয়ঃ ।

मूढा । भो भाण्डाग्रण ! किं नामधेयो एसो महन्तस्मी
त्यविरसत्यस्स (१) धुरन्धरो अज्ज अदिधो आग्रदो ? (घ)

भाण्डायनः । धिक् प्रहसनम् । नन्वयमृथमृङ्गाग्रमा-
दरुन्धतीपुरस्कृतान् महाराजदशरथस्य दारानधिष्ठाय भगवान्
वशिष्ठः प्राप्तस्तत् किमेवं प्रलपसि (ङ) ।

(घ) भो भाण्डायन ! किं नामधेय एष महन्तः स्थाविरसार्थस्य धुरन्धरोऽयं
अतिथिरागतः ।

स्यात्, तव तु जौर्णकुर्क्षानामित्यनेन परिहासः, अतएव न सङ्गच्छत इति भावः ।
अभ्यागतस्य गुरुत्वमाह अग्रिः—

“गुरुरग्रिर्जिजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।

पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राभ्यागती गुरुः ॥”

(घ) सौधेति । महती विशालस्य बहुख्यानव्यापकस्येत्यर्थः स्थाविरसार्थस्य ब्रह्मवर्गस्य
धुरन्धरः भारवाही श्रेष्ठ इत्यर्थः, किं नामधेयः किं नामकः । अत्र श्रेष्ठ इत्येवमनुक्ता
धुरन्धर इत्युक्तेरुपहासप्रतीतिः धुरन्धरशब्दस्य भारवाहिनि श्रौगिकत्वात् ब्रह्मत्वेन दुर्बले च
तदसम्भवादिति बोध्यम् ।

(ङ) भाण्डायन इति । सौधातकिना ‘भो भाण्डाग्रण’ इति सम्बोधनेन नाम्नः
परिचायितत्वात् पूर्ववत् ‘एकः’ ‘प्रथमः’ इत्यनुक्ता भाण्डायन इत्युक्तम् । प्रहसनम् उपहासं
धिक् निन्दामौल्यर्थः । कथमित्याह नन्वित्यादि । नन्विति सम्बोधने । अरुन्धती
पुरस्कृता अथवर्त्तिनी येषां तान्, दारान् भार्याः, अधिष्ठाय आश्रित्य नेता भूत्वेत्यर्थः ।

(ग) अथमं तपस्वी । (शश्व कत्रिशा) जौधातकि ! शुरुक्कनदिगेर
अति तोमार् एठे सम्मानमृक वाक्य, अनिर्ख्यनीय आश्चर्य ।

(घ) जौधातकि । भाण्डायन ! विशाल वृक्षगणेर धुरक्कन इहेशा
(मर्दर इहेशा) एहे ये अतिथि आज्ज आगिस्साहेन, उइशर नाम कि ?

(१) इत्थिआसत्यस्स इति पाठान्तरम् ।

সৌধা । হুং বসিষ্টা (চ) ।

ভাণ্ডা । অথকিম্ (ছ) ।

সৌধা । মএ উষা জাণিৎ, বগ্ধো বা বিম্রো বা এসোত্তি (জ) ।

(চ) হুং বসিষ্টাঃ ।

(জ) ময়া পুনর্জাতম্, ব্যাঞ্জী বা বকী বা এষ ইতি ।

গ্রামে বসতিতঃ । বসত্যাত্, কিং কথম্, এবম্ অনেন প্রকারেণ প্রচক্ষতি উপহাসসূচকং
বাक्यं বক্ষ্যমীত্যর্থঃ । সর্বমানুষস্য বসিষ্টস্য উপহাসকরণং তবাতীবানুচিতমতএব
নিন্দামৌলি ভাবঃ ।

(চ) সৌধিতি । হুমিতি প্রস্তুতকমব্যয়ম্ । বসিষ্টঃ কিস্মিত্যর্থঃ ।

“হুং স্যাৎ প্রস্তুতকর্থে”রিত্যজয়ঃ ।

(ছ) ভাণ্ডেতি । অথকিমিত্যেকং সম্মতিজ্ঞাপনর্থমব্যয়ম্ । ‘হুঁ’ ইতি বঙ্কভাষা,
‘বীরক্যা’ ইতি হিন্দীভাষা ।

(জ) সৌধিতি । পুনঃকিন্তু, জ্ঞাতং মতম্ । এষ আগতঃ । বকঃ কুর্কুরাকার-
ব্যাপ্রবিশেষঃ । ‘কেন্দুয়া বাঘ’ ইতি ‘ঘীঘ’ ইতি চ বঙ্কভাষা, ‘হুঙ্কার’ ইতি হিন্দীভাষা ।
পক্ষিপঙ্কলবর্ণকেশ-সমস্তবহুতরীমাঠতসর্বশরীরত্বং প্রথমং সংশয়স্য কারণম্ । কিন্তু
আকারবৈষম্যেণ মনুষ্যানিষয়েপি ব্যাপ্রবকসংশয়প্রকাশাত্ সৌপহাস্যসৌক্যিরিয়ম্ ।

“কৌকলীহাস্যমৌ বকঃ” ইত্যমরঃ ।

(ঙ) ভাণ্ডায়ন । উপহাস ভাল নহে । ভগবান্ বসিষ্ঠদেব অরুন্ধতীকে
অগ্রে করিয়া, তৎপশ্চাৎ মহারাজ দশরথের ভাৰ্য্যাদিগকে লইয়া, স্বাশ্বশৃঙ্গের
আশ্রম হইতে এই আসিয়াছেন ; তা, কি প্রলাপ বঞ্চিতছ ! ।

(চ) সৌধাতকি । হু, বসিষ্ট ! ।

(ছ) ভাণ্ডায়ন । হুঁ ।

(জ) সৌধাতকি । আমি কিহু মনে করিয়াছিলাম যে, এ একটা বাঘ
বা একটা ঘোষ (কেন্দুয়া বাঘ) ।

भाण्डा । आः, किमुक्तं भवति ? (भ)

सौधा । तेन परावडिदेण ज्जेव सा वराइआ कल्लाणिआ मडमडाइदा (१) (ज) ।

भाण्डा । समांसो मधुपर्क इत्यान्नायं बहुमन्यमानाः
त्रैत्रियायाभ्यागनाय वत्सतरीं महोच्चं वा मञ्जजं वा निर्व-
पन्ति गृहमेधिनः, तं हि धर्मसूत्रकाराः समामनन्ति (२) (ट) ।

(ज). तेन परापतितेनैव सा वराकिका कल्याणिका मडमडायिता ।

(भ) भाण्डेति । आ इति कीपसूचकमव्ययम् । उक्तं त्वयेति शेषः । ब्रह्मर्षिं
वशिष्ठं प्रति नैतादृशं वाच्यमिति भावः ।

(ज) सौधेति । संशयस्य द्वितीयं कारणं निर्दिशति तेनेत्यादि । यस्मात्
परापतितेनैव उपस्थितेनैव न तु किञ्चिद्विलम्बोत्येवशब्दार्थः । वराकिका क्षुद्रत्वेन
आत्मरक्षणासामर्थ्यात् शोच्या, कल्याणिका कल्याणकेति कृतनामधेया मडमडायिता
मडमड इति शब्देन चर्चिता । अतएव व्याघ्रादिवत् रामाद्यावतदेहत्वात् सहस्रैव
वत्सतरीभक्षणञ्च व्याघ्रवक्तया संशयो मे नासङ्गत इति भावः ।

“वराकः । शोचनीयः ।” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

अस्थिचर्वणेन यः शब्द उत्पद्यते तस्यानुकरणं ‘मडमड’ इति शब्दः, तस्मात्
“अव्यक्तानुकरण” इत्यादिना ङाच् प्रत्ययान्तात् “डाच् लोहितदिभ्यश्च” इत्यादिः, ततः
कर्म्मणि क्तः ।

(ट) भाण्डेति । गृहमेधिनी गृहस्थाः, मांसिन सह इति समांसो मधुपर्कः

(अ) भाण्डा । आः, वला हठेतेहे कि ?

(ए) सौधा । त्विनि उपस्थित हईयाई, सेई स्त्रुय कन्याणीके
(कन्याणीनामे बाछुवटाके) “मड मड” करिया चर्कण करियाछेन ।

(१) जेण परावडिदेण ज्जेव सा वराकविला कल्लाणी मडमडाइदा इति
पाठान्तरम् । (२) इति हि धर्मसूत्रकारा इति पाठान्तरम् ।

पूजोपचारविशेषः प्रदेय इति शेषः, इति इत्यानुपूर्विकम् आम्नायं वेदं वेदवाक्यमित्यर्थः बहुमन्यमानाः महाप्रमाणत्वेन समाद्रियमाणाः सन्तः श्रोत्रियाय वेदविद्यादिसम्पन्नाय ब्राह्मणाय अभ्यागताय अतिथये सन्ति वत्सतरौम् अत्यल्पवयस्कां गोवत्साम्, वा अथवा, महीचं महावृषभम्, वा किंवा, महाजं महान्तं छागं निर्वपन्ति ददति । ननु “समांसी मधुपर्क” इति श्रुत्या देवायैव ‘समांसी मधुपर्क’ दातव्य इत्युच्यते तत्कथं श्रोत्रियाय स दीयत इत्याह तं हीति । हि यस्मात् धर्मसूत्रकाराः धर्मशास्त्राणां स्मृतिशास्त्राणां प्रणेतारः सन्वाद्यः, तं श्रोत्रियाभ्यागसम्प्रदानकं वत्सतर्या महीचस्य महाजस्य वा निर्वापं समासनन्ति ब्रुवन्ति । अतएव “समांसी मधुपर्क” इति श्रुतेः तदनुवादरूपस्मृतिदर्शनात् पितृदेवताऽतिथिसम्प्रदानकसमांसमधुपर्कदानपरत्वमेव बोध्यम्, अतएव वशिष्ठेन मधुपर्क-सम्पृक्तमांसं भक्षितमिति दीषाभावात् कथमुपहास इति भावः ।

मधुपर्कं सक्तः कालिकापुराणे—

“दधि सर्पिर्जलं चौद्रं मितैतामिस्तु पञ्चभिः ।

प्रीच्यते मधुपर्कस्तु सर्वदेवौघतृष्टये ॥”

श्रोत्रियमाह देवलः—“एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा ।

षट्कर्म्मनिरती विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥”

आतिथ्ये पयुहिं समाह स्मृतिः—“पितृदेवातिथिपूजायां पयुं हिं स्यात् ।”

मनुश्च—“मधुपर्कं च यज्ञे च पितृदेवतकर्म्मणि ।

अथैव च पयुं हिं स्यात् नान्यथेत्यब्रवीन्मनुः ॥”

तत्रापि गोमांसदानमाह वशिष्ठः—“अथापि ब्राह्मणाय राजन्याय वा अभ्यागताय वत्सतरौ वा महीचं वा महाजं वा पचेदेवमस्यातिथ्यं कुर्वन्ति ।”

कलियुगे तु मधुपर्कं पयुहिंसा निषिद्धा । तथा च सहाहृतस्त्वष्टं वृहन्नारदीय-

पुराणम्—

“देवरेण मृतोत्पत्तिर्मधुपर्कं पशोर्वधः ।

मांसादनं तथा याज्ञे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥

* * *

इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥”

सौधा । भो ! णिगिहीदोसि (ठ) ।

भाण्डा । कथमिव (ड) ।

सौधा । जेण आअदेसु वसिठ्ठमिस्से सु वच्छदरी विससिदा,
अज्ज एव्व पच्चागदस्स राएसिणो जणअस्स भअवदा वम्भीएणवि
दहिमहुहिं एव्व णिव्वत्तिदो महुवक्को, वच्छदरी उण विस-
ज्जिदा (ठ) ।

(ठ) भो ! निगृहीतोऽसि ।

(ड) येन आगतेषु वशिष्ठमित्रेषु वत्सतरो विशसिता, अद्यैव प्रत्यागतस्य राजर्षे-
र्जनकस्य भगवता वात्सीकिनापि दधिमधुभिरेव निर्वर्त्तिती मधुपर्कः, वत्सतरी
पुनर्विस्मृष्टा ।

“मांसादनं गोमहिषादे”रिति श्वातः, अतएव तद्वक्षणमपि निषिद्धम् । आस्त्रायते
अभ्यस्यते धर्मो यस्मात् स आस्त्रायः “इडाभ्याश्चे”ति चष । गृहेदारैर्मेषान्ते सङ्गच्छन्त
इति गृहमेधिनः गृहस्थाः ।

“श्रुतिः स्त्री वेद आस्त्राय” इत्यमरः । “गृहमेधी । गृहस्थ” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ठ) सौधेति । निगृहीतोऽसि पराजितोऽसि मयेति शेषः ।

(ड) भाण्डेति । कथमिव ‘केमन धारा’ इति वङ्गभाषा ।

(ठ) सोधेति । आत्मना वाक्यविचारी सामान्यत उक्तं भाण्डायनपराजयं विशेषेण
समर्थयति येनेति । येन हेतुना । वशिष्ठमित्रेषु ब्रह्मर्षिष्वेष्ठेषु वशिष्ठेषु । विशसिता
व्यापादिता मधुपर्कार्थमिति शेषः । किन्तु अद्यैव न तु दिनान्तरे इत्येवमवधार्यः,

(ट) भाण्डायन । “मातृसुर सहित मधुपर्क दिवे” एहे वेदवाक्येन
विशेष आदर करिया गृहहर्गण, अर्थागत श्रोत्रिय ब्राह्मणके कुल गकर
बाहूर किंवा बृह९ वृष अथवा बृह९ छांगल दिया थाकेन । येहेतु, मनुप्रभृति
धर्मशास्त्रकारगण सेहेरूप दान धर्मशान्ने बलिग्राहेन ।

(ठ) सौधातकि । ओह ! तूमि पराजित हहेले ।

(ड) भाण्डायन । कि रकम ?

‘**भाण्डा । अनिवृत्तमांसानामेवं कल्पमृषयो मन्थन्ते,**
निवृत्तमांसस्तु तत्रभवान् जनकः (ण) ।

দিনান্তরে বিশ্বরণসম্ভাবনা স্যাৎ কিন্তু নাহ তথ্যেতি ভাবঃ । প্রত্যাগতস্য উপস্থিতস্য ।
বাল্মীকিনাপি অনভিষ্টজনে সূর্যক্শাস্ত্রার্থাবধারণাভাবাত্ বৈষম্যমপি ঘটেত, কিন্তু
অভ্যন্তরীণে ন সূর্যক্শাস্ত্রবিদা বাল্মীকিনাপীতি অপিশব্দার্থঃ । নির্বর্তিতঃ নিষাদিতঃ ।
পুনঃ কিন্তু, বিসৃষ্টা মধুপকর্কাত্ পরিত্যক্তা । “সমাংসো মধুপকর্ক” ইতি শ্রুত্যানুসারেণ যদি
মধুপকর্কং বশিষ্ঠায় বত্‌সতরী দত্তা ভবেৎ তদা জনকায়াপি সা দত্তা স্যাৎ, কিন্তু স্বয়ং
বাল্মীকিনে ব তদদানাত্ সা শ্রুতিনীতিষিষ্যেতি ত্বং ময়া পরাজিতোঽস্মীতি ভাবঃ । উত্তর-
পদে মিশ্রশব্দস্য ঐচ্ছার্থত্বং শব্দকল্যদ্রমে দ্রষ্টব্যম্ ।

বিশসিত্যেতি “শস্তু হিঁসাতা”মিত্যস্য প্রয়োগঃ । জনকস্যেতি সম্বন্ধমাत्रে ষষ্ঠী ।
দধিমধুভিরিতি বহুবচনেন ব্রতসংগ্ৰহঃ । তথা চ মনুস্মৃতিস্বত্বতয়াপি মধুপকর্কত্বমাচ্চ
তত্ত্বসারধৃতং বচনম্—

“স্বাণ্যং দধিমধুমিশ্রং মধুপকর্কং বিদুর্বুধা ।”

(খ) ভাণ্ডেতি । ন নিবৃত্তং মাংসং মাংসভোজনং যेषাং তেষাম্ অনিবৃত্তমাংসানাং
মাংসভোজিনাং জনানামিত্যর্থঃ সম্বন্ধে এবং কল্যং মধুপকর্কং মাংসদানবিধিম্, মন্থন্তে
“সমাংসো মধুপকর্ক” ইতি শ্রুতিং শ্রুত্যান্তরেণ মাংসভোজিনী মাংসদাননিষেধাত্ মাংসভোজি-
সম্প্রদানপরতয়ৈবাবধারণ্যন্বীত্যর্থঃ । ত কিন্তু তত্রভবান্ পূজ্যঃ জনকঃ নিবৃত্তমাংসঃ
মাংসভোজনং পরিত্যক্তবানিত্যর্থঃ । অতএব মাংসভোজিনে বশিষ্ঠায় মধুপকর্কং মাংসং দত্তম্,
নিরামিষাশিনে জনকায় ত কেবলাণ্যদধিমধুভিরেব মধুপকর্কং দত্তা ইতি ন “সমাংসো
মধুপকর্ক” ইতি শ্রুতেরতিষিষ্মপরত্বং ন বা বশিষ্ঠজনকাভ্যাং মাংসদানাদানযৌলব
কাচিৎপ্রাপ্তিরস্মীতি নাহ ত্বয়া শাস্ত্রবিচারে পরাজিতোঽস্মীতি ভাবঃ ।

(ঙ) সৌধাতকি । যেহেতু, বশিষ্ঠ আসিলে, গোবৎস হত্যা করা
হইল ; কিন্তু অচ্যুত রাজার জনক আসিয়াছেন, তাঁহার জন্ত ভগবান্
বাল্মীকিই দধি ও মধুদ্বারাও মধুপকর্ক সম্পাদন করিয়াছেন ; কিন্তু গোবৎস
ছাড়িয়া দিয়াছেন ।

सौधा । किं निमित्तं ? (त)

भाण्डा । स तदैव सीतादेव्यास्तादृशं दैवदुर्विपाकमुपश्रुत्य
वैखानसः संवृत्तः, तथास्य कतिपये संवत्सराश्चन्द्रद्वीपतपोवने
तपस्तप्यमानस्य (थ) ।

(त) किं निमित्तम् ?

भोजनाय मधुपर्कादौ दत्तस्य मांसस्याभोजने मनुना दोषाभिधानात् वशिष्ठेन मधुपर्के
दत्तं मांसं धृक्तम् । तथा च मनुः—

“नियुक्तस्तु यथान्वायं यो मांसं नास्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सन्भवानेकविंशतिम् ॥

न मांसभक्षणे दीषी न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥”

जनकस्तु वैखानसनिग्रहवान् इति निराभिषाशी । तथा च यमः—

“भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सकृदब्राह्मणकाम्यया ।

दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे च विवर्जयेत् ॥”

(त) सौवेति । किं निमित्तं जनको निवृत्तमांस इत्यर्थः । किं निमित्तमिति
निवृत्तक्रियाविशेषणम् ।

(थ) भाण्डेति । स जनकः, तदैव निर्वासनाव्यवहितपरकाल एव, तादृशम्
अतिदारुणमित्यर्थः । दैवस्य अदृष्टस्य दुर्विपाकं दृष्टपरिणामं वने निर्वासनमित्यर्थः,
उपश्रुत्य लोकपरस्परया आकर्ण्य वैखानसः वानप्रस्थः । चन्द्रद्वीपतपोवने चन्द्रद्वीपाख्यस्य
कस्यचित् स्थानस्य कस्मिंश्चिदायमे तथा वैखानसकृपेण तपस्तप्यमानस्य तपस्यां कुर्वतः,
अस्य जनकस्य कतिपये संवत्सराः कियन्तो वत्सराः अतीता इति शेषः ।

(ग) भाण्डान । गौडवा मांस खर्जन करेन नाहे ; (अर्थात् मांस
भक्षण करेन) ठौहादेर जन्म श्रमिवा एहेद्राण कर्तवा (मांस दान कर्तवा) मने
करेन ; किन्तु महाराज जनक मांस त्याग करिशाहेन ।

(ङ) सौधातकि । किं निमित्त (मांस त्याग करिशाहेन) ?

সৌধা । তদৌ কিং তি আশ্রদৌ ? (দ)

মাণ্ডা । চিরন্তনপ্রিয়সুহৃদং প্রাচেতসং দ্রষ্টুম্ (ধ) ।

সৌধা । অবি অজ্ঞ সম্বন্ধিণীহি' সম' সংবৃত্তং মে দংসণং
ণবতি ? (ন)

(দ) ততঃ কিমিত্যাগতঃ ?

(ন) অপি অয় সম্বন্ধিনীभिঃ সম' সংবৃত্তমস्य दर्शनं न वेति ?

দেবমাহ যাজ্ঞবল্ক্যঃ—“তব দেবমভিব্যক্তং পৌরুষং পৌর্বাংদেহিকম্ ।” পূর্বজন্মকৃতং
পাপং পুণ্যং বা ইহ জন্মনি अभिव्यक्तं ফলজননীন্যমুখীভূতং সত্ দেবমিতি কথ্যত ইত্যর্থঃ ।

“বানপ্রস্থৌ বৈত্বানসৌঃসুহৃদঃ” ইতি বিকাণ্ডশেষঃ ।

তত্র বানপ্রস্থৌ দ্বিবিধঃ, পচমানকৌঃপচমানকস্য ; তত্র জনকঃ অপচমানকঃ
মাংসাদিবর্জনাত । তথা চৈকাদশীতত্বপ্ৰতীকৌঃপ্রায়নবচনম্—

“বানপ্রস্থানামমাংসপ্ৰতীকীনা”মিত্যাदि ।

(দ) সৌধেতি । কিং কস্ম্যাহে তৌ ; ততস্মাস্মাৎ চন্দ্রদ্বীপতপোবনাদিত্যর্থঃ ।

(ধ) মাণ্ডেতি । চিরন্তনঃ বহুকালীনঃ প্রিয়সুহৃদ প্রিয়মগ্নঃ তং প্রাচেতসং
বান্দীকিম্ । চিরং ভব ইতি চিরন্তনঃ “সায়ং চির”মিত্যাदिना तनत् ।

(ন) সৌধেতি । অপিশব্দঃ প্রশ্নে । সম্বন্ধিনীभिঃ বৈবাহিকীभिঃ কৌশল্যাदिभिঃ
সম' সহ, অস्य জনকস্য, दर्शनं সাঙ্গানকারঃ ।

(গ) ভাণ্ডায়ন । তিনি (জনক), সীতাদেবীর সেটরূপ দৈবত্ববিপাক
অনিয়া। তখনই বানপ্রস্থাশ্রমী হইয়াছেন এবং চন্দ্রদ্বীপতপোবনে তপস্বী
করিতেছিলেন, এষ্ট অবস্থায় তাঁহার কায়ক বৎসর গিয়াছে ।

(দ) সৌধাতকি । সেখান হইতে আসিলেন কেন ?

(ধ) ভাণ্ডায়ন ; বহুকালের প্রিয়সুহৃদ বান্দীকিকে দেখিতে ।

(ন) সৌধাতকি । আজ বেড়াইনদের গতিত ইহার দেখা হইয়াছে
কি না ?

भाण्डा । सम्प्रत्येव भगवता वशिष्ठेन देव्याः कौशल्यायां
महाकाशं भगवत्यरुन्धतीं प्रहिता, यत् स्वयमुपेत्य वैदेही द्रष्टव्य
इति वक्तुम् (प) ।

सौधा । जधा एदे त्यविरा परप्परमिलिता, तधा अह्मे वि
वटुकेहिं समं मिलिअ अणज्झाअमहंसवं खेलन्ता सम्भावेह्य ।
(इति परिक्रामतः) (फ) ।

(फ) यथा एते स्वविराः परस्परमिलिताः, तथा वयमपि वटुकैः समं मिलित्वा
अनध्यायमहोत्सवं खेलन्तः सम्भावयामः ।

(प) भाण्डेति । स्वयम् आत्मना, न तु केनचित् प्रतिनिधिनेत्यर्थः । तथात्वे
यत्र समादरशोकानां लाघवप्रतीतिः स्यादिति भावः । उपेत्य गत्वा वैदेहिः विदेह-
देशाधिपतिर्जनकः, द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः, इति वक्तुं सम्प्रत्येव न तु पूर्वमित्यर्थः ।
प्रहिता प्रेरिता । अतएव इदानीमपि जनकस्य कौशल्यादिभिः सह साक्षात्कारी न जातः,
किन्तु सम्भवत इतः परं भविष्यतीति भावः ।

(फ) सौधेति । स्वविरा इडाः जनकवशिष्ठादयः । वटुकैः अपरापरबालकैः ।
अनध्याये पात्रनिषेधदिवसे चिरमनुष्ठितो यो महोत्सवः सहानन्दकरव्यापारः तम्, खेलन्तः
खेलान् कुर्वन्तः सम्भावयामः सम्मानयामः, अस्मिन्ननध्यायदिवसे चिरानुष्ठितखिलाकूपं महोत्स-
मवं कुर्याम इत्यर्थः । क्वाता हि अनध्यायदिवसागमे ब्रह्मानन्दमनुभवन्ति । परिक्रामतः,
वैधातकिभाण्डायनौ गन्तुं पादविलेपं कुरुत इत्यर्थः ।

“बालकी मानवी बालः किशोरी वटुरित्यपि” इति शब्दरत्नावली ।

वटुक इति अल्पार्थे कप्रत्ययः ।

(प) भाण्डायन । “निजे उपस्थित इहेया जनकेर सहित देखा
करिबे” एते कथा बलिबारे जगु भगवान् वशिष्ठदेव एधनई भगवती
अरुन्धतीके कोशल्यादेवीर निकट पाठाहेयाहेन ।

(फ) सौधातकि । एहे वृक्षगण धेमन परम्पर मिलित इहेयाहेन,

भाण्डा । तदयं ब्रह्मवादी पुराणराजर्षिर्जनकः प्राचेतस-
वशिष्ठावुपास्य सम्प्रत्याश्रमवह्निर्ब्रह्ममूलमधितिष्ठति ; य एषः—(ब)

हृदि नित्यानुषक्तेन सीताशोकेन तप्यते ।

अन्तःप्रसृतदहनो (१) ज्वलन्निव (२) वनस्पतिः ॥२॥

(ब) भाण्डेति । स चासी अयञ्चेति तदयं सोऽयमित्यर्थः । ब्रह्मवादी वेदवक्ता,
पुराणः प्राचीनः, राजा सन् ऋषिः राजर्षिः । प्राचेतसवशिष्ठौ वाङ्मीकिवशिष्ठौ उपास्य
साक्षात्कारालापादिना सन्तोष्येत्यर्थः । य एष इत्यस्य श्रीकश्यपस्यत इत्यनेनान्वयः ।
“वेदस्तत्त्व” तपोब्रह्म” इत्यमरः ।

ब्रह্মমূলমিতি “সাধারীঃধিঃশীঃসংস্থাঃ প্রৌঃ” ইত্যনেন অধিকরণস্য কর্ম্মত্বম্ ।

हृदीति । अन्तरभ्यन्तरे प्रसृतः परिव्याप्तः दहनो वह्निर्यस्य स तथोक्तः, अतएव ज्वलन्
दीप्यमानो वनस्पतिः शमीवृक्ष इव य एष जनकः हृदि चित्ते नित्यानुषक्तेन चिरावस्थितेन
सततमनुभूयमानेनेत्यर्थः सीतायाः शोकेन निर्वासनदुःखिनेत्यर्थः तप्यते सन्तापमनुभवन्ति ।

अथ श्रौत्युपमानाङ्कारः । तथा साधारणवनस्पतीनामभ्यन्तरे वह्निसम्भवी नास्त्येव किन्तु
वनस्पतिविशेषस्य शमीरूपस्यैव, तेन विशेषे वक्तव्ये साधारणस्मीकृत्वात् विशेषे अवशिष्याख्य-
दीषः, स च “ज्वलन्निव शमीद्रुमः” इति पाठेन समाधेयः ।

पथ्यावक्तॱ ब्रহ্মম্ ॥२॥

আমবাও মেঠেরূপ অগ্নাশ্র বাজকদেব সঙ্গে মিলিত হইয়া, খেলা করতঃ,
অনধায়মহোৎসবের সম্মাননা করিব । (ইহার পর উভয়ে পাদাঙ্গুপ করিতে
লাগিল ।)

(ব) ভাণ্ডায়ন । সেই বেদবক্তা প্রাচীন রাজর্ষি জনক বাঙ্গীকি ও
বশিষ্ঠের সেবা করিয়া, অথবা আশ্রমেব বাণিরে ব্রহ্মমূলে এষ্ট অবস্থান
করিতেছেন ; যে ঠিনি—

(১) অন্তঃপ্রদীপদহন ইতি পাঠান্তরম্ । (২) জরন্নিবেতি পাঠভেদঃ ।

(इति निष्क्रान्ती) । (भ)

विष्कम्भकः । (म)

(ततः प्रविशति जनकः)

जनकः अपत्ये यत्ताट्टग्दुरितमभवत्तेन महता

विषक्तस्तीव्रेण व्रणितहृदयेन व्यथयता ।

पटुधारावाही नव इव चिरेणापि हि न मे

निकृन्तन् मर्माणि क्रकच इव मन्युर्विरमति ॥३॥

(भ) इतीति । निष्क्रान्ती, सौधातकिभाण्डायनौ रङ्गालयादिति शेषः ।

(म) विष्केति । विष्कम्भकलक्षणादिकमुक्तम् । मध्यमपादाभ्यां सौधातकिभाण्डा-
यनाभ्यामधिकुमाराभ्यां प्रयोजितत्वात् अयं शुद्धो विष्कम्भकः । तथा च साहित्यदर्पणः—

“मध्येन मध्यमाभ्यां वा पादाभ्यां समयोजितः शुद्धः स्यात्—”

अत्र “स तदैव सीतादेव्यास्तादृशं दैतद्विपाकमुपश्रुत्य वैखानसः संवृत्तः” इत्यादिना
“नन्वयस्यशृङ्गायमा”दित्यादिना च वृत्तकथांशानां निदर्शनम्, तथा “समपत्येव भगवता
वशिष्टेन” इत्यादिना वर्त्तिष्यमाणकथांशानाञ्च निदर्शनं बोध्यम् ।

अपत्य इति । अपत्ये सन्तानरूपायां सीतायां ताट्टक् अतिदारुणं यत् दुरितं पापं
पूर्वपापजनितनिर्वासनदुःखमित्यर्थः । अभवत्, महता विशालेन, तीव्रेण तीक्ष्णेन,
व्रणितं चतं हृदयं वक्षो यस्मान् तेन, व्यथयता पीडयता तेन दुरितेन सीताया निर्वासन-
दुःखेनेत्यर्थः विषक्तः हृदये गाढं निहितः. पटुः विदारणसमर्थः धारया अविच्छिन्नप्रवाहेण
निश्चितायभागेन च वहति प्रचरतीति धारावाही सर्वदावस्थितः, शितधारस्तेत्यर्थः, तथा
चिरेणापि कालेन बहुकालेनासीतेनापीत्यर्थः । नव इव प्रतिदिनं नूतन इव मे मम

बाजार अञ्चले अग्नि नाशु छह, मसपामान सेठे ब्राह्मण काय मरुदाई
रुपये अवस्थित गीतार शोक मसपु छडेछेछन ॥२॥

(ड) (इतार पर उठये चनिया गेल ।)

(ग) विस्फुल्लक ।

‘কষ্টম্, এবং নাম জরসা দুঃখে ন চ দুরাসদে ন ভূয়ঃ পরাক-
সান্তপনপ্রভৃতিভিস্তপোভিরাত্তরসধাতুরনুপযুজ্যমানো (১)

মন্য : সীতাশোক, ক্রকচ ইব করপবমিব (করাত ইতি यस্য বক্তৃভাষা) মন্যমাণি হৃদয়-
সম্বিস্থানানি নিক্রান্তন্ হিন্টন্ বিদায়ন্নিত্যর্থঃ নহি নৈব বিরমতি নির্বাণং গচ্ছতি ।
সর্বস্যপি পদার্থস্য কালেন লীপসম্ভবেঃপি সীতাশোকৌঃস্যম্ ইদানীমপি প্রতিদিনং নূতন
ইব সন্ সাং দৃষ্টীতি ভাবঃ ।

অথ পূর্ণোপমালঙ্কারঃ । তথা নব ইবেতি ভাবাভিমামিনী বাচ্যা গৃহীতপ্রেম্বা চ,
ইত্যনয়োরজ্জ্বাভাভে ন সঙ্করঃ । হিংশব্দ এবার্থে তস্য চ নজা অন্বয়ঃ, তেন ন নিরর্থকতা-
দৌষঃ । নজসমভিয্যাহারাস্ত ন অক্রমতাদৌষোঃপি ।

“ক্রকচৌস্বরী করপবম্ ।” “মন্যুর্দৈন্যে ক্রতৌ ক্রধি” ইতি চামরঃ ।

ব্রণ’ সম্ভ্রাসীঃস্ব্যেতি ব্রণিতং তারকাদিত্বাদিতচ্ । চিরৈণল্যব্যয়ং ততোঃপবগার্থে
জাতায়াস্তুতীয়ায়া “অব্যয়াস্তু”তি লোপঃ ।

শিখরিণী বচম্ ॥২॥

(য) কষ্টমিত্যাদি । কষ্টম্ অর্হা দুঃখমিত্যর্থঃ, কষ্টমিত্যুচ্চার্য নিশ্চিস্তমিতি
বৌধ্যম্ । দারুণং দুঃখমিদমিতি ভাবঃ । এব নাম এবম্বূতেন সুস্পষ্টেনৈত্বর্থঃ, জরসা
বার্হকেন, দুরাসদে ন দুঃসহে ন চ সীতাশোকজনিতেনৈত্বর্থঃ, ভূয়ঃ পুনরপি পরাকৌ
দ্বাদশাঙ্গীপবাসমাধ্যো ব্রতবিশেষঃ সান্তপনং দ্বাদশাঙ্গী ব্রতবিশেষঃ, পরাকসান্তপনে প্রভৃতি

(তদনন্তর জনকের প্রবণ ।)

জনক । সন্তান সীতার সেটরূপ যে নির্ভ্রাসনদুঃখ হইয়াছিল ; বিশাল,
ভীত, হৃদয়ের ক্ষতজনক ও বেদনা উৎপাদক সেট দুঃখে আমার যে শোক
জন্মাইয়াছে, তাহা হৃদয় বিদারণ করিতে সমর্থ হইতেছে, নিরবচ্ছিন্নভাবে
চলিতেছে, বহুকাল গেলেও নূতন বলিয়া বোধ হইতেছে এবং করাতের ত্রায়
মণ্যস্থান ছেদকরতও বিরত হইতেছে না । ৩॥

(১) অনবশম্ ইতি পাঠান্তরম্ ।

নাহ্যাপি মে দগ্ধদেহঃ পততি । অম্বতামিস্ত্রা হ্যসূর্যা নাম তে
লোকাস্তেভ্যঃ প্রতিবিধীয়ন্তে য আত্মঘাতিন ইত্যেবমৃষ্যো
মন্যন্তে । অনেকসংবত্সগতিক্রমেঽপি চ প্রতিচ্ছণপরিভাবনা
স্পষ্টনির্ভাসঃ (১) প্রত্যয় ইব দারুণো ন মে দুঃখসংবেগঃ

আদী যেষাং তৈঃ, তদাভিব্যক্তিগৈর্নানাবিধব্রতীপবাসাদিভিরিত্যর্থঃ আত্মা গৃহীতা; শ্রীষিতা
ইত্যর্থঃ রসধাতবঃ দেহস্থাঃ দ্রবপদার্থা রসাঃ সান্দাদ্যশ্চ ধাবতা যস্য স তথাক্তঃ,
অনুপযুজ্যমানঃ অনুপযুক্তঃ সৌণ্ডর্যলত্বাৎ সর্বস্বিন্নেব রাব্যশাসনপরিভ্রমণাদিব্যাপারি
অসমর্থ ইত্যর্থঃ । দগ্ধো দগ্ধবদসাগঃ দেহী ন পততি ন নশ্যতি । অবিরতমেব দারুণ-
দুঃখমনুभवति মমেদানৌ মরণম্বে য়ে ইতি ভাবঃ ।

ননু তর্হি আত্মহত্যেব ক্রিয়তামিত্যাহ অম্বত্যাডি । হি যস্মাত্ যি জনা আত্মঘাতিনী
भवन्तीति शेषः, तेष्वी जनेभ्यः, अम्वम् अम्वङ्करणं तामिस्रम् अम्वकारसमृद्धी येषु ते,
असूर्याः सूर्यालीकशून्याः सर्वप्रकारालीकरहिता इत्यर्थः, नाम असूर्या इति नाम्ना
प्रकाशिता इत्यर्थः, ते प्रसिद्धाः, लोकाः स्थानानि, प्रतिविधीयन्ते निर्दिश्यन्ते विधावन्ति
शेदः । अतएवात्महत्यापि कर्तुं न शक्यत इति भावः ।

अहী ! किञ्चिन् प्रतीक्ष्यताम्, कालेन सर्वस्यैव ज्ञात् तवपि शीकक्ष्यो भविष्यतीत्याहुः
अनेकेत्यादि । प्रतिच्छण परिभावनया सीताचिन्तया स्पष्टः व्यक्तः निर्भासः प्रकाशो यस्य

(১) হায় কি কষ্ট ! এইরূপ বাদক্য এবং দুঃসহ দুঃখ, আবার পরাক
ও সাঙ্কপনপ্রভৃতি তপশী, আমার দেহের সমস্ত রস ও ধাতু শুকাইয়া
ফেলিয়াছে ; তাহাতে এই দেহ, সকল কার্যেই অক্ষমযুক্ত হইয়া পড়িয়াছে ;
তথাপি এই পোড়া দেহ, আজও ধ্বংসপ্রাপ্ত হইতেছে না । বাহ্যিক
আত্মঘাতী হয়, বিধাতা তাহাদের জন্ত সূর্যালোকশূন্য অন্ধতামিশ্রনামে
প্রসিদ্ধ নরক নির্দিষ্ট করেন । ঋষিরা এইরূপ মনে করেন । অনেক
বৎসর অতীত হইলেও, আমরা সেট শোকেব আবেগ, চিন্তামাজেই প্রত্যেক

(১) প্রতিচ্ছণপরিভাবনয়া স্পষ্টনির্ভাস ইতি পাঠমেদঃ ।

प्रशाम्यति । अयि मातर्देवयजनसम्भवे देवि सोते ! ईदृश्रस्ते
निर्भाणभागः परिणतः, येन लज्जया स्वच्छन्दमाक्रन्दितुमपि
न शक्यते । हा हा पुत्रि ! (य)

स तथोक्तः, प्रत्यय इव नूतन इव प्रतीयमान इत्यर्थः । प्रशाम्यति नश्यति । अतः
कालेनापि अस्य श्लोकस्य चयाशा सूदूरपराहृतैवेति भावः ।

ईदृश एवम्प्रकारः, कुत्सितापवादेन निर्वासनादरण्ये एकाकिन्याः शीचनीयमरणान्वित
इत्यर्थः, ते तव निर्वाणभागः सृष्टेरंशः जीवनशेषभाग इति तात्पर्यम् । येन तादृश-
परिणामेन हेतुना । स्वच्छन्दम् इच्छानुरूपम्, आक्रन्दितुं रोक्नुतम् । चरितदीषाप-
वादेन निर्वासिताया निमित्तं रोदने तत्सङ्गानुभूतिप्रकाशनं दुश्चरितप्रशयदानप्रकाशात्
महती निन्दा स्यादिति भावः ।

“गुणं रागे द्रवे रस” इत्यमरः । “धातुः स्वादसरक्तादा” वित्यजयः । “प्रत्ययोऽभिनवो
नव्यः ।” “अभिप्रायश्चन्द आशय” इति चामरः ।

तमिस्त्राणामिदं वन्दमिति तामिस्वम् अन्वकारममूढः “तस्येद”मित्यण् । तेभ्य इति
तादर्थ्यं चतुर्थी ।

पराकत्रतमाह मनुः—“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमर्भोजनम् ।

पराकी नाम कृच्छ्रायं सर्वपापपनादनः ॥”

सान्तपनमाह याज्ञवल्क्यः—“कुशोदकञ्च गङ्गाक्षीरं दधि मूत्रं शङ्खदधृतम् ।

प्राश्यापरिऽङ्गपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरन् ॥”

“वैधक्लेशस्तप” इति प्रायश्चित्ततत्त्वादौ स्मार्त्ताभिप्रायः ।

आत्मघातिनां गाढान्वकारावतामुर्यनामकनरकप्राप्तिकृता वाजसनेयसंहितायाम् ।

यथा—

“असूर्या नाम ते लोका अन्वेन तमसावृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिः कृन्ति ये के चात्महन्ता जनाः ॥”

अनेन अस्पष्टरूपेण प्रकाशित इहेते श्लोके अत्र नूतनेन त्रायं जीवनं हर्षेण,
(किञ्चुतेते) विवृतं भवति न । हा हा मा ! वज्रभूमिसमूहपद्मे ! देवि !

अनियतरुदितस्मितं विराजत्-
कतिपयकोमलदन्तकुङ्कुमाग्रम् ।

वदनकमलकं शिशोः स्मरामि

स्खलदसमञ्जसमञ्ज (१), जल्पितं ते ॥४॥

अनियतति । अनियते अनिर्दिष्टे रुदितस्मिते क्रन्दनहास्ये यस्मिन् तत् तत्स्मितं, शिशोः
विशेष इत्यनौमेव रुदत् इदानीमेव च हसदित्यर्थः, तथा विराजन्ति शोभमानानि कतिपय-
कोमलदन्ताः कियत्संख्यककुङ्कुमारद्वयनाः कुङ्कुमाग्राणि मुकुलाग्रभागा इव यस्मिन् तत्
तथोक्तम्, तथा स्खलत् सम्पूर्णोच्चरणसामर्थ्याभाववशात् असम्पूर्णोच्चरम् असमञ्जसम्
असम्बद्धम् अनुत्पन्नयथायथवाक्यज्ञानत्वात् “मया गच्छसि, त्वं पिबामि” इत्येवं कर्तृ-
क्रियादिभ्यांकरणानुसारादिभ्यो समावेशरहितमित्यर्थः, तथापि मञ्जु सुश्राव्यत्वात् मनोहरं
जल्पितं भाषितं वाक्यमिति यावत् यस्मिन् तत् तथोक्तम्, शिशोः, “दन्तजननं सप्तमौ
मासौ”ति श्रुतेः सप्तममासादिशैशवावस्थायां स्थिताया इत्यर्थः ते तव वदनं कमलमिव
तत् वदनकमलकं पद्मवत् सुन्दरं मुखं स्मरामि, विनष्टेष्टवस्तुनः स्मरणमेव शोक इति
शोकलक्षणात् सोतास्मरणान्मकशोकेनाभिभूतोऽस्मीत्यर्थः ।

अथ यथावद्वर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः, तथा रुदितस्मितादीनां मुख एव सम्बन्धेन
उपमासाधकसङ्गात्वात् रूपकस्य घूबाधकत्वात् लुप्तीपमादयमित्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।
प्रथमपादे तकारस्य सकृत्साम्यात् वक्ष्यनुप्रासः, असमञ्जसमञ्जित्वेव केकानुप्रासश्चेति
संशयः ।

“समञ्जसं समाख्यातमभ्यस्तोचितशौरपि” इत्यजयः ।

रुदित-स्मित-जल्पितपदानि भावे क्तप्रत्ययान्तानि । कमलकमित्येत्यर्थः कप्रत्ययः ।

पुष्पिताया वृत्तम् । अस्यानुरूपः श्लोको यथा आकुन्तले—

सौते ! তোমার জীবনের শেষভাগ এইরূপে পরিণত হইল যে, লজ্জাবশত
ইচ্ছামত্রে কাঁদিতোও পরিতোছি না । হা হা তনয়ে !

(১) মুগ্ধেতি পাঠান্তরম্ ।

ভগবতি ! বসুন্ধরৈ ! সত্যমতিদৃঢ়াসি (১) ।
 ত্বং বঙ্কিমুনয়ো বশিষ্ঠগৃহিণী গঙ্গা চ যস্যা বিদু-
 র্মাহাত্ম্যং যদি বা রঘোঃ কুলগুরুদেবঃ স্বয়ং ভাস্করঃ ।
 বিদ্যাং বাগিব যামসূত ভবত্যে, শুদ্ধিং গতায়াঃ পুর- (১)
 স্তস্যাস্থং দুহিতুস্তথা বিশসনং কিং দারুণেঃ স্মৃশ্যথা : ? ॥ ৫ ॥

“আলম্ব্যদন্তমুকুলাননিমিত্তহাসৈরব্যক্তবর্ণের মণীয়বচঃ প্রবর্তীন্ ।

অঙ্কায়প্রণয়িনস্তনয়ান্ বহুলো ধন্যাস্তদঙ্করজসা মলিনৌভবন্তি ॥” ॥ ৪ ॥

(১) ভগবতীতি । সত্যং নিশ্চিতম্ অতিদৃঢ়া অতিকঠিনহৃদয়া ।

অতিদৃঢ়ত্বং প্রতিপাদয়তি ত্বমিতি । ত্বং মহাপ্রভাববতী ভবতী, বঙ্কিঃ অন্তর্যামী
 অগ্নির্দেবঃ, মুনয়ঃ তপস্যাপ্রভাবেণ সর্বজ্ঞাঃ বশিষ্ঠবান্মাক্রিপ্রমৃত্য স্তপয়ঃ, বশিষ্ঠগৃহিণী
 মহাপতিব্রতাত্মিন সর্বজ্ঞা অরুণতী, স্বতী মহামাহাত্ম্যাবতী গঙ্গা চ, যদি বা তথা,
 রঘোঃ কুলগুরুঃ বংশস্যাদিপুরুষঃ, দেবঃ মহামাহাত্ম্যশালীত্যর্থঃ, স্বয়ং সাধাদিত্যর্থঃ
 ভাস্করঃ সূর্য্যশ্চ যস্যাঃ সীতায়াঃ মাহাত্ম্যং চরিত্বাত্মকং পতিব্রাতামিত্যর্থঃ, বিদুঃ
 জানন্তি । তথা বা ক্ উপনিষদ্বাণী বিদ্যামিব ব্রহ্মজ্ঞানমিব, ভবতী ত্বম্, যাং সীতাম্,
 অসূত প্রসূতবতী, পুরঃ অগতঃ স্বসমীপে ইত্যর্থঃ তব সর্বব্যাপিত্বেন লঙ্কায়ামপি স্থিতত্বা-
 দিতি ভাবঃ, শুদ্ধিং নির্দোষত্বং গতায়াঃ প্রাপ্তায়াঃ অগ্নিপরীক্ষয়া সর্বথা নির্দোষত্বেন নির্দোষতায়া
 ইত্যর্থঃ তস্যা দুহিতুঃ তনয়য়াঃ সীতায়াঃ তথা তাড়ক্ দারুণং শীচনীযত্ব্যর্থঃ বিশসনং

যাঙাতে রোদন ও গাশ্র অনিচ্ছিতে ছিল এবং কতিপয় দণ্ডমুকুলের অগ্র
 প্রকাশ পাইতেছিল এবং যাহা হইতে অসম্পূর্ণ ও অসম্বন্ধ অথচ মনোহর
 বাক্য নির্গত হইত ; তোমার শিশু অবস্থার সেই মুখকমলখানি স্মরণ
 করিতেছি । ৪ ॥

(১) ভগবতি ! পৃথিবী ! তুমি সত্যই বড় দৃঢ় । (কারণ্য)

(১) তবু যা দৈবতমিতি পাঠানরম্ ।

নেপথ্যে । ইত ইতো মগবতীমহাদেব্যৌ । (ল)

‘ছি’সা’ চরিত্রদোষাপবাদেন মহারণ্যে নির্বাসনাৎ বিনাশনমিত্যর্থঃ, ‘ঐ দারুণে ! নিষ্ঠুরে !
ত্বং কিং কেন প্রকারেণ অসম্ব্যথা: সৌভবতী । দুঃখরিম্বায়া: পরিত্যাগেন বিনাশনং
শাস্ত্রানুসারেণ সমুচিতত্বাৎ সর্বত্রৈব সম্ভবতি, কিন্তু স্বয়ং বিদিতশৃঙ্গচরিত্রায়া: অগ্নিপরীচা-
দিভিষ্ম নির্দোষত্বেন প্রমিতায়া: বিশেষত: স্তননয়ায়া: যত্নাৎ দারুণপরিণামং ত্বং সৌভ-
বশ্চাসি, অতএবাতিদ্রব্ধে বাসীতি ভাব: ।

অত্র একথা বিদুরিতি ক্রিয়য়া বহুনা কৰ্তৃতা সম্বন্ধেনান্বয়াৎ তুল্যযোগিতালঙ্কার: শ্রীতী
উপমা চ, অনর্থোনির্দোষো নৈরপেক্ষ্যেণ স্থিতে: সমৃষ্টি:, তথা ত্বমিত্যেকং যুগ্মককর্তৃপদম্
অন্যানি চ নামকর্তৃপদানি ইত্যুভয়ীরেকক্রিয়াসম্বন্ধে তত্র “যুগপদ্বচনে পর: পুরুষাণা-
মিত্যনেন মত্মমপুরুষপ্রাপ্তৌ বিদুরিতি প্রথমপুরুষবিভক্তিপ্রয়োগাৎ চ্যুতসংস্কারতা দোষ:, স তু
‘গজ্ঞা চ যস্য বিদু’রিত্যত্র ‘যস্য বিদ স্বর্ন’দৌ’ ইতি পাঠেন সমাধেয়: । তৎ পাঠেন বিদ
ইতি মধ্যমপুরুষবহুবচনে নিপাত:, স্বর্ন’দৌ গজ্ঞা, চকারতুল্যার্থকথ্যদিবাশব্দেন সমুচ্চয়াৎ
ন ন্য নূপদতা দোষোপপত্তৌ সূচীবিবি’ভাবনীযম্ ।

“বন্তু স্বরূপাবধারণং বিদ্যামাভু”রिति বেদান্তমাত্ম্যে ভগবচ্ছঙ্করাচার্য্যা: । “ব্রহ্মৈব
বস্তি”তি বেদান্তসার: ।

শাট্ৰুলবিক্রীড়িতং হৃতম্ ॥৫॥

(ল) নেপথ্য ইতি । ইত ইত: অক্লিন্নক্লিন্ পথি, ভগবতীমহাদেব্যৌ আগচ্ছতামিতি
শেষ: । কচ্চু কিন উক্তি রিয়ম্ ।

তুমি, অগ্নিদেব, বশিষ্ঠ-বান্দীকি শ্রুতি মূনিগণ এবং গজা, এমন কি
রঘুবংশের আদিপুত্র স্বয়ং সূর্য্যদেব, ইঁহারা বাহার মাহাত্ম্য জানিতেন এবং
বেদবাণী যেমন এক্ষবিজ্ঞা প্রসব করে, সেউরূপ তুমি বাহাকে প্রসব করিয়া-
ছিলে ; হে নিষ্ঠুরে ! নিজের সম্মুখে (অগ্নি পরীক্ষায়) নির্দোষ বলিয়া
প্রমাণিত সেই রূপার সেইরূপ হুঃখ, তুমি কি প্রকারে সহ করিলে ? ॥৫॥

(ল) নেপথ্যে । ভগবতী এবং মহাদেবী এই পক্ষে এই পক্ষে আসুন ।

जनकः । (दृष्ट्वा) अये ! गृष्टिनोपदिश्यमानमार्गं भगवन्त्य-
रुन्धतौ । (उत्थाय) कां पुनर्महादेवीत्याह ? (निरूप्य) हा !
कथं महाराजदशरथस्य धर्मपत्नी (१) प्रियसखी मे कौशल्या,
क एवं प्रत्येति सैवेयमिति (व) ।

आसीदियं दशरथस्य गृहे यथा श्रीः

श्रीरेव वा किमुपमानपदेन सैषा ।

कष्टं वतान्यदिव दैववशेन जाता

दुःखात्मकं किमपि भूतमहो विपाकः ॥६॥

(व) जनक इति । अये इति विषादसूचकमव्ययं शब्दकल्पद्रुमे द्रष्टव्यम् । गृष्टिना
तदाख्येन कञ्चुकिना उपदिश्यमानः निर्दिश्यमानो मार्गः पत्न्या यस्याः सा । निरूप्य
विशेषणावलोक्य । इयं दृश्यमाना सैव पूर्वदृष्टा कौशल्याैव इत्येवं की जनः प्रत्येति
विश्वसिति, अपि तु कोऽपि नेत्यर्थः । नानाविधदारुणशोकेन जरसा च अतीवविकृताकृतित्वा-
दिति भावः ।

धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी अश्वघासादिवत् षष्ठौसमासः ।

आसीदिति । इयं दृश्यमाना कौशल्या दशरथस्य गृहे श्रीः राजलक्ष्मीर्यथा तथा
आसीत्, राजलक्ष्मीवत् असाधारणकान्तिपरमसमादरादिविशिष्टा आसीदित्यर्थः । वा
अथवा उपमानपदेन सादृश्यवाचकतया भेदबोधकेन यथाशब्दे नेत्यर्थः किं किं प्रयोजनम्
अपि तु किमपि नेत्यर्थः । कथमित्याह, एषा कौशल्या सा श्रीरेव राजलक्ष्मीरेव आसी-

(व) जनक । (देखिशा) ओ ! भगवती अरुन्धती ; गृष्टिनामक कङ्करी
उँहार पथ बनिशा दितेहेन । (उठिशा) किद्ध महादेवी बनिनेन काँहाके ?
(निरूपण करिशा) हाय ! महाराज दशरथेर धर्मपत्नी आमार प्रियसखी
कौशल्या ! के एकरुप विश्वास करे वे, हेनिहे सेहे कौशल्या ।

(१) धर्मद्वारा इति पाठान्तरम् ।

अयमपरः पापो (१) दशाविपर्यासः (श) ।

द्वित्यर्थः । अतएव अनया सार्धं राजलक्ष्म्या अमेदात् मेदे प्रसक्तया उपमाया नाख्यवकाश इति भावः । वत खेदे । कष्टं दुःखम् । दैववशेन दुरदृष्टवशेन दुःखमात्मा स्वभावो यस्य तत् दुःखात्मकं दुःखस्वरूपमित्यर्थः किमाप अनिवर्चनीयमित्यर्थः अन्यत् लोकविलक्षणं भूतं कोऽपि जन्तुरिव जाता अङ्गी विपाकः आश्चर्य्यः परिणाम इत्यर्थः । यस्यादियमविकल-राजलक्ष्मीरूपापीदानीमतीवविक्रताकृतिः परिचेतुमप्यशक्या जाता, तत एव जीवानां परिणामो विस्मयकर एवेति भावः ।

अत्र प्रथमचरणे श्रौती उपमा, द्वितीयचरणे मेदे अमेदाध्यवसायमूला अतिशयोक्तिः, द्वितीयाङ्के च भाषाभिमानिनी वाच्या द्रव्योत्प्रेक्षा, इत्येतेषां परस्परनैरपेक्ष्यस्थिते संसृष्टिः ।

“आत्मा यत्रो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वक्त्रं च” इत्यमरः । “भूतं आदौ पिशाचादौ जन्तो क्लीवे निषृचिते” इत्यादि मेदिनी ।

तद्विभक्त्ये सति तदगतभूयो धर्मवत्त्वमुपमानत्वमिति लक्षणादुपमानोपनययोर्भेद आवश्यकः । विधेयप्राधान्येऽपि “उद्देश्यविधेयोरुद्देश्यवचनत्वमाख्यातस्य” इति काशिका-प्रामाण्यात् जातेत्यस्य स्वीत्वम् । तत्र आख्यातस्य प्रधानक्रियाया इत्यर्थः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥६॥

(श) अयमिति । अयम् उपस्थितः कौशल्यासाक्षात्काररूपः, अपरः अन्यः, पापः पापजनितः दशाविपर्यासः अवस्थापरिवर्तिः । जातो ममेति शेषः । सीतया सङ्ग, चिरविच्छेदे सति एका चिरश्रीकार्त्तक्या दशापरिवर्तिरासीत्, इयञ्च द्वितीया कौशल्याया सङ्ग साक्षात्कारे सति सीतागुणानुवाद-परस्परार्त्तनादादिक्या सङ्गादुःखजनिका पापजनिता जाता, पापं विना दुःखासम्भवादिति भावः ।

हेनि दशरथेन गृहे राजलक्ष्मीर ग्रायं हिलेन ; अथवा मातृशुवाचक शब्द प्रयोगेन प्रयोजन कि ? हेनि सेहै राजलक्ष्मीहै हिलेन ; हाय ! कि कहै ; वर्तमाने नैववशतः दुःखस्वरूप सेन अज्ज कोन अनिर्बलनीय प्राणी हैइया गियाहैन ; कि आश्चर्य्य परिणाम ॥७॥

(१) अयमपरप्राय इति, अयमपरः प्राय इति च पाठान्तरम् ।

য এব মে জনঃ পূর্বমাশীন্মূর্ত্তী মহাত্মসবঃ ।

স্বতে চারমিवासस्य जातं तस्यैव दर्शनम् ॥७॥

(ততঃ প্রবিশতি অরুণ্ধতৌ কৌশল্যা কচ্ছু কো চ ।)

অরুণ্ধতৌ । ননু ব্রবামি, দ্রষ্টব্যঃ স্বয়মুপेत্য বৈদেহ ইত্যেষ বঃ
কুলগুরোদেশঃ ; অতএবাহং প্রেধিতাঃ ; ততঃ কোঃয়ং পদে পদে
মহানন্থবসায়ঃ (১) (৪) ।

দশাবিপৰ্য্যাস' ব্যক্তি য এবতি । য এব কৌশল্যাচরণী জনঃ পূৰ্বে সীতাবিবাহা-
নন্তরদশরথজীবনসময়ে মে মম মূর্ত্তী মূর্ত্তমান্ মহোত্মবঃ পরমাত্মদেবতারমাশীত, সীতায়া
বিবাহাত্ পর' দশরথজীবিতকালী যাং দৃষ্টা মহান্মানন্দমনুভূতবানস্মিত্যর্থঃ, ইদানীং
তস্মৈব জনস্য দর্শনং সাচ্ছাত্কারঃ স্বতে দেহস্য ক্লিষ্টস্থানে বিদৌর্ণপ্রণাদৌ বা চারং চারসংযোগঃ
লবণাদিচারবস্তুসংযোগ ইব অসম্যং সৌদৃশ্যশক্যং জাতং সংগতং সকলশাকদ্বীপকত্বাদিতি
भावः ।

যা পূৰ্বে সুখকারণমাশীত ইদানীং সৌৰ দুঃখকারণমিতি দশাবিপৰ্য্যাস ইতি চ ভাবঃ ।

অত্র প্রথমার্জে হেতুর্নামালঙ্কারঃ দ্বিতীয়ার্জে চ শ্রীত্য়ুপমা, ইত্যুভয়োরনুপেত্যস্থিতঃ
সংঘটিঃ ॥৭॥

(৪) অরুণ্ধতৌতি । নন্বিতি কৌশল্যাসম্বোধনে । স্বয়মাत्मना উপेत্য সমীপে গতা
বদেহঃ বিদেহদেশাধিপতির্জনকঃ । বৌ যুष्माकं কুলগুরোর্বশিষ্টস্য । অতএব ত্বয়া
স্বয়মুপेत্য দ্রষ্টব্যত্বাদেব, অহং প্রেধিতা প্রেরিতা যুष्माकुकुलगुरुरिति शेषः । একাকিন্যাস্তব
গমনস্যাসম্ভবাৎ অনৌচিত্যাস্তব ত্বত্বেসহচারিণীকরণায় অহং প্রেধিতৌতি ভাবঃ । ততস্সম্মাত্
গুরোদেশস্যাবশ্যপালনীয়ত্বাদিত্যর্থঃ পদে পদে প্রতিপদেচৈব' কোঃয়ং কিংহেতুক ইত্যর্থঃ ।
মহানন্থবসায়ঃ অশৌৰাবস্থানোদয়ঃ, একৈকপদং গত্বৈব তত্র তত্রোপবেশনাদিনা অবস্থিতি-

(৭) এটে আর একটি পাপজনিত অবস্থার পরিবর্তন ।

যে লোকই, পূর্বে আমার নিকটে মূর্ত্তিমান্ মহোৎসবস্বরূপ ছিল ;
কর্ত্তস্থানে লবণের জায় অগ্নয়, সেই লোকেই মন্দর্শন উপস্থিত হইল ॥৭॥

(১) মহানন্থবসায় ইতি পাঠান্তরম্ ।

कञ्चुकी । देवि ! संस्तम्भयात्मानम्, अनुरुध्यस्व भगवतो
वशिष्ठस्यादेशमिति विज्ञापयामि (स) ।

कौशल्या । ईदृशे काले मिथिलाधिपो द्रष्टव्योऽस्ति समं ज्ञेयं
सच्चाद् दुक्त्वाद् समुद्भवन्ति । न सक्कणोमि उच्चतमाश-
मूलबन्धनं (१) हिअअं अवत्याविदुं (ह) ।

(ह) ईदृशे काले मिथिलाधिपो द्रष्टव्य इति सममेव सर्वाणि दुःखानि समुद्भवन्ति ।
न शक्नोमि उच्चतमानमूलबन्धनं हृदयमवस्थापयितुम् ।

प्रथमः कथमित्यर्थः । त्वच्चेतु गत्वा वैदेहं न द्रष्टव्यमिति तदा स कुलगुरुर्विरक्तो भविष्य-
तीति भावः ।

ननु ब्रवीमीत्यनेन “द्रष्टव्य” इत्यादिवाक्यं पूर्वमपि हिस्त्रिरुक्तमिति प्रतीयते ।

(स) कञ्चुकीति । आत्मानं हृदयं संस्तम्भय स्थिरौक्यम् । अनुरुध्यस्व अनुसर
प्रतिपालयेत्यर्थः ।

(ह) कौशल्येति । ईदृशे काले स्ववैधव्य-सीता-चिरविच्छेदाभ्यां दारुणीकृत-
समये । सममेव समानमेव युगपदेवेत्यर्थः सर्वाणि दुःखानि स्ववैधव्यसीतानिर्वासन-
रामादिवियोगजनितानि कष्टानि समुद्भवन्ति चित्ते आविर्भवन्ति । अतएव उच्चतमानम्
उत्तिष्ठतु तैस्तैर्दुःखैरुच्छिन्नप्रायमित्यर्थः मूलबन्धनं यथास्थानस्थितिकारकप्रकृतबन्धनं

(तदनन्तरं अरुक्षती, कोशल्यां ओ ककुकीरं प्रवेशम् ।)

(व) अरुक्षती । ओह ! आम्नि वनितेहि—“निज्जे यादेया विदेह-
राज्जेर महितं देव्या करिते हईवे” ईहा तोमादेर कुलगुरुर आदेश ; एहे
ज्जइ आम्नि प्रेरित हईयाहि ; अतवां पदे पदे तोमार कि ए ओरुतर
जेद ! ।

(स) ककुकी । देवि ! चित्तके स्थिर करुन, तगवान् वशिष्ठपेवेर
आदेश पालन करुन ; ईहा आम्नि निवेदन करितेहि ।

(१) उच्चतमाशेति पाठान्तरम् ।

অরু । অত্র কঃ সন্দেহঃ (চ) ।

সন্তানবাহীন্যপি মানুষাণাং

দুঃখানি সঙ্কল্পব্রিয়োগজানি ।

দৃষ্টে জনে প্রেয়সি দুঃসহানি

স্রোতঃসহস্রৈরিব সঙ্গবন্তে ॥৮॥

যস্য তত্ তথোক্তং হৃদয়ম্ অবস্থাযিতুং স্থিরোক্তুং ন শক্যমি । অতএব নিতান্তা-
কুলতয়া তত্র তত্র স্থাতুং মে মহান্ অধ্যবসায় ইতি ভাবঃ ।

“সমং সর্বসমানযী”রিত্যমরঃ । সমমিতি চঙ্কবনিক্রিয়াবিশেষণম্ ।

(চ) অরু ইতি । অত্র জনকদর্শনে সর্বদুঃখাবির্ভাববিষয়ে ।

তত্র সন্দেহাভাবং সমর্থয়তি সন্তানেতি । মানুষাণাং সন্তানেন ধারয়া বহন্যেতি
সন্তানবাহীনি নিরবচ্ছিন্নানীত্যর্থঃ সতামুত্কটানী বন্থনাম্ অতীবক্লেশস্যদানাং পুত্র
কন্যাदीনাং ব্রিয়োগাত্ বিচ্ছেদাত্ জায়ন্ত ইতি সঙ্কল্পব্রিয়োগজানি দুঃখানি, প্রেয়সি জনে
প্রিয়তমে অন্বয়িন্ বন্থী দৃষ্টে সতি দুঃসহানি অসহ্যানি সন্তি স্রোতঃসহস্রৈরিব অসংখ্য-
প্রবাহৈরিব সঙ্গবন্তে চচ্ছলন্তি । অতস্বয়া যদুক্তং সমমেবেत्याদি তত্ সত্যমেবেতি ভাবঃ ।

অত্র ভাবাভিমানিনী বাচ্যা ক্রিয়োৎপ্ৰলোভাঃ, তেন চ চন্দ্রীদয়ে সমুদ্রজলানী-
বেশ্যুপমা ব্যব্যত ইত্যলঙ্কারিণালঙ্কারধ্বনিঃ । তথা সমুদ্রয়প্রযোজনাভাবেপি অপিশব্দ-
প্রয়োগাদধিকপদত্বদোষঃ, স চ ‘সন্তানবাহিনী মনুজবানী’মিতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

দুঃখবশ্ববিচ্ছেদে দুঃখমেব ন ভবতীতি সত্পদসুপাত্তম্ ।

কুমারসম্বন্ধে এতদনুপোক্তির্যথা—“স্বজনস্য হি দুঃখমযতী বিহতহারমিবোপজায়ত”
ইতি । ইন্দ্রবজ্রা বচনম্ ॥৮॥

(হ) কোশল্যা । এইরূপ সময়ে মিশ্রিলাধিপতিব সহিত সাক্ষাৎ
করিতে হইবে ; এই জন্ত সমস্ত দুঃখই একদা আবির্ভূত হইতেছে । যাহার
মূলবন্ধন উঠিয়া গিয়াছে, সেহে চিত্তকে স্থির করিতে পারিতেছি না ।

(ক্ষ) অরুঙ্কতী । এ বিষয়ে সন্দেহ কি ?

कौशल्या । कहं वच्छाए वड्डए एव' गदे तस्स राएसिणी
मुहं दंसल्ल (क) ।

अरु । एष वः स्नाध्यसम्बन्धी जनकानां कुलोद्वहः ।

याज्ञवल्क्यो मुनिर्यस्मै ब्रह्म पारायणं जगौ ॥८॥

कौशल्या । एसो सो महाराअस्स हिअआणन्दो वच्छाए

(क) कथं वत्साया बध्वा एवं गते तस्य राजर्षेर्मुखं दर्शयामः ।

(क) कौशल्येति । बध्वाः मीतायाः । एवं गते एवम्प्रकारे दारुणे अवस्था-
परिवर्त्तने जाते सतीत्यर्थः । तस्य राजर्षेर्जनकस्य, सम्बन्धविवक्षया षष्ठी, तेन राजर्षि-
णेत्यर्थः । अकारणसीतापरित्यागकारिणी रामस्य मातृत्वसम्बन्धात् जनकेन मुखं दर्शयितुं
ममापि महदप्रतिभलं जायत इति भावः ।

एष इति । एष सम्मुखवर्त्ती वो युष्माकं स्नाज्य आदरणीयः सम्बन्धी वैवाहिकः
जनकानां जनकव'श्रीयानां कुलोद्वहः कुलधुरन्धरो वर्तत इति शेषः । याज्ञवल्क्यो मुनिः,
यस्मै जनकाय पारायणं सकलं ब्रह्म वेदं जगौ गीतवान् । याज्ञवल्क्यो यं राजानं समयं
वेदमध्यापयामासेत्यर्थः ।

पारं समस्मिन् अयते गच्छति प्राप्नोतीति पारायणं नन्दादर्थः ।

“वेदस्तत्वं तपो ब्रह्म” “साकल्यासङ्गवचने पारायणपरायणे” इति चामरः ॥८॥

निरवच्छिन्नभावे प्रवाहित सद्बुद्धिविच्छेदजनित माशूमेर द्वःध, अपर
बद्धजनकं देखिले द्वःसह उठेया, महस्य झोते येन प्रवाहित हटेते
थोकर ॥८॥

(क) कोर्णना । ब९सा वधूव एईकरुप हठेले, मेई राजर्षिके कि
करिशा मुख देखेहैव ।

अरुक्कती । जनकवत्पेशर धुवक्कर ठेनि तोमादेर त्रःषा सधक्की ;
बाखवक्कामुनि, बाहार निकट समस्त वेद बलिशाहिगेन ॥९॥

ধনু এ পিদা রাএসৌ । হুই হুই, সম্ভাবিদক্ষি অণুবদ্বিদম্ভসবে
দিঅসে ; হা দেব ! সব্বং এব্ব তং ণতি (খ) ।

জনক : । (উপস্থিত্য) ভগবত্যরুণ্যতি ! বৈদেহ : সীরধ্বজো-
ঃমিবাদয়তি (গ) ।

যযা পূতম্ভন্যো নিধিরপি পবিত্রস্য মহস :

পতিস্তে পূর্বেণামপি খলু গুরুণাং গুরুতম : ।

(খ) এষ স মহারাজস্য হৃদয়ানন্দো বতুসাতা বধ্বা : পিতা রাজর্ষি : । হা ধিক্
হা ধিক্, সম্ভাবিতাক্ষি অনুপস্থিতমহীতসবে দিবসে ; হা দৈব ! সর্বমেব তৎ নাস্তি ।

(খ) কৌশল্যেতি । মহারাজস্য দশরথস্য, হৃদয়ম্ আনন্দযতৌতি হৃদয়ানন্দ : ।
বধ্বা : সীতায়া : । ন উপস্থিত : মহীতসব : প্রচুরানন্দো যস্মিন্ স তথোক্তলক্ষ্মিন্ দিবসে
সম্ভাবিতাক্ষি সমাভূতাক্ষি জনকরাজেন দর্শনদানাদিতি শিষ : । দু :খসময়ে মহীতসবোপ-
যুক্তজনদর্শনং প্রাপ্ত মছাদু :খকরমেবেতি ভাব : । হা দৈব ! অদৃষ্ট ! তৎ মহীতসব-
প্রযোজকং সর্বমেব বস্তুিতার্থ : নাস্তি । মহারাজ : , সীতা, তৎসন্তানস্বৈতি ন সন্ত্যবি ;
শ্রীকাকাতরা রামাদ্যোপি দূরে বর্তন্তে অসমপ্যেব দশামাপন্ন ; অতএব মহীতসবস্য
কিমপি নাস্তীত্যর্থ : ।

(গ) জনক ইতি । বৈদেহ : বিদেহদেশীয় : , সীরা হুল : ধ্বজ ধ্বজদণ্ডে यस্য স : ,
সীরধ্বজনামেত্যর্থ : , অভিবাদয়তি প্রণমতি, ভবতীমিতি শিষ : ।

“সীরীঃকহলযো পুংসি” ইতি মেদিনী ।

(খ) কোশলা । মহারাজের (দশরথের) হৃদয়ের আনন্দজনক এবং
বৎস! বধু সীতার পিতা ইনি সেউ রাজর্ষি জনক ! হায় ! হায় ! যে দিন
মহোৎসব উপস্থিত নাউ, সেই দিনে ইহার দর্শনে সমাদৃত হইলাম । হা
বিধাত : ! সে সময়েই নাই ।

(গ) জনক । (নিকটে যাওয়া) ভগবতি ! অরুণতি ! বিদেহদেশবাগী
সীরধ্বজ আপনাকে অভিবাদন করিতেছে ।

ত্রিলোকীমঙ্গল্যামবনিতললৌলীন শিরসা
জগদ্বন্দ্যাং দেবীমুপসমিব বন্দে ভগবতীম্ ॥১০॥

অভিবাঢ়্যতায়াঃ কারুণ্যমাচ্ছ যথৈতি । পূর্ব্বেষা পূর্ব্ববর্ত্তিনাং গুরুণামপি জগচ্ছিচ্ছক-
তয়া সর্ব্বপূজ্যানামপি সরীচ্ছাদিদেবর্ষীণাং মধ্যে গুরুতমঃ প্রধানতমঃ প্রকৃষ্টো গুরুরিত্যর্থঃ,
তথা পবিত্রস্য স্তনঃ পবিত্রস্যেত্যর্থঃ মঙ্গলো ব্রহ্মতেজসঃ নিধিরপি আশ্রয়ীঃপি তে তব
পতির্ভর্ত্তা বশিষ্ঠঃ, যথা ত্বয়া পূতম্ভন্যঃ আত্মানং পবিত্রং মন্যতে । অবনিতললৌলীন
ভূতলচচ্চলীন ভূমিস্পর্শিনেতি যাবৎ শিরসা মস্তকেণ ত্রিলোকীমঙ্গল্যাং ত্রিভুবনকল্যাণ-
কারিণীং জগদ্বন্দ্যাং সর্ব্বপূজ্যাং দেবীমুপসমিব চণ্ডাকালাদিষ্টান্নীং দেবতামিব ভবতীং বন্দে
প্রণমামি । অথ পূর্ণীপমালঙ্কারঃ ।

“মঙ্গলসূতসবতেজসীঃ ।” “প্রত্যুপাঃসুহৃদ্বর্গং কল্যমুপঃপ্রত্যুপসৌ অপি” ইতি চানুরঃ ।

পূতমাত্মানং মন্যত ইতি পূতম্ভন্যঃ, “স্বপ্নং চাত্মনে” ইতি মন্যতে: স্বপ্নং, “স্বস্বাক্ষরী-
শ্চনঃ” ইতি সকারাগমঃ । ত্রয়াণাং লোকানাং সমাধার ইতি ত্রিলোকী ত্রিগৌন্দা-
দিত্বাদীপ্রত্যয়ঃ ।

সাম্বী ভর্ত্তারং পুনাতিত্যাচ্ছ অক্ষিরাঃ—

“ব্রহ্মলী বা কৃতলী বা মিতলী বাপি যৌ নরঃ ।

তং বৈ পুনাতি সা নারীত্যাক্ষিরসমাপিতম্ ॥”

সাম্ব্যাঃ পূজ্যত্বমাচ্ছ তস্যপুরাণম্—

“তস্মাত সাম্ব্যাঃ স্ত্রিয়ঃ পূজ্যাঃ সততং দেববল্লভৈঃ ।

তাসাং রাজ্ঞা প্রসাদেন ধার্য্যতে চ জগদ্বন্দ্যম্ ॥”

শিখরিণী ভবতম্ ॥১০॥

প্রাচীন গুরুদিগের মধ্যেও প্রধান গুরু এবং পবিত্র ব্রহ্মণ্য তেজের আধার
হইয়াও আপনার পতি (বশিষ্ঠদেব), ঐশ্বাধ্যারা আত্মাকে পবিত্র মনে করেন ;
উষাদেবীর ত্রায় ত্রিলোকের মঙ্গলজনিকা এবং জগতের বন্দনীয় আপনাকে
ভূতলাবলুষ্ঠিত মণ্ডকদ্বারা নমস্কার করিতেছি ॥১০॥

અરુ । પરં જ્યોતિસ્તે પ્રકાશતામ્, અયં સ ત્વાં પુનાતુ
દેવઃ પરોરજાઃ, (૧) ય एष तपति (घ) ।

जनकः । आर्य्यगृष्टे ! अपि कुशलमस्याः प्रजापाल-
मातुः ? (ङ)

(घ) અરુ ઇતિ । પરં જ્યોતિઃ સર્વપ્રધાનં તેજઃ પરંબ્રહ્મેત્યર્થઃ તે તવ પ્રકાશતાં પરમાત્મસાષ્વાત્કારસ્તવ ભવતિત્યર્થઃ । તથા રજસો રજોગુણાત્ પરં પરવર્તી एष सर्वलोकप्रत्यक्षगोचरः यस्तपति तापदानं करोति, अयं स देवः आदित्यः त्वां पुनातु पवित्राकरोत् । इत्याशीर्वादद्वयम् ।

પરોરજા ઇતિ “અપસ્કારાદયસ્યે”તિ સસ્ટનિપાતઃ ।

અથ પરજ્યોતિઃશબ્દેન પરંબ્રહ્મૈવીચ્યતે । તથા ચ શ્રુતિઃ—“एष सम्प्रसादीऽस्मा-
च्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्यद्यते ।” અથ વેદાન્તસૂત્રમ્—
“ज्योतिर्दर्शना”દિતિ । તથા શાકરભાષ્યમ્—“परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्द”મિતિ । (૧ અ,
૩ પા, ૪૦ સુ ।)

ય एष तपतीत्यनेनादित्योऽभिप्रेतः । તથા ચ ક્ષાન્દોગ્યોપનિષત્—“य एवासौ तपति तमुदगीथमुपासीत ।”

અથ રજપદં તમસોઽપ્યપલક્ષણં તેન રજસ્તમોભ્યામસ્યૃષ્ટઃ કેવલસત્ત્વમય इत्यर्थः
સર્વપ્રકાશકતાત્ । તથા ચ સાંખ્યકારિકા—

“सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्ट”મિત્યાદિ ।

(ङ) जनक इति । गृष्टिरिति कञ्चुकिनी नाम ततसम्बोधनं गृष्ट इति । अपिशब्दः
प्रश्ने । प्रजापालमातुः कौशल्यायाः, कुशलं वर्त्तते किमित्यर्थः । यः खलु यथार्थत्व-
मयथार्थत्वं वा अपराधमनपराधं वा न्याय्यत्वमन्याय्यत्वं वा अविवेच्य कर्म कुरुते स

(घ) અવક્રુતૌ । આપનાર પવવક્ત્ર ગાન્ધારકાર ઠટેક એવં વાજાશ્ચર્યેન
અતોત ઓ જગત્થસિગ્ધિ એટલે શ્રધ્ધાપ્રેત, આપનારે પવિત્ર કરૂન ; યિનિ એઐ
તાપ દાન કવિતેહન ।

(૧) પરોરજસામિતિ પાઠાન્તરમ્ ।

कञ्चुकी । (स्वगतम्) (१) । निर्विशेषमतिनिष्ठुरमुपालब्धाः
स्मः । (प्रकाशम्) राजर्षे ! अनेनैव मन्युना चिरपरित्यक्तारामभद्र-
मुखचन्द्रदर्शनां नार्हसि त्वं दुःखयितुमतिदुःखितां देवीम् ।
रामभद्रस्यापि (२) दैवदुर्नियोगः कोऽपि, यत् किल समन्तात्
प्रवृत्तबीभत्सकिंवदन्तीकाः पौरजानपदा नाग्निपरिशुद्धि-
मप्यल्पकाः प्रतियन्ति, इत्यतो दारुणमनुष्ठितम् (च) ।

सर्वैरेवमज्ञायते । तथा च रामभद्रः खल्वदूरदर्शिनीनां साधारणप्रजानामयथार्थापवादेन
निरपराधां सीतामन्याय्यभावेन केवलप्रजारक्ष्णाय निर्वासितवानिति नितान्ततरल-
स्वभावताप्रकाशादवज्ञेय इति भावः । एतेन रामं कौशल्याश्च प्रति जनकस्य मङ्गलं
विरागी व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

(च) कञ्चुकीति । निरन्तरं विद्यते विशेषो यस्मात् तन्निर्विशेषं निरतिशयम् अति-
निष्ठुरं नितान्तपरुषञ्च यथा स्यात्तथा उपालब्धाः तिरस्कृताः स्मः वयमिति शेषः ।
निःसङ्कोचालापकारिणो कौशल्यां प्रति पूर्वमिव 'प्रियमखि । अपि कुशलं' ते 'इत्येव'
साच्चादपृष्टा मम समीपे वैवाहिकीति सम्बन्धबोधकपदाप्रयोगात् प्रजापालमातुरिति
सोऽल्लखनपदप्रयोगाच्च इति भावः ।

अनेनैव सीतानिर्वासनजनितेनैव मन्युना क्रोधेन चिरं परित्यक्तं रामभद्रस्य
मुखचन्द्रदर्शनं यथा तां तथोक्ताम् । अतिदुःखितां सीतानिर्वासनेनैव निरतिशय-
दुःखशालिनौमित्यर्थः दुःखयितुं पुनः क्लिष्टां कर्तुम् । देवीं कौशल्याम् । सीतानिर्वासनेनैव
भवानिव इयमपि रामं प्रति नितान्तकुपिता सती परमस्नेहवशादविरतदृष्टपूर्वमपि
रामभद्रमुखचन्द्रनिदानौ नावलीकयति परमदुःखिता च जातेति रामविद्दे भवत्पक्ष-
पातिनी, अतएव देवीं प्रति ईदृशवाक्यप्रयोगो न युक्तिसङ्गत इति भावः ।

तर्हि राम एव तिरस्करणीय इत्याह रामभद्रस्यापीति । कोऽपि अनिर्वचनीयः

(६) जनक । आर्या । गृष्टि । एते श्रीजगन्नाथकर मातां रामं त १

(१) निरवशेषमिति पाठान्तरम् । रामभद्रेणापि समन्तात् प्रवर्तितबीभत्स-
किंवदन्तीकाः—दारुणमनुष्ठितमिति पाठान्तरम् ।

জনকঃ । আঃ । কোঃয়মগ্নিনীমাঋত্প্রসূতিপরিশোধনে ।
কষ্টম্, এবাংবাদিনা জনেন রামপরিভূতা অপি বযং পুনঃ
পরিভূয়ামহে (ছ) ।

দৈবদুর্নিয়োগঃ দুরদৃষ্টকৃতপ্রেরণম্, যদ্যস্মাত দৈবদুর্নিয়োগাদিত্যর্থঃ । সমন্তাৎ সর্বাশু
দিত্ত প্রসূতা উপস্থিতাঃ, ভীমত্বা নিন্দিতাঃ কিংবদন্তাঃ “নিঃসহায়া সীতা বত্সরপ্রায়’
যাবত্ লঙ্কায়াং স্থিতা তথাপি অবাধেন সা পুনর্দৃষ্টীতা” ইত্যম্ অপবাঢ়া যৈষ্যন্তে তথোক্তাঃ,
অতএব অলপকাঃ অনিশ্চিতহেতুকপরাপবাদকারিত্বাত চুদ্রাশয়া’ পৌরজানপদাঃ পুরবাসিনী
দেশবাসিন্য জনাঃ অগ্নিপরিশুদ্ধিমপি অগ্নিপরীক্ষয়া প্রমাণিতনির্দোষত্বমপি ন প্রতিযন্তি
ন বিশ্বসন্তি, সীতায়া অগ্নিপরীক্ষয়া প্রতিপাদিতং নির্দোষত্বং শৃণ্বন্তীঃপি ন বিশ্বসন্তাঃ,
কৈবল্যং নিন্দন্তীত্যর্থঃ । ইতি বাক্যসমাপ্তৌ । অতঃ কারণাত্ দাক্ষ্যং নির্বাসনরূপং
ভয়ঙ্করং কৰ্ম্ম অনুষ্তিতং কৃতং রামভদ্রেণেতি শ্রেণঃ । অস্মিন্ নির্বাসনে রামস্য বিরাগী
বিশেষো বা ন কারণং কিন্তু দুর্দৈবমেবেতি নির্দোষী রামীঃপি ন নিন্দনীয় ইতি ভাবঃ ।

(ছ) জনক ইতি । আ ইতি কৌপসূচকমব্যয়ম্ । অস্মত্প্রসূতঃ মম তনয়ায়াঃ
সীতায়াঃ পরিশোধনে পবিত্রতাধারণে অযং ত্বয়া সচ্যমানঃ অগ্নির্নাম অগ্নিরিতি প্রসিদ্ধঃ
পদার্থঃ কঃ, অপি তু কোঃপি নেত্যর্থঃ । পবিত্রতাবিষয়ে সীতায়াঃ অগ্নিন্ নূন এবিতি ভাবঃ ।
এবম্ “অগ্নৌ সীতায়াঃ শুদ্ধি”রিতি বাক্যং বদতি যঃ স এবাংবাদী তেন, জনেন কস্মৎকি-

(চ) কঙ্ককৌ । (স্বগত) আমবা, নিবাসিতশয় ও অত্যন্ত নিষ্ঠুরভাবে
তিরস্কৃত হইলাম । (প্রকাণ্ড) রাজর্ষি ! কোশল্যাদেবী, এই ক্রোধবশতই
চিরকালের জ্ঞা বামভদ্রের মুখচন্দ্র-দর্শন পরিত্যাগ করিয়াছেন এবং অত্যন্ত
দুঃখিত রহিয়াছেন ; স্বতরাং উহাকে আবার দুঃখিত করা আপনার উচিত
নহে । রামভদ্রেরও অনির্বচনীয় দৈবদুর্নিয়োগ হইয়াছিল ; যেহেতু, সকল
দিকেই বাহাদুরের মধ্যে কুস্মিত ঈশ্বরদেবী চলিতেছিল, সেই ক্ষুদ্রচেতা
পুরবাসিগণ এবং দেশবাসিগণ, অগ্নিপরীক্ষায় সীতাদেবীকে পরিভ্রাণ প্রমাণও
বিশ্বাস করিতেছিল না ; এই জন্মই রামভদ্র সেই ভয়ঙ্কর কার্যের অনুষ্ঠান
করিয়াছিলেন ।

अरु । (निःश्वस्य) एवमेतत्, अग्निरिति वत्सां प्रति परि-
लघून्यक्षराणि, सीतेत्येव पर्याप्तम् । हा वत्से ! (ज)

शिशुर्वा शिष्या वा यदसि, मम तत्तिष्ठतु तथा

विशुद्धे रत्कर्षस्त्वयि तु मम भक्तिं द्रढयति ।

शिशुत्वं स्तै णं वा भवतु, ननु वन्द्यासि जगतो

गुणाः पूजास्थानं, गुणेषु न च लिङ्गं न च वयः ॥११॥

प्रभतिना लाकेन, रामेण परिभूताः चरित्रदीषापवादेन सीताया निर्वासनात् तिरस्कृता अपि
वयं पुनः परिभूयामहे तिरस्कृताः स्मः । दुष्टसम्पर्केण निर्दोषस्यापि दोषः स्यादिति रामेण
चरित्रदीषापवादेन सीताया निर्वासनात् तस्य जनकतया अहमप्यवमानितः, परञ्च तस्या
अग्निशुद्धिं वदता जनेन स दोषो दृढीकृत इति पुनरप्यवमानित इति भावः ।

“प्रसूतिः ।—दुष्टेति”ति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ज) अरु इति । एतत् त्वयोक्तं कोऽयमित्यादिवाक्यम्, एवं सत्यमित्यर्थः स्वयमपि
तद्वाक्यस्य सत्यत्वं प्रतिपादयति अग्निरिति । वत्सां प्रति सीताविषये अग्निरिति अक्षराणि
‘अग्नि’ इत्यानुपूर्वीका वर्णाः परिलघूनि न्यूनानि । सीतया सह पवित्रतांश्च अग्नेस्तुलनायां
क्रियमाणायां पातिव्रत्यधर्मेण सीतैव विशिष्यते इत्यर्थः । अवाचरशब्दस्य तत्प्रतिपाद्यः
लक्षणा । सीतेत्येव सीता इति नामैव, पर्याप्तं यथेष्टम् । सीताया एतावान् चरित्रात्
कर्षो जगत्यां प्रथितः, यत् सीतानामीश्वारणमात्रेणैव सर्वेषां हृदये तस्या लीकीक्षरा
पवित्रताविर्भवतीति तत्प्रतिपादने अग्निरिति समर्थ इति भावः ।

“कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेष्टित”मित्यमरः ।

(छ) जनक । आः ! आमार कञ्चार पवित्रता प्रमाण करिते अग्नि
के ? आमरा रामकर्तृक तिरस्कृत हृदयां पुनराय अहंकरपवादी लोककर्तृक
तिरस्कृत हृदयेति ।

(ज) अरुणत । (निश्वास त्याग करिष्या) हेहा अहंकरपवादी । ‘अग्नि’
अहं अरुणत, गीतार विषये अतिशुद्ध ‘गीता’ अहंकरपवादी । हा
वत्से !

‘ শিশুরিতি। হা বত্সি! মম সমীপে ত্ব’ শিশুঃ বয়ঃস্প্যত্ববশাৎ বালিকা বা শিষ্যা
পাতিব্রাত্যধৰ্ম্মোপদেশাদিনা শিষ্যণীয়া বা অসি ভবসি ইতি যত্ তত্ শিশুভবন’ শিষ্যা-
ভবন’ বা শিশুত্ব’ বৈত্য়র্থঃ তথা তেনৈব প্রকারেণ তিষ্ঠত ত্বয়া সাঙ’ মে বহির্ব্যবহারঃ
শিশুভাবেন শিষ্যাভাবেন চ ভবতু ইত্যর্থঃ, ত্ কিন্তু, বিশুদ্ধৈঃ পবিত্রতায়া চতুর্কর্ষঃ চতুষ্কৃষ্টতা
ত্বয়ি মম ভক্তি’ পূজ্যত্বেনানুরাগ’ দ্রষ্টয়তি দৃঢ়ীকরোতি, প্রথমমেবালৌকিকসৌন্দর্যাদি-
দর্শনাৎ দেবাংশ্জ্ঞানেন সামান্যতী ভক্তির্জাতা ইদানৌত্ চরিত্রীতুর্কর্ষসা দৃঢ়ীকরোতীত্যর্থঃ।
ন কেবল’ মম অপি ত্ সর্বেষামেব ত্বয়ি ভক্তির্জায়তে ইत्याহ শিশুত্বমিত্যাदि। শিশুত্বম্
অল্পবয়স্কত্ব’ স্ত্রৈণ স্ত্রীত্ব’ বা ভবতু তব্ তি শিষ্যঃ, তথাপি জগতী জগজ্জনস্য বন্দ্যা ননু,
অন্যা পূজনীয়ৈব অসি ভবসি। ননু বালিকা স্ত্রী কথ’ সর্বেষাং পূজনীয়া স্যাদিত্যাহ, গুণা
ইত্যাदि। গুণাঃ ধৰ্ম্মপাতিব্রাত্যসম্ভারিষাদয়ঃ পূজায়াঃ স্থানম্ আস্পদ’ প্রযোজকী হেতু-
রিত্যর্থঃ, গুণিষু তাদৃশগুণবত্সু জনেষু লিঙ্গ’ স্ত্রীত্বপংস্বাদিক’ ন চ পূজাস্থান’ ন বা
বয়ী জীবনকালশ্চ অল্পবয়স্ক’ বৈত্য়র্থঃ পূজাস্থানম্। অতএব ত্ব’ পাতিব্রাত্যাদিগুণেনৈব
পূজ্যসীতি ভাবঃ।

অথ সামান্যেন বিশেষসমর্থনরূপাঃ স্ত্রীলব্ধাঃ স্ত্রীলঙ্কারঃ তথা “ন চ লিঙ্গ’ ন চ
বয়ঃ” ইত্যনেন লিঙ্গবয়সৌ পূজাধারণতানিরাসাত্ শাস্ত্রী পরিসংখ্যা চ ইত্যনয়োরঙ্গাঙ্কি-
ভাবেন সঙ্করঃ।

যদিতি তদিতি চ ক্রিয়াবিশেষণম্। দৃঢ়’ করোতীতি “শব্দে ঋতী লঘৌব্যঞ্জনাৎ” রিতি
ঋকারস্য রত্বম্। স্ত্রীয়া ভাব ইতি স্ত্রৈণ “স্ত্রীপুংভ্যাং নণস্কৌ” ইতি নণপ্রত্যয়ঃ।
ননুশব্দোঃস্বধারণে। চকারদ্বয়’ প্রত্যেকপ্রাধান্যসূচনার্থম্।

শিখরিণী ব্রহ্মম্ ॥১১॥

তুমি আমার নিকট শিশু, অথবা শিষ্যা; উদ্ধার যাহাট হও, তাহা সেই
ভাবেই থাক; কিন্তু পবিত্রতার উৎকর্ষই তোমার প্রতি আমার ভক্তিকে
সৃষ্ট করিতেছে। তোমার শিশুত্বই হউক কিংবা জীবনই হউক, তথাপি
তুমি নিশ্চয়ই জগতের পূজনীয়, কারণ, তুমিই পূজার স্থান; স্মরণ্য গুণী
যাক্তির শ্রীষ-পুংসু প্রভৃতি নিশ্চ কিংবা বানকড, বৃদ্ধপ্রভৃতি বয়স দেখিতে
হয় না ॥১১॥

कौशल्या । अम्नो ! उम्नोलन्ति वेअणाप्नो । (इति मूर्च्छति)
(भ) ।

जनकः । हा कष्टम् ! किमेतत् ? (ज)

अरु । राजर्षे ! किमन्यत् (ट) ?

स राजा तत् सौख्यं स च शिशुजनस्ते च दिवसाः

स्मृतावाविभूतं त्वयि सुहृदि दृष्टे तदखिलम् ।

विपाके घोरिऽस्मिन्नथ (१) खलु विमूढा तव सखी,

पुरन्ध्रीणां चित्तं कुसुमसुकुमारं हि भवति ॥१२॥

(भ) अहो ! उम्नोलन्ति वेदनाः ।

(भ) कौशल्याति । वेदनाः शोकजनितदुःखव्यथाः उम्नोलन्ति प्रादुर्भवन्ति नवी-
भवन्तीत्यर्थः । सौताया अशेषगुणानुवादश्रवणादिति भावः ।

(ज) जनक इति । एतत् कौशल्याया मूर्च्छापन्नत्वं किं किमप्रकारम् । (एकि ?
इति वङ्गभाषा ।)

(ट) अरु इति । अन्यत् अन्यप्रकारं किम् अपि तु किमपि नान्यप्रकारमित्यर्थः ।
तथा च मूर्च्छितेयं नान्यप्रकारमापन्नेति भावः । (आर कि ? इति वङ्गभाषा ।)

सकारणां तामेवाह स राजति । सुहृदि प्रियसखे त्वयि दृष्टे सति स राजा
दशरथः, तत् सौख्यं तत्कालीनसुखसन्तानः, स च शिशुजनः सौतारामचन्द्रादिः, ते
दिवसाश्च अनुभूतपूर्वाणि सुखकराणि दिनानि, तदेतत् अखिलं दशरथादिसमस्तं स्मृतौ
आविभूतं स्मृतिपथाकटम् । अथ अनन्तरम् अस्मिन् अनुभूयमाने घोरि विपाके अवस्था-
विपर्यये स्मृतावाविभूते सतीत्यर्थः तत्कालीनावस्थया सह इदानीन्तनावस्थायां

(अ) कौशल्या । ओम् ! वेदना जागिशा उठिशाछे । (एहे बगिशा
गुच्छित हरेन ।)

(ज) जनक । हाय कि कष्टे ! ए कि ?

(ट) अरुण्डी । ब्राह्मि ! अन्न आर कि ?

(१) ननु खलु इति पाठान्तरम् ।

জনকঃ । হন্ত ! হন্ত ! [১] সর্বথা নৃশংসোঽস্মি সংহতঃ,
[২] যস্মিন্ দৃষ্টান্ প্রিয়সুহৃদঃ প্রিয়ান্ দারান্ ন স্নিগ্ধং
পশ্যামি [ঠ] ।

পর্যালোচনয়ত্বার্থঃ তব সখী কৌশল্যা বিমূঢ়া মূচ্ছাপিতা ননুম্ভয়োরবস্থয়োঃ অরণ্যমাবেশ
কথং মূচ্ছাং স্যাৎ। দিত্যাহ পুরন্দ্রীণামিত্যাदि। ইহ যস্মাৎ পুরন্দ্রীণাং পতিপুত্রাদিমতীনাং
কুলস্বীণাং চিত্তং মনঃ কুমুমসুকুমারং পুষ্যবৎ কোমলং তীব্রদুঃখাসাৎ। ইত্যর্থঃ ভবাত ।
অতএবোভয়োরবস্থয়োঃ অরণ্যে নৈব মূচ্ছিত্তেতি ভাবঃ ।

অত্রাপি সামান্যেন বিশেষসমর্থনরূপোঽর্থান্তরন্যাসোলঙ্কারঃ, কুমুমসুকুমারমিতি
লুপ্তোপময়া সঙ্কীর্ণঃ ।

সুখমেব সৌখ্যং স্বার্থে যথ্ । তদिति “নপুংসকানপুংসকয়োৰ্ণপুংসকমেকবচনং” ইতি
নপুংসকলম্ একবচনচ্চ ।

“পুরন্দ্রো । পতিপুত্রদুঃখাদিমতী” ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ । শিষ্মরীণী বচনম্ ॥১২॥

(৩) জনক ইতি । হন্তেতি বিধাদমূচকমব্যয়ং বিধ্বংসনচ্চ বিধাদে । নৃশংসঃ
নিষ্ঠুরঃ । যস্মিন্ দৃষ্টান্ বহুপূৰ্বে দৃষ্টানিত্যর্থঃ, প্রিয়সুহৃদঃ দশরথস্য, দারান্ ভার্য্যাম্,
স্নিগ্ধং সন্নিহম্ । যো বন্যুজনং সর্বথা সন্নিহম্ নাবলোকয়তি স নিষ্ঠুর এবমিতি ভাবঃ ।

আপনি বন্ধুজন ; আপনার দর্শনে সেই রাজা দশরথ, রামভদ্রপ্রভৃতি
সেই শিশুগণ এবং সেই দিনগুলি ; এই সমস্তই স্মৃতিপথে আবির্ভূত
হইয়াছে । তাহার পর এই ভয়ঙ্কর অবস্থা পরিবর্তনের সময়ে আপনার সখী
মুচ্ছিত হইয়াছেন ; কারণ, পতিপুত্রবতী রমণীদিগের চিত্ত, পুষ্পের স্বায়
কোমল হইয়া থাকে ॥১২॥

(৪) জনক । হায় ! হায় ! সর্বপ্রকারেই আমি নৃশংস হইয়াছি ;
যে আমি বহুকালের পর দৃষ্টে প্রিয়সুহৃদের প্রিয়তমা ভার্য্যাকে স্নেহের সহিত
দেখিতেছি না ।

स सम्बन्धी श्लाघ्यः, प्रियसुहृदसौ, तच्च हृदयं
स चानन्दः साक्षादपि च निखिलं जीवितफलम् (१) ।
शरीरं, जीवो वा, यदधिकमतो वा प्रियतमो
महाराजः श्रीमान् किमिव मम नासीद्दशरथः ॥१३॥

स इत्यादि । स दशरथः श्लाघ्यः अतौवसवः शजातत्वात् प्रशस्यः सम्बन्धी वेवाहिकः,
असौ दशरथः प्रियसुहृत् परमप्रणयास्पदं सखा, तच्च स च दशरथः हृदयं हृदयरूप-
प्रीतिभाजनं स च दशरथः साक्षात् चाक्षुषप्रत्यक्षविषयः मूर्त्तिमानित्यर्थः चानन्दः आसीदः,
अपि च अन्यच्च दशरथः निखिलं समस्तं जीवितस्य मम प्राणधारणस्य फलं सुखमेव
सर्वेषां जीवनस्य सर्वदाभीष्टतया वास्तविकं फलं निरतिशयमनोऽनुकूलत्वात् तच्च दशरथः
आसीदित्यर्थः तथा दशरथः शरीरं सुस्थित्वे कार्यसम्पादनात् असुस्थित्वे च कार्यहानिः मम
गात्ररूपः तथा दशरथः जीवः अतौवप्रियत्वात् मम जीवात्मा अहङ्कारविशिष्टं चैतन्य-
मित्यर्थः वा अथवा अतः एभ्यो हृदयादिभ्यो यत् वस्तु अधिकं प्रियत्वेनातिरिक्तं जगत्या-
मसीति शेषः तादृशोऽपि प्रियतमः दशरथः आसीदिति सर्वत्रान्वयः । अतएव श्रीमान्
राजलक्ष्मीवान् महाराजां दशरथः मम किमिव नासीत् अपि तु सर्वमेवासीदित्यर्थः ।
दशरथमयं मे जीवनमासीदिति भावः ।

अत्र चानन्दस्य चाक्षुषप्रत्यक्षविषयतासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीरतिशयोक्तिः, तथा
दशरथे हृदयजीवितफलत्वशरीरत्वजीवत्वानामारीपात् निरङ्गं मालारूपकं तथा
हृदयादिभ्योऽधिकप्रियवस्तुनोऽसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीरपरतिशयोक्तिः तथा चतुर्थ-
चरणगतवाक्याद्यं प्रति प्राथमिकचरणव्यगतवाक्यार्थानां हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् अर्थापत्ति-
येति, एतेषामङ्गाङ्गभावेन सङ्गः ।

“य आधारस्तदधिकरणं”मित्यादिवत् तच्च ति प्रक्रांस्यमानलिङ्गत्वेन हृदयविशेषत्वात्
नपुंसकम् । इवशब्दो वाक्यालङ्कारः ।

“साक्षात्प्रत्यक्षतुल्यी”रित्यमरः ।

(१) जीवितपदमिति पाठभेदः ।

१. कष्टम्, इयमेव सा कौशल्या ।

यदस्याः पत्युर्वा रहसि परमं दूषितमभू-

दभूव' दम्पत्योः पृथगहमुपालभविषयः ।

प्रसादे कोपे वा तदनु मदधीनो विधिरभू-

दलं वा तत् स्मृत्वा दहति यदवस्कन्ध हृदयम् ॥१४॥

अहङ्कारविशिष्टपुरुषस्य जीवत्वमाह सांख्यसूत्रम्—

“विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयतिरेका”दिति (सा ६ अ ६३ सु) । “जीवत्वं प्राणित्वं तच्चाहङ्कारविशिष्टपुरुषस्य धर्म्यं” इति तद्भाष्यम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥१३॥

यदस्या इति । अस्याः कौशल्यायाः, पत्युर्वा अस्या एव भर्तुर्दशरथस्य वा रहसि निर्जनस्थाने यत् परमं दूषितम् अत्यन्तं दूषणं प्रणयकलह इति यावत् अभूत्, तदर्थमहं दम्पत्योः उभयोरेव जायापत्योः पृथक् स्वतन्त्रं यथा स्यात्तथा उपालभस्य तिरस्कारस्य विषयः प्राप्तम् अभूवम् । ‘तव सखा मां प्रतीदृशमन्याय्यमाचरितवान् तथापि त्वमुदासीन इति कीदृशी लोकस्तु यन्नैनं शिष्यशसि’ इत्यं कौशल्या मामुपालम्भवती । तथा ‘तव सखी नितरामन्याय्यकारिणी इत्यवगच्छन्नपि उपेक्षमाणो भवानावयोः कलहं कौतुकमिव मन्वते किम्’ इत्यं दशरथोऽपि मामुपालम्भवानित्यर्थः । तदनु तदनन्तरं प्रसादे उभयोर्मनीमालिन्वदूरीकरणे कोपे वा क्रोधीतपादने वा मदधीनो समायत्तो विचित्र्यवस्था अभूत् । दम्पती परस्परं प्रति प्रसादयितुं कोपयितुं वा अहमेव समर्थोऽभवमित्यर्थः । अतएवाहमुभयोरपि परमविश्वस्तवन्वरासमिति भावः । वा अथवा तत् समस्तं तां

मेहे दशरथ आमार झाया गहकौ (देवदाहिक) छिलेन एव तनि प्रियश्शुद्ध, तनि रुद्र, तनि गार्गा आनन्त ; एमन कि तनिहे जीवनेर गमस्त फलस्वरूप छिलेन ; शत्रोर किंवा जीवन अवधवा हेहा अपेक्षा अधिक प्रियतम बाह किछु ; राजलक्ष्मीशानो मशाराख दशरथ, आमार निकट उहार कि ना छिलेन ? ॥१३॥

हाय कि कष्ट ! हेनिहे मेहे कोशला ।

अरु । हा कष्टम् ! अतिचिरनिरुद्धनिश्वासनिष्ठुरं हृदय-
मस्याः (ङ) ।

जनकः । हा प्रियसखि ! (कमण्डलूदकेन सिञ्चति) (१) (ङ) ।

घटनावलौमित्यर्थः स्मृता अलं तत्स्वरूपेण नास्ति प्रयोजनमित्यर्थः । यत् घटनाहृदयं
स्मृतं सदिति शेषः हृदयम् अवस्तुन्य आकृत्य दहति शीकरूपेण परिणतं सत् सम्पापयति ।
पूर्वघटनावलौनां स्वरूपेण केवलं हृदयं शोकातुरमेव भवति, न तु खल्विदानीं किमपि
अन्यत् फलमस्तीति निष्कर्षः ।

अवंदंस्मृतौ निष्ठदूषणरूपकारणात् जनकस्यां पालन्यरूपकार्योत्पत्तेः असङ्गतिरलङ्कारः ।

प्रथमं वादयं समुच्चये । तथा च—“वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये” इति
विश्वः । “विविक्तविजगच्छन्ननिःशलाकस्तथा रहः” इत्यमरः ।

स्मृता अलमिति “अलं खल्वीः प्रतिषेधयोः क्त्वा वे”ति क्त्वाप्रत्ययः ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ङ) अरु इति । अतिचिरम् अतिवहुकालं निरुद्धैरभ्यन्तरावर्द्धैः निश्वासे-
निष्ठुरं कठोरं कठोरत्वात् निश्चलमित्यर्थः । निश्वासाभावात् वचःस्थलं निस्पन्दमात्रं
इति निष्कर्षः ।

“कठोरं निष्ठुरं दृढ”मित्यमरः ।

উহার বা উহার স্বামীর নির্জনস্থানে যে গুরুতর দোষ হইত, তাহাতে
আমি, ঐ সম্পত্তির মধ্যে প্রত্যেকের নিকট পৃথক্ পৃথক্ তিরস্কারের পাত্র
হইতাম । তাহার পর, প্রসন্নতা জন্মাইতে কিংবা ক্রোধ উৎপাদন করিতে যে
কার্যের আবশ্যকতা, তাহা আমার অধীন থাকিত ; অথবা তাহা স্বরণ
করিবার প্রয়োজন নাই, যাহা হৃদয়কে আক্রমণ করিয়া দগ্ধ করে ॥ ১৪ ॥

(ঙ) অরুণ্ণতী । হায় কি কষ্ট ! অতিদীর্ঘকাল নিশ্বাস নিরুদ্ধ করায়
ইহার হৃদয় নিষ্ঠুর বটে ।

(১) কমললুজসীনেতি পাঠান্তরম্ ।

কঞ্চুকী । সুহৃদিব প্রকটয়্য সুখপ্রদঃ
প্রথমমেকরসামনুকূলতাম্ ।
পুনঃ কাণ্ডবিবর্তনদারুণো
বিধিরহা বিশিনষ্টি মনোরুজম ॥১৫॥

কৌশল্যা । (সংগ্ৰা'লব্ধ্বা) হা বচ্চ! জাণত্ৰ! কহিঁ সি,

(৬) জনক ইতি । হা প্রিয়সখি । কৌটুশীমবস্থা গতাশীতি শ্রবঃ । সিস্বতি
কৌশল্যামিতি শ্রবঃ ।

সুহৃদিতি । বিধিবিধাতা সুহৃৎ সখিব প্রথমম্ আদৌ ষাণ্ময়কালাবধি রামবনবাস-
পর্যন্তমিত্যর্থঃ; একঃ অবিসমিত্যঃ দুঃখিনাসংযুক্ত ইত্যর্থঃ; রসঃ সুখাস্বাদো যন্তাং তাং ধারা-
বাহিককেবলসুখশালিনীমিত্যর্থঃ; অনুকূলতাম্ আনুকূল্য' প্রকটয়্য প্রকাশয়্য সুখপ্রদঃ সন্
অহী বত পুনঃ অকাণ্ডে অনবসরে বার্ষিকে তাড়শদারুণদুঃখাসিদ্ধিশৃণুত্বেন অযোগ্যকাল ইত্যর্থঃ
বিবর্তনেণ পরিবর্তনেণ দারুণী ভয়ঙ্করঃ; উপান্তরধারয়েন নৃশংস ইত্যর্থঃ; মনোরুজঃ
চিত্তপীড়া বিশিনষ্টি বিশেষণ করোতি নানাবিধদুর্ঘটনাকরণেণ দারুণ' দুঃখমুত্-
পাদযীত্যর্থঃ ।

অথ সুখপ্রদবিঘ্নেদুঃখোত্পত্তেবিষমালঙ্কারঃ সুহৃদিবতি শ্রীত্যা উপময়া সম্বীৰ্য্যতি ।

“অহী । বিবাদঃ” ইতি শব্দকল্পদ্রুমঃ । “কাণ্ডীস্বরী দণ্ডবাণ্যাব'বর্গাবসরবাজিণ্ড”
ইত্যমরঃ ।

দ্রুতবিলম্বিত' বচনম্—“দ্রুতবিলম্বিতমাহ নমৌ ভরৌ” ইতি লক্ষণাত্ ॥১৫॥

(৬) জনক । হা প্রিয়সখি ! (কমণ্ডনুর জলদ্বারা সেক করিতে
লাগিলেন ।)

কঞ্চুকী । বন্ধুর আয় বিধাতা, প্রথমে ধারাবাহিক এক রকমে অনুকূলতা
প্রকাশ করিয়া, সুখদাতা হইয়া, হায় ! অসময়ে পরিবর্তননিবন্ধম পুনরায়
ভীষণ হইয়া, অতিরিক্ত ভাবে মনের পীড়া জন্মাইতেছেন ॥১৫॥

सुमरमि दे विआहलच्छीपरिगहेकमण्डणं पप्फुरन्तसुहसिद-
सुहसुहपुण्डरीअं, आप्फुरन्तकोमुदचन्दचन्दिआसुन्दरेहिं
अङ्गेहिं उल्लासेहि ; जादे ! पुणोवि उज्जोएहि उच्छङ्क ।
सव्वदा महाराओ भणादि, एसा रहुउलमहत्तराणं बह्व अल्लाणं
उण जणअसम्बन्धे ण दुहिदिआ एव (ण) ।

(ण) हा वत्से ! जानकि ! कश्चिन्नसि, क्षरामि ते विवाहलक्ष्मीपरिग्रहे क-
मण्डनं . प्रस्फुरच्छुद्धसितमुग्धमुखपुण्डरीकम्, आस्फुरत्कौमुदचन्द्रचन्द्रिकासुन्दरै-
रङ्गैरुल्लासय, जाते ! पुनरप्युद्योतयोत्सङ्गम्, सर्वदा महाराजो भणति, एषा रघुकुल-
महत्तराणां बधूः, अस्माकं पुनर्जनकसम्बन्धेन दुहिता एव ।

(ण) कौशल्येति । संज्ञां चैतन्यम् । विवाहलक्ष्म्याः विवाहकालीनशोभायाः परिग्रहे
धारणमेव एकम् अद्वितीयं मण्डनं भूषणं यस्य तत्, कृत्विमालङ्काराभावेऽपि तात्-
कालिकस्वाभाविकशोभयैव अतीवशोभितमित्यर्थः । प्रस्फुरता विकसता शुद्धेन निर्मलेन
हसितेन स्मितेन मुग्धं मनीहरं मुखं पुण्डरीकं पद्ममिव तत् तथोक्तं क्षरामीत्यने-
नान्वयः । आस्फुरन्ती सत्यकप्रकाशमाना कौमुदस्य कार्तिकमासीयस्य चन्द्रस्य चन्द्रिका
ज्योत्स्ना तद्वत् सुन्दरैः अङ्गैरवयवैः उल्लासय आनन्दय अस्मानिति शेषः । जाते !
कन्यातुभ्ये ! उत्सङ्गं क्रोडम् उद्योतय प्रकाशय उपवेशनेनेत्यर्थः । महाराजो दशरथः,
भणत ब्रवीति ह्य । किमित्याह, एषा सीता रघुकुलस्य महत्तराणां प्राचीनानाम्
अस्मात्पितृपितामहादीनामित्यर्थः बधूः स्त्रिया, पुनः किन्तु जनकसम्बन्धेन जनकेन सह
मित्रत्वरूपसम्बन्धेन दुहिता एव कथं च, जनकस्य यो यादृशः सम्बन्धो अस्माकमपि स
तादृशः सम्बन्धो जनकस्य मम च अभिन्नहृदयत्वात्, अतएव जनकस्य या कन्या सा ममापि
कन्येवेति भावः ।

अथ मुखपुण्डरीकमित्यत्र चन्द्रिकासुन्दरैरित्यत्र च लुप्तीपमालङ्कारः । तथा
चन्द्रिकेत्यनेनैव अभिप्रेतार्थनिर्वाहे पुनश्चन्द्रपदीपादानात् पुनरुक्ततादोषः, चन्द्रपद-
परित्यागेन स समाधेयः ।

अथतैति "प्रयोक्तव्ये"ति अतीति वर्तमाना ।

কচ্ছুকী । যথাহ দেবী (ত) ।

পঞ্চপ্রসূতেরপি রাজ্ঞ আসীত্

প্রিয়ো বিশেষেণ সুবাহুশত্ৰু : ।

বধু ততুষ্কোপি যথৈব শান্তা

প্রিয়া তনূজাস্য তথৈব সীতা ॥১৬॥

(ত) কচ্ছুকীতি । দেবী কৌশল্যা, যথাহ সত্য ব্রবীতি ।

যথার্থ'ত্ব' স্বয়মপি প্রতিপাদয়তি পঞ্চতি । সুবাহু সূবাহুনামকরাচসস্য শত্ৰু :
হন্তা রাম', প্রসূয়তে উতপাদ্যতে যা মা প্রসূতিরপত্যম্, পঞ্চ প্রসূতয় অপত্যানি यस্য তস্য,
রামাদয়শ্চত্বার পুত্রা, শান্তা চ একা কন্যেতি পঞ্চাপত্যশালিন ইত্যর্থ' রাণী দশরথস্য
বিশেষেণ অন্যেভ্য আধিক্যেণ প্রিয় আসীত্ । শান্তা তদাখ্যা তনূজা কন্যা যথৈব প্রিয়া,
বধুততুষ্কোপি স্রুণাচতুষ্কোপি মध्ये সীতা তথৈব প্রিয়া আসীত্ ।

অন্য আসীদিত্যেকক্রিয়য়া সুবাহুশত্ৰু সীতথীরন্বযাত তুল্যযোগিতালঙ্কার উপময়া
সুজীর্য়তে ।

ইন্দ্রবজ্রীপেন্দ্রবজ্রযৌর্মেলাদুপজাতিত্ব'নম্ ॥১৬॥

(৭) কোশলা । (সংজ্ঞা লাভ কবিয়া) হাঁ বৎস ! জ্ঞানকি ' তুমি
কোথায় আছ ; বিবাহেব শ্রীধাবণই যাহার একমাণ অলঙ্কার ছিল এবং
প্রাণুটিও নির্মল হাথে যাহা মনোহর হইত, তোমাব সেই মুখকমলখানিকে
আমি স্নবণ করিতেছি । কার্তিকমাসীয় চন্দ্রের প্রকাশমান জ্যোৎস্নাব ভ্রায়
মনোহর অঙ্গদ্বাবা আমাদিগকে আনন্দিত কব ; তে কহে । আবাব আমার
কোল উজ্জল কর । মহাবাজ (দশরথ) সর্বদা বলিতেন—এই সীতা,
রঘুকুলেব প্রাচীনদিগেব বধু : আমাদের কিস্ত জনকের সহিত সখিববশতঃ
কহুটি ।

(ত) কচ্ছুকী । বাণী ঠিক বলিয়াছেন ।

রাজা দশরথের পাঁচটা সন্তান থাকিলেও তাহাদেব মধ্যে রামচন্দ্রই বিশেষ

जनकः । हा प्रियसख ! महाराज दशरथ ! एवमस्मि
सर्वप्रकारहृदयङ्गमः कथं विस्मर्यसे (थ) ।

कन्यायाः किल पूजयन्ति पितरो जामातुराप्तं जनं
सम्बन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधनं ते मयि ।

त्वं कालेन तथाविधोऽप्यपहृतः सम्बन्धवीजन्तु तत्
घोरेऽस्मिन् मम जीवलोकरके पापस्य धिग् जीवितम् ॥१७॥

(थ) जनक इति । सर्वेण प्रकारेण हृदयङ्गमः हृदयः प्रीतिभाजनमिति यावत् ।
अतीवप्रीतिभाजनरूपो जनः सर्वदैव मनसि वर्त्तत इति बहुकालात्ययेऽपि विस्मर्तुं न शक्यत
इति भावः ।

कन्याया इति । किलेति लोकावार्त्तायाम् । अन्यायाः पितरः पितृपक्ष इत्यर्थः
जामातुः कन्याभर्तुः प्राप्तं बन्धुत्वेन विस्मृतं पित्रादिकमित्यर्थः जनं पूजयन्ति दानानु-
गत्यादिना सम्मानयन्ति, इयमेव साधारणी चिरन्तनी रीतिरिति क्लेशशब्दस्यार्थः । किन्तु
सम्बन्धे आवयोरस्मिन् वैवाहिकत्वसम्बन्धे तत् पूजनं विपरीतमेव समाजप्रचलितरीति-
विरुद्धमेव अभूत् । तत् वैपरीत्यमेवाह आराधनं ते मयि । ते तव जामातृपितुः
मयि कन्यापितरि आराधनं दानानुगत्य सान्त्ववादादिना सम्माननम् इत्येव विपरीतमित्यर्थः ।
त्वं तथाविधोऽपि अशस्त्रीयां तां समाजरीतिमनुरुन्धन् केवलसरलतौदार्यगुणेन बन्धुजन-
सम्मानकारकः कालेन समयेन अपहृतः लोकान्तरं प्रापितः, अपीति निन्दासूचकमव्ययम् ।
भवादृशसत्पुरुषापहरणं कालस्य नितान्तमनुचितमिति भावः । तथा तत् सीतारूपं
सम्बन्धवीजम् आवयोर्वैवाहिकत्वसम्बन्धमूलस्य कालेनापहृतमित्यन्वयः । अतएव अस्मिन्
घोरे अशेषशक्तिशकारणत्वात् भयङ्करे जीवलोकी नरके इव जीवलोके एव नरकी वा तस्मिन्

प्रिय छिलेन एव१ चारिटी बध् थाकिलेण कञ्च शान्ता घेमन प्रिया छिलेन,
मीठा ईश्वर तेमनहे प्रिया छिलेन ॥१७॥

(थ) जनक । हा प्रियसख ! महाराज दशरथ ! आपनि सर्वशकारे
एहेकप्र प्रियतम छिलेन ; कि प्रकारे आपनाके विस्मृत हईव ?

‘ কৌশল্যা । জাদে জাণ্ড ! কিং করেমি, দড়বজ্জলেব
ঘড়িঅবম্বণিচ্ছলং জ্জেব হ্হদজোবিটং মং মন্দভাগিণীং ণ
পরিচ্ছঅদ্ব (দ) ।

(দ) জাতি জানকি । কিং, করেমি, দড়বজ্জলপঘটিতম্বনিশ্চলমেব হ্হতজীবিতং
মাং মন্দভাগিনী ন পরিত্যজতি ।

পাপস্য পাপবতঃ পাপং বিনা দুঃখভোগো ন স्याদिति भावः । मम जीवितं जीवितावस्थया
अवस्थानं धिक् निन्दासीत्यर्थः । इदानीं मम मरणमेव श्रेय इति भावः ।

অতীতপাপকথ্যোঃ সন্দিগ্ধসঙ্করালঙ্কারঃ উভয়োরপি সাধকসাধকপ্রমাণাভাবাত্
কাব্যলিঙ্ঘ্য । তথা পূজয়ন্তীত্যभिधाय पुनराराधनमित्यभिधानात् प्रक्रमङ्गः, तथा
सम्बन्धवोजमित्यत्र समुच्चयार्थकथकार आवश्यकः किन्तु नोक्त इति वाच्यानभिधानच्चेति
दोषद्वयम्, आराधनमित्यत्र ‘सम्पूजनम्’ सम्बन्धवोजन्त इत्यत्र च “सम्बन्धवोजच्चे”ति पाठेन
समाधेयम् ।

“वार्ता सम्भाव्या” किल । “आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु ।” “गर्हासमुच्चयप्रशङ्कासम्भावना-
स्वपी”ति चामरः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

(দ) কৌশল্যেতি । জাতি । পুত্রি । হৃদে ন দীর্ঘকালস্থায়িণা বজ্জলেপে ন
বজ্জনির্মিতলপে ন ঘটতি বিচ্ছিতো যো বম্বং সংযোগঃ তেন নিশ্চলং সুস্থিরং গন্তমসমর্থ
মিত্যর্থঃ, হ্হতজীবিতমেব দুর্ভাগ্যপ্রাণা এব কৰ্ত্ত, মাং মন্দভাগিনী ন পরিত্যজতি । অহন্ত
জীবনং ত্যক্তমিচ্ছাম্যেব সীতাভাবি জীবনধারণস্য নিশ্ফলত্বাদिति भावः ।

কণ্ঠান পিতৃপক্ষঃ, জামাতাব বধুজানব পূজা কবিঃ থাকে ; কিন্তু
আমাদের সম্বন্ধে তাহা বিপরীতই হইয়াছিল, আপনিই আমাব পূজা
করিতেন । আপনি সেষ্টরূপ হইলেও কাল আপনাকে এবং সম্বন্ধের
মূলকারণ গীতাতে অপরূপ করিয়া নিয়াছে ; সুতবাং এই ভয়ঙ্কর ভাবলোক-
রূপ নরকে, পাপিষ্ঠ আমার জীবিত থাকাকেই ধিক্ ॥ ১৭ ॥

শুরু । আশ্বসিহি রাজপুত্রি ! বাঘ্যবিশ্রামোঃপ্যন্তরালে (১)
কর্তব্য এব, অন্যচ্চ কিং ন স্মরাস, যদ্বোচদৃষ্টশৃঙ্খায়মে
যুष्মাকং কুলগুরুঃ, তদুপজাতমেব, (২) কিন্তু কল্যাণোদকং
মবিষ্যতি (ধ) ।

কৌশল্যা । মশ্রবদি ! অদিকন্তাং মণোরহো (৩) (ন) ।

(ন) ভগবতি ! পতিক্রান্তো মনীরথঃ ।

(ধ) শুরু ইতি । অন্তরালে অবসরে মধ্যে মধ্যে ইত্যর্থঃ, বাঘ্যবিশ্রামোঃপি
অশ্রুবিসর্জনবিরামোঃপি । কেবলমবিরতং রোদনং ন কর্তব্যমিত্যর্থঃ । তথ্যে চক্ষুর্নাশা-
দনিষ্টসম্ভাবনামুত্থাদিতি ভাবঃ । অন্যচ্চ বাঘ্যবিসর্জনবিরামকারণমিত্যর্থঃ । ব্রবীমীতি
শেষঃ । কুলগুরুঃ বশিষ্ঠঃ । উপজাতমেব জাতপ্রায়মেব নাত সন্দিগ্ধ ইত্যেবম্ব্যর্থঃ ।
কল্যাণং মঙ্গলম্ উদকং উত্তরফলং यस্য তৎ কল্যাণোদকং মবিষ্যতি এতদবস্থান্নরমিতি
শেষঃ । শৃষ্টশৃঙ্খায়মে তস্য যজ্ঞসম্পাদনায় গতো ভগবান্ বশিষ্ঠঃ লোকপরম্পরা-
শ্রুতসৌতাবিসর্জনন্যাপারো মৃশশীকাকুলো কৌশল্যামিদমাচ্ছ—“মদ্রে । সমাশ্রতিহি,
পুত্রপূর্ণোতসঙ্গামেব জানকীং পুনর্দ্রব্যসি” ইতি বাক্যস্য সত্যতা বিশ্বাসবশাদবদন্ত্যন্ত্যঃ
সাত্ববাদোঃপ্রমিতি মন্তব্যম্ । “উদকং ফলমুত্তরং” মিত্যমরঃ ।

(দ) কৌশল্যা । কহো ! জানকি ! কি করিব পোড়া জীবনের
বন্ধন বজ্রলিপদ্বারা দৃঢ়ভাবে যেন ঘোষিত হওয়ায় একেবারে নিশ্চল হইয়া
গিয়াছে ; তাই মন্দভাগিনী আমাকে পরিত্যাগ করিতেছে না ।

(ধ) অরুন্ধতী । রাজকহো ! আশ্বস্ত হও ; মধ্যে মধ্যে অশ্রু-
বিসর্জনের বিরামও করিতে হইবে ; তাহার আরও কারণ আছে ; তুমি কি
অরণ করিতেছ না ? শ্বশুরশ্রুতির আশ্রমে তোমাদের কুণ্ডল যে বলিয়া-
ছিলেন ; তাহা হইয়াছেই ; কিন্তু ভবিষ্যৎ কল মঙ্গলময় হইবে ।

(১) অন্তরে ইতি পাঠমৈদঃ । (২) তদবস্থ্যপজাতমেব ইতি পাঠান্নরম্ । (৩) কুদী
অদিকন্দমণীরহাৎ মঙ্গলং ইতি কচিৎ পাঠঃ ।

अरु । तत् किं मन्यसे राजपुत्रि ! (१) मृषोद्यं तदिति,
नहीदं सुक्षत्रिये ! अन्यथा मन्तव्यम्, भवितव्यमेव तेन (प) ।

आविभूतज्योतिषां ब्राह्मणानां
ये व्याहारास्तेषु मा संशयो भूत् ।
भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषक्ता
नैते वाचं विप्रतां व्याहरन्ति ॥१८॥

(न) कौशल्येति । मनोरथः अभिलाषः सीतापुत्रदर्शनाकाङ्क्षेति यावत् अतिक्रान्तः
अतीतः चिराय नष्ट इत्यर्थः । नानाशापदसङ्कलारण्ये निर्वासनेन सीताया एव
अभावादिति भावः ।

(प) अरु इति । तत् तदेत्यर्थः तत् कुलगुरीवचनं मृषोद्यं मिथ्यावाक्यम् इति किं
मन्यसे ? हे सुक्षत्रिये ! सत्क्षत्रियवंशजाते । इदं गुरुवचनम् अन्यथा मिथ्याभूतं
नहि मन्तव्यम्, तेन गुरुवचनेन भवितव्यमेव सत्येन भाव्यमेव । अवश्यमेव सपुत्रामिव
सीतां पुनः द्रव्यसि युष्मत्कुलगुरुसदृशानां विकालज्ञानामृषीणां महासत्यादित्वादिति
भावः ।

मृषा उद्यते मिथ्या उच्यते इति मृषोद्यं “नाम्नि वदः क्वप् चै”ति क्वप् ।

तेषां महासत्यादितां प्रतिपादयति आविरिति । आविभूतं प्रकाशितं ज्योतिः
ब्राह्मण्यं तेजो येषां तेषां कृतब्रह्मसाक्षात्काराणामित्यर्थः ब्राह्मणानां ये व्याहारा उक्तयः
तेषु संशयः वाक्यमिदं सत्यां मिथ्या वेति मन्देहो माभूत् न भवत् तवेति शेषः । हि
यस्मात् एषां ब्राह्मणानां वाचि वाक्ये भद्रा कल्याणी निर्द्वेषितार्थः लक्ष्मीः यथार्थता

(न) कोशला । अर्गवति ! मनोर आशी लोप पाठेऽस्ति ।

(प) अरुक्ष्णती । राजपुत्रि ! त्वे किं ताहा मिथ्या कथा बलिग्रा
मने करितेह ? हे मन्त्रक्षत्रियवंशजाते ! ईहा मिथ्या बलिग्रा मने करि
ना ; ताहा हईवेई । (कारण,)

(१) राजपुत्रि ! इति पाठान्तरम् ।

• (नेपथ्ये कलकलः) । (फ)

(सर्वे आकर्णयन्ति) । (ब)

जनकः । अद्य खलु शिष्टानध्याय इत्युद्धतं खेलतां वटूनां
कलकलः (भ) ।

सम्पत्तिः निषक्ता नियतलघा । अन्यच्च एते ब्राह्मणाः विप्रुताम् अर्थविप्रवशालिनीं मिथ्या-
भूतामिति यावत् वाचं वाक्यं न व्याहरन्ति न वदन्ति ।

अथ ब्राह्मणानां वाक्ये संशयकर्तव्यत्वाभावरूपकार्यस्य तदीयसतरूपकारणेन
समर्थनात् कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासीऽलङ्कारः ।

“व्याहार उक्तिर्लपितम् ।” “सम्पत्तिः शीघ्रं लक्ष्मीश्च” इति चामरः ।

एतत्तृतीयचरणानुरूपं वाक्यं पाणिनिमहाभाष्येऽपि दृश्यते । यथा—

“भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ।”

एकादशीतत्त्वधृतं विष्णुवचनञ्च—

“ब्राह्मणानां प्रसादेन दिवि तिष्ठन्ति देवताः ।

ब्राह्मणाभिहितं वाक्यं न मिथ्या जायते क्वचित् ॥”

शालिनी वृत्तम् ॥१८॥

(फ) नेपथ्य इति । नेपथ्ये वेशरचनास्थाने, कलकलः कीलाहलः ।

(ब) सर्व इति । आकर्णयन्ति उत्कर्षाः मुन इति शेषः ।

(भ) जनक इति । ‘कुतस्थोऽयं कलकल’ इति कौशल्यादीनामनुमितं संशयं
निराकर्तुमाह अद्येति । शिष्टानां वंशपरम्परया वेदाध्यायिनाम् अनध्यायो अध्ययना-
ध्यापनाविरामः, इति हेतोः, उद्धतम् उल्लम्फन-द्रुतघावनादिरूपं यथा स्यात्तथा खेलतां

यैशान्देर त्र्यङ्गनाङ्गाङ्कार इडेयाहे ; मेइ सकल त्राङ्गदिगेर ये सकल
उक्ति, ताङ्गते येन संशय ना इय । कारण, ईशान्देर वाक्यो उङ्कडे
सतासम्पन्न लागियाई थाक ; ईशान्देर मिथ्या कथा बलेन ना ॥१८॥

(फ) (नेपथ्ये कोलाहलः) ।

(ब) (सकलेन अनुचितेन लागिलेन) ।

कौशल्या । सुलहसोक्खं दाव बालत्तणं होदि । (निरुप्य)
अम्महे । एदाणं मज्जे को एसो रामभइलच्छीपरिसोहिदेहिं
सावट्ठम्भमुद्धललिदेहिं अज्जेहिं अह्माणं वि लोअणाइं
सोदलावेदि (म) ।

(म) सुलभसौख्यं तावत् बालत्वं भवति । अहो ! एतेषां मध्ये क एष रामभद्र-
लक्ष्मीपतिशोभितैः सावष्टकमुग्धललितैरङ्गैः अस्माकमपि लीचनानि शैतलयति ।

कौडी कुर्वतां वटूनां ब्राह्मणकुमाराणाम् । अद्य वशिष्ठादीनामागमनेन अनध्यायी जात इति पाठाभावात् निरुद्धे गीतफल्लचिन्ता ऋषिकुमाराः कोलाहलं कुर्वन्त उल्लम्पनद्रुत-
 धावनादिरुपां खिलां कुर्वन्तीत्यर्थः ।

जनसमागमादनध्यागमाह मनः—“अनध्यायी रुदमानि समवाये जनस्य च ।”

शिष्टमाह दशिष्ठः—“पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिवृंहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः स्मृतिप्रत्यक्षहेतवः ॥”

(म) कौशल्येति । बालत्वं शैशवम्, सुलभं सांसारिकायैकलापचिन्ताभावात्
अनायासलभ्यं सौख्यं सुखं यव तत् । शैशवसमये हि यतः कुतश्चिदेव कारणात्
सुखमुत्पद्यत इति मनः स्फूर्तिर्मन्य एते अनध्यायसुखमेव कलकलेन प्रकटयन्तीति
भावः । रामभद्रस्य या लक्ष्मीः शरीरश्रीभा तथा तत्सदृशश्रीभयर्थः इति निदर्शना-
लङ्कारः, अवष्टम्भेन सौष्ठवेन सह विद्यमानानि सावष्टम्भानि सघटितत्वात् अतीवप्रश्ला-
नीत्यर्थः मुग्धानि सुन्दराणि, ललितानि मनोहरविन्यासभङ्गियुक्तानि च तैः अङ्गैः
हस्तपदाद्यवयवैः, अस्त्राकमपि ससम्पर्काणां का कथा निःसम्पर्काणामप्यस्त्राकमित्यर्थः ।
श्रीतलयति सुखशीतलानि करोति ।

“सौष्ठवं स्यादवष्टम्भ” इति हलायधः । ललितमाह उज्ज्वलनीलमणिः—

“विन्यासभङ्गिरङ्गानां भू विलासमनीहृग ।

सुकुमारा भवेद्यत्र ललितं तदुदीरितम् ॥”

(ভ) জনক। আজ বেদপাঠীদিগের অনধ্যায়; এই জন্য যাহারা উদ্ধত-
ভাবে খেলা করিতেছে, সেই ব্রাহ্মণালকগণের কোলাহল।

अरु । (अपवार्यं सहर्षोत्कण्ठं स्वगतम्) इदं नामं
तद्भागीरथीनिवेदितरहस्यं कर्णामृतम्, न त्वेवं विद्मः कतर-
ऽयमायुष्मतोः कुशलवयोरिति (य) ।

जनकः । कुवलयदलश्यामस्निग्धः (१) शिखण्डकमण्डनो
वटुपरिषदं पुण्यश्रीकः श्रियेव सभाजयन् ।

(य) अरु इति । अपवार्यं देहपरिवर्त्तनेन कौशल्यादीनां श्रवणयोग्यतामदत्वेत्यर्थः ।
तल्लक्षणमाह साहित्यदर्पण—

“—तद्वेदपवारतम् । रहस्यं यदन्यस्य परावृत्य प्रकाशयति ॥”

भागीरथ्या गङ्गाया निवेदितं ज्ञापितं रहस्यं गुप्तविवरणं जन्मावस्थित्यादिकं यस्य तत्
तथोक्तम्, कर्णयोरमृतं पीयूषवदामोदजनकम् इदं तत् वचनं वचनाभिधेयः कुशलवयोः
कश्चिदित्यर्थः वाच्यवाचकयोरभेदविवचयोपपत्तिः तु किन्तु आयुष्मतोः दीर्घजीविनोः कुश-
लवयोर्मध्ये अयं कतरः क इत्येवं न विद्मः न जानीमः । भागीरथीकथितानुपपत्तिदर्शनात्
कुशलवयोरैकोऽयमिति सामान्यतो निश्चेतुं शक्नोमि, किन्तु कुशोऽयं किं वा लवोऽयमिति
विशेषेण निश्चेतुं न शक्नोमि पूर्वमदर्शनादिति भावः । कर्णामृतमिति निरङ्गं किवल-
रूपकमलङ्कारः ।

(म) कोशला । बालाकाले झूठটা झুলভই হইয়া থাকে ।
(নিরূপণ করিয়া) ওমা ! ইহাদের মধ্যে এটা কে, রামভদ্রের শোভায়
পরিশোভিত, স্নলক্ষণ, স্নন্দর এবং স্নন্দরভঙ্গিমগমিত অঙ্গদ্বারা আমাদের
নয়নও নীতল করিতেছে ?

(য) অরুক্রতী । (ফিরিয়া, আনন্দ ও উৎকণ্ঠার সহিত স্বগত)।
গঙ্গাদেবী যে গুপ্ত বৃত্তান্ত জানাইয়াছিলেন, আমি মনে করি, ইহাই সেই
কর্ণের অমৃতরূপ বৃত্তান্ত ; কিন্তু আয়ু্জান কুশ ও লবের মধ্যে এটি কে ? ইহা
বুঝিতেছি না ।

(১) স্নিগ্ধশ্যাম ইতি পাঠান্তরম্ ।

পুনরিব শিশুভূতৌ (১) বত্সঃ স মে রঘুনন্দনৌ

ভট্টিতি কুরুতে দৃষ্টঃ কোঃ্যং দৃশোরম্মতাচ্ছন্নম্ ॥১৮॥

কচ্ছুকী । নূনং চত্বিযব্রহ্মচারী দারকোঃ্যমিতি মন্যে (২) ।

কুবলযেতি । কুবলযস্য চত্পলস্য দলবৎ পমবৎ শ্যামঃ শ্যামলঃ তথা স্নিগ্ধঃ মসৃণঃ স তথোক্তঃ, তথা শিখরুঙ্কঃ কাকপক্ষঃ মগ্ধনং ভূষণং যস্য সঃ, তথা পুण्या পবিত্রা স্রীঃ শ্রীভাযস্য সঃ, তথা প্রিয়া দেহশ্রীভয়া বটুপরিষদং ব্রাহ্মণকুমারবর্গে সমাজয়ন্ অলঙ্কৃত্ব স্নিগ্ধং স্থিত ইতি শিষঃ, পুনঃ শিশুভূতঃ শ্রীশবমাপন্নঃ স মে বত্সৌ রঘুনন্দনৌ রাম ইব কোঃ্যং বালকঃ দৃষ্টঃ অবলোকিতঃ সন্ ভট্টিতি দ্রুতং দর্শনমাতমেবৈত্ব্যর্থঃ দৃশৌষলুণ্ডীঃ অস্মতাচ্ছন্নং সুবায় স্নেহণং কুরুতে অস্মতেন চতুর্থা লিপ্যতীতিত্ব্যর্থঃ ।

অথ অস্মতাচ্ছন্নং কুরুত ইতি ভাবাভিমানিনী প্রতীয়মানা ক্রিয়োত্প্রেক্ষালঙ্কারঃ, সমাজয়ন্তিবেতি বাচ্যা ক্রিয়োত্প্রেক্ষা, তথা পুনঃ শিশুভূতৌ রঘুনন্দন ইবেতি বাচ্যা দ্রব্যোৎপ্রেক্ষা, তথা কুবলযদলশ্যামস্নিগ্ধ ইতি লুপ্তোপমা চ ইত্যেতিষাং পরস্পরনিরপেক্ষস্থিতিঃ সম্ভট্টিঃ । শিখরুঙ্কমগ্ধন ইত্যত্র কেকানুপ্রাসঃ ।

“অচ্ছন্নং” স্নেহণম্” ইতি শব্দকল্যদ্রুতমঃ । হরিণী বৃত্তম্ ॥১৮॥

(১) কচ্ছুকীতি । অথ দৃশ্যমানৌ দারকৌ বালকঃ ব্রহ্ম অরতীতি ব্রহ্মচারী নবোপনীতৌ গুরুকুলে নিবসন্ বঁদমধীযান ইত্যর্থঃ । চত্বিযশ্বাসৌ ব্রহ্মচারী চেতি সঃ । নূনং নিশ্চিতং ভবেদिति শিষঃ, ইতি মন্যে সম্ভাবয়ামি ।

জনক । নোলোৎপলদলের গ্রায় শ্রামবর্ণ, স্নিগ্ধ, কাকপক্ষশোভিত এবং পবিত্র শোভাসম্পন্ন, আর সেই দেশশোভাধারা ব্রাহ্মণবালকগণকে যেন অলঙ্কৃত করিতেছে ; সুতরাং আমার বৎস সেই রামচন্দ্র যেন পুনরায় বালক হইয়াছেন ; আর দৃষ্টিগোচর হইয়া, হঠাৎ নয়নবৃগলে অশ্রুতলেপের কার্য্য করিতেছে ; অতএব এই বালকটী কে ? ॥১৮॥

(২) কচ্ছুকী । আমি মনে করি, এই বালকটী নিশ্চয়ই ক্ষত্রিয়ব্রহ্মচারী হইবে ।

(১) সূত্ৰা ইতি পাঠভেদঃ ।

जनकः । एवमेतत् (१) । तथाहि—(ल)

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीदयं पृष्ठतो

भस्मस्तोम—(२) पवित्रलाञ्छनसुरो धत्ते त्वचं रौरवोम् ।

मूर्वीया मेखलया नियन्त्रितमधोवासञ्च माञ्जिष्ठिकं

पाणौ काम्मुकमक्षमूत्रवलयं दण्डं तथां (३) पैपलम् ॥२०॥

(ल) जनक इति । एतत् क्षत्रियब्रह्मचारीति यदुक्तं तदेवं सत्यमित्यर्थः । स्वयमपि तत् समर्पयति तथाहीति ।

चूडेति । अयं बालकः, पृष्ठतः अभितः पृष्ठस्य उभयोः पार्श्वयोः चूडाभिः शिखाभिः केशाद्येरित्यर्थः । चुम्बितानि स्पृष्टानि कङ्कपत्राणि कङ्कनामकपक्षिपक्षाः सरल-
शीघ्रगमनार्थं बाणमूलभागे दत्ता यस्य तत्तथोक्तं तूणीदयं तूणीरयुगलम्, लम्बित-
केशाद्यसंस्पृष्टबाणान्विततूणीरद्वयमित्यर्थः । तथा भस्मनां स्तोमेन पुञ्जेन पवित्रं लाञ्छनं
चिह्नं यत्र तादृशम्, पवित्रहोमवर्जभस्मना चिह्नितमित्यर्थः । सुरो वक्षःस्थलम् । तथा
रुरीष्टं गविशेषस्येयम् इति रौरवी तां त्वचं चर्म, मृगचर्मरूपमुत्तरीयमित्यर्थः । मूर्वीयाः
दृढविशेषस्येयमिति मूर्वी तत्रा, मूर्वासुवनिर्मितयेत्यर्थः । मेखलया काञ्चा कटिस्पर्शेति
यावत् नियन्त्रितं निबद्धं मञ्जिष्ठया संस्पृष्टमिति माञ्जिष्ठिकं मञ्जिष्ठानामलतारञ्जित-
मित्यर्थः । अधोवासः परिधेयवसनञ्च । तथा पाणौ करे काम्मुकं धनुः तथा अक्षमूत्रवलयं
वलयौकृतां सुव्यथितजपमालामित्यर्थः, तथा पैपलस्य अश्वत्थस्य अश्वत्थशाखाया इत्यर्थः
अयमिति पैपलः तं दण्डञ्च धत्ते बिभर्ति । वामपाणौ धनुः, दक्षिणमणिबन्धे जपमालां
दक्षिणपाणौ च दण्डं धत्ते इत्यर्थः । एभिर्बिह्नैः क्षत्रियब्रह्मचारी अयमिति निर्णीयत
इति भावः ।

अत्र धत्त इत्येकया क्रियया तूणीद्वयादीनां कर्मतयाभिसम्बन्धात् तुल्यवीगितालङ्कारः ।

(ल) जनक । ऐशो मत्त । अथ—

(१) एवमेव इति भिन्नः पाठः । (२) भस्मस्तोम इति कश्चित् पाठः ।

(३) दण्डोऽपर इति पाठभेदः ।

মগবত্যরুহ্যতি ! কিমুত্প্রেচ্ছসে কুতস্থ্যোয়মিতি । (ব)
অরু । অদ্যৈব বয়মপ্যাগতাঃ (১) (শ) ।

অব্রিয়ব্রহ্মচারিণী রৌরবোত্তরীয়াদিধারণমাহু মনুঃ—

“কার্ণারৌরববাস্তানি চর্মাণি ব্রহ্মচারিণঃ ।

বসীরদ্রানুপূর্বেণ শাণচৌমাবিকানি চ ॥

মৌজী বিবতু সমা শ্লক্ষা কার্য্য বিপ্রস্য মেখলা ।

অব্রিয়স্য তু মৌর্বীজ্যা বেষ্মস্য শৃণতান্নবী ॥”

গৌতমঃ—“বৈলপালাশৌ ব্রাহ্মণস্য দৃষ্টৌ, অশ্বত্থপৈলবো গুণে ।”

“সমীধীভয়তঃ শীঘ্রসাকল্যামিমুখিভিতঃ ।” “বাধিদ্, মশ্বলদলঃ পিপ্পলঃ
কুঞ্জরাশনঃ । অশ্বত্থ” ইতি চামরঃ । “অশ্বত্থ” । জপমালা” ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ ।

অভিত ইতি “পথ্যমিভ্যাং সর্বাভয়াভ্যা”মিতি তসিঃ । পৃষ্ঠত ইতি “তসৌভয়াভি-
পরিসর্ব”রিত্যুত্পদ্রায়া দ্বিতীয়ায়াঃ “সর্ববিভক্তিভ্যলস্” ইতি তস্ ।

শাদূলবিক্রীড়িতং ব্রতম্ ॥২০॥

(ব) ভগবতীতি । অয়ং বালকঃ কুত আগত ইতি কুতস্থ্যঃ, ইতি অস্থিন্ বিষয়ে
কিমুত্প্রেচ্ছসে বুধ্যসে কিমনুমিনীষীত্যর্থঃ । তদব্রুহীতি ভাবঃ ।

কুতস্থ্য ইতি “অন্যথাস্থ্যপ্” ইতি ত্যপ্প্রত্যয়ঃ ।

পৃষ্ঠের দুই দিকে দুইটা তুণীর ধারণ করিতেছে ; তাহার ভিতরের
বাণগুলির কঙ্কপক্ষ সকল, লম্বিত কেশকলাপকর্ডুক স্পৃষ্ট হইতেছে ; বক্ষঃস্থলে
পবিত্র ভাস্মরাশির চিহ্ন রহিয়াছে ; রুক্ষর (হরিণ বিশেষের) চর্ম্ম ধারণ
করিয়াছে ; পরিধেয় বসন, মঞ্জিষ্ঠারাগে রঞ্জিত এবং তাহা, মৌর্বী মেখলাদ্বারা
বন্ধ ; আর বামহস্তে ধনু এবং দক্ষিণহস্তে জপের মালা ও অশ্বত্থের দণ্ড
রহিয়াছে ॥২০॥

(ব) ভগবতি ! অরুহতি ! এ বালকটি কোণা হইতে আসিয়াছে,
এ বিষয়ে আপনি কি মনে করেন ?

(১) অদ্যৈব বয়মাগতা ইতি বিভিন্নঃ পাঠঃ ।

জনকঃ । আৰ্য্যগৃষ্টে ! অতীব মে কৌতুকং বৰ্ত্ততে, তদ্বগবন্তং
বাল্মীকিমিমেব গত্বা পৃচ্ছ, ইমঞ্চ বালকং ব্রূহি, কেদ্যপ্যেতি
প্রবয়সস্বাং দিষ্টত্ব ইতি (ষ) ।

কচ্ছুকৌ । যদান্নাপয়সি । (ইতি নিষ্ক্রান্তঃ ।) (স)
কৌশল্যা । কিং ভগবত, এষং ভগিনীদো আগমিস্সাদিত্তি (হ) ।

(হ) কিং ভগবত, এবং ভগিনী আগমিষ্যতীতি ।

(গ) অরু ইতি । ন কেবলং ভবন্তঃ, অপি তু বয়সম্পদ্যৈ বাগতা ইত্যর্থঃ । অতএব
ভবতৃসমানা বয়ং পূর্বসদৃশানাং নৈনং পরিচিনুস ইতি ভাবঃ ।

বয়মিতি “বাস্যদশ্যে”তি বহুবচনস্ । অহমিতি তদর্থঃ । নৈনং পরিচিনুস ইত্যুক্তৌ
মিথ্যোক্তিঃ স্যাদিত্যতঃ অদ্যেতাযুক্তা কুলেন বচনান্তগোপনং কৃতমিতি বোধ্যম্ ।

(ঘ) জনক ইতি । কেদ্যপি ত্বয়া অপরিচিতা ইত্যর্থঃ, এতে দৃশ্যমানাঃ, প্রকটং প্রচুরং
বয়ী যেষাং তে প্রবয়সঃ স্থবিরাঃ । দিষ্টত্বত্বঃ দৃষ্টুমিচ্ছত্বঃ । ইতি ব্রূহীত্যর্থঃ ।

(স) কচ্ছুকৌতি । যদান্নাপয়সি তদেবানুতিষ্ঠামীত্যর্থঃ ।

(হ) কৌশল্যেতি । এবং ভগিনীতঃ কচ্ছুকিনা জনকৌপদিষ্টপ্রকারীণ্যোক্তঃ আগমিষ্যতি
কিমিত্যর্থঃ, ইতি বিষয়ে যুযং কিং ভগবত ইত্যর্থঃ ।

(শ) অরুন্ধতী । আমরাও অদৃষ্টে আসিয়াছি ।

(ঘ) জনক । আৰ্য্যগৃষ্টি ! আমার বড়ই কোতূহল হইয়াছে ; অতএব
আপনি ভগবান্ বাল্মীকির নিকট বাইয়া জিজ্ঞাসা করুন এবং এই
বালকটাকে বলুন যে, “তোমার অপরিচিত এই বৃদ্ধগণ তোমাকে দেখিতে
ইচ্ছা করেন ।”

(স) কচ্ছুকৌ । যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া চলিয়া গেলেন ।)

(হ) কৌশল্যা । এইরূপ বলিলে আসিবে কি ? এ বিষয় আপনারা
কি বলেন ?

अरु । भिद्येत किं सद्वृत्तमौदृशस्य निर्माणस्य (१) ? (च)
कौशल्या । (निरूप्य) कहं सविणश्चं णिसामिदगिट्ठिवञ्चणो
विसज्जिदइसिदारओ इदो अहिमुहं पसरिदो ज्जेव सो
वच्छो (क) ।

जनकः । (चिरं निर्वर्ण्य ।) भोः ! किमप्येतत् (ख) ।

(क) कथं सविनयं निशामितगट्टिवचनः विसर्जितकृषिदारक इतः अभिमुखं
प्रसृत एव स वत्सः ।

(च) अरु इति । ईदृशस्य अद्भुतसौन्दर्यशालिनः निर्माणस्य सृष्टेः ।

“कृद्धिहतो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत” इति न्यायात् विधावा परमसुन्दरीकृत्य निर्मित-
स्येत्यर्थः, सद्वृत्तं सञ्चरितं किं भिद्येत विद्युज्येत, अपि तु कथमपि नैत्यर्थः ।
“यत्राकृतिसत्त्व गुणा वसन्तो”ति न्यायात् सुन्दराकृतिमान् विनयाद्य प्रच्यवत इति भावः ।

(क) कौशल्येति । निरूप्य विशेषणवलोक्य । निशामितं श्रुतं गट्टेस्तदाख्यस्य
कच्चुकिनः वचनं येन सः । विसर्जिताः त्यक्ताः कृषीणां मुनीनां दारका बालका येन
सः, मुनिबालकवन्दान्निसृत्य इत्यर्थः, इतोऽभिमुखम् अद्यान् प्रतीत्यर्थः प्रसृतः प्रस्थितः ।

विसर्जितकृषिदारक इति “कृत्यनित्यसमासेऽनुपसर्गसमानस्य क्रमश्च”ति मन्विप्रकृतः ।

(ख) जनक इति । भो इति कौशल्यादीनां सम्बोधने । एतत् बालकद्वयं वस्तु
किमपि अनिर्वचनीयमाश्चर्यमित्यर्थः ।

(क) अरुक्कती । এইরূপ আকৃতির কি সম্ভাবনার নষ্ট হয় ?

(ক) কৌশল্যা । (দেখিয়া) সেই ৭৫গটী, বিনয়ের সহিত গৃষ্টির
(কক্কী) বাক্য শুনিয়া, ঋষিবালকদ্বিগকে পরিত্যাগ করিয়া, এই আমাদের
অভিমুখেই আসিতেছে ।

(খ) জনক । (বহুফল বাবৎ দেখিয়া) ওহে ! এ কোন্ অনির্বচনীয়
বস্তু !

(১) ভিद्यেত বা ইতি পাঠান্তরম্ ।

महिम्नामेतस्मिन् विनय-शिशुता-मौग्धमसृणो
विदग्धैर्निर्ग्राह्यो (१) न पुनरविदग्धैरतिशयः ।
मनो मे सम्मोदः (२) स्थिरमपि हरत्येव बलवान्
अयोधातुं यद्वत् परिलघुरयस्क्रान्तशकलः ॥२१॥

तदाश्रयं समर्थयति महिम्नामिति । एतस्मिन् शिशौ विदग्धैर्निर्ग्राह्यः लोक-
निर्वाचनदक्षैरिति यावत् निर्ग्राह्यः निश्चयः बोद्धुं शक्य इति यावत्, पुनः किन्तु
अविदग्धैरनिर्ग्राह्यैर्नैः न निर्ग्राह्य इत्यर्थः, तथा विनयी नम्रभावः शिशुता बालकत्वं
ताभ्यां यत् मौग्धं सरलता तेन मसृणः कीमलः स्नेहीतृपादक इत्यर्थः महिम्नां
माहात्म्यानां दयादाक्षिण्यश्रौत्योर्व्यादिव्यञ्जकमहापुरुषभावानामित्यर्थः अतिशय आधिक्यं
वर्त्तत इति शेषः । अतएव परिलघुर्निर्तान्तक्षुद्रोऽपि अयस्क्रान्तस्य लौढाकर्षकपदार्थ-
विशेषस्य (चक्षुः क लोढा इति ख्यातस्य) शकलः खण्डः यद्वत् यथा अयोधातुं लौढं हरति
आक्रुष्य नयति, तद्वत् बलवान् विशालः सम्मोदः एतद्बालकदर्शनजनितानन्दः मे मन
स्थिरमपि योगाभ्यासेन निश्चलमपि मनः हरत्येव आकर्षत्येव । मादृशयोगिनीऽपि
मनोहरणादनिर्वचनीय आश्रय एवायं बालक इति भावः ।

अत्र प्रथमपादे विनयशिशुतामौग्धरूपाणां गुणानां यौगपद्यात् समुच्चयः, द्वितीयपादे
शब्दोपरिसंख्या, द्वितीयाङ्गे च त्रैती उपमा, एतेषां परस्परनिरपेक्षस्थितेः संचुष्टि-
रलङ्कारः । तथा मौग्धेत्यत्र दुःश्रवत्वदोषः, स च 'विनयशिशुभावार्जवमृदु'रिति पाठेन
समाधेयः ।

“मसृणः ।—अकर्कशः ।” “विदग्धः ।—निपुणः” इति च शब्दकल्पद्रुमः । “भिन्नं
शकलखण्डं वा” इत्यमरः ।

“शङ्खः पाण्डुर एव”त्यादिवत् हरत्येवेति एवशब्दस्य स्वयोगव्यवस्थापनार्थात् अनियमे
नियमाख्यदोषः । शिखरिणी वृत्तम् ॥२१॥

एहै बालकटौत मातिशय माहात्म्य ब्रह्मिच्छे ; से माहात्म्याणि आकार

(१) निर्ग्राह्य इति पाठान्तरम् । (२) सम्मोद इति त्रिभिन्नः पाठः ।

(প্রবিশ্য) লবঃ । (স্বগতম্) অজ্ঞাতনামক্রমাভিজনান্
পূজ্যানপি নঃ স্বতঃ কথমভিवादযিষ্যে । (বিচিন্ত্য) অয়ং পুন-
রবিরুদ্ধঃ প্রকার ইতি বৃদ্ধেভ্যঃ শ্রুয়তে । (সবিনয়মুপসৃত্য) এষ
বো লবস্য শিরসা প্রণামপর্য্যায়ঃ (গ) ।

অরুণ্ধতীজনকৌ । কল্যাণিন্ ! আয়ুষ্মান্ ভূয়াঃ (ঘ) ।

(গ) প্রবিশ্যেতি । নীঃস্বাকং পূজ্যানপি বৃদ্ধত্বদর্শনাৎ পূজনীয়তয়া অবিবাদন
যোগ্যানপি, নাম নামধেয়ম্, ক্রমঃ পৌর্বাপর্য্যম্, অভিজনঃ কুলে তে, অজ্ঞাতা অবিদিতা
নামক্রমাভিজনা যेषাং তান্, এতান্ বৃদ্ধানিত্যর্থঃ । স্বতঃ স্বয়ং কথমভিবাদযিষ্যে
প্রণমামি । এতেষাং মধ্যে কঃ স্বত্বধিকী গুরুঃ, কী বা ততীর্ন্যূন ইতি প্রণামবিষয়ে
গুরুত্বপৌর্বাপর্য্যম্ ন জানামি ; যেন তদনুসারিণ্যভিবাদনং স্যাৎ ন বা নাম জানামি, যেন
শ্রদ্ধাবশ্মান্ননামজ্ঞানেন ব্রাহ্মণকত্রিয়নিষয়াৎ তত্ক্রমেণ নমস্কারঃ স্যাৎ ; ন বা কুলং
জানামি, যেন প্রধানকৌলীন্যনুসারিণ্যপি প্রণামঃ সম্ভবেৎ ; আত্মবুদ্ধিনিশ্চিতক্রমানুসারিণ
নমস্কারে তু বৈপরীত্যস্যপি সম্ভবাত্ মুখ্যতা প্রকাশতে ; তদ্ব কিং করোমীতি ভাবঃ । পুনঃ
কিন্তু, অয়ং মনসা নিষীদ্যমানঃ প্রকারঃ কল্যঃ রৌতিরিতি যাবত্, অবিরুদ্ধঃ লোকী শাস্ত্রে
অনিন্দনীয় ইত্যর্থঃ । বো যুস্মাকম্, প্রণামপর্য্যায়ঃ পর্য্যয়েণ নমস্কারঃ পূজ্যতাক্রমেণ
অবিবাদনমিতি যাবত্ । নমস্কাররীত্যয়ী মনুষং হিতাদৌ দ্রষ্টব্যঃ ।

বিনয় ও শিশুতার সরলতায় কোমল হইয়াছে এবং সে মায়ায় বিচক্ষণেরই
বোধগম্য ; কিন্তু অবিচক্ষণের বোধগম্য নহে । যেমন ক্ষুদ্র চুষুকলোহার
থণ্ড লোহাকে আকর্ষণ করে, সেইরূপ গুরুতর আনন্দ, আমার নিশ্চল
হৃদয়কেও আকর্ষণ করিতেছে ॥২১॥

(গ) লব । (প্রবেশ করিয়া, স্বগত) ইহারা আমার পূজনীয় হইলেও
ইহাদের নাম বা বংশ কিংবা কাঁহাকে পূর্বে বা পরে নমস্কার করিতে
হইবে তাহা জানি না ; সুতরাং কি প্রকারে ইহাদিগকে নিজে ঠিক করিয়া
নমস্কার করিব ? (চিন্তা করিয়া) কিন্তু এই রকমটা বিরুদ্ধ নহে—ইহা

কৌশল্যা । জাদ ! চিরং জীব (১) (ঙ) ।

অরু । এহি বত্‌স ! (ইতি লবমুত্‌সঙ্গে ক্ৰত্বা স্বগতম্) (২)
দিষ্ট্যা ন কেবলমুত্‌সঙ্গশ্চিরান্মনোরথো মে সম্মূৰ্ণঃ (চ) ।

কৌশল্যা । জাদ ! ইদৌবি দাব এহি । (উত্‌সঙ্গে ক্ৰত্বা) (২)
অন্মহে ! য় কেবলং দরবিঅসন্তণীলুপ্পলসামলুস্‌সেণ দেহ-
বম্বে য় কবলিদারবিন্দকেসরকসাঅকণ্ঠকলহংসণিণাদদীহর-

(ঙ) জাত ! চিরং জীব ।

(ছ) জাত ! ইতৌপি তাবদেহি । অহী ! ন কেবলং দরবিকসম্ভ্রীলৌত্পল-
শ্লামলীগ্রতেন দেহবম্বেন কবলিতারবিন্দকেসরকষায়কণ্ঠকলহংসনিগাদদীর্ঘদীর্ঘেণ স্বরৈশ্চ

(ঘ) অরু ইতি । আয়ুষ্মান্‌ প্রশস্তায়ুর্দীর্ঘায়ুর্নিত্যর্থঃ ।

(ঙ) কৌশল্যেতি । জাত ! সন্তান ! পুত্রতুল্যেত্যর্থঃ ।

(চ) অরু ইতি । দিষ্ট্যা ভাগ্যেন । উত্‌সঙ্গঃ ক্রীড়ঃ । মনোরথঃ সীতায়াঃ পুত্রং
ক্রীড়ং করিষ্যামীত্যভিলাষঃ ।

প্রাচীনদিগের নিকট শুনিয়া থাকি । (বিনয়ের সহিত নিকটে যাইয়া)
লবের মস্তকদ্বারা এই আপনাদের পূজ্যতাক্রমে নমস্কার ।

(ঘ) অরুন্ধতী ও জনক । কল্যাণভাজন ! আয়ুষ্মান্‌ হও ।

(ঙ) কৌশল্যা । বৎস ! চিরজীবী হও ।

(চ) অরুন্ধতী । আউস বৎস ! (এই বলিয়া লবকে কোড়ে করিয়া
স্বগত) ভাগ্যবশতঃ কেবল আমার ক্রোড় নহে, দীর্ঘকালের পর অভিজাতও
পূর্ণ হইল ।

(১) তাদ ! মে চিরং জীব ইতি পাঠমেদঃ । (২) উত্‌সঙ্গে ক্ৰত্বা অপবার্থ্য ।
ক্রীড়ে ক্ৰত্বা । উত্‌সঙ্গে গৃহীত্বা । ইতি ত্রয়ঃ পাঠমেদাঃ ।

(১) ক্রীড়ং ক্ৰত্বা । উত্‌সঙ্গে গৃহীত্বা । ইতি বিধিব্রী পাঠী ।

‘দৌহরেণ সরেণ অ রামভদ্মনুহরতি, য়’ কদ্বিণ-(১)
কমলগব্ধমপক্সলো সরীঅপ্প’সোবি তাদিসো জ্জোব বচ্ছস্স ।

অ রামভদ্মনুহরতি, ননু কঠিনকমলগৰ্ভমপক্সলঃ শরীরস্যর্শো’পি তাহুশ্চ এব বত্সস্স ।

(ক) কৌশল্যেতি । ইতি’পি মম ক্রীড়ে’পি । কেবলমস্যা এব ক্রীড়ে স্খাতব্য-
মিতি নাসি নিয়মঃ, মমাপ্যুত্সঙ্গে কিচ্ছিদেহীতি ভাবার্থঃ । উত্সঙ্গে কৃत्वा ক্রীড়ে
স্থাপয়িত্বা ।

দরম্ অল্য’ বিকসত্ প্রক্ষুটত্ যত্ নীলীতপলম্ ইন্দীবর’ তদত্ শ্যামলঃ শ্যামবর্ণঃ,
উন্নতঃ লম্বমানশ্চ তেন তথোক্তেন দেহবন্ধেন শরীরঘটনেন অয়’ বালকঃ কেবল’ রামভদ্-
মনুহরতি ইতি ন ; অপি তু, কবলিতা মুখমধ্যে প্রবেশিতা য়ে অরবিন্দকৈসরাঃ পদ্ম-
কিঙ্করকাশীঃ কণাযৌ মধুরঃ সুশ্রাব্য ইতি যাবত্ কণ্ঠঃ স্বরৌ যস্য স তথোক্তঃ, যঃ কলহঁসঃ
মধুরাক্ষুটধ্বনিকারী রাজহঁসঃ তস্য জিনাদঃ শব্দ ইব দৌর্ঘ’দৌর্ঘী’ দৌর্ঘ’প্রকারঃ তেন
উচ্যে স্তরেণৈত্য়’ : স্বরেণ কণ্ঠধ্বনিনা অ রামভদ্ম অনুহরতি অনুকরতি ।

অনু লুপ্তৌপমাহয়ম্ ।

“দর (স্য) ইঁষদর্থঃ ।” — “কণাযঃ (প’) সুরभिः ।” “কণ্ঠঃ (পু’) — ধ্বनिः ।”
ইতি শব্দকল্পদ্রুমঃ । সৌরভার্থকৌ’পি কণাযশব্দৌ’দ্বয় মাধুর্যার্থে’ লাঙ্গলিকঃ ।

কবলৌ যাঃ কৃত ইতীনন্তাত্ কবলশব্দাত্ কৰ্ষণি ক্তঃ ।

নন্বিত্যবধারণে । কঠিনঃ পূর্ণাবয়বত্বাত্ হৃদঃ যঃ কমলস্য পদ্মস্য গৰ্ভঃ বীজকোষঃ
(বীজল, চাকা ইত্যাদিপ্রসিদ্ধঃ) তদত্ পক্সলঃ কঠিনকৌমলঃ বীরত্বম্বয়ক ইতি ভাবঃ ।
তাহুশ্চ এব রামভদ্মনুহরতি এব ।

অথাপি লুপ্তৌপমালঙ্কারঃ ।

দ্বিতীয়’ জাতিব্যাতিবাচ্য’ বাসসল্যানুগয়প্রার্থ’নাম্বয়কম্ ।

(ছ) কোশলা । ২৫৯ ! এই দ্বিতীয় একবার আইস । (কোঁড়ে
করিয়া) ওমা ! জেৱং বিকপিত নীলোৎপলেন জায় শ্রীমবর্ণ, অথ চ উন্নত
বেঁধদ্বারা এই কেবল রামভদ্রের অনুকরণ করিতেছে, তাহা নহে ; মুখের

(১) কঠোরিতি পাঠান্তরম্ ।

जाद ! (१) पेक्वामि दाव दे मुहचन्दं (२) । (चिवुकमुन्नमय्यं
निरूप्य सवाष्पाकृतम्) गाएसि ! किं ण पेक्वसि, णिउणं
णिरुविज्जमाणं मे मुहं वच्चाए मुहचन्देण संवददि ज्जे व (छ) ।

जनकः । पश्यामि सखि ! पश्यामि (ज) ।

कौशल्या । अम्हो ! उम्हत्तीभूदं विअ मे हिअअं किम्पि
चिन्तअन्तो बहु विप्पलवदि (झ) ।

जात ! ' प्रेचे तावत्ते मुखचन्द्रम् । राजर्षे ! किं न प्रेक्षसे, निपुणं निरूप्यमाणम् अस्य
मुखं वत्साया मुखचन्द्रेण संवदति एव ।

चिवुकम् अधरनिम्बभागम्, उन्नमय्य उत्तोल्य, वाष्पेण आनन्दान्मुखा आकृतेन
अभिप्रायेण अभिप्रायव्यञ्जकभङ्गिविशेषेण सह वर्तत इति सवाष्पाकृतं पुनरादित्यर्थः ।

अस्य बालकस्य मुखं निपुणं सनैपुण्यं सूक्ष्मदृष्टेति यावत् निरूप्यमाणम् अवलोक्य-
मानं सत् वत्सायाः सौतायाः मुखचन्द्रेण सह संवदति एव आकृत्या सम्मिलत्येव, न तु
किञ्चिद्वैषम्यं यातौल्यवशव्यर्थः ।

अत्र निपुणशब्दः सनैपुण्यार्थे लाक्षणिकः ।

(ज) जनक इति । पश्यामि पश्यामीति अवधारणार्थे द्विरुक्तिः । पश्याम्येवेत्यर्थः ।

ভিত্তরে পদ্মের কেন্দ্রর থাকায় বাহার স্বর স্নমধুর হয়, সেই কনহঃসর শব্দের
শ্রায় দীর্ঘ দীর্ঘ কণ্ঠস্বরদ্বারাও রামভদ্রের অঙ্গকরণ করিতেছে, আর পূর্ণাবয়ব
পদ্মকোষের শ্রায় এষ্ট বৎসটার শবীরস্পর্শও রামভদ্রেরই তুল্য । বৎস !
দেখি তোমার মুখচন্দ্রখানি । (চিবুক উত্তোলন করিয়া, বিশেষরূপে দেখিয়া,
অশ্রু ও বিশেষ অভিপ্রায়ের সহিত) রাজর্ষি ! দেখিতেছেন না কি,
নিপুণভাবে দেখিলে, ইহার মুখখানি, বৎস! সীতার মুখচন্দ্রের সচি-
ত মিলিতই হয় ।

(জ) জনক । দেখিতেছি, সখি ! দেখিতেছি ।

(১) জীব জাদ ইতি ভিন্ন: পাঠ: । (২) মুহু' ইতি ক্বচিৎ পাঠ: ।

जनकः । (निरूप्य) (ज)

वत्सायाश्च रघूदहस्य च शिशावस्मिन्नभिव्यज्यते
सम्पूर्णप्रतिविम्बितैव (१) निखिला सैवाकृतिः सा द्युतिः ।
सा वाणी, विनयः स एव, सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ,
हा हा दैव ! किमुत्पथैर्मम मनः पारिप्लवं धावति ॥२२॥

(भ) अहो ! उन्मत्तभूतमिव मे हृदयं किमपि चिन्तयत् बहु विप्रलपति ।

(भ) कौशल्येति । मे मम हृदयम् उन्मत्तभूतमिव अस्मिन् बालके सीतारामयो-
राकृतिसौसादृश्यदर्शनात् उन्मादग्रसमिव सत् किमपि अनिर्वचनीयं चिन्तयत् बहु
नानाप्रकारं विप्रलपति विशेषेणासम्बद्धं ब्रवीति । सीता जीवति, तस्या एवायं पुत्र
इत्यादिकं प्रकाशयतीति भावः ।

(ज) जनक इति । निरूप्य विशेषेणावलोक्येत्यर्थः ।

वत्साया इति । अस्मिन् शिशौ वत्सायाः सीतायाश्च रघूदहस्य रघुवंशधुरन्धरस्य
रामचन्द्रस्य च निखिला समया सैवाकृतिः तत्सदृश एवाकारः, सा द्युतिः तत्सदृश्येव
देहकान्तिः सम्पूर्णम् अविकलं यथा स्यात्तथा प्रतिविम्बितैव प्रतिफलितैव सती अभिव्यज्यते
प्रकाशते । किञ्च वा वाणी तत्सदृशमेव वाक्यम्, स एव विनयः तदनु रूप एव नम्रभावः,
तथा असौ स एव सीतारामतुल्य एव सहजः स्वाभाविकः पुण्यानुभावः पवित्रो देहप्रभावः
अभिव्यज्यत इत्यनेनान्वयः । तर्हि किं सीतारामयोरैवायं पुत्र ? तदपि न, बहुकालमिव
सीताया अभवात् ; हन्त ! तदियं दुराशैवेत्याह हा हति । हा हा दैव ! अदृष्ट ।
पारिप्लवं सीतारामसमानाकृतिरयं बालकः कस्य पुत्र इति निर्णेतुमसामर्थ्यात् चञ्चलीभूतं

(व) कोशला ! अहो ! आमार चित्तं येन उन्मत्त इहैवा, कोन
विषय चिन्ता करतः, बहु रक्कम प्रलाप बनिताछे ।

(अ) जनक । (विशेषभावे पेशिशा)

(१) सम्पूर्णप्रतिविम्बितैव इति, सम्पूर्णप्रतिविम्बितैव इति च पाठान्तरम् ।

कौशल्या । अग्निं दे मादा, सुमरसि वा तादं (ठ) ?

लवः । नहि नहि (ठ) ।

कौशल्या । तदो कस्म तुमं (ड) ?

(ठ) अस्ति ते माता, अरसि वा तातम् ?

मम मनः किं कथं केन हेतुनेत्यर्थः उत्पथेः असम्भवकल्पनामार्गेः चावति द्रुतं गच्छति । सीतायाः प्रागेवाभावात् सीतापुत्रोऽयमित्याशा दुराशैवेति भावः ।

अत्र अभिव्यज्यत इत्येकया क्रियया आकृति-द्युति-वाणी-विनय-पुण्यानुभावानां कर्तृतया अभिसम्बन्धात् तुल्ययोगितालङ्कारः । तथा सैवाकृतिः तत्सदृश्यैवाकृतिरित्येवं सर्वत्र सादृश्याच्चेपात् असम्भवस्तुसम्बन्धरूपाः पञ्च निदर्शनाः, तथा उत्पथैरिति भङ्गागम्यस्य सीताया अभावस्याभिधानात् पर्यायीकञ्च एतेषामलङ्काराणामङ्गाभिभावेन सङ्करः । एवमशब्दस्य सा द्युतिरित्यादौ सर्वानुवर्णनान्वयान्न नियमे अनियमाख्यदीर्घः ।

रघुवंशे एतदनु रूपः श्लोको यथा—“रूपं तदोजसि तदेव वीर्यं”मित्यादि ।

“अनुभावः प्रभावेऽपि ।” “चञ्चलं तरलञ्चैव परिप्लवपरिप्लवे” इति चामरः ।

अभिव्यज्यत इति कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२२॥

(ठ) कौशल्येति । अरसि वा तातमिति पितुरस्त्वित्यस्यैव भङ्गान्तरेण प्रश्नः ।

(ड) लव इति । नहि नहीत्यवधारणे द्विकृतिः । माता नास्ति, तातञ्च न अरानीत्यर्थः ।

२९। सीता ও রামচন্দ্রের সমস্তই সেই আকৃতি এবং সেই কাঙ্ক্ষি, এষ্ট বালকটীতে অবিকল প্রতিবিম্বিত হইয়াই প্রকাশ পাইতেছে এবং সেই বাক্য, সেই বিনয়, আর আভাবিক সেই পবিত্র প্রভাব ব্যক্ত হইতেছে । হা হা বিধাতঃ! আমার চঞ্চল মন, কেন উৎপথে ধাবিত হইতেছে ॥২২॥

(ট) কোশল্যা । তোমার মা আছে ? বাপকে স্মরণ করিয়া থাক ?

(ঠ) লব । না না ।

লবঃ । ভগবতো বাল্মীকিঃ (ঙ) ।

কৌশল্যা । অহ জাদ ! কহিহদব্বং কহেহি [ণ] ।

লবঃ । এতাবদেব জানামি [ত] ।

নেপথ্যে । ভী ভীঃ সৈনিকাঃ ! এষ খলু কুমারশ্চন্দ্রকেতু-
রান্ধাপয়তি, ন কেচিদাশ্রমাভ্যর্থণভূমিরাক্রমিতব্যেতি [থ] ।

(ঙ) ততঃ কস্য লবঃ ?

(ণ) অযি জাত ! কথয়িতব্যং কথয় ।

(ঙ) কৌশল্যেতি । ততস্তদা মাতাপিতৃরসস্তু ইত্যর্থঃ, কস্য লবঃ কস্য তত্শ্রাবধানেন
রচিতস্তব্ধ ইত্যর্থঃ ।

(ঙ) লব ইতি । ভগবতো বাল্মীকিস্তত্শ্রাবধানেন রচিতোঽস্মীতি বাক্যশেষঃ ।

(ণ) কৌশল্যেতি । কথয়িতব্যং যদস্মি তৎকথয়েত্যর্থঃ, ন তু গোপয়েতি ভাবঃ ।

(ত) লব ইতি । এতাবদেব জানামি, ন তু এতদতিরিক্তং মাতাপিতৃবিষয়কং কিমপি
জানামীতি ভাবঃ ।

(থ) নেপথ্য ইতি । কেচিৎ কিমপি জনেন আশ্রমস্য বাল্মীকিস্তপীবনস্য অভ্যর্থনা-
ভূমিঃ নিকটবর্তী স্থানম্ । তরুণতাবিনাশাদিনা তপীবনশ্রুতিনিবারণার্থং সুনীন্ প্রতি
সম্মানপ্রদর্শনার্থং চ উক্তিরিয়ম্ ।

“উপকণ্ঠান্ধিকাভ্যর্থণা” ইত্যমরঃ ।

(ঙ) কোশল্যা । তবে, কার ভূমি ?

(ঙ) লব । ভগবান বাল্মীকির ।

(ণ) কোশল্যা । বৎস ! বলিতে হইবে, বল ।

(ত) লব । এতটুকু মাঝেই আমি ।

(থ) নেপথ্যে । ওহে ওহে সৈন্যগণ ! কুমার চন্দ্রকেতু আদেশ
করিতেছেন যে, কেহই যেন আশ্রমের নিকটবর্তী স্থান আক্রমণ না করে ।

अरुन्धतोजनकौ । अये ! मेध्याश्वरक्षाप्रसङ्गादुपागतो वत्स-
चन्द्रकेतुरव्य द्रष्टव्य इत्यहो सुदिवसः [१] [द] ।

कौशल्या । वच्छलकवणस्स पुत्तको आणवेदित्ति अमिअ-
विन्दुसुन्दराइं अक्खराइं सुणीअन्ति [ध] ।

लवः । आर्य्य ! क एष चन्द्रकेतुर्नाम ? [न]

जनकः । जानासि रामलक्ष्मणौ दाशरथी ? [प]

(घ) वत्सलक्ष्मणस्य पुत्रक आशापयतीति अमृतविन्दुसुन्दराणि अक्षराणि श्रूयन्ते ।

(द) अरु इति । अये इति समिद्धितजनसम्बोधनम् । मेध्यः हिंसनीयः अश्वमेध-
यज्ञे केदनीय इति यावत् योऽश्वस्य स्वच्छया विचरत इत्यर्थः रक्षाप्रसङ्गात् अपरा-
क्रमणकारिजननिवारणेन पालनार्थमित्यर्थः । द्रष्टव्यः अस्माभिरिति शेषः । इति हितोः,
अहो प्रशस्तः अयं सुदिवसः शुभदिनम् । यत्र प्रियजनदर्शनादिना महानानन्दी भवेत्
तत् शुभदिनमेवेति भावः ।

“अहो । (व्य)—प्रशंसा” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ध) कौशल्याति । अमृतस्य विन्दवः कणा इव सुन्दराणि मधुराणि स्तुतिसुख-
कराणीत्यर्थः, अक्षराणि वचनानि । पौत्रस्याप्याधिपत्यश्रवणे कस्य न सुखं जायते इति
भावः । अत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

(न) लव इति । चन्द्रकेतुर्नाम चन्द्रकेतरिति नाम्ना प्रसिद्धः ।

(द) अरुन्धती ७ जनक । ७ ! यक्षीय अश्वरक्षार अज्ज, वत्स चन्द्रकेतु
उपस्थित इच्छाछे, आज तांशके देखा याईवे ; अतरां आज शुभ
दिन वटे ।

(ध) कौशल्या । वत्स लक्ष्मणेर पुत्र आदेश करितेछे—एहै
अक्षरशुलि अमृतविन्दुर जाय अन्नर सुना याईतेछे ।

(न) लव । आर्य्य ! चन्द्रकेतु नामे हैनि के ?

(१) द्रष्टव्यः, अहो सुदिवसः । इति पाठान्तरम् ।

लवः । एतावेव [१] रामायणकथापुरुषौ ? [फ]

जनकः । अथकिम् [१] [ब] ।

लवः । तौ कथं न जानामि [भ] ।

जनकः । तस्य लक्ष्मणस्यायमात्मजश्चन्द्रकेतुः [म] ।

लवः । जम्बि^१लापुत्रस्तर्हि मैथिलस्य राजर्षेर्दौहित्रः [य] ।

(प) जनक इति । दशरथस्यापत्ये पुमांसाविति दाशरथी । काकुवशात् मन्त्री व्यज्यते, जानासि किमित्यर्थः ।

(फ) लव इति । एतावेव दाशरथी एव न तु अपरावित्येवशब्दार्थः, रामलक्ष्मणौ रामायणकथायाः वाञ्छीकृततरामायणनामकाख्यानस्य पुरुषौ प्रधानपात्रभूतौ किमित्यर्थः । अप्रापि काकुवशात् मन्त्री व्यज्यते ।

(ब) जनक इति । अथकिमिति स्वीकारसूचकमव्ययम् । (ह्यं) इति वङ्गभाषा । औरक्या इति हिन्दीभाषा ।

(भ) लव इति । तौ रामलक्ष्मणौ । अतीवप्रथितत्वात् अधीतरामायणाख्यानस्य प्रधानपात्रत्वाच्च जानाम्येवेति भावः ।

(म) जनक इति । तस्य प्रथितनामः । आत्मजः पुत्रः ।

(प) जनक । दशरथের পুত্র বাম ও লক্ষ্মণকে জান ?

(फ) लव । उद्धारार्थे त रामायण-उपाख्यानं प्रधान पात्र ?

(ब) जनक । ई ।

(भ) लव । तौ शार्ङ्गिके केन जानिब ना ?

(म) जनक । हेनि सेई लक्ष्मणेर पुत्र चन्द्रकेतु ।

(य) लव । ताहा इहेने, उज्जिनार पुत्र एवं राजर्षि मिथिलाधिपतिर दौहित्र ।

(१) तावेवेति पाठभेदः । (२) तत् कथं न जानामि लक्ष्मणस्यायमात्मज-चन्द्रकेतुरिति विभिन्नः पाठः, किम्बे तत्पाठे तौ कथं न जानासीति परवाक्यं नास्ति ।

अरु । [विहस्य] आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन [१] [र] ।

जनकः । [विचिन्त्य] यदि त्वमौदृशः कथायामभिज्ञस्तद्-
ब्रूहि तावत्, पृच्छामस्तेषां दशरथात्मजानां किन्नामधेया-
न्यपत्यानि केषु केषु दारेषु प्रसूतानि [२] [ल] ।

लवः । नायं कथाप्रविभागोऽस्माभिरन्येन वा श्रुतपूर्वः [व] ।

(य) लव इति । तर्हि चन्द्रकेतोर्लक्ष्मणस्यात्मजत्वे सति, स चन्द्रकेतुरित्यर्थः
ऊर्ध्वलायास्तदाव्यलक्ष्मणभार्यायाः पुत्रः लक्ष्मणस्य दारान्तराश्रयणादिति भावः, मैथिलस्य
मिथिलानगरीपतेः राजर्षेर्जनकस्य ।

(र) अरु इति । वत्सेन लवेन, कथाया रामायणाख्यानस्य प्रावीण्यम् अभिज्ञत्वम्,
‘आविष्कृतं’ प्रकटितम्, चन्द्रकेतोर्मातृपितृमातामहानां यथावदुल्लेखादिति भावः । एतेन
बालकोऽयमतीव मेधावीत्याश्चर्यमिति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

(ल) जनक इति । किं नामधेयं नाम येषां तानि, अपत्यानि सन्तानाः, दारेषु
भार्यासु, प्रसूतानि उत्पन्नानि । सूधातीरकर्मकत्वविवक्षया कर्त्तरि क्तः । यदि बालकोऽयं
दशरथात्मजानामपत्यविवरणप्रसङ्गेन ‘रामात् सीतायामुत्पन्नोऽहं’मिति वदेत् तदा
अनायासेनैव ज्ञातव्यविज्ञानं स्यादित्यभिप्रायेणायं प्रश्नः ।

(व) लव इति । अयं भवता पृच्छ्यमानः रामादीनामपत्यविवरणरूपः कथाप्रविभागः

(र) अरुण्णतौ । (हास्य करिष्य) ३९९ ! रामायण-उपाख्यानं अत्रिज्ज्ञतां
प्रकाशं करिष्यामि ।

(ल) जनक । (चिन्ता करिष्य) यदि तूमि उपाख्याने अत्रेकरूपं अत्रिज्ज्ञ
इहैषा थाक, तबे बल देखि, जिज्ञासा करिउछि, सेहै दशरथेर पुत्रनिगेर
कोन कोन भार्याते कि कि नामे कतगुलि सन्तान जनिष्याछे ?

(१) कुमारिण्येति पाठान्तरम् ।

(२) कश्चिद्विदुः पुलके केषु केष्विति विद्वत्तिर्नास्ति ।

जनकः । किं न प्रणीत एव कविना ? [श] ।

लवः । प्रणीता न तु प्रकाशितः । तस्यैव खलु कोऽप्येक देशः सन्दर्भान्तरेण रसवानभिनेयार्थः कृतः, तच्च स्वहस्तलिखितं मुनिर्भगवान् व्यसृजद्भरतस्य मुनेस्तौर्त्यत्रिकसूत्रकारस्य (ष) ।

आख्यानांशः । अन्येन मद्भिन्नजनेन । अस्माभिः साक्षात् न श्रुतः, अन्यस्यापि श्रवणाभावात् परस्परयापि न श्रुत इति नीतरं दातुमस्य समर्थ इति भावः ।

(श) जनक इति । कविना वाङ्मोकिना, प्रणीतो विरचितः । किंवा प्रणीत एव न तु त्वया श्रुत इत्येवशब्दार्थः ।

(ष) लव इति । प्रकाशितः समक्षं नीतः श्रुतिविषयं प्रापितो वा । तस्यैव रामादीनामपत्यविवरणांशस्यैव न त्वन्येत्येवशब्दार्थः, एकदेशः अवातन्त्रांशः केवलराम-सन्ततिविवरणांश इत्यर्थः इति बोध्यं सन्दर्भान्तरेण अन्येन केनचित् प्रबन्धेन अश्वमेध-विवरणेन मह्येयः इति ज्ञेयम्, प्रचुरकरुणाद्भुतरसान्वितः अभिनेयः अभिनययोग्यः अर्थः वस्तु स्वरूपमिति यावत् यस्य स अभिनेयार्थः किमप्येकं दृश्यकाव्यमित्यर्थः कृतः । आद्योपान्तमेव रामचरितमादाय रामायणाभिधानं किमपि शब्दमहाकाव्यमुपनिबद्धम्, अधिकन्तु तदन्तर्गतं भीतानिर्वासनादिपुनःसंयोगान्तमंशमादाय किमपि दृश्यकाव्यं प्रणीतमिति निष्कर्षश्चात्रैर्बोद्धव्यः । इदन्तु अस्यैव नाटकस्य सप्तमाङ्कानुसारीणीकं रामायणे तु अन्यथा द्रष्टव्यम् । मुनिः वाङ्मोकिः । स्वहस्तलिखितं न तु शिष्यादिनेत्यर्थः । एतेन तदंशस्य गोपनीयत्वं व्यन्यते । तौर्त्यत्रिकस्य नृत्यगीतवादस्य सूत्रकारः व्यवस्थापक-व्यवहारस्तस्य भरतस्य तदाख्यस्य मुनेः समीप इत्यर्थः व्यसृजत् प्रेरितवान् ।

“तौर्त्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रय”मित्यमरः । “तूयं मुरजादि तत्र भव” तौर्त्यम् । तौर्तीयपलञ्चितं त्रिकमिति तौर्त्यत्रिक”मित्यमरटीकायां महेश्वरः ।

(व) लव । उपाख्यानं एवै अंशगै, आशि वा अशु केह भूर्त्स श्रुते नाई ।

(ष) जनक । कवि (वाङ्मोकि) कि रचनाई करेन नाई ?

जनकः । किमर्थम् ? [स]

लवः । स किल भगवान् भरतस्तमप्सरोभिः प्रयोजयिष्य-
तीति (ह) ।

जनकः । सर्वमिदमस्माकमाकूतकरम् (१) (च) ।

लवः । महती पुनस्तस्मिन् भगवतो वाल्मीकीरास्था,
केषाञ्चिदन्तेवासिनां हस्तेन तत् पुस्तकं भरताश्रमं प्रति

(स) जनक इति । किमर्थमिति व्यसृजदिति क्रियाविशेषणम् ।

(ह) लव इति । तमेकदेशम् । अप्सरोभिरभिनेत्रीभिरित्यर्थः । प्रयोजयिष्यति
अभिनाययिष्यति, इति हेतुर्व्यसृजदित्यन्वयः ।

(च) जनक इति । इदं त्वयाक्तं सर्वे तदंशस्य दृश्यकाव्यरूपेण विरचनं स्वहस्तेन
लेखनं भरतान्तिके प्रेरणहेत्यर्थः । आकूतकरं कौतुकजनकम् । तव कस्यापि महानुत्तमस्य
स्थितिसम्भवादिति भावः ।

(क) लव इति । तस्मिन् गुप्ते दृश्यप्रबन्धे । आस्था यत्र आदर इति यावत् ।
महती आस्था इति कथमत्रगतमित्याह केषाञ्चिदिति । अन्तवासिनां क्षात्राणाम् । अनु

(घ) लव । एतनां करिग्राहेण ; किं प्रकाश करने नाहै । ताहारई
कोन एक अंशके अन्न सन्दर्भे सहित मिलाईया, अभिनयैर उपायोगी
सरस करिग्राहेण एवं भगवान् मुनि (वाल्मीकि) ताहा निज हस्ते लिखिग्रा,
नृत्य, गीत ओ बाणेर सूत्रकार भरतमुनिर निकट पाठाईया दिग्राहेण ।

(स) जनक । कि अन्न ?

(ह) लव । সেই ভগবান্ ভরতমুনি, অপ্সরাদের দ্বারা তাহার অভিনয়
করাইবেন ; এই জ্ঞ ।

(ক) জনক । এ সমস্তই, আমাদের কোতুকজনক ।

(১) তৎ সৰ্বমস্মাকমিদমাকূতকরমিতি পাঠান্তরম্ ।

প্রপিতম্ (১) । তেষামানুযাত্নিকস্বাপপাণিঃ প্রমাদাপনোদনার্থম্

(২) অস্মদুভ্রাতা প্রপিতঃ (ক) ।

কৌশল্যা । জাদ ! মাদাবি দে অতিথি ? (খ)

লবঃ । অস্মি আর্য্যঃ কুশো নাম (গ) ।

কৌশল্যা । জিহ্মোত্তি ভণিদং হোদি (ঘ) ।

(খ) জাত ! ভ্রাতাপি তে অস্মি ?

(ঘ) জ্যেষ্ঠ ইতি ভণিতং ভবতি ?

পশ্যাৎ যাত্রায়াং গমনে নিযুক্ত ইত্যনুযাত্নিকঃ অনুগামীত্যর্থঃ । স্বাপপাণিঃ কার্ম্মকহস্তঃ । প্রমাদস্য অনবধানতায়াঃ অনবধানতাজন্যবিপত্তিরিত্যর্থঃ অপনোদনার্থং দূরীকরণার্থং দস্যুতস্করহিংস্রভয়নিবারণার্থমিত্যর্থঃ । স্বাপপাণিরিত্যনেন প্রমাদাপনোদনার্থমিত্যনেন চ ভ্রাতৃত্বৈরিত্ববিসৃষ্টকারিত্বপ্রকাশাদমীমাংসাত্তাত্পর্য্যম্ ।

“আস্থানীয়ব্রথোরাস্থা” ইত্যমরঃ ।

(গ) লব ইতি । আর্য্যঃ পূজ্যঃ । এতেন জ্যেষ্ঠত্বং ব্যজ্যতে ।

(ঘ) কৌশল্যেতি । জ্যেষ্ঠ ইতি ভণিতম্ উক্তং ভবতি, স কিং লবো জ্যেষ্ঠ ইত্যর্থঃ ।

(ক) লব । ভগবান্ বাব্বাণির কিছু সেই অংশটীতে গুরুতর যত্ন রাখিয়াছে ; কতগুলি ছাত্রের হাত দিয়া, সেই পুস্তকখানিকে ভরতের আশ্রমে পাঠাইয়া দিয়াছেন, আব তাহাদের বিপদ নিবারণের জন্য, ধনুস্পানি অবস্থায় আমার আতাকে তাহাদের অনুগামী করিয়া পাঠাইয়াছেন ।

(খ) কৌশল্যা । বৎস ! তোমার ভাইও আছে ?

(গ) লব । আছেন ; সেট আর্য্যের নাম কুশ ।

(ঘ) কৌশল্যা । জ্যেষ্ঠ ইহা বলা যায় ?

(১) কজিৎসিন্ প্রসক্তী ‘প্রতি’শব্দী নাস্তি । (২) অপ্রমাদাভিমতি পাঠান্তরম্ ।

लव । एवमेतत्, प्रसवक्रमेण स किल ज्यायानिति (ङ) ।

जनकः । किं यमजावायुष्मन्तौ ? (च)

लवः । अथकिम् (छ) ।

जनकः । कथय, कथाप्रबन्धस्य कीदृशः पर्यन्तः (ज) ।

(ङ) लव इति । प्रसवस्य क्रमेण पौर्वापर्येण स कुशः ज्यायान् ज्येष्ठः । इतिशब्दे वाक्यसमाप्ति । यमजयोः प्राक् प्रसूतस्य ज्येष्ठत्वमाह देवलः—

“वह्निर्वर्णेषु चारिष्यात् यमयोः पूर्वजन्मतः ।

यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् ।

सन्तानः पितरथैव तस्मिन् ज्येष्ठ्यं प्रतिष्ठितम् ॥”

“जन्मप्राथम्यात् ज्येष्ठ्यं यमजयोर्न तु निष्केपप्राथम्या”दिति स्मार्तश्च ।

(च) जनक इति । आयुष्मन्तौ युवां किं यमजौ युष्मजातौ ।

(छ) लव इति । अथकिं सत्यमित्यर्थः । कुशलवेति नामकारणं तथैर्यमजत्वञ्चाह रामायणम्—

“यस्तयोः प्रथमं जातः स कुशैर्मन्त्रसंस्कृतैः ।

निर्मार्जनीयो नाम्ना हि भविता कुश इत्यसौ ॥

यथावरज एवासीत् लवनेन समाहितः ।

निर्मार्जनीयो ब्रह्माभिर्नाम्ना स भविता लवः ॥

एवं कुशलवौ नाम्ना यमौ तौ संभूवतुः ।

भगवत्कृतनामानौ सुखिनावच्छयौ च तौ ॥”

(ज) जनक इति । कथाप्रबन्धस्य रामायणाख्यानसन्दर्भस्य अर्थान्तः शेषभागः । यदि च ‘सीताया अपत्यं जातम्, तच्च एवमेव परिपालितं परिवर्द्धितञ्च’ इत्यंशीऽपि

(ङ) लव । इह! एहेरूपइ बटे ; अगवक्रमे त्रिनि षोडशे ।

(च) जनक । तौमरा कि बमज ?

(छ) लव । ई ।

(ज) जनक । बल, उगाथानेर शेषटौ कि बकम ?

‘ लवः । अलीकपौरप्रवादोद्दिग्नेन राज्ञा निर्वासितां देवयजनसम्भवां सीतादेवीमासन्नप्रसववेदनामेकाकिनीमरुत्स्थे परित्यज्य लङ्घनः प्रतिनिवृत्त इति (भ) ।

कौशल्या । हा वच्छे ! मुद्गचन्द्रमुहि ! को दाणिं दे कुसुमभूदस्य सरीरस्य (१) देवदुर्विलासपरिणामो एअलिआए णिवड्ढिदो (ज) ।

(ज) हा वत्से ! मुद्गचन्द्रमुखि ! क इदानीं ते कुसुमभूतस्य शरीरस्य देव-
दुर्विलासपरिणाम एकलिकाया निपतितः ।

तत्कथापर्यन्तमध्ये परिगणितः स्यात्, तदापि तत्कथनेन ज्ञातव्यज्ञानं स्यादित्यभिप्रायेणैय-
मप्युक्तिरिति बोध्यम् ।

(भ) लव इति । अलीकः अयथार्थो यः पौराणां प्रवादोऽपवादः तेन उद्दिग्नेन
अस्थिरचिन्तेन कार्याकार्यविवेकशून्यमनसेत्यर्थः । राज्ञा रामचन्द्रेण निर्वासितां परि-
वर्जिताम् । आसन्ना सन्निहिता उपस्थितप्रायेत्यर्थः प्रसववेदना यस्यास्ताम् । परित्यज्य
रथादवतार्य । प्रतिनिवृत्तः पुनरयोध्यां गतः । इति एष कथाप्रबन्धस्य पर्यन्त्येत्यर्थः ।

“अलीकन्वप्रियेऽनृते” इत्यमरः ।

(ज) कौशल्याति । मुग्धः सुन्दरी यश्चन्द्रः स इव मुखं यस्यास्तत्सम्बोधनम् ।
कुसुमभूतस्य पुष्पतुल्यस्य अतीवकीमलस्येत्यर्थः । कोऽनिर्वचनीयः अतीवभयङ्कर इत्यर्थः ।
दैवस्य नियतेः दुष्टो दुःखदायी विलासी व्यवहारो यस्मिन् स चासौ परिणामः शेषावस्थाय-
षीति स तथोक्तः । जगति सुखं दुःखं वा दैवस्यैव कार्यम्, लीकस्तु तत्र निमित्त-

(ख) लव । राज्ञा पूरवामिबर्गेर मिथ्याश्रवादे उद्दिग्ध इहेया, वञ्च-
डूमिसमूहपद्मौ मौतादेवौके निर्वासित करिनेन ; आर लङ्घन, आसन्न-
प्रसववेदना अवहाय एकाकिनी सेइ मौतादेवौके वने परित्याग करिया,
किरिया आसिनेन (इहाइ शेष ।)

(१) सरीरकुसुमस्य इति पाठान्तरम् ।

जनकः । हा वत्से !

नूनं त्वया परिभवञ्च नवञ्च घोरं
ताञ्च व्यथां प्रसवकालकृतामवाप्य ।

क्रव्यादगणेषु परितः परिवारयत्सु

सन्वस्तया शरणमित्यसकृत् स्मृतोऽस्मि ॥२३॥

भावमिति भावः । एकलिकाया एकाकिन्याः, सहायसत्त्वे दुःखं कथमपि सञ्च स्यादिति भावः । निपतित उपस्थित आसीदिति शेषः ।

“भूतं (त्रि) सदृशम् ।” “एकलः (त्रि) एकाकी । एकला इति भावे”ति च शब्द-
कल्पद्रुमः ।

एकलिकेति एकलाशब्दादनुकम्पायां कप्रत्ययः ।

नूनमिति । हा वत्से ! त्वया नवं नूतनम् इतः पूर्वं कदापि न त्वया ईदृशः
परिभवोऽनुभूत इति भावः, घोरं दारुणञ्च स्त्रीणां चरिवदीपापवादादधिकी भयङ्करञ्च
अपवादो नास्तीति भावः, परिभवं निर्वासनात् तिरस्कारम् अपमानमित्यर्थः, तथा प्रसव-
कालिन कृतां तां सर्वत्र प्रसिद्धां व्यथां वेदनाञ्च अवाप्य अनुभूय क्रव्यादगणेषु मांसभोजि-
श्चापदजन्तुसमूहेषु परितः सर्वतः परिवारयत्सु परिवेष्टमानेषु सत्सु सन्वस्तया अतीवभीतया
सत्या, अस्मि अहं शरणं रक्षिता इति कृत्वा भयेषु नितान्तवात्सल्येन पित्रादेरेव
प्राथमिकस्मरणस्य सार्वलौकिकत्वादिति भावः, नूनं निश्चितम् असकृत् वारं वारं स्मृतः
चिन्तितः अभवमित्यर्थः । ‘हा पितः ! रक्ष रक्ष माम्’ इत्यादि बहुशः क्रन्दितवतीति
निष्कर्षः । यद्यपि भयेषु लोके मातापि स्मर्यते आह्वयते च तथापि सीताया मातुः पृथिव्या
जङ्गले न तत्स्मरणमनर्थकमिति जनकमात्रमेव स्मृतमिति बोध्यम् ।

पदार्थानां प्रस्तुतानामिति बहुवचनस्याविवक्षितत्वात् अत्र अवाप्येत्येकया क्रियया

(२३) कोशना । ३। २९। मनोहरप्रवदने ! एकाकिनो
अवश्यं त्वोमात्रं कृष्णकोमल शरीरेण एवै समयं देवहर्निशोऽवशतः कि
ञ्चन परिणामहे उपस्थित इहेराहिल !

লবঃ । (অরুণ্ধতীং প্রতি) আর্য্যে ! কাবিতৌ ?

অরু । ইয়ং কৌশল্যা, অয়ং জনকঃ ।

লবঃ । (সবহুমানখেদকৌতুকং পশ্যতি) (ট) ।

জনকঃ । অহো ! দুর্ময়্যাঁদতা দুরাत्मনাং পৌরাণাম্, অহো !

রামস্য রাজ্ঞঃ স্খিপ্ৰকারিতা (ঠ) ।

ব্যথাপরিভবযৌ: কৰ্ম্মতয়াভিসম্বন্ধাৎ তুল্যযোগিতালঙ্কার:। কিন্তু মূলশব্দসম্বন্ধেপি নীত্ৰপ্ৰেচ্ছা, প্রকৃতস্য পরাत्मনা সম্ভাবনায়া এষ উত্ৰপ্ৰেচ্ছারূপত্বাৎ, অত্র তু স্মরণস্যৈব বাস্তবিকত্বে ন তাৎপ্ৰসঙ্গ্যাবনায়া এবাভাবাদিতি ত্রয়ম্। কিঞ্চ ততীয়চরণে পরিপরীতি সঙ্কত্ৰাসায়াৎ ত্বেকানুপ্রাসত্বেতি সংস্টি:। ঘোর' নবর্চ'তি চকারী ঘোরনবযৌ: রুমুচ্যে, অপরী চকারৌ তু ত্বতরেতরযোগি; তেন ন নিরর্থ'কত্বদোষ:।

“কল্যাণাৎ। মাংসাশিনি ত্রি” ইতি শব্দকল্যদ্রুস:। “অস্বীতি অহমর্থো অব্যয়ম্” ইতি মঞ্জিনাথ:। “শরণং গৃহরচিত্বা”রিত্যমস্। বসন্ততিলকা হ্রস্বম্ ॥২২॥

(ট) লব ইতি। বহুমান: মহাপুরুষস্য রামস্য মাতত্বাৎ স্বশরত্বাচ্চ অতিগৌরবম্, কৌশল্যাজনকযৌবি'ষাদদর্শনাৎ খেদী বিষাদ:, রামায়ণবর্ণিতমহীদারচরিতযৌ: কৌশল্যাজনকযৌ: সাচ্ছাদর্শনাৎ কৌতুকম্; তৈ: সহেতি সবহুমানখেদকৌতুকম্।

(ঠ) জনক ইতি। অমাত্যশব্দদ্বয়মস্যার্থে। দুরাत्मনাম্ অলীকপবাদকারিত্বেন পাপদূষিতচিত্তানাম্ পৌরাণাং পুরবাসিজনানাং দুর্ময়্যাঁদতা ন্যায্যপথাতিশ্রম:। জনস্য

জনক। হা বৎসে ! তুমি নূতন অথ চ দারুণ অপমান এবং প্রসব-কালকৃত সেই বেদনা অসুভব করিয়া, মাংসভোজী জন্তুগণ চারিদিকে পরিবেষ্টন করিতে লাগিলে; অত্যন্ত ভীত হইয়া, আমি রক্ষক এই জন্ত, নিশ্চয়ই বাবং বার আমাকে স্মরণ করিয়াছিলে ॥২৩॥

লব। (অরুণ্ধতীর প্রতি) আর্য্যো ! ইহার কে ?

অরুণ্ধতী। ইনি কৌশল্যা, ইনি জনক।

(ট) লব। (বিশেষ আদর, বিবাদ ও কৌতুকের সহিত দেখিতে লাগিল।)

एतद् वै शसघोरवज्रपतनं शश्वन्ममोत्पश्यतः

क्रोधस्य ज्वलितुं धगित्यवसरस्वापेन शापेन वा ।

हि परिषां यथार्थगुणकौर्त्तनमेव न्याय्यं विशेषतस्तु राजादेः, अत्र तु राजमहिष्या एव अलीकापवादकौर्त्तनमतौवान्याय्यं जातमिति भावः ।, रामस्य राज्ञः भूपतेः विशेष-विवेचनापूर्वकसदसद्विचारानुसारिण्यैव दण्डविधातुः सत इत्यर्थः क्षिप्रकारिता शीघ्र-कार्यकरणम् अविस्मयकारितेत्यर्थः । तथा च रामो यदि पौराणमपवादोऽयमयथार्थो यथार्थो वा इति किञ्चिद्विलम्ब्य दण्डैः सह समालोच्य कर्त्तव्यावधारणमकरिष्यत् तदा कथमपि सीता निर्वासिता नाभविष्यत्, अतएव लोकानामेकमात्रनियन्तानुग्रहकर्त्तुं राज्ञ ईदृशी क्षिप्रकारिता सीतानिर्वासनवत् महानर्थकारित्वादतीवदीपावहेति भावः ।

“अहो (व्य) असूया ।” “मर्यादा (स्त्री) न्याय्यपथस्थिति”रिति च शब्दकल्पद्रुमः ।

दुर्दृष्टा राजमहिष्या एवालीकापवादकारित्वात् मर्यादा येषां ते दुर्मर्यादाक्षेपां भावः दुर्मर्यादता ।

* अतः पौराणां रामस्य च दण्डविधानं मया कर्त्तव्यमित्याह एतदिति । एतत् सीतानिर्वासनरूपं यत् वैशसं हिंसा तदेव घोरवज्रपतनं दारुणवज्राघातः, तत् शश्वत् सदा उत्पश्यतः विजानती मम क्रोधस्य चापेन धनुर्द्वारा शापेन अभिसम्पातद्वारा वा धगिति ‘धक्’ इति शब्दं कृत्वा ज्वलितुम् अवसरः समयः उपस्थित इति शेषः । इदानीमेव अरुन्धतीकौशल्याकञ्चुकिभिरपि अलीकपौरापवादमात्रस्यैव सीतानिर्वासनकारणत्वकथनात् कदलीफलचौर्येण प्राणदण्डकरणमिव नितान्ततुच्छकारणात् सीताया निर्वासनं कृतमिति निश्चयो जातः, अतएवाधुनैव अस्त्रेण शापेन वा सपौरं राम निहन्तीति भावः ।

अत्र सीताहिंसने वज्रपतनत्वारीपात् निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । ज्वलितुमित्यनेन क्रोधस्य वज्ररूपत्वं व्यज्यते ।

विशसति हिनसीति विशसो हिंसकः पचाद्यच्, विशसस्येद् कार्यमिति वैशसं हिंसेति बोध्यम् । अविद्यत्वात् चापस्य ऋषित्वाच्च शापस्योक्तिरिति श्रेयम् ।

(४) जनक ! श्रुत्वा भूतवागिगणैश्च किं मर्यादाहीनता ! राजा नात्र किं ईडां कार्याकात्रिता !

‘ कौशल्या । भगवदि ! परिच्छाहि परिच्छाहि, पसाद्वेहि कुविदं राएसिं (ड) ।

अरु । एतद्धि परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्विनाम् ।

राजन्नपत्यं रामस्ते पाल्याश्च कृपणाः प्रजाः ॥२४॥

(ड) भगवति ! परित्रायस्व, परित्रायस्व, प्रसादय कुपितं राजर्षिम् ।

(ड) कौशल्येति । प्रसादय कोपहीनं कुरु इत्यर्थः । तत्प्रसादनमेव परित्राय-मिति भावः ।

एतदिति । मनस्विनां प्रशस्तमनसां सज्जनानामित्यर्थः परिभूतानाम् अपमानितानां दुष्कार्यकरणात् लोकैस्तिरस्कृतानां सतामित्यर्थः एतद्धि एतदेव ईदृशं पुनर्गुरुजन-कर्तृकभर्त्सनमेवेति तात्पर्यम्, प्रायश्चित्तं दोषचालनकारणमित्यर्थः । केनचिन्मनस्विना प्रसादवशात् कश्चिद्विदपराधे कृते लोकतिरस्कृतमपि तं यदि पुनर्गुरुजनाभर्त्सयन्ति, तदा तदेव तस्य योग्यं दण्डो भवति ; अतो मिथ्यापौरापवादेन रामेण प्रसादात् सीता निर्वासितेति साधुजनास्तं पौरवर्गश्च मिन्दन्तरेव तत्रापि यत् भवन्तोऽपि भर्त्सयन्ति, एतदेव रामस्य पौरवर्गस्य च मद्भान् दण्डो जात इति भावः । विशेषतस्तु, हे राजन् ! रामस्ते तव अपत्यं जामातृत्वात् मित्रपुत्रत्वाच्च सन्तानरूपः, तथा प्रजाः पौरजनाः कृपणाः दीनाः क्षुद्रबुद्धय इति यावत् अतएव पाल्या रक्षणीयाः, अतएव चापेन शपेन वा प्राणदण्डो नोचितः, किन्तु पौराणामलीकापवादापराधः रामस्य च सीतानिर्वासनापराधो भवता मार्जनैव इति भावः । एतद्व्याख्यानस्य व्याख्यानान्तरस्य च सदसत्त्वं सुधीर्भविर्विचनीयम् ।

अथ पूर्वाद्धं अप्रस्तुतात् मनस्विसामान्यात् प्रस्तुतस्य विशेषरामस्य प्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसा-

* आग्रि मर्कटाडे एहे हिंसाकर दारुण वज्रपात जानितेहिलाय ; किञ्च धरुद्वाराई हडक किंवा अतिनापद्दाराई हडक, ‘धक्’ करिया क्रोधेर अनिया उठिबार ईहाई समय ।

(ड) कोशला । भगवति ! अरुक्षति ! रक्ष कर्न, रक्ष कर्न ; क्रुद्ध राजर्षिके प्रसन्न कर्न ।

জনকঃ । শান্তং বা রঘুনন্দনে তদুভয়ং তত্ পুত্রভাণ্ডং হি মে
ভূয়িষ্ঠদ্বিজবালবৃদ্ধবিকলস্বৈৰ্যশ্চ পৌরো জনঃ ॥২৫॥

(প্রবিষ্ট্য সম্ভ্রান্তা) বটবঃ । কুমার ! অশ্বোঃস্ত ইতি কোঃপি

লঙ্কারঃ রামভক্ত্যুৎসনে প্রায়শ্চিত্তলারোপাত্ নিরঙ্কং কেবলরূপকশ্চৈত্য়ভয়ীরকাশয়ানুপ্রবেশরূপঃ
সঙ্করঃ, দ্বিতীয়াঙ্কে চ পদার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গমিতি স্পষ্টত্বিঃ ।

“পাপচয়মাত্রসাধনত্বেন বিধিবোধিতং কর্ম প্রায়শ্চিত্তমিতি স্মার্তং ।

“হি হেতাবধারণে ।” “কদ্যুক্তপঞ্চদ্রুদ্রকিম্পচানমিতম্পচা” ইতি চামরঃ ।

পথ্যাবক্রং বচনং ॥২৪॥

শান্তমিতি । রঘুনন্দনে রামে তদুভয়ং চাপধারণং শাপদানঞ্চ শান্তং বিরতং ভবত্বিতি
শেষঃ, হি যস্মাত্, তত্ রাম ইত্যর্থঃ প্রকংসমানলিঙ্গত্বাত্ ক্রীত্বত্বং পুত্রঃ পুত্রক্বেদস্য
ভাণ্ডং ভাজনম্ । বাত্‌সল্যাত্ পুত্রসদৃশো জনো ন নাশয়িতুং শক্যত ইতি ভাবঃ । তথা
পৌরো জনঃ সীতায়া অলৌকপবাদপ্রবর্তয়িতা পুরবাসিবর্গশ্চ, ভূমিষ্ঠাঃ প্রচুরাঃ, বিজা ব্রাহ্মণাঃ,
বাল্য বালকাঃ, বৃদ্ধাঃ জরন্তাঃ, বিকলাঃ হীনেন্দ্রিয়াঃ কাণস্থত্বাদয়ঃ, স্বৈৰ্য শ্চ স্ত্রীসমূহশ্চ
যস্মিন্ স তথোক্তঃ, অতঃ পৌরোঃপি তদুভয়ং শান্তমিত্যর্থঃ । অতএব পৌরানর্গতব্রাহ্মণাণা-
মবধ্যত্বাত্, সাধারণপৌরোঃপি নাশয়িতুং ন শক্যত ইত্যগত্যা স্মৈব ক্রতেতি ভাবঃ ।

অথ চতুর্থ্যচরণে পদার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ ।

ব্রাহ্মণাदीনামবধ্যত্বমनुসন্বেযং বিস্তরভয়াদুপেक्षিতম্ ।

শাঙ্গলবিক্রীড়িতং বচনং ॥২৫॥

অরুক্ষতী । গুরুজনকৃত এই তিরস্কারই, অপমানিত মনস্বীদিগের
প্রায়শ্চিত্ত ; বিশেষতঃ, রাজন! রাম আপনার সম্ভান এবং ক্ষুদ্র প্রজারাও
আপনার রক্ষণীয় ॥২৪॥

জনক । অথবা, রামচন্দ্রে সে উভয়ই (বহু ধারণ এবং শাপ) বিরত
হউক ; কারণ, তিনি আমার পুত্রস্নেহের পাত্র ; আর পুরবাসীদিগের মধ্যেও
বহু পরিমাণেই ব্রাহ্মণ, বালক, বৃদ্ধ, বিকলাঙ্গ এবং স্ত্রীলোক রহিয়াছে ॥২৫॥

भूतविशेषो जनपदेषु श्रूयते, सोऽयमधुनाऽस्माभिः प्रत्यक्षीकृतः
(ढ) ।

लवः । अश्वोऽश्व इति पशुसमान्नाये सांग्रामिके च पठ्यते,
तदब्रूत कीदृशः (ण) ।

(ढ) प्रविश्येति । सम्भ्रान्ताः तरया व्ययाः, वटव ऋषिकुमाराः । अश्वोऽश्व इति वीप्सायां विवर्चनम् । इति प्रसिद्धः । कोऽपि वनवासिभिरस्माभिरदृष्टपूर्वं इत्यर्थः भूतविशेषः प्राणिविशेषः, जनपदेषु प्राकृतलोकांशदेशेषु, श्रूयते लोकपरम्परया शास्त्रे चेत्यर्थः । प्रत्यक्षीकृतः चक्षुषेति शेषः ।

अश्वस्य गाम्यपशुत्वादेव जनपदेऽस्त्युक्तम् । तथा च पैठीनसिः—“गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गृह्भो मनुष्यश्चेति सप्त गाम्याः पशवः ।”

“श्रुधातोः शाब्दबोधे शक्ति”रिति नैयायिकमतानुसारेण ‘अश्वोऽश्व इति कोऽपि भूत-विशेषः श्रूयते’ इति प्रयोगः सङ्गच्छते ; अश्वशब्दजन्यं ज्ञानं क्रियत इति तदर्थः । “श्रवणेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षे श्रुधातोः शक्ति”रिति मीमांसकमते तु अथ श्रुधातोः शाब्दबोध एव लक्षणेति संक्षेपः ।

(ण) लव इति । पशुसमान्नाये पशुनामसंयद्देशास्त्रे प्रागुक्तपैठीनसिषचनादौ सांग्रामिके धनुर्वेदादौ युद्धशास्त्रे च । एतेनास्य शास्त्रज्ञानाधिक्यं व्यज्यते ।

धनुर्वेद इदानीं दुर्लभ एव, किन्तु तत्संयाहकं भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुप्रभृति शास्त्रं दृश्यते । तथा च युक्तिकल्पतरौ—

“ये शुद्धवर्णा भृशवेगयुक्ता अश्रान्तिभाजो बहुभोगिनश्च ।

अक्रोधशीलाः समरेऽतिरुष्टास्ते सात्त्विका भूपतुरङ्गमाः स्युः ॥”

(ट) ब्राह्मणवानकगण । (वास्तु अवश्यम् प्रवेशं करिष्या) कुमार ! लोकांगण्ये ‘अथ’ अथ’ वनिष्या कोन प्राणिविशेषं तुना वायु ; अथन आम्प्रा जेहे प्राणिके एहे प्रत्यक्षं करिष्याम ।

(ग) लव । पशुशास्त्रे ऽ यूपशास्त्रे ‘अथ’ ‘अथ’ एहेरूप पाठं करिष्याहि ;
७। वन किं रक्कम ?

বটবঃ । শ্রুয়তাম্—

পশাত্ পুচ্ছং বহতি বিপুলং, তচ্চ ধূনৌত্যজস্বং

দৌর্ঘদ্রীবঃ স ভবতি ; খুরাস্তস্য চত্বার এব ।

শষ্মাণ্যন্তি প্রকিরতি শক্ৰত্‌পিণ্ডকানাম্‌মাত্রান্

কিং‌বাখ্যাতৈর্‌ব্রজতি স পুনর্দূরমেধো‌হি যামঃ ॥২৬॥

পশাদিতি । সঃ অস্বাभिः प्रत्यक्षीकृतोऽश्वः পশাত্ দৈবপশাদ্বাগে বিপুলং বিশালং পুচ্ছং লাঙ্‌লুলং বহতি ধারয়তি, তচ্চ পুচ্ছম্‌ অজস্বম্‌ অবিরতং ধূনৌতি কম্পয়তি, দৌর্ঘদ্রীবঃ লম্বমানাং যীবা গলৌ यस्य স তথোক্তৌ ভবতি, তথা তস্য অশ্বস্য চত্বার এব খুরাঃ । তথা শষ্মাণি নূতনলণ্যানি অচি খাদতি, তথা অশ্বস্য দূতফলস্যেব মাত্রা প্রত্যেকং পরিমাণং যেষাং তান্‌ অশ্বমাত্রান্‌ শক্ৰত্‌পিণ্ডকান্‌ গূথপিণ্ডান্‌ প্রকিরতি বিসৃজতি । আখ্যাতৈস্তস্যা-
কৃতিবর্ণনৈঃ কিং‌বা ফলম্‌ অপি তু কিমপি নেত্যর্থঃ পুনঃ কিন্তু সঃ অশ্বঃ দূরং ব্রজসি
বর্ণনকালমধ্য এব বিপ্রকটৌ ভবতীত্যর্থঃ, অতএব এদ্যে‌হি আগচ্ছাগচ্ছ যামৌ গচ্ছাম-
স্তুমবলোকয়িতুমিত্যর্থঃ ।

অত্র বহতিপ্রমত্তীনামনেক্রিয়াণাং সৌশ্র ইত্যেককর্তৃকারকত্বাৎ দৌপকমলঙ্কারঃ,
স চ উপমার্থাপ্তিকাব্যলিঙ্গৈঃ স্বभावोक्त्या च सङ्कीर्त्यते । তথা পূর্বাংপরকর্তৃপ্রয়োগमध्ये
‘खुरास्तस्य चत्वार एव’ इति सम्बन्धिर्द्वैधात् प्रक्रमभङ्गदोषः, किञ्च एवशब्दोपादानात्
अनियमे नियमाख्यदोषश्च, “खुरान् वेदसंख्यान् विभर्त्तौ”ति पाठेन तयोः समाधानं स्यात् ।

ईदृशस्थानविशिषे निवेशवशेन श्रौतुषामयं श্লोकः परमचमत्कारभाववति ।
प्रहलिकावदिममपि प्रायेण पृच्छन्ति च बालकाः ।

मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥२६॥

ব্রাহ্মণবালকগণ । শোন—

পিছনের দিকে বৃহৎ লালুল ধারণ করিতেছে ; তাহা আবার অনবরত
সঞ্চালিত করিতেছে ; তাহার গ্রীবা দৌর্ঘ এবং চারিখানাই খুর ; নবভূণ
ভক্ষণ করে, আমার মত বড় বড় বিষ্ঠাপিণ্ড ত্যাগ করে ; এ সব বলিয়া কি
হইবে ; সে কিন্তু দূরে যাইতেছে ; স্ততরাং আইস আইস, আমরা বাই ॥২৬॥

‘ (ইতুপস্তুত্ব্যাজিনে হস্তয়োষ্মাকর্ষন্তি) (ত) ।

লবঃ । (সকৌতুকোপরোধবিনয়ম্) আত্মাঃ ! পশ্যত পশ্যত,
এম্বিনীতোঃস্মি । (ইতি ত্বরিতং পরিক্রামতি) (থ) ।

অরুণ্ধতৌজনকৌ । পূরয়তু কুতূহলং বত্‌সঃ (১) (দ) ।

কৌশল্যা । ভগবদি ! জানামি, এতং অণালোঅন্নন্তী ণ
জীআমি বিঅ, অদো অস্সদো ভবিঅ পেত্বহ্ম দাব গচ্ছমাণং
দীহাউ’ (ধ) ।

(ধ) ভগবতি । জানামি, এতমনালোক্যনকৌ ন জীবামীব, অতীত্ব্যতী ভূত্বা
পশ্যামস্তাবদগচ্ছন্তং দীর্ঘায়ুধম্ ।

(ত) ইতীতি । উপস্তুত্ব্য আসন্নীভূয়, অজিনে উত্তরীয়ভূতমৃগচর্ম্মণি হস্তয়োঃ
করয়োষ্ম গৃহীত্বা আকর্ষন্তি লবং বটব ইতি শিষঃ ।

(থ) লব ইতি । কৌতুকম্ অশ্বদর্শনকৌতূহলম্, উপরোধী বালকানামনুরোধঃ,
বিনয়ী গমনানুমতিপ্রার্থনয়া নিজীভূত্ব্যপরিহারস্বৈঃ সহ বিদ্যমানমিতি তত্ তথীকৃতম্ ।
আত্মাঃ পূজ্যাঃ । এম্বিনীলকৈঃ নীতীঃস্মি, ন ত্বহং যুগ্মাননাহৃত্য স্বেচ্ছয়া গচ্ছামি, অত্র
কিঁ ভুবন্তি ভবন্ত ইতি ভাবঃ ।

(দ) অরু ইতি । কুতূহলম্ আত্মনোঃস্বাবলোকনকৌতুকমিত্যর্থঃ । যাতুমিচ্ছসি
যাহীতি ভাবঃ ।

(ত) (বালকগণ এই বলিয়া, নিকটে যাওয়া, লবের উত্তরীয় কৃষ্ণগাতির
চর্ম্মে এবং ইন্দ্রযুগলে ধরিয়া আকর্ষণ করিতে লাগিল ।)

(থ) লব । (কৌতুক, বাধা ও বিনয়ের সহিত) আত্মগণ ! দেখুন
দেখুন ; ইহারা আমাকে নিয়া চলিল । (এই বলিয়া তাড়াতাড়ি পদক্ষেপ
করিতে লাগিল ।)

(১) কৌতুকং বত্‌স ইতি পাঠান্তরম্ ।

শুধু । অতিজবেন দূরমতিক্রান্তঃ স চপলঃ, কথং
দৃশ্যতে (১) (ন) ।

(প্রবিশ্য) কচ্ছুকী । ভগবান্ বাল্মীকিরাহু, জ্ঞাতব্যমেতদব-
সরে ভবঙ্গিরিতি (প) ।

জনকঃ । অতিগম্ভীরমেতৎ কিমপি ভবিষ্যতি । ভগব-
ত্যবশ্যতি ! সখি কৌশল্যে ! আর্য্যগৃষ্টে ! স্বয়মেব গত্বা
ভগবন্তং প্রাচৈতসং পশ্যামঃ । (ইতি নিষ্ক্রান্তৌ বৃদ্ধবর্গঃ) (ফ) ।

(ঘ) কৌশল্যেতি । জানামি বুধ্যে অনুমানং করীমীতি যাবৎ । এতং বালকম্ ।
অন্যতী ভূত্বা অন্যত্র গতা ভূত্বা দর্শনযোগ্যস্থানি গত্যেত্বর্থঃ । দীর্ঘায়ুধং চিরায়ুর্বিগৃষ্ট-
মেনং বালকম্ ।

(ন) অরু ইতি । চপলঃ চঞ্চলপ্রকৃতিঃ স বালকঃ অতিজবেন মহাবিগেহে দূরং
পন্থানম্ অতিক্রান্তঃ অতীত্য গতঃ, অতএব কথং দৃশ্যতে দ্রষ্টুং শক্যতি ত্বয়িতি শিষ্যঃ, চক্ষু-
র্বিষয়াতিক্রমাদিতি ভাবঃ ।

(প) প্রবিশ্যেতি । এতৎ ‘কস্যায়’ বালক’ ইতি যুগ্মাভিজিহ্বাস্যং বচনম্ । অবসরে
যথাসময়ে । ইতি এবং বাক্যং বাল্মীকিরাহেত্যর্থঃ । নৈতদিদানীং বক্তব্যমিতি ভাবঃ ।

(দ) অরুন্ধতী ও জনক । বৎস কৌতুক পূর্ণ করুক ।

(ধ) কৌশল্য । ভগবতি ! আমি বুঝিতেছি যে, ইহাকে না
দেখিয়া যেন, বাঁচিব না ; অতএব অগ্ৰ স্থানে যাওয়া গমনকারী এই
দীর্ঘায়ুকে দেখি ।

(ন) অরুন্ধতী । সেটে চঞ্চলস্বভাব বালকটী, অতিবেগে দূর পথ
অতিক্রম করিয়াছে ; তুমি দেখিবে কিরূপে ।

(প) (প্রবেশ করিয়া) ভগবান্ বাল্মীকি বলিলেন—“আপনারা ইহা
(নবের বৃত্তান্ত) যথাসময়ে জানিতে পারিবেন ।”

(১) কথং দৃশ্যতে ইতি পাঠঃ পুস্তকান্তরে নাস্তি ।

ଘଟବ: । ପଞ୍ଚତୁ ହି କୁମାରସ୍ତଦାଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟମ୍ (ବ) ।

ଲବ: । ଦୃଢ଼ମବଗତସ୍ତୁ ନୂନମାଶ୍ଚମେଧିକୋଽୟମଶ୍ଚ ଇତି (ଭ) ।

ଘଟବ: । କଥଂ ଜ୍ଞାୟତେ ? (ମ)

(ଫ) ଜନକ ଇତି । ଏତତ୍ 'କନ୍ୟାୟଂ ପୁତ୍ରଃ' ଇତ୍ୟକ୍ଷାଭିର୍ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟଂ ଘଟ୍ଟଂ ବିଷୟ ଇତି ଯାସତ୍, ଅତିଗମ୍ଭୀରଂ ଦୁର୍ବଳଗାଢ଼ଂ ଦୁର୍ବୋଧମିତ୍ୟର୍ଥଃ, ଅତଏବ କିମପି ଅନିର୍ବଚନୀୟମ୍ । ଅଥ 'ଭବତୁ ତାବଂ'ଦିତି ଶାବ୍ଦଂ ଗନ୍ତବ୍ୟମ୍ । ସ୍ବୟମିତି ବହୁବଚନାନ୍ତଂ ପଦମ୍ ; ସ୍ବୟଂ ସ୍ବୟମିବେତ୍ୟର୍ଥଃ । ନ ତୁ ପ୍ରତିନିଧିଭିରିତ୍ୟେବଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଃ, ତଥାତ୍ବେ ଅନାଦରମକାଶିନ ମହର୍ଷେଶୌରବଢ଼ାନି: କୃତା ସ୍ୟାଦିତି ଭାବ: । ପ୍ରାଚୀନସଂବାକ୍ଷୀକମ୍ ।

(ବ) ଘଟବ ଇତି । କୁମାରୀ ଲବୀ ଭବାନ୍ । ତଦାଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଂ ତଦଦ୍ଭୁତରୂପମଶ୍ଚମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଯୋ ହି ଯତ୍ ପ୍ରଥମଂ ପଞ୍ଚୟତି, ସ ତଦାଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟମିବ ମନ୍ବତ ଇତି ବୋଧ୍ୟମ୍ । ହିଂସ୍ରାଦ୍ଭୋବଧାରଣେ, ପଞ୍ଚୟତ୍ବେନ ନ ତୁପେକ୍ଷିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଭ) ଲବ ଇତି । ଦୃଢ଼ଂ ଯୁକ୍ତାଭିରୁଚ୍ୟମାନଂ ତଦାଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଂ ତଦଦ୍ଭୁତରୂପମଦ୍ଭୁତଂ ବସ୍ତୁ ଅବଲୋକିତଂ ତଥା ଅୟମଶ୍ଚ: ନୂନଂ ନିସ୍ଥିତମ୍ ଅଶ୍ଚମେଧୋ ଯଜ୍ଞ: ପ୍ରୟୋଜନମସ୍ୟେତି ଆଶ୍ଚମେଧିକୀ ଭବେଦିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଇତି ଅବଗତଂ ବୁଝସ୍ତୁ ମମେତି ଶେଷଃ । ନୂନମିତି ଭବେଦିତ୍ୟଧ୍ୟାହାର୍ଯ୍ୟକ୍ରିୟା ବିଶେଷଣମ୍ ।

(ମ) ଘଟବ ଇତି । କଥଂ କେନ ପ୍ରକାରିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଫ) ଜନକ । ହେ! ଅତିଶୟ ଉତ୍କୋଧ; ହୃତରାଂ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ଘଟନା ହେବେ । ଭଗବତି ! ଅରୁକ୍ତି ! ମାଧି ! କୌଶଳୋ ! ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଗୃଢ଼େ ! ଆମରା ନିଞ୍ଜେରାହି ଯାହିସା ଭଗବାନ୍ ବାକ୍ସୋକିକେ ଦେଖ । (ହେହାର ପର ପ୍ରାଚୀନଗଳ ଚଳିସା ଗେଲେନ ।)

(ବ) ବ୍ରାହ୍ମଣବାଳକଗଳ । କୁମାର ! ମେହି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରାଣିକେ ଦେଖ ।

(ଭ) ଲବ । ଦେଖିସାହି, ବୁଝିସାହିଓ ନିଂଚୟହି ଏହି ଅଥ ଅଥମେଧ-ସଞ୍ଜେୟ ।

(ମ) ବ୍ରାହ୍ମଣବାଳକଗଳ । କି ପ୍ରକାରେ ଜାଣିଲେ ?

লবঃ । ননু সূর্য্যঃ ! পঠিতমেব যুস্মামিস্তত্কাণ্ডে ।
কিং ন পশ্যথ, প্রত্যেকং শতসংখ্যাঃ কবচিনো দণ্ডিনো নিষঙ্কিণশ্চ
রচিতারস্তত্প্রায়মেবেদমপি দৃশ্যতে, যদীহ ন প্রত্যয়স্তদগত্বা
পৃচ্ছত (য) ।

বটবঃ । ভো ভোঃ ! কিম্প্রযোজনোঃ্যমশ্বঃ পরিবৃত্তঃ
পর্য্যটতি ? (র)

(য) লব ইতি । তত্কাণ্ডে অশ্বমেধপরিপাটীকথনপ্রকরণে পঠিতমেব তথাপি
অজ্ঞানামিব পুনঃ প্রস্নকরণাত্ মুখলমিবায়াতীতি ভাবঃ । একানেকান্ প্রতীতি প্রত্যেকম্,
শতং সংখ্যা যेषাং তে, কবচং বর্ম্ম এষামসীতি কবচিনঃ অসিযোদ্ধারঃ, দণ্ডো যদ্বিরা-
মসীতি দণ্ডিনঃ দণ্ডযোধিনঃ, নিষঙ্কন্তুণীরমেষামসীতি নিষঙ্কিণী ধনুর্ধরাস্চ রচিতারঃ
অশ্বস্য রচকা বিদ্যন্ত ইতি শ্রীষঃ তेषাং প্রায়ো বাহুল্যং যত তত্প্রায়ম্, ইদমপি বলম্ ।
অতএবায়মশ্বমেধীযোঃ্যশ্ব ইতি নিশ্চীযত ইতি ভাবঃ । ইহ সম বাক্যে ন প্রত্যয়ী ন বিশ্রাসী
যদি যুস্মাকমভূদিত্যর্থঃ, তত্ তদা, পৃচ্ছত সৈন্যান্ জিহ্মাসম্ভং যুয্মিত্যর্থঃ ।

এতেন অন্যচ্চপিকুমারীভ্যো লবস্য মেধাবিলং ব্যজ্যতে ।

“নিষঙ্কন্তুধনুর্ধরঃ ।” “প্রায়ো ভূস্মান্তগমনে” ইতি চামরঃ ।

(র) বটব ইতি । ভো ভো ইতি সৈন্যসম্বোধনে, কিং প্রযোজনং যস্য সঃ, পরিবৃত্তঃ
সৈন্যৈঃ পরিবেষ্টিতঃ পর্য্যটতি ভ্রমতি ।

(য) লব । ওহে সূর্য্যগণ ! তোমরা সেই অশ্বমেধকাণ্ডে ত পড়িয়াছই ।
দেখিতেছ না কি ? একশতসংখ্যক কবচধারী, একশতসংখ্যক দণ্ডধারী
এবং একশতসংখ্যক ধনুর্ধারী রক্ষক থাকিবে ; এই সৈন্যগণিও প্রায় সেই
রকমই দেখিতেছি । যদি ইহাতে বিশ্বাস না কর, তবে যাইয়া জিজ্ঞাসা কর ।

(র) ব্রাহ্মণবালকগণ । ওহে ! ওহে ! পরিবেষ্টিত অবস্থায় এই
অশ্ব, কি প্রয়োজনে ভ্রমণ করিতেছে ?

लवः । (सस्पृहमात्मगतम्) अये ! अश्वमेध इति , विश्व-
विजयिनां क्षत्रियाणामूर्जस्वलः सर्वक्षत्रियपरिभावी महानुत्कर्ष-
निकर्षः (१) (ल) ।

नेपथ्ये । अयमश्वः पताकेयमथवा वीरघोषणा ।

सप्तलो कैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विषः ॥२७॥

(ल) लव इति । स्पृहया अश्वमेधेच्छया सहेति सस्पृहम् । लवस्य क्षत्रियत्वा-
दादाविव अश्वमेधकरणकामना जाता, तथा च यो हि यज्जातीयः, सः अङ्कुर एव तद्भावं
व्यनक्तौति बोध्यम् । विश्वं भुवनं विजयन्त इति विश्वविजयिनस्तुष्टाम् । ऊर्जो बलमस्या-
स्तीति ऊर्जस्वलो बलवान् अन्यैरनिरोधनीय इत्यर्थः । सर्वान् क्षत्रियान् परिभवितुं
लङ्घयितुं तिरस्कृतुमिति यावत् शीलं यस्य स सर्वक्षत्रियपरिभावी सकलक्षत्रियपराजय-
चिह्नभूत इत्यर्थः । उत्कर्षस्य सर्वप्राधान्यस्य निकर्षः परीक्षास्थानमित्यर्थः । अश्व-
मेधस्य सार्वभौमानुष्ठेयतया तव क्षत्रियमावस्यैव स्पृहा जायत इति भावः । तथा च
आपस्तम्बः—

“राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत नाप्यसार्वभौमः ।”

ऊर्जस्वल इति “कृष्यादिभ्यो बलच्” इति अस्यर्थे बलच्प्रत्ययः ।

स्वर्णपरौक्षकपाषाणे कण्टस्य निकषशब्दस्यात्र परौक्षकमात्रे उपादानलक्षणा ।

वटुभिर्जिज्ञासितमर्थं केचिदश्वरक्षकाः सैनिकाः नेपथ्यादाहुः अयमिति । सप्त
भूरादिषु लोकेषु भुवनेषु एकः अद्वितीयः वीरः शूरः तस्य, दशकण्ठकुलद्विषः रावणवंश-
विश्वसिनो रामस्येत्यर्थः अयमश्वः अश्वमेधयज्ञीयी घोटकः, तथा इयञ्च पताका जय-
पताङ्गिता वेजयन्ती ; अथवा वीरघोषणा अश्वपताकात्मिका रामस्य वीरत्वप्रस्थापनवाणी ;

(ल) लव । (स्पृहया महितं स्वगतं) ओ ! ‘अश्वमेध’ ईहा विश्वविजयी
क्षत्रियनिर्गेष्वेव तेजस्वरं शूचक एव सप्तशतं क्षत्रियैरत्र नूनतान्जनकं अकौश-
ल्यैर्कर्ष्यैव शूरतत्र प्रव्रीक्याह्वानम् ।

(१) उत्तकर्षनिकर्ष इति पाठान्तरम् ।

लवः । (सव्यथमिव) अहो ! सन्दौपनान्यक्षराणि (व) ।

वटवः । किमुच्यते, प्राज्ञः खलु कुमारः (श) ।

अयमश्च इयच्च पताका शास्त्रातुसरणात् सामान्यमात्रं यत्किञ्चित्, किन्तु सप्तलोकमध्ये
राम एव सर्वप्रधानो वीर इति घोषणैव मुग्धं प्रयोजनमित्यर्थः ।

अत्र अश्वपताकाभ्यां वीरघोषणायां भेदेऽपि अमेदाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।
सप्तलोकविजयिनो रावणस्य विजितत्वात् तेषु राम एवाद्वितीयो वीर इति शब्दशक्तिमूला
वस्तुध्वनिः ।

सप्तलोकानाह अग्निपुराणम्—

“भूभुवः स्वर्गहयैव जनस्य तप एव च ।

सत्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्त्तिताः ॥” ॥२७॥

(व) लव इति । व्यथया उत्तोत्तिश्रवणान्मनीवेदनया सहितं सव्यथम् । अक्षराणि
वर्णाः ‘अयमश्च’ इत्यादिवाक्यमित्यर्थः । सन्दौपनानि उत्तेजकानि कीपोत्साहवर्जकानि
यावत् । “प्रकृतिः खलु सा मद्द्वीयसः सृष्टे नान्यसमुन्नतिं यये”ति न्यायेन वीरस्य वीरान्तर-
वीरत्वघोषणाश्रवणे कीपोत्साहयोरुत्तेजनास्वभावसिद्धौ वैति भावः । स्वगतवदुक्तिरियम् ।

(श) वटव इति । किमुच्यते किं वक्तव्यमस्तीत्यर्थः, कुमारः खलु प्राज्ञः सर्वेषा-
मस्माकं मध्ये लव एव विशेषाभिज्ञः, अस्मिन् विषये किं पुनर्वक्तव्यमस्तीति समुदायार्थः ।
अधीतवैदिकाश्चमेधकाण्डा अपि वयं प्रागिममश्चमवलोकमाना अपि अश्वमेधीयत्वेन न
निश्चितवन्तः, किन्तु लवो दर्शनमात्रमेव निश्चितवानिति अस्माकं मध्ये लवस्यैव प्राज्ञ-
तमत्वमन्याहृतमेवेति भावः । केचित्तु एभिः सैन्यैः किमुच्यते तदयं न बुद्ध्यामहे किन्तु
कुमारः प्राज्ञः, तेन स बुध्यत इति भाव इति व्याख्यानमाचक्षते ।

नेपथ्ये । रावणवशश्चरःसकारौ एवः सगुलोलकर मध्ये अद्वितीय वीर
रामचन्द्रेण एहे अश्व एवः एते पताका ; अथवा हेहा वीरश्चेर घोषणा-
यात्र ॥२१॥

(व) लव । (वाक्यार्थ सहितहे वैन) ओ ! कि उद्देक्षक वाक्य !

(श) ब्राह्मणबालकगण । बलिव कि, कुमार अतिज्ञेय वटे ।

लवः । भो भोः ! तत्किमक्षत्रिया पृथ्वी ? यदेवमुद्धत-
मुदघोष्यते (१) (घ) ।

नेपथ्ये । अरे ! महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः (स) ।

लवः । धिग्जाल्मान् (ह) ।

यदि ते सन्ति सन्ध्ये व, केयमन्या विभीषिका ।

किमुक्तैः सन्निपत्यैव पताकां वो हराम्यहम् (२) ॥२८॥

(घ) लव इति । यदयस्मात् एवमौदृशम् उदृतं सदपम् उदघोष्यते रामस्य वीरत्वं प्रख्याप्यते, तत् तस्मात् किं पृथ्वी पृथिवी अक्षत्रिया क्षत्रियरहिता वीरशून्येत्यर्थः । सन्ध्ये युष्माभिरिति शेषः । पृथिवीमं क्षत्रियवती अतएव नेदृशं पुनरुदघोषणीयमिति भावः ।

(स) नेपथ्य इति । अरे इति नौचसम्बोधने । महाराजं रामचन्द्रम् । तथा च रावणविजयिनी रामचन्द्रस्यान्तिके वीर्यविषये रावणविजितविदलितक्षत्रियाणामुक्तेरिव एव निर्बोधतापरिचय इति भावः ।

(ह) लव इति । जाल्मान् असमौद्यकारिणः अविवेकानिति यावत् युष्मान् 'अरे' इत्यादिवादिनः सेनिकानिति शेषः, धिक् निन्दामि । ये वीराणां बलाबलमपरौद्यैव तारतम्यं निर्दिशन्ति, ते निन्दनीया एवेति भावः ।

"जालोऽसमौद्यकारी स्या"दित्यमरः ।

यदौति । ते रामचन्द्राः रावणादिविजयिन इति भावः । महावीरत्वेन गौरवाद्बहु-
वचनम्, यदि सन्ति तिष्ठन्ति, सन्तएव तिष्ठन्तु तावत् । न तेनास्माकं किमप्यायाति
याति वेति भावः । किन्तु अन्या का इयं विभीषिका भयप्रदर्शनम्, रामस्य महावीरत्व-

(ब) लव । ओह ! ओह ! तवे कि पृथिवी क्षत्रियशृङ्ग ? ये एहे
रक्कम दर्पेन सहित बोधण करितेछ ।

(स) नेपथ्ये । अरे ! महाराज्जेर प्रति आवांर क्षत्रिय कोथाम् ?

(ह) लव । अविवेकक्षिणके धिक् ।

(१) यदेवमुदीर्यत इति पाठान्तरम् । (२) एभिरयुना, तां पताकां हरामि
वः ।—अरतन्माषां पताकां वो हराम्यहमिति पाठान्तरम् ।

ভো ভো বটব: ! পরিবৃত্ত্য লাষ্টেরভিন্নন্তো নয়তৈনমশ্বম্ (১)।
এষ রৌহিতানাং মধ্যে বরাকশ্বরতু (চ)।

(প্রবিশ্য সক্রোধদর্প:) পুরুষ:। ধিক্ চাপলম্, কিমুক্তবানসি,
তীক্ষ্ণানীরসা হ্যায়ুধৌযশ্ৰেণয়: শিশোরপি হৃদ্যাং বাচং ন সহন্তে, (২)

প্রকাশপূর্বকং কথং ভয়প্রদর্শনং ক্রিয়ত ইত্যর্থ:। ন তেন অমাং করোমীতি ভাব:। অথবা
উক্তৈরব্রবিশ্যে বাগাঙ্কস্বরৈ: কিং প্রযোজনমসি, অপি তু কিমপি নেত্যর্থ:, কণ্ঠব্যমেব ময়া
করণীয়মিতি ভাব:। তথা চ সন্নিপত্যৈব বর্গেন গলৈব ন তু কিঞ্চিৎবিবিচ্যৈবেশ্বদার্থ:।
অহং বা যুস্মাকং পতাকাং জয়পতাকাং বৈজয়ন্তীং হরামি বলপ্রকাশেন গৃহ্ণামি; যদি
ভবন্ত: শক্রাণু বন্তি তর্হি রক্ষন্তিতি ভাব:।

অত্র অর্থোপল্লিখিতঃ ॥২৫॥

(চ) ভো ভো ইতি। পরিবৃত্ত্য পরিবৃত্ত্য, লীষ্ট:। যুক্তস্বত্পিষ্ট:। পাষণ্ডস্বত্পিষ্ট:।
অভিন্নন্ত: তাড়য়ন্ত:। এনমশ্বং নয়ত অশ্বমাভিমুখং চালয়ত। এষ বরাক:। স্ত্রীঃ।
রৌহিতানাং অশ্বমস্যস্বগবিশেষাণাং মধ্যে চরতু ভমতু।

“রৌহিত।—স্বগবিশেষ:।” “বরাক:।—অবর:” ইতি চ শব্দকল্যাণদ্রুম:।

(ক) প্রবিশ্যেতি। চাপলং চঞ্চলতাং ধিক্, বালস্বভাবসুলভচপলতয়া যদেনমশ্বং
তাড়য়ন্তু চতুর্নিশ্চসি, তন্নিন্দামীত্যর্থ:। অবিবাকপ্রযুক্তত্বাদিতি ভাব:। কিমুক্তবানসি

রাম যদি সেইরূপ মহাবীরই হন, ইউন; কিন্তু অল্প প্রকার এই ভয়
প্রদর্শনটা কি। এ সব বলিয়া কি ইহঁতে; আমি উপস্থিত হইয়াই
তোমাদের পতাকা হরণ করিলাম ॥২৬॥

(ক্ষ) ওহে ব্রাহ্মণবানকগণ! তোমরা এই অশ্বটাকে পরিত্যক্ত করিয়া
লোষ্ট্রদ্বারা তাড়ন করিতে করিতে নিয়া যাও; এই ক্ষুদ্র অশ্বটা হরিণগণের
মধ্যে বিচরণ করুক।

(১) পরাবর্ত্য যতৈনমশ্বমিতি বিভিন্ন: পাঠ:। (২) ন হৃদ্যাং বাচমলুপসহন্তে ইতি
কचित্ পাঠ:।

‘রাজপুত্রস্বন্দ্রকেতুরবিমর্দনঃ (১) সৌম্যপূর্বরক্ষ- (২) দর্শন-
কৌতূহলাচ্চিসহৃদয়ো ন যাবদায়াতি (৩) তাবত্ (৪) ত্বরিতমনেন
তরুগহনেনাপসর্পত (ক) ।

বটবঃ । কুমার ! কৃতমনেনাশ্বেন, তর্জয়ন্তি বিস্কুরিত-

পরিব্রজেত্যাদি কিং কথিতবান্ ত্বম্, তাব্দৃশং ন পুনর্বাচ্যমিতি ভাবঃ । তত্র কারণমাহ
হি যস্মাৎ তৌল্লাঃ প্রচঞ্চাষ্টাসৌ নীরসা নিহৃৎয়াশ্চেতি তৌল্লানীরসাঃ, আযুধীযশ্চেগয়ঃ
শস্ত্রাস্ত্রধারিণী যোজ্জ্বর্গাঃ শিশোরপি যুবাदिषु কা কথ্য বালকस्याপি দৃষ্টা সগর্বা বাচ-
ন সহস্ৰে শ্রুত্বা ন স্মরন্ত ইত্যর্থঃ । অতএব বালকত্বেনাপি ন তে পরিব্রাণমস্মীতি ভাবঃ ।
বিশেষতশ্চ, সৌপি ন কেশলমায়ুধীযশ্চেগয়ঃ অস্মাকং সেনাপতিত্বেন প্রসিদ্ধঃ চন্দ্রকেতুরপীতি
অপি শব্দস্যার্থঃ । অবিমর্দনঃ শব্দনির্যাতনকারী, অতএব তেন সহ শব্দুতাচরণে
কস্যাপি নাস্তি পরিব্রাণমিতি ভাবঃ । অপূর্বস্য আশ্চর্য্যস্য অরণ্যস্য বনস্য দর্শনকৌতূহলেন
আচ্চিসম্ আকৃষ্টং হৃদয়ং মনো यस्य স তথীকৃতঃ । অনেন সন্নিহিতেন তরুগহনে
হলবনে ন নিবিড়বনপথে নেতৃশ্চঃ অপসর্পত পলায়ধ্বম্ ।

গহনশব্দে নৈব প্রকৃতার্থনির্বাহেপি তরুপদোপাদানং তস্য নিবিড়ত্বসূচনার্থং তেন চ
পলায়নে অন্যে ঘা দর্শনাসম্বন্ধে ন সহসী সুবিধাস্তীতি বিজ্ঞাপিতমিতি বোধ্যম্ ।

(খ) বটব ইতি । কৃতম্ অলম্ । বিস্কুরিতানি উত্তীলনে ন বিকসিতানি শস্ত্রাণি

(ক) ক্রোধ ও দর্পসমম্বিত কোন পুরুষ । (প্রবেশ করিয়া) এ
চপলতাকে আমি দিকার দি ; কি বলিলে ? অশ্বধারী লোক সকল
উগ্রস্বভাব অথচ নির্দয়প্রকৃতি ; সুতরাং তাঁহারা বাজকেরও গর্বিত বাক্য
সহ্য করেন না । প্রসিক্ত বীর শত্রুহন্য রাজপুত্র চক্রকেতুও আশ্চর্য্য
বনদর্শনের কৌতুকে আকৃষ্টচিত্ত হইয়া পড়িয়াছেন ; যে পর্য্যন্ত তিনিও না
আসেন, ইহার মধ্যেই তোমরা এই ঘন ঘন গাছগুলির ভিতর দিয়া তাড়া-
তাড়ি পলাইয়া যাও ।

(১) আকৃষ্টরাসনঃ । (২) সৌম্যপূর্বরক্ষ— (৩) পরাপত্যদ্যপি ।

(৪) তৎ ইতি চলারি-পাঠান্তরাণি ।

শস্তাঃ কুমারমায়ুধৌশ্ৰেণয়ঃ, দূরে চাশ্রমপদমিতস্তদেহি
হরিণপ্লুতৈঃ পলায়ামহে (খ) ।

লবঃ । (স্মিতং কৃৎবা) কিং নাম বিস্কুরন্তি শস্ত্রাণি ।
(ধনুরারোপয়ন্) (গ) ।

জ্যাজিহ্বয়া বলয়িতোত্কটকোটিদংষ্ট্র-

মুদগারি ঘোরঘন-ঘর্ঘরঘোষমেতত্ ।

গ্রাসপ্রসক্তহসদন্তকবক্কায়ন্ব-

জম্বাভিড়ম্বিকটোদরমস্তু চাপম্ ॥২৫॥

যাসা তা', মায়ুধৌশ্ৰেণয়ঃ ধৌঃ বর্গাঃ কুমারঃ ত্বাং তর্জয়ন্তি মর্তসয়ন্তি । কৌতুক-
করকার্যমশ্রয়হর্ষণপি যদ্যমী ক্রুধ্যন্তি তদৈতদশ্রয়হর্ষণে নাস্তি প্রযোজনমিতি ভাবঃ ।
নন্দে বৃ আক্রান্তস অস্মাকং চীৎকারমাকর্ষ্য ভগবান্ বাজীকিরাগত্য সৈনিকান্নিবারয়ে-
দিত্যাহ দূরে চতি । কিস্তিতি চার্থঃ । আশ্রমপদং তপোবনম্ । অতএবাস্মাকং
চীৎকারাশ্রয়ণে ঋষেঃগমনাসম্ভবাৎ সৈনিকানা নিবারণসম্ভাবনাপি নাস্তীতি ভাবঃ ।
ততস্মাত্ এহি ত্বমাগচ্ছ, হরিণপ্লুতৈঃ হরিণবত্ উল্লক্ষ্যনপ্রলক্ষ্যনৈঃ । অলসমীক-
স্বভাবানাং ব্রাহ্মণকুমারানাং মনুরূপৈবেযমুক্তিরিত্যতীবমনীহরৈযং কবিকল্পনা ।

(গ) লব ইতি । ক্রোধে নামশব্দঃ । বিস্কুরন্তি উত্তোলনেন বিকসন্তি । তদা
অহমপ্যেতৎপতিবিধানং করীমীতি ভাবঃ । আরোপয়ন্ গুণং যাদৃশয়ন্ সজ্যং কুর্ধম্মিত্যর্থঃ ।

জ্যতি । জ্যা মৌর্বী গুণ ইতি যাবত জিহ্বা রসনেব তথা বলয়িতে বলযাকার'

(খ) ব্রাহ্মণবানকগণ । কৃপাব ! এষ্ট ঘোড়া দিয়া আমাদের দরকার
নাই ; অগ্ন চক্ৰম্ করিতেছে, এই অবস্থায় অগ্নধারা লোকগুলি কুমারকে
ভৎসনা করিতেছে ; আশ্রমও দূরে ; অতএব আইস, আমরা হরিণের জায়
লাকাইয়া পলাইয়া যাই ।

(গ) লব । (জ্যেৎ শাস্ত্র করিয়া) কি অগ্ন চক্ৰম্ করিতেছে !
(দৃষ্টে গুণ আরোপণ করতঃ)

प्रापिते नवीकृत इत्यर्थः उत्कटे श्रमणां भयङ्करे कीटी अश्वभागद्वयं दंष्ट्रे विशाली
 दन्ताविव यस्य तत्तथोक्तम्, भक्षणलोलुपः कृतान्ति यथा दीर्घया रसनया सृक्कषीद्वयं
 प्रान्तवर्ति विशालदन्तद्वयश्च मुहुरजस्रश्च परिलेदि, तथा अयं चापोऽपि लम्बमानेन गुणेन
 अजस्रबाणवर्षणात् अविरतमग्नदेशद्वयं स्पृशतु इति तात्पर्यार्थः । तथा उद्गारी उत्तिष्ठन्,
 घोरौ भयङ्करः, घनो निरन्तरः, घनस्य मेघस्येव वा, घर्घरघोषो घर्घरित्येवं गम्भीर-
 टङ्कारध्वनिर्यस्यात् तत् तथोक्तम्, एतत् मदीयं चापं धनुः कर्त्तुं, कृतान्ति यथा 'मङ्गमङ्'
 इत्येवं चर्वणशब्दं करोति, तथा अयमपि चापः घर्घरटङ्कारध्वनिं करोत्विति तात्-
 पर्यार्थः ; यासि प्रलयकालीनजगत्कवलीकरणे प्रसक्तस्य प्रवृत्तस्य, हसती विकटहास्यं
 कुर्वतः, अन्तकस्य कालस्य यत् वक्त्रं मुखं यन्ममिव तस्य जृम्भां व्यादानं विङ्मथितम्
 अनुकर्त्तुं शीलं यस्य तत् यासप्रसक्तहसदन्तकवक्त्रयन्त्रजृम्भाविडम्बि, तादृशं विकटं
 दाहणम् उदरं मध्यं यस्य तत् तथोक्तम् अस्तु भवतु । प्रलयकाले कृतान्ति यथा प्रचुर-
 भक्ष्यलाभादानन्देन विकटहास्यकरणात् मुखव्यादानं करोति, तथा अयमपि चापः
 प्रचुरविनाशनीयलाभेन गुणारोपणात् विपुलायतनमुदरं करोत्विति तात्पर्यम् ।

अत्र रेखाङ्कितस्थलवर्तिनौनां पद्मानां लुप्तीपमानाम् अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तेन
 च अयेनैव सर्वमेव सैन्धवमुद्गमङ्गं व्यापादयिष्यामीति वस्तु व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः,
 तथा कदापि न खलु कालो लीलरसनामुखव्यादानादिकं विधाय जगदयासं करोति,
 तथापि तत्सम्बन्धोक्तेः "उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेता"-
 मित्यादिवदसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारश्च व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिरपि ।
 तथा प्रथमे पादे कटकीटीत्येकशरीरनेकधा सकृत् साम्यात् द्वेकानुप्रासः, द्वितीये एकस्य
 धकारस्य असकृत् साम्यात् द्व्यनुप्रासः, तृतीये सकारस्य असकृत् साम्यात् द्व्यनुप्रासः,
 तथा चतुर्थे विशब्दस्य सकृत् साम्यात् द्व्यनुप्रासश्च इत्येतेषां संचष्टिः । तथात्र
 दुःश्रवत्वदोषः सन्नपि गुणायते, वक्त्रः क्रुद्धत्वात् वीररसाश्रयत्वाच्च । तथा चोक्तं
 साहित्यदर्पणे—

“वक्त्ररि क्रीधसंयुक्ते वाच्येऽत्यन्तं समुद्भते ।

रौद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणी भवेत् ॥”

तथात्र युद्धवीरो रसः, भीमो गुणः, गौडो च रीतिः ।

(ইতি যথোচিতং পরিক্রম্য নিষ্ক্ৰান্তাঃ সৰ্বে ।) (ঘ)

ইতি কৌশল্যা জনকযোগো নাম চতুর্থোঃ । (ঙ)

চাপশব্দস্য “ধনুযাপী” ইত্যমরকোষে পুংসা নির্দেঁশেপি সাহচর্যাৎ স্ত্রীবত্বমপি
জ্ঞেয়ম্ । বলয়িত্বেনি কৰোত্ব্যর্থেনান্নাত্ কৰ্ম্মণি ক্তাঃ ।

বসন্ততিলকা বৃত্তম্ ॥২৫॥

(ঘ) ইতীতি । যথোচিতম্ উচিতমনতিক্রম্য । একেণ হারিণ লবাদিমুনিকুমারাঃ,
অন্যেণ চ হারিণ সৈনিকা নিষ্ক্ৰান্তা ইত্যর্থঃ প্রবৃত্তবৈরাণাং বিভিন্নপথেনৈব গমনৌচিত্যাৎ ।

(ঙ) ইতীতি । ইতিশব্দোঃ সমাসৌ । কৌশল্যা জনকযোগঃ মেলনং সাঙ্গাত্কার
ইতি যাবত্ যত্র সঃ । নাম কৌশল্যা জনকযোগ ইতি নাম্না প্রসিদ্ধঃ, চতুর্থোঃ সমাস
ইতি শিষ্যঃ ।

ইতি মহামহোপাধ্যায়-মহাকবি-ভারতচাৰ্য্য-

শ্রীছরিদাসসিঙ্হান্নবাগীশমহাচার্য্যবিরচিতায়া-

মুত্তররামচরিতটীকায়াং সৰ্বার্থবোধিনীসমাখ্যাতাং

চতুর্থোঃ বিবরণং সমাপ্তম্ ॥০॥

জিহ্বার গ্রাণ্ড গুল, আমার এই ধনুখানাকে গোলাকার করুক, দস্তদ্বয়ের
গ্রাণ্ড ইহার অগ্রদ্বয় ভয়ঙ্কর ইউক এবং ইহা হইতে ঘন ঘন ভয়ঙ্কর টঙ্কারধ্বনি
উঠিতে থাক ; এই অবস্থায় আমার এই ধনুর ভীষণ অভ্যন্তরভাগ প্রলয়-
কালে জগৎ গ্রাস করিতে প্রবৃত্ত যমের মুখমণ্ডল ব্যাদানের অনুরূপ
করুক ॥২৬॥

(ঘ) (ইহার পর উপযুক্তভাবে পদক্ষেপ করিয়া সকলে চলিয়া গেল ।)

(ঙ) কৌশল্যা ও জনকসম্মেলন নামে চতুর্থ অঙ্ক

সমাপ্ত ॥০॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

—:०:—

नेपथ्ये । भो भोः सैनिकाः ! जातं जातमवलम्बन-
मस्माकम् । (क)

नन्वेष त्वरितसुमन्वनुद्यमान-

व्यावलात्प्रजवनवाजिना रथेन ।

उद्धातप्रचलितकोविदारकेतुः (१)

श्रुत्वा नः (२) प्रधनमुपैति चन्द्रकेतुः ॥१॥

(क) नेपथ्य इति । अस्माकम् अनेन मुनिकुमारेण निहन्तमानानामिति भावः
अवलम्बनम्, रक्तकलनाश्रयः आश्वासकारणमित्यर्थः, जातं भूतम् । हर्षे हिरुक्तिः ।

कथमित्याह नन्वेष इति । नन्विति सैनिकसम्बोधने । एषः अनतिदूरे दृश्यमानः
चन्द्रकेतुः अस्माकं सेनापतिः लक्षणपुत्रः चन्द्रकेतुनामा वीरः नोऽस्माकं प्रधनं केनचि-
न्मुनिकुमारेण सह युद्धं श्रुत्वा संवाददातुर्मुखादाकर्ण्य त्वरितेन त्वरान्वितेन सुमन्त्रेण
सुमन्त्रनामकेन सारथिवरेण नुद्यमानाः प्रेथमाणाः व्यावलातः प्रधावन्तः अतएव प्रजवना
महाविगा वाजिनी घोटीका यस्य तेन तथोक्तेन रथेन करणेन उद्धातेन उद्गताव-
गतभूमितया मुहुः प्रतिघातेन प्रचलितः कम्पितः कोविदारकेतुः रक्तकाञ्चनवस्त्रनिर्झित-
ध्वजदण्डो यस्य स तथोक्तः सन् उपैति समरभूमिमागच्छति, अस्मान् परिरञ्चन् युद्धार्थमिति
शेषः । अतएव यूयमाश्वसितेति भावः ।

(क) नेपथ्ये । ओह ओह मेमञ्जण ! इहैशाछे, आमाप्रेर अवलम्बन
ठहैशाछे ।

(१) उद्धातप्रचलितकोविदारकेतु इति विसर्गहीनं क्रियाविशेषणरूपं पाठान्तरम् ।

(२) श्रुत्वा नः इति पाठमैदः ।

(কত: প্রবিশতি সুমন্তসারথিনা রথেন ধনুষ্পাণি: সাক্ষুত-
হৃষসম্ভ্রমশ্চন্দ্রকেতু:) (খ) ।

চন্দ্র । আর্থ্য ! সুমন্ত ! পশ্য পশ্য—(গ)

অত্র প্রজবনত্বং প্রতি ব্যাবলানং হেতুরিতি পদার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কার:, তথা
দ্বিতীয়াঙ্কে কিতু: কিতুরিতি অন্তপ্রথমকচ শব্দালঙ্কার:, অনযী: সঁচুটি: ।

“কীবিদার: । রক্তকাশ্চনবচ” ইতি শব্দকল্যদ্রুম: । “যুদ্ধসাযীজন’ জন্ম’ প্রধন’
প্রবিদারণ”মিত্যমর: ।

ত্বরা অস্য সজ্ঞাতেতি তারকাদিত্বাদিতচ্ প্রত্যয়: ।

প্রহর্ষিণী বচনম্ ।

ভী ভী ইत्याদি: শ্লোকস্থচন্দ্রকেতুরিত্যন্ত: সন্দর্ভশূ লিকা নাম বিক্ষম্বকাদিবদর্ভোপ-
চৈপক: । তথা চ সাহিত্যদর্পণ:—

“অন্তর্জ বনিকাসংস্থে: সূচনাঃস্য চ লিকা ।” ॥১॥

(খ) তত ইতি । অসংখ্যদুর্ভৈষসৈনিকৈ: সহ একাকিনী বালকস্য সমরদর্শনাৎ
অঙ্গতম্ আশ্চর্য্যম্, বীরাণাং সমানবীরান্নরলাভস্য আনন্দকারণত্বাৎ হর্ষ আনন্দ:,
স্বকীয়সৈন্যবিনাশদর্শনাৎ সম্ভ্রম: ত্বরা তৈ: সহ বিদ্যমান ইতি সাক্ষুতহর্ষসম্ভ্রম: ।

(গ) চন্দ্রেতি । স্বপিতামহদৃশরথস্য মন্বিত্বেন তৎসহচরত্বাৎ আর্থ্যেতি গৌরব-
সম্বোধনম্ । পশ্য পশ্যেতি বিষয়ে দ্বিরুক্তি: ।

ওহে ! চন্দ্রকেতু আমাদের যুদ্ধ শুনিয়া, রথে (আরোহণ করিয়া) এই
উপস্থিত হইতেছেন ; অপ্রাশ্চিত্র অমন্ত্র অশ্বগণকে চালাইতেছেন ; তাহাতে
অশ্বগণ ধাবিত হইয়া অত্যন্ত বেগবান হইয়াছে এবং উন্নত অবনত স্থানে
চলিতে থাকায়, রক্তকাঞ্চনবৃক্ষনির্ম্মিত রথের ধ্বজ কম্পিত হইতেছে ॥১॥

(খ) (ভদ্রনন্দন অমন্ত্র-সারথি-চালিত রথে, ধনুষ্পাণি অবস্থায় বিস্ময়,
আনন্দ ও ব্যস্ততার সহিত চন্দ্রকেতুর প্রবেশ ।)

(গ) চন্দ্রকেতু । আর্থ্য ! অমন্ত্র ! দেখুন দেখুন—

কিরতি কলিতকিচ্ছিত্ত্বকোপরজ্যন্মুখশ্রী-
 রনবরতনিগুঞ্জত্বকোটিনো কার্ম্মকেষ ।
 সমরশিরসি চক্ষত্পশ্চচূড়শ্চমূনা-
 সুপরি শরতুধারং কোঃপ্যয়ং বীরপোতঃ ॥২॥

কিরতীতি । কলিতেন কৃতেন “কলিঃ কামধেনু”রিতি মল্লিনাথঃ । কিচ্ছিত্ত্বকোপেন
 বহুসংখ্যকানামপি অক্ষত্বৈনিকানামতিতুচ্ছতয়াবজ্ঞানাৎ অথ চ আক্রমণাত্ ইষত্ক্রোধেন
 রজ্যন্তী লোহিতায়মানা মুখশ্রীর্বদনকান্তির্যস্য স কলিতকিচ্ছিত্ত্বকোপরজ্যন্মুখশ্রীঃ, তথা
 চক্ষন্তাঃ সর্বাশু দিচ্চু অবিরতপরিভ্রমণাত্ মস্তককম্পনেন কম্পমানাঃ পশ্চচূড়াঃ শিখা
 यस্য স চক্ষত্পশ্চচূড়ঃ মস্তককম্পনাৎ চলিতকাকপক্ষ ইত্যর্থঃ ‘অয়ং’ দৃশ্যমানঃ কীঃপি
 অপরিচিতঃ বীরশাস্ত্রী পোতঃ শিশুশ্চেতি বীরপোতঃ শূরবালকঃ সমরশিরসি যুদ্ধমূর্ছনি
 সংগ্রামভূমাবিত্যর্থঃ অনবরতম্ অজস্রং নিগুঞ্জন্ত্যৌ টঙ্কারং কুর্বন্তৌ কোটী অটনৌ
 অগ্রেদেশাবিতি ঘাবত্, यस্য তেন তথোক্তেন কার্ম্মকেষ ধনুশা চমূনামক্ষত্বসিনানাম্ উপরি
 শরৌ বাণস্তুধারঃ অসংখ্যত্বাত্ হিমমিব তং কিরতি বিচ্ছিপতি । এতদেবাস্বার্থ্যমিতি ভাবঃ ।

অত্র শরতুধার ইতি স্তুপীপমালঙ্কারঃ, তথা প্রথমার্দ্ধে ককারস্য ততীয়পাদে চকারস্য
 চতুর্থপাদে চ রেফস্যাসক্তত্ব পাঠাত্ বৃত্ত্যনুপ্রাসঃ, কিঞ্চ ততীয়পাদে চক্ষত্পশ্চেতি ত্রৈকানুপ্রাসঃ,
 তেন চ ততীয়পাদে বৃত্ত্যনুপ্রাসচ্চৈকানুপ্রাসযৌরেকাশ্রয়ানুপ্রবেশরূপঃ সঙ্করঃ । ইন্দ্রধনুঃ-
 পরিশোভিতঃ শব্দ্যায়মানো নবজলধরী যথা বারি বর্ষতি, তদ্বদয়ং বাণান্ বর্ষতীতি ব্যজ্যতে,
 তেন চ বস্তুনালঙ্কারধ্বনিঃ । শরাণামসংখ্যত্বাংশ এব তুধারসাদৃশ্যং তেন ন উপমানস্য
 প্রমাণগতত্ব নুল্লভপানুচিতার্থত্বদোষঃ ।

মালিনী উচ্যম্ ॥২॥

অপরিচিত এই বীর বালক, সমরাজনে মৈত্রাগণের উপরে শিশিরের জ্ঞায়
 শর নিক্ষেপ করিতেছে, অবলম্বিত কিঞ্চিৎ কোণে ইহার মুখশ্রী রক্তবর্ণ
 হইয়াছে এবং পাঁচটা চূড়াই কম্পিত হইতেছে, আর ধনুর দুই দিক্ই
 অনবরত শব্দ করিতেছে ॥২॥

आश्चर्यम् (घ) ।

मुनिजनशिशुरेकः सर्वतः सैन्यकाये

नव इव रघुवंशस्याप्रसिद्धः प्ररोहः ।

दलितकरिकपोलग्रन्थिटङ्कारघोरं (१)

ज्वलितशरसहस्रः कौतुकं मे करोति (२) ॥३॥

आश्चर्यमाश्चर्यम् (ङ) ।

(घ) आश्चर्यमिति । आश्चर्यं परश्लांके व्यक्तीभविष्यति ।

मुनीति । नवो नूतनः अतएव अप्रसिद्धः लोके अप्रयितः रघुकुलस्य रघुवंशस्य प्ररोहः अङ्कुर इव एकः द्वितीयरहितः निःसहाय इति यावत् मुनिजनशिशुः ऋषिबालकः सर्वतः सर्वस्मिन् सैन्यकाये सैनिकसमूहे । ज्वलितक्रियाया अपिकरणे सप्तमौयम्, दलिता विमर्हिता ये करिकपोलग्रन्थयः हस्तिगण्डसन्धिभागाः तेषु टङ्कारेण टं टमिथ्येव रूपेण विदारणशब्देन घोरं भयङ्करं यथा स्यात्तथा ज्वलितानि दीप्तानि शरसहस्राणि बाणसमूहा यस्य स तथोक्तः सन् मे मम कौतुकं कौतुहलं करोति विदधाति । असौ मुनिबालकः सुधारशरसमूहेन हस्तिकपोलास्थीनि सशब्दं विदारयन् निखिलसैनिकपुरुषांश्च निपीडयन् यत् स्वयमक्रुतीभयः सुख्य एवास्ति तदेवाश्चर्यमिति भावः ।

अमीपमालङ्कारः, इवशब्दसत्त्वेन प्ररोहत्वारीपाभावान्न रूपकमिति भाव्यम् ।

“कायः ।—संघः ।” “प्ररोहः । अङ्कुरः” इति च शब्दकल्पद्रुमः ।

मालिनी वृत्तम् ॥३॥

(घ) कि आश्चर्या ! रघुवंशेश्वर अश्रिमिद्ध नूतन अङ्कुरेश्वर शत्रु, एकटी-
मात्र मुनिबालक, सकल गैरेश्वर देहे, प्रज्वलित बहूतर शर प्रवेश कराईशा,
आमार कोतुक जग्याईतेछे ; हस्तिगणेश्वर गणेश्वर अस्थि मर्दन करिबार समय
‘टं टं’ शब्दे ऐ शराघात डगडग हईतेछे ॥३॥

(१) टङ्कारघोरिति अनुस्वारहीनं पाठान्तरम् । (२) कस्मिंश्चित् पुस्तके मुनिजने-
त्यादिश्लोकात् परं किरतौत्यादिश्लोकसन्निवेशो दृश्यते । प्राथमिकमाश्चर्यमिति च नास्ति ।

‘ सुमन्त्रः । आयुष्मन् ! (च)

अतिशयितसुरासुरप्रभाव’

शिशुमवलोक्य तवैव तुल्यरूपम् (१) ।

कुशिकसुतमखद्विषां प्रमाथे

धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि ॥४॥

(ङ) आश्चर्यमिति । आश्चर्यम् एकेन शिशुना दुर्धर्षबहुसेन्यनिपीडनमित्यर्थः ।
अतिशये विरुक्तिः ।

(च) सुमन्त्र इति । आयुष्मन्निति रथिनः सम्बोधनं सारथेः कर्तव्यतया नियमितम् ।
तथा च साहित्यदर्पणः—

“आयुष्मन् रथिनं सूतः ।” वदेदिति पूर्वेष्वान्वयः ।

अतीति । अतिशयितः अतिक्रान्तः सुरासुराणां देवदैत्यानां प्रभावो माहात्म्यं
विक्रम इति यावत् येन तम् अतिशयितसुरासुरप्रभावम् । ननु तर्हि किं मत्तोऽप्यसौ
प्रधानवीर इत्याह तवैव तुल्यरूपं समानस्वरूपं समानवीरमिति यावत् अमुं शिशुं
मुनिबालकमवलोक्य कुशिकसुतस्य विश्वामित्रस्य मखद्विषा यज्ञविघ्नकारिणां सुबाहु-
मारीचादिराक्षसानामित्यर्थः प्रमाथे विमर्द्दने धृतधनुषं धनुर्धरं रघुनन्दनं रामं स्मरामि ।
पराक्रमेण आकारिण च सर्वथैव शिशुरसौ रामसमानः तव च समान इति भावः ।

अथ सुरासुरप्रभावातिक्रमासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीकैरतिशयोक्तिः तवैव तुल्यरूपमिति
आर्थो उपमा, तथा सादृश्ये रामचन्द्रस्मरणेन स्मरणनामालङ्कारश्च, एतेषामङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करः ।

विश्वामित्रेण स्वकीयतपोवनं नीतो रामभद्रः तदीययज्ञविघ्नकारिणः सुबाहुमारीचादीन्
शरजालैरमर्द्दयदिति रामायणवार्ता ।

पुथिताया वृत्तम् ॥४॥

(ङ) आश्चर्यं आश्चर्यम् !

(च) सूत्रज्ञ । आयुष्मन् ! देवर्षेण एवम् दानवर्षेणैव विद्वन्मन्त्रजनकादौ

(१) तवैव तुल्यरूपमिति पाठभेदः ।

মন্দ । ইমং লোকমুদ্রিষ্ট (১) ভূয়সামারম্ভ ইতি হৃদয়-
মপত্নপতে (২) ।

অয়ং হি শিশুরেককঃ সমরভারভূরিষ্করত্-(২)

করালকরকন্দলীকলিতশস্রজালৈর্বলৈঃ ।

ক্লণত্ কনককিঙ্কিণীভ্রণভ্রণায়িতস্যন্দনৈ-

রমন্দমদদুর্হিনহিরদবারিদৈরাবৃতঃ ॥৫॥

(ক) চন্দ্রেতি । তু কিল, একং দ্বিতীয়সছায়রহিতং ইমং বালকমুদ্রিষ্ট্য প্রতি-
পচ্চত্বেন লক্ষ্যীকৃত্য ভূয়সাং প্রভূতানামস্বত্ সৈন্যানামিত্যর্থঃ । আরম্ভঃ যুদ্ধোপক্রমো বর্ত্ততে ইতি
শেষঃ । ইতি ত্রিতীঃ, হৃদয়ং মনীয়ং মনঃ অপত্নপতে লজ্জতে । অস্মাকং প্রত্যেকস্য
দুৰ্বলতাপ্রকাশাদিতি ভাবঃ । এতেন চন্দ্রকৌতীর্মহত্ বীৰ্যম্ আদার্য্যম্ ব্যন্যতে ।

অয়মিতি । সমরভারে সংগ্রামরূপদুৰ্বলত্বাপারে তুমুলযুদ্ধকার্য্য ইত্যর্থঃ । ভূরি প্রচুরং
সাতিশস্যমিত্যর্থঃ যথা স্যাত্তথা স্কুরন্তি দীপ্যমানানি করালানি ভয়ানকানি করকন্দলীভিঃ
স্বস্বসমানবিশালহস্তৈঃ কলিতানি গৃহীতানি শস্রজালানি আযুধবৃন্দানি যेषাং তৈঃ
তথীকৃতৈঃ, তথা ক্লণত্ : শব্দায়মানা য়াঃ কনককিঙ্কিণ্যঃ স্বর্ণনির্মিতচুদ্রঘণ্টাঃ তাभिः
ভ্রণভ্রণায়িতাঃ ‘ভ্রণ ভ্রণ’ ইত্যেবং শব্দং কুব্ধন্তাঃ স্যন্দনা রথা যেষাং তৈঃ তথীকৃতৈঃ, তথা
ক্লণত্ : শব্দায়মানা য়াঃ কনককিঙ্কিণ্যঃ স্বর্ণনির্মিতচুদ্রঘণ্টাঃ তাभिः ‘ভ্রণ ভ্রণ’
ইত্যেবং শব্দং কুব্ধন্তাঃ স্যন্দনা রথা যেষাং তৈঃ তথীকৃতৈঃ, তথা অমন্দা অনল্যাঃ প্রচুরা ইতি
য়াবত্ মদা দানজলানি দুর্হীনানি বৃষ্টয় ইব যেষাং তৈঃ অমন্দমদদুর্হিনা হিরদা হস্তিনঃ
বারিদা মেঘা ইব যেষু তৈস্তথীকৃতৈঃ বলৈঃ অস্বত্ সৈনিকৈঃ অয়ম্ এককৌ হি একাকৌ এব ন

এবং তোমারই তুল্য আকৃতি এই বাণকটাকে দেখিয়া আমি বিশ্বাসিত্বের
বজ্রধ্বংসকারী রাক্ষসগণের বিনাশের সময় ধনুর্ধারী রামচন্দ্রকে স্মরণ
করিতেছি ॥৪॥

(ছ) চন্দ্রকেতু । কিন্তু এই একজনকে লক্ষ্য করিয়া, বহুলোকের
যুদ্ধারম্ভ হইয়াছে ; ইহাতে আমার চিত্ত লজ্জিত হইতেছে ।

(১) মম লোকমুদ্রিষ্ট্যেতি পাঠান্তরম্ । (২) সমররোণভূরিষ্করাদিতি পাঠভেদঃ ।

‘ সুমন্বঃ । বত্‌স ! এমিঃ সমস্তৈরপি কিমস্ব্য, কিং
পুনর্য্যস্তৈঃ (জ) ।

ত্বপরসহায়শালীত্যর্থঃ শিশুর্বালাক আততঃ হনুং পরিবেষ্টিতঃ । পদাতিরথিহস্তারোহিভিমসং
সৈন্যৈঃ হনুভয়মেকৌ বালকঃ সমাহত ইত্যেতন্মহদনুচিতমিতি ভাবঃ ।

অথ করকন্দলীত্যত্র লুম্বোপমা, তথা চতুর্থপাদে লবস্য পরিবেষ্টনরূপাবরণক্রিয়া
উপমায়াঃ সাধিকা রূপকস্য চ বাধিকিতি লুম্বোপমেষু, অনর্থোঃ সংষ্টিঃ, ব্রহ্মনুপ্রাসঙ্গ
নব্বন্ধান্ প্রত ককুণাকরণায় অলঙ্কারনিপুণা মনস্বিনঃ কারণমমীষামনুসন্দর্ভীরন্,
হুতরথা প্রতিপদমশেষহেতুমন্ত্রিবেশবশেন নিতান্তমুপচৌষমানকলিবারা কিল টীকিয় নবীনানাং
বিশালবিরাগসাবহেতি সমুপেচ্চিতম্ ।

“হি হেতাবধারণে ।” “কিঙ্কিণী চুদ্রঘণ্টিকা ।” “মূঢ়াভ্যাপটু নির্ভাগ্যা মন্দাঃ
স্তুঃ ।” ইতি চামরঃ । “কন্দলৌ । কাস্বঃ ।” ইতি শব্দকল্যদ্রুমঃ । “ঘনান্বকারি
বৃষ্টৌ চ দুর্দ্দিনং কবযৌ বিদুঃ”রিতি সাস্ত্রঃ । এতেন “দুর্দ্দিনং লক্ষণয়া বর্ষণ”মিতি যত্
কেনচিদুক্তং তত্ পরিহার্য্যম্ ।

অথ অণেত্যব্যক্তানুকরণশব্দাত্ “অব্যক্তানুকরণা”দিব্যাদিনা ডাচ্, “ডাজ্ লৌচ্ছিতা-
দিব্যশ্চ” ইত্যাদিঃ, ততঃ কর্ত্তরি ক্তাঃ ।

পৃথ্বী বচনম্—“জসৌ জসয়লা বসুয়হুয়তিশ্চ পৃথ্বী গুরু”রিতি লক্ষণাত্ ॥১৥

(জ) সুমন্ব ইতি । এমিরস্বত্‌সৈনিকৈঃ সমস্তৈরপি মিলিতৈরপি একযোগেন সকলৈযুঁধ্য-
মানৈরপি সঙ্কিরিত্যর্থঃ, অস্ব্য বালকস্য কিং ক্রিয়তামিতি শিষ্যঃ পুনঃ কিন্তু ব্যস্তৈঃ একৈকশী
যুগ্মপ্রবর্ত্তৈঃ কিং ক্রিয়তামিতি শিষ্যঃ । মহাযৌদ্ধায় বালক ইতি ভাবঃ ।

অথ “এমিঃ সমস্তৈরপি কিমস্ব্য”ত্যনেনৈব বক্তব্যার্থনির্বাছোপি পুনঃ কিং পুনর্য্যস্তৈ-

কদলীবৃক্ষের জায় বিশাল হস্তে ধৃত ভয়ঙ্কর অস্ত্রসমূহ চক্‌মক্‌ করিতেছে,
অর্ণের কিঙ্কিণীগুলি শব্দ করিতেছে। রথগুলি ‘বণ বণ’ শব্দ করিতেছে এবং
এই সৈন্যগণের মধ্যে মেঘের জায় প্রচুর মদজলবর্ষা হস্তীও রহিয়াছে ; এই
অবস্থায় সকল সৈন্য সম্মিলিত হইয়া, সমরাজনে এই একটীমাত্র শিশুকে
পরিবেষ্টন করিয়াছে ॥৫৥ .

চন্দ্র । আর্য্য ! ত্বর্য্যতামনেন হি মহানাস্রিতজন-
প্রমাথোঃস্মাকমারব্ধঃ । তথাহি—(অ)

আগুজ্জদগিরিকুজ্জকুজ্জরঘটাবিস্তীর্ণকর্ণজ্বর'

জ্যানির্ঘোষমমন্দদুন্দুভিরবৈরাধাতমুজ্জৃম্বয়ন্ ।

বেল্লঙ্গৈবরুণ্ডমুণ্ডনিকরৈর্বীরো বিধত্তে ভুবঃ (১)

তদ্যত্‌কালকরালবক্তবিঘসব্যাকীর্য্যমাণা ইব ॥৬॥

রিত্যুত্থা "সহসা বিদধৌত ন ক্রিয়া"মিত্যাদিবদর্ধংগতপুনরুক্ত্যলদৌষঃ, 'কি' পুনর্য্যস্তে'-
রিত্যেতত্পরিহারেণ তত্সমাধানং বিধেয়ম্ ।

(অ) চন্দ্রেতি । ত্বর্য্যতাং সত্বরেণ ভূয়তাং ত্বয়েতি শেধঃ, শ্রীঘ্রং রথঃ প্রেথ্যতামিত্যর্থঃ ।
হি যস্মাত্, আশ্রিতজনানাম্ অস্মদুপজীবিসৈন্যানাং প্রমাথো বিমর্দনং বিনাশ ইতি যাবত্ ।
তথাহি তমেবার্থং জানীহীত্যর্থঃ ।

আগুজ্জদিতি । বীর এষ শূরো বালকঃ, আগুজ্জন্তঃ লবস্য জ্যাঘোষশ্রবণেন ভয়বশাৎ
গম্বীরধ্বনিং কুব্জন্তঃ যৈ গিরিকুজ্জকুজ্জরাঃ পার্বত্যলতাাদিসমাচ্ছাদিতস্ত্যনবর্ত্তনী হস্তিনঃ
তেষাং যা ঘটাসমূহস্তস্য বিস্তীর্ণঃ বাহুল্যেনীত্পাদিতঃ কর্ণজ্বরঃ নিতান্নদৌর্ধ্বকক'শতযা-
জ্জুতিপৌড়া তেন তং তথীকৃতম্, यस্য দূরগামিনী জ্যাঘোষস্য শ্রবণাদভীতা বন্যহস্তিনী,
ব্যাকুলতয়া গজ'ন্তি কর্ণপৌড়াশ্চানুভবন্তি তমিত্যর্থঃ, তথা অমন্দা অনল্য বহুলা ইত্যর্থঃ
যৈ দুন্দুভিরবাঃ অস্মত্পচৌঘবাদ্যবিশেষধ্বনয়স্তুঃ আধ্মাত' পরিবর্জিত' জ্যাঘোষম্ অবিরত-
বাণবর্ষণেন মুহুমুহুঃ সম্ভালনাত্ মৌর্বীশব্দম্ উজ্জৃম্বয়ন্ উত্পাদয়ন্ সন্, বেল্লঙ্গাং ভূমৌ
স্পন্দমানানাং ভেরবাণাং ভয়ানকানাং রুণ্ডানাং কবচানাং মস্তকরহিতশরীরাণাং

(জ) সূরমুখ । বৎস ! ইহারী গম্মিলিত ইহেয়ারে বা ইহার কি করিবে ;
কিছু পৃথক্ পৃথক্ থাকিলে আর বলিবার কি আছে ।

(ঝ) চক্ষুকৃত । আর্য্য ! ত্বরা করুন ; কারণ, এ আমার আশ্রিত-
জনের গুরুতর বিধবংস আরম্ভ করিয়াছে । দেখুন—

সুমন্দঃ। (স্বগতম্) কথমীদৃশেন সহ বত্সস্য চন্দ্রকৌ-

মুণ্ডনিকরৈঃ সলকসমূহৈঃ করণৈঃ শুবঃ সমরভূমাগাতৃ দৃষ্যতঃ, প্রভূতভোজনেন সন্তুষ্টতঃ কালস্য যমস্য যত্ করালং ভয়ঙ্করং বক্তাং মুখং তস্য বিঘমৈঃ মুক্তাবশিষ্টদ্রব্যৈঃ ব্যাকীর্ষ্যমাণাঃ সমাচ্ছাদ্যমানা ইব বিধন্তে করোতি। জগদ্যসী প্রহতস্য প্রভূতভোজনেন সন্তুষ্টস্য যমস্য ব্যাচাননাহিগলিতৈঃ অসমত্বৈন্যমস্তকৈঃ সমরভূমিরিয়ং প্রায়েণ সমাচ্ছন্তি নিষ্কর্ষঃ। অতএব সত্বরং গতা হস্তযুদ্ধে নৈতন্নিবারণং ময়া করণীয়মিতি ভাবঃ।

অথ পার্বত্যগজানাং তাড়শকর্ণজ্বরীত্পত্তেরসস্বন্দ্যপি তত্সস্বন্দ্বীকীরতিশযোক্তিঃ, তথা ভাবাভিমানিনী বাচ্যা ক্রিয়োতপ্রেচা চালঙ্কারঃ, তথোশ মিথী নৈরপেচ্যাৎ সংস্টিঃ। তথা প্রথমচতুর্থচরণযৌবন্যনুপ্রাসঃ, এবং স্তীর্ণকর্ণঃ, মন্দদুন্দু, কুণ্ডমুণ্ডেতি ব্যঞ্জনানা-মনেকধা সঙ্কত্ সাম্যাত্ কৈকানুপ্রাসয়ঃ; অনথোরপি সংস্টিঃ। গুজনস্য ধমরাদে: 'গুন্ গুন্' শব্দ এব খ্যাতিত্বাদেব তু হস্তিধ্বনৌ তত্প্রযোগাত্ খ্যাতিবিরুদ্ধতাদৌষঃ, স চ 'উদগর্জন্তুগিরিকুজ্জ'ত্যাদি পাঠেন সমাধেয়ঃ।

“গজানাং ঘটনা ঘট।” “বিঘমৌ যন্ত্রশব্দভোজনশব্দযৌ”রিতি চামরঃ। “কবন্দ্বঃ কথ্যতে দৃষ্ট” ইতি হলায়ুধঃ।

বিঘম ইতি উপসর্গোদৈরল্ “ঘজ্-লৌঘ-স্ব,” ইতি ঘসাদেশঃ।

শাদুর্লবিক্রীড়িতং বচনম্ ॥৬॥

এই বালক, জ্যাশব্দ উৎপাদন করিতেছে; আশাদের পক্ষের বিশাল ফুলুভিক্ষুনি, এই জ্যাশব্দকে বর্দ্ধিত করিতেছে; লতাশ্রুতিদ্বারা পক্ষীর আবৃত স্থানে যে সকল হস্তী ভয়বশতঃ বব করিতেছে; এই জ্যাশব্দ তাহাদেরও কর্ণপীড়া জন্মাইতেছে; এদিক এই বীর বালক বহু সৈন্তের মস্তকচ্ছেদ করিয়াছে, সেই দেহগুলি স্পন্দিত হইতেছে এবং মস্তকগুলিতে ভূতল ব্যাপ্ত হইয়াছে; তাহাতে বোধ হইতেছে, যম প্রচুর আহার করিয়া সন্তুষ্ট হইয়াছেন, তাঁহারই ভয়ঙ্কর মুখ হইতে নিপতিত ভূক্তাবশিষ্ট দ্রব্য-স্বারাষ্ট যেন সমরাজন পরিব্যাপ্ত হইতেছে ॥৬॥

ইন্দ্রসম্প্রহারমনুজানীয়াম্ (১) । (বিচিন্ত্র) অথবা ইচ্ছাকু-
গৃহত্বাঃ খলু বয়ম্, প্রত্যাপস্থিত (২) চ কা গতিঃ (জ) ।

চন্দ্র । (সবিস্ময়লজ্জাসম্ভ্রমম্) ধিক্ প্রতিনিবৃত্তানি
সর্বতঃ সৈন্যানি মম (ট) ।

(জ) সমন্ব ইতি । ইংলিশে অঙ্কতকর্মণা মহাবীরেণ লবেন সহৈত্বর্থঃ । ইন্দ্রস্য
যুগ্মস্য সম্প্রহারং যুদ্ধম্ একাকিনশ্চন্দ্রকেতৌর্যুৎক্রমিতি নিশ্চয়ঃ, অনুজানীয়াম্ অনুমতিং
দয়াম্ । অসংখ্যসৈন্যসংহারকারিণা জনেন সমমেকাকিনশ্চন্দ্রকেতৌর্যুৎক্রমিতি যদি অনিষ্টপাতঃ
স্বাদিতি ভাবঃ । বিচিন্ত্র বিবিচ্য । ইচ্ছাকুগৃহে ইচ্ছাকুবংশীতপন্নদশরথগৃহে বৃদ্ধাঃ
মন্মিলে সারথ্যে চ যৌবনে নিযুক্তাঃ সন্তঃ ইদানীং বার্দ্ধক্যমুপগতাঃ অতএব এতেষাং যুদ্ধে
অনিবর্তিত্বরূপসাম্ভারমবগচ্ছন্তীঃপি কথং নিবারণ্যম ইতি ভাবঃ । বিশেষতঃ
চকারার্থঃ, প্রত্যাপস্থিত আপতিতে সমরে ইতি শ্রবঃ, কা গতিঃ ক উপায়ঃ সমরং বিনৈত্বর্থঃ ।
ইদানীমনয়োরনিবার্য্য এব জাতঃ সমরঃ, তন্ময়া অনুমতিরেব দাতব্যেতি ভাবঃ ।

বয়মিতি “বাধ্যদশে”তি বহুবচনম্ ।

(ট) চন্দ্রেতি । লবস্য মহাবিক্রমদর্শনাৎ বিষম্যঃ, স্বকীয়সৈন্যানাং পরাজয়াব-
লোকিনাৎ লজ্জা, তेषাং রচণায় সম্ভ্রমস্তরা, তৈঃ সহৈতি তথোক্তম্ । সর্বতঃ সর্বাশু
দিক্, সৈন্যানি বলানি প্রতিনিবৃত্তানি পরাজয়েন পরাঙ্ঘুখানি, ধিক্ নিন্দামীত্বর্থঃ ;
সম্মুখসংগ্রামে চত্রিয়াণাং পৃষ্ঠপ্রদর্শনস্য নিতান্তনিন্দনীয়ত্বাদিতি ভাবঃ ।

“বরুণিনী বলং সৈন্য”মিত্যমরঃ ।

(ঞ) অমজ্জ । (২গত) একেকপ বীরের সহিত দ্বন্দ্বযুদ্ধ করিবার জন্ত,
বৎস চন্দ্রকেতুকে কি করিয়া অমুমতি দি ? (চিন্তা করিয়া) অথবা আমরা
ইক্ষাকুগৃহের প্রাচীন ; অতরাং যুদ্ধ উপস্থিত হইলে আর উপায় কি ?

(ট) চন্দ্রকেতু । (বিশ্রম, লজ্জা ও ব্যস্ততার সহিত) ধিক্ ; আমরা
সৈন্যগণ সকল দিকেই পরাঙ্ঘু হইল ।

(১) অনুজানীম ইতি পাঠভেদঃ । (২) রথে ইত্যধিকঃ পাঠঃ কথিত্ ।

‘ সুমন্বঃ । (রথবেগমভিনীয়) আয়ুষ্মন্ ! এষ বাগ্‌বিষযৌ-
ভূতস্তে স বীরঃ (ঠ) ।

চন্দ্ৰ । (বিস্মৃতিমভিনীয়) আর্য্য ! কিমস্য নামধেয়-(১)
মাখ্যাতমাখ্যায়কৈঃ ? (ড)

সুমন্বঃ । বত্‌স ! লব ইতি (ট) ।

চন্দ্ৰ । ভো ভোঃ লব ! মহাবাহো ! কিমেभिস্তব সৈনিকৈঃ ।
এষোহহমেহি মামেব তেজস্তুজসি শাস্যতু ॥৩॥

(ঠ) সুমন্ব ইতি । রথবেগমভিনীয় রথং বেগেন চালয়িত্বৈত্যর্থঃ । এষ দৃশ্যমানঃ,
সঃ অস্মৎসৈন্যপ্রমাতী বীরঃ তে তব বাগ্‌বিষযৌভূতঃ রথচালনে সান্নিধ্যাদালাপগোচরী
জাতঃ । পূৰ্বে দূরবৰ্ণিত্বাৎ বাক্যং শ্রাবয়িতুমশক্যমসীৎ ইদানীন্তু সন্নিহিত ইতি
যথেষ্টমালপিতুমর্হসীতি ভাবঃ ।

(ড) চন্দ্ৰেতি । বিস্মৃতিং বিস্মরণসূচকমূর্ছাদৃষ্টিপাতাদিকম্ । আখ্যায়কৈঃ
যুজ্বলানীকরেঃ, অস্য মহাবীরশিশৌঃ, কিং নামধেয়ং নাম আখ্যাতং কথিতম্, স্মরসি চৈত্
তদবুদ্ভি, অন্যথা আলাপে বলবদসুবিধা স্যাদিত্যি ভাবঃ ।

(ট) সুমন্ব ইতি । লব ইতি লব ইত্যনুপূর্ব্বীকমস্য নামধেয়নিত্যর্থঃ ।

ভো ভো ইতি । মহাত্মনৌ বীৰ্য্যবত্তুয়া বিশালৌ বাহু যস্য তৎসম্বোধনম্, ভো ভো লব
ইতি সম্ভ্রমে বিবৃতিঃ । এমিরস্মদীয়ৈঃ সৈনিকৈঃ সৈন্যৈঃ তব কিং প্রযোজননিত্যর্থঃ তব
অসমানতয়া এभिঃ সহ যুদ্ধং ন করণীয়মিতি ভাবঃ । এষঃ অহমস্মি তব যুজ্জয়ী

(ঠ) স্মমজ্ঞ । (রথের বেগ অভিনয় করিয়া) আয়ুষ্মন্ ! সেই বীর এত
তোমার আলাপের বিষয় হইয়াছে (নিকটবর্ত্তী হইয়াছে) ।

(ড) চন্দ্রকেতু । (বিস্মরণ অভিনয় করিয়া) আর্য্য ! যুদ্ধের বার্ত্তা-
বাহুরা ইহার কি নামটী বলিয়াছিল ?

(ট) স্মমজ্ঞ । বৎস ! ‘লব’ এই নাম ।

(১) কিং তন্নামধেয়মিতি পাঠান্তরম্ ।

•সুমন্ত্রঃ । কুমার ! পশ্য পশ্য—(ণ)

ব্যপবর্ত্তং ত এষ বালবীরঃ পৃথনানির্ম্মথনাশ্চযোপহৃতঃ ।

স্তনযিত্বুর্বাদিভাবলীনামবমর্হাদিব হ্রসসিংহশাবঃ ॥৮॥

ইতি ভাবঃ, অতএব সামেব এঙ্কি যৌদ্ধুমাগচ্ছ । ননু তেনাপি কিং ভবিষ্যতীত্যাহ, তেজঃ
তদীয়ঃ পরাক্রমঃ সূত্রযজ্ঞিষ তেজসি মদৌয়ে পরাক্রমে বজ্রিপুঞ্জে চ শাস্যতু লয়ং গচ্ছতু ।
এতান্ সামান্যসেনিকানবমর্হৎযত্রপি ন খলু সমান্তিকে পরাক্রমিতুমর্হসীতি ভাবঃ ।

অথ বজ্রিপরাক্রমার্থোদেঃপি স্ত্রে ধেনাভেদাচ্ছবসায়মূল্যে অতিশয়োক্তিরালাঙ্কারঃ ।

“তেজস্ ।—পরাক্রমঃ, অগ্নি”রিতি শব্দকল্যদ্রুমঃ ॥৩॥

(ণ) সুমন্ত্র ইতি । পশ্য পশ্যংতি বিধায়ে দ্বিরুক্তিঃ ।

ব্যপেতি । এষ দৃশ্যমানঃ বালস্বাসৌ বীরশ্চেতি বালবীরঃ শিশুশূরঃ ত্বয়া উপহৃতঃ
যুদ্ধকরণায় আহৃতঃ সন্ হ্রসঃ বলদর্পান্বিতঃ সিংহশাবঃ কেশরিশাবকঃ স্তনযিক্রীর্মেণস্য
রবাত্ গর্জিতং শ্রুত্বৈতর্যঃ ইভাবলীনাং গজশ্রেণীনাং অবমর্হাত্ মথনাত্ বিনাশাদিব
পৃথনায়া অস্বাত্সেনায়া নির্ম্মথনাত্ বিদলনাত্ ব্যপবর্ত্তন্তি নিবর্ত্তন্তি ; কেশরিশাবকো যথা
মেঘনিদাদমাকর্ষ্য গর্জন্ত্যো বলবন্তমপরং জন্তুং মন্বমানো গজযুগ্মবিসর্হনান্নিবর্ত্তমানো
মেঘাভিমুখং ধাবতি, তথাযমপি বালকঃ স্পর্হয়া ত্বয়া সমাহৃতঃ সন্ সেনাবিনাশমপহ্নায়
তবাভিমুখমাগচ্ছতীতি নিশ্কার্শ্বঃ । অনেন তস্য কর্ম্মণা বিধিতৌঃক্ষীতি ভাবঃ ।

অথ উপমালাঙ্কারঃ ।

স্তনযিত্বুর্বাদিতি “যপৌঃধিকরণকর্ম্মণোরপ্রয়োগিণ” ইতি পঞ্চমী, ল্য্-লীপে
পঞ্চমীত্যপরে ।

মালভারিণী ব্রহ্ম—“বিধমে সসজা যদা গুচ্ছ চেত্ সমরা যেন ত্ মালভারিণীয”-
মিতি লক্ষণাত্ । অস্যৈব ঔপচ্ছন্দসিকমিতি নামান্তরম্ ॥৮॥

চন্দ্রকেতু । ওহে ওহে মহাবাহু লব ! এই সকল সৈন্যদ্বারা তোমার
কি প্রয়োজন ? এই আমি রহিয়াছি, আমার নিকটে আইন ; তেজ তেজ
নীন হউক ॥৭॥

(ণ) স্মজ । কুমার ! দেখ দেখ—

(ততঃ প্রবিশতি ত্বরিতোদ্ধতক্রমো লবঃ ।) (ত)

লবঃ । সাধু, রাজপুত্র ! সাধু, সত্যমৈচ্ছাকঃ খল্বসি,
তদয়ং পরাগত এবাস্মি (য) ।

(নেপথ্যে মহান্ কলকলঃ ।) (দ)

লবঃ । (সাবিগং পরাবৃত্য) কথমিদানীং ভগ্না অপি প্রতি-
নিবৃত্য যুদ্ধাভিসারিণঃ পর্য্যবষ্টব্য নিব্রুন্তি মাং চম্পূপতয়ঃ,
ধিগ্জালাম্ (ধ) ।

(ত) তত ইতি ! ত্বরিতো দ্রুতঃ, উদ্ধতঃ সগর্ব্বশ্চ, ক্রমঃ পাদক্ষেপী यस্য সঃ ।

(য) লব ইতি । সাধু ভদ্রম্, ব্যবহরসীত্যধ্বাহত্বে ব্যক্রিয়াঃ বিশেষণম্ । হর্ষে
সাধুশব্দস্য দ্বিক্রিয়াঃ, বীরস্য বীরান্তরলামি হর্ষঃ স্বাभाविक एवेति बोध्यम् । খলু নিশ্চয়ে,
সত্যং খলু যথার্থমিহ, ऐच्छाक इच्छाकुवंशोत्पन्नः असि, इच्छाकुवंशोद्भवानां पौडित-
परिमाणस्य पराक्रमप्रकाशस्य च चिरप्रथितत्वादिति भावः । तत्तस्मात् त्वादृशवीरलाभात्
अयम् अस्मि अयमहम्, परागत एव तत्समीपे उपस्थित एव । स्वयोगव्यवस्थापने
एवशब्दः । अतएव यथेष्टं व्यवहर्त्तुमर्हतीति भावः ।

(দ) নেপথ্য ইতি । কলকলঃ সৈন্যানাং কোলাহলঃ ।

(ধ) লব ইতি । সাবিগেন চতুর্সাঙ্ঘীর্ষ্য জনযা সহিতি সাবিগম্, পরাবৃত্য পুনঃ

দর্পিত সিংহশাবক যেমন মেনের গর্জনে শুনিয়া, ইন্দ্ৰিস্যমূহের বিনাশ
হইতে নিবৃত্ত হয়, সেইরূপ এই বীর বালক, তোমাকর্তৃক আহৃত হইয়া, সৈন্ত
বিনাশ হইতে নিবৃত্ত হইয়াছে ॥৮॥

(ত) (তদনন্তর সত্বর ও দর্পিতভাবে পাদক্ষেপ করিয়া লবের প্রবেশ ।)

(য) লব । ভাল, রাজপুত্র ! ভাল ; সত্যই আপনি ইচ্ছাকুবংশীয় ;
তাই এই আমি ফিরিয়া আসিয়াছিই ।

(দ) (নেপথ্যে বৃহৎ কোলাহল ।)

अयं शैलाघातक्षुभितवड्वावक्लङ्गतभुक्
प्रचण्डक्रोधार्चिर्निचयकबलत्वं व्रजतु मे ।
समन्तादुत्सर्पन् घनतुमुलसेनाकलकलः
पथोराशेरोचः प्रलयपवनास्फालित इव ॥८॥

(इति परिक्रामति ।) (न)

सैन्यानामभिमुखीभूय । भग्न अपि मया पराजिताः सन्तः पृष्ठप्रदर्शिनोऽपि प्रतिनिवृत्त्य
ममाभिमुखीभूय युद्धमभिसर्तुं शीलं येषां ते युद्धाभिसारिणः पुनरपि युद्धीयताः सन्तः
पर्यवष्टभ्य परितो दर्पेणावस्थाय चमूपतयः सेनापतयः माम् इदानीं निघ्नन्ति प्रहरन्ति ;
अतएव जालान् अपसदान् नौचानिति यावत् धिक् निन्दामि, एतान् चमूपतीनिति शेषः ।
पराजयात् परमपि पुनर्युद्धानुसरणे निर्लज्जताप्रकाशेन नीचत्वस्यैवावधारणादिति भावः ।

“निघ्नीनोऽपसदां जालः” इत्यमरः ।

अथमिति । समन्तान् सकलासु दिक्षु, उत्सर्पन् उत्तिष्ठन्, अयं अयमाणः घनी
निरन्तरः, तुमुलः सङ्कुलः विशङ्कलभावेनोत्पन्न इत्यर्थः सेनाकलकलः सैन्यकीलाङ्गलः,
प्रलयपवनेन युगक्षयकालीनवायुना आस्फालित आलङ्घितः पथोराशेः समुद्रस्य ओषी
जलसमूह इव मे मम शैलानां समुद्रान्तर्निमग्नपर्वतानाम् आघातेन सङ्घर्षेण क्षुभितः
उद्देलितः यो वड्वावक्लङ्गतभुक् तुरङ्गकान्तामुखह्वयवाहः अश्वीमुखनिर्गतवक्त्रिः बाङ्गवानल
इत्यर्थः स इव प्रचण्डः दारुणो यः क्रोधः कोपः स एव अर्चिर्वा निचय अग्निज्वाला-
समूहस्तस्य कबलत्वं यासत्वं व्रजतु गच्छतु । पर्वतसङ्घर्षेण विसर्पिशिखाशाली बाङ्गवा-
नलो यथा समुद्देलितं समुद्रजलसमूहं शोषणेन शमयति तथा मम कोपोऽपि समुत्पन्न-
मिमं सैन्यकीलाङ्गलं विसर्द्दनेन उपशमयिष्यतीति सरलार्थः ।

(ध) लव । (आवेगैर सहित फिरिया) कि सेनापतिगण এখনই
পরাজিত হইয়াও আবার फिरिया, যুদ্ধের অগ্র উন্নত হইয়া, সকল দিকেই
দর্পের সহিত দাঁড়াইয়া, আমাকে গ্রহণ করিতেছে! তা নীচপ্রকৃতি-
দিগকে ধিক্ ।

চন্দ্র । ভো ভো: কুমার !

অত্য়জ্ঞতাৎসি গুণাতিশয়াৎ প্রিয়ো মে
তস্মাত্ সখা ত্বমসি যন্মম তত্ত্ববৈব ।
তত্ কিং নিজি পরিজনে কদনং করোষি
নন্দে ষে দর্পনিকষস্তব চন্দ্রকেতু: ॥১০॥

অব্রোপমালঙ্কার:, ক্রোধাশ্চি'নি'চয় ইতি রূপকচ্চ অনযীরজ্জাঙ্গিভাবেন সঙ্কর: । তেন
চ হৃদানীমেব সর্বানিতান্ বিমর্দ'য়ামীতি বস্তু ব্যব্যত ইত্যলঙ্কারেণ বস্তুধ্বনি: ।

পুরা কিল ভগবানীর্ব'নামা মুনিরগ্নৌ ক্লব' নিবেশ্য কুশিন মমত্য়, ততস্কাষ্মাদুত্পন্নী
বাক্ক'জ'গন্তি দগ্ধ'মুপচকমে, অথ ভগবান্ ব্রহ্মা সমাগত্য় সমুদ্রান্তর্গতবড়বামুখে তস্য
বসতি' সমুদ্রজলস্য চ ভদ্র্য'ত্ব' নিহি'দে'শ ইতি পৌরাণিকৌ বার্চা । তথা চ মত্স্য-
পুরাণম্—

“বড়বামুখেষ্য বসতি: সমুদ্রে বৈ ভবিষ্যতি ।

* ° *

এষোঃগ্নিরনন্তকালি তু সলিলাশী ময়া কৃত: ॥”

শিখরিণী বচনম্ ॥৮॥

(ন) ইতীতি । পরিক্রামতি সেনামাক্রমিতু' পুনরিতস্তত: পাদ্বেপ' করোতি ।

অত্য়জ্ঞতাৎসি । অত্য়জ্ঞতাৎ একা'কিনা মহাদুর্ভেদ'সেনা'গ্নিমর্দ'নেন নিতান্ত'বিস্ময়া-
বহাত্ গুণানা' শীর্ষ্যা'দীনা'ম্ অতিশয়াৎতরিকাৎ ত্ব' মে মম প্রিয়: সখা দয়িত' নিম্নমসি,
সখিত্বেন ত্বামহমঙ্কী'করৌমীত্যর্থ:, তস্মাজ্জ'তো: যত্ বস্তু মম তদে'ব তব, আবযী'রু'ভযী-

‘প্রলঙ্কালীন বায়ুবেগে উদ্বেলিত সমুদ্রের জলপ্রবাহ যেমন পর্ত্ততসংঘর্ষে
কুণ্ঠিত বাঁড়বানলের কবলতা প্রাপ্ত হয়, সেইরূপ চতুর্দিক্ ইহাতে ঘন ঘন
উৎপন্ন তুফল সৈন্তকোলাহল, আমার প্রচণ্ড ক্রোধানলের কবলতা প্রাপ্ত
হউক ॥৯॥

(ন) (এই বলিয়া পাদক্ষেপ করিতে লাগিল ।)

চন্দ্রকেতু । ওহে ওহে কুমার !

লবঃ । (সহর্ষসম্ভ্রমং পরাৱৃত্য) অহো ! মহানুভাবস্য
প্রসন্নককঁশা বীরবচনপ্রযুক্তির্বি'কর্ত্ত'নকুলকুমারস্য (১) তত্-
কিমেभिঃ, এনমেব তাবত্ সম্ভাবয়ামি (প) ।

রৈব পরস্পরমভিন্নহৃদয়ত্বে নামেদাদিতি ভাবঃ । তত্সম্মাত্ কিং কথং নিজে স্বকীথে পরিজনে
পরিবাররূপে অক্লিন্ সৈন্যবর্গে কদনং বিমর্দনং করোষি স্বজনপীড়নং নিতানন্তমনুচিত-
মিতি ভাবঃ । ননু সেনাবিমর্দনং বিনা মম দৈর্ঘ্যকণ্ডুয়া ন নিবর্ত্তত ইत्याহ নন্মিতি ।
ননু সম্বোধনে । এষ চন্দ্রকৌতুঃ তব দর্পস্য বীরত্বাভিমানস্য নিকষঃ নিকষপাষণঃ
পরীক্ষাস্থানমিত্যর্থঃ । নিতানন্তসামান্যতয়া সৈন্যেণ ন খলু তব দর্পপরীক্ষা ভবেত্ কিন্তু
অহং তে দর্পং পরীক্ষ্য তং চূর্ণয়ামীতি ভাবঃ ।

অথ চন্দ্রকৌতৌ নিকষলারোপস্য প্রকৃতদর্পপরীক্ষোপযোগিতয়া পরিণামালঙ্কারঃ ।
তদিত্যনেনান্বিতস্য এবশব্দস্য তদিত্যতঃ পরমেব পাঠো যুক্তঃ, কিন্তু তবশব্দাৎ পরং পাঠেন
অক্রমতাদোষঃ, স চ 'যন্মম তে তদেব' ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ।

বসন্ততিলকা ৱচনম্ ॥১০॥

(প) লব ইতি । বীরস্য সমানবীরান্নরলামি হর্ষঃ স্বাভাবিকঃ, যুদ্ধকরণায়
সম্ভ্রমস্তরা, তাভ্যাং সহেতি সহর্ষসম্ভ্রমং পরাৱৃত্য চন্দ্রকৌতোরভিমুখীভূয় । মহান্
অনুভাবঃ প্রভাবো यस্য তস্য বিকর্ত্ত'নকুলকুমারস্য সূর্য্যবংশীয়বালকস্য প্রসন্নো সখিত্ব-
স্থাপনোপন্যাসিন স্নেহব্যঞ্জিকা ককঁশা বীরত্বগর্বেণ পরুষা বীরবচনপ্রযুক্তিঃ 'নন্দে
দর্পনিকষঃ' ইत्याদিবীরজনীচিত্তবাক্যব্যবহারঃ অহো বিজয়াবহা ইত্যর্থঃ, স্বজন-
বিমর্দনদর্শনেপি সখিত্বস্থাপনাবিপ্রায়প্রকাশাত্ হৃদয়দারুণকণ্ঠদর্শনেপি নিম্ণ-
হৃদয়ত্বাচ্চেতি ভাবঃ । তত্সম্মাত্ এभिঃ চুদ্রসৈনিকৈঃ কিং মম প্রযোজনমিত্যর্থঃ, এনং

তুমি, অত্যন্ত আশ্চর্য্য গুণাধিক্যবশতঃ আমার প্রীতিকর হইয়াছ ;
অতএব তুমি আমার গণ্য হইয়াছ ; সুতরাং যাহা আমার তাহাই তোমার ।
তবে নিজের পরিজনের প্রতি উৎপীড়ন করিতেছ কেন ? ওহে ! তোমার
দর্পের পরীক্ষার স্থান এই চন্দ্রকৌতু ॥১০॥

(১) বিকর্ত্ত'নকুমারস্য ইতি ক্বचित্ পাঠঃ ।

(ପୁନର୍ନେପଥ୍ୟେ କଳକଳ: ।)

ଲବ: । (ସକ୍ରୋଧନିର୍ବେଦମ୍) ଆ: । କଦର୍ଥି ତୋଽହମେଭିର୍ବାର' ବାର'
(୧) ବୀରସଂବାଦବିପ୍ଳବକାରିଭି: । (ତଦଭିମୁଖ' ପରିକ୍ରାମତି) (ଫ) ।

ଚନ୍ଦ୍ରକୈତୁମେବ ସନ୍ଧାବସାମି ଯୁଦ୍ଧକରଣେନ ସନ୍ଧ୍ୟାନ୍ୟାମି । ପଞ୍ଚିତସ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରାଳାପେନୈବ ଯୋଦ୍ଧୁ-
ର୍ଯୁଦ୍ଧନୈବ ସନ୍ଧ୍ୟାନ୍ୟାମି' ସ୍ୟାଦିତି ଭାବ: ।

"ଅନୁଭାବ: ପ୍ରଭାବେଽପି" ଇତ୍ୟମର: ।

ପ୍ରସମ୍ପର୍କକ'ଶ୍ଚିତି ଶିଷ୍ୟପଦସ୍ୟ ବିଶିଷ୍ଟତ୍ବବିବେଚୟା କର୍ମଧାରୟ: ।

(ଫ) ଲବ ଇତି । କ୍ରୋଧେନ କ୍ରୋଧେନ ନିର୍ବେଦେନ ଶ୍ବାବସାନ୍ୟାମି ଯା ଚ ସଂହିତା ସକ୍ରୋଧ-
ନିର୍ବେଦମ୍ । ଏତାବତାପି କାଳିନି ଏତାନ୍ ସାମାନ୍ୟସୈନିକାନ୍ ପ୍ରହାରେଣ ସର୍ବଥୈବ ଅକର୍ମଣ୍ୟାନ୍
କର୍ତ୍ତୁ ନ ଶକ୍ତୋଽଞ୍ଜୀତି ଗତ୍ବା ମହାବୀରସ୍ୟ ଲବସ୍ୟ ଆତ୍ମନ: ଶକ୍ତ୍ୟତ୍ପତ୍ତ୍ୟପ୍ରତୀତିରବଜ୍ଞା ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟତ
ଏବେତି ବୋଧ୍ୟମ୍ । "ତତ୍ତ୍ବଜ୍ଞାନାପଦୀର୍ଥାଦିର୍ନିର୍ବେଦ: ଶ୍ବାବସାନ୍ୟାମି" ଇତି ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣ: । ଆ
ଈତି କ୍ରୋଧସ୍ପଦକମବ୍ୟୟମ୍ । ବୀରସ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରକୈତୃତ୍ବ: ସଂବାଦ: ଯୁଦ୍ଧାୟ ସନ୍ଧ୍ୟାନ୍ୟାମି ଯୁଦ୍ଧକରଣାର୍ଥ
ଚନ୍ଦ୍ରକୈତୁନା ସହ ସନ୍ଧ୍ୟାନ୍ୟାମିତ୍ୟର୍ଥ: ତସ୍ୟ ବିପ୍ଳବକାରିଭି: ମୁହର୍ମୁହର୍ବାଧାପ୍ରଦାନେନ ଅନ୍ତରାୟ-
ବିଧାୟିଭି: ଏଭି: ସାମାନ୍ୟସୈନିକୈର୍ହ' ବାର' ବାର' ପୁନ: ପୁନ:, କୃତ୍ସିତୌର୍ଥ: ଚୁଦ୍ରସୈନିକୈ:
ସହ ସଂସାମକ୍ରମେ ବିଷୟୋ ଯସ୍ୟ ସ କଦର୍ଥ:, ସ କ୍ରତ ଇତି କଦର୍ଥିତ: ଇନ୍ଦ୍ରାତ୍ କଦର୍ଥଶବ୍ଦାନ୍
କର୍ମଣି ଜ୍ଞା: । ବିଢ଼ିତ୍ବିତୌଽଞ୍ଜୀତ୍ୟର୍ଥ: । ତଦୈଶ୍ବରୀ ସମୁଚିତପ୍ରତିବିଧାନ' ମୟେଦାନୀ ବିଷୟ-
ମିତି ଭାବ: । ତଦଭିମୁଖ' ସୈନ୍ୟାନ୍ ପ୍ରତୀତ୍ୟର୍ଥ: ।

(ଫ) ଲବ । (ଆନନ୍ଦ ଓ ବାସ୍ତବ୍ୟର ସହିତ ଫିରିଆ) ଓହେ ! ମହାପ୍ରଭାବ-
ଶାଳୀ ଅର୍ଥାବଶ୍ୟକ କୁମାରେର ବୀରବାକ୍ୟ ଶ୍ରାବ୍ୟେଗ, ଶ୍ରୀମନ୍ତ୍ର ଓ ବଟେ, କର୍କଶ ଓ ବଟେ ।
ତା, ଇହାସ୍ତେର ଦ୍ବାରା କି ହେବେ, ଇହାକେଇ ସନ୍ଧ୍ୟାନ୍ୟାମି କର ।

(ନେପଥ୍ୟେ ପୁନରାୟ କୋଳାହଳ ।)

(ଫ) ଲବ । (କ୍ରୋଧ ଓ ଆତ୍ମାବଜ୍ଞାର ସହିତ) ଆ: । ବୀରର ସହିତ
ସନ୍ଧ୍ୟାନ୍ୟାମି ହେବାର ବିପ୍ଳବକାରୀ ଏହି ମକଳ ସୈନ୍ୟଦ୍ବାରା ଆମି ବାର ବାର ବିଢ଼ିତ୍ବିତ
ହେତେହି । (ସୈନ୍ୟଗଣେର ଅଭିମୁଖେ ପାନକ୍ଷେପ କରିତେ ଲାଗିଲ ।)

(୧) ପୁରାଣାନ୍ତର ବାର' ବାରମିତି ଲାଗି ।

चन्द्र । आर्य्य ! दृश्यतामेतद् दृश्यम् (ब) ।

दर्पेण कौतुकवता मयि बह्वलक्ष्यः

पञ्चाङ्गलैरनुसृतोऽयमुदीर्णधन्वा ।

इधे समासमुद्धतमरुत्तरलस्य धत्ते

मेघस्य माघवतचापधरस्य लक्ष्मीम् ॥११॥

(ब) चन्द्रेति । द्रष्टव्यं दर्शनीयमित्यतः एतत् लवस्याचरणं दृश्यताम् । अतीव-
विस्मयावहं लवस्यैतदाचरणमिति भावः ।

तद्विस्मयावहत्वं प्रतिपादयति दर्पेणेति । चन्द्रकृतः कौटुशी वीर इत्यवबोधाय
कौतुकम् औत्सुक्यमस्यास्तीति कौतुकवान्, तेन दर्पेण वीरत्वगर्वेण हेतुना मयि बह्वलक्ष्यः
कृतदृष्टिपातः, तथा पश्चात् पृष्ठभागे बलैरखदीयसैन्यैः, अनुसृतः अनुधावितः समाक्रान्त
इत्यर्थः उदीर्णं बाणक्षेपाय उत्तोलितं धनुर्धरेण स उदीर्णधन्वा अयं लवः इधे समासमुद्धतेन
हिप्रकारेणोत्थितेन मरुता वायुना करणेन तरलस्य चलितस्य मघवत इन्द्रस्येदमिति
माघवतं चापं धनुर्धरतीति माघवतचापधरस्य मेघस्य लक्ष्मीं श्रीभां धत्ते वदति ।
पूर्वदिगुत्थितवायुना पश्चिमायां दिशि एकवारं चालितः द्वितीयवारञ्च पश्चिमदिगुत्थित-
वायुना पूर्वस्यां दिशि चालितः इन्द्रधनुःशाली मेघो यादृशीं श्रीभां धत्ते नवजलधर-
श्यामसुन्दरवपुर्यं लवोऽपि सम्मुखवर्तिनं मां प्रत्येकवारं धनुरुत्तोलयन् पुनः पृष्ठदेशादा-
क्रमणकारिणः सैनिकान् प्रति धनुरुत्तोलयन् तादृशीं श्रीभां धत्त इति सरलार्थः ।
अतएव आश्चर्य्यमेवैतदस्याचरणमिति भावः ।

अत्र अन्यस्य लक्ष्मीं कथमन्वी धत्त इति वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् मेघस्य लक्ष्मीमिव ,
लक्ष्मीमिति सादृश्याच्चेपाभिदर्शनालङ्कारः तथा मेघमाधेति व्यञ्जनानां सकृदनेकधा साम्यात्
केकानुप्रासश्च, अनयोः संसृष्टिः ।

दर्पकौतुकीरकलवाग्दत्तिधर्मात्वात् दर्पस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कौतुकवत्त्वं
बोध्यम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥११॥

(ब) चन्द्रकेतू । आर्य्य ! एते देविवारं विषयं देखून ।

दर्पं व कौतुकवत्तः आर्य्य प्रति लक्ष्य करिग्राह्य ; आर्य्य पञ्चाङ्ग

‘সুমন্তঃ। কুমার এবৈনং দ্রষ্টুমপি জানাতি, বযন্তু কেবলং
পরবন্তু বিস্ময়েন (ভ)।

চন্দ্র। মৌ মৌ রাজানঃ!

সংখ্যাতেইহি রদতুরগস্যন্দনস্থৈঃ পদা-
বত্ৰৈকস্মিন্ কবচনিচিতৈর্মেধ্যচর্ম্মোত্তরীয়ে।

কালজ্যেষ্ঠৈরভিনববয়ঃ কাম্যকায়ে ভবঙ্গি-

র্যোঃ বহু যুধি পরিকরস্তুেন বোধিগ্ধিগম্মান্ ॥১২॥

(ভ) সুমন্ত ইতি। অপিশব্দঃ সম্ভাবনায়াস্। কুমারো ভবানেব ন তু মাহুশ
দ্রষ্টব্যশব্দার্থঃ। এনং লবং দ্রষ্টুং জানাতি দৃষ্টা যথার্থতয়া পরিচৈতুমর্হতীত্যর্থঃ। অপি
দ্রষ্টব্যং সম্ভাবয়ামীত্যর্থঃ। বীরো বীরিণৌব পরিচৈতুং শক্যতে ন তু মাহুশদুর্বলজননেতি
भावः। তু কিন্তু বয়স্ অহমিত্যর্থঃ। “বাক্যদ্বয়ে”তি বহুবচনম্, বিস্ময়েন অস্বাভুত-
কর্ম্মদর্শনেন পরবন্তঃ পরাধীনাঃ জড়भावसापन्ना जाता इत्यर्थः। অস্মৈতাবদ্ব্রুতকার্য্যদর্শনে
মম চেতাবান্ বিস্ময়ো জাতঃ যেন ‘অয়ং কৌটুশ’ ইতি নিযেতুমপি ন শক্তৌমীতি भावः।

সংখ্যেতি। সংখ্যামতোতা ইতি সংখ্যাতেইহি রসংখ্যৈঃ, হিরদা গজাঃ, তুরগা
ঘোটকাঃ স্যন্দনা রথা ইতি হিরদতুরগস্যন্দনং তস্মিন্ তিষ্ঠন্তীতি তৈস্তথীক্ৰ্তৈঃ, কবচ-
নিচিতৈঃ বর্ম্মাভূতগাবৈঃ কালজ্যেষ্ঠৈর্বাযীহুভৈঃ ভবঙ্গিঃ, একস্মিন্ দ্বিতীয়সংহায়রহিতে
পদাতৌ পাদচারিণি ভূতলস্থিত ইত্যর্থঃ। মেধ্যং পবিত্রং চর্ম্মং সৃগাজিনম্ সচরীয়ং প্রাবারী
যস্য তস্মিন্, অভিনবৈন কিশোরিত্বাৎ নব্যেন বয়সা কাম্যঃ কমনীয়ঃ কৌমল ইতি যাবত্
দিক্ বহুতে আমাদেৱ মৈগুগণ অল্পমগ্ন করিতেছে বলিয়া ধর উত্তোলন
করিয়াছে; স্তবরাং এই লব, হুইভাবে উখিত বায়ুকর্ভুক গর্ফালিত এবং
ইন্দ্রধনুসমধ্বিত মেঘের শোভা ধারণ করিতেছে ॥১১॥

(ভ) সুমন্ত। কুমারই (তুমিই) ইহাকে দেখিতে জানে; আমি কিন্তু
কেবল বিস্ময়ে অবশ হইয়াছি।

চন্দ্রকেতু। ওহে ওহে রাজগণ!

लवः । (सञ्जीवम्) (१) कथमनुकम्पते नाम । (विचिन्त्य)
भवतु, कालहरणप्रतिषेधाय जम्भकास्त्रेण तावत् सैन्यानि
संस्तम्भयामि । (इति ध्यानं नाटयति ।) (म)

कायः शरीरं यस्य तस्मिन्, अत्र तस्मिन् दृश्यमाने लवे युधि युद्धे योऽयं परिकरः चारम्भी
वद्धः कृतः तेन हेतुना वो युष्मान् धिक् तथा अस्मान् मामपि धिक् निन्दामीत्यर्थः ।
भवादृशमन्यायसमरप्रवृत्तानां नेतृत्वात् तथा यूयमसंख्याः अयन्तु एकः यूयं हृत्स्वश्चरथा-
रीहणात् अकान्तदेहाः अयन्तु चरणाभ्यां सञ्चरणात् नितान्तकान्तदेहः यूयं दुर्भेद्य-
कवचावृतगात्रा एष तु मामान्यसृगचर्ममात्रावृतगात्रः, यूयं वशीहृत्स्वेन पूर्णवयवतया
चिरायपि श्मसह्यः असौ तु बालकत्वात् कीमलकलिवरतया सहसैव श्मकान्त इति
युष्माकमनेन सार्द्धं समरं कथमपि न सङ्गच्छत इति भावः ।

अतएवात्र विषमालङ्कारः ।

“परिकरः ।—समारम्भः” इति शब्दकल्पद्रुमः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥१२॥

(म) लव इति । शीमेण चित्तचाञ्चल्येन ममासामर्थ्यं जानता चन्द्रकेतुनाह-
मवज्ञात इत्यवधारणात् मनोदुःखेन सह वर्त्तत इति सञ्जीवम् नामात्र कीदृशकम् । कथं
केन हेतुना अनुकम्पते दयते मां प्रति दयां कुरुते चन्द्रकेतरित्यर्थः । लोके दुर्बलं
प्रत्येव दया दृश्यते किन्तु न खल्वहं दुर्बल इति भावः । विचिन्त्य विविच्य । भवतु मां
प्रति दया वा क्रोधो वेति शेषः न तेन किञ्चिन्ममायाति याति वेति भावः । कालहरण-
प्रतिषेधाय एभिः सह युद्धेन अनर्थककालविलम्बनिवृत्तये । तावत् सैन्यानि सर्वाणि बलानि

आपनारा हस्ती, अश्वं च रथे स्थित, अश्वं चारम्भे आवृत देह एव
वयस्ये ज्योष्ठः ; आत्र एह योक्ता पादचारी, एकाकी, पवित्र कृष्णमारुतर्षेर
उत्तरीयधारि एव नूतन वयस बलिग्रा कमनीय देह ; एह अवस्थाय आपनारा
ये शूके उद्यम करिष्याहे, ईहाते आपनादिगके च धिक्, आमाके च
धिक् ॥१२॥

(१) सोन्माथनिति विभिन्नः पाठः ।

সুমন্তঃ । তত্‌কিমকস্মাদস্মত্‌সৈন্যঘোষঃ প্রশাম্যতি (১) ।

লবঃ । পশ্যাম্যেনমধুনা প্রগল্ভম্ (১) (২) ।

সুমন্তঃ । (সসম্ভ্রমম্) বত্‌স! মন্যে কুমারিণানেন
জৃম্বকাস্ত্রমামন্বিতম্ (ল) ।

চন্দ্র । অত্র কঃ সন্দেহঃ [ব] ।

সংলম্বয়ামি মৌহবেশবশেন অকর্ম্মণ্যানি করীমি, তদা ন ব্রথাকালক্ষেপং কৰ্ত্তুং শক্ত্যুপরিতি
भावः । ध्यानं नाटयति ध्यानभावम् अभिनयति ।

(১) সুমন্ত ইতি । তত্‌তদা তত্‌কর্তৃকধিক্কারমাত্র এবৈত্‌র্থঃ, কিং কথম্ অকস্মাত্
हठात् अस्मत्‌सैन्यानां घोषः कोलाहलः प्रशाम्यति विरमति ।

(২) লব ইতি । প্রগল্ভং ধৃষ্টং সাহস্কারং भाषमाणमित्यर्थः, एनं चन्द्रकेतुम् अधुना
पश्यामि अस्य कियत्‌परिमितं बलमस्तीति परीक्ष्य इत्यर्थः । जृम्वकास्त्रेण मৌहापन्नतया
सैन्यैः कालक्षेपकरणासम्भवात् अस्य परीक्षाया अयमिवावसर इति भावः ।

(ल) सुमन्त इति । ससम्भ्रमं त्वय्या सहितम् । आमन्त्रितं मन्त्रपाठद्वारा
समाहृतं प्रयुक्तमित्यर्थः ।

(ब) चन्द्रेति । अत्र जृम्वकास्त्रप्रयोगविषये ।

(म) लव । (क्षোভের সহিত) ঠিনি যে দয়া করিতেছেন! (চিন্তা
করিয়া) হউক, কালক্ষেপ না হওয়ার জন্য, জৃম্বকাস্ত্রদ্বারা সকল সৈন্যকে
স্বক করি । (এই বলিয়া ধ্যানের অভিনয় করিতে লাগিল ।)

(য) স্রমস্ত । তা, হঠাৎ আমাদের সৈন্যের কোলাহল বিরত হইল
কেন ?

(২) লব । ধৃষ্টতার সহিত এখন আমি ইহাকে দেখি ।

(ল) স্রমস্ত । (ব্যস্ততার সহিত) বৎস! আমি মনে করি যে, এই
কুমার (লব) জৃম্বকাস্ত্র আহ্বান করিয়াছে ।

(১) সপ্রগল্ভমিতি পাঠান্তরম্ ।

ব্যতিকর ইহ [১] ভীমস্তামসৌ বৈদ্যুতশ্চ
প্রণিহিতমপি চক্ষুর্নাস্তমুক্তং হিনস্তি ।
অথ লিখিতমিবেতৎ সৈন্যমস্পন্দমাংসে
নিত্যতমমিতবীৰ্য্যং [২] জৃম্বতে জৃম্বকাস্তম্ ॥১৩॥

স্বয়মপি জৃম্বকাস্ত্রপ্রয়োগমেব সমর্থয়তি ব্যতিকর ইতি । ভী ভী ভয়ানকঃ, তমসৌঃস্বকারস্যায়মিতি তামসঃ, বিদ্যুতস্কড়িতৌঃপ্রমিতি বৈদ্যুতশ্চ ব্যতিকরঃ সমবাযঃ তমস্কৌজসৌর্গাঁদসংযোগ ইত্যর্থঃ, ইহ সৈন্যमध्ये প্রণিহিতমপি কিমর্থংমেতি নিস্পন্দা নীরবাস্জাভা ইতি নিশ্চয়ায় সাবধানতয়া নিশ্চিতমপি চক্ষুঃ নয়নম্ আদৌ যস্তম্ অস্ত্রকারিণাভ্যতং দৃষ্টিশক্তিগ্ন্যৌক্লান্তমিত্যর্থঃ অনন্তরং মুক্তং পরিত্যক্তং তমৌরূপাবরণাত্ বহিঃস্বৃতম্ উপস্থিত-দৃষ্টিকমিত্যর্থঃ ক্লান্তা হিনসি নিপীড়য়তি । অর্থেনি বাক্যান্তরারম্ভে । এতৎ সৈন্যম্ ইদমস্বদীয় বলং লিখিতমিবা চিত্রিতমিবা অস্পন্দমাংসে নিশ্চেষ্টমবতিষ্ঠতে অতএব অমিতবীৰ্য্যং মহাপ্রভাবং জৃম্বকাস্ত্রং নিত্যং জৃম্বতে নিশ্চিতং প্রাদুর্ভবতি । অন্যথা সর্বেধামৌদ্রশী দশা ন স্যাदिति भावः ।

অথ লিখিতমিবেত্যুপমা, তস্যায় বিচ্ছিন্নিবশাৎ তৎকারণীভূতজৃম্বকাস্ত্রপ্রাদুর্ভাব-রূপসাধ্যস্য কার্য্যীভূত-সৈন্যনিস্পন্দত্ব-চক্ষুঃপীড়াকরত্বরূপসাধনেन ज्ञानादनुमानालङ्कारः, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, जृम्वजृम्वेति च्छेकानुप्रासश्च तेन संसृष्टिः ।

“ব্যতিকরঃ । ব্যতিসঙ্কঃ” ইতি শব্দকল্যাণদ্রুমঃ । মালিনী বচনম্ ॥১৩॥

(ব) চক্ষুকেতু । এ বিষয়ে সন্দেহ কি ।

অঙ্ককার ও বিশাভের ভয়ঙ্কর সংমিশ্রণ এখানে আবির্ভূত হইয়াছে ; যনোযোগের সহিত চক্ষু নিষ্ক্ষেপ করিলেও তাহা প্রথম আকর্ষণ করে ; পরে ছাড়িয়া দেয় এবং উৎপীড়িত করে । এতে সৈন্যগণ, চিত্রিতের জায় নিম্পন্ন হইয়াছে ; জ্বতরাং নিশ্চয়ই অমিতপ্রভাব জৃম্বকাস্ত্র আবির্ভূত হইয়াছে ॥১৩॥

(১) . ব্যতিকর ইবেতি পাঠমৈদঃ । (২) অজিতবীৰ্য্যমিতি পাঠান্তরম্ ।

आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् [३] ।

पातालीदरकुञ्जपुञ्जिततमःश्यामैर्नभो जृम्भकै-
रुत्तमस्फुरदारकूटकपिलज्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः ।

कल्पाक्षेपकठोरभैरवमरुद्वास्तैरवाकीर्य्यते [१]

मीलन्मेघ- [२] तडित्कडारकुहरैर्विभ्याद्रिकूटैरिव ॥१४॥

(३) आश्चर्य्यमिति । आश्चर्य्यमाश्चर्य्यमित्यतिशये द्विरुक्तिः ।

पातालीदरेति । पातालस्य स्वाभाविकाम्बकारविशिष्टस्य रसातलस्य उदरे मध्ये यानि कुञ्जानि लतादिसमाच्छादितस्थानानि तत्र पुञ्जितानि राशीकृतानि यानि तमांसि अम्बकाराः तानीव श्यामानि अतीवकृष्णवर्णानि तैः । अम्बकाराणामतीव गाढत्वप्रतिपादनार्थं पातालीदरादिग्रहणम् । तथा उत्तमं वज्रितापादुष्णीभूतम् अतएव स्फुरत् दीप्यमानं यत् आरकूटं पिप्पलं तस्य तत् कपिलं पिप्पलवर्णं ज्योतिस्तेजः तद्वत् ज्वलन्ती प्रकाशमाना दीप्तिः प्रभा येषां तैः तथाभूतैः जृम्भकैः जृम्भकास्त्रैः, कल्पं ब्रह्मणो दिनं ब्रह्मणो दिनवर्तिं सचराचरं जगदित्यर्थः आक्षिपन्ति उत्तोलनादिना संहरन्ति ये ते कल्पाक्षेपाः कर्मण्यङ्ग, कठोरा दृढाः, भैरवा भयङ्करा ये मरुतः मिलितोपचाश्वदायवः तैः तथोक्तेर्मरुद्भिः व्यस्तैः विभ्याद्रिगात्रात् निक्षिप्तैः मीलनः संयुज्यमाना मेघाः कृष्णवर्णवारिदा येषु ते, तथा तडिङ्गिः तेषां मेघानां विद्युङ्गिः कडाराणि पिप्पलवर्णानि कुहराणि गृह्णा येषां ते, मीलन्मेघाश्च ते, तडित्कडारकुहराश्चेति तैः तथोक्तैः विभ्याद्रेः विभ्यपर्वतस्य कूटेः शङ्कैरिव नभः गगनतलम् अवाकीर्य्यते आच्छन्नं क्रियते । अतीव भीषणानि जृम्भकास्त्राणीति भावः ।

अथ भावाभिमानिनी वाच्या द्रव्योत्प्रेक्षालङ्कारः । तथा प्रथमपादे कुञ्जपुञ्जेति च्छेकानुप्रासः अन्वपादेषु तु त्वन्यनुप्रास इत्यनयोः संसृष्टिः ।

“प्रचण्डपवनो राजन् ! ततो वर्षशतं पुनः ।

संवर्तकी नाम मद्भान् ब्रह्माण्डं चालयिष्यति ॥”

(१) अवासीर्य्यते इति कश्चित् पाठः । (२) लीलाभोद इति पाठमेदः ।

সুমন্বঃ । কুতঃ পুনরস্য জৃম্বকাণামাগমঃ স্যাৎ [১] ? [ষ]
চন্দ্র । ভগবতঃ প্রাচিতসাদিতি মন্যামহে [স] ।

ইতি পদ্মপুরাণাদিবচনাৎ প্রলয়কালি বায়ুনা শৈলশৃঙ্গাদিনিষ্পন্নস্য বাস্তবিকত্বা-
দব্রীপমালঙ্কার ইতি কেचित্ প্রলপন্তি ।

“রীতিঃ স্ত্রিয়ামারকূটঃ ন স্ত্রিয়াম্ ।” “কুঙ্করং শুধিরং বিবরং বিলম্ ।” “কঙ্কারঃ
কপিলঃ পিক্কাপিশঙ্কৌ কদ্রুপিক্কালা” ব্রিতি চামরঃ । “কল্যঃ শাস্ত্রে বিধৌ ন্যায়ি সর্বসৌ
ব্রহ্মণৌ দিনে” ইতি মেদিনী । শাদূলবিক্রীড়িতং বৃক্ষম্ ॥১৪॥

(ঘ) সুমন্ব ইতি । অপ্রথমে পুনঃশব্দঃ “পুনরপ্রথমে মেদে” ইত্যমরকোষাৎ । প্রথমং
রামভদ্রৌ বিশ্বামিত্রাৎ প্রাপ্তঃ, পুনর্দ্বিতীয়বারম্ অস্য লবস্য কুতঃ কক্ষাৎ জনাত্
জৃম্বকাণামিষা জৃম্বকাস্ত্রাণাম্ আগমঃ প্রাপ্তিঃ ।

(স) চন্দ্রেতি । প্রাচিতসাৎ বাক্মীকিঃ, অস্য জৃম্বকাণামাগম ইত্যন্বয়ঃ ।

(শ) আশ্চর্য্য আশ্চর্য্য !

প্রলয়কালে উত্তোলন ও সঞ্চালনপ্রভৃতিদ্বারা জগৎসংসারকে সংহার
করিতে সমর্থ, বেগবান্ ও ভয়ঙ্কর এইরূপ বায়ুকর্তৃক যাহা বিক্ষিপ্ত হয় এবং
সংযুক্ত মেঘসমূহের বিদ্যুতে যাহার গুহাগুলি পিঙ্গলবর্ণ হইয়া যায় ; বিক্ষ্য-
পর্ব্বতের সেই সকল শৃঙ্গের ত্রায় এই জ্বলন্তকান্ডগুলিকে দেখা যাইতেছে ;
আর এই জ্বলন্তকান্ডগুলি, পাতালের অভ্যন্তরে নতাদিদ্বারা আবৃত স্থানে
রানীকৃত অন্ধকারের ত্রায় কৃষ্ণবর্ণ এবং অগ্নিদ্বারা উত্তপ্ত ও উজ্জ্বল পিঙ্গলের
ত্রায় পিঙ্গলবর্ণ তেজে ইহার (জ্বলন্তকান্ডের) দীপ্তি প্রকাশ পাইতেছে ;
এই সকল জ্বলন্তকান্ড আকাশকে ব্যাপ্ত করিয়াছে ॥১৪॥

(ঘ) সুমন্ত্র । ইহার আবার জ্বলন্তকান্ডের ত্রাপ্তি হইবে কোথা
হইতে ?

(স) চন্দ্রকেতু । ভগবান্ বাক্মীকি হইতে ইহা আমি মনে করি ।

(১) জৃম্বকাস্ত্রাণিগম ইতি পাঠ্যম্বরম্ ।

सुमन्त्रः । नास्य व्यवहारोऽस्त्रेषु, विशेषतो जृम्भकेषु ।
यतः—[ह]

कृशाश्वतनया ह्येते कृशाश्वान् कौशिकं गताः ।

अथ तत्सम्प्रदानेन रामभद्रे व्यवस्थिताः [१] ॥१५॥

(ह) सुमन्त्र इति । अस्य वाक्योक्तिः अस्त्रेषु न व्यवहारः, अस्त्रेण संशयानं न कुरुते इत्यर्थः । जृम्भकेषु अस्त्रेषु विशेषतः व्यवहारो नास्ति इत्यर्थः । वाक्योक्तिः सर्वज्ञतया सर्वं धनुर्वेदादिकं जानात्येव कित्त्वमसौ अस्त्रं प्रयुक्तवान् किंवा परस्मै समुपदिष्टवानिति न श्रूयते, अतएव यस्मात् लवस्य जृम्भकास्त्रप्राप्तिरिति न सम्भवत्येवेति भावः । वाक्योक्तिजृम्भकव्यवहारसम्भवदर्शयति यत इति ।

कृशाश्वेति । एते जृम्भकास्त्रपदार्थाः कृशाश्वस्य प्रजापतेः तनयाः पुत्ररूपेणोत्पन्नाः, तस्माच्च कृशाश्वान् कौशिकं विश्वामित्रं गताः । अथ अनन्तरं तस्य विश्वामित्रस्य सम्प्रदानेन वितरणेन हेतुना रामभद्रे व्यवस्थिताः रामभद्रस्य प्रयोज्या इत्यर्थः । अतो वाक्योक्तिव्यवहारोऽसम्भव एवेति भावः ।

अथ जृम्भकाणां कृशाश्वदिष्टनेकेषु गमनान् पठ्यायनामालङ्कारः । तथा निष्प्रयोजन-द्विशब्दप्रयोगात् निरर्थकत्वदीप्तः, किञ्च पुनः कृशाश्वदित्युपादानात् कथितपदतादीप्त्येन च 'कृशाश्वतनया एते तस्माच्च कौशिकं गताः' इति पाठः साधोयान् ।

प्रथमतो ब्रह्मा जृम्भकास्त्राण्युत्पादयामास, ततस्तान्येव दक्षकन्यायां जयायां सुप्रभायाच्च पद्मां कृशाश्वस्य पुत्रत्वं ययुः, तस्माच्च कृशाश्वान् तान्यस्त्राणि विश्वामित्रो लिभे, विश्वामित्रेण च ताडकावधात् पूर्वं रामाय प्रदत्तानीति रामायणवार्त्ता ॥१५॥

(ह) श्रमज्ञ । उद्धार (वाक्योक्तिर) अश्वव्यवहार नास्ति, विशेषतः जृम्भकाश्वेति । वेदोक्तः—

इति सकल जृम्भकाश्च, कृशाश्व इति ते उद्गमः ; कृशाश्व इति ते विश्वामित्रेण निकटं गियाहिन ; ताहार पत्र विश्वामित्रे दानं करियाहिलेन वनिग्या, रामभद्रे आसिया रशियाहे ॥१५॥

(१) अथ तत् सम्प्रदायेनेति, रामभद्रे स्थिता इति, इति च पाठभेदौ ।

চন্দ্র । অপরেঃপি পরমোপচীযমানসত্ত্বপ্রকাশাঃ স্বয়ং হি
মন্তদৃশঃ পশ্যন্তি [১] [চ] ।

সুমন্তঃ । বত্‌স ! সাবধানো ভব, পরাগতঃ প্রবীরঃ [ক] ।

কুমারৌ । [অন্যোন্যং প্রতি] অহৌ ! প্রিয়দর্শনঃ কুমারঃ ।
[সম্মে হানুরাগং নির্বণ্য] [খ]

(চ) চন্দ্রেতি । অপরেঃপি অন্যেঃপ বাজ্যৌকিভিন্না অপৌত্বর্থঃ পরমং সান্তিগ্ৰন্থম্
উপচীযমানস্য রজস্বামীঃনভিমবেন বর্জমানস্য সত্ত্বস্য সত্ত্বগুণস্য প্রকাশ আবির্ভাবৌ যेषু
তে তথৌক্তাঃ, যোগাভ্যাসেন লভ্যকৈবল্যসত্ত্বগুণপ্রকাশ ইত্যর্থঃ । মন্তদৃশঃ মহাপ্রভাববেদাদি-
মন্ত্রাণাং জ্ঞাতারঃ যোগিন ইতি শ্রেষ্ঠঃ স্বয়ং হি আত্মনৈব পশ্যন্তি জানন্তি, যোগিনঃ
পরোপদেশমন্তরেণ স্বয়মেব সত্ত্বপ্রকাশে সংযমবিধানেন জগতাং সর্বমেবাবগচ্ছন্তীত্যর্থঃ ।
অতএব লবস্য বাজ্যৌকিভিন্নাদপি কথ্যাস্মিত্ যোগিজনাৎ জৃম্বকাস্ত্রাণাং প্রাপ্তির্ভবেদিতি
সম্ভাব্যত ইতি ভাবঃ ।

সত্ত্বপ্রকাশসংযমস্য ফলমাচ্ছ পাতেজলপূত্রম্—

“প্রব্রত্যালোকন্যাসাত্ সূক্ষ্মব্যবহিতবিপ্রকটজ্ঞানম্ ।”

(ক) সুমন্ত ইতি । সাবধানো ভব আত্মরক্ষাং প্রতি লবস্যাক্রমণ্যং প্রতি চ একাশ-
চিন্তী ভব, যতঃ স প্রবীরঃ মহাবীরো লবঃ পরাগত উপস্থিতঃ ।

অব বাক্যার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ ।

(খ) কুমারাবিতি । প্রশংসায়ামদ্বীশব্দঃ । প্রিয়ং পরমসুন্দরত্বাৎ সন্তোষকারং
দর্শনমবলোকনং যস্য সঃ, কুমারো লবশ্চন্দ্রকৈতৃষ্য ।

(ক্ষ) চন্দ্রকৈতু । সজ্জগৎপরে প্রকাশ অত্যন্ত বুদ্ধি পাঠেলে মস্তজ্ঞ অজ্ঞ
মহাশ্রাৱাও নিজেৱাই জানিতে পারেন ।

(ক) সূমন্ত ! বৎস ! সাবধান হও ; মহাবীর উপস্থিত হইয়াছে ।

(খ) লব ও চন্দ্রকৈতু । (পরস্পরের প্রতি) ভাল, কুমার প্রিয়দর্শন
বটে । (স্নেহ ও অশ্রুৱাগের সহিত দর্শন করিয়া)

(১) প্রতীযমানসত্ত্বপ্রকাশাঃ স্বয়ং সর্বমন্তদৃশ ইতি প্রাধান্তরম্ ।

যদৃচ্ছাসংবাদঃ কিমু গুণানামতিশয়ঃ,

পুরাণো বা জন্মান্তরনিবিড়বন্থঃ পরিচয়ঃ ।

নিজো বা সম্বন্থঃ কিমু বিধিবশাৎ কোঽপ্যবিদিতো

মমৈতস্মিন্ দৃষ্টে হৃদয়মবধানং রচয়তি ॥১৬॥

সুমন্তঃ । ভূয়সা জোবিধর্ম্মে এষঃ, যদ্রসময়ী কস্যচিৎ

যদৃচ্ছেতি । এতস্মিন্ লবে বন্দুকৌ চ দৃষ্টে সতি যদৃচ্ছয়া দৈববশেন সংবাদঃ
জাতং সম্মেলনং দেববশাদেব প্রাবয়োরিদং সম্মেলনং জাতং ন তু কিমপি নির্দিষ্ট-
কারণমস্মাভৌদিতি ভাবঃ, কিমু কিম্, গুণানাম্ অস্মিন্ কুমারে বিদ্যমানানাং শৌর্য্যৈর্ঘ্যা-
দীনাম্ অতিশয় প্রাধিক্যম্, বা অথবা জন্মান্তরে অস্মিন্ জন্মনি নিবিড়ো দৃড়ো বন্থঃ
সংশ্লেষণং বন্থত্বসূত্রেণ বন্থনমিত্যর্থঃ । যস্মিন্ স তথোক্তঃ পুরাণঃ প্রাক্তনঃ পরিচয়ঃ ‘অধৌ স’
ইতি বিশেষজ্ঞানং বা কিংবা বিধিবশাৎ অদৃষ্টাধীনত্বাৎ অবিততঃ অজ্ঞাতঃ কোঽপি নিজঃ
স্বকীয়ঃ সম্বন্থঃ ভ্রাতৃত্বাদিঃ কিমু কিম্, মম হৃদয়ম্ অন্তঃকরণম্ অবধানং প্রণয়েনৈকা-
গ্রতাং রচয়তি প্রাপয়তি প্রণয়েকাগ্রতাংবিশিষ্টং করৌতীত্যর্থঃ । দৃষ্টমাত্রমেব এনং কুমারং
প্রতি যস্মিন্ হৃদয়মেকতানম্ আনন্দিতস্ত জাতম্, তত্র কিম্ অতীবশুভক্ষেণে জাতসম্মেলনং
কারণম্, কিংবা অস্য অসাধারণগুণগ্রামে এব হেতুঃ, অথবা জন্মান্তরীয়ঃ কোঽপি
বন্থত্বপরিচয়ো বৌজম্, অদ্বীকৃত্যৎ অবিজ্ঞাতঃ কোঽপি ভ্রাতৃত্বাদিসম্বন্থঃ কারণং ভবেদিতি
সরলার্থঃ, ন খলু তন্নির্জেন্তমহীমীতি ভাবঃ ।

অত্র বারং বারং কিমুশব্দোপাদানাত্ অনবীকৃতত্বদোষঃ, কিন্তু প্রথমচরণে ‘কিমু
কিমু’ ইত্যত্র ‘কিমুত নু’ ইতি পাঠেন তৃতীয়চরণে চ ‘কিমু’ ইত্যত্র ‘নন্বি’তি পাঠেন চ
দোষাভাবঃ ।

শিখরিণী ভলম্ ॥১৬॥

উদ্ধৃতি দেখার পর, কি ঐশ্বর্য্যেচ্ছাকৃত সম্মেলন, না শুধর আধিক্য,
কিংবা অস্মাভরৌয় গাঢ় বন্ধননিবন্ধন কোন চিরপরিচয়, অথবা দৈববশতঃ
অজ্ঞাত কোন আত্মীয়স্বন্ধ আমার চিত্তকে একাগ্র করিতেছে ? ॥১৬॥

क्वचित् प्रीतिः ; यत्र लौकिकानामुपचार-(१) स्तारामैवकं
वा (२) चक्षूराग इति, तमप्रतिसंख्येयमनिबन्धनं प्रेमाण-
मामनन्ति (ग) ।

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।

स हि स्वे हात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि मीव्यति ॥१७॥

(ग) समन्त इति । भूयसा बाहुल्येन एष वक्ष्यमाणः जीविधर्मः प्राणिनां स्वभावः,
कोऽसावित्याह यदिति । कस्यचित् जनस्य क्वचित् कस्मिंश्चित् जने यत् रसमयी
अनुरागात्मिका प्रीतिः प्रणयी जायते, स एष जीविधर्म इत्यर्थः । ननु कथमसौ जायते
इत्याह यवेति । यत्र प्रेमणि तारयोः कनीनिकयोः मैवकं मित्रतेति तारामैवकं
परस्परमिलितचक्षुलाराजन्म बन्धुत्वमित्यर्थः वाशब्दः समुच्चये, चक्षुषीः परस्परमिलितयो-
र्नयनयोरागोऽनुराग इति लौकिकानां लोकवृत्तान्ताभिज्ञानाम् उपचारी व्यवहारः । तथा च
परस्परनयनतारासंमेलनमात्रमेव (दृष्टिमात्रमेव) अन्योन्यस्य अन्योन्यं प्रति यः प्रणयः
जायते, तस्य 'तारामैवकं चक्षूराग' इति च संज्ञादयं लोकवृत्तान्ताभिज्ञैर्व्यवक्रियते
इति निष्कर्षः । तं प्रेमाणं प्रणयम् अप्रतिसंख्येयम् इत्यतया संख्यातमशक्यम् अन्यार्थक-
मित्यर्थः, निवध्यते अनेनेति निबन्धनं कारणम्, अनिबन्धनं केनचित् कारणेन अनु-
पादितम् ईश्वरेच्छया समुत्पन्नमित्यर्थः आमनन्ति ब्रवन्ति लौकिकाचाराभिज्ञा इति शेषः ।
तादृशप्रीती ईश्वरेच्छैव कारणमिति भावः ।

“तारकाण्यः कनीनिका ।” “प्रेमा ना प्रियता हाह”मिति चामरः ।

अस्यैव प्रेमणो विशेषमाह अहेतुरिति । अहेतुर्निर्निमित्तक उपकारः सीदरत्नादि-

(ग) अथवा । आग्रहे आगिगणेर धर्म एहे ये, काशरुण्ड प्रति
काशरुण्ड अक्षरागात्रक अग्र्य जग्रे ; ये अग्र्यके लोके “तारात्रैवक-
किंवा चक्षूराग” इत्यादि बलिगा वाचहार करे ; सेह अग्र्यके लोके “इत्युक्त-
विहीन ओ अकारण अग्र्य” बलिगा थाके ।

(१) व्याहार इति पाठान्तरम् । (२) कस्मिंश्चित् पुस्तके वाशब्दो नास्ति ।

कुमारौ । (अन्योन्यं प्रति (१))

एतस्मिन् मसृणितराजपट्टकान्ते

मोक्तव्याः कथमिव सायकाः शरीरे ।

यत्प्राप्तौ मम परिरम्भणाभिलाषात्

उन्मीलत् (२) पुलककदम्बमङ्गमास्ते ॥१८॥

सम्बन्धरूपविशिष्टकारणं विना जायमान इत्यर्थः यः पञ्चपातः परस्परं प्रणयः तस्य पञ्चपातस्य प्रतिक्रिया प्रतीकार उच्छेद इति यावत् नास्ति न वर्तते ; तादृशप्रणय-जनकेश्वरेच्छायाः सर्वदैव सत्वात्, उपकारादिरूपकारणजन्यप्रणयस्य तु समुच्छेदो भवत्येव तादृशकारणापाये अन्यग्रन्थितरेकानुविधायित्वादिति भावः । हि यस्मात्, स्नेहात्मकः तादृशपञ्चपाताभिन्नः प्रगाढप्रणयरूप इति यावत् तत्तः सूत्रम् अन्तर्मर्माणि अभ्यन्तरसन्धि-स्थानानि अन्योन्यस्य अन्तःकरणमिति यावत् सौख्यति यद्गृह्णाति, अतएव तादृशप्रणयभङ्गी नितरामसम्भव एव, स तु युवयोर्जात इति प्रतीयत इति भावः ।

अत्र कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः 'अग्निष्टशब्दनिबन्धनं परम्परित-रूपकञ्च परस्परान्तराकर्षणं सेवनत्वारोपं प्रति स्नेहे तन्तुत्वारोपस्य कारणत्वात्, अनयो-खाङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

सौम्यतीति "सिबु तन्तुसन्ताने" इत्यस्य प्रयोगः, 'सेलाड' इति तस्य वङ्गभाषा ॥१७॥

एतस्मिन्निति । मसृणितः चिकणः कृतः यो राजपट्टः मणिविशेषः स इव कान्तं मनोरमं तस्मिन्, एतस्मिन् शरीरे लवस्य चन्द्रकेतोश्च देहे कथमिव केन प्रकारेण, इवशब्दो वाक्वालङ्कारः, सायकाः बाणाः मोक्तव्याः प्रहाराय निक्षेप्तव्याः मयिति शेषः कथमपि बाणा निक्षेप्तं न शक्यन्ते स्नेहेन वाधाप्रदानादिति भावः । यस्य शरीरस्य प्राप्तौ सत्यां परिरम्भणस्य अभिलाषायाः अभिलाषात् इच्छावशात् मम अङ्गम् उन्मीलत् उत्तिष्ठत् पुलकानां रोमाञ्चानां कदम्बं समूहो यस्मिन् तत्तथोक्तं सत् प्राप्ते वर्तते ।

विना कारणेन ये प्रणयं ज्ञेयः, तादृशं नाशं न ; कारणं, स्नेहश्चरूपं मेहे शूत्रं, अङ्गरेण मन्त्रं शान्तुनिके मेलाहे करिष्या मेय ॥१९॥

(१) अन्योन्यमुद्दिश्येति पाठान्तरम् । (२) आबद्धोत्पुलकेति पाठभेदः ।

কিন্বাক্রান্তকঠোরতেজসি গতিঃ কা নাম শস্বৎ বিনা,
শস্বত্রেণাপি হি তেন কিং, ন বিষয়ো জায়েত যস্যে দৃশঃ ।
কিং বদ্ব্যত্ম্যমেব যুজ্জ-(১) বিমুখং মামুদ্যতেঃপ্যায়ুধে
বীরাণাং সময়ো হি দারুণারসঃ স্নেহক্রমং বাধতে ॥১৮॥

অথ লুম্বীপমালঙ্কারঃ । “রাজপটঃ । সখিবিশেষঃ” ইতি শব্দকল্যাণদ্রুমঃ ।

সমৃদ্ধঃ কৃত ইতি সমৃদ্ধিতঃ করীত্বর্থে নতাত্ কর্ম্মণি ক্তঃ ।

প্রহর্ষিণী বচনম্ ॥১৮॥

কিন্বিতি । ভেদে কিতুশব্দঃ, অস্মিন্ স্নিগ্ধকামলকায়ে সাযকা ভীতুং, ন শক্যাঃ
কিতু ইতি পূর্বশ্লোকেনান্বয়ঃ । অক্রান্তং বলেন আভূজং কঠোরং প্রচণ্ডং তেজী মদীযঃ
প্রভাবো যেন তস্মিন্ তথোক্তে, অশ্বধারणेन মত্প্রভাবাক্রমণকারিণি লবে যুজ্জায় স্পর্জা-
পূর্বকাক্রান্তেন মত্প্রভাবাক্রমণকারিণি চন্দ্রকেতৌ চেতি স্পষ্টার্থঃ, শস্বৎ বিনা শস্বনিচ্চিপ-
মন্তরেণ কা গতিঃ ক উপায়ঃ, সম্ভাবনায়াং নামশব্দঃ উপায়ান্তরং নাস্ত্যেবেতি সম্ভাব্যত
ইত্যর্থঃ । ননু শস্বৎ পরিছায সাম্বা সন্নিঃ ক্রিয়তামিত্যাহ শস্বত্রেণিতি । তেন শস্বত্রেণাপি,
কিং কিং প্রযোজনমিত্যর্থঃ, যস্য শস্বতস্য ইদৃশ ইত্যম্বুতী মহাবীরঃ বিষয়ঃ প্রযোগস্থলং ন
জায়েত ন ভবত্ । যদৌদৃশেন মহাবীরেণ সৃজ ন মে যুজ্জং স্যাৎ তর্হি যুজ্জশ্চৈব
নিষ্কলিতি ভাবঃ । যুজ্জাকরণে দোষান্তরমাহ কিমিতি । আয়ুধে উদ্যতেঃপি মাং প্রতি
নিচ্চিপায় অনেন শস্ব উত্তালিতঃপি যুজ্জবিমুখং সংযামপরাঙ্কুখং মাম্ অয়মেব ‘তিষ্ঠন্তু
তাবদন্যে, মত্সমানঃ প্রতিপদ্বী বলগর্বিত এষ এব বীর কিং বদ্ব্যতি, ভীতীশ্যং কাপুরুষঃ
সংযামাত্ বিরত’ ইতি বদ্ব্যতীত্যর্থঃ অতএব যুজ্জাদন্যদিদানো ন মে করণীয়মসীতি ভাবঃ ।

নব ও চণ্ডকেতু । (পরম্পরের প্রতি) পালিস করা রাজপট্টমণির ভাঙ্গ
কমনীয় এই শত্রুরে কি প্রকারে বাণক্ষেপ করিব ? যে শত্রুর পাণ্ডা
মাত্র, আলিঙ্গনের ইচ্ছায় আমার অঙ্গ সকল, উৎপন্ন রোমাঞ্চ হইয়া
পড়িয়াছে ॥১৮॥

(১) কিং বদ্ব্যত্ম্যমেবমদ্য বিমুখমিতি পাঠান্তরম্ ।

সুমন্ডঃ । (লবং নির্বক্ষ্য সাস্ত্রমাত্মগতম্) হৃদয় । ক্রিমন্যথা
পরিকল্পসে (ঘ) ।

মনোরথস্য যদ্বীজং তদ্বৈবিনাদিতো হতম্ ।

লতায়াং পূর্বলুনায়াং প্রসূনস্যাগমঃ কুতঃ ॥২৮॥

নতু তথ্যত্বে প্রণয়ভঙ্গী ভবেদিত্যাহ বীরাণামিতি । হি যস্মাত্ দারুণী নিষ্ঠুরত্বাত্
ভয়ঙ্করঃ রসঃ স্রোধান্মিকা মনোবৃত্তির্যচ্ছিন্ স দারুণরসঃ বীরাণাং সময় আচারঃ
পরস্পরপ্রহাররূপী ব্যবহার ইতি যাবত্ ক্লেহক্রমং প্রীতিপরম্পরাং বাধতে উৎসাদয়তি ।
অতএবাবশ্যকত্বাদঙ্গীকরণীয় এব প্রণয়ভঙ্গ ইতি ভাবঃ ।

অত্র সামান্যেন বির্ষষসমর্থনরূপোঃস্যান্তরন্যাসীঃসলঙ্কারঃ । দ্বিতীয়পাদে যচ্ছব্দ-
ঘটিতবাক্যস্য পরম্ পাঠাত্ বিধেয়াবিসমর্থদোষঃ পাদপূরণমাত্রার্থকচ্ছিব্দান্নিরর্থকত্বদোষশ্চ,
তথ্যে “যস্যে হৃক্ প্রবলী ভবেন্ন বিষয়স্তেনাপি শস্বত্বৈ কি”মিতি পাঠেন সমাধানং স্যাত্ ।
‘সময়ঃ শপথোচাচারকালসিদ্ধান্তসংবিদ’ ইত্যমরঃ ।

শ্রাদুলবিক্রীড়িতং বচনম্ ॥২৯॥

(ঘ) সুমন্ড ইতি । অন্যথা অপরিচিতবীরবালকভিন্নপ্রকারিণ্য রামচন্দ্রপুত্রত্বে-
নেত্বর্থঃ কিং কথং পরিকল্পসে বিতর্ক্যযসি । তদসম্ভবমিতি ভাবঃ ।

তদসম্ভবত্বং প্রতিপাদয়তি মনোরথস্যেতি । মনোরথস্য এষ শিশুবীরঃ সীতাগর্ভজাতো
রামচন্দ্রস্য পুত্রো ভবেদিত্যেবমভিলাষস্য যত্ বীজং সীতারূপং কারণম্, দৈবেন দুরহৃষ্টেন

কিন্তু আমার প্রচণ্ড প্রভাবের আক্রমণকারী এই ব্যক্তির প্রতি অস্ত্র
ব্যবহার ভিন্ন অস্ত্র কি উপায় আছে ? আর সে অস্ত্র দিয়াই বা কি হইবে,
যে অস্ত্রের বিষয় এইরূপ লোক না হইবে । এ অস্ত্র উত্তোলন করিলেও
আমি যুদ্ধে বিমূ্ধ থাকিলে, এ-ই বা আমাকে কি বলিবে ; সুতরাং বীরগণের
ভয়ঙ্কর নিয়ম, স্নেহের নিয়মকে বাধা করে ॥১৯॥

(ব) সূমন্ড । (লবকে দেখিয়া, অশ্রুপাতের সহিত স্বগত) হে মন !
তুমি কেন অস্ত্র ব্রকম করনা করিতেছ ।

चन्द्र । अवतराम्यहमार्थ्य ! सुमन्त्र ! स्यन्दनात् (१) (ङ) ।

सुमन्त्रः । तत् कस्य हेतोः ? (च)

चन्द्र । यतस्तावदयं वीरपुरुषः पूजितो भवति, अपि च खल्वार्थ्य ! क्षात्रधर्मः परिपालितो भवति ; न रथिनः पादचार-
मायोधयन्तीति शास्त्रविदः परिभाषन्ते (२) (ङ्क) ।

आदितः प्रथमत एव तत् इतं विनाशितम् । हिंस्रसमाकुलारण्ये एकाकिन्या निर्वासितायाः
सीतायाः चणमपि जीवनधारणासम्भवात् एष तस्याः पुत्र इति कथमपि न सम्भवतीति
भावः । इममर्थं दृष्टान्तेन द्रढयति लतायामिति । लतायां कस्याश्चित् बद्धां पूर्वं
प्रागेव लूनायां छिन्नायां प्रसूनस्य पुष्पस्य आगम उत्पत्तिः कुतः कस्याञ्च तीर्भवेदित्यर्थः
अपि तु कथमपि नेत्यर्थः । (यथा पूर्वलूनायां लतायां प्रसनीतपत्तिकामना असम्भवा तथा
चिराय सतायां सीतायाम् अस्याप्युत्पत्तिसम्भावना सर्वथैवासम्भवेति) रामपुत्रत्वेनास्य
सम्भावना भ्रममूलैवेति भावः ।

अतएव प्रतिविम्बनादत्र दृष्टान्तालङ्कारः । इतलूनेत्युभयत्रापि निष्ठाप्रत्ययान्ततया
आदिपदपूर्वपदानुपादानेऽपि यद्यपि अतीतत्वज्ञानं स्यात् तथापि अवधारणार्थपरतया
तयोर्निर्द्वैशात् न अधिकपदत्वदीप इति सूचीभिर्विभावनीयम् ॥२०॥

(ङ) चन्द्रेति । स्यन्दनात् रथात् । अनुमतिप्रार्थनार्थमुक्तिरियं चन्द्रकीर्ती ।

(च) सुमन्त्र इति । तदवतरणम् । कस्य हेतोरिति षष्ठी हेतुप्रयोगे ।

(ङ्क) चन्द्रेति । तावत् बाक्पालङ्कारः । पूजितः सम्मानितः । रथात् समान-

अभिनावेर राश कारण, ताहा प्रूर्कैरे विधाता नई करिग्याछेन । नता
प्रूर्कैरे छिन्न हउने, पुष्पेर उ७पत्ति हईवे कोथा हउते ? ॥२०॥

(६) चन्द्रकेतु । आर्थ्य ! श्रमज्ञ ! आमि रथ हईते अवतरण करि ।

(८) श्रमज्ञ । ताहा किमेत्र ज्ञ ?

(१) कश्चिंश्चित् पुलकं अहमिति पाठो नास्ति । (२) अपि खलु आर्थ्य-
क्षात्रधर्मशानुगृहीतो भवति । क्षात्रधर्मः समनुगतो भवति । रथिनः पादचरसन्नि-
गुञ्जन्तीति विभिन्नः पाठः ।

सुमन्त्रः । (स्वगतम्) कष्टां दशामनुप्रपन्नोऽस्मि (१) (ज) ।

कथं न्याय्यमनुष्ठानं मादृशः प्रतिषेधतु ।

कथं वाप्यनुजानातु साहसैकरसां क्रियाम् ॥२१॥

स्थलावतरणेन निजौह्यपरिहारात् सम्भ्रानं प्रदर्शितं स्यादिति भावः । अग्निशान्नामय-
मिति श्रावः स चासौ धर्मो नियमश्चेति श्रावधर्मः परिपालित, सुरक्षितः । ननु कोऽसौ
श्रावधर्मः यदर्थं त्वमेव साहसमनुष्ठानमिच्छस्यौह्य नेति । रथिनी रथारोहिणी योद्धारः
पादचारं पदातिं प्रतिपद्योद्धारमित्यर्थः न आग्रीधशन्ति न प्रहरन्ति इति शास्त्रविदो
मन्वाद्यः परिभक्षन्ति सर्वथा ब्रुवन्ति । रथादवतरणे समानस्थानगतत्वात् तन्निषिद्ध-
वर्जनरूपः श्रावधर्मः परिरक्षितो भवेदिति भावः । तथा च मनुः—

“न च हन्यात् स्थलावटं न क्लीवं न कृताञ्जलिम् ।” इत्यादि ।

“स्वयं रथस्थो रथं त्यक्त्वा स्थलावटं न हन्या”दिति कुल्लूकभट्टः ।

(ज) सुमन्त्र इति । कष्टां दशां दुःखकरीमवस्थाम् अनुप्रपन्नः प्राप्तः ।

कथमेतदित्याह कथमिति । मादृशी युद्धधर्मज्ञो रघुकुलनिर्गुणश्च जनः न्याया-
दनपेतं न्याय्यं सङ्गतम् अनुष्ठानं रथाचन्द्रकीतोरवतरणरूपं कार्यं कथं केन प्रकारेण
प्रतिषेधतु निवारयितुं निवारयितुं शक्तुं यात् अपि तु कथमपि नेत्यर्थः । शास्त्रन्यायसिद्ध-
कार्यनिषेधे विहितानुष्ठानप्रयोजकत्वेन प्रत्यवायः स्यादिति भावः । साहसं हठकारित्वमेव
एकः केवलः रसः अवतरणप्रवर्तकी रागो यस्यां तां तथोक्तां क्रियां रथादवतरणरूपं कार्यं
कथं वापि अनुजानातु अनुमन्यताम् । रथादवतीर्णस्य चन्द्रकीतीरीदृशेन महावीरेण सह
समरे विपत्तिसम्भावनैवाधिकेति तदनुमन्तुमपि न शक्यते अतएव तदुभयोरीकतरावधारणा-
वश्यकत्वेऽपि तत्कर्तुमसामर्थ्यात्, कष्टां दशामनुप्रपन्नोऽस्मीति भावः ।

अत्र अर्थापत्तिद्वयस्य संसृष्टिरलङ्कारः ॥२१॥

(छ) चक्रकेतु । देखतू, एडे वीवपुंरुष सम्मानित इन ; आरुण
आर्था ! अक्रियेर क्षम्य रक्षित इय कारण, शास्त्रज्जेर वलिग्रा थाकेन ये,
रथावोहिगण पादचावीके प्रहाव करेन ना ।

(१) कष्टं वतानुप्रपन्नः, विपदमनुप्रपन्न इति च पाठभेदौ ।

চব্ধ । যদা তাতমিষ্মা অপি পিতুঃ প্রিয়সখং (১) ধর্ম্মার্থ-
সংশয়েষ্বার্য্যমেব পৃচ্ছন্তি, তত্ কিমার্য্যো বিস্মশতি (ভ) ।

সুমন্তঃ । আয়ুষ্মন্ ! এবং যথাধর্ম্মমভিমন্তসে (জ) ।

এষ সাংগ্রামিকো ন্যায এষ ধর্ম্মঃ সনাতনঃ ।

ইয়ং হি রঘুসিংহানাম্ বীরচারিত্রপদ্ধতিঃ ॥২২॥

(ভ) চব্ধেতি । তাতমিষ্মা: পূজ্যাস্তা: রামাদ্যোঽপি বিশেষবিচক্ষণা ইত্যপের্থঃ, ধর্ম্মার্থসংশয়েষু 'অথ কো ধর্ম্মঃ' ইতি ধর্ম্মসংশয়েষু 'অথ কিং কৰ্ত্তব্যম্' ইতি কৰ্ত্তব্যবিষয়-
সংশয়েষু চ সত্স পিতুঃ তেষাং জনকস্য দশরথস্য প্রিয়সখং যোগ্যমন্তিত্বেন প্রিয়ং মিত্রম্
আর্য্যং ভবন্ত্ পৃচ্ছন্তি কৰ্ত্তব্যং জিজ্ঞাসন্তে ধর্ম্মার্থেষু ভবন্তী নীতান্তনৈপুণ্যাদিতি ভাবঃ ।
তত্স্মাত্ আর্য্যো ভবান্ কিং কথং বিস্মশতি বিবিনক্তি । নৈষ দুরুহঃ প্রশ্নঃ, ন বা
বিবেচনাবসরোঽস্মীতি সত্বরমুত্তরং ক্রিয়তামিতি ভাবঃ ।

(জ) সুমন্ত ইতি । এবং রথাদবতরণং যথাধর্ম্মং ধর্ম্মানতিক্রান্তং ধর্ম্মসঙ্কত-
মিত্যর্থঃ অভিমন্তসে অমিতং কৃতবানসীত্যর্থঃ ।

ধর্ম্মসঙ্কতত্বং প্রতিপাদয়তি এষ ইতি । সাংগ্রামিকঃ যুদ্ধসংস্রুতঃ এষ ন্যাযী নীতিঃ,

(গ) স্মমজ্ঞ । (স্বগত) কষ্টেতব অবস্থা প্রাপ্ত হইল্যম যে, (কারণ)
আমার মত লোক, গ্রাহ্যমজ্ঞত কার্য্য কি প্রকারে নিষেধ করিবে ? আবার
কি প্রকারেই বা একমাত্র সাহসের কার্য্যের অস্বমতি দিবে ॥২১॥

(বা) স্ক্রুতকতু । ধর্ম্ম ও অর্থের সংশয় উপস্থিত হইলে, যখন পিতৃ-
পুরুষগণও পিতার শিষ্যগণ বনিয়া আপনাকেই জিজ্ঞাসা করেন ; তখন
আপনি কি বিবেচনা করিতেছেন ?

(ঞ) স্মমজ্ঞ । আয়ুষ্মন্ ! তুমি ইহাই (রথ ইহাতে অবতরণই)
ধর্ম্মসঙ্কত মনে করিয়াছ ।

चन्द्र । प्रतिरूपं वचनमार्थस्य (ट) ।

इतिहासं पुराणञ्च धर्मप्रवचनानि च ।

भवन्त एव जानन्ति रघूणाञ्च कुलस्थितिम् ॥२३॥

रघारोहिणी यत् पदातिभिः सह न युध्यन्ते इयमेव युञ्जन्तीतिरित्यर्थः, तथा एष सनातनः धर्मज्ञमहावीरैश्चिराचरित इत्यर्थः धर्म आचारः ननु होलाकादिवत् आचारस्य देशभेदेन भिन्नत्वात् रघूणां क आचार इत्याह इयमित्यादि । रघुषु रघुवंशोद्भवेषु सिंहा इव तेषां रघुकुलस्थेष्ठानाम् इयं हि एषैव वीरचारितस्य वीरोचिताचारस्य पङ्क्तिः पन्थाः, तव पूर्व-पुरुषा अपि रथस्थाः सन्तः पदातिभिः सह समरं न कृतवन्त इति तव वंशपरम्परा-प्रसिद्धोऽप्ययमाचार इति भावः ।

चरितमेव चारितं प्रज्ञादिवात् स्वार्थे ञण् ॥२२॥

(ट) चन्द्रेति । आर्थस्य भवतः वचनम् उक्तवाक्य प्रतिरूपम् अनुरूपं योग्यमिति यावत् । धार्मिकस्य धर्मसङ्गतोक्तिरेव योग्येति भावः ।

अनुरूपवचनप्रयोगे कारणमाह इतिहासमिति । भवन्त एव नान्ये साधारणा त्वेवम्-शब्दार्थः गौरवात् बहुवचनम् इतिहासं पूर्ववर्तिनीं घटनापरम्परां पुराणं स्वनाम्ना प्रसिद्धं पञ्चलक्षणं शास्त्रविशेषम्, धर्माः वर्णानामाश्रमाणाञ्च शौचाचारादयः ग्रीष्मन्ते एभिरिति धर्मप्रवचनानि मन्वादिशास्त्राणि रघूणां राघवाणां कुलस्थितिं वंशपरम्पराप्रसिद्धरीतिञ्च जानन्ति विदन्ति । अतएवोक्तवचनप्रयोगे भवतां सामर्थ्यमस्येति भावः ।

अत्र जानन्तीत्येकया क्रियया इतिहासादीनां कर्मतया सम्बन्धात् तुल्ययोगितानुसारः । जानन्तीत्यनेन समाप्तस्य वाक्यस्य पुनः रघूणाञ्चेत्यादिना उपात्तत्वात् समाप्तपुनरात्तादोषः स च 'कुलस्थितिं रघूणाञ्च भवन्तः खलु जानते' इति पाठेन समाधेयः ।

इतिहासलक्षणमुक्तमभियुक्तैर्यथा—

“धर्मार्थकाः सीमाणांमुपदेशसमन्वितम् ।

पुरातनकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥”

इहाहे शूकरं निग्रथ, इहाहे मनाउन धर्म एवः इहाहे रघुवंशीय मशंपूरुष
गणेर वीराचारैर अकृति ॥२२॥

सुमन्त्रः (सस्त्रेहास्त्रं परिष्वज्य) (ठ)

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु-(१)

वत्सस्य वत्स ! कति नाम दिनान्यमूनि ।

तस्याप्यपत्यमनुगच्छति वीरवृत्तं (२)

दिष्ट्या गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥२४॥

पुराणलक्षणममरकोषटीकायां रघुनाथछतम्—

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च व शो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितस्यैव पुराण पञ्चलक्षणम् ॥” ॥२३॥

(ठ) सुमन्त्र इति । स्त्रेहेन वात्सल्येन अस्त्रेण आनन्दाश्रुणा च सहति सस्त्रेहास्त्रं परिष्वज्य आलिङ्ग्य चन्द्रकेतुरिति शेषः ।

जातस्येति । हे वत्स ! चन्द्रकेतो । इन्द्रजितो युद्धे देवराजविजितः रावण-
पुत्रस्य मेघनादस्य निहन्तुर्विनाशयितुः वत्सस्य स्त्रेहास्यदस्य ते तव पितृव्रतस्य लक्षण-
स्यापि जातस्य उत्तपन्नस्य सतः अमूनि दिनानि कति नाम, कियन्ति सम्भावयामि, तव
पितृलक्षणस्यापि जन्मतःप्रभृति वर्तमानदिनपर्यन्तानि नितान्ताल्पान्येव दिनानीत्यर्थः
इती मध्य एव स इन्द्रस्य विजेतारं महावीरं मेघनादं निहन्तवानिति महदेवास्येति
भावः । तस्यापि तादृशनितान्ताल्पवयसो लक्षणस्यापि अपत्यं पुत्रः वीरवृत्तं वीरोचित-
माचारम् अनुगच्छति अनुसरति पालयति, अतएव दिष्ट्या भाग्येन दशरथस्य कुलं वंशः
प्रतिष्ठा स्थितिं स्थायित्वमिति यावत् गतं प्राप्तम्, इत्यस्माकं महत् आनन्दकारणमिति
भावः ।

अत्र चतुर्थपादार्थं प्रति पूर्ववाक्यार्थो हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२४॥

(ट) चन्द्रकेतु । आपनाव वाक्य अष्टरूपे वाटे ।

हेतिहास, प्रवाण, धर्मशास्त्र एवम् रघुवंशेन कोनिक व्रीत—ए समस्त
आपनाव्राहे आनेन ॥२३॥

(१) विजेतुरिति पाठान्तरम् । (२) अनुगच्छति वीरधर्ममिति पाठभेदः ।

চন্দ্র । (সকষ্টম্)

অপ্রতিষ্ঠে রঘুজ্যেষ্ঠে (১) কা প্রতিষ্ঠা কুলস্য নঃ ।

ইতি দুঃখেন তপ্যন্তে তয়ো নঃ পিতরোঃপরে ॥২৫॥

সুমন্ত্রঃ । অহহ ! হৃদয়মর্মদারুণান্যে তানি চন্দ্র কেতো-
র্বচনানি (২) (ঙ) ।

অপ্রতিষ্ঠ ইতি । রঘুজ্যেষ্ঠে রঘুকুলপ্রধানে রামে অপ্রতিষ্ঠে অপত্যভাবেন স্থিতিরহিতে সম্ভাষ্যমানবংশলীপসন্তপ্তে ইত্যর্থঃ, নঃ অস্মাকং কুলস্য স্বস্ববংশস্য কা প্রতিষ্ঠা স্থিতিঃ, সর্বগুণাকরস্য রামস্য নিঃসন্তানতয়া অস্মাতসন্তানানাং মতামপি অসম্ভবত্বেন মন্যমান-
ত্বাদিতি ভাবঃ । ইতি দুঃখেন হেতুনা নোঃস্মাকং “বাঋদশ্যে”তি বহুবচনং মমৈত্বর্থঃ
অপরে রামাদন্যে তয়ঃ পিতরঃ পিতৃপর্যায়ৌ भरतशत्रुघ्नौ पिता लक्ष्मणश्चैत्यর্থঃ तप्यन्ते
सन्तापमनुभवन्ति ।

অত্র ককণী রমঃ রামবিষয়রতিभावस्थाङ्कमिति रसबदलङ्कारः । तथा रघुज्येष्ठपदेन
किं दिलीपपुत्रस्य रघुज्येष्ठो भ्राता उच्यते किं वा रामः, अथवा अपरः कश्चिदिति
सन्देहात् सन्दिग्धत्वदीपः, स च ‘अप्रतिष्ठेऽयं रामे’ इति पाठेन समाधेयः ॥२५॥

(ঙ) সুমন্ত্র ইতি । অহহেতি খেদমুচকমব্যয়ম্ । হৃদয়স্য মর্মানি সম্বিস্থলানি

(১) জুমন্ত্র । (স্নেহ ও অশ্রুপাতের সহিত আলিঙ্গন করিয়া)

বৎস । উল্লজিতের নিঃশ্বাস তোমার পিতা বৎস লক্ষণ যে জন্মিয়াছে ;
সে আজ কয়েকটা দিন ; তাহার পুত্রও নীচ ব্যবহারের অহুসরণ করিতেছে ;
সুতরাং ভাগাবশতঃ দশরথের বংশ প্রতিষ্ঠা লাভ করিয়াছে ॥২৪॥

চন্দ্রকণ্ঠ । (কষ্টের সহিত) রঘুকুল প্রধান রামচন্দ্রের প্রতিষ্ঠা না হইলে
আমাদের বংশের প্রতিষ্ঠা কি হইল ; এই উঃখেই আমার অপর পিতৃপর্যায়-
ভ্রম সম্ভূত হইতেছেন ॥২৫॥

(১) কুলজ্যেষ্ঠে ইতি পাঠান্তরম্ । (২) হৃদয়মর্মদারুণানি ইতি পাঠভেদঃ ।

लवः । हन्त ! मिश्रीकृतो रसो (१) वर्त्तते (ठ) ।

यथेन्दावानन्दं व्रजति समुपोढे कुमुदिनी
तथैवास्मिन् दृष्टिर्मम, कलहकामः पुनरयम् ।

भणत्कारकं रक्कणितगुणगुञ्जदगुरुधनु-

धृतप्रेमा बाहुर्विकचविकरालोल्बणरसः (२) ॥२६॥

दाय्यन्ते भिद्यन्ते एभिरिति हृदयमस्यदरणानि, एतद्वचनश्रवणेन दुःखिन हृदयमस्यलं
विदीर्णमिवानुभूयत इत्यर्थः ।

(ठ) लव इति । हन्तेति हर्षसूचकमव्ययम् । रसो वातमल्यरसः मिश्रीकृतः
वीररसेन सम्मिश्रितः सन् वर्त्तते ।

रमयोर्मिश्रीकृतत्वं व्यनक्ति यथेति । इन्तौ चन्द्रे समुपोढे उदिते कुमुदिनी
कुमुदती आनन्दं प्रफुल्लतां व्रजति प्राप्नोति, तथैव अस्मिन् कुमारि मम दृष्टिः आनन्दं
प्रीतिविस्फारितत्वं व्रजति । पुनः किन्तु कलहं देहेण ममरं कामयते अभिलषति यः
स कलहकामः सन् अयं बाहुर्भजं भणत्कारेण भणभणशब्देन क्रूरं कर्कशं यथा
स्यात्तथा कणितः शब्दायमानो यो गुणः सौर्वीतेन गुञ्जत् गर्जत् यत् गुरु विशालं धनुः
तस्मिन् धृतं निहितं प्रेम यद्व्याभिन्नाषो येन स तथोक्तः, तथा विकचः प्रसूटः विकरालः
तुङ्गः अतिमहान् इत्यर्थः उल्बणरसः नियतसहचरेण वीररसेन समुज्जती वीररसो यस्मिन्
स तथोक्तश्च जात इति शेषः । यथैनं महावीरं कमनीयकलीवरं कुमारमवलोक्य मम
नयनमानन्दविस्फारितं जातम्, तथा बाहुरपि अविरतधनुर्ग्राशब्देन दिङ्मुखलमापूर्य
महासमराय समुत्सहते इति निष्कर्षः । अतएव वातसल्यवीररसयोरिदानीं सम्मेलनं
जातमिति भावः ।

(ढ) शूयञ्छ । अदृश ! चन्द्रकेतुव एवै कथाश्रुति रुद्रयेन मर्षदान
विदीर्ण करिष्येह ।

(ढ) लव । वर्तमाने आमार रुद्रये वाङ्मन्यं च वीररसमिश्रित अवश्या
उपश्रित हृदयेह ।

(१) रसक्रम इति विभिन्नः पाठः । (२) विकटविकरालव्रणमुख इति पाठान्तरम् ।

চন্দ্র । (অবতগ্ন) (১) । আৰ্য্য ! সাবিত্রশ্চন্দ্র কেতুরমি-
বাদয়তে (গ) ।

অথ বাত্‌সল্যবৈরযৌবিকপযৌঃ সঙ্কটনয়া বিঘমালঙ্কারঃ শ্রীতৌপমযা সঙ্কীর্ণাঃ,
ব্রহ্মণুপ্রাসশ্যেতি সংসৃষ্টিঃ । তথা “হন্য । মিশ্রীকৃতৌ রসৌ বৰ্ণতে” ইতি গদ্যভাগে অধ্বিন্
পদ্যে চ রসশব্দৌপাদানাত্‌ রসস্য স্বশব্দৌক্তিদোষঃ, তথা গুণনস্য ভসমরাদিশব্দ এব
খ্যাতত্বাদেব ধনুটঙ্কারি চ তদুপাদানাত্‌ খ্যাতিবিরুদ্ধতাদৌষষ্য । তেন গদ্যাশি “মিশ্রীকৃতা
স্বল্লবস্থা বৰ্ণতে” ইতি পাঠেন পদ্যে চ ‘গুণ’দিত্যত্র ‘গজ’দিতি পাঠেন ‘বিকচ-
বিকরালোল্লংঘনম’ ইতি পাঠেন চ তত্‌সমাধানমিতি সুধীমিবি’ভাবনীয়ম্ ।

“করালৌ দনুরে তুঙ্কে ভৌষণ্য চাভিষেযব”দিতি মেদিনী । “উল্লংঘমুজ্জ্বলমুদ্রটমু-
কটমিতি নাতিনানার্থা” ইতি হলায়ুধঃ ।

কলঙ্ককাম ইতি “শ্রীলিকামিভিত্ত্যাচরিত্যৌ চ” ইতি ণপ্রত্যয়ঃ ।

শিখুরিণী ব্রহ্মম্ ॥২৬॥

(গ) চন্দ্রেতি । সাবিত্রপত্যং সাবিত্রঃ সূর্য্যবংশোত্পন্ন ইত্যর্থঃ । সূর্য্যবংশস্য
প্রাধান্যসূচনার্থং সাবিত্রপদৌপাদানম্ । নমস্কার্ত্ত্বঃ প্রাধান্যসূচনেন নমস্কার্য্যখ্যাতিপ্রাধান্য
সূচিতং স্যাদিত্যভিপ্রায়ঃ ।

৫ম উদিত হইলে, কুমুদিনী যেমন আনন্দ লাভ করে ; ঠহার (চন্দ্রকেতু)র
দর্শনে আমার দৃষ্টিও তেমন আনন্দ লাভ করিতেছে ; কিন্তু এই বাহু আবার
‘বাল বাল’ এইরূপ কর্কশভাবে শকায়মান গুণের আকর্ষণে গর্জ্জনকারী বিশাল
ধনুর গতি আশ্রয় ধারণ করিয়াছে এবং এই বাহুর ভয়ঙ্কর উৎসাহ রস
প্রকাশ পাইতেছে ॥২৬॥

(গ) চন্দ্রকেতু । (রথ হইতে অবতর্গ হইতে থাকিয়া) আৰ্য্য !
(স্বমুখ !) সূর্য্যবংশীয় চন্দ্রকেতু অভিবাদন করিতেছে ।

सुमन्तुः । अजितं पुण्यमूर्जस्त्रि (१) ककुत्स्थस्यैव (२) ते महः ।

अथैषे शाश्वतो देवो वराहः परिधेयताम् ॥२७॥

अपि च,

देवस्त्वां सविता धिनोतु समरे गोत्रस्य यस्ते पिता

त्वां मैत्रावरुणोऽपि नन्दतु [३] गुरुर्यस्ते गुरुणामपि ।

ऐन्द्रं वैष्णव- [४] माग्निमारुतमथो सौपर्णमोजोऽस्तु ते

देयादेव च रामलक्ष्मणधनुर्ज्याघोषमन्तु जयम् ॥२८॥

अजितमिति । शाश्वतो नित्यः उत्पत्तिविनाशहीन इति यावत् वराहो धृतवराहमूर्तिः देवो विष्णुः ककुत्स्थस्य पुरञ्जयस्यैव ते तव अजितम् अन्यैरनभिभूतं पुण्यं पवित्रं ऊर्जस्त्रि प्रबलं महस्तेजः अथैषे विजयमङ्गलाय परिकल्प्यतां सर्वतोभावेन कुरुताम् ।

अथ श्रौत्युपमालङ्कारः ।

“शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यम् ।” “महस्तुसवतेजसो”रिति चामरः ।

पुरा किल वृषरूपधारिणी देवराजस्य कुकुदि समारुह्य इत्वाकुवंशीया राजा पुरञ्जयः दानवैः सह समरमारभे, तेन च तस्य ककुत्स्थ इति नाम बभूव । भगवान् विष्णुस्तत्र युद्धे स्वेतेजसा पुरञ्जयशरीरं परिपूर्य्य यथा तस्मै विजयं दत्तवान्, अधुनापि तथैव तत्र तेजोविकस्यन् विजयं ददातु इति सेतिहासः सरलार्थः ।

वराहपदोपन्यासात् रघुकुलं वराहमन्त्रोपासकमासीदिति प्रतीयते ॥२७॥

देव इति । सविता सूर्यो देवः समरे अस्मिन् युद्धे त्वां धिनीतु विजयप्रदानेन प्रणीयतु, यः सविता ते तव गोत्रस्य वंशस्य पिता उत्पादक आसीदित्यर्थः । तथा मैत्रावरुणो वशिष्ठोऽपि त्वां नन्दतु विजयदानेन सुखयतु, यो मैत्रावरुणस्ते तव गुरुणा

सम्पन्न । वराहमूर्तिधारौ मनातन नारायण, मङ्गलैश्च जगत् पुरञ्जयेय्यं त्राय तौमारं अत्रैव अत्रैव, पवित्रं च वनवान् तेजः प्रदानं करुण ॥२७॥

(१) अजितमिति पाठान्तरम् । (२) ककुत्स्थस्यैवेति पाठमेतदः । (३) अभिनन्दतु इति भिन्नः पाठः । (४) ऐन्द्रवैष्णवमिति कुत्रचित् पाठः ।

লবঃ । কুমার ! অতি হি নাম শ্রীভসে রথস্থ্য এব, কৃতং
কৃতমত্যাদরেণ [ত] ।

পিতৃণাং রামাদীনাংপি গুরুরূপদেহা বৰ্ণ্যন্তে ইত্যর্থঃ । বাক্যান্তরারম্ভে অধীশ্বরঃ ।
ইন্দ্রস্বৈদম্ ऐन्द्रম্ ইন্দ্রীজস্তুত্বমিত্যর্থঃ । এবমন্যথাপি । বিষ্ণোরিদ্ং বৈষ্ণবম্, অগ্নি-
মরুতোরিদ্ং অগ্নিমাৰুতং “কচিদুভয়পদস্যাধী”তি উভয়বাচ্যকারম্, সুপর্ণস্য গরুড়স্বৈদং
সৌপর্ণম্ অজস্তেজস্তে তব অস্তু ভবতু ইন্দ্রঃ দিতেজসা তুত্বং তেজস্ৰব ভবত্বিত্যর্থঃ ।
রামলক্ষ্মণযোধ্যা ধনুর্জ্যা মৌরী তস্যা যো ধাঁষঃ শব্দঃ তেন যুক্তো মন্বঃ ব্রহ্মাস্ত্রপ্রয়োগমন্বশ্চ
তব জয়ং দেয়াদেব দদাত্বেব । জ্যাঘোষমন্ব ইতি “শাকপাথিঁ বাদয়শে”তি যুক্তপদলোপেন
মধ্যপদলোপী সমাসঃ, তেন রামলক্ষ্মণযোর্ধনুশঙ্কারঃ ব্রহ্মাস্ত্রপ্রয়োগমন্বশ্চ তব জয়ং দদাতু
ইত্যর্থঃ ।

অথ অন্যদীযং তেজঃ কথমন্যস্য ভবেদिति वस्तुसम्बन्धीऽसम्भवन् इन्द्रादीनां तेज इव
तेजा भवतु इति विस्वप्रतिविम्बभावबोधनात् निदर्शनालङ्कारः । পূর্বাঙ্কং যচ্ছব্দযো-
রুত্তরবাক্যস্থিতবোনে তচ্ছব্দানপেচ্ছনাৎ ন বিশেষাবিমর্শদাঁষঃ, কিন্তু দেয়াদেব ইত্যত্র
নিয়মস্ত্যানাবশ্যকত্বং পি এবশব্দোপাদানাত্ অনিয়মে নিয়মাখ্যদাঁষঃ, স তু ‘দেয়াদুঙ্কত-
রামে’ত্যাदि पाठेन निरसनीयः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२८॥

(ত) লব ইতি । রথস্থ্য এব অতি হি অত্যন্তমিষ শ্রীভসে, নাম ইত্যঙ্কং সম্ভাবয়া-
মীত্যর্থঃ । অতএব অন্যাদরেণ অতিবহুমানেন মাং প্রতি बहुमानप्रदर्शनार्थं रथादवतरणे
নেত্যর্থঃ কৃতং কৃতম্ অলমত্বমिति सम्भ्रमे द्विक्रितिः ।

আরও যিনি তোমার বংশের উৎপাদক, সেই সূর্যাদেব যুদ্ধে (বিজয় দান
করিয়া) তোমাকে আনন্দিত করুন, যিনি তোমার গুরুজনবর্গেরও গুরু,
সেই বনিষ্ঠদেবও তোমাকে আনন্দিত করুন । ইন্দ্রের, বিষ্ণুর, অগ্নির,
বায়ুর এবং গরুড়ের বল তোমার গুণিক ; আর রাম ও লক্ষ্মণের ধনুঃশকারের
মস্ত্র, তোমার জয় দান করুক ॥২৮॥

(ত) লব । কুমার ! তুমি রথে থাকিয়াই অত্যন্ত শোভা পাইতেছিল ;
অতএব অতিরিক্ত আদর দেখাইবার প্রয়োজন নাই প্রয়োজন নাই ।

চন্দ্র । তর্হি মহাভাগোঃপ্যন্যং রথমলঙ্করোতু [থ] ।

লবঃ । আর্য্য ! প্রত্যারোপয় রথোপরি রাজপুত্রম্ [দ] ।

সুমন্ত্ৰঃ । ত্বমপ্যনুরুধ্যস্ব চন্দ্রকৈতৌর্বচনম্ [ধ] ।

লবঃ । কো বিচারঃ স্তেষুপকরণেষু, কিন্ত্বরথ্যসদৌ বয়-
মনভ্যস্তরথচর্যাঃ [ন] ।

সুমন্ত্ৰঃ । জানাসি বত্স ! দর্পসৌজন্যযৌর্যথোচিত-

(থ) চন্দ্রেতি । তর্হি ময়ি রথস্থে সতি, মহান্ ভাগী মহাবীরত্বসূচিতং ভাগ্যং
যস্য স মহাভাগো ভবানপৌত্র্যর্থঃ । অলঙ্করোতু আরোহণেন শীভয়তু । ভবাত্শামারো-
হণেন রথ এবালঙ্কৃতঃ স্যাদিতি ভাবঃ ।

(দ) লব ইতি । চন্দ্রকৈতুজতমমিবাভিনবমবলোক্য সুমন্তস্য পূজ্যত্বানুমানাত্ আর্য্য
ইতি সম্বোধনম্ । প্রত্যারোপয় আরোহয় । রাজপুত্রং চন্দ্রকৈতুম্ ।

(ধ) সুমন্ত ইতি । অনুরুধ্যস্ব অনুসর পরিপালয়েত্যর্থঃ । অন্যং রথমারোহিত্যর্থঃ ।

(ন) লব ইতি । স্তেষু স্বকীয়েষু উপকরণেষু ব্যবহৃত্যর্থাভ্যেযু কো বিচারো বিতর্কঃ
বিচিকিত্সেতি यावत्, অভিন্নহৃদয়স্য চন্দ্রকৈতৌর্যত্বং ব্যবহৃত্যর্থাভ্যে নিঃসংশয়ং তত্ স্বকীয়মিষ
ব্যবহৃত্তুমর্হ্যেতি ভাবঃ, কিন্তু অরণ্যসদৌ বনবাসিনী বয়ং “বাস্যদর্শ”তি বহুবচনম্
অহমিত্যর্থঃ অতএব ন अभ्यस्ता पुनः पुनरारोहणादिना न शिचिता रथचर्या रथेन
सञ्चरणं येस्तथोक्ताः, अतएव रथारोहणेन योजुमशक्तत्वात् भवद्भिरङ्गीक्रियमाणमपि रथं
नाङ्गीकरोमीति ভাবঃ ।

(থ) চন্দ্রকৈতু । তাহা হইলে মহাভাগও (আপনিও) অত্ রথ
অলঙ্কৃত করুন ।

(দ) লব । আর্য্য ! (সুমন্ত্ৰ !) রাজপুত্রকে রথের উপরে তুলুন ।

(ধ) সুমন্ত্ৰ । তুমিও চন্দ্রকৈতুর বাঁকা রক্ষা কর ।

(ন) লব । নিজের ব্যবহার্য্য অথবা বিবেচনা করিবার ছিল কি ;
কিন্তু আমরা বনবাসী, তাই রথে বিচরণ করা আমাদের অভ্যাস নাই ।

मीरयितुं (१) यदि पुनरोद्दृशं त्वामैच्छाकौ (२) रामभद्रः पश्येत्
तदस्य स्नेहेन हृदयमभिष्यन्देत् (प) ।

लवः । आर्य्य ! (३) सुजनः स राजर्षिः श्रूयते । (सलज्जमिव)
(फ) ।

वयमपि न खल्वेवं प्रायाः क्रतुप्रविघातिनः (४)

क इह च (५) गुणैस्तु राजानं न वा बहु मन्यते ।

तदपि खलु मे स व्याहारसुरङ्गमरक्षिणां

विक्रान्तिमखिलक्षत्राक्षेपप्रचण्डतयाऽकरोत् ॥२८॥

(प) सुमन्त्र इति । दर्पसौजन्यशार्ङ्गविविधयोः यथोचितम् अनु रूपम् ईरयितुं
वक्तुं जानासि क्षमसे इत्यर्थः । को विचारः स्वेषु उपकरणेषु इत्यनेन अतीवसौजन्य-
माविष्कृतम् अथ च परवाक्येन रथं विनापि रथिभिः सार्द्धमहं योद्धुमर्हामीति दर्पो
ध्वनित इति भावः । ईदृशं शोध्यसौजन्यदर्पादिबौरोचितगुणालङ्कृतम् । अभिष्यन्देत्
आश्रुतं भवेत् । रामभद्रस्यातीवगुणशालिनादिति भावः । ५

(फ) लव इति । आर्य्येति सुमन्त्रस्य सन्बोधनम् । राजा सन् ऋषिः ऋषिवत्
सयमीति राजर्षिः स रामचन्द्रः सुजनः दयादास्त्रिण्यशौचधैर्यादिसकलवीरगुणालङ्कृतः
सज्जन इत्यर्थः श्रूयते लोकपरम्परया रामायणसन्दर्भे चेति शेषः । सलज्जमिव एव
सर्वगुणाकरस्यापि रामस्य अश्ववरोधेन अश्वमेधविघ्नाचरणान् लज्जया सहितमिव ।

(प) अमङ्ग । २९म् ! तूमि, अहङ्कार अथ च विनयेर उपयुक्त बलिते
जान वटे । ईकूाकूवशीय ब्रामडप्र, यदि एहेरूप तोमाके देखितन ;
तवे ईहार हृदय स्नेहे गलिया बाहेत ।

(फ) लव । आर्य्य ! गेई राजर्षिके अज्जन बलिया जनिते पाई ।
(लज्जार सहिते धेन) किद्ध—

(१) आचरितुमिति पाठान्तरम् । (२) ऐच्छाकौ राजा रामभद्र इति पाठभेदः ।
(३) मान्य इति पाठान्तरम् । (४) क्रतुप्रतिघातिन इति पाठभेदः । (५) क इव च
इति भिन्नः पाठः ।

চন্দ্র । (সম্মিতম্) কিন্তু, ভবতস্তাতপ্রতাপীতৃকর্ষেঃপ্যমর্ষঃ ? (ঈ)

ননু যদি রামমদ্রঃ সৃজন ইতি য় যুনে, তদা তস্য যশ্ববিপ্রাচরণং তবাতীবান্যায়মিত্যাহ
বয়মিতি । বয়মপি “বাক্যদর্শে”তি বহুবচনম্ অচমপৌল্যর্থঃ প্রায়েণ বাহুল্যেণ এবমিতি
এবংপ্রায়া এবংবিধাঃ ক্রতুং যোগং প্রবিপ্রন্তীতি ক্রতুপ্রবিপ্রাতিনঃ রাজসাদিবত্ স্বভাবত এব
যশ্ববিপ্রকরা ন খলু ভবাম ইত্যর্থঃ । তর্হি কিং রামং দুর্জনং মত্বা তং প্রতি বিধেযাতু
মেধ্যাত্মী গৃহীত ইत्याহ ক ইতি । কিং ইতি চার্থঃ । ইহ জগতি কী জনঃ গুণৈঃ
দয়াদাষিণ্যশৌর্য্যাদিभिঃ তং রাজানং রামং ন বা বহু মন্যতে আদ্রিয়তে অপি তু সর্ব এব
তং বহুমন্যত ইত্যর্থঃ, অতএবাহমপি তং বহুমন্য এবিতি ভাবঃ । ননু তর্হি কথং মেধ্যাত্মী
ধৃত ইत्याহ তদপীতি । তদপি তথাপি তুরঙ্কমরচ্চিষাম্ অশ্বমেধীযাশ্বরচ্চিষাং স ব্যাহারঃ
খলু “অযমশ্বঃ পতাকিয”মিত্যাদুক্তিরিব অখিলানাং সর্বেষাং অশ্বাণাং অনিয়ানাণাম্ আশ্বেপেণ
অবমাননযা যা প্রচণ্ডতা নিতান্তকুড়তা তথা মে মম বিকৃতিং মনোবিকারম্ অশ্বধারণ-
প্রণতিমিত্যর্থঃ অকরৌত্ চত্পাদিতবান্ । সর্বেষাং অনিয়ানাং অবমাননাবিধানাদিব অশ্বী
ধৃতঃ, ন তু জয়লিপ্সয়া ন বা সঙ্কজদুর্জনতয়িতি ভাবঃ ।

অত্র দ্বিতীয়চরণে অপ্রস্তুতাত্ জনসঃমান্যাত্ প্রস্তুতস্য বিশেষস্য লবস্য প্রতীতিরপ্রস্তুত-
প্রশংসালঙ্কারঃ স চ অর্থাপল্যুত্যাপিত ইতি সঙ্করঃ । তদপীতি তথাপৌল্যর্থে অশ্বাচক-
মিত্যশ্বাচকলদৌষ ইতি বদন্তি ।

“চণ্ডস্থল্যলকৌপন” ইত্যমরঃ । হরিণী বৃত্তম্ ॥২৮॥

(ব) চন্দ্রেতি । তাতস্য পিতৃপর্য্যায়স্য রামচন্দ্রস্য প্রতাপীতৃকর্ষেঃপি প্রমাণাতি-
শ্রয়ঃপি অমর্ষঃ অসঙ্কিণ্ণতা বর্তত ইতি শ্রীষঃ । যস্য কস্যচিত্ সাধারণস্য প্রতাপীতৃকর্ষে
ভবাদৃশমহাবীরস্য অমর্ষঃ সম্ভাব্যত এব কিন্তু জগত্স্বীকৃতি তাতপ্রতাপীতৃকর্ষে তবামর্ষঃ
অজ্ঞানবিজ্ঞম্মিত এবিতি ভাবঃ ।

আমরাও এইরূপ যজ্ঞধ্বংসে নহি ; এই জগতে কোন্ ব্যক্তি, সেই
রাজাকে ধন্যবাদক্রিয়াদিগুণে আদর না করে ? তথাপি অশ্বরথকন্নিগের
সেই উক্তিই, সকল ক্ষত্রিয়ের অবমাননা করিয়াছে বলিয়া ক্রোধে আমরা
বিকার জন্মাইয়া ছিন ॥২৯॥

“ লবঃ । অস্থিহামর্ষো (১) মা ভূহা, এতচ্চ পৃচ্ছামি, দান্ধং
হি রাঘবং রাজানং শৃণুমঃ, স কিল নাভ্যনা দৃশ্যতি, নাভ্যস্য
প্রজাসু দৃশ্যত্বং জায়তে, (২) তত্ কিমস্য মনুষ্যা রাক্ষসীণী বাচং
বদন্তি (ম) ।

ঋষয়ো রাক্ষসীমাভূর্বাচমুন্মত্তদৃশ্যয়োঃ ।

সা যোনিঃ সর্ববৈরাগাং সা হি লোকস্য নিব্রট্টিতি ॥২০॥

(ম) লব ইতি । ইহ রামপ্রত্যাপ্তকর্ষে অমর্ষঃ ক্রোধেন সম অসহিষ্ণুতা অস্তু
মা ভূহা ভবতু ন ভবতু বা, তব সম কিমপি ন প্রত্যক্ষ্যমস্মীতি ভাবঃ । তু কিন্তু, এতচ্চ
বক্ষ্যমাণং পৃচ্ছামি ভবন্তমিতি শিষ্যঃ । রাঘবং রাজানং রামচন্দ্রং দান্ধং হি দান্ধমেব
ইন্দ্রিয়দমনশীলমেব অনুজ্ঞতবাদিনমেবৈত্যর্থঃ শৃণুমঃ লোকপরম্পরয়া রামায়ণসন্দর্ভে চেতি
শিষ্যঃ । কিলেতি বাচ্যাম্ । স রামচন্দ্রঃ আত্মনা স্বয়ং স্বমুখেনৈত্যর্থঃ ন দৃশ্যতি ন
দর্শ্য করোতি । অস্য রামস্য প্রজাসু প্রকৃতিষু দৃশ্যত্বং গর্ভিত্বং নাপি ন বা জায়তে
জন্মব্যবহারার্থাং প্রধানানুগায়িত্বাদিতি ভাবঃ । তত্ তস্মাত্ রামস্য তত্ প্রজানাঞ্চ অনুজ্ঞত-
ত্বাভ্যন্তোরিত্যর্থঃ অস্য রামস্য মনুষ্যাঃ অধিকৃতসৈনিকাঃ রাক্ষসী রাক্ষসবৎ দর্শিতাম্ ।
দান্ধস্য প্রসোরধিকৃতপুরুষাণাং দান্ধত্বমেবোচিতমিতি ভাবঃ ।

আত্মনেতি প্রকৃত্যাদিত্বাৎ করণ্যং তৃতীয়া ।

নলম্ব্যাকং সৈনিকা রাক্ষসী বাচং বদন্তি তেন তব কিমায়াতি য়াতি চেত্যাহ ঋষব

(ব) চক্ষুরেকতু । (ঐষৎ হাঃস্তর সহিত) পিতার (রামচন্দ্রের) প্রত্যাপের
উৎকর্ষ শুনিতেও আপনার অসহিষ্ণুতা হয় না কি ?

(ঙ) লব । এ বিষয়ে আমার অসহিষ্ণুতা হউক, বা না হউক ; কিন্তু
ইহা জিজ্ঞাসা করি, রঘুবংশীয় সেই রাজাকে জিতেছি বলিয়া শুনি ;
সুতরাং তিনি নিজে অহঙ্কার করেন না, ইঁহার প্রকার মধ্যেও অহঙ্কার
জন্মে না, তবে ইঁহার লোকগুলি রাক্ষসের বাকা বলে কেন ?

(১) অস্থিৎ বহুশব্দী নাস্তি । (২) নাভ্যস্য প্রজা বৃহদ্রথী জায়ন্তে ইতি পাঠান্তরম্ ।

ইতি হ স্ম তাং নিন্দন্তি, অথৈতরামভিষ্টবন্তি (ম) ।

ইতি । ঋষয়ো বস্তুস্বভাবাভিগ্ণা মুণয়ঃ সম্ভবন্তি সম্ভাদরোগযত্নঃ হস্তঃ বীরত্বেন ধনাদিনা
বা গর্বিতঃ তথ্যো বাচ' গর্বোজ্ঞত' বাক্যমিত্যর্থঃ । রাচসী' রাচসীচিহ্না' নিষ্টুরাম্' আঙ্-
ব্দন্তি । ননু বদন্তি, বদন্ত নাম তেন ক্রিমিত্যাঙ্ক সেনি । সা রাচসী বাক্ সর্ববৈরাণা'
সর্ববিধানা' শত্রুতানা' যোনিঃ কারণম্, তথা সা হি সেব বাক্ লোকস্য জনস্য নিষ্ট'তি:
নির্গ' ভবতি ঋতি: শ্রম' যত্না: সকাশাৎ সা নিষ্ট'তি: অলক্ষী: অলক্ষীৰূপেত্যর্থ: । তথা
চ লোকা দর্পোজ্ঞতা বাচমােকণ্যে'ব শত্রুতামারম্ভণে, তেন চ অলক্ষীদর্পোজ্ঞতবাদিন:
স্বান্বমারুহ্য সর্ববিধমসঙ্কল' ঘটয়তীতি ভাব: ।

অথ "মুখ' তব কুরজ্জাচ ! সরোজমিতি নাম্যথা" ইत्याদিবন্ত সা বাক্ নিষ্ট'তি-
রিতি সমাসাভাবোপি নিরঙ্ক' কেবলরূপকমলজ্জার: । "সা যোনি: সর্ববৈরাণা'"মিত্যনে
যুগ্মত্বেনিকানা' দর্পোজ্ঞতা' বাচমােকণ্যে'ব মেধ্যাত্মমহ' ধৃতবানঘীতি বস্তু ব্যব্যত ইতি
বস্তুনা বস্তুধ্বনি: ।

"ঋতিগতী চুণায়াচ শ্রদ্ধায়াচ শ্রুমেপি চে"তি রমস: । "স্বাদলক্ষীস্তু নিষ্ট'তি"-
রিত্যমর: ।

নিষ্ট'তিরিতি নিরিকারস্য সংযোগপূর্ববৎ দৃঢ়োচ্চারণাত্ ন ক্লেদীভব ইতি দিক্ ॥১০॥

(ম) ইতীতি । ইতি হৈত উপদেশপরম্পরাসূচকমব্যয়ম্ । অতীতার্থে আশব্দ: ।
তা' দর্পোক্তি' নিন্দন্তি স্ম । অথৈতি বাক্যান্তরারম্ভে । ইতরা' তদ্বিত্তা' বিনয়শাস্তানামিত্যর্থ:
বাচম্ অভিষ্ট'বন্তি স্ম প্রশশ'সু: মুণয় ইতি শিষ: । মুণযো দর্পোক্তি' নিমিন্দু: বিনয়-
শাস্তানোক্তিচ প্রশশ'সুরিত্যস্মাক' পরম্পরোপদেশ ইতি সরসার্থ: ।

"পারম্যর্থ্যোপদেশে স্মাদেতিহ্যমিতিহ্যব্যয়"মিত্যমর: ।

মুনিগণ উন্নত ও গর্বিত লোকেয় বাক্যকে রাক্ষসের বাক্য বলিয়া
বোকেন ; কারণ, সেই বাক্যই সর্বপ্রকার শত্রুতার হেতু এবং সেই বাক্যই
লোকেয় অলক্ষীস্বরূপ ॥৩০॥

(ম) এই অজ্ঞেই লোকে গুরুপদম্পরাক্রমে সেই বাক্যের নিন্দা করে,
আবার তদ্বিপরীত বাক্যের প্রশংসা করে ।

କାମାନ୍ ଦୁଗ୍ଧେ, ବିପ୍ରକର୍ଷତ୍ୟଲକ୍ଷ୍ମୀଂ
କୌର୍ତ୍ତିଂ ସୂତେ, ଦୁଷ୍କୃତଂ ଯା ହିନସ୍ତି ।
ତାସ୍ତାସ୍ୟେତାଂ ମାତରଂ ମଞ୍ଜୁଲାନାଂ
ଧେନୁଂ ଧୀରାଃ ସୂନ୍ୱତାଂ ବାଚମାହୁଃ ॥୩୧॥

ପ୍ରଶଂସାପ୍ରକାରମାହ କାମାନିତି । ଯା ସୂନ୍ୱତା ବାକ୍ କାମାନ୍ ମନୀରଥାନ୍ ଦୁଗ୍ଧେ
ପରିପୁରୟତି, ଯେନ ହି ସୂନ୍ୱତବାଚା ଚନ୍ତୁଷ୍ପନ୍ତାଃ ଶ୍ରୀତାରୀ ବକ୍ତୁରଭିଳାଷାନ୍ ପୁରୟିତୁଂ ଯତନ୍ତ ଇତି
ଭାବଃ । ଅଲକ୍ଷ୍ମୀମ୍ ଅଶ୍ୱଭାଘିଷ୍ଟାଦି ଦେବୀ ବିପ୍ରକର୍ଷତି ଦୂରୀକରୀତି ସକଳକଲ୍ୟାଣନିଦାନତ୍ବା-
ଦିତି ଭାବଃ । କୌର୍ତ୍ତିଂ ଯଶଃ ସୂତେ ଚମୁତପାଦୟତି, ଯେନ ଚ ତାହଶଂ ବାଚଂ ଶୁଶ୍ରୁନ୍ତଃ ସନ୍ଧୀଦମାନା
ଜନା ଲୋକେଷୁ 'ଏଷ ଶ୍ୱଲ୍ପତୀବସହକ୍ତେ'ତି ନାମ ପ୍ରଥୟନ୍ତୀତି ଭାବଃ । ଦୁଷ୍କୃତଂ ସଞ୍ଚିତପାପଂ
ହିନସ୍ତି ବିନାଶୟତି ଚ, ଶ୍ରୀଘଟବିଶେଷାଣାଂ ପ୍ରୀତିସମ୍ପାଦନେନ ତେଷାମାଶୀର୍ବାଦାଦିନା ନୂତନପୁଣ୍ୟ-
ଜନନାଦିତି ଭାବଃ । ଧୀରାଃ ପଞ୍ଚିତାଃ, ଏତାଂ ମୟା ନିହିଂଶ୍ୟମାନାଂ ତାଂ ମଞ୍ଜୁଲାନାଂ ନିଶ୍ଚିତ-
କୁଶଳାନାଂ ମାତରଂ ଜନୟିତ୍ରୀଂ ସୂନ୍ୱତାଂ ସତ୍ୟପ୍ରିୟାଂ ବାଚଂ ଧେନୁଂ କାମଧେନୁତୁଲ୍ୟାସ୍ତାପି ଆହୁଃ ବଦନ୍ତି
ମୁନୟ ଇତି ଶେଷଃ । କାମଧେନୁରିବ ସୂନ୍ୱତା ବାକ୍ ସକଳକାମନାପୁରୟିତ୍ରୀତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ଅଥ ପ୍ରଥମାହଂ ଦୁଗ୍ଧ ଇତ୍ୟାଦିନିକ୍ରମିତ୍ୟାଣାଂ ଯା ଇତ୍ୟେକକର୍ତୃକାରକତ୍ୱାତ ଦୀପକମଳହାରଃ,
ଦ୍ୱିତୀୟାହଂ ସ୍ୱେନୁଶବ୍ଦସ୍ୟ ଧନୁସାହସ୍ୟାର୍ଥେ ପର୍ଯ୍ୟବସାନାତ୍ ଅସମ୍ଭବବସ୍ତୁସମ୍ବନ୍ଧା ନିର୍ଦ୍ଦେଶନା, ଅନୃତ୍ୟୋଃ
ସଂପ୍ରତିଃ । ଅପିଚଶବ୍ଦେନ 'କୃଷ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରମତତ୍ତତ୍ୟୋର୍ବାଚଂ ଗାଘସୀମାହୁଃ', ସୂନ୍ୱତାଂ ବାଚସ୍ତାପି
ସ୍ୱେନୁମାହୁଃ'ରାତି ସମୁଦ୍ଧୟାର୍ଥଂ ଯିତନାତ୍ ନ ଅପୃଷ୍ଠାର୍ଥତ୍ୱଦୀପଂ ।

“ସୂନ୍ୱତଂ ପ୍ରିୟେ । ସତ୍ୟେ” ଇତ୍ୟମରଃ ।

ଆଲିନୀ ଉତ୍ତମ୍ ॥୩୧॥

ମତା ଅଥ ଚ ଅଗ୍ନି ଯେ ବାକା, ମମନ୍ତ ଅଭିଳାଷ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରେ, ଅଲକ୍ଷ୍ମୀକେ
ପୁର କରେ, ସ୍ୱପ୍ନ ଉତ୍ପାଦନ କରେ ଏବଂ ପାପ ନଷ୍ଟ କରେ ; ମଣ୍ଡିତଗଣ ସେହି ଏହି
ମତା ଅଗ୍ନି ବାକ୍ୟକେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟାକାର ମଞ୍ଜୁଲେର ଉତ୍ପାଦକ କାମକ୍ଷେତ୍ର ବନିଆ
ଥାଏନ ॥୩୧॥

सुमन्तः । परिपूतस्वभावोऽयं कुमारः प्राचेतसान्ते वासी
वदत्यभिसम्पन्नमार्षेण संस्कारेण (१) (य) ।

लवः । यत्पुनश्चन्द्रकेतो ! वदसि, किञ्च भवतस्मात्-
प्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्ष इति तत् पृच्छामि, किं व्यवस्थितविषयाः
क्षत्रधर्मा इति (र) ।

(य) सुमन्त इति । प्राचेतसस्य वाङ्मोकेः अन्ते वासी क्वातः, अतएव परिपूतस्वभावः
पवित्रचरितः अयं कुमारी बालकः मार्षेण ऋषितुल्येन संस्कारेण अनुभवेन अभिसम्पन्नं
संयुक्तं सर्वज्ञमुनितुल्यानुभवप्रयुक्तमित्यर्थः वचनमिति शेषः वदति । येन हि तादृशी
युक्तिपरम्परा अस्य वचने प्रतिभाति, अतएवासाधारणोऽयं बालक इति भावः ।

“संस्कारः ।—अनुभव” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(र) लव इति । नन्वस्मत्सैनिकानां शिक्षैवेदृशी, यत् सर्वत्र दृष्टामेव वाचं
वदेदिति : तेन च परैर्वैरं स्यादिति चेदुच्यते तत् त्वया आरब्धमेव इत्याशङ्क्य ‘किञ्च
भवत’ इत्यादि चन्द्रकेतोर्वाक्यमेव खण्डयितुमुपक्रमते यत्पुनरित्यादि । पुनः किन्तु,
हे चन्द्रकेतो ! इति इत्यन्तं यत् त्वं वदसि, तत् पृच्छामि तत्र जिज्ञासि इत्यर्थः ।
क्षत्रधर्माः प्रतापशौर्यादयः क्षत्रियस्वभावाः किं व्यवस्थितः विधिना निर्दिष्टः विषय
आश्रयपदार्थो येषां ते तथोक्ताः । सर्वातिशायी प्रतापः लोकोत्तरश्च शौर्यं किं रामचन्द्र
एव विधिना निर्दिष्टम् अपि तु कथमपि नैत्यर्थः । प्रतापशौर्यादीनामदृष्टशिखासापेक्ष-
तया रामादन्येऽपि अदृष्टशिखावन्तः प्रतापशौर्यादिमन्तो भवितुमर्हन्तीति भावः । अदमपि
महाप्रतापशाली महावीरश्चेति ध्वनिः । इतिशब्दस्य पृच्छामौल्यनेनान्वयः ।

(य) सुमन्त । वाङ्मौलिक ह्यत्र, पवित्र अभाव एवै बालकटी, मुनिगणेश्वर
ममान-मन्त्रारजम्पन्न वाक्य बलिउतेछे ।

(र) लव । चन्द्रकेतू ! तूमि आवात्र ये बलिले—“पिताम्र प्रतापेव”

(१) परिपूतस्वत्र अपरिपूत इति पाठान्तरम् । वदतीत्यतः परं अयं इत्यधिक्यः
पाठः कापि ।

सुमन्त्रः । नैव खलु जानासि तं देवमैच्छाकम्, यदेवं
वदसि ; (१) तद्विरम विरमातिप्रसङ्गात् (२) (ल) ।

सैनिकानां प्रमाथेन सत्यमोजायितं त्वया ।

जामदग्न्यस्य दमने (३) नैवं निर्वृत्तः-(४) मर्हसि ॥३२॥

(ल) सुमन्त्र इति । वाक्यालङ्कारे खलुशब्दः । ऐच्छाकम् इच्छाकुक्कुलीत्पन्नं तं
देवं रामचन्द्रं नैव जानासि लोकोत्तरवीरत्वेन नैव परिचिनीषि, यत् यथादपरिचयाद्धेतोः
एवं सदपि वदसि । यदि रामस्य यथार्थपरिचयस्तवासीत् तदा नैवं वक्तुं शक्तुं या इति
भावः । तत् तस्मात् अज्ञानविजृम्भितत्वाद्धेतोः अपिप्रसङ्गात् सम्भवातिरिक्तादौद्धत्यादित्यर्थः
विरम विरमेत्यवधारणार्थे द्विक्रिः ।

सैनिकानामिति । त्वया सैनिकानाम् अस्मत्सैन्यानां प्रमाथेन विमर्द्देन पराजयेनेति
यावत् सत्यं यथार्थमेव ओजायितम् ओजस्विबदाचरितं महावीर्येण विक्रान्तमित्यर्थः ।
बालकस्त्वमेकाकी सर्वान् अस्मत्सैन्यान् यत् पराजितवान् तदेव तव महाविक्रमनिदर्शनं
तन्नाम्नाकं प्रतिवादी नास्तीति भावः । किन्तु जामदग्न्यस्य एकविंशतिवारसर्वत्रमार्जित-
कारित्वेन सुप्रसिद्धमहावीरस्य जमदग्निपुत्रस्य परशुरामस्य दमने विजितरि रामे रामविषय
इत्यर्थः एवम् इत्यम्, रामसदृशा अपरैरपि सन्ति वीरा इति भावाभिप्रेत्येकं वाक्यमित्यर्थः
निर्वृत्तुं निश्चयेन भावितुं मर्हसि । तथात्वे तव महती विपदापद्येतेति भावः ।

উৎকর্ষ শুনিলেও আপনার অসহিষ্ণুতা কয় না কি ?” তাহাতে আমি
জিজ্ঞাসা করি, কতদিনের ধর্ম্য কি নির্দিষ্টে বিষয় ?

(ল) স্মরণ । ইক্ষুকুবংশসম্ভূত সেই রাজা রামচন্দ্রকে তুমি মোটেই
জান না, যেহেতু এইরূপ বলিতেছ ; অতএব অসম্ভব ঐক্যতা হইতে বিরত
হও, বিরত হও ।

(১) যদেব' বদসীতি পাঠো নাস্তি ক্লেপিত । (২) বিরম্যতামতিপ্রসঙ্গাদিতি
পাঠান্তরম্ । (৩) রামৈঃ সত্যমাজয়িত ইতি পাঠভেদঃ । (৪) নাতিনির্বৃত্তুং, নহি
নির্বৃত্তমিতি বিধিশ্রী পাঠো ।

लवः । (सहासम्) जामदग्न्यास्यापि (१) दमनः स राज्ञेति
कोऽयमुच्चैर्वादः (व) ।

सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्यं द्विजानां

बाह्मोर्वीर्यं यत्तु तत् क्षत्रियाणाम् ।

शस्त्रग्राही ब्राह्मणो जामदग्न्य-

स्तस्मिन् दान्ते का स्तुतिस्तस्य राज्ञः ? ॥३३॥

अत्र क्वञ् प्रत्ययप्रतिपादिनीपमालङ्कारः ।

भोजसेवाचरितमित्योजायितं क्वञ्चि “भोजसोऽप्सरसश्चैव” इति सलोपः ।

“भोजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वती”ति दीक्षितः । दमयतीति दमनः नन्वादेयुः ॥३२॥

(व) लव इति । हासेन अयुक्तवाक्यग्रवणादुपहासेन सह वर्तमानमिति सहासम् ।
स राजा रामः । दमनो विजेता । इत्ययं क उच्चैर्वादः का नाम महती प्रशंसा
अपि तु कापि नेत्यर्थः ।

तत्र कारणमुपपन्नमिति सिद्धमिति । एतत् हि एतदेव सिद्धं प्रसिद्धं यत् द्विजानां
ब्राह्मणानां वीर्यं वनं वाचि वाक्य एव वर्तत इति शेषः । ब्राह्मणास्तपसा दुर्बलदेहाः
सिद्धवाचस्य सन्तः श्रमेन दमयितुमर्हन्ति न तु बाहुबलीन ते महावीरा इति भावः । तु
किन्तु बाह्मोर्जीयोः यत् वीर्यं तत् क्षत्रियाणां न तु ब्राह्मणानामिति भावः । स ब्राह्मणो
जामदग्न्यः शस्त्रग्राही दुर्बलबाहुना अस्त्रधारी, अतएव तस्मिन् दुर्बलबाहुना शस्त्रचालना-
समर्थे ब्राह्मणे दान्ते विजिते सति तस्य राज्ञो विजयिनी रामस्य का स्तुतिः प्रशंसा,

मैत्रगणेशेन पराक्रम्य करिष्या मताडै तृणि तेजस्वीर शाय आचरण करिष्याह ;
किञ्च परशुरामेनैव दमनकावी रामचन्द्रेण त्रिति एरूप बनिते पात्र ना ॥३२॥

(व) लव । (हास्येन सहित) সেই রাজা পবশুরামেরও দমনকারী,
এটা একটা উচ্চ কণ্ঠে বলিবার বাক্য কি । (কারণ)

(१) कश्चित् पुस्तके अपिशब्दो नास्ति ।

‘ চন্দ্র । (সীন্দ্রাথমিব) আর্য্য ! আর্য্য ! কৃতমুত্তরোত্তরেণ
(শ) ।

কৌণ্ডিণ্যে সম্মতি নবঃ পুরুষাবতারো
বীরো (১) ন যস্য ভগবান্ ভৃগুনন্দনোঽপি ।
পর্য্যাপ্তসম্ভবনাময়দক্ষিণানি
পুণ্যানি তাতচরিতানি চ যো ন বেদ ॥২৪॥

অপি তু কাপি নেত্বর্থঃ । রামসেতু কচ্ছিদন্যং মহাবাহুং স্ত্রিয়ং বিজেতুমশক্যত তদৈব
ভবত্কৃতপ্রশংসায়োগ্যোভবিষ্যদিতি ভাবঃ ।

অত ‘বাহুবীৰ্য্যং’ স্ত্রিয়াণা’মিত্যনেন ‘ন তু ব্রাহ্মণানা’মিত্যর্থেনান্যব্যপীড়ন আর্থো
পরিসংখ্যালঙ্কারঃ ।

শালিনী বৃত্তম্ ॥২২॥

(শ) চন্দ্রেতি । উন্মাত্রেণ মৰ্ম্মবেদনয়া সূচ্য বচমানমিতি সীন্দ্রাথম্ । আর্য্য
আর্য্যেতি ক্রোধে তিরস্কৃতিঃ । ‘উত্তর’ পরং যদুত্তরং প্রতিবাক্যং তেন কৃতম্ ফলম্ ইতঃ পরমস্য
প্রতিবচনং ন দৈশমিত্যর্থঃ । সৰ্ববিদিতব্রহ্মত্মানমিহেন কেবলসাহস্কারীকৃতিকারিণা অনেন
বালকেন সূচ্য ভক্তিপ্রত্যাশীকরণে স্বস্বৈব লাভবং স্যাদিতি ভাবঃ ।

কেবলসাহস্কারীকৃতিকারিত্বং সৰ্ববিদিতব্রহ্মত্মানমিহেনৈব লবস্য প্রতিপাদয়তি
কৌণ্ডীতি । সম্মতি কৌণ্ডিণ্যে অনিবচনীয়ঃ পদার্থঃ, নবঃ অপূৰ্বঃ এষ পুরুষাবতারঃ নরঃ

উহাই পবিত্র ব্রহ্মাণ্ডে যে, ব্রাহ্মণগণের বল, বাহো ; কিন্তু বাহী
বাহুবল, তাহা ক্ষয়িষ্ণুদিগের । পরশুরাম ব্রাহ্মণ ইহঁরা অস্ত্র ধারণ
করিয়াছিলেন, তাঁহাকে দমন করিয়া থাকিলে, তাহাতে সে ব্রাহ্মণ ব্রাহ্মণ
কি ? ॥৩৩॥

(শ) চন্দ্রেতু । (মৰ্ম্মবেদনার সহিত) আর্য্য ! আর্য্য ! এ কথার
পর আর উত্তরের প্রয়োজন নাই ।

(১) শ্রীমদ্ভট্ট ইতি পাঠান্তরম্ ।

লবঃ । কো হি রঘুপতিশ্বরিতং মহিমানশ্চ ন জানাতি, যদ্বি
নাম কিञ্চিত্তত্ত্বমস্মি, অথবা শান্তম্ (ঘ) ।

সন্ অবতীর্ণঃ । সৌক্কণ্ডনোক্তিরিয়ম্ । তত্কারণমাছ বীর ইতি । यस্য সমীপে
ভগবান্ মহামাহাত্ম্যশালী ভৃগুনন্দনোঽপি পরশুরামোঽপি ন বীরঃ, যঃ বিঃসমক্লতী জগতী-
পতীনাং হুতারং জগত্স্বীকৃতং মহাবীরং পরশুরামমপি বীরত্বেন ন গণয়তীত্যর্থঃ । যো হি
বাচা ন ভাবং ব্যনক্তি ততোঽধিকোঽহঙ্কারী কো নাম ভবিতুমর্হতি অতএব মহাদাম্বিকী-
শ্যমবশ্যেয় এবেতি ভাবঃ । যশ্চ পর্যাঁশা যথেষ্টিতা সমমুখনস্য ভুরাদিসমলোকস্য অময়-
দক্ষিণা সব শবলবাহনস্য রাবণস্য বধেন অময়দানং যেষু তানি তথাক্তানি, পুণ্যানি
পবিত্রাণি তাতস্য পিতৃপর্যাঁশস্য রামস্য চরিতানি কর্ম্মাণি ন বেদ জানাতি ; অতএব
সর্ববিদিতব্রহ্মান্নানভিভ্রাশ্যমস্মিতি ভাবঃ ।

অথ লবস্য মহাদাম্বিকত্বম্ অনভিশত্বশ্চ প্রতীযমানং ভঙ্করীবিশিষ্টোভিহিতমস্মিতি
পর্যাঁশীকৃতমলঙ্কারঃ, তথা ‘ভগ ভৃগু’ ইতি ‘পর্যাঁশসম’ ইতি ব্যঞ্জনানামনেকধাসমুদায়সাধ্যাত্
উক্যানুপ্রাসশ্চ, ইত্যনর্থোঃ স সৃষ্টিঃ । যস্যেতি যচ্ছব্দস্য স্তম্বরবাক্যত্বেন তচ্ছব্দা-
নপেচ্ছনাৎ ন বিধেয়াবিশর্দদোষঃ ।

“কামং প্রকামং পর্যাঁশং নিকামেটং যথেষ্টিতম্” ইত্যমরঃ ।

অবতার ইতি “দিঙ্ঘলিঙ্ঘী”ন্যদৌ চকারাত্ গুণপ্রত্যয়ঃ কৰ্ণারি, ততস্তান কর্ম্মধারয়ঃ,
সমানাং ভুবনানাং সমাহার ইতি সমভুবনং ভুবনশব্দস্য পাবাদিত্বাৎ ন ঈপ্রত্যয়ঃ । দানার্থে
দক্ষিণাশ্রম্ভৌ লাক্ষণিকঃ ।

বসন্ততিলকা ইত্যম্ ॥২৪॥

(ঘ) লব ইতি । বক্তব্যম্ আলোচনীযম্ । শান্তং বিরতং ভবতু তদালোচনমিত্যর্থঃ ।

বর্তমানে ইনি অনিরুচনীয় নূতন পুরুষাবতার হইয়াছেন কিনা বাহার
নিকট ভগবান পরশুরামও বীর নহেন । বাহাতে সপ্ত লোকের অভয়দান
পর্যাপ্তরূপে হইয়াছিল, সেই পবিত্র রামচরিত্রও যিনি জানেন না । ৩৪

(ঘ) লব । কোন্ ব্যক্তি রামের চরিত্র ও মহাত্মা জানেন না ? যদিও
কিছু বক্তব্য আছে ; অথবা থাক্ ।

वृक्षास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु, किं वर्ण्यते .
 सुन्दस्तौदमनेऽप्यखण्डयशसो (१) लोके महान्तो हि ते ।
 यानि त्रीण्यपराङ्मुखान्यपि (२) पदान्यासन् खरायोधने
 यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥३५॥

ननु कथं ज्ञानम्, आलोच्यतामेव रामचरितमिष्यद् वृक्षा इति । वृक्षा वयोवृक्षास्तौ
 रामा गौरवाद्भुवचनम्, अतएव विचारणीयानि समालोचनीयानि चरितानि कर्माणि
 येषां ते, न भवन्तीत्यर्थः, अथवा किं वर्ण्यते किं वर्णनीयमस्ति, रामस्य वीरचरित्र-
 वर्णनारम्भे दोषाविष्कार एव स्यादिति भावः । तदेव दर्शयति सुन्देत्यादि । सुन्दस्य
 सुन्दनामकस्य जम्बुपुत्रस्य स्त्री भार्या ताडका, तस्या दमने वधे कृते सतीत्यर्थः पशुखंडं
 परिपूर्णं यशो येषां ते अखण्डयशसः ते रामाः गौरवाद्भुवचनं लोके जगति महान्तो हि
 महात्मान एव पूज्या एवेत्यर्थः । स्त्रीहत्यादप्यं लोकशास्त्रगर्हितं कार्यं सम्पादित-
 वतीऽपि रामस्य यशो न कलुषितम्, किन्तु जगति जनैः स परिपूज्यते इति सीसुष्ठुनोक्तिः ।
 खरस्य तदाप्यस्य महावीरराक्षसस्य आयोधने युद्धे यानि अपि त्रीणि अपराङ्मुखानि
 अविमुखानि अदर्शितपृष्ठानीत्यर्थः यावत् पदानि पश्चाद्दिशि पदक्षेपा आसन् अभवन्, तथा
 यद्वा यच्च इन्द्रसूनीदेवराजतनयस्य बालिनो निधने विनाशे कौशलं नैपुण्यं रामस्य
 आसीदिति शेषः, तत्रापि तेष्वपि रामस्य चरितेषु जनो लोकोऽभिज्ञः ज्ञानवान् । न केवलं
 रावणादिनिधनादिना अमृतकारिणि रामचरितानि जनो जानाति, अपि तु स्त्रीहत्या,
 खरसमरे पलायनकल्पमपसरणम्, सुग्रीवेण सार्धं युद्धव्यापृतस्य बालिनो विनाशश्च एतानि
 पापविशेषकलुषितान्यपि रामचरितानि जनो जानात्येवेति अपिशब्दस्यार्थः । स्त्रीहत्या-
 दपणीभन्तृकर्माचरणात् रामस्य चेतसोऽनीदार्थ्यं खरसमरे पश्चादपसरणात् भीरुताप्रकाशः
 क्लृप्तं बालिनो निधनं भौतियोतकं नितान्तमन्याय्यमेति रामचरित्रदोषा इति भावः ।

अत्र विवक्षितस्य रामदोषस्य तिष्ठान्त्वत्वेन निषेधाभासात् वक्ष्यमाणगत आक्षेपा-
 लङ्कारः पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गेन सङ्गीर्यते ।

(१) अकुण्डयशस इति पाठभेदः । (२) अकुतोभयान्वयीति पाठान्तरम् ।

तवेति तेविति बहुवचनात्तात् वप्रत्ययः ।

स्त्रीहत्यायां पापमाह याज्ञत्रेकावचनं तिथितत्त्वधृतवचनञ्च—

“शरणागतबालस्त्री हिंसकान् संवसेत्तु ।

चौरात्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानि कान् ॥”

“अवध्याच्च स्त्रियं प्राहुर्नित्यग्योनिगतेष्वपि ॥”

स्वरयुद्धे रामस्य त्रिपदापसर्पणप्रमाणं यथा रामायणे—

“विकलः स कृतो बाणैः स्वरौ रामेण संयुगे ।

मत्तो रुधिरगन्धेन तमेवाभ्यद्रवद्द्रुतम् ॥

तमापतन् स कृद्धं कृतास्त्री रुधिराप्नुतम् ।

अपासपंद्विपदं किञ्चित्त्वरितविक्रमः ॥”

“बाणक्षेपावकाशौ यथा न भवति तथोपर्यापतन् स्वरौ दृष्ट्वा अत्यासक्तौ धनुष्यापासौ न स्यादिति स्वशरीरे तदुधिरपातभिया च द्विगुण पटानि त्वरितपदव्यासौ बाणं सन्दधद्देव पृष्ठतोऽपासर्प”दिति रामानुजः । लवस्तु “आत्मरक्षार्थमेव द्विपदापसर्पण”मिति उक्तारामायणवचनार्थमवधार्य तच्च पलायनमिव मन्यमानः कटाक्षितवानित्यवचेत्तम् । तत्र युद्धे चक्रियाणां पलायनं मनुना निबिडं यथा—

“समीक्षमाधमे राजा त्वाङ्गतः पालयन् प्रजाः ।

न निवर्त्तेत संयामात् चाव धर्ममनुस्मरन् ॥”

सुरीवेण सङ्ग युध्यमानो बाली प्रच्छन्नवर्त्तिना रामेण निहतः । तदुक्तं रामायणे—

“ह्रीयमानमथापश्यत् सुरीव बानरेश्वरम् ।

प्रेक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ॥

ततो रामो मङ्गातेजा आर्ण दृष्ट्वा हरीश्वरम् ।

स शरं वीक्षते वीरो बालीनो वधकाङ्क्षया ॥”

* * *

“मुक्तस्तु बलनिर्घोषः प्रदीप्ताग्निमिश्रिभः ।

राघवेण मङ्गाबाणो बालिवच्चसि पातितः ॥”

চন্দ্র । আঃ, তাতাপবাদভিন্নমর্যাদ ! অতি হি নাম
প্রগল্ভসে (স) ।

লবঃ । অয়ে ! মর্যেব (১) ভ্রুকুটীধরঃ সংবৃত্তঃ (হ) ।

ইদৃশবধৌঃপি মনুনা নিষিদ্ধাঃ । তথা চ হন্যাতিব্যধিকারী মনুঃ—

“নায়ুভ্যমানং পশ্যন্তং ন পরেণ সমাগতম্ ॥”

শাদু’লবিক্রীড়তং বচনম্ ॥২৫॥

(ঘ) চন্দ্রেতি । আ ইতি ক্রোধমূচকমণ্ডম্ । তাতস্য পিতৃপর্যায়স্য রামস্য
অপবাদেন নিন্দ্যা ভিন্না চ্যুত্বা নষ্টেতি যাবন মর্যাদা ন্যায়পথস্থিতির্যস্য তত্সম্বোধনম্ ।
বিনয়াবনতভাবেনাবস্থানশ্রেয়স্য সামান্যবালকস্য লবস্য জগৎস্বীকৃতমহাবীররাম-
নিন্দ্যা ন্যায়পথাতিক্রমণমেব জাতমিতি ভাবঃ । অতি হি অত্যন্তমেব প্রগল্ভসে বিকল্যসে
রামানন্দয়া দম্ভং প্রকটয়সৌত্যর্থঃ । নামৈত্বপি ক্রোধমূচকম্ । অতএব তবৈতদ্বর্ণনাতনং
ময়াবশ্যমেব বিধেয়মিতি ভাবঃ ।

“মর্যাদা । ন্যায়পথস্থিতি”রিত্যি শব্দকল্যদ্রুমঃ ।

(ঙ) লব ইতি । অয়ে ইতি সাবজসম্বোধনে । মর্যেব প্রত্যঙ্গীচরযুগ্মতঃসর্বসৈন্য-
বিমর্দনকারিণি মহাবীর এবত্যর্থঃ ভ্রুকুটীধরঃ ক্রোধেন ভ্রুম্ভঙ্কারী সংবৃত্তী জাতঃ ।
অতএব তবাব্যস্তাঃ সাঙ্কসিকতায়াঃ সমুচিতশাস্তিবিধানং ময়া কৰ্তব্যমিতি ভাবঃ ।

তাঁহারা প্রাণীন ; স্ত্রৗ৩রাং তাঁহাদের চরিত্রের বিচার করা উচিত
নহে ; সেইভাবেই তাঁহারা থাকুন ; অথবা কি বর্ণনা করিব ! স্ত্রীলোকের
জী ভাড়াটাকে বধ করিয়াও তাঁহারা জগতে অথও কীর্তি ও মহান্যাই
হইয়াছেন । খরের সহিত যুদ্ধের সময় যে তিন পা অপরাধুভাবে পিছনের
দিকে সরিয়া ছিলেন ; কিংবা বালিবধে যে নৈপুণ্য হইয়াছিল ; সে বিষয়ও
লোকে জানে ॥৩৫॥

(স) চন্দ্রকৃত্ব । আঃ ওরে ; পিতার নিন্দ্যাকারী ভ্রাতাপথাতিক্রমকারিন্ ! বড়ই অহঙ্কার প্রকাশ করিতেছ যে ।

(১) আঃ কথং মর্যেবেতি প্রাধান্যম্ ।

सुमन्त्रः । स्फुरितमनयोः क्रोधेन । तथाहि—(च)

चूडामण्डलबन्धनं तरलयत्याकृतजो वेपथुः (१)

किञ्चित्कोकनदच्छदस्य सदृशे नेत्रे स्वयं रज्यतः ।

धत्ते कान्तिमकाण्डताण्डवितयोर्भङ्गेन वक्त्रं भ्रुवो-

चन्द्रस्योत्कटलाञ्छनस्य (२) कमलस्योद्भ्रान्तभृङ्गस्य च ॥२६॥

(च) सुमन्त्र इति । अनयोः कुमारयोः क्रोधेन स्फुरितम् आविर्भूतम् स्फुरितमिति भावे क्तः । क्रोधः प्रकाशत इत्यर्थः । क्रोधप्रकाशं प्रतिपादयति तथाह्वेति ।

चूडेति । आकृतजः परस्परप्रहाराभिप्रायजनितः कोपोत्पन्न इत्यर्थः । वेपथुः कम्पः चूडामण्डलस्य केशपाशसमूहस्य बन्धनं संयमनं बद्धं शिखाममूहमित्यर्थः । तरलयति कम्पयति, तथा स्वयम् आत्मना स्वभावत एवेत्यर्थः । कोकनदच्छदस्य रक्तपद्मपत्रस्य किञ्चित्-सदृशे ईषत्समाने रक्तोत्पलतुल्यस्वाभाविककिञ्चिद्विज्ञीहितवर्णे इत्यर्थः । नेत्रे चक्षुषी रज्यतः क्रोधेन रक्तागमादधिकलोहितवर्णे भवतः । तथा वक्त्रं मुखं कर्तुं अकाण्डे अगवसरी सदृसेत्यर्थः । ताण्डवितयोः नृत्यन्तयोः कम्पमानयोरित्यर्थः । भ्रुवोः भ्रूयस्य भङ्गं न पृथग्भावेन भीषणभ्रूकुट्या इत्यर्थः, उत्कटं सुस्पष्टं लाञ्छनं कलङ्कः यस्य तादृशस्य चन्द्रस्य, तथा उद्भ्रान्ता उपरि भ्रमन्तः भ्रङ्गा भ्रमरा यस्य यस्य उदधान्तभृङ्गस्य कमलस्य पद्मस्य च कान्तिं शोभां धत्ते वहति । अनयोर्वदनद्वयं चन्द्रपद्माभ्यां सदृशं नयनताराचतुष्टयञ्च चन्द्रकलङ्कभ्रमरैस्तुल्यमित्यर्थः । एभिलिङ्गैरनयोः कोपोऽनुमीयते, तेन च वदानीमेव समरारम्भो भवेदित्यवगम्यत इति भावः ।

अथ अन्यस्य कान्तिं कथमन्यो धत्त इति वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् तत्सदृशकान्तिरिति विष्यप्रतिविम्बभावं बोधयतीति निदर्शनालङ्कारः, तथा तत्कृतविष्कृतिवशात् कम्प-

(ह) नव । उत्रे । आमार उपद्रेष्टे ऋजूनिधारी इहेयाह ।

(क) श्रमश्च । ईशाद्रेर क्रोध अकाण पाईयाह । ताहार कारणे.

(१) क्रोधेनोद्धूतघृतकुल्लभरः सर्वाङ्गजो वेपथुरिति पाठभेदः ।

(२) उद्भटलाञ्छनस्येति पाठान्तरम् ।

কুমারৌ । তদিতো বিমর্দচ্ছমাং ভূমিমবতরাবঃ (ক) ।

(ইতি নিষ্ক্ৰান্তাঃ সৰ্বৈঃ)

ইতি কুমারবিক্রমো নাম পঞ্চমোঃ ॥ (খ)

রক্তনেত্রতাধু ভক্তরূপৈর্হঁতুभिः कीपरूपसाध्यस्य ज्ञानादनुमानालङ्कारश्च, अनयीरङ्गाङ्गभावेन सङ्करः, काण्डताण्डेति व्यञ्जनार्नां सकृदनेकधासाध्याच्छेकानुपासथेति संसृष्टिः ।

“আকৃত” স্যাৎপ্রায়ঃ” ইতি হলাযুধঃ । “শিখা চূড়া কেশপাশী নুটিকা জুটিকৈত্যাপি । শিরীষাধ্যবজ্জচূড়ে” ইতি শব্দরত্নাবলী ।

তরলয়তৌতি তরলং করতৌতি ইন্ । তাণ্ডবমনযৌজাতমিতি ইতচ্ ।

শাদূলবিক্রীড়িতং বচনং ॥১৬॥

(ক) কুমারাবিতি । ততস্মাত্ তাতাপবাদিনঃ তর্জয়িতুশ্চ তব শালিবিধানস্বাবশ্যকত্বা-
দিত্যর্থঃ । ইতঃ স্থানাৎ, বিমর্দচ্ছমাং যুজ্জাপর্যাগিনী ভূমিম্ অবতরাবৌ গচ্ছাবঃ ।

(খ) ইতৌতি । কুমারযৌঃ লবচন্দ্রকৌল্যবিক্রমৌ যত সঃ, পঞ্চমোঃ সমাপ্ত ইতি শিষঃ ।

ইতি মহামহোপাধ্যায়-মহাকবি-ভারতচাৰ্য্য-

শ্রীহরিদাসসিহান্নবাগীশমহাচার্য্যবিরচিতায়া-

সুতররামচরিতটীকায়াং সর্বার্থাণ্যোচিনীসমাখ্যায়াম্

পঞ্চমোঃবিবরণং সমাপ্তম্ ॥১৭॥

পরাম্পন্ন গ্রাহরাভিপ্রায়জাত কল্প, শিখাসমূহের বন্ধন কম্পিত
করিতেছে, স্বভাবতই রক্ত পদ্মপত্রের প্রায় সমান নয়নযুগল, আরও রক্তবর্ণ
হইতেছে এবং হঠাৎ নৃত্যকারী জুগলের কোটিল্য করায় হৈচাদের মূণ
হইখানি স্পষ্টে চিরুসম্বিত চক্রে এবং উর্ধ্বে ভ্রমণকারী ভ্রমরাবিত পদ্মের
শোভা ধারণ করিতেছে ॥১৬॥

(ক) লব ও চন্দ্রকেতু । তা, এখন হইতে যুদ্ধের উপযুক্ত স্থানে বাই ।

(ইহার পর সকলে চলিয়া গেল ।)

(খ) কুমারবিক্রমনামে পঞ্চম অঙ্ক সমাপ্ত ॥১৭॥

षष्ठोऽङ्कः ।

१०:-

(ततः प्रविशति विमानेनोज्ज्वलेन (१) विद्याधरमिथुनम् (क) ।

विद्याधरः । अहो ! खल्वनयोर्विकर्त्तनकुलकुमारयोरकाण्ड-
कलहप्रचण्डयोरुद्योतितत्त्वात्रलक्ष्मीकयो-(२) रङ्गुतोद्भ्रान्तदेवा-
सुराणि विक्रान्तचरितानि । तथाहि प्रिये ! पश्य पश्य—(ख)

(क) तत इति । विद्याधरः कामरूपी खेचरः देवयोनिविशेषः । विद्याधरी च
विद्याधरश्चेति विद्याधरौ, तयोर्मिथुनं युग्मं विद्याधरदम्पती इत्यर्थः । उज्ज्वलेन
उपकरणोत्कर्षात् दीप्यमानेन, विमानेन व्योमयानेन ।

(ख) विद्याधर इति । अहो आश्चर्यं, खलु वाक्यालङ्कारः । अकाण्डे अनवसरी-
यः कलहः समरः तेन प्रचण्डयोरुद्ययोः, तथा उद्योतिता प्रकाशिता चाक्षी लक्ष्मीः वीरत्व-
व्यञ्जिका अग्निशौर्ययोः तयोः, अनयोर्दृश्यमानयोः, विकर्त्तनकुलकुमारयोः सूर्यवंशीय-
बालकयोः, चन्द्रकेतुलवयोः, अङ्गुतेन विषयेन उद्भ्रान्ता अस्त्रिरान्तःकरणः तारतम्यकरणा-
समर्था इत्यर्थः देवासुराः देवदानवा यैस्तानि, विक्रान्तचरितानि विक्रमप्रकाशकयुधप्रयीभ-
व्यापाराः । अनयोः सुदारुणसमरव्यापारमवलोक्य सर्वे सुरासुराः तारतम्यकरणासमर्थाः
सन्तो बलवद्विषयापन्ना इति भावः । तथाहि तमेव विषयकरप्रकारं जानौहीत्यर्थः ।
पश्य पश्येति विषये हिरुक्तिः ।

(क) (उदनशुभ्र उज्ज्वल विमाने आरೋहण करिष्या विद्याधरमन्त्रातिश्र-
ष्टीवेषम् ।)

(ख) विद्याधर । शूर्पादक्षीय एहै बानक दुईटा, हठाँ रुके उग्र भूर्ति
हईशाहे, ईहादेर कजियेगठित विजयती प्रकाश पाईशाहे ; ईहादेर

(१) विमानोज्ज्वलमिति पाठान्तरम् । (२) उद्योतितत्त्वात्रलक्ष्मीकानि इति पाठभेदः ।

ক্ষণজ্ক্ষণিতকঙ্কণকণিতকিঙ্কিণোক' ধনু-

ধ্বনদ্গুরুগুণাটনৌকতকরালকোলাহলম্ ।

বিতত্য কিরতোঃ শরানবিরতস্কুরচ্ছূড়য়ো-

বি'চিত্রমভিবৰ্জতে ভুবনভৌমমায়োধনম্ ॥১॥

ক্ষণজ্ক্ষণিতেতি । ক্ষণজ্ক্ষণিতানি ক্ষণজ্ক্ষণিত্যেব'শব্দকারীণি যানি কঙ্কণানি
হস্তাভরণবিশেষাঃ, তদত্ কণিতাঃ শব্দায়মানাঃ' কিঙ্কিণাঃ চুদ্রঘণ্টা यस्य তत् তথোক্তম্ ;
তথা গুরুণা মহতা, গুণেন মৌল্যা, ঞটনৌভ্যাম্ অগ্ৰদেশাভ্যাস্ত ক্রতঃ করালী ভয়ঙ্করঃ
কোলাহলঃ অস্পষ্টমহাশব্দো यस्य তत् তাড়শম্, ধ্বনন্ত্ সাকল্যেন অতীবশব্দায়মান'
ধনুঃ কাৎক্ষ' বিতত্য বিস্ফার্য শরান্ বাণান্ কিরতোঃ বিচিপতোঃ তথা অবিরত' নিরন্তর'
স্কুরন্তাঃ শরচপেণ দৈহস্যন্দনান্ চলন্তাঃ; চূড়াঃ শিখা যযৌঃ তথোক্তযৌরনযৌবাংলকযৌঃ
ভুবনভৌম' জগতা ভয়ঙ্কর' বিচিত্র' বিশেষবিষয়করম্ মায়োধন' যুদ্ধম্ অভিবৰ্জতে ক্রমেণ
ভঙ্জি' প্রাপ্নোতি ।

অত্র প্রথমচরণে লুপ্তপমালঙ্কারঃ । তথা প্রথমে একস্য মূর্ছন্যকারস্য, দ্বিতীয়ে
ককারস্য, তৃতীয়ে রিকস্য, চতুর্থে চ চরণে ভকারস্য অসকৃত্ স্যাম্যাত্ বচ্যনুপ্রাসঃ,
অনयोঃ সংসৃষ্টিঃ । কিঙ্কিণী গুণাঃ ঞটনৌ চ এতে যুগপদেব শব্দায়ন্তে, তেনৈব সমুদিত
ধনুঃ অতীব শব্দ' করিতীতি প্রতিপাদনার্থে ধ্বনন্ত্পদমুপাত্তম্, তেন ন অধিকপদত্বদোষঃ ।

"কিঙ্কিণী চুদ্রঘণ্টিকা ।" "কোটরস্যাটনৌ" ইতি চামরঃ ।

ক্ষণজ্ক্ষণাঃ শব্দা এষা সম্ভ্রামতা ইতি ক্ষণজ্ক্ষণিতানি তারকাদিত্বাদিতত্ ।

পৃথ্বী বৃত্তম্—"জম্বী জম্বয়লা বসুয়জ্জয়তিষ পৃথ্বী গুরু"রিতি লচণাত্ ॥১॥

বিক্রম দেখিয়া, দেব ও দানবগণ বিশ্বয়ে অস্থির চিত্ত হইয়া পড়িয়াছেন ।
প্রিয়ে ! দেখ দেখ—

এই বাণক ছুইটী, দুইখানি শস্যায়মান ধনু বিস্তৃত করিয়া বাণক্ষেপ
করিতেছে ; এই ধনুর কিঙ্কিণীগুলি, কঙ্কণের গায় 'ঝগ ঝগ' শব্দ করিতেছে
এবং বৃহৎ গুল ও দুই প্রান্তভাগ, উয়ঙ্কর কোলাহল করিতেছে ; ইহাঙ্গের

विजृम्भितश्च दिव्यास्त्रं (१) मङ्गलाय द्वयोरपि ।

स्तनयित्वोरिवामन्द्रं दुन्दुभेदुन्दुमायितम् ॥२॥

तत् प्रवर्त्यतामनयोः प्रवीरयोरनवरतमविरलललित-(२)

विकचकनककमलकमनोयसन्ततिः (३) अमरतरुतरुणमणि-(४)

मुकुलनिकरमकरन्दसुन्दरः पुष्पनिपातः (ग) ।

विजृम्भितमिति । द्वयोरपि चन्द्रकेतुलवयोः दिव्यास्त्रम् उत्कृष्टमायुधं विजृम्भितं व्यस्तं परस्परं प्रति परस्परप्रयुक्तौ नास्त्रेण समरस्थलमाकीर्णमित्यर्थः । तथा द्वयोरपि तयोर्मङ्गलाय उत्साहवर्द्धनरूपकल्याणाय स्तनयित्वोर्मेषस्थेषु मेघवदगम्भीरनादिना इत्यर्थः दुन्दुभिः तदाख्यवाद्यविशेषस्य आमन्द्रम् अतीवगम्भीरं दुन्दुमायितं 'दुम् दुम्' इत्येवमशब्दस्य विजृम्भितं प्रादुर्भूतम् । उभयोरपि समरात्साहवर्द्धनाय देवास्य दुन्दुभिः वादयन्तीत्यर्थः ।

अथ एकया विजृम्भितक्रियया दिव्यास्त्रदुन्दुमायितयोः कर्त्तृत्वेनान्वयात् तुल्ययोगिता-लङ्कारः, उपमया सङ्कीर्णः, इन्दु दुन्दु इति क्कानुपासिन संसृज्यते ।

“मन्द्रस्तु गम्भीरे ।” “भरी स्त्री दुन्दुभिः पुमा”निति चामरः ।

दुन्दुमायितमिति “अव्यक्तानुकरणा”दित्यादिना दुम्दुम्शब्दात् डाच् “डाचि विवर्ज्यते इव बहुल”मिति दुन्दुमा, ततः “डाज् लोङ्गितादिभ्यश्चार्धे” इति इत्यायित्यन्ती भावे क्तः ॥२॥

(ग) तदिदं । तत्तस्मात् देवैरपि आनन्देन दुन्दुभिवादानादित्यर्थः प्रवीरयोः

चूड़ा अनवरत कौपितेছে ; এই অবস্থায় ইহাদের এই ভুবনভয়ঙ্কর ও আশ্চর্য্য যুদ্ধ ক্রমে বৃদ্ধি পাইতেছে ॥১॥

ইহাদের দিব্য অস্ত্র সকলও আকাশে ব্যাপ্ত হইতেছে ; আবার দুই জনেরই মঙ্গলের জন্য, মেঘগর্জনের ন্যায় গম্ভীর দুন্দুভির ‘দুন্ দুন্’ শব্দও ব্যাপ্ত হইতেছে ॥২॥

(১) দিব্যস্থিতি ক্রচিৎ পাঠঃ । (২) কুলিত্তি পাঠান্নরম্ । (৩) সংজ্ঞিতরিত পাঠমেদঃ । (৪) ক্রচিৎ মণিশ্রব্দা নাশি ।

‘বিদ্যাধরী। তা কিং তি উণ অশ্রাণ্ডবিপ্পুরিদতড়িচ্ছা-
কড়ারং বিম্ব অম্বরং ভক্তি সৎবৃত্তং (ঘ) ।

(ঘ) তৎ কিমিতি পুনরাকাণ্ডবিস্কুরিততড়িচ্ছটাকড়ারমিব অম্বরং ভটিতি সত্তমম্ ।

প্রকটপুংযোঃ অনযৌশন্দকেতুলবযোঃ সপরীতি শ্রেষঃ অবিরলৈরনল্যৈঃ ললিতৈঃ সুন্দরৈঃ,
বিকচৈঃ বিকসিতৈঃ কনককমলৈঃ সুবর্ণপদ্মৈঃ কমনীয়া মনোহরা সন্ততিধারা যক্ষিন্
স তথোক্তাঃ সুবর্ণপদ্মানামবিচ্ছিন্নধারাবাদীত্যর্থঃ । তথা অমরতরুণাং দেবহৃদ্যাণাং
পারিজাতাদীনাং যঃ তরুণমণিমুকুলনিকরঃ নবোত্পন্নমণিময়কলিকাসমৃদ্ধঃ তস্য মকরন্দৈঃ
রসৈর্মধুভিরিতি যাবৎ সুন্দরঃ সৌরভাতিশয়াৎ মনোহরঃ পুষ্পনিপাতঃ সাধারণকুসুমব্রটিঃ
প্রবর্ত্যতাং আরম্ভতাং । অবিচ্ছিন্নস্বর্ণপদ্মধারাসজ্জিতা পারিজাতাদিদেবতরুপুষ্পনির্যাস-
সুরভৌকতা সাধারণপুষ্পব্রটিঃ ক্রিয়তামিতি সরলার্থঃ । দেবৈরপি দুন্দুভিবাৎননানন্দ-
প্রকাশাত্ অস্মাভিরপি পুষ্পহৃদ্যা আনন্দঃ প্রকাশয়িতব্য ইতি ভাবঃ ।

অব হৃদ্যনুপ্রাসচ্চ কালুপ্রাসগৌরীকান্যয়ানুপ্রবেশরূপঃ সজ্জরঃ ।

অভিনয়প্রতিকূলতয়া ইঁদ্রশৌরীদৌর্ভাগ্যসমাসবিন্যাসৌ ভবভূতের্মহান দোষ ইতি সমা-
লোচয়ন্তি ।

(ঘ) বিদ্যাধরীতি । অন্যত্রোবাশ্রাপি বিদ্যেতি নাম একদেশসাম্যোপন্যাসৌ বিদ্যাধরী
বিদ্যাধরী বৈতি সংশয়ঃ স্যাৎ ইতি বিদ্যাধরী বিদ্যাধরীতি সম্পূর্ণ নামোপন্যাসম্ । প্রসার্য-
বোধকং তৎকিমিত্যেকমব্যয়ম্ । অপ্রথমৈ পুনঃশব্দঃ । অশ্রাণ্ডে অনবসরে মেঘাভাবাত্
অসময়ে ইত্যর্থঃ বিস্কুরিতানাং প্রকাশিতানাং তড়িতাং বিদ্যুতাং কটামিঃ প্রভামিঃ কড়ারং
পিঙ্কলবর্ণম্ । অম্বরমাকাশং ভটিতি সচ্ছস সংবৃত্তং জাতমিত্যুপপ্রেচ্ছালঙ্কারঃ ।

(গ) অতএব এই মহাবীর দুইটীর উপরে অবিরত পুষ্পবৃষ্টি আরম্ভ
কর ; তাহাতে যেন প্রস্ফুটিত, স্নন্দর ও ঘন ঘন স্বর্ণপদ্মের মনোহর ধারা
থাকে এবং তাহা যেন পারিজাতপ্রভৃতি দেবতরুর নূতন মণিময় কলিকা-
সমূহের মধুসংশ্লেষে আরও স্নন্দর হয় ।

(ঘ) বিদ্যাধরী । অসময়ে প্রকাশিত বিদ্যুতের আলোকে আকাশমণ্ডল
হঠাৎ যেন নিজলবর্ণ হইয়া গেল কেন ?

विद्याधरः । तत्किञ्च, खल्वद्य—(ङ)

त्वष्टृयन्त्र-(१) भ्रमिभ्रान्तमार्त्तण्डज्योतिरुज्ज्वलः ।

पुटभेदो ललाटस्थनीललोहितचक्षुषः ॥३॥

(विचिन्त्य) आं ज्ञातम्, वत्सेन चन्द्रकेतुना (२) प्रयुक्तमन्त्र-
माग्नेयम्, यस्यायमग्निच्छटासम्प्रातः (३) । सम्प्रति हि—(च)

(ङ) विद्याधर इति । प्रश्नबोधकं तत्किञ्च, इत्येकमव्ययम् । खलु वाक्यालङ्कारे ।
अथ अस्मिन्नङ्गनि ।

त्वष्टिति । त्वष्टृविश्वकर्म्मणी यद्वयन्त्रं शाणयन्त्रम्, तस्य भूमिर्धूर्णनं तथा भ्रान्तः
धूर्णितो यो मार्त्तण्डः सूर्यः तस्य ज्योतिस्तेज इव उज्ज्वलो दीप्यमानः, ललाटस्थं
भालस्थितं यत् नीललोहितस्य शिवस्य चक्षुर्नैवं तस्य पुटयोराच्छादनयोः भेदः अपसारणं
तत्किञ्च, ज्ञात इति शेषः । विश्वकर्म्मणा शाणयन्त्रेण छिद्यमानस्य सूर्यस्य तेजोवत्
दीप्यमानः जगत्संहारिणी रुद्रस्य तृतीयनयनप्रकाशः किमयमिति सरलार्थः । तद्वन्नयनाभि-
भाविदारुणत्वादिति भावः ।

अथ उपमेये आग्नेयास्त्रे उपमानस्य तृतीयहरनयनतेजसः संशयात् शुद्धसन्देहालङ्कारः,
स च क्षुप्तोपमया सङ्कीर्त्यते ।

पुरा किल भगवतो भास्करस्य सुदुःसङ्गं तेज आसीत्, ततो ब्रह्मणो वाक्यानुसारेण
रवेरनुश्रया च विश्वकर्म्मा स्वकीयशाणयन्त्रे रविमण्डलमारोप्य असकृत् परिभ्रामयन् किमपि
किमपि संह्रिय तस्य तेजोऽङ्गसं विदधौ इति मार्त्तण्डे यपुराणवार्त्तानुसन्धेया ॥३॥

(च) विचिन्त्येति । विचिन्त्य विशेषचिन्तया निर्णयः । आं इति स्मरणार्थ-
मव्ययम् । आग्नेयम् अग्निदैवतम् । प्रयुक्तं निश्चितम् । यस्य आग्नेयास्त्रस्य अथ

(ङ) विद्याधर । तत्रे कि आश—

विश्वकर्म्मणः शाणयन्त्रेण धूर्णने धूर्णमानं सूर्यायुक्तेन तेजस्येन श्रान्तं उज्ज्वलं,
महादेवैर नलाटस्थं नयनेन आवरणेन उन्मोचनं हरेण ना किं ? ॥३॥

(१) त्वाष्ट्रयन्त्रेति पाठान्तरम् । (२) ज्ञातस्तेजो चन्द्रकेतुना इति पाठान्तरम् ।

(३) तस्यायमिति पाठभेदः ।

अवदग्धकर्बुरितकेतुचामरै-

रपयातमेव हि विमानमण्डलैः ।

दधति ध्वजाङ्कुशपटाञ्चलेष्विमाः (१)

क्षणकुङ्कुमच्छुरणविभ्रमं शिखाः ॥४॥

इत्यमानः अपिच्छटासम्पातः वज्रिप्रभाप्रसारः वर्णत इति शेषः । हि तथाहि, अपिर्देवता-
अस्येत्याद्येयं “सर्ववापिकालिभ्यां ठग् वक्तव्यः ।”

अवदग्धेति । अवदग्धानि अंशतः प्रुष्टानि अतएव कर्बुरितानि विचित्रकृतानि
केतुचामराणि ध्वजदण्डबालव्यजनानि येषां तैस्तथोक्तैः विमानमण्डलैः व्योमयानसमूहैः
अपयातमेव दाहभयेन रणान्तरीक्षात् अपसृतमेव । तथा इमाः शिखाः अपिज्वालाः
ध्वजानां केतुदण्डानाम् अङ्कुशानां ध्वजदण्डाद्ये स्थितानां सृणीनां पटाञ्चलेषु वसनप्रानेषु
पताकैकदेशेषु इत्यर्थः अणं व्याप्य यत् कुङ्कुमच्छुरणं कुङ्कुमरागरञ्जनं तस्य विभ्रमं
कान्तिं दधति धारयन्ति, अपिग्रास्रवज्रिशिखासंसर्गात् ध्वजाद्यस्थपताकाः कुङ्कुमरञ्जिताः
इव प्रतिभान्तीत्यर्थः । दाहणोऽयमस्त्रप्रभाव इति भावः ।

अथ अन्यस्य विभ्रमं कथमन्यो वष्टेदिति वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् कुङ्कुमच्छुरणविभ्रममिव
विभ्रमं दधतीति विष्वप्रतिविष्वभावं बोधयतीति निदर्शनालङ्कारः । तथा निष्प्रयोजन-
द्विशब्दप्रयोगात् निरर्थकत्वदोषः, स च “प्रपलायितं खलु विमानमण्डलै”रिति पाठेन
समाधेयः ।

“चित्रं किर्णैरिक्त्वापश्रवलेताय कर्बुरे ।” “अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रिया”मिति
चामरः । “वस्त्रस्यान्तोमतोऽञ्चलः ।” “लक्ष्मीश्रीकान्तिविभ्रमा” इति च इत्यायुषः ।

कर्बुराणि कृतानीति कर्बुरितानि करोत्यर्धेनन्तात् कर्मेण क्तः ।

मञ्जुभाषिणी वृत्तम्—“सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी”ति लक्षणात् ॥४॥

(८) (चिन्ता करिशा) ७ । वृश्चिभे पाारिशाहि, व९स चक्रकेतु आग्नेय
अञ्ज निष्केप करिशाहे ; वाशर एहै अग्नि-प्रभावितार । एथने ध्वजेर

(१) ध्वजायुक्त इति विभिन्नः पाठः ।

अथर्व्यम्, प्रवृत्त एवायमुच्चण्डवज्रखण्डावस्फोटपटुः
(१) उत्सर्पिस्फुलिङ्गगुरुत्तालतुमुललेलिहानज्वालासम्भारभैरवो
भगवानुपबन्धः । प्रचण्डश्चास्य सर्वतः सन्तापः, तत् प्रियासङ्गे-
नाच्छाद्य दूरमपसरामि । (तथा करोति) (छ) ।

(क) आश्चर्यमिति । उच्चखण्डानां काठिन्येन भीषणानां वज्रखण्डानाम् अशनिखण्डानाम् अवस्फोटे दाहेन विदारणे पटुः समर्थः नितान्तकाठिन्यवज्रखण्डानपि दग्धं चम इत्यर्थः, तथा उत्सर्पिभिः ऊर्ध्वं प्रसरद्भिः स्फुल्लिङ्गैः अग्निकणैः गुरुमण्डान्, तथा उत्ताला विकरालाः, तुमुलं सङ्कुलं यथा स्यात्तथा लेलिङ्गानाः अत्यर्थं यस्मान्नाः अनियत-
भावेनेतस्ततः प्रसरन्त्या इत्यर्थः या ज्वाला अर्चिषः तासां सम्भारेण समूहेन भैरवी भयङ्करः भगवान् महाप्रभावः अयम् उत्पद्युधः अग्निः प्रवृत्त एव उत्पन्न एव । स्थीगव्यवस्थापने
एवमशब्दः । किञ्चेति चार्थः । अस्य अग्नेः सन्नापः, सर्वतः सर्वास्त्रेव दिक्षु प्रचण्डः
अत्युद्यः, तत्तस्मात् अनाहतदेहेन प्रियाया अपसरणासम्भवादित्यर्थः अङ्गेन स्वकीय-
वज्रप्रभृत्यवयवेन ।

“सत्ताल उत्कटः श्रेष्ठे विकराले प्रवृत्तमे” इति मेदिनी । “शोचिन्नेश सप्तर्षिः”
इति वज्रिपर्यायि अमरः ।

চাঁমরগুলি দখল হইয়া বিচিত্র হইলে, বিমান সকল পলাইয়া গিয়াছে ; আর এই সকল অগ্নির শিখা, ধ্বজ স্বভঙ্গিতে বহু পতাকাব একদিকে ক্ষণকালের জন্য কুঙ্কমলেপনের শোভা ধারণ করিতেছে ॥৫॥

(ছ) আশ্চর্য্য বটে ; মহাপ্রভাবশালী অগ্নিরাশি এই উৎপন্ন হইল ; ইহা বজ্রখণ্ড বিদারণে সমর্থ, উৎপত্তমান স্কুগিঙ্গসমূহে বিশাল এবং ভয়ঙ্কর ও সকলভাবে লেলিহান জ্বালাসমূহে ভয়ানক । ইহার তাপ সকল দিকেই প্রচণ্ড হইয়া পড়িতেছে ; সুতরাং অঙ্গের আবরণে প্রিয়তমাকে আবৃত করিয়া দূরে সরিয়া যাই । (তাহাই করিল)

(१) वस्यखस्यवस्योऽपटुतरस्य लिङ्गविकृतिरिति कश्चित् पाठः ।

विद्याधरी । दिष्टिआ एदेण विमलमोत्तिअफलसीदल-(१)
सिणिद्धमसिणमंसलेण (२) णाहदेहप्फंसेण आणन्दमन्द-
मुउलिदघुसन्तोअणाए अन्दरिदो ज्जेव सन्दावो (ज) ।

विद्याधरः । अयि ! किमत्र मया कृतम् । अथवा—(भ)
अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।
तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥५॥

(ज) दिष्ट्या एतेन विमलमौक्तिकफलश्रीतलस्निग्धमसृणमांसलेन नाथदेहस्यर्शेन
आनन्दमन्दमुकुलितघूर्णलोचनाया अनरित एव सन्तापः ।

(ज) विद्याधरीति । दिष्ट्या भाग्येन । विमलं विशुद्धं यत् मौक्तिकफलं मुक्ताफलं
तदिव श्रीतलः, स्निग्धः अरुच्यः मसृणः श्लक्ष्णः (पालिस इति यस्य वङ्गभाषा), मांसलः
कठिनश्च तेन तथोक्तेन, नाथस्य अस्य मे पत्युः देहस्य स्पर्शेन कर्त्ता आनन्देन स्पर्शसुखेन
मन्दम् अल्पं यथा स्यात्तथा मुकुलिते मुद्रिते, घूर्णन्ती चञ्चली, लोचने चक्षुषी यस्याः,
तथोक्ताया ममिवर्थाः सन्तापः वङ्गज्वालास्पर्शजन्या पीडा, अनरितः दूरीकृतः । वङ्ग-
रावरणेन वङ्गज्वालास्पर्शाभावात् सुखान्तरोदयाच्चेति भावः । अनन्तरितमुकुलितेति
अनन्तरमुकुलशब्दाभ्यां करोत्यर्थेनन्ताभ्यां कर्मणि क्तौ ।

“बलवान् मांसली सल” इत्यमरः ।

(भ) विद्याधर इति । अयौति सखे इत्यलोचने । अथ तव सन्तापनिवारणविषयः ।
अकिञ्चिदिति । श्रीकीदृशं द्वितीयेऽङ्के रामेण पठितः, तत्र च व्याख्यातः ॥५॥

(ज) विद्याधरी । भागवततः निर्मल मुक्ताश्च त्राय श्रीतल, स्निग्ध,
पालिस, अथ च कठिन एते प्रियतमस्य देहसंस्पर्शे आमारं सुखं
तिर्रोहितैश्च दृष्टेयाश्चे ; विमलतः नयनवृण, आनन्देन क्लेशं मुद्रितं च वर्णितं
इष्टेतेष्टे ।

(१) विमलमोत्तिअसरश्रीदल इति पाठान्तरम् । (२) सिणिद्धमसिणीवाणमंसलेण
इति पाठमिदः ।

বিদ্যাধরী । কহমবিরলবিলোলঘৃণন্তবিষ্ণুজদাবিলাস-
মণ্ডিহেহি' মত্তমোরকণঠসামলেহি' অত্যগীভদি ণহত্বল'
জলহরেহি' (জ) ।

বিদ্যাধরঃ । হন্ত ! হন্ত ! কুমারলবপ্রযুক্তবারুণাস্ত্র-
প্রভাবঃ খল্বয়ম্ । কথমবিরলপ্রতৃত্তবারিধারাসহস্রসম্পাতৈঃ
প্রশান্তং পাবকাস্ত্রম্ (ট) ।

(জ) কথমবিরলবিলোলঘূর্ণবিদ্যুজ্জ্বলাবিলাসমণ্ডিতৈর্মত্তমযূরকণ্ঠশ্যামলৈরাস্তীৰ্য্যতে
নভসলং জলধরৈঃ ।

(অ) বিদ্যাধরীতি । অবিরলং নিরন্তরং বিলোলানাং চঞ্চলানাং ঘূর্ণন্তীনাং
ধমন্তীনাং বিদ্যুজ্জ্বলানাং সৌদামিনীদাস্তাং বিলাসিন বিধমেষ মণ্ডিতৈঃ ভূষিতৈঃ, তথা
মত্তমযূরাণাং কণ্ঠা ইব শ্যামলাঃ শ্যামবর্ণাস্তৈঃ, জলধরৈর্মহৈঃ নভসলম্ আকাশদেশঃ
কথম্ আস্তীৰ্য্যতে আচ্ছাদয়তি ।

(ট) বিদ্যাধর ইতি । হন্তেতি হর্ষসূচকমব্যয়ং তদতিশয়ে দিকৃতিঃ । কুমারিণ
লবণ প্রযুক্তং চন্দ্রকৌটারাগ্রেয়াস্ত্রনিবারণায় নিষ্পন্নং যত্ বারুণং বরুণদেবতমস্ত্রং তস্য খলু
তসৌব বারুণাস্ত্রস্য প্রভাবঃ সামর্থ্যম্ অথ জলধরপ্রাদুর্ভাবঃ । অবিরলং নিরন্তরং
প্রতৃত্তানি যানি বারিধারাসহস্রাণি ত্রুষ্টিধারাসমূহাঃ তेषাং সম্পাতৈঃ, পতনৈঃ পাবকাস্ত্রং
চন্দ্রকৌটারাগ্রেয়াস্ত্রং প্রশান্তং নির্বাণিতম্ । কথমিতি সম্ভাবয়ামীত্যর্থঃ ।

“হন্ত হর্ষে’নুকম্পায়া বাবহারম্ববিষাদয়ো”রিত্যমরঃ । “কথং (অ)—সম্ভাবনা”
ইতি শব্দকল্পদ্রুমঃ ।

(অ) বিদ্যাধর । ওহে ! এ বিষয়ে আমি কি করিলাম ; অথবা
কিছু না করিয়াও স্তম্ভদ্বারাও ছঃখনাশ করে ; কারণ, যে বাহার প্রিয়জন,
সে তাহার নিকট কোন অনির্লসচনীয় জ্বা ॥৫॥

(এ) বিদ্যাধরী । নিরন্তর চঞ্চল ও ঘূর্ণমান বিদ্যুত্তের শোভায়
পরিণোভিত এবং মত্ত ময়ূরের কণ্ঠদেশের জায় শ্রীমবর্ণ মেঘসমূহ, আকাশমণ্ডল
ব্যাপ্ত করিল কেন ?

विद्याधरो । पित्रं मे पित्रं मे (१) (ठ) ।

विद्याधरः । हन्त ! हन्त ! (२) सर्वमतिमात्रं दोषाय, यत् प्रबलवाताबलक्षोभगम्भीरगुणगुणायमानमेघमेदुराम्बकारनौरम्भ-
निबद्धम् (३) एकवारविश्वयसनविकच-(४) विकरालकालकण्ठ-
कण्ठ-(५) कन्दरविवर्त्तमानमिव युगान्तयोगनिद्रानिरुद्धसर्व-
हार-(६) नारायणोदरनिविष्टमिव भूतजातं प्रवेपते (७) (ड) ।

(ठ) प्रियं मे प्रियं मे ।

(ठ) विद्याधरीति । प्रियं दारुणाग्नेयास्त्रप्रशमनमित्यर्थः पुनः सन्तापसम्भावना-
भावादिति भावः । हृषीतिशये हिरुक्तिः ।

(ड) विद्याधर इति । अत्र हन्तशब्दो विषादसूचकः, भयसम्भवे हिरुक्तिः । मात्रां
परिमाणमतिक्रान्तमित्यतिमात्रं सर्वे जगत्यां सर्वे वस्तु अतिमात्रम् अत्यर्थं सत् दोषाय
सम्पद्यत इति शेषः । यदयथाज्ञेतीः, प्रबलाया बलवत्याः, वातावल्याः वात्यायाः क्षोभेण
सञ्चलनेन गम्भीरं मन्दं यथा सात्तथा गुणगुणायमानाः 'गुण गुण' इत्येवमप्युक्तं शब्दं
कुर्वन्त ये मेघाः ते मेदुरं स्निग्धं निविडमित्यर्थः यदम्बकारं तमः तेन नौरम्भं
निरवकाशं गाढमिति यावत् यथा तथा निबद्धं धृतम् आहतमित्यर्थः भूतजातं प्राणिसमूहः,
एकेनैव वारिण उदयोगेन विश्वस्य जगतः यसनाय यासाय विकचः व्याप्तः यः विकरालः

(ट) विशाधर । भान् भान्, ऐह्य कुमार-नव-निष्कृष्ट वारुणाञ्जल
प्रभाव । ऐह्य, निरञ्जल जनधारामूह-वृष्टिकर्तृक, आग्नेयाश्च निवारित
हृष्टाश्छ ।

(ठ) विद्याधरो । आमार प्रीतिकर वटे, आमार प्रीतिकर वटे ।

(१) कश्चित् पित्रं मे इत्यस्य हिरुक्तिर्नामि । (२) कश्चित् भी भी इत्यधिकः
पाठः । (३) नौरम्भनिरुद्धमिति पाठान्तरम् । (४) विकट इति पाठभेदः ।
(५) मुख इति कापि पाठः । (६) युगान्तनिद्रा इति कश्चित् योगशब्दशून्यः पाठः ।
(७) विपद्यत इति विभिन्नः पाठः ।

ভয়ানকঃ কালকণ্ঠস্য নীলকণ্ঠস্য সংহারমূর্ত্তে রুদ্রস্যৈত্ব্যঃ কণ্ঠকন্দরঃ গলবিবরং তব
বিবর্ত্তমানমিব অবতিষ্ঠমানমিব সত্ জগৎসংহারায ব্যাচাননস্য রুদ্রস্য মুখপথে
কণ্ঠবিবরং প্রবিষ্টমিব সদিত্যর্থঃ, তথা যুগান্তে প্রলয়কালী যৌ যৌগঃ চিত্তবৃত্তিনিরোধঃ স
নিদ্রা ইব তথা, নিরুদ্ভানি সংহতানি সর্বাণি হারাণি মুখনাটিকাদিপ্রবেশনির্গমমাগাঁ
য়েন তস্য নারায়ণস্য চতরে জঠরে নিবিষ্টমবস্থিতমিব চ সত্ প্রবেপতে কম্পতে । সম্রপ্তি
প্রাণিনৌ গাঢ়ান্বকারাভতাঃ সন্তঃ “কিময়মুপস্থিতঃ প্রলয়কালঃ, যেন বয়ং জগত্ যসন্তৌ
রুদ্রস্য কণ্ঠবিবরং প্রবিষ্টা ইব নারায়ণোদরাবস্থিতা ইব চ প্রবলান্বকারাভতাঃ সংহতাঃ”
ইत्याদি নানাধিগম্যুদ্বেষমাণাঃ ভয়েন কম্পন্ত ইত্যর্থঃ । প্রাণিনাময়মুহুগম্ভ লবপ্রযুক্ত-
বারুণাস্ত্রপ্রভাবৈশৌ, অতএব মাতিশয়মস্ত্রপ্রয়োগং দৌষং বিনা কিং ব্রূম ইতি ভাবঃ ।

অথ বিশেষণে সামান্যমসমর্থনরূপোঃ স্তোত্ররন্বাসীঃ স চ ক্রিয়োদ্বেষাদেয়েন
সঙ্গীৰ্য্যতে ।

“সান্দ্রস্বিগ্ধস্তু মেদুরঃ” “যুক্তৈ জ্ঞাদাহতে ভূতং প্রাণ্যতীতি সমে দ্বিষ্মি”তি চামরঃ ।

গুণগুণ্যেব শব্দং করীতীতি গুণগুণ্যমানঃ “অব্যক্তানুকরণা”দিত্যাदिना डाच्
“डाज्जलोद्धितादिभ्यश्चार्थे” इत्यादिः तत आनश् ।

প্রলয়কালী রুদ্রী জগত্ সংহরতি । তথা চ কৃষ্ণপুরাণম, ৪২ অধ্যায়ে—

“এবং সংহত্য ভূতানি তত্বানি চ মহেশ্বরঃ ।

নির্যীজয়ত্যথান্যন্যং প্রধানং পুরুষং পরম ॥”

প্রলয়কালী নারায়ণশরীরে জগত্ প্রবেশ উক্তাঃ শিষ্যপালবধৈশ্চ, প্রথমসর্গে—

“যুগান্তকালপ্রতিসংহতাত্মনৌ জগন্নি যন্ত্যী সবিকাশমাসত ।”

(ড) বিজ্ঞাধর । হায় ! হায় ! সকল পদার্থই বেণী হইলে দোষের
হইয়াই দাঁড়ায় । যেহেতু প্রবল ঝড়ের বেগে গম্ভীর ও “গুণ গুণ”শব্দকারী
মেঘের আবরণে বিন্দু অক্ষকার হইয়াছে ; সেই অক্ষকার যেন জগতের
প্রাণিগণকে প্রগাঢ়ভাবে আবৃত করিয়াছে ; এক উজ্জ্বল জগৎ গ্রাস
করিবার জন্য প্রসারিত মহাদেবের কর্ণবিবরের ভিতরেই যেন প্রাণিগণ
অবস্থান করিতেছে এবং প্রলয়কালে নারায়ণ, বোর্ণনিজাচারী দেহের সমস্ত

সাধু বত্স ! চন্দ্রকেতৌ ! সাধু, স্থানে বায়ব্যাঙ্গমৌরিতম্ ।

যতঃ—(ঙ)

বিদ্যাকল্পে ন মরুতা মেঘানাং ভূয়সামপি ।

ব্রহ্মণীয বিবর্ত্তানাং ক্বাপি বিপ্রলয়ঃ কৃতঃ ॥৬॥

(ঙ) সাধ্বিতি । সাধু ভদ্রং কৃতমিতি শ্রেষঃ হুর্ধ্বং দিক্শ্চিতিঃ । বায়ব্যাঙ্গমৌ বায়ুদৈবত-
মস্রং তত্ ইরিতং প্রেরিতং নিশ্চিন্নমিত্যর্থঃ তৎ স্থানে যুক্তম্ উচিতমেবাভূদিত্যর্থঃ, অন্যথা
লবপ্রযুক্তবারুণাঙ্গপ্রভাবিণ জাতা প্রাণিনাং মহতী প্রাণাশঙ্কা কথমপি ন নিবর্ত্তেতি
ভাবঃ । সাধু করণ কারণমাছ যত ইতি ।

“যুক্তো হৈ সাম্প্রতং স্থানে” ইত্যমরঃ ।

বায়ব্যমিতি “বায়ুভূতুপিবৃষসৌ য”দिति যত্প্রত্যয়ঃ ।

বিদ্যেতি । (বিদ্যাকল্পে ন তত্বজ্ঞানতল্যে ন) তল্যলত্বাস্য লয়করণাশি, (মরুতা
চন্দ্রকেতুপ্রযুক্তবায়ব্যাঙ্গপ্রাদুর্ভূতবায়ুনা ভূয়সামপি প্রচুরাণামপি মেঘানাং লবনিশ্চিন্ন-
বারুণাঙ্গপ্রাদুর্ভূতজলধরাণাং) (বিবর্ত্তানাং পরমার্থতঃ) স্ফটার্হিতানাং নামরূপাদিভেদভিন্নানাং
ঘটপটাদিজগৎপ্রপচ্ছানামিত্যর্থঃ ব্রহ্মণি অদ্বিতীয়ে সচ্চিদানন্দরূপে পরমাत्मনি ইব
ক্বাপি কস্মিন্নপি অদৃশ্যস্থানে বিপ্রলয়ঃ তিরোধানং কৃতঃ ॥ যথা সদগুরুরূপদেশবশেন
“তত্বমসি” “একমেবাদ্বিতীয়ং ব্রহ্ম” “নেহ নানাশ্চি কিঞ্চনে” ইত্যাদিবাक्याনাং সম্যক্তানু-
র্থ্যালোচনাदिभिः समुत्पन्ने न तत्त्वज्ञानेन तात्त्विकरञ्जुज्ञानेन सर्पधम इव नामरूपादि-
विविधभेदभिन्नानां ঘটपटादिजगत्प्रपच्छानां पृथक्सत्ताविषयको भ्रমो निरस्यते परञ्च
केवलमद्वিতীয়ब्रह्मैवावतिष्ठते, तथा अस्य वायव्याङ्गस्य प्रभाविण मेघनिबद्धो निरस्तः, परञ्च
केवलं निर्मलं नभ एवावतिष्ठते इति सरलार्थः । विद्यया अविद्यानाशि सतीव वायव्याङ्गे-
णानेन वरुणाङ्गनाशि सति सम्प्रति लोको निरुपद्रवः संवत्स इत्यतीवानन्दकारणमिति भावः ।

ছার অবরুদ্ধ করিলে তাঁহার উদরে প্রবিষ্ট থাকিগাই যেন প্রাণিগণ কম্পিত
হইতেছে ।

(ঙ) ভাগ, বৎস চন্দ্রকেতু ! ভাগ ; তুমি যে বায়ব্যাঙ্গ নিক্ষেপ
করিয়াছ, তাহা নষ্টতই হইয়াছে । যেহেতু—

विद्याधरी । णाह ! को दाणिं एसो ससम्भमुक्खित्तकरव्भ-
मिदपट्टकञ्चलो [१] दूरदो ज्जेव मधुरवञ्चण-[२] पड्डिसिञ्च-
जुञ्जवावारो एदाणं कुमारणं अन्तरम्भि [३] विमाणवरं [४]
ओदरावेदि [ण] ।

(ण) नाथ ! क इदानीमेष ससङ्गनीतृक्षिप्तकरभमितपट्टकाञ्चलो दूरत एव मधुर-
वचनप्रतिषिद्धव्यापार एतयोः कुमारयोः अन्तरे विमानवरमवतारयति ।

अथ प्रथमाहं कल्पशब्दीपादानादार्थो उपमा, द्वितीयाहं च इवशब्दीपादानात् श्रीती-
उपमा ; अतयोः परस्परसापेक्षत्वात् सङ्करः ।

“वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहु”रिति शरीरकभाष्ये भगवान् शङ्कराचार्यः । “परमीतम-
पुरुषार्थसाधनीभूता विद्या ब्रह्मज्ञानरूपे”ति नागीजीभट्टः । ब्रह्मलक्षणमाह वेदान्तभाष्यधृता
श्रुतिः—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयत्नमभिसंविशन्ति
तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म ।” “जन्माद्यस्य यत” इति वेदान्तसूत्रम् ।

विवर्त्तमाह वेदान्तसारे—

“सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विकार इत्युदाहृतः ।

अतत्त्वोऽन्यथाप्रथा विवर्त्त इत्युदीरितः ॥”

तत्त्वज्ञानेन विवर्त्तनिवृत्तिस्तु वेदान्तदर्शनादौ द्रष्टव्या ॥६॥

(ण) विद्याधरीति । एष दूरे दृश्यमानः, ससम्भ्रमं सत्वरम् उत्क्षिप्तेन उत्तोलितेन
करेण हस्तेन भूमितो घृणितः पट्टकाञ्चलः वस्त्रविशेषप्रान्तभागो येन स तथोक्तः । दूरतो
निवारणवचनश्रवणासम्भवशङ्कया कुमारयोर्दृष्टेराकर्षणार्थं वस्त्राञ्चलघूर्णनमिति बोध्यम् ।
मधुरेण प्रीतिपूर्वकेन वचनेन वाक्येन प्रतिषिद्धः निवारितः युद्धव्यापारः संग्रामकार्यं येन स-
तथोक्तः । यदि श्रुत्यातामिसाविति सम्भावनया युद्धनिवारणाय निषेधवाक्यमप्युक्तमिति

तच्छब्दान् येष्वेव त्रिकल्पार्थे अङ्गत्वेन लभ्य सम्पादनं कर, नेष्टेनैव
वाग्वाञ्छा, अत्रैव येष्वङ्गत्वेन कोन शाने लभ्य करिष्य केलिशाब्दे ॥७॥

(१) करभमिदजीतरीकाञ्चल इति पाठान्तरम् । (२) मधुरसिञ्चवचन इति
पाठभेदः । (३) मज्ज इति क्वापि पाठः । (४) विमाणमिति भिन्नः पाठः ।

বিদ্যাধরঃ । [দৃষ্ট্বা] এষ শম্বুকবধাৎ প্রতিনিবৃত্তো রঘুপতিঃ [ত] ।

শব্দং মহাপুরুষসংবিদ্বিতং নিশম্য

তদগৌরবাৎ সমুপসংহৃতসম্প্রহারঃ ।

শান্তো লবঃ, প্রণত এব চ চন্দ্রকৌতুঃ

কল্যাণমস্তু সুতসঙ্গমনেন রাজ্ঞঃ ॥৩৥

ত্রয়ম্ । কুমারযৌশন্দ্রকৌতুলবয়ীঃ অন্তরে মধ্যস্থলে বিমানবরং ব্যোমযানশ্রেষ্ঠং পুষ্পক-
মিত্যর্থঃ অবতারয়তি অবরোহয়তি ।

(ত) বিদ্যাধর ইতি । রঘুপতিঃ রামঃ, শম্বুকবধাৎ শম্বুকবধং কৃত্বৈত্যর্থঃ
লবঃ লোপে পঞ্চমী ।

শব্দমিতি । মহাপুরুষেণ প্রভাবাতিশয়শালিনা রামেণ সংবিদ্বিতং কৃতম্ উচ্চারিত-
মিত্যর্থঃ শব্দং সমরব্যাপারাত্ নিবর্ত্তেয়া যুঝামিত্যিবং বাক্যমিত্যর্থঃ নিশম্য শ্রুত্বা
তদগৌরবাৎ তস্য রামস্য মহিমাতিশয়েন স্বর্গো গুরুত্বাবগমাৎ গৌরবিতজনবচনাতিক্রমস্য
অনৌচিত্যাদিত্যর্থঃ সমুপসংহৃতঃ সাকল্যেন নিবর্ত্তিতঃ সম্প্রহারঃ যুদ্ধব্যাপারো যেন স
তযৌক্তঃ, লবঃ শান্তঃ ক্রোধাযুধনিষেপাদিপরিত্যাগে প্রকৃতিমাপন্নঃ, চন্দ্রকৌতুশ্চ প্রণত এব
জ্যেষ্ঠতাতীঃশ্রমিতি মত্বা রামপাদমূলে পতিত এবৈত্যর্থঃ । ইদানীং সুতেন লবেন সঙ্গমনং
সম্মেলনং তেন রাজ্ঞী রামস্য কল্যাণং মঙ্গলমস্তু, মত্পুত্রোঃশ্রমিত্যবিদিততত্ত্বাত্তানী রাম
ইদানীং 'মমৈবায়ং পুত্র' ইতি পরিচিন্ত্বানঃ তত্সম্মেলনরূপং মঙ্গলং প্রাপ্নোতু ইত্যর্থঃ ।

অত্র চন্দ্রকৌতুলবয়ীকথিতাত্ম্যभावस्य प्रशमः रामविषयकभक्तिभावस्याङ्गमिति समाहित-
नामालङ्कारः ।

(গ) বিদ্যাধরী । নাথ ! এই কোন্ ব্যক্তি, দূর হইতেই বাস্ততার
সহিত উত্তোলিত হস্তে বস্ত্রাঞ্চল ঘূর্ণিত করিয়া, মধুর বাক্যে বুদ্ধের নিবেদ
করিয়া, এই কুমারদ্বয়ের মধ্যস্থানে বৃহৎ একখানা বিমান নামাইতেছে ?

(ত) বিদ্যাধর । (দেখিয়া) রঘুনাথ রামচন্দ্র শম্বুকবধ করিয়া এই
কিরিয়া আসিয়াছেন ।

[ইতি নিষ্ক্ৰান্তৌ [ঘ] ।

বিষ্কম্বকঃ । (দ)

[ততঃ প্রবিশতি রামঃ লবঃ প্রণতস্বন্দ্রকেতুস্ব [ঘ] ।

রামঃ । [পুষ্পকাদবতরন্] [ন]

দিনকরকুলচন্দ্র ! চন্দ্রকেতৌ !

সরভসমেহি হৃদং পরিষ্বজস্ব ।

তুহিনশকলশীতলৈস্তবাঙ্কৈঃ

শমমুপযাতু মমাপি চিত্তদাহঃ ॥৮॥

“ধান্যে ন ধনবা”নিত্যাদিবৎ সূতসঙ্কমনেনেতি অমিহে তৃতীয়া, সূতসঙ্কমনস্বরূপে কল্যাণমিত্যর্থঃ । বসন্ততিলকা ব্রহ্ম ॥৩॥

(ঘ) ইতীতি । বিদ্যাধরদম্পতী সমরাবলীকনায়েব সমাগতৌ, তন্নিব্রতৌ তদ্রাব-
স্থানপ্রযোজনাভাবে ন নিষ্ক্ৰান্তাভিতি বোধ্যম্ ।

(দ) বিষ্কম্বক ইতি । মধ্যমাভ্যাং বিদ্যাধরদম্পতীভ্যাং প্রযোজিতত্বাদয়মপি শব্দৌ
বিষ্কম্বকঃ । অত্র বর্তমানানাং যুজ্জঘটনানাং বর্তিষ্যমাণানাঞ্চ চন্দ্রকেতুস্বাভ্যাং সহ
রামস্যালাপাদীনাং নিদর্শনং দ্রষ্টব্যম্ । তেন বিষ্কম্বকলক্ষণে “ব্রহ্মবর্তিষ্যমাণানা”মিতি
ব্রহ্মপদস্য বর্তমানার্থোপি সম্ভব্য ইতি ভাব্যম্ ।

(ঘ) তত ইতি । প্রণতঃ রামাভি বাদনায ভূমৌ পতিতঃ । চন্দ্রকেতুস্ব প্রণত ইত্যর্থঃ ।

(ন) রাম ইতি । পুষ্পকাত্ তদাখ্যবীময়ানাৎ অবতরন্ ভূমাববরীক্চন্ ।

লব, মহাপুরুষের উচ্চারিত নিষেধ বাক্য শুনিয়া, তাঁহার গৌরবে যুগ
নিবর্তিত করিয়া শাঙ্ক হইল ; চন্দ্রকেতু কিং একেবারে প্রণতই হইল । এখন
পুত্রসম্মেলনে রাজার মঙ্গল হউক ॥৭॥

(খ) (এই বলিয়া বিদ্যাধর ও বিদ্যাধরী চলিয়া গেল ।)

(দ) বিষ্কম্বক ।

(ঘ) (তদনন্তর রাম, লব ও ঐগত অবস্থায় চন্দ্রকেতুর প্রবেশ ।)

চন্দ্র । अभिवादये [१] [प] ।

রামঃ । [उत्थाप्य [२] सखेहासं परिष्वज्य] अपि नाम कुशलं तव दिव्यास्त्रधरदेहस्य ? [फ]

দিনকরতি । দিনকরকুলস্য সূর্য্যবংশস্য চন্দ্র ! চন্দ্রবদাঙ্কাদক ! চন্দ্রকৌতী ! সরভসং সবেগম্ এহি মমানিকমাগচ্ছ, হৃদং নির্ভরং পরিষ্বজস্ব আলিঙ্গ্য মামিতি শ্রেণঃ ননু কিময় মালিঙ্কনমিত্যাহ তুহিনেতি । তুহিনশকলানীষ হিমস্বল্লভানীষ শ্রীতলানি তৈস্তথোক্তৈঃ তব অঙ্কৈঃ বস্তুপ্রভৃতিভিরবয়বৈঃ সম চিত্তদাছোঃপি সীতাশ্রীক তদপত্যা-
 भावजनितो मनस्तापोऽपि शमं नाशम् उपयातु प्राप्नोतु । भार्यायाः पुत्रप्रयोजनकतया
 “सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥” इति
 अरणात् भातुः पुत्रस्य पुत्रस्थानौयत्वात् तत्वापपत्त्या सীताश्रीकतदपत्याभावजनितो मनस्तापो
 नश्वत्येवेति भावः ।

अत्र न केवलं गात्रदाहः अपि तु मनस्तापः शममुपयातु इति अर्थान्तरापत्तनादर्थापत्ति-
 रलङ्कारः लुप्तोपमाद्वयम्, चन्द्रचन्द्रेति व्यञ्जनानामनेकधा सकृत्साम्यात् क्लेकानुप्रासश्च,
 इत्येतेषां मिथो नैरपेक्ष्यात् संचष्टिः ।

“रभसो वेगहृष्यथी”रिति विश्वः । पुथिताया वृत्तम् ॥८॥

(प) चन्द्रेति । अभिवादये भवन्ममिति श्रेणः ।

(फ) राम इति । उत्थाप्य प्रणतं चन्द्रকৌতুমুচীল্য । दिव्यास्त्रधरः उत्कृष्टा-
 युधयाही देही यस्य तस्य तव अपि नाम कुशलं किमु मङ्गलम् । अथवा तव दिव्यास्त्र-
 धरो यो देहस्तस्य उत्कृष्टायुधशालिनी गात्रस्येत्यर्थः कुशलं विपक्षनिक्षिप्तास्त्रप्रहारेण

(न) राम । (পুস্পক হইতে নামিতে নামিতে)

হে সূর্য্যবংশের চন্দ্রবরূপ চন্দ্রকেতু ! শীঘ্র আইস, আমাকে গাঢ়
 আলিঙ্গন কর ; বরফখণ্ডের ত্রাণ শীতল তোমার সঙ্গসংস্পর্শে, আমার মনের
 সস্তাপও নিবৃত্তি পাউক ॥৮॥

(প) চন্দ্রকেতু । নমস্কার করিতেছি ।

(১) কপিদয় পাঠী নালি । (২) উত্থাযিতি পাঠান্নরম্ ।

चन्द्र । कुशलमत्यद्भुतक्रियस्य प्रियदर्शनस्य लवस्य लाभ-
भ्युदयेन, (१) तद्विज्ञापयामि, मामिव विशेषेण वा मत्तः,
शिवेन (२) चक्षुषा पश्यत्वमुं महावीरप्रकाण्डं तातः (ब) ।

रामः । (लवं निरूप्य) दिष्ट्या अतिगम्भीरमधुरकल्याणा-
कृतिरयं (३) वयस्यो वत्सस्य (भ) ।

अतच्छ्रद्धादिकं न जातं किमु इत्यर्थः । दिव्यास्त्रशालिनी देहचतासम्भवसम्भावनेव
अधिकेति द्योतनार्थं दिव्यास्त्रधरपदमुपात्तम् ।

(ब) चन्द्रेति । अत्यद्भुता अतीवविस्मयावह, क्रिया युञ्जकार्थं यस्य तस्य प्रियं
प्रीतिकरं दर्शनम् अवलोकनं यस्य तस्य स्वभावसौम्यमूर्तैरित्यर्थः लवस्य लाभः प्राप्तिरेव
अभ्युदयः समृद्धिः तेन कुशलम् ईदृशी जनी येन मित्ररूपेण प्राप्तः तदेव कुशलमिति
भावः । तत्तस्मात् मम प्रियवयस्यत्वादित्यर्थः । मत्तः मत् पक्षस्यास्तस्य, विशेषेण
अधिक्यवता शिवेन शुभानुष्ठानप्रीतिविस्फारितेनेत्यर्थः । महावीरप्रकाण्डं प्रशस्तं प्रधान-
शूरम् अमुं सम्मुखस्थं बालकम् । तातः पित्रपय्यायो भवान् । ममेयं प्रार्थनेति भावः ।

“अस्त्री प्रकाण्डो विटपे तदस्त्रम् प्रशस्तयो”रिति रभसः ।

महावीरस्यासौ प्रकाण्डश्चेति सः “प्रशंसावचनैश्च ऋद्धे”रित्यादिना नित्यसमासः ।
वाक्यन्तु अर्थप्रदर्शनार्थमुक्तम् ।

(फ) राम । (छन्दकेतूके तुलिया, स्नेहं अङ्गपातेन सहित
आलिङ्गन करिशा) तोमार दिव्याश्रधारि देहेर मङ्गल त ?

(ब) छन्दकेतू । अत्यस्त अद्भुतकार्यकारी एवं प्रियदर्शन लवेर
प्राप्तिरूप सम्पदे आमार मङ्गल ; शत्रुरां आमि निवेदन करितेहि ये,
आमारहे मत् अथवा आमा अपेक्षां विशेष कृपादृष्टिते एते प्रशस्त
महावीरके पिता दर्शन करन ।

(१) लवस्य अभ्युदयेनेति पाठान्तरम् । (२) मामिव अविशेषेण मत्तः शिवतरेव
इति पाठमेव । (३) अतिकल्याणाकृतिरयमेतावानेव पाठः कापि ।

व्रातुं लोकानिव परिणतः कायवानस्त्रवेदः
 चात्रो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोषस्य (१) गुप्तैः ।
 सामर्थ्यानामिव समुदयः, सञ्चयो वा गुणाना-
 माविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणा राशिः ॥८॥

(म) राम इति । निरूप्य विशेषेषावलोक्य । अतिगम्भीरा अतीवधीरत्वशालिनी
 अप्रपञ्च्येत्यर्थः, मधुरा प्रियदर्शना, कल्याणी मङ्गलसूचकलक्षणवती आकृतिः मूर्तिर्यस्य
 सः । वत्सस्य तव चन्द्रकेतो ।

अतिगम्भीरत्वादिकं समर्थयति व्रातुमित्यादि । लोकान् भुवनानि व्रातुं भयेभ्यो
 रक्षितुं कायवान् मूर्तिमान् परिणतः शरीरधारी सन्नित्यर्थः अस्त्रवेदः धनुर्वेद इव, तथा
 ब्रह्म वेद एव कोषः पिण्डीकृतद्वैमरीप्यं तस्य गुप्ते रक्षणाय तनुं श्रितः शरीरमाश्रितः
 चात्रो धर्मः अविद्यजातेः पराक्रम इव, तथा सामर्थ्यानां विक्रमाणां समुदयो राशिरिव
 एतैरप्रपञ्च्यत्वमुक्तम् ; तथा गुणानां सौन्दर्यविनयादीनां सञ्चयो वा पुञ्ज इव एतेन
 मधुरत्वमुक्तम् । तथा जगत्सु पुण्यनिर्माणानि अनुष्ठितानि पुण्यानि “कृतभिद्धितो भावो
 द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात्, तेषां राशिः पुञ्जः आविर्भूय मूर्तिमत्तया प्रकाश्य स्थित
 इव एतेन कल्याणत्वं प्रतिपादितम् । अतएव असाधारणोऽयं बालक इति भावः ।

अत्र शब्दात्मको वेदो गुणः, अपरे च चातुर्धर्मादयो गुणपदार्था इति तेषाञ्च परात्मना
 सम्भावनाकरणात् पञ्चानां भावाभिमानानां वाच्यानां गुणोत्प्रेक्षाणां परस्परनैरपेक्ष्यात्
 संसृष्टिः, तथा ब्रह्मकोषस्येत्यत्र साधकबाधकप्रमाणाभावादुपमाकूपकयोः सन्देहसङ्करः ।
 तथा “वा स्यादिकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये” इति विश्वप्रकाशिन वाशब्दस्य उपमाया
 एव वाचकत्वनिर्द्देशात् उत्प्रेक्षादीतकलाभावेन “सञ्चयो वा गुणाना”मित्यत्र “एष मूर्त्ति
 यथा धर्मः क्षितिपो रक्षति क्षिति”मिति साहित्यदर्पणोदाहृतवत् अवाचकत्वदीपः, स च
 ‘सदगुणानामिवौघ’ इति पाठेन समाधेयः ।

(ड) राम । (नवके देखिया) भाग्यवशतः बन्धुस्य एहे बन्धुत्वीर
 आकृति बड़हे धीर, मनोहर एवं बड़हे मङ्गलशुभ रटे ।

(१) ब्रह्मकोषस्येति भिन्नः पाठः ।

ଲବଃ । ଅହଃ ! ପୁଣ୍ୟାନୁଭାବଦର୍ଶନୋଽୟଂ ମହାପୁରୁଷଃ (ମ) ।

ଆଶ୍वासକ୍ତେ ହିମକ୍ତୀନାମେକମାଲମ୍ବନଂ ମହତ୍ (୧) ।

ପ୍ରକଟସ୍ୟେବ ଧର୍ମସ୍ୟ ପ୍ରସାଦୋ ମୂର୍ତ୍ତିସଞ୍ଚରଃ ॥୧୦॥

“ସ୍ୟାତ୍ କୌଷଠ୍ୟେ ହିରଣ୍ୟସ୍ତେ ହିମରୂପ୍ୟେ କ୍ତାକ୍ତାକ୍ତେ” ଇତ୍ୟମରଃ ।

ମନ୍ଦାକ୍ତାକ୍ତା ହତମ୍ ॥୧॥

(ମ) ଲବ ଇତି । ଅହଃ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟେ । ପୁଣ୍ୟେ ପବିତ୍ରେ ଅନୁଭାବଦର୍ଶନେ ପ୍ରଭାବରୂପେ ଯସ୍ୟ ସଃ । “ଅନୁଭାବଃ ପ୍ରଭାବୋଽପି” ଇତ୍ୟମରଃ ।

ଆଶ୍ବାସିତି । ଆଶ୍ବାସୀ ଦୁଃଖାର୍ତ୍ତୀନାମଭୟଦାନପୂର୍ବକମାଶ୍ରାଜନନଂ କ୍ରିତଃ ପ୍ରଞ୍ଚୟଃ ଭକ୍ତିଃ ପୂର୍ବ୍ୟଞ୍ଜନୁରାଗଃ ତାସାମ୍ ଏକଂ ମୁଖ୍ୟଂ ମହତ୍ ବିଶାଳମ୍ ଆଲମ୍ବନମ୍ ଆଶ୍ରୟଃ । ଅଶ୍ୱିନ୍ ମହାପୁରୁଷେ ଦୃଢ଼େ ସତି ଆଶ୍ବାସଃ କ୍ରିତଃ ଭକ୍ତିସ୍ତେ ଜାୟତେ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ତଥା ପ୍ରକଟସ୍ୟ ଗୁପ୍ତକର୍ମ ଗତସ୍ୟ ଅତିପ୍ରସୁରସ୍ତେତ୍ୟର୍ଥଃ ଧର୍ମସ୍ୟ ପୁଣ୍ୟସ୍ୟ ମୂର୍ତ୍ତ୍ୟା ସଞ୍ଚରତ ଇତି ମୂର୍ତ୍ତିସଞ୍ଚରଃ ଦୈତ୍ୟଧାରୀ ପ୍ରସାଦଃ ନିର୍ମଳତା ଇବ । ପ୍ରସୁରତରଧର୍ମାଚରଣେନ ଜାୟମାନସ୍ତିତପ୍ରସାଦୋ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ୍ସିତ୍ୟ ଆବିର୍ଭୂତ ଇବେତ୍ୟର୍ଥଃ ।

ଅଥ ଆଶ୍ବାସାଦୀନାମନେକୋପାମେକରାମଗତତ୍ବାତ୍ ପର୍ଯ୍ୟାୟନାମାଶ୍ରୟଃ ଭାବାଭିମାନିନୀ ବାସ୍ତ୍ବ୍ୟା ଗୁଣୀତ୍ବମିତ୍ୟା ଚ ଅନର୍ଥୋଃ ସଂସ୍ପଟିଃ ॥୧୦॥

ଜଗତ୍ତ୍ବେକେ ରକ୍ଷା କରିବାର ଜଗ୍ର, ଧର୍ତ୍ତ୍ବେକେ ଦେବେନ ଶରୀରଧାରୀରୂପେ ପରିଗତ ହେଉଅଛି ; ବେଦ ରକ୍ଷା କରିବାର ନିମିତ୍ତ ଶ୍ବାଧର୍ମ୍ୟେ ଦେବେନ ଦେହ ଧାରଣ କରିଅଛି ; ଶୈବା ଦେବେନ ବିକ୍ରମେର ରାଶି ଓ ଗୁଣେର ପୁଞ୍ଜ ଏବଂ ଜଗତ୍ତ୍ବେର ପୁଣ୍ୟରାଶି ଦେବେନ ଆବିର୍ଭୂତ ହେଉଅଛି ଅବସ୍ଥାନ କରିଅଛି ॥୨॥

(ମ) ଲବ । କି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ! ଏହି ମହାପୁରୁଷେର ପ୍ରଭାବ ଓ ରୂପ ଉଭୟହି ପବିତ୍ର ।

ଶୈବ ଭରଣୀ, ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ଭକ୍ତିର ଏକମାତ୍ର ବୃହତ୍ ଆଶ୍ରୟ ଏବଂ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଧର୍ମେର ସୂର୍ତ୍ତିମାନ ଦେବେନ ନିର୍ମଳତା ॥୧୦॥

(୧) ଏକମାତ୍ରତ୍ବମ୍ ମହାଦିତି ପାଠାନ୍ତରମ୍ ।

‘ आश्चर्यम् (य) ।

विरोधो विश्रान्तः, प्रसरति रसो निर्हतिघन-

स्तदौद्धत्यं क्वापि व्रजति, विनयः प्रह्वयति माम् ।

भटित्यस्मिन् दृष्टे किमिव (१) परवानस्मि, यदि वा

महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥११॥

(य) आश्चर्यमिति । वक्ष्यमाणं सर्वं विस्मयकरमित्यर्थः ।

तदेवाह विरोध इति । अस्मिन् महापुरुषे दृष्टे अवलोकिते सति विरोधी विषादः भटिति तत्क्षणान् विश्रान्तः विरतः, निर्हत्या आनन्देन, घनी निविडः रसो रागः प्रसरति उच्छलति, अमुं प्रति आनन्देन सान्द्रौक्यतोऽनुरागो वर्तत इत्यर्थः, तत् युद्धकालीनम् औद्धत्यं दर्पजनितचाञ्चल्यं क्वापि व्रजति कुत्रापि विलीयते अतीतसामौध्ये वर्तमाना, तथा विनयः अस्मादात्मनो न्यूनत्वज्ञानं मां प्रह्वयति अवनमयति भक्तिनम्रं करोतीर्थः । तथा किमिव अनिवचनीय इत्यर्थः परवान् पराधीनः अस्मि, अमुं दृष्ट्वा नात्मनः प्रभवामीत्यर्थः । यदि वा अथवा हि यस्मात् तीर्थानां वाराणस्यादीनामिव महतां महापुरुषाणां कोऽपि अनिवचनीय इत्यर्थः महार्घः महामूल्यः दुर्लभः अतिशयः प्रभावातिरेको वर्तत इति शेषः । तेनैव विरोधविश्रामादयो जाता इति भावः ।

अत्र रामस्य प्रभावातिशयप्रतिपादनकार्यं प्रति विरोधविश्रामादीनामनेकेषां कारणानां निर्द्देशात् समुच्चयोऽलङ्कार उपमा च, ताभ्यां सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः सङ्कीर्त्यते ।

“प्रहो नम्र” इत्युणादिकोषः । “गुणे रागे द्रवे रसः ।” “परतन्त्रः पराधीनः परवान् नाथवानपि ।” “मूल्ये पूजाविधावयः” इति चामरः ।

शिशिरिणी वृत्तम् ॥११॥

(य) कि आश्चर्यम् ! एहे महापुरुषके देखिले पन्न तत्क्षणान् विरोध विरत ठह्याछे, आनन्देन परिपूर्ण अश्रुराग उच्छलित रह्याछे, जेहे उद्धृत्य

(१) किमपीति पाठान्तरम् ।

रुमः । तत्किमेकपद एव दुःखविश्रामं ददाति उप-
 स्नेहयति च कुतोऽपि निमित्तादन्तरात्मानम् । अथवा स्नेहश्च
 निमित्तसव्यपेक्ष इति विप्रतिषिद्धमेतत् (र) ।

व्यतिषजति पदार्थानाम्तरः कोऽपि हेतु-

न खलु वहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं

द्रवति च हिमरश्मावद्गते चन्द्रकान्तः ॥१२॥

(र) राम इति । तत्किमित्येकमव्ययं प्रश्नार्थे । एकपद एव युगपदेव न पुनरेकस्मिन् काले दुःखनाशः, सद्व्यवहारादिना बहुपरकाले च क्लेश इत्येवमश्वार्थः । दुःखविशामं सौताशीकतदपत्याभावजनितदुःखस्य नाशम् । तथा कुतोऽपि निर्वृत्तु-मशक्यादित्यर्थः । निमित्तात् कारणात् अन्तरात्मानम् अन्तःकरणम् उपक्लेशयति क्लेशाद् करोति एष बालक इति शेषः । ननु सति कारणे तत् निर्वृत्तुं योग्यमेव स्यादिति कथं तत् निर्वृत्तुमशक्यमित्याह अथवेति । चकारः समुच्चये अन्यपदार्थवत् क्लेशेत्यर्थः, व्यपेक्षया सह वर्तत इति सम्यपेक्षः निमित्तस्य सम्यपेक्षः क्लेशः किमपि नियतं कारण-ममेक्षते इति यत् लौकिकवाक्यम् एतत् तत् विप्रतिविद्धं विरुद्धम् असमीचीनमित्यर्थः । किमपि बहिर्वर्त्तिनियतं कारणं विनापि क्लेशो जायते, वर्त्तमानमेव तन्निदर्शनमिति भावः ।

“ततश्चैकपदे तुल्ये सद्यः सपदि च स्मृते” इति हलायुधः ।

কোথাও গিয়াছে, বিনয় আমাকে অবনত করিতেছে এবং আমি যেন কেমন পরাধীন হইয়া গিয়াছি; অথবা ইনি যেন মহাতীর্থসমূহের কোন মহামূল্য উৎকর্ষ ॥১১॥

(২) রাম। এই বালকটি সহসাই আমার ডগ্গেখের অবশান করিতেছে কেন? কেনই বা কোন কারণে অন্তরাআঁকে স্নেহার্জ করিতেছে; অথবা স্নেহ কোন কারণ অপেক্ষা করিয়া হইবে, ইহা বিবক্ষ্য।

ଲବ: । ଚନ୍ଦ୍ରକୈତୋ ! କ ଏତେ ? (ଲ)

ଚନ୍ଦ୍ର । ପ୍ରିୟବୟସ୍ୟ ! ନନୁ ତାତପାଦା ଏତେ (ବ) ।

ଲବ: । ମମାପି ତର୍ହିଁ ଧର୍ମତସ୍ତଥୈବ, ଯତ: ପ୍ରିୟବୟସ୍ୟ ଇତ୍ୟାତ୍ୟ,
କିନ୍ତୁ ଚତ୍ବାର: ଧର୍ମାସ୍ତେଷାଂ ଭବତାମିବଂ ଅପଦେଶଭାଗିନସ୍ତତ୍ରଭବନ୍ତୋ
ରାମାୟଣକଥାପୁରୁଷାଃ, ତଦ୍ଦିଶେଷଂ ବ୍ରୁହି (ଶ) ।

✓ ଉକ୍ତାର୍ଥମିବ ଦୃଢ଼ୀକରୋତି ବ୍ୟତିଷକତୀତି । ଅନ୍ତର: ଅନ୍ତ:କରଣବର୍ତ୍ତୀ କୌଽପି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ-
ମନ୍ତବ୍ୟ: ହେତୁ: କାରଣଂ ପଦାର୍ଥାନ୍ ବସ୍ତୁନି ବ୍ୟତିଷକତି ପରସ୍ପରଂ ସମ୍ମେଲୟତି କିନ୍ତୁ ପ୍ରୀତୟ:
କ୍ଷେପା: ବହିରୁପାଧୀନ୍ ବାହ୍ୟବିଶେଷାଣି ପୁରତ୍ବଭାବତ୍ବାଦିସର୍ବବିଦିତକାରଣାନୈତ୍ୟର୍ଥ: ନ ଧର୍ମାସ୍ତେଷାଂ
ସଂଶୟନ୍ତେ ନ ଧର୍ମାସ୍ତେଷାଂ ଉତ୍ପାଦକତ୍ବେନାପେକ୍ଷନ୍ତେ । ହି ଯଦ୍ଭାତ୍ ପୁରୁଷରୈକଂ ପଞ୍ଚମଂ କର୍ତ୍ତୃ ପତଞ୍ଜଲ୍ୟ-
ସୂର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ସତି ବିକସତି ଶ୍ଳୁଟତି, କିଞ୍ଚେତି ଚାର୍ଥ: ଚନ୍ଦ୍ରକାନ୍ତ: ଶ୍ବନାମପ୍ରସିଦ୍ଧୋ ମଣି-
ବିଶେଷ: ହିମରଞ୍ଜନଃ ଚନ୍ଦ୍ରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗତେ ଚନ୍ଦ୍ରିତେ ସତି ଚନ୍ଦ୍ରବିତ୍ତିମିଷ୍ଠାନ୍ତେ ଜଳଜଳବଂ ଚରତୀତ୍ୟର୍ଥ: । ଅନ୍ତ:
କମପି ସମ୍ପର୍କଂ ବିନୈବ ଅଭିନ୍ନ ବାଲକେ ମମ କ୍ଷେପୋ ଭବିତୁମର୍ହତ୍ୟେବେତି ଭାବ: ।

। ଅନ୍ତ ବିଶେଷବ୍ୟୟନ ସାମାନ୍ୟସମର୍ଥନରୂପାଽନ୍ତରନ୍ତ୍ୟାସିଃଶ୍ଳେଷାଃ ।

“ଉପାଧିଧର୍ମାଚିନ୍ତାୟାଂ କୁଟୁମ୍ବସ୍ତ୍ୟାପୃତେ ଛଳି । ବିଶେଷେ ପୁଂସି” ଇତି ମିତିନୀ ।

ମାଲିନୀ ଛଳମ୍ ॥୧୨॥

(ଲ) ଲବ ଇତି । କ ଏତ ଇତି ଗୁରୁତ୍ବାଦ୍ଭବଚନମ୍ ।

(ବ) ଚନ୍ଦ୍ର ଇତି । ଧର୍ମାସ୍ତେଷାଂ ପ୍ରକାଶରୂପପ୍ରଯୋଜନଘୃଷ୍ଣନାୟ ପାଦଶବ୍ଦସ୍ୟ ତାତ୍ତ୍ୱେ ଧର୍ମାସ୍ତେଷାଂ
ଅତୀତଭକ୍ତିଭାଗନରୂପା: ତାତ୍ତ୍ୱେ ଇତ୍ୟର୍ଥ: ।

ଆଭ୍ୟାସଗ୍ରିହ କୋନ କାରଣ, ପଦାର୍ଥକେ ପରସ୍ପର ସମ୍ପର୍କିତ କରେ ; କିନ୍ତୁ
ଭାଗବାଗାଟି ବାହିରର କୋନ ସମ୍ପର୍କକେ ଅବଲମ୍ବନ କରେ ନା । କାରଣ, ସୂର୍ଯ୍ୟର
ଉଦୟ ହେଲେ ପଞ୍ଚମ ଶ୍ରେଣୀର ଉଦୟ ହେବ ଏବଂ ଚନ୍ଦ୍ର ଉଦୟ ହେଲେ ଚନ୍ଦ୍ରକାନ୍ତରାଶିର
ନିଃସାରଣ କରେ ॥୧୨॥

(ଲ) ଲବ । ଚନ୍ଦ୍ରକେତୁ ! ତୁ କେ ?

(ବ) ଚନ୍ଦ୍ରକେତୁ । ମହେ ! ତୁ କି କର ।

চুন্দ্র । নমু জ্যেষ্ঠতাতপাদা ইত্যবেহি (ঘ) ।

লবঃ । (সীল্লাসম্) কথং রঘুনাথ এব, (১) দিচ্ছা সুপ্রভাত-
মদ্য, যদ্যং দেবো দৃষ্টঃ । (সবিনয়কৌতুকং নির্বৰ্ণ্য) তাত ।
প্রাচৈতসান্নে বাসী লবোঃমিবাদয়তে (স) ।

(শ) লব ইতি । তর্হি তব তাতপাদত্বে সতি, মমাপি ন কেবলং তব ধর্ম্মতঃ
আচারাৎ লৌকিকব্যবহারাদিত্যর্থঃ । তথৈব তাতপাদা এব ন ত্বন্যবিধসম্পর্কশালিন
‘ইত্যেবশব্দার্থঃ’ । লৌকি হি বয়স্যঃ স্বসমানপর্য্যায় ইতি মন্যতে, ততশ্চ বয়স্যস্য যৌ যাদৃশঃ
সম্বন্ধৌ স্বস্বায়াপি স তাদৃশ এব সম্বন্ধৌতি ব্যবহারীতীতি ভাবঃ । আত্ম ব্রবীষি ।
এবং ব্যপদেশং তাতপাদেতি সংজ্ঞা ভজন্ত ইতি এবংব্যপদেশভাগিনঃ তাতপাদপদবাচ্যা
ইত্যর্থঃ । রামায়ণমেব কথা উপাখ্যানং তস্যাঃ পুরুষাঃ পাত্রাণি প্রাধান্যেন বর্ণনীয়
ইত্যর্থঃ । ততস্মাত্ সামান্যত উক্ত্যা বিশেষনির্ণয়সম্ববাদিত্যর্থঃ, বিশেষং তেষাং চতুর্থা
मध्ये कतनोऽयमिति इतरव्यावर्त्तकं नाम ब्रूहीत्यर्थः ।

“ধর্ম্মাঃ পুণ্য-যম-ন্যায়-স্বভাবাচারসীমপা” ইত্যমরঃ ।

(ঘ) চন্দ্রেতি । নন্বিতি সম্বোধনে । অবহি জানৌহি ।

(স) লব ইতি । সীল্লাসং সানন্দম্ । কথমিতি হর্ষদীপ্তকমখ্যং শব্দকল্পদ্রুমে
দ্রষ্টব্যম্ । রঘুনাথো রাম এব, ন খলু ততো নূনমহিমাং भरतादीनां कश्चिदित्येव-
शब्दार्थः । অদ্য সুপ্রভাতং শোভনং দিনমুখম্ । “सदृशसन्निकर्षो हि चचारमपि
शस्यते” इति खरणादिति भावः । প্রাচৈতসান্নে বাসী বাসীকিশিখ্যঃ । অমিবাদয়তে
भवन्तं प्रणमति ।

(শ) লব । তাহা হইলে ধর্ম্মত আমারও ত তাহাই ; যেহেতু
প্রিয়বয়স্ক তুমি একপ বলিতেছ ; কিন্তু রামায়ণ-উপাখ্যানের প্রধানপাত্র
মাননীয় চারি জনই তোমার এইরূপ সংজ্ঞার অধিকারী ; অতএব বিশেষ
বল ।

(ঘ) চন্দ্রেকতু । ওহে ! ইনি আমার জ্যেষ্ঠতাত ইহা অবগত হও ।

(১) কথং রঘুনাথঃ, কথং রঘুনাথ এব ইতি পাঠান্নবদ্যম্ ।

রামঃ । (সন্নেহম্) এহ্নোহি এহ্নোহি । (সন্নেহং পরিষ্রজ্য)
অযি বত্স ! কৃতং কৃতমতিবিনয়েন, অনেকবারমপরিষ্রজ্যং পরি-
ষ্রজস্ব (হ) ।

পরিণতকঠোরপুষ্পকগর্ভচ্ছদপীনমসৃণসুকুমারঃ ।

নন্দয়তি চন্দ্রচন্দননিথ্যন্দজড়স্তব স্মর্যঃ ॥১৩॥

(হ) রাম ইতি । এহ্নোহীতি কৃতং কৃতমিতি চ আদরে দ্বিকৃতি । অযৌতি-
শ্চৈহসম্বোধনে । কৃতমিতি করণার্থমব্যয়ম্ । অতিবিনয়েন মূলতপতনরূপেণ নিতান-
লিনয়প্রকাশেণ, বচসেব তব বিনয়প্রাপ্যুৎপ্রকাশাদিতি ভাবঃ । অপরিষ্রজ্যম্ অশ্রিখিলম্,
গাঢ়মিত্যর্থঃ, পরিষ্রজস্ব আলিঙ্গ ।

কথময়ং পরিষ্রজ্ঞানুরোধ ইत्याহ পরিণতেতি । পরিণতং পরিপক্কং সাবশেষবৃদ্ধিপ্ৰাপ-
নিত্যর্থঃ অতএব কঠোরং পুষ্পাবয়বং যত্ পুষ্পকং পদ্মং তস্য গর্ভচ্ছদঃ অত্মনরদল-
তদত্ পীনমসৃণঃ অত্যন্তস্নগ্ধাঃ, সুকুমারঃ কীমলশ্চেতি স তথোক্তঃ, তথা চন্দ্রশ্চ চন্দন-
নিথ্যন্দশ্চ চন্দ্রচন্দননিথ্যন্দৌ তাবিব জড়ঃ শ্রীতলঃ, চন্দ্রবত্ চন্দননির্যাসবশ্য শ্রীতল-
ইত্যর্থঃ তব স্মর্যঃ ত্বগিন্দ্রিয়যাদ্বী গুণবিশেষঃ মাং নন্দয়তি সুখীকরোতি । অতএবানেক-
বারপরিষ্রজ্ঞানুরোধ ইতি ভাবঃ ।

অত্র লুপ্তোপমাভ্যস্য মিথো নৈরপেত্যাৎ সংসৃষ্টিঃ পরাঙ্ঘ্নে বৃত্ত্যনুপ্রাসশ্চ ।

“সুধীমঃ শিশিরো জড়ঃ” ইত্যমরঃ । মসৃণত্বে পুষ্পকগর্ভচ্ছদসম্মূর্ণ্যসাম্যপ্রয়োজন-
প্রতিপাদনায় পীনশব্দস্য অত্যন্তার্থে লক্ষণা । আত্মা জতিঃ ॥১৩॥

(গ) লব । (আনন্মোহ্লাসের সহিত) আঁ! স্বয়ং রঘুনাথই । ভাংগ্য-
বশতঃ আজ অপ্রভাত ! যেহেতু এই রাজাকে দেখিলাম । (বিনয় ও
কৌতুকের সহিত দেখিয়া) পিতঃ ! বাবাঁকির ছাত্র লব অভিবান্নন
করিতেছি ।

(হ) রাম । (স্নেহের সহিত আনিজন করিয়া) আইস, আইস ।
বৎস ! অতি বিনয়ে প্রয়োজন নাই, অতি বিনয়ে প্রয়োজন নাই । অনেকবার
গাঢ় আনিজন কর ।

ଭବ: । (ସ୍ବଗତମ୍) ଝିଢ଼ଶୋ ମାଂ (୧) ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମୀଷାମକାରଣକ୍ଷେତ୍ରଃ
ମୟା ପୁନରବ୍ୟିଷ୍ଟିତଂ ଏବାଭିଦ୍ରୁଗ୍ଧମନ୍ନେନ, ଯଦାୟୁଧପରିଗ୍ରହଂ ଯାବଦଧ୍ୟା-
ରୁଦ୍ଧୋ ଦୂର୍ଯ୍ୟୋଗଃ । (ପ୍ରକାଶମ୍) ମୃଷ୍ଟ୍ୟନ୍ତ୍ରିକାଦାନୀଂ ଲବସ୍ୟ ବାଲିଶତାଂ
ତାତପାଦାଃ (କ୍ଷ) ।

ରାମ: । କିମପରାହଂ ବତ୍ସେନ ? (କ)

(କ୍ଷ) ଲବ ଇତି । ଅମୀଷାଂ ରଘୁନାଥାଦୀନାମ୍ । ଝିଢ଼ଶଃ ଶାନ୍ତିଶ୍ଯ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ।
ଅକାରଣକ୍ଷେତ୍ରଃ କଞ୍ଚିଦପି ସମ୍ପର୍କଠପଂ ହିତୁଂ ବିନାପି ବାତ୍ସଲ୍ୟମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ପୁନଃ କିନ୍ତୁ
ଅନ୍ନେନ ଆତ୍ମୀୟାନାତ୍ମୀୟମିଦଂଶାନଶୃଙ୍ଖଳେନ ମୟା । ସ୍ବଯିଗବ୍ୟବସ୍ଥାପନେ ଏବଂଶବ୍ଦଃ । ଅଭିଦ୍ରୁଗ୍ଧଂ
ଦ୍ରୋହଃ କ୍ରତଃ ହିଂସା ସମାଚରିତେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଯତ୍ ଯଦ୍ଧାଞ୍ଜିତଃ ଦୂର୍ଯ୍ୟୋଗୋ ଦୁରଭିମନ୍ଧିଃ ହିଂସିଷ୍ଠ୍ୟା
କଳୁଷିତା ଚିତ୍ତଘଟିତମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଆୟୁଧପରିଗ୍ରହଂ ଯାବତ୍ ଜନନାୟ ଅସ୍ତ୍ରଧାରଣପର୍ଯ୍ୟନ୍ତମ୍ ଅଧ୍ୟାବୃତ୍ତଃ
ସମାବୃତ୍ତଃ ଅତୀବକ୍ଷେତ୍ରକାରିଣଂ ଚନ୍ଦ୍ରକେତୁମିବ ହନ୍ତୁଂ ଶକ୍ତଂ ହୃତମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ବାଲିଶତାଂ ମୂର୍ଖତା-
ପ୍ରଯୁକ୍ତସଂଗ୍ରାମକରଣାପରାଧଂ ସୃଷ୍ଣନ୍ତୁ ସ୍ବଗୁଣେନ ଅମନ୍ତାମ୍ । ଝିଢ଼ଶଦୁଷ୍ଟାବ୍ୟକାରଣେନ ନିତାନ୍ତ-
ଲଞ୍ଜିତୋଽସ୍ମିତି ଧାବଃ ।

ଅଭିଦ୍ରୁଗ୍ଧମିତି ଧାବେ ଜ୍ଞାତଃ । ଏବ୍ୟ ଇତି ତାଦର୍ଥ୍ୟବିବଚ୍ଚୟା ଚତୁର୍ଥୀ ।

(କ) ରାମ ଇତି । ବତ୍ସେନ କ୍ଷେତ୍ରଭାଜନେନ ତ୍ବୟା, କିମପରାହଂ କୋଽପରାଧଃ କ୍ରତଃ,
ସମହଂ ସୃଷ୍ଣାମୀତି ଧାବଃ ।

ପରିଗତ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣାବସ୍ଥାବ ପଥେର ଅଭାସ୍ତରଂଶ ପଥେର ଗ୍ରାସ୍ତ ଅତୀକ୍ଷ୍ମ ପାନିସ ଓ
କୋମଳ ଏବଂ ଚକ୍ଷୁ ଓ ଚନ୍ଦନରସେର ତୁଳା ଶୀତଳ ତୋମାର ସ୍ପର୍ଶ ଆମାକେ ଆନନ୍ଦିତ
କରିତେଛେ ॥୧୩॥

(କ୍ଷ) ଲବ । (ସ୍ବଗତ) ଆମାର ଶ୍ରୀତି ଝିଢ଼ଶଦେର ଏହିରୂପ ଅକାରଣ ସ୍ନେହ ;
ଆମ ମୂର୍ଖ ଆମି, ଝିଢ଼ଶଦେର ବିଦ୍ରୋହ କରିଛାଛି । ସେହେତୁ, ଦୁର୍ଭିଷାକିଟା
ଅସ୍ତ୍ରଧାରଣ ପଥାସ୍ତ ଉଠିଛାଛିଲ । (ପ୍ରକାଶେ) ପିତା, ଲବେର ଏହି ମୂର୍ଖତା ଏଥନ
ସାଞ୍ଜନା କରୁନ ।

(୧) ଅସ୍ତ୍ରାହସାନିମିତ୍ତା ପାଠାନ୍ତରମ୍ ।

चन्द्र । अश्वानुयात्रिकेभ्यस्तातप्रतापाविष्करणमुपश्रुत्य
वीरायितमनेन (ख) ।

रामः । नन्वयमलङ्कारः क्षत्रस्य (ग) ।

न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां प्रसहते (१)

स तस्य स्वी भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।

मयूखैरश्वान्तं तपति यदि देवो दिनकरः

किमाग्नेयग्रावा निरुत इव तेजांसि वमति ॥१४॥

(ख) लक्ष्म्या वक्तुमसमर्थं लवमवलोक्य चन्द्रकेतुरेव रामोक्तैरुत्तरं ददाति चन्द्रेति । अश्वानुयात्रिकेभ्यः अस्माकमश्वमेधीशानुचरेभ्यः तातस्य भवतः प्रतापाविष्करणं प्रभावप्रकाशम् उपश्रुत्य निश्चय्य चनेन कुमारेण वीरायितं वीरवदाचरितं युद्धं कृतमित्यर्थः । कुमारोऽयम् इममेवापराधं मन्वते इति भावः ।

(ग) राम इति । अवधारणे ननुशब्दः । अयं वीरसमाचारः क्षत्रस्य क्षत्रियस्य अलङ्कारी ननु, भूषणमेवेत्यर्थः न तु दूषणमित्यभिप्रायः । मौर्वमेखलादिदर्शनात् रामेण लवस्य क्षत्रियत्वमनुमितमिति बोध्यम् ।

वीरवदाचरणस्य भूषणत्वं प्रतिपादयति न तेज इति । तेजस्वी महाप्रभावशाली जनः, प्रसृतं विस्तीर्णम् अपरेषाम् आत्मभिन्नानां तेजः प्रभावं न प्रसहते न क्षमते, सः असह्यमित्यर्थः प्रकृतस्यमानलिङ्गत्वात् पुंस्त्वात् पुंस्त्वम्, प्रकृतिनियतत्वात् स्वभावनियन्त्रितत्वात् अकृतकः अकृत्रिमः स्वी भावः स्वकीयो धर्मः । तथा च यदि देवो दिनकरः सूर्यः मयूखैः करैः अश्वान्तं सततं तपति सन्तप्तं करोति आग्नेयग्रावमित्यर्थात् तदा

(क) राम । वयं किं अपराधं करिष्यामहे ?

(ख) छल्लकेतु । अथैव अश्वगामिगणैर निरुतं पितरं प्रतापं प्रकाशं बुद्धिः, हेनौ वीरैरं ग्राह्य आचरणं करिष्यामहेन ।

(ग) राम । ईहा तं कृत्रियैरं अलङ्कारहे ।

(१) विवहते इति पाठान्तरम् ।

आग्नेयशावा अग्न्युत्पादकप्रस्तरविशेषः सूर्यकान्तमणिरिति यावत् निजत इव अवमानित इव सन् किं कथं केन हेतुनेत्यर्थः ; तेजसि अग्नीन् वमति उद्गिरिति निःसारयतीत्यर्थः, रविकरसन्नाप एव तत्र हेतुरित्यर्थः । अतएवास्मत्प्रतापप्रकाशे लवस्य वीरत्वप्रकाशे वीरस्वभावसिद्धत्वात् महापुरुषकारप्रकाशकत्वाच्च अलङ्कार एव, ततश्चात्र अपराधाभावात् क्षमायाः प्रयोजनन्तु नास्त्येव प्रत्युत लवं प्रति सुमहान् सन्तोष एव जात इति भावः ।

अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः निजत इवेत्युपमया सङ्कीर्णः तथा 'स तस्य स्त्री भाव' इत्येतावन्मात्रोक्त्यैव निर्वाहे 'प्रकृतिनिधयतत्वादकृतक' इत्यंशोपादानात् "सङ्गसा विदधीत न क्रिया"मित्यादिसाहित्यदर्पणीदाहृतवत् अर्थगतपुनरुक्ततादोषः, स च 'जगति तदिदं सर्वं विदित'मिति वत् केनापि पाठेन समाधेयः । अल्पमात्र-रविकरस्यर्शे सूर्यकान्तमणेरग्न्युत्पत्तेरभावात् बहुतररविकरस्यर्श एव तस्मादग्रे कृतपत्ति-र्भवतीति प्रदर्शनार्थम् अत्रान्तपदमुपात्तमिति भाव्यम् । किन्त्वत्र वमतेगौणप्रयोगात् न याम्यत्वदोषः अपि तु गुण एव, तथा च काव्यादर्शे—

"निष्ठूतोदगौणवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र याम्यकक्षां विगाहते ॥"

"पाषाणप्रस्तरयावोपलाग्मानः ।" इत्यमरः ।

एतदनुकूपो भावो यथा शाकुन्तले—

"शमप्रधानेषु तपोवनेषु गूढं हि दाह्यात्मकमस्ति तेजः ।

स्यशानुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोऽभिभवाद्दृष्टि ॥"

मारवावपि—"किमपेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।

प्रकृतिः खलु सा मद्द्वीयसः सङ्गते नान्यसमुन्नतिं यथा ॥"

शिखरिणी वृत्तम् ॥१४॥

তেজোয়ান্ কখনও অপরের বিস্তীর্ণ তেজ সহ করে না ; তাহা তাহার স্বভাব ; কিন্তু প্রকৃতি নির্দিষ্ট বলিয়া তাহা কৃত্রিম নহে । যদি সূর্য্যদেব, কিরণদ্বারা অনবরত সঙ্গুপ্ত করিতে থাকেন ; তবে সূর্য্যকান্তমণি কি অপমানিতের দ্বায় থাকিয়া, তেজ উদ্গিরণ করে ? ॥১৪॥

চন্দ্র । তাত ! অমৰ্ষোঽপ্যস্য শোভতে বীরস্য, পশ্যতু হি
তাতঃ, প্রিয়বয়স্যবিনিযুক্তজৃম্বকাস্বনিশ্ক্ষম্যস্তম্বিতানি সৰ্বতঃ
সৈন্যানি (ঘ) ।

রামঃ । (বিলোক্য) বত্স ! লব ! সংক্রিয়ন্তামস্বাণি, ত্বমপি
চন্দ্র কেতো ! নিৰ্ব্যাপারবিলচাণি (১) সান্বয় বলানি (ঙ) ।

লবঃ । যথাজ্ঞাপয়তি তাতঃ । (ইতি প্রণিধানং নাটয়তি)
(চ) ।

(ঘ) চন্দ্রেতি । অমৰ্ষঃ অসঙ্কীর্ণতা । শোভতে যুজ্যতে ইত্যর্থঃ । ন কেবলম্
অস্য বিনয়সৌজন্মাদিগুণঃ শোভতে অপি তু অসঙ্কীর্ণত্বোঽপি অমৰ্ষঃ শোভতে ইত্যপেত্বার্থঃ । হি
যজ্ঞাত্ । প্রিয়বয়স্যেন লবেন বিনিযুক্তং নিশ্চিতং যত্ জৃম্বকাস্বং তেন নিশ্ক্ষম্যং নিশ্চন্দ্রং
যথা স্যাতথা স্তম্বিতানি জড়ীকৃতানি সৰ্বতঃ সৰ্বাসু দিগু সৈন্যানি বলানি অতএব হুঁহু-
নজ্ঞাপ্রভাবশালিনী মজ্ঞাবীরস্য পরপ্রভাবাসঙ্কীর্ণতা যত্ শোভতে তত্র ন কোঽপি প্রতিবাদী-
ঽস্তুীতি ভাবঃ ।

(ঙ) রাম ইতি । বিলোক্য সৈন্যানীতি শিষ্যঃ । সংক্রিয়ন্তাম্ অপসংক্রিয়ন্তা
সংক্রিয়ন্তামিতি যাবত্ । নিৰ্ব্যাপারিণ সমরকার্যে সামর্থ্যাভাবাদুদ্যমাভাবেন বিলচাণি
“একৈনৈবামুনা শিশুনা সৰ্বং বয়ং যৌজারঃ স্যন্দনদ্বীনীকৃতা” ইত্যেবমাস্বথ্যান্বিতানি বলানি
অস্বত্সৈন্যানি সান্বয় প্রিয়বাক্যেন সমাস্বাসয় ।

“বিলচো বিলম্ব্যান্বিতে” ইত্যমরঃ ।

(চ) লব ইতি । যথাজ্ঞাপয়তি, তথা কারবাণীতি বাক্যশিষ্যঃ অস্ত্রাণ্যুপসংহরা-

(ঘ) চন্দ্রকেতু । পিতঃ ! এই বীরের অসংকীর্ণতাও শোভা পাইতেছে ।
পিতা তাহা দেখুন, সকল দিকের সৈন্তগণই প্রিয়বয়স্য নিশ্চিন্ত জৃম্বকাস্বের
প্রভাবে নিশ্চল ও শুদ্ধ হইয়া রহিয়াছে ।

(ঙ) রাম । বৎস ! লব ! তুমি অস্ত্রের উপসংহার কর ; আর
চন্দ্রকেতু ! তুমিও নিরুদ্যম ও নিশ্চিন্ত সৈন্তগণকে আশ্বস্ত কর ।

(১) বিলচিতানীতি পাঠান্তরম্ ।

चन्द्र । यथादिष्टम् । (इति निष्क्रान्तः) (छ) ।

लवः । प्रशान्तमस्त्रम् (ज) ।

रामः । वत्स ! सरहस्यप्रयोगसंहरणान्यस्त्राण्यन्नायवन्ति (झ) ।

ब्रह्मादयो ब्रह्माहिताय तस्मा

परःसहस्रा शरदस्तपांसि ।

एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः

स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥१५॥

मौल्यर्थः । प्रणिधानम् अस्त्रीपसंहारार्थं समाधिं ध्यामिति यावत् नाटयति नयन-
मुद्रणादिना अभिनयति ।

(छ) चन्द्रेति । यथादिष्टं भवतेति शेषः, तथा करवाणीत्यर्थः ।

(ज) लव इति । अस्त्रं मदीयज्जृम्भकास्त्रं प्रशान्तम् उपरतं निष्क्रियं जातमित्यर्थः ।

(झ) राम इति । रहस्यं गोपनीयं मन्त्र इत्यर्थः । रहस्येन सह वर्त्तमाने
सरहस्ये प्रयोगसंहरणे निचेपोंपसंहारी येषां तानि तथोक्तानि अस्त्राणि एतानि जृम्भका-
स्त्राणि आम्नायवन्ति गुरुपदेशसापेकाणीत्यर्थः ।

“रहस्यम् । गोपनीयम् ।” “आम्नाय ।—गुरुपरम्परोपदेश” इति च शब्दकल्पद्रुमः ।

आम्नायो विद्यते येषां तानि आम्नायवन्ति, तदस्त्रञ्च जम्भतासम्बन्धेनेति बोध्यम् ।

गुरुपदेशसापेक्षत्वं प्रतिपादयति ब्रह्मादय इत्यादिना गद्याशान्तेन । प्रथमाहं
चित्रदर्शनवेलायामपि रामेणायं श्लोकः पठितः । तत्रैव व्याख्यातः ॥१५॥

(घ) लव । पिता याहा आदेश करेन । (एहे बगिया ध्यान अभिनय
करिते लागिल ।)

(छ) चक्रकेतु । याहा आदेश करिजेन (एहे बगिया चगिया गेल ।)

(ज) लव । आमार ज्जुकास्र निवृत्त हईयाछे ।

(झ) राम । वत्स ! मन्त्र, निष्केप ओ उपसंहारेर सरहित ज्जुकास्र

जकल ज्जुकरप्रप्राय पाओया याय ।

অথৈতন্মন্তপারাযণোপনিষদং ভগবান্ কৃশাশ্বঃ পরঃসহস্র-
পরিবত্সরান্তে বাসিনে কৌশিকায় বিশ্বামিত্রায় প্রোবাচ, স তু
ভগবান্ মন্থমিত্যেষ গুরুপূর্বানুক্রমঃ (১)। কুমারস্য তু ক্রুতঃ
(২) সম্মদায় ইতি পৃচ্ছামি (জ)।

লবঃ। স্বতঃপ্রকাশান্যাবয়োরস্ত্রাণি (ট)।

(জ) অথৈতদিতি। অথ ব্রহ্মাদীনাং দর্শনানন্তরং কৃশাশ্বস্তদাখ্যঃ কথিতুং মুনিঃ
এতেষাং জম্বুকাস্ত্রাণাং মন্ত্রাণাং পারস্য গ্রন্থপার্থ্যন্তস্য অয়নং গমনং জ্ঞানমিতি যাবত্,
তত্ মন্তপারাযণমেব উপনিষত্ বৃদ্ধবিদ্যা তাম্। সহস্রাত্ পরে ইতি পরঃসহস্রাঃ সহস্রা-
ধিকা ইত্যর্থঃ যৈ পরিবত্সরাঃ সংবত্সরাঃ তান্ ব্যাখ্যন্ত্যে সমীপে বসতীতি তেষু সহস্র-
বত্সরান্ যাবত্ ছাব্ধাভাবাপন্নায়িত্বর্থঃ কৌশিকায় কৃশিকবৎশ্রীয়ায়। স তু ভগবান্
বিশ্বামিত্রঃ মন্থং প্রোবাচ ইত্যন্বয়ঃ, গুরুণাম্ উপদেষ্টৃণাং পূর্বঃ পূর্বকালবর্ষী, অনুক্রমঃ
উপদেশপরম্পরা কুমারস্য তব ক্রুতঃ কক্ষাত্ আদ্যগুরোঃ সকাশাত্ সম্মদায়ঃ উপদেশ-
পরম্পরা।

(ট) লব ইতি। স্বতঃ স্বয়মেব উপদেশং বিনৈবেত্যর্থঃ প্রকাশ আবির্ভাবৌ যेषাং
তানি। অস্ত্রাণি জম্বুকাস্ত্রাণি।

ব্রহ্মাণ্ডভূতি প্রাচীন গুরুগণ, বেদের মঙ্গলের নিমিত্ত সহস্রেরও অধিক
বৎসর কাল তপস্যা করিয়া স্বকীয় তপোময় তেজস্বরূপ এই অস্ত্রগুলিকে
দেখিয়াছিলেন ॥১৫॥

(ঞ) তাহার পর ভগবান্ কৃশাশ্বমুনি, সহস্র বৎসরেরও অধিক কাল
ছাত্ররূপে অবস্থিত কুশিকনন্দন বিশ্বামিত্রের নিকট জম্বুকাস্ত্রের মন্ত্রাত্মক
গুপ্ত বিদ্যা বলিয়াছিলেন; সেই ভগবান্ বিশ্বামিত্র, আমার নিকট বলিয়া-
ছিলেন ইহাই হইল গুরুপরম্পরা; কিন্তু কুমারের গুরুপরম্পরা কোথা
হইতে প্রবর্তিত হইয়াছে তাহা জিজ্ঞাসা করি।

(১) ইত্যেষ ক্রমঃ, ইত্যেষ পূর্বানুক্রম ইতি পাঠমদৌ। (২) ক ইতি ক্রাপি পাঠঃ।

रामः । (विचिन्त्य) किं न सम्भाव्यते (१) प्रकटपुण्यपरि-
पाकोपादानः कोऽपि महिमा स्यात्, द्विवचनन्तु कथम् (३) ।

लवः । भ्रातरावावां यमजौ (४) ।

रामः । स तर्हि द्वितीयः कः (२) (६) ।

नेपथ्ये । भाण्डायन ! भाण्डायन ! (७)

(३) राम इति । विचिन्त्य किञ्चिद्विचिन्त्यार्थः । किं न सम्भाव्यते जगतीति
शेषः । प्रकटम् अत्यन्तं यत् पुण्यं पूर्वजन्मार्जितो धर्मः, तस्य परिपाकः फलजननी-
न्मुखीभावः स एव उपादानं कारणं यस्य स तथोक्तः, महिमा माहात्म्यं स्यात् भवेत्,
पूर्वजन्मार्जितात् कक्षाञ्चित् मह्यपुण्यात् स्वयमेव जन्मकास्त्राणामाविर्भावी भवेदित्यर्थः ।
तु किन्तु द्विवचनम् आवधोरिति षष्ठीद्विवचनप्रयोगः कथम्, एकस्मिन्नर्थे एकवचनस्यैवानु-
शासनादिति भावः ।

(४) लव इति । यमजौ युगपदेकगर्भजातौ । अतएव द्वयोरर्थोद्दिष्टवचनप्रयोगः
कृत इति भावः ।

(६) राम इति । तर्हि युवयोर्द्विले सतीत्यर्थः ।

(७) नेपथ्ये इति । भाण्डायनो नाम कश्चित् मुनिशिष्यः, स तु चतुर्थाङ्कविष्णुधर्म-
परिचितः ।

(३) लव । এই অশ্বপাল স্বভাবতই আমাদের হৃদয়ে আবির্ভূত
হইয়াছে ।

(৪) রাম । (চিন্তা করিয়া) জগতে কি সম্ভাবনা না করা যায় ?
হয় ত অতিরিক্ত পুণ্যের ফলে এই অনির্বচনীয় মহাত্মা হইবে; কিন্তু
দ্বিবচন দিলে কেন ?

(৬) লব । আমরা যমজ হই ভাই ।

(৬) রাম । তবে সেই দ্বিতীয়টী কে ?

(৭) নেপথ্যে । ভাণ্ডায়ন ! ভাণ্ডায়ন !

(১) কাপি পাঠোপ্য' নাস্তি । (২) কু ইতি পাঠান্তরম্ ।

आयुष्मतः किल लवस्य नरेन्द्रसैन्यै-

रायोधनं ननु किमात्य ? सखे ! तथेति ।

अद्यास्तमेतु भुवनेष्वधिराजशब्दः

क्षत्रस्य शस्त्रशिखिनः शममद्य यान्तु ॥१६॥

रामः । अथ कोऽयमिन्द्रमणिमेचकच्छवि-

ध्वनिनैव दत्तपुलकं करोति माम् ।

नवनीलनीरधर-धीरगर्जित-

क्षणावद्धकुङ्कुलकदम्बडम्बरम् ॥१७॥

आयुष्मत इति । आयुष्मतः दीर्घायुःशालिनी लवस्य नरेन्द्रसैन्यैः राज्ञी रामस्य सैनिकैः सह आयोधनं युद्धम्, प्रवृत्तमिति शेषः, इति ननु किम् आत्य ब्रवीषि ? इति कुशस्य जिज्ञासा । सखे ! बन्धो ! कुश ! तथा सत्यम्, नरेन्द्रसैन्यैः सह लवस्य युद्धं प्रवृत्तमेवेत्यर्थः । इति भाष्यायनस्योत्तरम् । तदा अद्य भुवनेषु अधिराजशब्दः प्रधानो राजा इति शब्दः अस्मिन् लोपम् एतु प्राप्नोतु । अद्य मदीयसमरकर्मणा न केवलम् अधिराजस्य रामस्य विनाशो भवेत्, अपि तु अधिराजशब्दस्यापि चिराय विलोपी भवेदिति भावः । तथा अद्य क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः शास्त्राण्येव शिखिनी वज्रयस्त्रे शस्त्रशिखिनः शमं निर्वाणं यान्तु प्राप्नुवन्तु । अद्य क्षत्रियजातेरपि शस्त्राग्निनिर्वाणं मया विधेयमिति भावः । इति भाष्यायनमुखान् युद्धवार्तां सत्यामवगम्य कुशस्य सदुपेक्षिरियम् ।

अथ शस्त्रशिखिन इति निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

किलीति लोकवार्तायाम्, ननु किमित्येकमव्ययं प्रश्ने ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१६॥

अथेति । अथेति प्रश्नबोधकम् । इन्द्रमणिर्नीलकान्तमणिः तस्यैव मेचका श्यामा

राजगणेश्वर गह्रित आयुश्चान् नवेर यूक् आरुह्य हृष्टाच्छे, तूमि कि एहे कथा वगितेछ ? मथे ! ताशे । तवे आज्जगते महाराज शस अरु षाडिक एव आज्ज क्विञ्ज्जातिर अश्वानन निर्वाण प्राप्नु हडक ॥१७॥

লবঃ । অয়মসৌ মম জ্যাযানার্য্যঃ কুশৌ নাম ভরতাস্রমাৎ
প্রতিনিবৃত্তঃ [ত] ।

রামঃ । [সকৌতুকম্] বত্‌স ! ইত এবাঙ্ঘ্র্যৈনমপ্যায়ুশ্মন্তম্
[থ] ।

লবঃ । এবম্ । [ইতি পরিক্রামতি] [দ] ।

কবিঃ কালিার্য্যস্য, স ইন্দ্রমণিমৈচকষ্কবিঃ, কোঃয়' বালকঃ ধ্বনিনা কণ্ঠস্বরৈশ্চৈব ন তু
সন্নিধানেন আলিঙ্গনাদিনা ইত্যেবশব্দার্থঃ, দত্তাঃ পুলকা রোমাঙ্গা यस্য তং দত্তপুলকম্,
আনন্দাতিরেকাদুত্পাদিতরোমাঙ্গমিত্যর্থঃ মাম্, নবস্য নবীনস্য সত্যঃ সমৃদ্ধজলস্যেত্যর্থঃ
অতএব নীলস্য শ্যামলস্য নীরধরস্য মেঘস্য ঘোরগর্জিতত্বণে গম্ভীরগর্জনসময়ে वर्षাকালি
ইত্যর্থঃ বজ্রানি ঘটানি মুগ্ধলানি মুকুলানি যেন তস্য কদম্বস্য নীপহৃদস্য ভ্রমরঃ তুলনা
যত্র তং তথোক্তং करोति । মেঘেন সহ কুশস্য, তদগর্জিতেন সহ কুশকণ্ঠস্বরস্য, কদম্ব-
হৃদেণ সহ রামস্য, কদম্বমুকুলৈঃ সহ চ রোমরোমাঙ্গানাং সাদৃশ্যং বোধ্যম্ ।

অত্র দ্বয়োরূপমর্থ্যোর্মিথৌ নৈরপেক্ষায়া সংস্পৃষ্টাঃ । পরাঙ্ঘ্র্যে বৃত্ত্যনুপ্রাসচ্ছিকানুপ্রাসযো-
রেকাশ্রয়ানুপ্রবেশরূপঃ সঙ্করশ্চ ।

“কালশ্যামলমৈচকাঃ ।” “নির্য্যাপারস্থিতৌ কালবিশেষৌত্‌সবযৌঃ ঞ্চ” ইতি চামরঃ ।

মঙ্গ্‌ ভাবিণী বৃত্তম্ ॥১৩॥

(ত) লব ইতি । অত্র তচ্ছব্দসমানার্থকোঃশব্দঃ, তেন অর্থঃ দৃশ্যমানঃ, অসৌ
সঃ, পূর্ব্‌মাবিহিত ইত্যর্থঃ । জ্যাযান্‌ জ্যেষ্ঠঃ অয়জ ইতি যাবত্‌ ।

(থ) রাম ইতি । ইত এব অশ্লিষ্ণেব স্থানি, মমানিক এবৈত্যর্থঃ ।

রাম । ইন্দ্রনীলমণির গ্রায়ে শ্রামলকাস্তি এটা কে ? নীলবর্ণ নূতন
মেঘের গম্ভীর গর্জনের সময় কলিকাধারী কদম্ববৃক্ষের গ্রায়ে আমাকে কণ্ঠস্বরেই
রোমাঞ্চিত করিতেছে ॥১৭॥

(ত) লব । ইনি আমার গেটে জ্যেষ্ঠভ্রাতা আর্ধ্য কুশ, ভরতের আশ্রম
হইতে ফিরিয়া আসিয়াছেন ।

(থ) রাম । (কৌতুকের সহিত) বৎস ! এই আয়ুস্মান্‌কেও এই
খানেই আশ্রয় কর ।

[ततः प्रविशति कुशः ।]

कुशः । [साङ्गतहर्षधैर्यं धनुरास्फालयन्] [ध]

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादामनो-

दृप्तानां दहनाय [१] दौपितनिजचक्रप्रतापाग्निभिः ।

आदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यं ममेतत्ततो

दौप्रास्त्र-[२] स्फुरदुद्यदौघतिशिखानीराजितज्यं धनुः ॥१८॥

[विकटं परिक्रामति] [न] ।

(द) लव इति । एवमित्यङ्गीकारार्थमव्ययम् । परिक्रामति कुशमाह्वानं पादक्षेपं करोति ।

(ध) कुश इति । एकाकिना बालकेन लवेन निहतासंख्यसेन्यदर्शनाद्भुतः मयापीदानीं योद्धव्यमिति युद्धसम्भवात् वीरस्वभावसुलभो हर्षः, स्त्राभाविकश्च धैर्यम् अव्ययता, तैः सहितं तथोक्तम् । आस्फालयन् आन्दोलनपूर्वकमाकर्षन् ।

दत्तेन्द्राभवेति । भगवतो महाप्रभावान्वितात्, विवस्वतः सूर्यस्यापत्यमिति वैवस्वतः तस्मात् मनीः आ, वैवस्वतमनोरधिकारसमयमारभ्येत्यर्थः दत्ता इन्द्राय अभयदक्षिणा असुरसंहारेण अभयदानं यैस्तथोक्तैः, तथा दृप्तानां दर्पोद्धतानां जनानां दहनाय शोषाय अवनतभावमनापन्नानाम् उन्मूलनायेत्यर्थः दौपितः सम्बुद्धितः निजः स्वकीयः चक्रप्रतापः अविग्रहप्रभाव एव अग्रियैः तथोक्तैः, आदित्यैः सूर्यैर्ब्रह्मैः नृपतिभिः राजभिः सह इत्यर्थः यदि विग्रहो युद्धं भवेदित्यर्थः ततस्तर्हि, दौप्राणाम् उज्ज्वलानाम् अस्त्राणामायुधानां स्फुरन्तीभिः समन्तात् प्रसरन्तीभिः, उद्याभिर्भयानकाभिः, दौघतिशिखाभिः रश्मिज्वालाभिः नीराजिता निर्मन्त्रिता क्रतारविका इति यावत् न्यायुषी यस्य तत्, दौपमालया नीराजन-समये यथा तदीयरश्मिज्वालाभिः देवताग्निना समुज्ज्वला स्यात् तथा निशितानामस्त्राणां

(द) लव । ईशई करि । (एई वणिश्र पादक्षेप करिते नागिन ।)

(तदनस्तुर कुशेन प्रवेश ।)

(१) दुष्टानां दमनायेति पाठान्तरम् । (२) दिव्यास्त्रेति पाठभेदः ।

रामः । कोऽप्यस्मिन् क्षत्रियपोतके पौरुषातिरेकः (प) ।

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसम्बसारा

धीरोद्धता नमयतोव गतिर्धरित्रौम् ।

रश्मिज्वालाभिः यस्य धनुषो मौर्वी समुज्ज्वला, तदित्यर्थः एतत् मम धनुः कार्मुकं घन्यं
ज्ञाघाहम् । महाधनुरिदं महावीरिषु व्यापारितं सत् चरितार्थमेव भवेदिति महानिष
ममानन्द इति भावः ।

अत्र अत्रप्रतापाग्निभिरित्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । तथा दीधितिशिखायां
दीपमालात्वारोपः ज्यायां देवताप्रतिमात्वारोपश्च नीराजितपदप्रकाशयो व्यङ्ग्य इति वस्तुना
रूपकालङ्कारध्वनिः ।

“नीराजनम् आराग्निक”मिति साम्प्रदायिकाः । शादूँलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१८॥

(न) विकटमिति । विकटं दर्पोद्धतं यथा स्यात्तथा परिक्रामति पादक्षेपं करोति ।

(प) राम इति । अस्मिन् दृश्यमाने नवागते, क्षत्रियपोतके क्षत्रियबालके कोऽपि
अनिर्वचनीयः, पौरुषस्य पुरुषकारस्य महावीरत्वस्येत्यर्थः अतिरेकः अतिशयः विद्यत
इति शेषः ।

(ध) कूश । (विश्वय, आनन्द ७ धैर्योत्तर सहित धर्म आस्फालन करतः)

भगवान् वैवस्वतमग्नौ ठइतेइ यैहारा देवराजके अत्र दान करिया
आसितेछेन एवं दर्पित लोकेर दमनेर जग्न यैहारा शकीय क्षत्रिय-
प्रतापानल प्रज्वालित करिया थाकेन ; सेइ सूर्यावन्तीय राजर्गनेर सहित
यदि युद्ध संवटित छय ; ताहा इहेले उज्ज्वल अग्निसमूहेर प्रकाशमान किरण-
शिखान्वारा कृतारत्रिक गुण समन्वित आमार एहि धर्म धग्न इहेवे ॥१८॥

(न) (एहि बलिगा दर्पोद्धतभावे पादक्षेप करिते लागिल ।)

(प) राम । एहि क्षत्रियबालके अनिर्वचनीय पुरुषकारातिशय
रहियाछे । (कारण—)

কৌমারকেঃপি গিরিবদগুরুতাং দধানো

বীরো রসঃ কিময়মৈতুত দৰ্প এব ॥১৮॥

পৌরুষাতিরেকং প্রতিপাদয়তি দৃষ্টিরिति । দৃষ্টিঃ অস্য কুমারস্য দৃষ্টিপাতঃ তথীকৃতঃ তথ্যবদতিতুচ্ছতয়া গণিতঃ জগন্ময়স্য ত্রিভুবনস্য সত্ত্বানাং প্রাণিণাং সারো বলং যথা সা তথীকৃতা, অসৌ বালকঃ দৃষ্টিপাতভঙ্গয়া সর্বেষামিব ত্রিভুবনবাসিনাং প্রাণিণা বলং তুচ্ছমিব মন্যতে ইতি প্রতীত ইত্যর্থঃ । ধীরা সুধৈর্যা অব্যাকুলিতি যাবৎ উজ্জতা সাবষ্টম্ভা সদপৈল্যর্থঃ গতিঃ অস্য পাদ্বেপঃ ধরিবী ভূমি নময়তীব প্রহ্লোকরীতীব । কৌমারকে শ্রেয়স্বেঃপি বয়সি গিরিবৎ পর্বত ইব গুরুতাং গৌরবং ভারবচ্ছমিত্যর্থঃ দধানো বহন অর্থং বালকঃ কিং কিমুত বীরো রসঃ শরীরধারী বীররসস্য স্থাঘিभाव उत्साह इत्यर्थः, उत अथवा दर्प एव अन्तःसारजातो मूर्त्तिमानहङ्कार एव एति आगच्छति । असाधारणीयं बालक इति भावः ।

अत्र प्रथमे चरणे भावाभिमानिनी प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा, द्वितीये भावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, द्वितीयपादे तु उत्साहद्वयौ गुणपदार्थाविति गिरिवदित्युपमासङ्गीर्णं भावाभिमानि वाच्यं गुणोत्प्रेक्षाद्वयम्, एतेषां मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः । किन्त्वत्र वीरो रस इत्युक्तावपि न रसस्य स्वशब्दोक्तिदीर्घः वक्तृजनैः रसतया आस्वद्यमानस्यैव स्ववाचकपदेनोपस्थितौ तद्दोषाङ्गीकारात् अत्र तु रामेण वीररसत्वेनोत्प्रेक्षितौ न तु समास्वदितः ; अन्यथा शङ्कारादिशब्दोच्चारणमात्रेणैव तद्दोषाङ्गीकारे “शङ्कारवीरकरुणाद्भुत-ह्रास्यभयानका” इत्यमरपरिगणनायामपि तद्दोषप्रसङ्ग इति विचक्षणैर्विवेचनीयम् ।

“सत्त्वं द्रव्ये स्वभावे च व्यवसायप्रभावयोः । पिशाचादौ गुणे प्राणाबलजन्तुषु चेतसि ॥” इत्यजयः । “सारी बले स्थिरांश्च च न्याय्ये क्लीवे वरे त्रिष्वि”त्यमरः ।

एतीति आङ्पूर्वस्य इच्छातोः प्रयोगः । वसन्तलिलका वृत्तम् ॥१८॥

ইহাঙ্গ দৃষ্টি, ত্রিভুবনস্থ প্রাণিগণের সামর্থ্যকে যেন তৃণের জায় তুচ্ছ করিতেছে ; ধীর ও উদ্ধত গতি যেন পৃথিবীকে অবনত করিতেছে এবং এই বালক বাণ্য বয়সেও পর্বতের জায় ভার বহন করতঃ, কি মূর্ত্তিমান বীররস, না সাক্ষাৎ দৰ্পরূপ হইয়াই আসিতেছে ॥১৮॥

लवः । (उपसृत्य) जयत्यार्यः ।

कुशः । नन्वायुष्मन् ! किमियं वार्त्ता युद्धं युद्धमिति (१) (फ) ।

लवः । यत्किञ्चिदेतत्, दृप्तभाव-(२) सुतृप्त्यार्योऽस्मिन्
विनयेन वर्त्तताम् (ब) ।

कुशः । किमर्थम् ?

लवः । एष (३) देवो रघुपतिस्तिष्ठति, स च स्निह्यत्यावयो-
रुत्कण्ठते च युष्मत्सन्निकर्षस्य (भ) ।

(फ) कुश इति । नन्विति सम्बाधने । युद्धं युद्धमितीयं वार्त्ता किं श्रुतेति शेषः ।
वौष्पायां युद्धं युद्धमिति द्विरुक्तिः ।

(ब) लव इति । एतद्युद्धं यत्किञ्चित् अतीवतृप्तिमित्यर्थः, न खल्वेव तव
किमप्युद्देशकारणमस्तीति भावः । साहज्यारोक्तिरियम् । दृप्तभावं दर्पितभावम्,
उत्सृज्य विहाय, आर्यो भवान् अस्मिन् महागुरुषे अस्यान्तिक इत्यर्थः । विनयेन नम्रभावेन
वर्त्तताम् आचरतु ।

(भ) लव इति । रघुपतिः स्वयं रामचन्द्रः । स्निह्यति वात्सल्यं करोति ।
युष्मत्सन्निकर्षस्य तव सन्निधानस्य उत्कण्ठते औत्सुक्येन स्मरति तव साक्षात्कार-
मिच्छतीत्यर्थः । युष्मत्सन्निकर्षस्येति “अत्यर्थकर्म्मणी”ति षष्ठी ।

लव । (निकटे याइया) आर्योऽयं जग्न इडेक ।

(फ) कुश । आयुष्मन् ! “यूद्ध यूद्ध” ए वृत्ताश्रुति कि हे ?

(ब) लव । ईहा यत्प्रामाण्य किछू । आपनि दर्पितभाव पन्नित्याग
करिया, उहारा निकटे विनयमहकारे अवस्थान करन ।

कुश । कि निमित्त ?

(भ) लव । এই রাজা রঘুনাম অবস্থান করিতেছেন ; তিনি আমাদের

(१) कापि युद्धं युद्धमिति द्विरुक्तिर्नास्ति । (२) उरुदृप्तभावमिति पाठान्तरम् ।

(३) अनेति कश्चित् पाठः ।

কুশঃ । (সতর্কম্) স রামায়ণকথানাযকো ব্রহ্মকৌষস্ব
(১) গোপায়িতা ? (ম)

লবঃ । অথকিম্ ?

কুশঃ । আশংসনীয়পুণ্যদর্শনঃ স মহাত্মা, কিন্তু কথ-
মুপগন্তব্য ইতি ন সম্মধারয়ামি (য) ।

লবঃ । যথা গুরুস্তথোপচারেণ (২) ।

(ম) কুশ ইতি । তর্কোণ্য বিবেচনে সতর্কং বিবিচ্যেত্যর্থঃ । স প্রসিদ্ধঃ, রামায়ণমেব কথ্য উপাখ্যানং তস্যা নায়কঃ প্রধানপুরুষঃ উপজীব্য ইত্যর্থঃ, ব্রহ্মকৌষস্ব বেদরূপধনস্য গোপায়িতা রক্ষিতা বেদবিরোধিরাশ্বসাদিবিনাশিন বৈদিকাচারাণাং পালয়িতব্যার্থঃ । কাকুতস্বরেণ প্রশ্নো ব্যজ্যতে ।

(য) কুশ ইতি । আশংসনীয়ং বাঙ্কনীযং পুণ্যং পাবনং দর্শনং সাচ্চাত্কারো যস্য সঃ । কথং কেন প্রকারেণ কীদৃশেন ভাবেনেত্যর্থঃ উপগন্তব্যঃ উপস্থাতব্যঃ সাচ্চাত্কার্তব্য ইত্যর্থঃ । সম্মধারয়ামি নিশ্চিনোমি ।

(২) লব ইতি । গুরুগুরুজনৌ যথা, তথোপচারেণ তাহুশব্যবহারেণ বিনয়নম্-
ভাবেনেত্যর্থঃ । স উপগন্তব্য ইত্যন্বয়ঃ ।

প্রতি স্নেহ প্রকাশ করিতেছেন এবং আপনার সম্বন্ধানের জন্ত উৎকণ্ঠিত হইয়াছেন ।

(ম) কুশ । (বিতর্কের সহিত) সেই রামায়ণ-উপাখ্যানের নায়ক এবং বেদনিধির রক্ষক ?

লব । হাঁ ।

(য) কুশ । সেই মহাত্মার পুণ্যজনক দর্শন বাঙ্কনীয বটে ; কিন্তু কি ভাবে উপস্থিত হইবে, তাহা স্থির করিতে পারিতেছি না ।

(২) লব । গুরুজনের নিকট যেমন, তেমন ভাবে উপস্থিত হইবেন ।

(১) ব্রহ্মকৌষস্ব ইতি পাঠান্তরম্ ।

कुशः । अयि ! (१) कथं नामैतत् ? (ल)

लवः । अत्युदात्तः सुजनश्चन्द्रकेतुरौर्मिलेयः प्रियवयस्य
इति सख्येन मामुपतिष्ठते, तेन तत्सम्बन्धेन च धर्मतात एवायं
राजर्षिरिति (व) ।

कुशः । सम्प्रति करणीयो (२) राजन्येऽपि प्रश्रयः (३) ।

(ल) कुश इति । अयौति सखेऽसम्बोधने । एतत् गुरुवदुपचरणं कथं नाम,
निःसम्पर्के रामे गुरुवत् व्यवहारः केन हेतुनेत्यर्थः ।

(व) लव इति । अत्युदात्तः अतीवोदारचेताः, सुजनः सौजन्यपूर्णः सत्स्वभावान्वित
इत्यर्थः । और्मिलेयः ऊर्मिलायाः पुत्रः । प्रियवयस्य इति इत्यभिधायित्वर्थः । सख्येन
सौहार्देन माम् उपतिष्ठते मैत्रीकरणेन मामाराध्नाति सन्तीव्यतीत्यर्थः । “पथ्याराधनीयश्च”
इत्यात्मनेपदम् । केन हेतुना, चकार एवार्थे, तत्सम्बन्धेन चन्द्रकेतुना स सखित्व-
सम्पर्केणैवेत्यर्थः, अयं राजर्षिः रामः धर्मेण तातः सुहृदाचारानुसारेण पितृस्थानीय
इत्यर्थः, इति हेतुः, गुरुवत् व्यवहारः कर्त्तव्य इति भावः ।

(३) कुश इति । सम्प्रति धर्मतातत्वसम्पर्के सतीत्यर्थः । राजन्येऽपि अत्रिये
रामेऽपि प्रश्रयः विनयः करणीयः कर्त्तुं योग्यः, अन्यथा उपनयनप्रकारादिदर्शनादवगतस्य
अत्रियस्य मे अन्यअत्रियं प्रति विनयाचरणेन कापुरुषता स्यादिति भावः ।

“विनयः प्रश्रयः समा”वित्यमरः ।

(ल) कुश । ओरे ! एरूप करिंते हईवे केन ?

(व) लव । उर्मिलार पूत्र चन्द्रकेतु अत्युदात्त उदारभाव एवं सुजन ;
तिनि “प्रियवयस्य” एहे कथा बलिग्री, आमाके बद्धभावे आप्यायित
करिशाहेन ; सुतरां ठाँहार सम्पर्के एहे राजर्षि आमादेर धर्मगिताई
इन ।

(३) कुश । এখন ক্ষত্রিয়েও বিনয় করিতে হইল ।

(१) अयौति क्वापि पाठः । (२) अवचनीय इति पाठमेदः ।

लवः । पश्यत्वेनमाकारानुभावगाम्भीर्यसम्भाव्यमानविविध-
लोकोत्तरचरितातिशयमाय्यो महापुरुषम् (ष) ।

कुशः । (निर्वर्ण्य)

अहो प्रासादिकं (१) रूपमनुभावश्च पावनः ।

स्थाने रामायणकविर्देवीं वाचं व्यवीवृतत् (२) ॥२०॥

(ष) लव इति । आकारेण आकृत्या, अनुभावेन प्रभावेण देहस्य तेजोविशेषेण इत्यर्थः । गाम्भीर्येण दुरवगाहस्वभावेन च सम्भाव्यमानः अनुमीयमानः विविधानां नाना-
प्रकाराणां लोकोत्तराणाम् अलौकिकानां चरितानां कृतकार्याणाम् अतिशयो बाहुल्यं यत्र स तथोक्तः । आकृतिप्रभृतिदर्शनेनैव “यदाकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति” इति न्यायात् अलौकिक-
चरित इत्यनुमातुं शक्य इत्यर्थः । तमेन महापुरुषं पश्यतु ।

अहो इति । अहो आश्चर्यम्, रूपम् आकृतिः, प्रासादिकं प्रसादशालं सर्वान् प्रत्येव अनुग्रहसत्त्वात् सौम्या मूर्तिरित्यर्थः, तथा अनुभावः देहप्रभावः पावनः पवित्रः, अतएव रामायणस्य कविः वर्णयिता प्रणेता भगवान् वाञ्छीकरित्यर्थः । स्थाने युक्तमेव वाचं देवीं वाग्देवीं सरस्वतीं व्यवीवृतत् रामायणरूपेण विवर्तितवान् रामायणकाव्यरूपेण परिणमित-
वानित्यर्थः । ईदृशस्य महापुरुषस्य चरितमवलम्ब्य प्रणीतं रामायणमहाकाव्यं सर्वथैव सङ्गतमभूदित्यर्थः ।

अत्र रामस्य महापुरुषत्वप्रतिपादनकार्यं प्रति रूपलक्षणे एकस्मिन् कारणे सत्यपि पावनानुभवरूपकारणान्तरापेक्षायाः समुच्चयोऽलङ्कारः, परार्द्धं प्रति पूर्वार्द्धं हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च अनयोरङ्गभिभावेन सङ्करः ।

व्यवीवृतदिति विवर्तमानं प्रयुक्तेति हेत्विति सति अद्यतन्यादिः ॥२०॥

(ष) लव । आकृति, अभाव उ गाम्भीर्याद्वाग्राहे शैशव नानाविध
अलौकिक गतिशय कार्याकलाप अनुमान करा वाय ; अहै मेहै महापुरुषके
आर्ष, दर्शन करन ।

(१) प्रामोदिकमिति पाठान्तरम् । (२) व्यवीवृतदिति पाठः ।

(उपसृत्य) तात ! प्राचेतसान्ते वासी कुशोऽभिवादयते (स) ।

रामः । एह्येहि आयुष्मन् ! (१)

अमृताध्मातजौमृतस्निग्धसंहननस्य ते ।

परिष्वङ्गाय (२) वात्सल्यादयमुत्कण्ठते जनः ॥२१॥

(परिष्वज्य स्वगतम्) तत्किमपत्यमयं दारकः ? (ह)

(स) उपसृत्येति । उपसृत्य रामसमीपमुपेत्य । प्राचेतसान्ते वासी वाय्वीकिग्रिथः ।

अमृतेति । अयं जनः अहमित्यर्थः । वात्सल्यात् स्नेहात् अमृतेन जलेन आध्मातः स्मृतः पूर्ण इति यावत् यो जौमृतो मेघः स इव स्निग्धम् अरुचं संहननं शरीरं यस्य तस्य तथोक्तस्य ते तव परिष्वङ्गाय आलिङ्गनाय उत्कण्ठते उत्सुको जायते ।

अत्र समासगतीपमालङ्कारः ।

“अमृतम् ।—जलम् ।” “जौमृतः । मेघः ।” “संहननम् । शरीरम्” इति च शब्दकल्पद्रुमः ।

परिष्वङ्गायेति “तुमथाञ्च भाववाचिन” इति चतुर्थी ॥२१॥

(ह) परिष्वज्येति । तत्किमित्येकमव्ययं प्रश्ने । अयं दारको बालकः तत्किम् अपत्यं मम सन्तानः किमित्यर्थः ।

कुश । (दर्शन कविश्या) कि अश्चर्या प्रसन्न मूर्ति एवं पवित्र प्रभाव ; सुत्ररां रामायणव कवि (वाय्वीकि) वाग्देवीके (भाषाके) श्रुक्सिद्धत-
आवेवै परिणमित करियाछेन ॥२०॥

(ग) (निकटे वाठया) पितः । वाय्वीकिर छात्र कुश आपनाके
अभिवादन करितेछे ।

राम । आयुष्मन् ! आइस आठस ।

एठे बाक्ति बांस्न्यावशतः, जलपूर्ण मेघेर छात्र तोमार शिष्य देहेर
आलिङ्गनेर निमित्त उंकण्ठित ठईतेछे ॥२१॥

(१) क्वचित् एह्येहि इति द्विवक्तिर्नास्ति । (२) परिष्वङ्गस्येति पाठमेव ।

ଅଜ୍ଞାଦଜ୍ଞାତ୍ ସ୍ମୃତ ଇବ (୧) ନିଜୋ ଦେହଜଃ କ୍ଲେହସାରଃ (୨)

ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂୟ ଶ୍ଵିତ ଇବ ବହିଃସ୍ତେ ତନାଧାତୁରେବ ।

ସାନ୍ଦ୍ରାନନ୍ଦଞ୍ଚୁଭିତହୃଦୟପ୍ରସୂର୍ବେନିବ (୩) ଯଦ୍ଵିଷ୍ଟଃ

ଗାତ୍ରଂ ଶ୍ଳେଷେ (୪) ଯଦମ୍ବତରସଂସ୍ରୋତସା ସିଞ୍ଚତୀବ ॥୨୨॥

ନନ୍ଦ୍ୟଂ ଦାରକଃ ଅପତ୍ୟମିତି କୃତଃ ସଂଶ୍ୟତେ ଇତ୍ୟାହ ଅଜ୍ଞାଦିତି । ଯଦ୍ୟଦ୍ଵାତ୍ ଅଜ୍ଞାତ୍ ଅଜ୍ଞାତ୍ ସର୍ବେଷ୍ଠୋ ଦେହାବୟବେଷ୍ଠ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ସ୍ମୃତୋ ବିଗଳିତଃ, ନିଜଃ ସ୍ଵକୀୟଃ ଦେହଜଃ ଶରୀରଜାତଃ କ୍ଲେହସ୍ୟ ସାର ଉତ୍କଟାଂଶ ଇବ, ତଥା ଚେତନାଧାତୁରେବ ଚୈତନ୍ୟପଦାର୍ଥଂ ଏବ ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂୟ ମୂର୍ଚ୍ଛିମାନ୍ ସନ୍ ଆବିର୍ଭୂୟ ବହିଃ ଦେହାତ୍ ବହିର୍ଦେଶେ ଶ୍ଵିତ ଇବ, ତଥା ସାନ୍ଦ୍ରୋଽଂଶ ନିବିଡ଼େନ ଆନନ୍ଦେନ ଆମୋଦେନ ଞ୍ଚୁଭିତମ୍ ଆଲୋଡ଼ିତଂ ଯଦହୃଦୟଂ ତସ୍ୟ ପ୍ରସୂର୍ବେନ ରସେନ ନିର୍ଯାସିନିତି ଯାବତ୍ ଯଦ୍ଵିଷ୍ଟଃ ନିର୍ମିତ ଇବ, ତଥା ଶ୍ଳେଷେ ଆଲିଙ୍ଗନେ ଆଲିଙ୍ଗନସମୟ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅମ୍ବତରସସ୍ୟ ପୌଷ୍ଠଦ୍ରବ୍ୟସ୍ୟ ସ୍ରୋତସା ପ୍ରବାହିନୀ ଧାରଣିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଗାତ୍ରଂ ମମ ଦେହଂ ସିଞ୍ଚତୀବ ଶ୍ଵପଥୀବ ଅଥଂ ଦାରକ ଇତି ଶିଷଃ । ପ୍ରବଳମନ୍ତରେଣ ବୃଣ୍ଡଶମ୍ଭୂତପୂର୍ବମାନନ୍ଦଂ ନ କୌଽପି ଜନୟତି ନ ବା ପ୍ରିୟତମୋ ଭବେତ୍ ଅଥ ଚ ଶୀତାୟାଃ ପ୍ରସବାତ୍ ପୂର୍ବମିବାଭାବାତ୍ କଥଂ ବା ତତ୍ସମ୍ଭବ ଇତି ସଂଶୟ ଏବ ଜାୟତ ଇତି ଭାବଃ ।

ଅଥ ପ୍ରଥମପାଦେ ଭାବାଭିମାନିନୀ ଗୁଣୀତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା, ଅପରିଷ୍ଠା ତୁ ବିଷ୍ଣୁ ପାଦିଷ୍ଠା ଭାବାଭିମାନିନ୍ୟା ବାସ୍ତାବ୍ୟାଂଶଃ କ୍ରିୟାତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା, ଆସାଂ ପରସ୍ପରନିରପେକ୍ଷସ୍ଥିତିଃ ସଂସ୍ପର୍ଶଃ ।

ଅଥ ଧାତୁଶବ୍ଦଃ ପଦାର୍ଥାର୍ଥେ କବିନା ବିବଚ୍ଛିତଃ । ଅଜ୍ଞାଦଜ୍ଞାଦିତି ବୌଦ୍ଧାୟାଂ ଦ୍ଵିବକ୍ତିଃ ।

ମନ୍ଦାକାନ୍ତା ଟୀକା ॥୨୨॥

(୧) (ଆଲିଙ୍ଗନ କରିয়া ଅଗତ) ତବେ କି ଏହି ବାଳକଟି ଆମାର ସନ୍ତାନ ?

ସେହେତୁ, ଶ୍ରାବ୍ୟକ ଅଜ୍ଞ ହେତେ ବିଗଳିତ ଅକୀର୍ଣ୍ଣ ଦେହଜାତ କ୍ଲେହର ସାରାଂଶ ଯେନ ଯେନ କରିତେଛି, ତେତନ୍ତ୍ର ପଦାର୍ଥ ହେ ଯେନ ଶ୍ରାବ୍ୟକ୍ତ ହେଉ ବାହିରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିତେଛି, ଶ୍ରାବ୍ୟକ୍ତ ଆନନ୍ଦେ ଉଦ୍ଘେଳିତ ହୃଦୟର ରସେନ ଯେନ ନିର୍ଯାସିତ ହେଉଅଛି

(୧) ସ୍ମୃତ ଇବ, କ୍ଲେହ ଇବ, ସ୍ମୃତ ଇବ ଇତି ପାଠାନ୍ତରାସି । (୨) କ୍ଲେହଜଃ ଦେହସାର ଇତି ପାଠାନ୍ତରମ୍ । (୩) ପ୍ରସୂର୍ବେନିତି ବିଭିନ୍ନଃ ପାଠଃ । (୪) ଗାତ୍ରଶ୍ଳେଷେ ଗାତ୍ରଶ୍ଳେଷେ ଇତି ଭିନ୍ନୀ ପାଠଃ ।

लवः । तात ! ललाटन्तपो घर्म्मदीधितिः, तदत्र साल-
च्छाये मुहूर्त्तमासनपरिग्रहं करोतु तातः (क्ष) ।

रामः । यदभिरुचितं वत्साय (क) ।

(सर्वे परिक्रम्योपविशन्ति ।)

रामः । (स्वगतम्) अहो प्रश्नययोगेऽपि गतिस्थित्यासनादयः ।

साम्राज्यशंसिनो भावाः कुशस्य च लवस्य च ॥२३॥

(क्ष) लव इति । घर्म्म उष्णा दीधितयः किरणा यस्य स घर्म्मदीधितिः सूर्यः ललाटं तपतीति ललाटन्तपः भालदेशसन्तापजनकः नितान्ततापजनक इत्यर्थः तत्तस्मात् अनाहत-
स्थाने अवस्थानेन सर्वेषामेव रविकिरणतापानुभवात्, सालानां छायेति सालच्छाये तस्मिन्
सर्जतकतले, इत्यर्थः, मुहूर्त्तं कियन्तं कालमित्यर्थः आसनपरिग्रहम् उपवेशन-
स्वीकारम् ।

ललाटन्तप इति “ललाटे तप” इति खश् । सालच्छाये इति “विभाषा सेनासुराच्छाया-
शालानिशाना”मिति पक्षे लोवलम् ।

(क) राम इति । वत्साय यदभिरुचितं प्रीतिकरमित्यर्थः, तदेव करोमीति भावः ।

वत्सायेति “रुच्यर्थानां प्रीयमाण” इति सम्प्रदाने चतुर्थी ।

अहो इति । अहो आश्चर्यम्, प्रश्नयस्य विनयस्य योगे सत्यपि कुशस्य च लवस्य च
उभयोरेवेत्यर्थः गतिः पादविक्षेपः स्थितिः दण्डायमानता, आसनम् उपवेशनं तान्वादि-
एवं आनिक्षणैर समग्र अमृतरसेर श्रोतेहै येन आमार देहं सिद्ध
करितेछे ॥२२॥

(क्ष) लव । पितुः । शूर्या ललाटं सञ्चुष्टं करितेछेन (शूर्या सम्बुधे
पडियाछेन); अत एव एहै सानबूक्षेय छायाय पित। किछुकाल आसन ग्रहण
करन ।

(क) राम । वत्सेर याहा अभिरुचि हईयाछे ।

(सकले पादक्षेप करिया उपवेशन करिनेन ।)

वपुरविहितसिद्धा एव लक्ष्मीविलासाः
 प्रतिजनकमनीयं कान्तिमत् केतयन्ति ।
 अमलिनमिव रत्नं रश्मयस्ते मनोज्ञा
 विकसितमिव पद्मं (१) विन्दवो माकरन्दाः ॥२४॥

येषां ते गतिस्थित्यासनादयो भावाः शरीरचेष्टाः सामान्यं भावि सार्वभौमत्वं शंसन्ति
 सूचयन्तीति सामान्यशः सिन इति मे मतिर्भवतीत्यर्थः ।

विनयप्रकाशकाले कृत्रिमशरीरचेष्टाप्रदर्शनसम्भावना नास्तीति प्रतिपादनाय प्रशय-
 योगोऽपीत्युक्तम् ।

“विनयः प्रशयः समा”वित्यमरः ।

सामान्यप्राप्तिचिह्नमुक्तं सामुद्रके—

“प्रसन्नमूर्तिः समुदारचेताः वंशभिमानः सुखभागविलासः ।

अनीतिभीरुर्गुरुसाधुनमः सामान्यलक्ष्मीं लभते मनुष्यः ॥”

“अकर्मकठिनौ हस्तौ पादावध्वनिकोमलौ ।

यस्य पाणितलौ रक्तौ तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् ॥” इत्यादि ॥२९॥

वपुरिति । ते प्रसिद्धाः, मनोज्ञाः, सुन्दराः, रश्मयः किरणाः, अमलिनं निर्मलं
 स्वभावोष्णत्वमित्यर्थः रत्नं मणिमिव, तथा मकरन्दानां पुष्परसानामिमे इति माकरन्दाः
 विन्दवः मधुकणाः विकसितं प्रस्फुटितं पद्ममिव अवहिताः अपि अरचिता अपि सिद्धाः
 स्वभावनिष्पन्ना एव न तु कृत्रिमा इत्यर्थः लक्ष्मीविलासाः कान्तिविभवाः, प्रतिजनकमनीयं
 सर्वलोकाद्वादकरं दर्शनमात्रेणैव सर्वेषां प्रीतिकरमित्यर्थः कान्तिमत् शोभान्वितं
 लावण्यमयमित्यर्थः वपुः शरीरं केतयन्ति आश्रयन्ति अनयोरिति शेषः । ईदृशशोभा-
 विकासी भाविमहासौभाग्यसूचक एवेति भावः ।

ब्राह्म । (अगतं) किं आश्चर्यम् ! विनयेन ममश्रेष्ठं कृष्णं एव न जेवन्न
 गमनं, अवस्थानं एव उपवेशनं ईत्यादि सकल कार्यान् साक्षाज्ज्ञात्तुम् ॥२०॥

(१) विकसितमरविन्दमिति पाठान्तरम् ।

भूयिष्ठाञ्च रघुकुलकुमारच्छायामनयोः पश्यामि (ख) ।

कठोरपारावतकण्ठमेचकं

वपुर्वषस्कन्धमबन्धुरांसकम् (१) ।

प्रसन्नसिंहस्तिमितञ्च वीक्षितं

ध्वनिञ्च माङ्गल्यमृदङ्गमांसलः ॥२५॥

अत्रोपमाद्वयस्य परस्परनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

जनो जन इति प्रतिजनं वीक्षार्थे अव्ययीभावः, प्रतिजनेन कमनीयमिति प्रतिजन-
कमनीयम् । केतयतीति चौरादिकामन्वणार्थं ककेतधातोः प्रयोगः धातूनामनेकार्थत्वा-
दाश्रयार्थलाभः ।

मालिनी वृत्तम् ॥२४॥

(ख) भूयिष्ठमिति । अपि चेति चार्थः । अनयोः कुशलवयोः देहे इत्यर्थः भूयिष्ठां
प्रभूतां रघुकुलकुमारस्य रघुवंशीतृपन्नवालकस्य क्वायां प्रतिविम्बं सादृश्यमिति यावत् ।

“क्वाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातप” इत्यमरः ।

ननु कासी रघुकुलकुमारच्छाया इत्याह कठोरेति । वपुः शरीरं कठोरस्य सावशेषे
वृद्धिं प्राप्तस्य प्रौढवयस इत्यर्थः पारावतस्य गृहकपोतस्य कण्ठी गल इव, मेचकं श्याम-
वर्णम्, तथा वषस्य स्कन्ध इव स्कन्धो यस्मिन् तत् उन्नतस्कन्धमित्यर्थः तथा अबन्धुरौ
अनुव्रतावनतौ समानाविति यावत् अंसौ बाहुमूलद्वयं यस्मिन् तत् । तथा अनयोः
वीक्षितञ्च दृष्टिपातश्च, प्रसन्नः क्रीधादिना अलङ्घ्यः यः सिंहः सिंहस्य दृष्टिरित्यर्थः तद्वत्

मनोहर वस्त्रि धेमन निर्मल रङ्गके आश्रय करे एवं मधुविन्दू धेमन
प्राप्नुति पद्माके अबलहन कवे ; मेहरूप अक्रुत्रिम काञ्चविजय, सकलेन
आह्लादजनक मनोहर ठेहादेन शरीर आश्रय करिद्याछे ॥२४॥

(ख) एते बालक दूईटैते बेनी परिमाणे रघुवंशीय बालकेन क्वाया
देखितेछि ।

(१) अबन्धुरांसकमिति पाठान्तरम् ।

(सूक्ष्मं निरूप्य) अये ! न केवलमस्मदङ्गसंवादिन्याकृतिः (१) (ग) ।

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं (२)

स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति ।

ननु पुनरिव तस्मै मोचरीभूतमच्छो-

रभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः ॥२६॥

स्तिमितं स्थिरम्, तथा ध्वनिः कण्ठस्वरस्य साङ्गल्यः शुभसूचकः सदङ्गः सदङ्गध्वनिरित्यर्थः । स इव मांसलः स्थूलः गम्भीर इत्यर्थः । रघुकुली समुत्पन्नाः कुमाराः खल्वेव प्राया भवन्ति, अनयोऽपि तथैव दर्शनात् अपत्यतामंशयः पूर्वतोऽपि घनीभूत इति भावः ।

अत्र चतसृणां समासगतलुप्तोपमानां मिथा नैरपेक्ष्यात् संछटिः चतुर्थपादे एक-
मकारस्यासकृत्साम्यात्, वृत्त्यनुप्रासश्च । रुदिप्रयोजनयोरभावेऽपि सिंहसदङ्गशब्दयोस्तद-
दृष्टितत्त्ववत् लाघणिकत्वात् नेयार्थत्वदोषद्वयम्, तच्च “प्रसन्नसिंहैश्चणनिखलीक्षणं ध्वनिश्च
साङ्गल्यसदङ्गनादव” इति पाठेन निरसनीयम् ।

“बन्धुरमुन्नतानत” मित्यमरः । “मांसलः ।—स्थूलः ।” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

वंशस्थविलं वृत्तम्—“वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ” इति लक्षणात् ॥२५॥

(ग) सूक्ष्मिति । सूक्ष्मं निरूप्य विशेषणावलोक्य इत्यर्थः । अस्मादङ्गैः मदीय-
देहावयवैः सह संवदति सम्मौलति सदृशी भवतीत्यङ्गसंवादिनी । अनयोराकृतिः न
केवलं समाकृतिसदृशीत्यर्थः ।

किन्नाहं इत्याह अपीति । इह शिशुयुग्मे अस्मिन् कुशलवात्मके बालकद्वये नैपुण्ये न

ईशादेर शत्रौः परिवर्तव्यङ्ग-कपोतकण्ठेर ग्राय आगवर्णः ; वृषेर ग्राय
उद्भूत ङ्गः ; बाह्यूल समानः ; प्रसन्न चित्त मिश्रेर ग्राय दृष्टि एव साङ्गलिक
मुदङ्गध्वनिर् ग्राय गङ्गोः कण्ठध्वनि ॥२६॥

(ग) (सूक्ष्मभावे निरूपणं करिष्या) ओह ! ईशादेर आकृतिः, केवल
आमार अदेर तुल्या नहै ;

(१) अस्मत्संवादिनी इति पाठभेदः । (२) आनुकूल्यमिति पाठभेदः ।

मुक्ताच्छदन्तच्छविसुन्दरीयं (१) सैवोष्ठमुद्रा स च कर्णपाशः ।

नेत्रे पुनर्यद्यपि रक्तनीले तथापि सौभाग्यगुणः स एव ॥२७॥

निपुणभावेन चञ्चयेयं विज्ञेयं न त्वापातत एव बोध्यमित्यर्थः जनकसुतायाः सीताया अपि तच्च तच्च मया प्रत्यक्षीकृतं सर्वमित्यर्थः अनुरूपं रूपस्य योग्यत्वं सादृश्यमित्यर्थः स्फुटं स्पष्टमस्ति वर्तते । यदि कश्चिदनयोः आकृतिं निपुणभावनावलीकयेत् तदा निश्चितमेव सुस्पष्टं सीतासादृश्यं पश्येदिति सरलार्थः । नन्वित्यवधारणे । अभिनवं नूतनं नवविकसितमित्यर्थः यत् शतपत्रं पद्मं तदिव श्रीमत् कान्तिमत् प्रियायाः सीताया-स्तदास्यं वदनं मे मम अक्ष्णीः चक्षुषोः पुनर्भूयोऽपि गोचरीभूतमिव विषयीभूतमिव अनयोराननमवलोक्य सीताया आननं स्मरामीत्यर्थः ।

अत्र समासगतीपमासङ्कीर्णा वाच्या भावाभिमानिनी क्रियीतम्रचालङ्कारः, तेन च स्मरणालङ्कारी व्यञ्जय इत्यलङ्कारिणालङ्कारध्वनिः ।

“प्रश्नावधारणानुज्ञाऽनुनयामन्वये ननु” इत्यमरः ।

मालिनी वृत्तम् ॥२६॥

सीताया आकृतिसादृश्यं भूयोऽपि प्रतिपादयति मुक्ताति । मुक्ता मौक्तिकानीव अच्छा निर्मला ये दन्ता दशनाः तेषां हविभिः कान्तिभिः सुन्दरी मनोहरा इयं दृश्यमाना ओष्ठमुद्रा रदनच्छदयोर्मुद्रणं सैव सीतासम्बन्धिन्येव सीतासदृश्येव, तथा कर्णपाशः प्रशस्तं कर्णद्वयं स च स एव सीतासम्बन्धी एव सीतायाः कर्णयुगलसमान एव । पुनः किन्तु यद्यपि नेत्रे अनयोर्नयनद्वयं रक्तनीले प्रान्तभागे लोहितवर्णे ताराभागे च नीले, सीतायास्तु केवलनीलकुवलयसमाने नयने, तेन कुमारयोर्नयनयोर्लोहित्यांशे सीताया नयनाभ्यां सङ्ग यद्यपि वैषम्यमित्यर्थः तथापि सौभाग्यगुणः सौन्दर्यरूपो गुणः स एव

এই বালক দুইটীতে সীতারও সেই সেই সাদৃশ্য স্পষ্টে রহিয়াছে ; তাহা নিপুণতা সহকারে বুঝিতে হয় এবং নব প্রস্তুত পদ্মের ত্রায় মনোহর প্রিয়তমা সীতার সেই মুখখানি, যেন পুনরায় আমার নয়নগোচর হইতেছে ॥২৬॥

(১) ছবিসুন্দরী, ছবিসুন্দরী' ইতি পাঠান্তরদ্বয়ম্ ।

‘ तदेतत् प्राचेतसाध्युषितमरण्यम्, यत्र किल देवो परित्यक्ता ;
इयञ्चानयोराकृतिर्वयोऽनुभावश्च (१) यदपि स्वतःप्रकाशा-

सीतासम्बन्धेव सीतासदृश एवेत्यर्थः, रक्तांशं वैषम्ये सत्यपि सौन्दर्यांशे सीतानयनाभ्यां सह
अनयोरनयनयोः सौसादृश्यमस्यैवेत्यर्थः । एतेन ततांऽपि अपत्यसंशयो दृढीभूत इति भावः ।

अत्र अन्यस्य श्रीराममुद्रादयः कथमन्यस्य भवेयुरिति वस्तुसम्बन्धासम्भवेन सीताया श्रीर-
मुद्रादय इव श्रीरमुद्रादय इति सादृश्यबीधनपर्यवसानात् निदर्शनालङ्कारः स च प्रथम-
चरणस्थसमासगतोपमया सङ्गीर्यते, प्रथमचरणे कंकानुप्रासश्चेति समुदाये संसृष्टिः ।

“पाशः केशादिपूर्वः स्यात् तत्सङ्घे कर्णपूर्वकः । सुकर्णे च स्वसामर्थ्यात् मृगपत्न्यादि-
बन्धने ॥” इति मेदिनी ।

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोर्मेलनादुपजातिर्बन्धम् ॥२७॥

(घ) इत्यमाकृतिसादृश्यरूपं संशयकारणमभिधाय कुशलवयोरपत्यतानिश्चये
हेतुपत्त्यस्यति तदेतदिति । यत्र अरण्ये देवो सीता । एतदयतो दृश्यमानं तत्
प्राचेतसेन वार्षाकिना अभ्युषितम् अधिष्ठितम् अरण्यं तपोवनम् । अतएवात्र अनयोः
कुमारयोः प्रसवः सीतायाः सम्भवत्येवेति भावः । अपि चेति चकारस्यार्थः । आकृतिः
सीताया मम च शरीरानुरूपं शरीरमित्यर्थः, वयः द्वादशवत्सुरपरिमितमिव वयो लक्ष्यत
इत्यर्थः, अनुभावः प्रभावः तेजस्वितेति यावत् । अत्रायं भावः—मातापित्रोराकारानु-
रूप एवाकारः प्रायेणापत्यानां जायत इति सीतायाः मम च आकारसौसादृश्यादिमौ
बालकौ अपत्यतया निर्धारयितुं शक्नोती, तथा सीतापरित्यागात् परं द्वादशवत्सुरा अतीताः
अनयोरपि द्वादशवत्सुरपरिमितमिव वयो लक्ष्यते अतएव वयोवैषम्येणापि अपत्यत्वस्य
असम्भवता न शङ्कनीया, तथा रघुवंशोचितस्वाभाविकप्रभावदर्शनात् भरतादिपुत्राणा-

मूक्यार त्राय निर्गुण मखेर शोभाय मनोहर एहे ७४७ से-हे एवं जेहे
सुन्दर कर्ण ; किञ्च नयनवृण्ड वदि ७ वरु ७ नोजवर्ण मिश्रित ; तथापि
गोमर्षा ७७ से-हे ॥२९॥

(१) आकृतिर्वत्सयोः, आकृतिर्वपुषेति पाठमेव ।

न्यस्त्राणीति, तत्र विमृशामि, अपि खलु तच्चित्रदर्शनप्रासङ्गिक-
मस्त्राभ्यनुज्ञानमुद्धृतं (१) स्यात्, नह्यसाम्प्रदायिकान्यस्त्राणीति
पूर्वेषामप्यनुशुभम् ; अयञ्च संप्लवमानमात्मानं सुखातिशयो

मवावस्थानासम्भवात् तेषां पूर्वपरिचितत्वाच्च बालकाविमौ ममैव पुत्राविति निश्चयो युज्यत
एवेति । ननु तत्र पुत्रत्वे कथमनयोऽर्जुभकास्त्रलाभ इत्याह यदपीति । “स्वतः
प्रकाशान्वावयोस्त्राणी”ति लवेन यदप्युक्तमित्यर्थः, तत्र अस्त्रलाभविषये, विमृशामि
विवेचनं करोमि । अपिशब्दः सम्भावनायाम्, खलुशब्दो वाक्यालङ्कारः । तत् पूर्वकृतं
चित्रदर्शनप्रासङ्गिकं प्रथमाङ्के चित्रदर्शनप्रसङ्गे नोत्थितम् अस्त्राभ्यनुज्ञानं सर्वथेदानीं
त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्तीति मम वाक्येन सीतापुत्रस्य जर्जुभकास्त्रलाभानुमतिः, उद्धृतम्
उत्पन्नम्, चित्रदर्शनवेलायाम् । “सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ती”ति मया यदुक्तं
तदनुसारादेव अनयोः जर्जुभकास्त्रलाभोऽभवदिति सम्भावयामीति सरलार्थः । ननु
अन्यथापि अनयोः जर्जुभकास्त्रलाभः कथं न सम्भाव्यत इत्याह न हीति । सम्प्रदायो
गुरुपदेशपरम्परा अस्त्राणि जर्जुभकास्त्राणि असाम्प्रदायिकानि गुरुपदेशपरम्परामन्त्रेणापि
स्त्राणि, ब्रह्मज्ञशास्त्रकीशिकैस्तत्तथात्मकगुरुशृङ्खलया उपदेशं विनापि केनचित् प्राप्ता-
नीत्यर्थः इति पूर्वेषां प्राचीनानामपि समीपे नहि अनुशुभम् न खलु श्रुतवन्तः वयमिति
शेषः । ततश्च तस्मादस्त्रादभ्यनुज्ञानादेवानयोर्जुभकास्त्रलाभ इति मन्तव्यम्, तेन च
मम पुत्रावेव इमौ बालकाविति निर्धारितं स्यादिति भावः । अपि चेति चार्थः । अयम्
अनुभूयमानः हृदयस्य सुखातिशयः अनयोर्दर्शनालिङ्गनादिजनितानन्दबाहुल्ये मे मम

(घ) बाष्पोक्तिर अक्षिप्तित सेहै वनउ एहै ; येथाने सौताके परित्याग
करिया गियाछिन, ईशादेर आकृतिउ एहै ; वयगउ एहै एवंग प्रभावउ एहै ।
आर जूँकुकाश्च ये शर्भावतहै प्रकाशित, से विषये आमि विवेचना करि,
चित्रदर्शनेर समय आमि ये अक्षेर अछुछा करियाछिनाम, ताहाई उंगपर
हईयाछे । कारण, जूँकुकाश्चगुलि, गुरुपरम्परा भित्र आसिते पावैर ना ;
ईहा आचीनदिगेर निकटेहै छुनियाछि । आबार मनैर एहै सुखातिशय,

(१) अपि न खलु तच्चित्रदर्शनप्रस्तावे अस्त्राभ्यनुज्ञानमुद्धृतं स्यादिति पाठान्तरम् ।

हृदयस्य मे विस्त्रम्भयते, भूयिष्ठञ्च मया द्विधा प्रतिपन्नो देव्या
गर्भभार आसीत् (घ) ।

(सास्त्रम्) पुरारूढे स्नेहे परिचयविकासादुपचिते
रहो विस्त्रब्धाया अपि सहजलज्जाजडदृशः ।

मयैवादौ ज्ञातः करतलपरामर्शकलया

द्विधा गर्भग्रन्थिस्तदनु दिवसः तैरपि तथा ॥२८॥

संप्रवमानम् इमौ पुत्रौ न वेति संशयसागरे सन्तरन्तमित्यर्थः आत्मानम् अन्तःकरणं
विस्त्रम्भयते “सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः” इति न्यायात् इमौ
ममैव पुत्राविति विश्वासयतीत्यर्थः । “भातरावावां यमजा”मिति लघोक्तं युक्त्या समर्थय-
न्नपि तथोः पुत्रत्वं निश्चिनोति भूयिष्ठञ्चेति । अपि चेति चार्थः । देव्याः सीतायाः,
गर्भभारः अतीववृद्धिं प्राप्तत्वात् भारवान् गर्भः भूयिष्ठं प्रचुरम् अनेकवारमित्यर्थः, द्विधा
द्विप्रकाराभ्यां भागद्वयेन विभक्त इत्यर्थः, प्रतिपन्नः ज्ञातः ।

ननु कथं त्वया स गर्भो द्विधा ज्ञात इत्याह पुरेति । पुरा पूर्वं परिणयकाले इत्यर्थः
रूढे उत्पन्ने स्नेहे प्रेमणि परिचयविकासात् असकृदेकवावस्थानादिजनितपरस्परप्रियत्व-
प्रकारकविशेषज्ञानोदयात् उपचिते वृद्धिं प्राप्ते सति रहो निर्जनस्थाने विस्त्रब्धायाः
इमं निश्चितस्थाने प्रियतमकरस्पर्शं न कोऽपि अपरः पश्येदिति विश्वास्ताया अपि सहजा
स्वाभाविकी या लज्जा तथा जडे दर्शनाद्यमे मुद्रितप्राये इत्यर्थः दृशौ चक्षुषी यस्याः
सा तथोक्ता, तस्याः गर्भग्रन्थिः गर्भकोषबन्धनं मयैव न तु तथा इत्येवमशब्दार्थः करतलस्य
यः परामर्शः संवाहनं तस्य या कला अल्पांशः तथा पाणितलस्य ईषत्संवाहनेनेत्यर्थः
अधिकसंवाहने लज्जाशीला सीता पाणिमुत्सारयतीति प्रतिपादनाय कलाशब्दप्रयोगः,
आदौ सीतायाः प्राक् द्विधा विभक्त इत्यर्थः ज्ञातः एकवृत्तगतफलद्वयवत् एककोषगतं

आमार गन्धगात्र आशाके (ऐशान्ना आमारहे भूज बनिश्वा) विश्वाज
कराहेतेहे । विशेषतः, आमि गोतादेवीर गर्भटी द्रुहेभागे विभक्त बनिश्वा
बहवार बुधिग्राहिलां ।

(कुदित्वा) तत्किमेतौ पृच्छामि केनाप्युपायेन (ङ)

लवः । तत्किमेतत् ।

वाघ्यवर्षेण नोतं वो जगन्मङ्गलमाननम् ।

अवश्यायावसित्तस्य पुण्डरीकस्य चार्कताम् ॥२८॥

धूषयमनुभूतमित्यर्थः, तदनु ततः परं कैरपि दिवसैः कतिपयदिनेः तथा सीतया च ज्ञात इत्यन्वयः । अतएव इमौ कुमारौ समैव पुत्राविति निश्चय एव ज्यायानिति भावः ।

अत्र ज्ञात इत्येकया क्रियया, मया तथेत्युभयोः कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिता-
लङ्कारः ।

दिवसैरिति तृतीयापवर्गं ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥२८॥

(ङ) रुदित्वेति । पुत्रत्वेनानुमीयमानयोरपि असाधारणगुणशालिनीः कुशलवयोः पुत्रवद्वावहारानर्हत्वात् शोकधोमिण रामस्य रोदनं बोद्धव्यम् । तत्किमित्येकमव्ययं प्रश्नार्थं । उपायेन वाक्यच्छलेन एतौ कुशलवौ । मनसि वितर्कोऽयम् । -

वाप्येति । जगन्मङ्गलं प्रसादसौम्यतया द्रष्टुणामानन्दजनकमित्यर्थः वो युष्माकम् आननं वदनं वाघ्यवर्षेण अश्रुवर्षणं, अवश्यायेन हिमेन अवसित्तस्य आर्द्रकितस्य

(अश्रुपातेर सहित) पूर्वे ये स्नेह जग्निशाहिन, क्रमे परिचय थाकाण पाँउयाय तागहै बुकि पाहिले, निर्ज्जन स्थाने तिनि विश्वस्त थाकिलेणु आभाविक लज्जाय तौहार नयनवर्गल मूर्झित इहैया बाहैत, एहे अवस्थाय हात बुलाहैया आम्हिए आगे तौहार गर्भेर गिट छहेभागे निभक्त बनिग्या बुझिग्याहिगाम ; ताहार पर किछु दिन गेले तिनि बुझिग्याहिलेन ॥२८॥

(ङ) (रोदन करिग्या) ता, कोन् उपाये कि ईहादिगळे जिज्जासा करिव ?

लव । ए कि !

कुशः । अयि वत्स !

विना सीतादेव्या किमिव हि न दुःखं रघुपतेः

प्रियानाशे क्लृप्तं किल जगदरण्यं हि भवति (१) ।

स च स्नेहस्तावानयमपि वियोगो निरवधिः

किमित्येवं पृच्छस्य न धिगत रामायण इव ॥३०॥

पुण्डरीकस्य श्वेतपद्मस्य चारुतां सौन्दर्यं तत् किं नीतं कथं प्रापितम्, कथं रक्षितं इत्यर्थः ।

अत्र अन्यस्य चारुतां कथमन्यत्र नीयत इति वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवं पुण्डरीकस्य चारुतामिव चारुतामिति विस्वप्रतिविस्वभावः बोधयतीति असम्भववस्तुसम्बन्धा निदर्शनालङ्कारः ।

विरहेण पाण्डुसूतं रामाननं श्वेतपद्मवत् सुन्दरमिति बोध्यम् ।

“अवश्यायस्तु नौद्वारस्तुषारस्तुङ्गिनं हिमम् ।” “पुण्डरीकं सिताम्भोज”मिति चामरः ।

व इति गुरुत्वाद्भुवचनम् ॥२८॥

विनेति । सीतादेव्या विना जानकौमन्तरेण रघुपतेः रामस्य किमिव किं वस्तु न दुःखं न दुःखकारणम् अपि तु आश्वासनाभावात् सर्वमेव राज्यं श्रय्यादिकं दुःखकारणमित्यर्थः । ननु कथं दुःखकारणमित्याह प्रियेति । प्रियाया वल्लभाया भार्याया नाशे अभावे सति क्लृप्तं जगत् सकलं भुवनम् अरण्यं गहनरूपं हि निश्चितं भवति सर्वलोकस्येति शेषः । क्लृप्तेति लोकावर्त्तायाम् । एवं लोका वदन्तीत्यर्थः । प्रियभार्याया अभावे आनन्दकौरवं वस्तुजातं वन्यशपदकुलमिव आश्वासनाभावात् नितरां दुःखमुत्पादयतीत्यर्थः । अपि चेति चार्थः । तावान् तत्परिमितः अतिगाढः स पूर्वानुभूतः स्नेहः सीतां प्रति

कुशदृष्टिं जगतेषु मङ्गलजनक आपन्नानां मृथमण्डलके निशिरसिष्ठे पद्मेन मनोहरतां प्राप्तं करार्हेतेति ॥२९॥

कुश । अयि वत्स !

(१) जगदिदमरण्यं हि भवतीति पाठान्तरम् ।

समः । (स्वगतम्) अये ! तटस्थित आलापः, कृतं प्रश्नेन,
दग्धहृदय ! कोऽयमाकस्मिकस्ते स्नेहपरिप्लवो विकारः, (१)

प्रथमः आसीत्, अयमपि इदानीमनुभूयमानश्च विद्योगो विच्छेदः निरवधिः असीमः
यावज्जीवं स्थायीत्यर्थः । सीताया जीवनकाले तादृशप्रेमालापदिजनितं निरतिशयं
सुखमासीत् इदानीन्तु निरवधि विरहजन्यं दारुणदुःखम् अतएव सुखानुभवात्मनः
दुःखानुभवस्य नितान्तदुःखत्वात् एव रोदित्तीति भावः । अतएव अनधिगतम् अविदितं
रामायणं स्वनाम्ना प्रसिद्धं बाष्पौकिरचितं महाकाव्यं येन स तथोक्तः रामायणमजानमि-
त्यर्थः किमिति कथम्, एवं “तत्किमेतत्, वाप्यवर्षेण नीतं वः” इत्यम्, पृच्छसि रामं
जिज्ञाससि । सर्वमेव रामायणेतिहासमवगम्य पुष्कलमेव रामस्य रोदनकारणं जानतोऽपि
तवायं प्रश्नो न सङ्गच्छत इति भावः ।

अत्र द्वितीयचरणसामान्येन प्रथमचरणगतविशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः, किञ्च द्वितीय-
चरणे “मुखं तव कुरङ्गादि ! मराजमिति नान्यथा” इत्यादिवात् समासाभावेऽपि निरङ्गं
केवलरूपकम्, अनयोः कङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, तथा चतुर्थचरणे प्रयोजनं विनापि द्विशब्द-
प्रयोगात् निरर्थकत्वदोषः, स तु ‘किमिव नङ्गि दुःखं रघुपते’रिति व्यत्ययपाठेन समाधिषः,
तत्पाठे नञ् समानार्थो नङ्गिशब्द इति बोध्यम् ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥ १० ॥

(च) राम इति । आलापः कुशलवयोर्मिथो भाषणं तटस्थित उदासीनः सीताया
मातृत्वसम्बन्धोत्प्रेरित इत्यर्थः । सीतारामौ खल्लावयोर्मातापितराविति चेदस्मी
जानीयातां तदा निःसम्पर्कवत् ‘सीतादेव्या’ इति ‘रघुपते’रिति च कथमपि कुशील वदेत्
किन्तु ‘मातरं’ विना पितुः किमिव न दुःखं मित्येव वदेदिति भावः । अतएव प्रश्नेन ‘सीता

सीतादेवी नां थाकाय कोन वञ्च रघुनाथेर दुःखजनक नहे ? कारण,
प्रियतमाम् अभाव हहेले, ममन्त जगत्‌ई अरण्ये परिणत हय । सेई जेहण्ड
तत परिमाणे छिन ; आवार एउ विच्छेदन असौम ; अतएव रामायण
ना जाना लोकैर मत जिज्ञासा करितेछ केन ॥ ३० ॥

(१) आकस्मिकस्ते पारिप्लवो विकार इति पाठभेदः ।

এবম্ নিৰ্মিৰ্দ্ধদয়াবেগঃ শিশুজনেনাপ্যনুকম্পিতোঽস্মি, ভবতু
 তাবদন্তরয়ামি । (প্রকাশম্) বত্সৌ ! রামায়ণমিতি শ্রুয়তে
 ভগবতো বাল্মীকিঃ সরস্বতীনিষ্যন্দঃ প্রশস্তিরাদিত্যবংশস্য, তত্র
 কৌতূহলেন যত্কিঞ্চিচ্ছোতুমিচ্ছামি (১) (চ) ।

কি' যুবযৌমা'তা' ইত্যেব' মম জিহ্বাসয়া কৃতম্ অলম্ । অবিদিতসীতাসম্বন্ধতয়া
 বাঙ্কিতবিষয়' বক্তা' ন শক্ত'যাত্, ততশ্চ তাড়শৌ মম প্রশৌ নিরর্থক' ইতি বিরাম' এব
 শ্র'য়ানিতি ভাবঃ । 'ইমৌ সীতায়া' সূতাবিব' প্রাপ্তাবিত্যাশায়াঃ পরিচয়ীপায়াভাবাত্ অপূর্ণ-
 ত্বেন সমুৎপন্নসন্নাপসন্নাপত্বাত্ দগ্ধে'তি হৃদয়স্য বিশেষণম্ । অকস্মাদাগত' ইত্যাকস্মিকঃ
 হঠাৎপস্থিতঃ বিশেষকারণ' বিনাপি জানিত' ইত্যর্থঃ, 'কি' হিন' বাত্‌সল্যেন পরিপ্লবশ্চললঃ
 বিকারঃ অন্যথাভাবঃ । কি'চ্ছো'ত' চার্থঃ । 'এবম্' অনেন' প্রকারেণ অশ্রুবর্ষণেনেত্যর্থঃ
 নির্মিৰ্দ্ধঃ প্রকাশিতঃ হৃদয়স্য আবেগঃ শোকচৌমৌ যস্য স তথোক্তঃ । 'অনুকম্পিতঃ' দয়া-
 পাত্রীকৃতঃ । 'অযমসৌবলজ্জাবিষয়' ইতি ভাবঃ । 'অন্তরয়ামি' গোপয়ামি হৃদয়াবেগ-
 মিত্যর্থঃ । 'রামায়ণমিতি রামায়ণত্বেন' প্রসিদ্ধঃ । 'সরস্বত্যা' বাচঃ 'নিষ্যন্দঃ' অবস্রংসন'
 'সরস্বগ'মিত্যর্থঃ 'এতেন' তদ্বাক্যস্য 'দীযু'ষতুল্যত্ব' ব্যজ্যতে । 'আদিত্যবংশস্য' সূর্য্যবংশস্য
 'প্রশস্তিঃ' প্রশংসা 'কৌত্তি' বিস্তারহেতুরিত্যর্থঃ, 'শ্রুয়তে' লোকপরিম্পরয়েতি শ্রবঃ । 'তত্র' তদ্বিষয়ে ।

“বস্বল' তরল' চৈব পারিপ্লবপরিপ্লব' ইত্যমরঃ ।

তটে অলচ্চিতবিষয়ে স্থিত' ইতি তটস্থিতঃ । 'অন্তরম্' অন্তর্হিত' করীমীতি
 'অন্তরয়ামি' করীল্যর্থ' ইন ।

(চ) রাম । (স্বগত) ওহে ! ইহাপ্রের আশাপটী উদাসীন (সীতার
 সম্পর্করহিত) ; সুতরাং বিজ্ঞাসার প্রয়োজন নাহি । হে দক্ষহৃদয় !
 আকস্মিক তোমার এই ব্রহ্মচকল বিকার কেন ? এই ভাবে মনের আবেগ
 প্রকাশিত হওয়ায়, শিশুজনও আমার প্রতি দয়া করিতেছে । হউক,
 মনের আবেগ আবৃত্ত করি । (প্রকাশ্যে) বৎসদয় ! শুনিতেছি, রামায়ণ-

(১) কিঞ্চিৎ শ্রীণুমিতি পাঠান্তরম্ ।

কুশঃ । স কৃত্ৰুৎস্ব এব সন্দর্ভোঃ স্মাভিরাবৃত্তঃ, স্মৃত্যুপস্থিতৌ
তাবদিমৌ বালচরিতস্থান্যে ঽধ্যায়ে স্লোকৌ (১) (ছ) ।

রামঃ । উদীরয়তু বত্‌সঃ (জ) ।

কুশঃ । প্রকৃত্যৈব প্রিয়া সীতা রামস্যাসীন্মহাত্মনঃ ।

প্রিয়भावः स तु तथा स्वगुणैरेव वर्द्धितः ॥২১॥

तथैव रामः सीतायाः प्राणिभ्योऽपि प्रियोऽभवत् ।

हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ॥ इति ॥২২॥

(ক) কুশ ইতি । কৃত্ৰুৎস্বঃ সম্মুখঃ । সন্দর্ভো যস্যঃ, আবৃত্তঃ অসকৃত্যুপাঠেন
অভ্যস্তঃ স্মৃত্যুপস্থিতৌ স্মরণবিষয়ী জাতৌ ।

(জ) রাম ইতি । উদীরয়তু উদ্ধারয়তু ।

প্রকৃত্যেবেতি । সীতা বেদেহী প্রকৃত্যা স্বभावैव ন তু কৈনচিदागतুকৈন भाव-
विन्यासादिनैव वशन्दार्थः, মহাত্মনঃ উদাচরিতস্য রামস্য প্রিয়া বহুভা আসীত ।
ননু সর্বপ্রণয়িন উদারচিত্তস্য রামস্য সর্ব এব প্রিয় ইতি সীতায়াঃ কা প্রশংসা इत्याह,
स तु प्रियभावः प्रीतिः तथा सीतया स्वगुणैरेव निजसत्यसरलताविनयादिभिरेव न तु
रामस्यौदार्यैव वशन्दार्थः वर्द्धितः उपचितः ॥২১॥

নামে ভগবান্ বায়োফির বাক্যামৃতের নিঃসরণ হইয়াছে এবং তাঁহা সূর্য্য-
বংশের প্রশস্তিস্বরূপ ; কোতুকবশতঃ সে বিষয়ে কিছু স্তুতিতে ইচ্ছা করি ।

(ছ) কুশ । আমরা সেই সন্দর্ভ সমস্তই অভ্যাস করিয়াছি ; কিন্তু
বালচরিতের শেষ অধ্যায়ের এই দ্বইটা শ্লোক স্মৃতিপথে উপস্থিত হইয়াছে ।

(জ) রাম । বৎস তাহা পাঠ করুক ।

কুশ । সীতাদেবী, অতীবতই মহাত্মা রামচন্দ্রের প্রিয়তমা ছিলেন ;
কিন্তু সীতাদেবী সেই প্রিয়তাবটাই নিজ গুণেই বাড়াইয়াছিলেন ॥২১॥

(১) . বী স্লোকৌ ইতি জ্ঞাপি পাঠঃ ।

‘रामः । कष्टमतिदारुणो हृदयमर्चोपघातः, (१) हा देवि !
एवं किल तदासीत् । अहो ! निरन्वय- (२) विपर्यासविरस-
वृत्तयो विप्रलम्भपर्यवसायिनस्तापयन्ति संसारवृत्तान्ताः (३) ।

तथैवेति । रामः तथैव सीता यथा रामस्य प्रिया आसीत् तथैव सीतायाः
प्राणैभ्योऽपि जीवनादपि प्रियः प्रेयान् अभवत् । तु किन्तु, हृदयं परस्परस्य चित्तमेव
कर्तृ परस्परम् अन्योन्यगतं प्रीतियोगं प्रणयसम्बन्धं जानाति न तु ताभ्यामन्यजनस्य हृदयं
कर्तृ तं प्रीतियोगं जानातीत्यर्थः ।

अत्र आर्थी परिसंख्यालङ्कारः ।

इदानीन्तनवाक्यीकिरामायणपुस्तकेषु तु बालकाख्यस्य श्लेषोऽध्याये ईदृशौ श्लोकौ न
दृश्येते, किन्तु निम्ननिवेद्यमानप्रकारौ विद्येते—

“प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति ।

गुणादरूपगुणाच्चापि प्रीतिभूयो विवर्द्धते ॥

तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्त्तते ।

अन्तर्गतमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ॥”

तन्मन्त्रम्यम्, भवभूतिसमानकालवर्त्तिनि तद्वाक्यिण्यत्यदेशप्रचलितपुस्तकनिबद्धे भवभूति-
लिखितप्रकारावेव स्थितौ, इदानीन्तनाख्ये श्रीयपुस्तकेषु तु अन्यथाभावः गताविति ॥३२॥

(३) राम इति । हृदयमर्चोणि वक्ष्यसीदन्तवर्त्तिनि सम्बन्धे उपघातः आघातः
श्रीकप्रहार इति यावत् । ईदृशयथावद्भावव्यञ्जकश्लोकप्रवर्णेन हृदये श्रीकस्य अतिनिष्ठुरः
प्रहार इवानुभूयत इत्यर्थः । तदा तस्मिन् सीतासंयोगकाले, एवं वाक्यीकवर्णित-
प्रकारः प्रीतियोग इत्यर्थः आसीत् । किल सम्भावनायाम् । निरन् विद्यते अन्यः कारणं
यस्य स निरन्वयः ऐहिकहेतुं विना उत्पन्न इत्यर्थः यो विपर्यासः अवस्थापरिवर्त्तनं
तेन विरसा निष्ठुरा वृत्तिर्भावी येषां ते तथोक्ताः, विप्रलम्भे विच्छेदे पर्यवस्यन्ति

सेहेरूपे रामे गीतार प्राण इहेतेऽत्र प्रिय छिलेन । तीहादेर
खदइहे पन्नप्पेरेर अणय जानित ॥३२॥

(१) हृदयमर्चोपघात इति पाठान्तरम् । (२) निरन्वय इति पाठभेदः ।

क्व तावानानन्दो निरतिशयविस्त्रम्भवहुलः

क्व तेऽन्योन्यं यत्नाः क्व च नु गहनाः कौतुकरसाः ।

सुखे वा दुःखे वा क्व नु खलु तदैक्यं हृदययो-

स्तथाप्येष प्राणः स्फुरति, न तु पापो विरमति ॥३३॥

परिणमन्तीति विप्रलम्भपर्यवसायिनः अवसाने विद्योगे परिणता इत्यर्थः, संसारवृत्तान्ताः जगतां घटनाः । सौतया सम्मेलनकाले सुखस्य परां काष्ठामनुभवद्वङ्गम् इदानीं यथा तद्विच्छेदेन दुःखस्यापि परां काष्ठामनुभवामि जगतां प्रायेण सर्वत्रैव तथेति भावः ।

क्वेति । निर्नं विद्यते अतिशयो यस्मात् तेन निरतिशयेन विस्त्रम्भेण परस्परस्य परस्परप्रियत्वप्रकारकविश्वासेन बहुलः गाढ इत्यर्थः, तावान् तत्परिमितः अतिगरीयान् इत्यर्थः आनन्दः सौतया सह प्रेमात्मापादिजन्यं सुखं क्व कुत्र गतमिति शेषः । अन्योन्यं परस्परं प्रति ते पूर्वानुभूता यवाः परस्परयोः सुखद्वन्द्वे परस्परयोश्चेष्टाः क्व कुत्र गता इति शेषः । तथा गहनाः निविडाः कौतुकरसाः परस्परनन्मालापादिजनितानन्दाश्च क्व नु गताः, सुखे वा सुखानुभवे च दुःखे वा दुःखानुभवे च हृदययोः आवधीर्मनसोः तत् पूर्वस्थितम् ऐक्यम् एकरूपत्वं क्व नु गतम्, परस्परयोः सुखे परस्परयोः सुखित्वं परस्परयोः दुःखे परस्परयोर्दुःखित्वञ्च कुवेदानीं गतमित्यर्थः । ईदृशनिरतिशयसुखान्वनुभूय अधुना तदनुपपदारुणदुःखानुभवेन जीवनं भारभूतमिव ज्ञातमिति सत्याम् इति भावः । तथापि एष मदीयः पापः पापजनितदारुणदुःखानुभवो प्राणः हन्मरुतः स्फुरति स्यन्दते आस-प्रश्वासमिक्ता निर्गमप्रवेशक्रियां करोतीत्यर्थः, तु किन्तु न विरमति आसप्रश्वासकरणात् न विश्रामस्यति देहमपह्नाय न गच्छतीत्यर्थः । इदानीं सर्वत्रैव मरणमेव मे श्रेय इति भावः ।

अथ सुदारुणदुःखरूपे प्राणस्फुरणविरामस्य पुष्कलकारणे सतापि तदभावात् विशेषोक्तिरलङ्कारः ।

(अ) राम । किं कहे ! रुद्रदेव मर्षाज्ञाने अतिप्राक्कण आघात उपस्थित
हईल । शं मेवि ! एहेकूपई तथन छिल । संसादेर एहे मकल घटेनार
अवस्था, दिना कारणे उन्टाईया निर्भर हईया पाड़ाईयाछे एवंग शोष बिच्छेदे
परिणत हईयाछे ; ताई सन्ताप अग्राईतेछे ।

ভোঃ ! কষ্টম্ (জ) ।

প্রিয়াগুণসহস্রাণামেকোন্মীলনপেশলঃ ।

য এব দুঃস্মরঃ কালস্তমেব স্মারিতা বয়ম্ ॥৩৪॥

“প্রাণী হৃন্মারুতে বোলি কাব্যজীবনিলি বলি” ইতি মেদিনী ।

“অসুপ্রাণশব্দাভ্যাং বহুবচনান্ভ্যাং পঞ্চ প্রাণাদয় উচ্যন্তে ন পুনরেকৈকাভিধানে বহুবচনম্, অতএব “প্রাণীঃপান” ইত্যুক্তম্, “হৃদি প্রাণী গুদেঃপান” ইत्याদি চ দৃশ্যন্তে” ইত্যমরটীকায়াং भरतः । “নিগ্নন্ প্রিয়ং প্রাণমিবাভিমান”মিতি কীরাতিপি ।

শিখরিণী বৃত্তম্ ॥৩৩॥

(জ) ভো ইতি । আত্মসম্বোধনে ভীষণব্দঃ ।

কিন্তু কষ্টমিত্যাদি প্রিয়েতি । প্রিয়ায়াঃ সীতায়াঃ গুণানাং রূপবিনয়-তাক্ষণ্য-পাতিব্রাত্যাदीनां सहस्राणि तेषाम्, एकं मुख्यं सम्पूर्णमित्यर्थः यदुन्मीलनं प्रकाशः स्मृत्युपस्थितिरिति यावत् तत्र पेशलः दक्षः समर्थ इति यावत् सীतायाः रूपविनयाद्य-संव्यगुणानां सम्पूर्णभावेन स्मृतिकारक इत्यर्थः य एव कालः प्रेमालापानिसम्बोधनसमयः दुःस्मरः स्मर्तुमशक्यः यस्य स्मरणमतीतदुःस्वकरमित्यर्थः वयं तमेव कालं स्मारिताः तत्-कालस्य स्मृतिं प्रापिताः अनेन कुमारेणति शेषः । एतदेव कष्टमिति भावः ।

“চারী দক্ষে চ পেশলঃ” ইত্যমর ॥৩৪॥

নিরাময় বিশ্বজবনতঃ প্রগাঢ় ততথানি আনন্দ আশ্র কোথায় ; পরম্পরের প্রতি যত্নই বা কোথায় এবং মেটে নিবিড় কোঁতুকরসই বা কোথায় ; আর স্থখে কিংবা দুঃখে অদৃষ্টের সেই একাই বা কোথায় । তথাপি এই প্রাণ স্পন্দিত হইতেছে ; কিন্তু পাপিষ্ঠ (প্রাণ) বিরত হইতেছে না ॥৩৩॥

(৩৩) হায় কি কষ্ট ! প্রিয়তমার সহস্র গুণের একমাত্র প্রকাশসমর্থ যে সমস্তটিই হুঁচিষ্টা ছিল ; এত বাক্য আমাকে সেই সময়টিই স্মরণ করাইয়া দিয়াছে ॥৩৪॥

तदा किञ्चित् किञ्चित् कृतपदमहोभिः कतिपयै-
स्तदीषद्विस्तारि स्तनयुगल-(१) मासीन् गट्टशः ।

वयःसुहाकृतव्यतिकरघनो यत्र मदनः

प्रगल्भव्यापारः स्फुरति हृदि मुग्धश्च वपुषि ॥३५॥

तत्कालस्य दुःखरत्नं प्रतिपादयति तदेति । तदा तस्मिन् समये किञ्चित् किञ्चित्
अल्पमल्पं यथा स्यात्तथा कृतपदं लब्धस्थानम् आविर्भूतं गट्टशः हरिणवच्चक्षुल्लकीचनायाः
सीतायाः तत् स्मृतिपथादुदं स्तनयुगलं कतिपयैरहोभिः कियद्विरिव दिनैः ईषद्विस्तारि
अल्पविस्तृतं न तु अतिपीवरतया परस्परसंघट्टमित्यर्थः आसीत् अभवत् । यत्र यस्मिन्
काले वयसी यौवनस्य, खेदस्य अनुरागस्य, आकृतस्य सम्भीगाभिप्रायस्य च व्यतिकरेण
सम्भेलनेन घनो निविडः दुर्दम इत्यर्थः मदनो मन्मथः हृदि मनसि प्रगल्भो विशालः
व्यापारः क्रिया यस्य स प्रगल्भव्यापारः उद्दामाडम्बरः मन् इत्यर्थः स्फुरति प्रकाशते, वपुषि
शरीरे च मुग्धः लज्जया सर्वदा वहल्यापारासम्भवात् मूढः प्रतिहतक्रियः सन् इत्यर्थः
स्फुरति जनानामिति शेषः, मन्मथप्रभावो हृदये सर्वदैव यथा गूणां जायते, लज्जावशात्
शारीरिकालिङ्गनादौ सर्वदा तथा प्रकाशितं नाहति, किन्तु यौवनीदयात् मन्मथभावा-
वशाच्च दृष्टे किमपि सुन्दरं लावण्यमुत्पद्यत इति भावः ।

अत्र एकस्य मदनस्य हृदयदेहद्वयोर्गोचरत्वात् पर्यायनामालङ्कारः । तथा यच्छब्द-
संबलितवाक्यस्य परत्र पाठात् वाक्यगतो विधेयाविमर्शदीर्घः, स च परार्द्धस्य प्राक्पाठेन
समाधेयः ।

“आकृतं स्यादभिप्रायः” इति हेमचन्द्रः । “मुग्धः सुन्दरमृदुर्यो” इति विश्वः ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥३५॥

सेठे समये हरिणनयना सीतारं स्तनयुगलं एकट्टे एकट्टे करिष्या
उठितेছিল ; कथेक दिनेर मध्ये ताहा आचार जेवण विस्तृत हईशाहिल ;
थे समये वयस अश्वराग ओ अतिप्रीत्येर मन्मथने प्रगाढ हईया काम, उक्ताम

(१) स्तनमुकुलमिति पाठान्तरम् ।

কুশঃ । অয়ম্ মন্দাকিনীচিবকূটবনবিহারে সীতাঈবী-
মুদ্রিষ্য রঘুপতে: শ্লোক:—(৮)

ত্বদর্থমিহ বিন্যস্ত: শিলাপট্টে (১) যমগত: ।

যস্যায়মভিত: পুষ্পৈ: প্রবৃষ্ট ইব কেসর: ॥৩৬॥

(৮) কুশ ইতি । অয়ং ময়া উচ্যমানঃ । প্রকৃত্যেব প্রিয়া সীতা ইত্যাদ্যুক্তঃ
সমুচ্চয়ার্যস্বকারঃ । মন্দাকিনী চিবকূটচলসমীপবাহিনী কাচনা নদী । তথা চ
রঘুবংশে—“মন্দাকিনী ভাতি নগোপকণ্ঠে মুক্তাবলী কণ্ঠগতেব ভূমে: ।” চিবকূট: কচ্ছন
পর্বত: তথোর্বনেষু বিহারি ক্রীড়াকালি । সীতাঈবীমুদ্রিষ্য বিদ্যমানস্যেতদ্বাছারাশ্র
এককর্তৃকলঙ্ঘানি: ।

ত্বদর্থমিতি । অয়ম্ অয়বর্তী, শিলাপট্ট: বিশাল: প্রস্তরখণ্ড:, ত্বদর্থমিহ তব
শ্রয়নার্থমিবেত্যর্থ:, অয়ত: পুরীভাগে বিন্যস্ত: কেনচিত্ স্থাপিত: । যস্য শিলাপট্টস্য
অভিত: চমভ্যো: পার্শ্বভ্যো: অয়ং কেসর: বকুলতরু: পুষ্পৈ: প্রবৃষ্ট ইব বর্ষতীব । অতস্বমগ্রে দানী
শ্রয়িতুমহং সীতি ভাব: ।

অত্র প্রথমা গণিতপ্ৰেচা দ্বিতীয়া ক্রিয়োত্প্রেচা, চমভ্যো: সাপেক্ষত্বাৎ সঙ্কর: ।
সুখস্বৈরবিহারস্থানমিদমিতি তদর্থমুদ্যম্যতামিতি ব্যজ্যতে ইত্যলঙ্কারেণ বস্তুধ্বনি: ।

“অয় কেসর: । বকুল:” ইত্যমর: ।

যস্মৈতি “তসীভয়াভিপারিসর্বৈ”রিত্যনেন দ্বিতীয়াপ্রাপ্যাবপি পার্শ্বত্বাৎ সম্বন্ধবিশেষা
বলী । প্রবৃষ্ট ইত্যকর্ণকত্ববিশেষা কৰ্ণরি ক্তা:, পুষ্পৈরिति করণে তৃতীয়া ।

ইদানীল্লনৈতদ্বৈ শীতরামায়ণে অস্ম্য শ্লোকস্যাদর্শনাৎ ভবভূতিসমকালীনে দাচিণ্যাত্ম-
পুস্তকনিবহে ত্বাসীদিত্যত্রাপি মন্তব্যম্ ॥৩৬॥

আড়ম্বরে মনে প্রকাশ পাউয়া থাকে এবং দেহে নিরুদ্ধ অবস্থায় অবস্থান
করে ॥৩৫॥

(৮) কুশ । গঙ্গা ও চিবকূটের নিকটবর্তী বনে বিশ্রামের সময়
সীতাঈবীকে লক্ষ্য করিয়া রঘুনাথ এই শ্লোকটি পাঠ করিয়াছিলেন—

(১) শিলাপাদ ইতি পাঠান্তরম্ ।

রামঃ । (সলজ্জাস্মিতম্ হকরণম্) অতিনামায়' মুগ্ধঃ
শিশুজনো বিশিষতস্বরংগ্যচরঃ । হা দেবি ! স্মরসি বা তস্য
প্রদেশস্য তত্‌সময়বিস্তম্ভাতিশয়প্রসঙ্গসাক্ষিণঃ ? কষ্ট' মৌ:
কষ্টম্ (ঠ) ।

অমাম্বুশিশিরীভবত্‌প্রসূতমন্দমন্দাকিনী-
মরুত্তরলিতালকাকুলললাটচন্দ্রদ্যুতি ।

(৩) রাম ইতি । কুশেণ সন্ধীগণ্ডকারস্য প্রকাশনাৎ লজ্জা, তস্য নিতান্‌মুগ্ধতা-
দর্শনাৎ স্মিতম্ দ্বৈষত্‌ হ্যাসম্, পূবত্ববোধাত্‌ স্নেহো বাত্‌সল্যম্, সীতায়াঃ স্মরণাত্‌ করুণঃ
শ্লোকঃ তৈঃ সঙ্ঘবর্ণমানমিতি তথোক্তম্ । অয়ং শিশুজনঃ কুশঃ অতিনাম অতীবমুগ্ধঃ
মূঢ় সন্ধীগণ্ডতান্নানভিজ্ঞ ইত্যর্থঃ । স্বতঃ প্রাচীনস্য মমান্তিকী সন্ধীগণ্ডকারদ্যৌতকস্য
তদর্থমিবেত্যাদিশ্লোকস্য অসঙ্কীচেনৈবাবিধানাতিতি ভাবঃ । অরংগ্যচরো বনবাসী ।
অতএব যাস্যশালকস্যেব সার্থসমালোচনয়াপি গৃহস্থযুবতিযুবকানাং ব্রতান্নাভিজ্ঞত্বমস্য
ন সম্ভাব্যতে, অতএব সর্বদৈব সন্ধীগাদিলোকব্রতান্নানভিজ্ঞাঃয়' কুমার ইতি ভাবঃ ।
তন্নিহ্ন সময়ে বিহারকালি বিস্মম্ভাতিশয়েন বিশ্বাসবাহুল্যেন অধুনা নিজ'নোঃয়' প্রদেশঃ ন
বা কেনচিত্‌ সত্বরমগ্নাগন্তব্য' ততস্য নিঃসঙ্কীচবিহারস্থানমিদমিতি বিশ্বাসাতিরিক্‌ণ্যর্থঃ
যঃ প্রসঙ্গঃ বিহারপ্রাপ্তিঃ তস্য সাঙ্গী দ্রষ্টা তস্য, প্রদেশস্য মন্দাকিনীচিব্রকূটবনভূম্যগস্য ।

অত্র প্রদেশস্যেতি "স্মৃত্যর্থকস্মণী"তি ষষ্ঠী ।

এই বিবৃতি প্রস্তুতখানি. তোমার জন্তই যেন কেহ সম্মুখে স্থাপিত করিয়া
রাখিয়াছে । যাহার সকল দিকে, পুষ্পসমূহে যেন অকীয় কেমরগুলিকে
ছড়াইয়া রাখিয়াছে ॥৩৬॥

(ঠ) রাম । (লজ্জা, ক্রোধ হাশ্ব. স্নেহ ও শোকেয় সহিত) আমি যেন
করি, এষ্ট বালকটি অতিশয় মুগ্ধ বিশেষতঃ বনচর । হা দেবি ! সে
সময়ে অত্যন্ত বিশ্বাসবশতঃ যে সকল ঘটনা ঘটিয়াছিল, তাহার সাক্ষী সেই
স্থানটিকে স্মরণ কর কি ? কষ্ট হয় কি কষ্ট ।

अकुङ्कुमकलङ्कितोज्ज्वलकपोलमुत्प्रेक्ष्यते

निराभरणसुन्दरश्रवणपाशसौम्यं (१) मुखम् ॥३७॥

अमेति । शमी रतिखेदः तेनात्पादितं यदम्बु घर्म्मजलं तेन शिशिरैर्भवत् शीतलतां भजमानं मुखविशेषणमेतत् । तथा प्रसृताः प्रवहन्तः सन्दा अत्याल्पाः ये सन्दाकिनीमरुतः सन्दाकिनीनद्या वायवः तैः तरलिताः चञ्चलीकृता इतस्ततो विक्षिप्ता इति यावत् ये अलकाशूर्णकृन्तलाः स्खलितकेशा इत्यर्थः तैः आकुला व्याप्ता आहतैत्यर्थः ललाटरुपस्य चन्द्रस्य द्यतिः शोभा यस्मिन् तत् तथोक्तम् । तथा न कुङ्कुमेन कलङ्कितौ चिह्नितौ इत्यकुङ्कुमकलङ्कितौ तथापि उज्ज्वली शोभमानौ कुङ्कुमसम्पर्काभावेऽपि स्वत एव रक्ताभौ इत्यर्थः कपोलौ गण्डौ यस्मिन् तत् तथोक्तम् । तथा निर्न विद्यन्ते आभरणानि अलङ्कारा ययोस्तौ निराभरणौ तथापि सुन्दरौ यौ श्रवणपाशौ प्रशस्तकर्णयुगलं ताभ्यां सौम्यं सुन्दरं मुखं तव वदनम् उत्प्रेक्ष्यते सङ्कल्पवशात् चक्षुषीः समीपमानीय आलीक्यत इवेत्यर्थः अथेति शेषः । सङ्कल्पवशादुत्प्रेक्ष्यते न त साक्षात् द्रष्टुं शक्यते इत्येव दारुणं कष्टमिति भावः ।

अथ प्रकृतस्य तादृशस्मरणस्य दर्शनं त्वना सभावनाकरणात् भावाभिमानिनी क्रियीत् प्रेक्षा, सा च इवादिवाचकाभावात् प्रतीयमाना, ललाटरुन्द्रेति निरङ्गं केवलं रूपकम्, कुङ्कुमसम्पर्करूपहेतुं विनापि कपोलयोरुज्ज्वलत्वं तथा आभरणरूपकारणाभावेऽपि कर्णयोः सौन्दर्यमिति विभावना चालङ्कारः, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । केकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोः सृष्टिस्थानुसन्धेया । सीतायाः कपोलयुगलसौन्दर्यं स्वभावलीङ्गितं यत् तव कुङ्कुमरागो न शोभां जनयति अपि तु दुष्टचिह्नमेव करोतीति कलङ्कशब्दश्चेष्टमूली वस्तुध्वनिः ।

“कलङ्काऽङ्गापवादर्थः” इत्यमरः । “पाशः केशादिपूर्वः स्यात् तत्संघे कर्णपूर्वकः । सुकर्णे च स्वसामर्थ्यात् सृगपत्त्यादिबन्धने ॥” इति मेदिनी ।

तरलाः कृता इति तरलिताः करोत्यर्थे नन्तात् कर्मणि क्तः । प्रशस्ते श्रवणं इति श्रवणपाशौ “प्रशंसावचनैश्चे”त्यादिना समासः । पृथ्वी इत्तम् ॥३७॥

ये मूखानि, परिश्रमवशतः लज्जया शीतलं दृष्टेच्छन्, मन्दमनसक्री

(१) श्रवणपाशमुग्धमिति पाठान्तरम् ।

(स्तम्भित इव स्थित्वा सकरुणम्) अहोनुखलुभोः ! (ङ)

चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव निर्ममाय पुरतः

प्रवासेऽप्याश्वासं न खलु न करोति प्रियजनः ।

जगज्जीर्णारण्यं भवति हि विकल्पव्युपरमे (१)

ककुलानां राशौ तदनु हृदयं पच्यत इव ॥३८॥

(ङ) स्तम्भित इति । स्तम्भितः शंकेन जडीकृतः । अहोनुखलुभोरित्येकमव्ययं महाविषादपूचकम् । तथा च कालापाः पठन्ति—

“इयन्त इति संख्यानं निपातानां न विद्यते ।

प्रयोजनवशादन्ते निपात्यन्ते पदे पदे ॥”

चिरमिति । चिरं दीर्घकालं ध्यात्वा ध्यात्वा वारं वारं चिन्तयित्वा, निर्ममाय कल्पनया विरचय्य, पुरतः अगतः, निहितः स्थापित इव प्रियजनः प्रणयी लीकः प्रवासे विदेशेऽपि विच्छेदकालेऽपीत्यर्थः आश्वासं वियोगकातरस्य परिसत्त्वनं न करोति इति न खलु, अपि तु करोत्येत्यर्थः । विकल्पस्य तादृशकल्पनाशक्तेः व्युपरमे कृतश्चित् कारणात् निवृत्तौ सति, जगत् भुवनं जीर्णारण्यं पुरातनतया विरलशुष्कपादपप्रायं काननं हि भवति तादृशवनरूपमेव जायते इत्यर्थः, तादृशकल्पनाया अभावेन कल्पनीयतादृशमूर्तेरप्यभावादिति भावः, तदनु तदनन्तरं हृदयं ककुलानां राशौ तुषानलानां निवहे पच्यत इव तदीयशंकेन कथ्यत । तीव्रवज्रिना दाहे सहसैव दाह्यस्य विध्वंसात् चिराय यतनानुभवो न जायते, मृदुवज्रिना दाहे तु सहसा विध्वंसाभावात् क्रमिकदाहेन गर्भीयसौ यातना अनुभूयते इति तद्वदपि तादृशावस्थायां मया जातशंकेनेव मीहो न भवति कित् मन्दाकिनौर वायुवेगे कम्पित केशकलापे बाह्यं ललाटेऽङ्गुली शोभा आकुल हृतेऽहिल, कुक्षुमिहित न हृदयाङ्ग बाह्यं गण्डगुल उज्ज्वल छिल एव अलङ्कार न थाकायङ्ग मनोहर कर्णगुलद्वारा बाह्यं ज्वलन्त देवी बाह्यतः ; मेऽहं मुखगानि येन प्रकाशं देखितेहि ॥३७॥

(ङ) (सुखितेर गाय पाकिया शोकेर सहित) हाय हाय !

(१) कलत्रव्युपरमे, कलत्रेऽव्युपरते इति विभिन्नौ पाठौ ।

নেপথ্যে । বশিষ্ঠা বাল্মীকির্দশরথমহিষ্যোঃ জনকঃ

সহৈবারুন্ধ্যা শিশুকলহমাকর্ষ্য সময়াঃ ।

জরাগ্রস্তুর্গাত্রৈরথ খলু বিদূরাশ্রমতয়া

চিরেণাগচ্ছন্তি ত্বরিতমনসোঃপি অমজড়াঃ (১) ॥৩৮॥

বহুত্বং যাবৎ মনস্তাপো জায়ত ইত্যেতৎপ্রতিপাদনার্থং সামান্যতী বাক্তৃষু ইত্যনুজ্ঞা ককুলান্
রাশাবিত্যুক্তম্ ।

অথ ভাবাভিমানি বাচ্য' । ক্রয়ীত্বং চাভয়ম্, জগজ্জীর্ণারণ্যমিতি সমাসাভাবিঃপি
নিরঙ্গং কেবলরূপকচ্চ, এতেষাং মিথো নৈরপেক্ষ্যাত্ সৃষ্টিঃ । অরণ্যপদান্বিতস্য অবধারণার্থক-
দ্বিঃশব্দস্য ভবতীত্যনন্তরপাঠাত্ অস্থানস্যপদতাদৌঃ, স চ 'জগজ্জীর্ণারণ্য' খলু
भवति सङ्कल्पविरतौ' इति पाठेन समाधेयः ।

"ককুল' শঙ্কুভিঃ কীর্ত্তি' শ্রমং না তু তুধানলি' ইত্যমরঃ ।

নতু প্রিয়জন আশ্রাস' করতীত্যনন্ত' ব নির্বাছ' নজ্জ'র্যপাদনাত্ "বিলোক্য বিততি
ল্যোমি বিধু' সুস্থ রূপ' প্রিয়ে !" ইत्याদিবদপৃষ্ঠার্থত্বদাপ্য ইতি চেদ্র "সম্ভাব্যমাননিষেধ-
নিবর্তনে নজ্জ'র্য"মিতি বাসনাভিধানাত্ তেন চ অবধারণার্থপ্রতিপাদনাত্ ।

শিখরিণী বৃক্ষম্ ॥৩৮॥

বশিষ্ঠ ইতি । শিশ্বাঃ চন্দ্রকৌতুলবর্গাঃ কলিহ' মমরম্ আকর্ষণ' লোকপরম্পরয়া
শ্রুত্বা বশিষ্ঠঃ বাল্মীকিঃ দশরথস্য মহিষ্যঃ কৌশল্যাপ্রভৃতয়ঃ, অথানন্তর' জনকঃ অরুন্ধ্যা
বশিষ্ঠমার্থ্যয়া সহৈব সময়াঃ পরমস্নেহপাবস্য পূর্বদৃষ্টস্য লবস্য চন্দ্রকৌতীষ্য যুজ্জ্বল
গুরুতরাসঙ্কলসম্মত্বাত্ ভোতিমন্তাঃ সন্তাঃ, বিদূর' অতীতবিপ্রকটদর্শ আশ্রমো যেষাং তে
বিদূরাশ্রমাঃ তেষাং ভাবঃ সা তয়া, তেষাং পল্লি' আশ্রমাণামতীত' দূরবর্নিত্বাদিত্যর্থঃ অশেষ

দীর্ঘকাল যাবৎ চিন্তা করিয়া, চিন্তা করিয়া, নিঃশ্রান্তপূক্ষক সম্মুখে যেন
সংস্থাপিত প্রিয়জন, স্থানান্তরেও বে আশ্রাস জন্মায় না, এমন নহে । সেই
চিন্তা বিরত হইলে জগৎটা জীর্ণারণ্যে পরিণত হইয়া যায় ; তাহার পর
হৃদয় যেন তুধানলে দগ্ধ হইতে থাকে ॥৩৮॥

(১) ত্বরিতগতযৌ বিশ্লথজটাইতি পাঠান্তরম্ ।

रामः । कथं भगवन्तावरुन्धतीवशिष्टौ, अम्बा, जनक-
श्चात्रैव, कष्टम्, कथं खल्वेते द्रष्टव्याः । (सकरुणं विलोक्य)
अहह ! तातजनकोऽप्यत्रैवायातीति (१) वज्रैव ताडितोऽस्मि
(२) मन्दभाग्यः (३) ।

विपुलपथांगमनखेदेन जडाः नितान्तशान्ततया गमनासमर्थप्रायाः, अतएव त्वरितानि
शीघ्रगमनाय त्वरान्वितानि मनांसि येषां ते तद्योक्ता अपि जरायसैः वार्द्धकविशिष्टैः
जराजोर्णैरित्यर्थः गात्रैरवयवैरुपलक्षिताः चिरेण कालविलम्बेन आगच्छन्ति समराङ्गन-
मायान्ति । युद्धनिवारणार्थमिति भावः । उदासीनानां केषाञ्चिन्मूर्खानां चन्द्रकेतु-
लवयोः युद्धमवलोक्य तयोरनिटाशङ्कया नितरामुद्दिष्टानां समाश्रयसनात् कस्यचिन्मनुरेकृति-
रियमिति सन्तव्यम् ।

भविष्यदनिष्टत्वप्रकारकं ज्ञानं भयं तच्च गुणपदार्थः, तेनात्र तादृशभयेन सह
वशिष्टादीनां सम्बन्धात् तुल्ययोगितालङ्कारः, चिरेणागमनं प्रति जरायस्नावयवत्वं श्रम-
जडवच्च हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च, इत्यनयोः परस्परनिरपेक्षत्वात् सृष्टिः
प्रयोजनाभावेऽपि नियमार्थकस्य एवशब्दस्य प्रयोगात् अनियमे नियमाख्यदोषः “सहेते-
रुन्धत्या” इति पाठे तत्समाधानम् ।

द्वितायाशब्दो विदूरेत्यादिवाचकहेत्वन्तरारम्भे, खलुशब्दो वाक्यालङ्कारः ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(६) राम इति । सम्भावनायां प्रथमः कथंशब्दः । अत्रैव वाञ्छीकृतपोषन एव
उपस्थिता आसन् इति शेषः, न तु पूर्वस्थाने स्थिता इत्येवशब्दार्थः । कथं केन प्रकारेण
द्रष्टव्या मयेति शेषः । अकारणसीतानिर्वासनेन नितान्तापराजोऽहं सुखमेभ्यो दर्शयितुं

नेपथ्ये । अरुन्धतीर सहित वशिष्ठ, बाह्याङ्गिक दशरथेर महिम्नौ
कोशला एवं जनक, ईश्वरा बालकदिगेर युद्धं कुनिशा भीत हृष्ट्या,
आश्रमेर अतास्त दूरतावन्तः परिश्रमे असमर्थ इह्या, मन क्रुतागामी इहेनेउ
जराग्रस्त देहे अतिबिलम्बे आसितेहेन ॥ ७७ ॥

(१) तातजनकस्तु दैवादवैवायात इति पाठभेदः । (२) कश्चित् एवशब्दो नास्ति ।

সম্বৎসরহৃণীয়তাপ্রমুদিতৈর্জু'ষ্টে বশিষ্ঠাদিभि-
 দৃ'ষ্টাঃপত্যবিবাহমঙ্গলমহে (১) তত্চাতথ্যোঃ সঙ্কতম্ ।
 পশ্যন্নীদৃশমীদৃশে পিতৃসখ' বৃহতে মহাবৈশসে
 দৌর্য্যে কিং ন সহস্রধাঃহমথবা রামেণ কিং দুষ্করম্ ॥৪০॥

লজ্জিতো'স্মোতি ভাবঃ । অহর্হে'ন বিধাদে । ন কেবলং বশিষ্ঠাদিঃ তাতজনকৌঃপীত্বপি-
 শব্দার্থঃ, অথৈব সমরপ্রাণেণ এব ন তু আশ্রমে স্থিত ইত্যেবশব্দার্থঃ, বর্জ্যে'যৌ তাড়িতৌ'স্মি
 বচনতাড়িত ইব দারুণপীড়ামনুभवানীত্যর্থঃ । অথ অসম্ভবভ্রমুসম্বৎসা নিদর্শনা-
 লঙ্কারঃ । সীতায়া অমর্থে তজ্জনকস্য যথা গরীয়ান্ শোকী মাং প্রতি কৌপস্ব, ন তথা
 বশিষ্ঠাদীনাম্, তেন চ জনকসাধ্বাতকার এব সম যথা মহর্হে'গপীড়্যঃ কারণ' ন তথা
 বশিষ্ঠাদীনামিতি ভাবঃ ।

জনকদর্শনে'ন স্বকৌশল্যকস্য তীব্রত্বমাহ সম্বৎস'তি । সম্বৎসস্য বিবাহে'ন রঘুনা-
 ননকানাঞ্চ পরস্পরম্পর্কস্য স্মৃ'হৃণীয়তয়া শ্লাঘ্যত্বেন বাচ্ছনীয়তয়া হেতুনা প্রমুদিতৈঃ
 সন্তুষ্টৈঃ বশিষ্ঠাদিभिঃ সুনিমির্জু'ষ্টে সর্বতে উপস্থিত্যা পরিপূরিত ইত্যর্থঃ অপত্যানাং
 পুত্রকন্যানাং যত্নং বিবাহমঙ্গলং বিবাহরূপ' যুগ্মং কর্ম্ম তস্য মহে তজ্জনিতে'ন ততস্ব' তাতথ্যোঃ
 তাতস্য পিতৃদৃ'শরথস্য তা'ত' যথুরত্বেন পিতৃস্থানীয়স্য জনকস্য চ তত্ মহানন্দপূর্ণ
 সঙ্কত' সম্মেলন' দৃষ্টা ই'দ্রঃ'নৌম্'র্দৃশ' এব'বিধে মহাবৈশসে নিবাসনে'ন সীতায়া হত্যারূপে
 দৃশ'সকর্ম্মণি বৃহতে'জ'ন' সঙ্কট'তি সনি'র্দৃশ' দারুণশীকেন নিতান্তকাতর' পিতৃসখ'
 তাতস্য দশরথস্য।সব' জনক' পশ্যন্ অবলোকয়ন্ অহ' কিং কথ' সহস্রধা সহস্রস্বস্ত-
 প্রকারেণ ন দৌর্য্যে' ন বিদীর্ণো' भवामি । অথবা রামেণ কিং কার্য্য' দুষ্কর' কর্ত্তুমশক্য-

(৫) রাম । হায় ভগবতী অক্লান্তী, ভগবান্ বশিষ্ঠ, মাতা এ'ন জনকও
 এই খানেই । কি কষ্ট ! কি করিয়া ইঁহাদিগকে দেখিব । (শোকে'র
 সহিত দেখিয়া) অহহ ! পিতা জনকও এঁইখানেই আ'সিতেছেন । ইহাতে
 বন্দ ভাগ্য আমি বজ্রদ্বারা'ই তাড়িত হইলাম ।

(১) জু'ষ্ট' বশিষ্ঠাদিभिঃ দৃষ্টাঃপত্যবিবাহমঙ্গলমহে ইতি কাপি নাটঃ ।

नेपथ्ये । कष्टं भोः ! कष्टम् (१) (ण) ।

अनुभावमात्रसमवस्थितत्रियं (२)

सहसैव वीक्ष्य रघुनाथमीदृशम् ।

प्रथमप्रमूढजनकप्रबोधनात्

विधुराः प्रमोहमुपयान्ति मातरः ॥४१॥

मति अपि तु किमपि नेत्यर्थः । यः खलु सर्वथा निरपराधा महासती सौता निबो-
मयितुमर्हति अ, स रामः कर्तुं न शक्त्युत् ईदृशं निष्ठुरं कार्यं जगत्या नास्त्येव,
तेन चाधुना जगत्साक्षात्कारो रामस्य सुकर एवेति भावः ।

अत्र रामस्य सर्वकार्यकरणयोग्यतारूपकारणेन दारुणशोकसह्यताकरणरूपकार्यस्य
समर्थनादर्थान्तरन्यासीत्युल्लङ्घारः, स च अर्थापत्त्या सङ्कीर्णः ।

“मह उद्धव उत्सवः” इत्यमरः ।

दीर्घ इति कर्मकर्त्तरि प्रयोगः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥४०॥

(ण) नेपथ्य इति । कष्टमित्यादिकमपि पाठ्यमध्यवर्त्तिनः कस्यचिन्म नैरुक्तिः ।

किं कष्टमित्याह अनुभावेति । मातरः कौशल्यदयः अनुभावभावेण केवलेन
प्रभावेण केवलेन स्वाभाविकशारीरिकतेजोविशेषेणेत्यर्थः । दृष्टपीनत्वव्यावर्त्तनार्थं सावपदम्,
समवस्थिता विद्यमाना श्रीः कान्तिर्यस्य तं तथोक्तम्, ईदृशं महाशोककण्ठशरीरं रघुनाथं
रामं सहसा अतर्कितभावेन वीक्ष्य अवलोक्य विधुराः शोककातराः सत्यः प्रथमं पूर्वं

मधुकैर वाञ्छनौघतावशतः आनन्दित नशिष्ठप्रवृत्तिकर्तृक सेवित गङ्गान-
गणैर मेहे शुभविवाह महोत्सवे पिता दमरथे ७ जनकैर मेहे मत्स्यजन
देविश्री, এই মহানুশংস কাথ্য হইয়া গেলে পর আবার এই অবস্থায় পিতার
সথ্য জনককে দর্শন করতঃ আমি সহস্রধা বিদৌর্গ হইতেছি না কেন ; অথবা
ব্রাহ্মের দুষ্কর কার্য্য কি আছে ॥৪০॥

(ণ) नेपथ्ये । कष्टं ! हाय किं कष्टे ।

(१) क्वापि भो इति शब्दो नास्ति । (२) समुपस्थितत्रियामिति पाठान्तरम् ।

‘রামঃ । হা তাত ! হা মাতরঃ ! হা জনক ! (ত)

জনকানাং রঘুনাশ্চ যত্ কৃতস্নং গোত্রমঙ্গলম্ ।

তস্মিন্নকরুণে পাপে ত্বয়া বঃ করুণা ময়ি ॥৪২॥

প্রমুদস্য মূচ্ছিতস্য জনকস্য প্রবোধনাৎ সংজালাভাৎ পরমিত্যর্থঃ প্রমোহং মূচ্ছাম্
 চপয়ান্তি প্রাপ্তবলি । জনকঃ প্রথমং দূরতো রামমবলীক্য পরিচিন্ত্য চ মূচ্ছিতঃ পরঞ্চ
 কৌশিন্ প্রবোধিতঃ, দৃষ্টদৃশসময়ে কৌশল্যাদয়োগপি তথাবিধং তং দৃষ্টা মুচ্যমীত্যর্থঃ ।
 দীর্ঘকালানন্তরং রামাবলীকনেন শোকসাগরোত্তলনাদিতি ভাবঃ ।

অত্র অনুভাবসাময়সমবস্থিতশ্রিয়মিতি ভঙ্গ্য। শোকাতুরত্বস্য প্রতীয়মানত্বাৎ পর্যাশ্রীক্ত-
 মলঙ্কারঃ । মঞ্জুভাষিণী বৃত্তম্ ॥৪১॥

(ত) রাম ইতি । তাতেতি শ্লথত্বেন পিতৃস্থানীয়স্য জনকরাজর্ষেঃ সম্বোধনম্ ।
 একান্তাকুলতয়া পিতৃশোকসাপ্যদয়াৎ জনকেতি দশরথস্য সম্বোধনম্ ।

জনকনামিতি । জনকানাং জনকবংশীয়ানাং রঘুনাং রঘুবংশীয়ানাশ্চ কৃতস্নং সকলং
 যত্ গোত্রশাস্ত্রমভ্যবংশীয়মঙ্গলং দৃষ্টমানোদ্রতিরূপকুশলৈকনিদানং সীতায়াং খলু জাতায়াং
 জনকানাং মহানমস্, তদ্যে সীতায়, সৎপত্নী চ সীতারাময়োঃ পরিণয়ে রঘুকুলস্ত্যাপি কাপি
 সমুত্তরিতরভবদিতি চ রামায়ণে দ্রষ্টব্যম্ । তস্মিন্ কল্যাণৈকনিদানে সীতারূপে বস্তুনি
 অকরুণে নিদ্রং নিতান্তনিষ্টুরতয়া সীতায়া নির্বাসনেন হত্যাকারিণীত্যর্থঃ অতএব পাপে
 বৃহত্তপাপশালিনি ময়ি বা যুগ্মাকং করুণা দয়া দয়য়া অভিসম্পাতাদিনা শাস্তিবিধানাভাব
 ইত্যর্থঃ ত্বয়া নিষ্ফলঃ ক্রপয়া রচিতেন ময়া তদুঃখনিবারণাসম্ভবাৎ যুগ্মাকং ময়ি করুণা-
 করণমনর্থকমিত্যর্থঃ । সম তত্পাপস্য যোগ্যশাস্তিবিধানমেব যুগ্মাকমুচিতমিতি ভাবঃ ।

অত্র পাপং প্রতি অকরুণত্বং হেতুরিতি দদার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ ।

বাহার সৌন্দর্য্য শারীরিক তোজোমায়ে পর্য্যবসিত হইয়াছে, এইরূপ
 রামচন্দ্রে সহস্রাই দর্শন করিয়া, কৌশল্যা প্রভৃতি, প্রথম মুচ্ছিত জনকের
 সংজালাভের পর শোকবিহ্বল হইয়া মুচ্ছাপন্ন হইলেন ॥৪১॥

(ত) রাম । হা পিতঃ ! হা মাতঃ ! হা জনক !

জনক ও রঘুবংশীয়দিগের উভয় বংশের যাহা সর্বপ্রকার মঙ্গলস্বরূপ ছিল ;

যাবৎ সম্ভাবয়ামি (১) (ইত্যুত্তিষ্ঠতি) (থ) ।

কুশলবৌ । ইত ইতস্তাতঃ (দ) ।

(সকরণং পরিক্রম্য নিষ্ক্ৰান্তাঃ সৰ্বে ।)

ইতি কুমারপ্রত্যভিজ্ঞানো নাম ষষ্ঠোঃ (ধ) ।

অপতিভার্যাদিপরিভ্যাগে পাতিত্যজনকত্বত্বপাপমাহ প্রায়শ্চিত্তবিবকে গৌতমঃ—

“পতিতাঃস্ত্যাম্যপতিতত্যাগিনশ্চ পতিতা” ইতি ॥৪২॥

(থ) যাবদতি । বাক্যলঙ্কারে যাবচ্ছব্দঃ । সম্ভাবয়ামি স্বয়ং গত্বা অর্থং যামি, অথবা সম্ভাষয়ামি, মাত্ৰপ্রভৃতীনিতি শিষ্যঃ ।

(দ) কুশতি । তাতঃ পিতৃস্থানৌর্য্যো ভবান্ রাম ইত্যর্থঃ, ইত ইতঃ অনেন অনেন পথৈত্যর্থঃ আগচ্ছতু ইতি শিষ্যঃ । ইত ইতি তৃতীয়ান্নাতু তস্প্রত্যয়ঃ ।

(ধ) ইতীতি । কুমারর্থো কুশলবর্থো প্রত্যভিজ্ঞানং স্বকীয়পুস্তকেন পরিজ্ঞানং যত্র সঃ । নাম কুমারপ্রত্যভিজ্ঞাননাম্না প্রসিদ্ধঃ, ষষ্ঠোঃ সমাপ্ত ইতি শিষ্যঃ ।

ইতি মহামহোপাধ্যায়-মহাকবি-ভারতচাৰ্য্য-

শ্রীহরিদাসসিদ্ধান্তবাগীশমহাচার্য্যবিরচিতায়া-

মুত্তররামচরিতটীকায়াং সৰ্বার্থবোধিনীসমাখ্যাতাং

ষষ্ঠাঙ্কবিবরণং সমাপ্তম্ ॥০॥

আমি তাহার প্রতিই নিঃস্বয়; সুতরাং পাপাত্মা; অতএব আমার প্রতি আপনাদের দয়া করা বৃথা ॥৪২॥

(থ) যাহা হউক, আমি ইঁহাদের অভির্থনা করি। (এই বলিয়া গাভ্রোথান করিলেন ।)

(দ) কুশ ও লব । পিতা এই এই পথে আসুন ।

(শোকের সহিত পদক্ষেপ করিয়া, সকলে অস্থান করিলেন ।)

(ধ) কুমারপ্রত্যভিজ্ঞাননামে ষষ্ঠ অঙ্ক সমাপ্ত ॥০॥

(১) যাবৎ সম্ভাবয়ামীতি পাঠঃ ক্বাপি নাস্তি ।

সমমোজ্জ্বলঃ ।

:০:-

(ততঃ প্রবিশতি লক্ষ্মণঃ ।)

লক্ষ্মণঃ । ভো ভো ! অদ্য খলু (১) ভগবতা বাল্মীকিনা
সব্রহ্মচর্যপৌরজানপদাঃ প্রজাঃ সহাস্মাভিরাহুয় কৃত্বান্ এব
সদেবাসুরতির্য্যগুরগনায়কনিকায়ো জঙ্ঘমঃ স্থাবরশ্চ ভূতগ্রামঃ
স্বপ্রভাবিণ সন্নিধাপিতঃ । আদিষ্টস্বাহমার্য্যেণ, বত্স । লক্ষ্মণ !

(ক) লক্ষ্মণ ইতি । ভো ভো ইতি সহচরাণাং সম্বোধনম্ । ব্রহ্মাভিঃ ব্রাহ্মণৈঃ
শব্দৈঃ শব্দভিঃ, গৌড়শব্দায়াত্, অন্যমানবজাতিভ্যো ব্রহ্মশব্দভ্যোঃ প্রাধান্যজ্ঞাপনার্থে পৃথগুপা-
দানম্, পৌরৈঃ পুরবাসিভিঃ জানপদৈঃ প্রদেশবাসিভিঃ সহ বর্তমানা ইতি তথ্যোক্তাঃ, প্রজাঃ
জনান্, অস্মাভিঃ রাজা রাজপরিবারবর্গেণ সহ, আহুয় আসন্য, কৃত্বান্ এব সময় এব,
দেবাস্থ অসুরাশ্চ তিরশ্চাং পশুপক্ষিণাম্ উরগাণাং সর্পাণাশ্চ নায়কাঃ শ্রেষ্ঠাশ্চ তে তথ্যোক্তাঃ,
তৈশ্চ নিকায়ৈন সমূহৈন সহ বর্তমান ইতি স তথ্যোক্তাঃ, জঙ্ঘমো গতিশীলঃ কীটাদিঃ,
স্থাবরঃ স্থিতিশীলঃ পর্বতাযুধিষ্ঠাতৃদেবতাদিঃ ভূতগ্রামঃ প্রাণিসমূহঃ উক্তদেবাসুরাভ্যাক্ষক
ইত্যর্থঃ, স্নপ্রভাবিণ স্বকীয়তপোমাহাত্ম্যেন সন্নিধাপিত উপস্থাপিতঃ । জগতঃ সর্বৈশ্চ
সর্ববিধপ্রাণিনামেকত্র সমাবিশস্য অসম্ভবতা ন কেনচিদাশঙ্কনীয় উচ্যতপসঃ সর্বৈ-

(তদনন্তর লক্ষ্মণের প্রবেশ ।)

(ক) লক্ষ্মণ । ওহে ! ভগবান্ বাল্মীকি আমাদের সহিত এবং ব্রাহ্মণ,
ক্ষত্রিয়, পুরবাসী ও দেশবাসিগণের সহিত প্রজাবর্গকে আহ্বান করিয়া,
অসুরগণ এবং পশুপক্ষিগণের শ্রেষ্ঠ ব্যক্তিদিগের সহিত জঙ্ঘম ও স্থাবর
সমস্ত প্রাণিগণকেই নিজের প্রভাবে উপস্থাপিত করিয়াছেন । আদ্য

(১) অদ্য খল্বিতি পাঠঃ কাপি নাস্তি ।

भगवता वाल्मीकिना स्वकृतिमप्सरोभिः प्रयुज्यमानां द्रष्टु-
मुपनिमन्विताः स्मः, तद्गङ्गातीरमातोद्यस्थानमुपगम्य (१)
क्रियतां समाजसन्निवेश इति । कृतञ्च मर्त्यामर्त्यस्य भूत-
ग्रामस्य समुचितस्थानेषु समुपवेशनं (२) मया । अयन्तु—(क)

वाचिन्तनीयप्रभावदर्शनादिति भावः । अपि चेति चार्थः । आर्येण माननीयेन
रामचन्द्रेणेत्यर्थः । स्वकृतिम् आत्मना विरचितं किमपि दृश्यकाम्यमित्यर्थः । अप्सरोभिः
उर्वशीप्रभृतिदेववाराङ्गनाभिः प्रयुज्यमानाम् अभिनीयमानां द्रष्टुम् उपनिमन्विता आह्वताः
वयमित्यर्थः । तत्तस्मात् बहुकोटिप्राणिनामवस्थाने मह्यविपुलायतनस्थानस्यावश्यक-
त्वादित्यर्थः, आतोद्यस्थानं बौणादिवाद्यस्थानं रङ्गभूमित्यर्थः । उपगम्य गत्वा समाज-
सन्निवेशः समाख्यापनं सर्वेषां यथायोग्यस्थानोपवेशनमित्यर्थः । क्रियताम्, इति इत्यन्तेन
आदिष्ट इत्यन्वयः । मयापि तबौदासीत्यं न कृतमित्याह कृतञ्चेति । आदेशसमुच्चये
चकारः । समुचितस्थानेषु सर्वथा योग्यासनेषु, मर्त्या मरणधर्मा मनुष्यादिः अमर्त्या
मरणहीनो देवगणः तस्य मर्त्यामर्त्यस्य विनश्वराविनश्वरात्मकस्येत्यर्थः । भूतग्रामस्य प्राणि-
समूहस्य समुपवेशनम् आसनग्राहणम् । तेन मत्सङ्घचरा भवन्तोऽप्युपविशन्त्विति भावः ।

“ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न ह्योः पुं सि वेधसि । ऋत्विग्-योगभिदो विभे” इति मेदिनी ।
“नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपी”ति वैजयन्ती । “संचातेऽपि ग्रामी भूतेन्द्रियशब्द-
विषयकरणा”मिति हलायुधः । “निकायस्तु पुमान् लक्ष्ये सधर्म्मि प्राणिसङ्घौ ।
समुच्चये सङ्घतानां निखये परमात्मनी”ति मेदिनी । “ततः बौणादिकं वाद्यमानञ्च”
सुरजादिकम् । वंशादिकन्तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं
वादित्रातोद्यनामकमित्यमरः ।

स्वकृतिमिति “भावविहितः कृतप्रत्ययो द्रव्यवत् प्रकाशतः” इति न्यायात् स्वरचित-
दृश्यकाम्यम् । कर्म्मणि कृतिप्रत्ययो वा ।

(१) तद्गाङ्गीरथीतीरमनोज्ञस्थानमुपगम्य इति पाठान्तरम् ।

(२) समुचितस्थानेषु समुपवेशसङ्गः, समुचितस्थानसन्निवेश इति पाठभेदौ ।

রাজ্যাশ্রমনিবাসেঃপি প্রাপ্তকষ্টমুনিব্রতঃ ।

বাল্মীকিগৌরবাদার্য্য ইত এবাভিবর্ত্ততে ॥১॥

(ততঃ প্রবিপ্রতি রামঃ ।)

রামঃ । বত্স লক্ষ্মণ ! অপি স্থিতা রঙ্গপ্রেক্ষকাঃ ? (স্ব)

তপসঃ ফলমাহ তিথিতত্বঘটনং বচনম্—

“তপোভিঃ প্রাপ্যতেঃমীষ্টং নাসাধ্যং হি তপস্যতঃ ।

দুর্ভগত্বং বৃথা লোকী বহতে সতি সাধনে ॥”

রাজ্যেতি । রাজ্যং রাজত্বমেব আশ্রমঃ রাজত্বকরণালক্ষণীভূতবৃহদৃষ্টস্থায়ম্
ইত্যর্থঃ তস্মিন্ নিবাসেঃপি অবস্থানেঃপি সতি প্রাপ্তং স্বীকৃতং কষ্টং দুঃখকরং মুনিব্রতং
ব্রহ্মচর্যাদিকী মুনিনিয়মী যেন স তথোক্তঃ, আহারবিহারাদিবিবিধভোগসাধনমাময়ী-
সত্বঃপি তসী নিব্রত ইত্যর্থঃ । আখ্যৌ রামঃ বাল্মীকিগৌরবাত্ গৌরবদ্রুতভক্তিবশা-
দিত্যর্থঃ, ইত এব অত্রৈব স্থানে ন তু রঙ্গদর্শনে ন মনঃস্কৃতিবিধানার্থমিতি ভাবঃ ।

অত্র নিয়তিবশেন সমাধানাত্ বিরোধাভাসীঃলঙ্কারঃ ॥১॥

(স্ব) রাম ইতি । অপি প্রশ্নে । রজ্যতেঃস্মিন্নতি রঙ্গঃ অভিনয়স্থানং তস্য
প্রেক্ষকাঃ দর্শকাঃ অভিনয়দর্শনোৎসুকা ইত্যর্থঃ, স্থিতাঃ যথাস্থানে উপবিষ্টাঃ কিমিত্যর্থঃ ।

(রামচন্দ্রঃ) আমাদের আদেশ করিয়াছেন যে, বৎস ! লক্ষ্মণ ! নিজ রচিত
কোন প্রবন্ধ অশ্রমবারা অভিনয় করিলে, তাহা দেখিবার নিমিত্ত ভগবান্
বাল্মীকি আমাদের গকে নিমন্ত্রণ করিয়াছেন ; অতএব বাস্তব (কনসার্টের) স্থান
গঙ্গাতীরে যাইয়া সভা স্থাপন কর । আমিও মহাশয় এবং অমহাশয়রূপ প্রাণি-
গণকে যথাযোগ্য স্থানে উপবেশন করাইয়াছি ।

কিন্তু এই গৃহাশ্রমে থাকিলেও যিনি কষ্টকর মুনিব্রত আশ্রয় করিয়াছেন,
সেই আর্থ্য বাল্মীকির গৌরব রক্ষার্থ এই দিকেই আসিতেছেন ॥১॥

(তখনস্তর রামের প্রবেশ ।)

लक्ष्मणः । अथकिम् (ग) ।

रामः । इमौ पुनर्वत्सौ कुशलवौ चन्द्रकेतुसदृशीं स्थान-
प्रतिपत्तिं लभयितव्यौ (घ) ।

लक्ष्मणः । प्रभुस्त्रेहप्रत्ययात्तथैव कृतम् । इदन्वास्तीर्णं
राजासनम्, उपविशत्वार्थः (ङ) ।

(राम उपविशति । सर्वे चोपविशन्ति) (च) ।

(ग) लक्ष्मण इति । अथकिमित्येकं स्वीकारार्थमव्ययमित्यसकृदुक्तम् ।

“अथकिम् । स्वीकार” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(घ) राम इति । अप्रथमे पुनःशब्दः । चन्द्रकेतीं सदृशीं तुल्या तां स्थान-
प्रतिपत्तिम् उपवेशनस्थानलाभं लभयितव्यौ ग्राहणीयौ । यादृशासने चन्द्रकेतुरुपविष्टः
तादृश एव राजकुमारयोग्यासने कुशलवावप्युपवेशयेत्यर्थः ।

(ङ) लक्ष्मण इति । प्रभोरधीश्वरस्य भवतः स्त्रेहप्रत्ययात् कुशलवौ प्रति वात्सल्य-
मस्तीति विश्वासात् तथैव चन्द्रकेतुसदृशस्थानमेव कृतं कुशलवयोपवेशनायेत्यर्थः
कल्पितम् । तं किन्तु इदमयती दृश्यमानं राजासनं राजोचितम् उच्चैः बहुमूल्यञ्चासन-
मित्यर्थः आस्तीर्णं विस्तीर्णं कल्पितमित्यर्थः । आर्या भवान् उपविशतु तन्नासन इति शेषः ।

(च) राम इति । राज्ञः प्राक् प्रजानामुपवेशनस्यान्याय्यत्वात् रामोपवेशनानन्तरं
सर्वे चोपविशन्तीत्युक्तम् । सर्वे सभ्याः ।

(थ) वाम । व९ग ! लक्ष्मण ! रजदर्शकगण यथाज्ञाने अवस्थान
करिशाछनं त ?

(ग) लक्ष्मण । हँ ।

(घ) राम । किञ्च एहं व९ग कुशं नवके छत्रकेतुरं तुल्या ज्ञानं लाभ
कराईते हईवे ।

(ङ) लक्ष्मण । प्रभुवरं मेहं अनुमानं करिशा, आसिं ताहाई करिशाहि;
किञ्च एहं राजार आसन आस्तीर्णं हईशाछे, आर्या उगवेषनं करुन ।

लक्ष्मणः । प्रस्तूयतां भोः ! (छ)

(प्रविश्य) सूत्रधारः । भो भोः ! भगवान् भूतार्थवादी प्राचेतसः सजङ्गमस्थावरं जगदाज्ञापयति, यदिदमस्माभिरार्षेण चक्षुषा समुद्दीक्ष्य पावनं करुणाद्भुतरसञ्च (१) किञ्चिदुपनिबद्धम्, तत्र कार्यगौरवा-(२) दवधातव्यमिति (ज) ।

(छ) लक्ष्मण इति । भो इति नटानां सम्बोधनम् । प्रस्तूयताम् आरभ्यतां विज्ञापितनाटकाभिनय इति शेषः । पुस्तकान्तरे रामोक्तिरियम् ।

(ज) गर्भाङ्गमवतारयति प्रविश्येति । भो भो इति उपस्थितसामाजिकानां सम्बोधनम् । भूतं सत्यम् अथे वदितं शीलमस्येति भूतार्थवादी सर्वदा यथार्थवादी प्राचेतसो वाक्यीकिः सजङ्गमस्थावरं सचराचरम् । आज्ञापयति आदिशति महर्षीणां सर्वमाननीयतया सर्वेष्वेव आदेशसम्भवादिति भावः । आर्षेण ऋषियोग्येन त्रिकाल-दर्शिना ज्ञानमयेनेत्यर्थः, समुद्दीक्ष्य यथायथतया विज्ञाय, पावनं पवित्रम्, करुणः शोकोद्दीपकः अद्भुतो विस्मयकरश्च रसो यत्र तत्, किञ्चिददृश्यकाव्यम् उपनिबद्धं रचितम् । तत्र दृश्यकाव्ये तदभिनय इत्यर्थः कार्यगौरवात् अभिनयवस्तुनो गुरुत्वेन अनवज्ञेयत्वात् अवधातव्यं मनःसंयोगः कर्तव्यः सर्वैर्भवद्विरिति शेषः । इति इत्यन्तम् आज्ञापयती-त्यन्वयः ।

“युक्ते आदावते भूतं प्राण्यतीति समे विषु” इत्यमरः ।

(छ) (राम उपवेशनं करिनेन, अग्रे सकलेषु उपवेशनं करिन् ।)

(५) लक्ष्मण । ओह ! आरम्भं कुरु ।

(ज) सूत्रधार । (प्रवेशं करिष्य) ओह ! ओह ! सत्यवादी भगवान् वाक्यीकि सञ्ज्ञाचर जगत्के आदेशं करितेहेन ये, आम्हि आर्षं चक्षुद्वादी दर्शनं करिष्य पवित्र एवं करुणं ओ अद्भुतरस-समन्वितं एहि ये किञ्च रचनां करिष्यहि ; कार्येण शुक्रवृषभतः आपनारां मे विषये मनोवर्षागं करिबेन ।

(१) पावनकरुणाद्भुतरसमिति पाठान्तरम् । (२) काव्यगौरवादिति पाठभेदः ।

রামঃ । এতদুক্তং ভবতি । সাচাত্তকৃতধৰ্ম্মাণো মহর্ষয়ঃ,
তেষামমৃতসারাণি ভগবতাং পরোরজাংসি প্রজ্ঞানানি ন ক্বচি-
দ্ব্যাহন্যন্ত ইত্যনভিশঙ্কনীযানীতি (ভ) ।

নেপথ্যে । হা অজ্ঞউত্ত ! হা কুমার লক্ষণ ! এশ্রাঙ্গুণী
মন্দভাঙ্গুণী অসরণং অরসে আসস্প্যসববৈশ্রণং হৃদাসং
সাবদা মং অহিলসন্তি, সাহং দাণিং মন্দভাঙ্গুণী ভাঙ্গরহী
অন্তাণং ণিক্সিবেমি (১) (জ) ।

(জ) হা আর্থ্যপুত্র ! হা কুমার লক্ষণ ! একাকিনী মন্দভাগিনীমশরণম্ ।

(ভ) রাম ইতি । এতৎ “যদিদমস্মাভি”রিত্যাদিবাক্যৌকিবচনস্য তাৎপর্য-
মিতার্থঃ উক্তং বিবৃতং ভবতি ময়েতি শেষঃ । অস্য বাক্যকীরাদেশস্য তাৎপর্যমহ-
বিব্রণীমীতি সরলার্থঃ । কিন্তু বিবরণমিত্যাহ সাচাদিতি । সাচাত্তকৃতধৰ্ম্মাণঃ
প্রত্যক্ষীকৃতধৰ্ম্মমূর্তয়ঃ । অমৃতং মুক্তিৰেব সারঃ স্থিরাংশ উত্তকটভাগী যेषাং তানি,
নির্বাণপর্য্যবসিতানীত্যর্থঃ । রজসী রজোগুণাত্ পরাণীতি পরোরজাংসি কেবলসত্ত্বময়ানীত্যর্থঃ ।
প্রজ্ঞানানি প্রকটতত্ত্বজ্ঞানানি ক্বচিৎ ভূতে ভবিষ্যতি বর্তমানি বা কালি, দূরে ব্যবধানে বা
দেশে ন ব্যাহন্যন্তে ব্যাহতানি রুদ্ধানি ভবন্তি, সর্বত্রৈব যথাযথং বস্তু উপস্থাপয়ন্তীত্যর্থঃ,
ইতি হেতুঃ অনভিশঙ্কনীযানি যথাযথভাবেন বস্তুপস্থাপকত্বেন সংশয়িতব্যানি । অন্তো
বাক্যৌকিনা যদুপনিষদ্বৎ তস্য সত্যত্বেন কেনাপি সংশয়িতব্যমিতি ভাবঃ ।

পরোরজাংসীতি রাজদন্তা দিত্বাৎ পরনিপাতঃ, “অপস্করাদ্যশ্চে”তি সৃৎ ।

“জ্ঞানান্মুক্তি”রিতি সাংখ্যসূত্রম্ ।

(ঝ) রাম । ইহা বলা যাউতে পারে, মহর্ষিরা ধর্ম্মকে প্রত্যক্ষ
করিয়াছেন ; সুতরাং মায়াশ্রাঙ্গুণী সেই মহর্ষিগণের জ্ঞান, মুক্তি প্রতিপাদক
এবং রজোগুণের অতীত ; অতএব তাহা কোথাও বাহত হয় না ; এই জন্ত
সে বিষয়ে সন্দেহ করা উচিত নহে ।

(১) ণিক্সিবিষ্মং ইতি পাঠান্তরম্ ।

লক্ষ্মণঃ । (আত্মগতম্) কষ্টং বতান্যদেব কিমপি (৩) ৷

সূত্র । বিশ্বম্ভরাত্মজা দেবী রাজ্ঞা ন্যক্তা মহাবনে ।

প্রাপ্তপ্রসবমাত্মানং গঙ্গাদেব্যাং বিমুচ্যতি ॥২॥

(ইতি নিষ্কান্তঃ) (৪) ।

অরণ্যে আসন্নপ্রসববেদনাং হতাশাং শ্রাপদা মামমিলিষন্তি, সাহসিদানীং মন্দভাগিনী
ভাগীরথ্যামাত্মানং নিষিপামি ।

(অ) নেপথ্য ইতি । ন বিদ্যতে শরণং রক্ষিতা যস্যাস্তাম্ অশরণাম্ । আসন্নপ্রসব-
বেদনাম্ উপস্থিতপ্রসবস্ত্রয়াম্, হতাশাং জীবনাশারহিতাং মাম্, শ্রাপদাঃ ব্যাঘ্রাদযৌ
হিংস্রজন্তবঃ, অমিলিষন্তি খাদিতুমিচ্ছন্তি । ভাগীরথ্যাং গঙ্গাজলী, আত্মানং দেহং
নিষিপামি বিসৃজামি । জীবনরক্ষায়াসুপায়াভাবাত্ হিংস্রজন্তুকর্তৃকভক্ষণাপেচনয়া
গঙ্গায়া আশ্রয়ঃ যথোপায়মিতি ভাবঃ । রামচন্দ্রাদেশাত্ অরণ্যে পরিত্যজ্য লক্ষ্মণে প্রস্থিতে
সতি সীতায়া উক্তিরিয়ম্ ।

“আত্মা যত্রো ধৃতিবুদ্ভিঃ স্বভাবো ব্রহ্ম বস্ম চ” ইত্যমরঃ ।

(৩) লক্ষ্মণ ইতি । বতেতি খেদসূচকমব্যয়ম্ । অন্তদেব চিন্তিতবিষয়তঃ ভিন্নমেব,
কিমপি অনির্বচনীয়ম্ ইদমভিনেতৃমারম্ভতে ইতি শ্রেষঃ । কৌণ্ডিণী প্রাচীনী বিষয়কর-
বিষয়ীভিনেতৃত্ব ইতি পূর্বমলম্ব্যভিযুজিত ইতি ভাবঃ । লক্ষ্মণনামকস্য অন্তস্ত্যাপি
সম্বোধনসম্বন্ধাত্ নেপথ্যাত্ কস্যোক্তিরিয়মিতি নির্ণয়্যভাবাত্ কস্য বিষয়স্ত্যামিনয়ী
অবিষয়ীতীতি ইদানীমপি রামলক্ষ্মণাদযৌ নির্ণেতৃত্বং ন শক্তবলি ইতি প্রবৃত্তব্যম্ ।

বিশ্বেতি । রাজ্ঞা রামেণ মহাবনে গঙ্গানারণ্যে ন্যক্তা বিশ্বম্ভরাত্মজা পৃথিবীকন্যা

(৫) নেপথ্যে । হা অর্থাৎপুত্র ! হা কুমাৰ লক্ষ্মণ ! মন্দভাগী
আমি এই বনে একাকিনী রহিলাম ; আমার রক্ষক কেহ নাই ; প্রণব-
বেদনাও উপস্থিত হইয়াছে ; তাই আমি হতাশ হইয়াছি ; হিংস্রজন্তুগণ
আমাকে ভোজন করিতে চেষ্টা করিতেছে ; গেই মন্দভাগী আমি এখন
আপনাকে গঙ্গাজলে নিক্ষেপ করিতেছি ।

(৬) লক্ষ্মণ । (অগতঃ) হায় কষ্ট ! অতাই কিছ ।

রামঃ । দেবি ! লক্ষণমপেক্ষস্ব (১) (ঙ) ।

লক্ষণঃ । আর্য্য ! নাটকমিদং নাটকমিদম্ (২) (ট) ।

দেবী সীতা প্রাপ্তপ্রসবম্ উপস্থিতগর্ভমীচনকালম্ আত্মানং দেহং গঙ্গাদেব্যাং গঙ্গাজলে
বিমুচ্যতি নিশ্চিন্তি । অতএব নেপথ্যাৎ “হা অক্সতচে” ইত্যাদি সীতায়া উক্তিরিতি ভাবঃ ।

গঙ্গাদেব্যামিত্যনেন নেত্রং সীতায়া আত্মহত্যা অপি তু আত্মরক্ষার্থমেব গঙ্গায়াঃ
শরণাপন্নতা ইতি ধ্বন্যতে, তেনাত্বে শব্দশক্তিমূলী বস্তুধ্বনিঃ ॥২॥

(ঙ) ইতীতি । নিষ্কান্ধঃ সুবধার ইতি শ্রীষং । এতদন্তা গর্ভাঙ্কস্য প্রস্তাবনা ।

সুবধারেণ বাস্তবিকপ্রদীতপ্রবৃত্ত্যম্ বিশ্বসনীয়ত্বপ্রয়োগে প্রযুক্তমানে নেপথ্যাৎ সীতা-
বিলাপমাকর্ষণং তস্যা গঙ্গায়াসাত্মনিষ্পেক্ষপ্ৰয়োগান্তরম্ প্রযুক্তত্বাৎ তেন চ পৃথ্বীগঙ্গা-
সীতানাং প্রবেশাদিগমপি প্রস্তাবনা প্রয়োগাতিশয়রূপা । প্রবর্ত্তকরূপেতি কেচিৎ । বস্তুতস্তু
ঈদৃশলব্ধ্যপ্যাপনার্থং লক্ষণান্তরকরণমুচিতমাসীদালঙ্কারিকাণাম্ ।

(ঙ) রাম ইতি । অপেক্ষস্ব বিলম্বস্ব । অহমপি তবানুবর্ত্তী ভবামীতি বাক্যশেষঃ ।
ইদানীন্তু বিশ্বম্বরেত্যাদিনা সুবধারেণ সীতায়া নিদেয়াত্ রামস্বায়ং বিলাপ ইতি বোধ্যম্ ।

(ট) লক্ষণ ইতি । নাটকমিদম্ অভিনয়ঃ স্বল্লিখ ইত্যর্থঃ । ন তু বস্তুত এব
সীতা গঙ্গায়াসাত্মানং বিমুচ্যতীতি তদর্থং বিলাপী নোচিত ইতি ভাবঃ । অবধারণে
দ্বিকৃতিঃ ।

অত্রধার । রাজা রামচন্দ্র পৃথিবীর কল্যাণী সীতাদেবীকে মহাবনে নির্ক্সানন
করিয়াছিলেন ; এসববেদনা উপস্থিত হইলে তিনি আপনাকে গঙ্গাজলে
নিষ্ক্ষেপ করিতেছেন ॥২॥

(ঙ) (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(ড) রাম । দেবি ! ক্ষণকাল অপেক্ষা কর ।

(ট) লক্ষণ । আর্য্য ! হেই নাটক, হেই নাটক ।

(১) হা দেবি ! হা দেবি ! লক্ষণ ! অবেক্ষস্ব ইতি পাঠভেদঃ ।

(২) কচিৎ দ্বিকৃতির্নাস্তি ।

রামঃ । হা দেবি ! দণ্ডকারণ্যবাসপ্রিয়সখি ! এষ তে
রামাদ্ভৈবদুর্বিপাকঃ (গ) ।

লক্ষ্মণঃ । আর্য্য ! দৃশ্যতাং তাবত্ প্রবন্ধার্থঃ (ত) ।

রামঃ । এষ সজ্জোঽস্মি বজ্রময়ঃ (থ) ।

[ততঃ প্রবিশত্যুত্সঙ্গিতৈকৈকদারকাভ্যাং পৃথ্বীগঙ্গাভ্যা-
মবলম্বিতা সীতা] [দ] ।

রামঃ । বত্স লক্ষ্মণ ! অসংবিজ্ঞাতমনিবন্ধনং তম ইব
প্রবিশামি, ধারয় মাম্ [ধ] ।

(গ) রাম ইতি । এষ গঙ্গায়াসাত্মনিচেষ্টা । দৈবদুর্বিপাকঃ ভাগ্যস্য অশুভ-
ফলম্ । মহারণ্যে সাহায্যায় সহচরীভূতায়্য এব তবায়ং দুর্বিপাকৌ সযৈব বিদ্বিত ইতি
সত্যৌ জগত্যাং কোঽপি কৃতঘ্নৌ নাস্তীতি ভাবঃ ।

(ত) লক্ষ্মণ ইতি । প্রবন্ধার্থঃ দৃশ্যকাব্যবিষয় ইতি যাবত্ । মন্যে, পরতঃ শুভসেব
-ভবিষ্যতীতি ভাবঃ ।

(থ) রাম ইতি । বজ্রময়ঃ বজ্রবত্কঠিনহৃদয়ঃ কথমন্যথা বিদৌর্নহৃদয়ৌ ন
-ভবাস্তীতি ভাবঃ । সজ্জঃ অভিনয়দর্শনার্থং দত্তাবধানঃ ।

(দ) তত ইতি । উত্সঙ্গিতঃ ক্রৌড়ে কৃতঃ একৈকৌ দারকৌ বালকৌ যাভ্যাং তাভ্যাম্ ।
অবলম্বিতা ধৃতা । উত্সঙ্গ উত্সঙ্গসম্বন্ধঃ ক্রৌড়ে সমারোপ ইত্যর্থঃ । জাতৌঽস্থেতি
উত্সঙ্গিতঃ তারকাদিত্যাদিত্য ।

(গ) রাম । হা দেবি ! দণ্ডকারণ্যবাসপ্রিয়সখি ! রাম ইহাতে
তোমার এই দৈবদুর্বিপাক উপস্থিত হইল ।

(ত) লক্ষ্মণ । আর্য্য ! নাটকের বিষয়টা দেখুন ।

(থ) রাম । আমি বজ্রময় কি না ; তাই এই প্রস্তুত হইয়াছি ।

(দ) (তদনন্তর পৃথিবী ও গঙ্গা এক একটা বালককে কোড়ে করিয়া
ধারণ করিয়াছেন, এই অবস্থায় সীতার প্রবেশ ।)

গঙ্গা [১] । সমাশ্বসিহি কল্যাণি ! দিষ্ট্যা বৈদেহি ! বর্হসৈ ।

অন্তর্জলং প্রসূতাসি রঘুবংশধরৌ সুতৌ ॥২॥

সীতা । [সমাশ্বস্ব] দিষ্ট্যা দারএ পসূদহ্মি, হা
অজ্জন্ত ! [ইতি মূচ্ছতি] [ন] ।

লক্ষণঃ । [পাদয়োনিপত্য] আর্য্য ! আর্য্য ! দিষ্ট্যা

(ন) দিষ্ট্যা দারকৌ প্রসূতাসি, হা আর্য্যপুত্র !

(ঘ) রাম ইতি । অসংবিজ্ঞাতম্ অজ্ঞাতপূর্বম্, অনির্বচনম্ অহিতকম্ অতর্কিত-
মুপস্থিতমিত্যর্থঃ তমৌস্ত্যকারম্ । মৌচ আগত ইত্যর্থঃ । সীতাভিনয়দর্শনেন শ্রুতধা
শ্রীকৌহলিনাদিতি ভাবঃ ।

সমেতি । হে কল্যাণি ! মঙ্গলভূতে ! বৈদেহি ! সীতে ! সমাশ্বসিহি আশ্বস্য়া
ভব বর্হসৈ ভাগ্যেন পুত্রসম্প্রদাঃ, রঘুবংশধরৌ রঘুকুলরক্ষকৌ সুতৌ পুত্রদ্বয়ম্ অন্তর্জলং
জলভগ্নে প্রসূতাসি উত্পাদিতবতৌ ।

অথ আশ্বাসং প্রতি পুত্রপ্রসবো হেতুরিতি বাক্যার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ ।

জনস্যান্ন ইতি অন্তর্জলমিত্যব্যয়ীভাবঃ । প্রসূতেতি আদিকর্ম্মবিবচন্য কর্ত্তরি ক্তঃ ॥২॥

(ন) সীতেনিতি । পুত্রপ্রসবমাকঙ্ক্ষ্য সীতায়াঃ চেতিস এবমভূত গর্ভোত্পত্তিমান-
মহানন্দিত আর্য্যপুত্রদ্বয় সন্নিহিতৌ ভবেত্ তদা তস্য কিয়ানানন্দৌ ভবেত্ ততঃ রাম-
স্মরণেন শ্রীকসাগরাইলিনাত্ আর্য্যপুত্রেনি সম্বোধনং মূচ্ছ্য চেতি বাধ্যম্ ।

(ঘ) রাম । ২৭স ! লক্ষণ ! অজ্ঞাত ও অহেতুপন্ন অশ্বকারেউ
যেন আমি প্রবেশ করিতেছি ; অতএব আশ্বাসে ধর ।

গঙ্গা । হে কল্যাণি ! বিদেহনন্দিনি ! তুমি আশ্বস্ত হও, ভাগ্যবশতঃ
তোমার অভ্যুদয় হইয়াছে ; কারণ, তুমি জলের ভিতরে রঘুবংশরক্ষক
দুইটী বালককে প্রসব করিয়াছ ॥৩॥

(ন) সীতা । (আশ্বস্ত হইয়া) আমি ভাগ্যবশতঃ দুইটী বালককে
প্রসব করিয়াছি । হা আর্য্যপুত্র ! (এই বলিয়া মুচ্ছিত হইলেন ।)

(১) দ্বীপ ইতি কাপি পাঠঃ ।

বর্ধামহে, কল্যাণপ্ররোহো রঘুবংশঃ । [বিলোক্য] হা ! হা !
কথং চুম্বিতবাঘ্যোত্পীড়নির্ভরঃ প্রমুগ্ধ এবার্য্যঃ । [ইতি বীজয়তি]
[প] ।

পৃথ্বী । বত্সে ! সমাশ্বসিহি সমাশ্বসিহি ।

সীতা । [আশ্বস্য] মভবদি ! কা তুমং ইঅং অ [ফ] ।

পৃথ্বী । ইয়ন্তে শ্বশুরকুলদেবতা ভাগীরথী [ব] ।

(ফ) ভগবতি ! কা ত্বমিযম্ ।

(প) লক্ষণ ইতি । আর্থ্য আর্থ্যেতি দ্বর্ষে দিকৃতিঃ । কল্যাণঃ মঙ্গলকরঃ প্ররোহঃ
অঙ্কুরঃ করীরশ্চ যস্য সঃ, রঘুবংশঃ রঘুকুল বংশদণ্ডশ্চ । অতঃ স্টিষ্টপরম্পরিতরুপকমলঙ্কারঃ ।
বিলোক্য রামমিতি শ্রবঃ । চুম্বিত উদ্বিগ্নিতো যো বাধ্যোত্পীড়ঃ অশুরাশিঃ তেন নির্ভরঃ
পরিপূর্ণঃ, প্রমুগ্ধ এব মূচ্ছিত এব । স্বর্থোগল্যবস্থাপনে এবশব্দঃ । পূর্বমভিনয়-
দর্শনায় একায়চির্মা লক্ষণো রামস্য মৌছং নাদ্রগতঃ, পরঞ্চ তমবগম্য লক্ষণস্য হা
হেন্যাদ্যুক্তিরিতি বীচ্যম্ । বীজয়তি ব্যজনেন বায়ুং সচ্ছালয়তি ।

বীজধাতুয়ুরাদিরদন্তঃ ।

(ব) পৃথ্বীতি । শ্বশুরকুলদেবতা সগরবংশোপাঙ্গা উপাসনয়া সগরবংশং প্রত্যনুযচ্
কারিশৌচ্যর্থঃ ।

(প) লক্ষণ । (গ্রামের চরণে নিপতিত হইয়া) আর্থ্য ! আর্থ্য ! ভাগ্যে
আমরা উন্নত লাভ করিয়াছি । রঘুবংশের মঙ্গলকর অঙ্কুর জন্মিয়াছে ।
(দেখিয়া) হায় ! হায় ! উদ্বেলিত অশুরাশিতে পূর্ণ হইয়া আর্থ্য মুচ্ছিত হই
হইয়াছেন । (এই বলিয়া বাতাস করিতে লাগিলেন ।)

পৃথিবী । বত্সে ! আশ্বস্ত হও, আশ্বস্ত হও ।

(ফ) সীতা । (আশ্বস্ত হইয়া) ভগবতি ! আপনি কে ? ইনি বা
কে ?

(ব) পৃথিবী । ইনি তোমার শ্বশুরকুলের দেবতা গঙ্গা ।

सीता । भगवदि ! गमो दे गमो दे [भ] ।

भागो । चारित्रोपचितां कल्याणसम्पदमधिगच्छ [म] ।

लक्ष्मणः । अनुगृहीताः स्मः [य] ।

भागो । द्रयन्तु [१] ते जननी वसुन्धरा [र] ।

सीता । हा अम्ब ! ईदिसो अहं तु ए दिष्टा [ल] ।

पृथ्वी । एहि वत्से ! एहि पुत्रि ! [इति सीतामालिङ्ग्य मूर्च्छति] [व] ।

(भ) भगवति ! नमस्ते नमस्ते ।

(ल) हा अम्ब ! ईदृशी अहं तया दृष्टा ।

(म) भागीति । चारित्र्येण पातित्रात्यरूपेण सदाचार्येण उपचितां वर्द्धितां कल्याण-सम्पदं सर्वविधमङ्गलसम्पत्तिम् अधिगच्छ लभस्व ।

चरित्रमेव चारित्रं प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् ।

(य) लक्ष्मण इति । अनुगृहीताः दयापावीकृताः । गङ्गाकृताशी फलस्यावश्यम्भावित्वान् सीताकल्याणान्कल्याणयोग्याभिव्रत्वादिति भावः ।

(र) भागीति । तुशब्दो भागीरथीमदप्रतिपादनार्थः । “तु स्याद्भेदेऽवधारणे” इत्यमरः ।

(ल) सीतेति । ईदृशी चरित्रदोषापवादेन निर्वासितेत्यर्थः । चरित्रापवादेन परिभूताया जनन्यादिदर्शनम् अतीव लज्जाविषादकरमिति भावः ।

(७) जीता । भगवति ! आपनाके नमस्कार, आपनाके नमस्कार ।

(म) गङ्गा । निजचरित्रे वर्द्धित मङ्गल सम्पत्ति लाभ कर ।

(य) लक्ष्मण । अनुगृहीत हईलाम ।

(र) गङ्गा । हेनि तोगार जननी पृथिवी ।

(ल) जीता । हा मातः ! तूमि এই अवस्थाय आमाके देखिले !

(१) कश्चित् तुशब्दो नास्ति ।

लक्षणः । [सहर्षम्] दिष्ट्या पृथ्वीभागीरथीभ्यामभ्युपपन्ना
आर्या [१] [३] ।

रामः । [अवलोक्य] करुणतरं खल्वेतद्वर्त्तते [४] ।

भागी । विश्वम्भरापि नाम व्यथत इति जितमपत्यसूहेन,
यद्वा सर्वसाधारणो ह्येष मोहयन्तिरन्तश्चरन्नेतनावतामनुपप्लवः
संसारतन्तुः । वत्से वैदेहि ! देवि भूतधात्रि ! समाश्वसिहि
समाश्वसिहि (स) ।

(व) पृथ्वीति । वत्से पुत्रीति द्विविधसम्बोधनं स्नेहातिशयज्ञातम् । सीतादुःखेन
तादृशदुःखितत्वात् मूर्च्छति धीव्यम् ।

(श) लक्षण इति । अभ्युपपन्ना प्राप्ता आर्या सीता । अशरणस्य शरणप्राप्ति-
रतीवसुखायेति भावः ।

(घ) राम इति । अवलोक्य पृथ्वीभागीरथीभ्यां सीताप्राप्तिमिति शेषः । एतत्
पृथ्वीगङ्गाभ्यां सीताया आश्रयदानं करुणतरं ममातीवशोकीदृष्यकमित्यर्थः । सर्वोऽश्रयस्य
समाजो मम भार्याया अपरेणाश्रयदानादिति भावः ।

(स) भागीति । विश्वं सर्वं विभर्त्तति विश्वम्भरा सापि विश्वधारणव्यापारिण
सर्वज्ञोऽसह्यापीत्यर्थः व्यथते आत्मजायाः सीताया दुःखेन दुःखमनुभवति इति हेतोः,
अपत्यसूहेन सन्तानवात्सल्येन जितं सर्वोत्कर्षेण वृत्तम् । सर्वे सहाया अपि पृथिव्याः
सुतायाः सीताया दुःखेन दुःखानुभवदर्शनात् अपत्यसूहे एव सर्वाणां करुणवृत्तिभ्यः

(व) पृथिवी । आश्रयः वत्स ! आश्रयः कृते ! (एहं वनिशा गीताके
आलिङ्गनं करिष्या मूर्च्छितं हृद्दलेन ।)

(श) लक्षण । (आनन्देन सहितं) भागवततः पृथिवी ७ गङ्गादेवो
आर्याके आश्रयं दिश्याच्छेन ।

(घ) राम । (देवि) ८ घट्टेना अतास्तु शोककोकोपकं वटे ।

(१) पृथ्वीगङ्गाभ्यामिति पाठान्तरम् ।

पृथिवी । देवि ! सीतां प्रसूय कथमाश्वसिमि (ह) ।

एकश्चिरं राक्षसमध्यवासः

साङ्गो द्वितीयश्च सुदुःश्रवोऽस्याः (१) ।

भागो । को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तु-(२)

हाराणि दैवस्य पिधातुमीष्टे ॥४॥

श्रेयानिति प्रतीयत इति सरलार्थः । उक्तमर्थं समर्थयति यहेति । हि तथाहि, एष अपत्यस्त्रे ह्रस्वो मोहयन्निः समताबन्धनं सर्वसाधारणः सर्वेषां देवासुरादिप्राणिनां समानः अवशिष्टेण वर्तमान इति यावत् चेतनावतां प्राणिनाम् अन्तश्चरः मनोवर्त्ता, अनुपप्लवः दुःखेदः संसारस्य तन्तुः योजकसूत्रम् । एतदभावे माम्नादीनां बालापत्यादिरक्षणाभाविन चर्चनैव सर्वं नश्यतीति भावः । भूतधावि ! प्राणिनां धारणकर्त्ति !

अत्रापत्यस्त्रे हि तन्तुत्वारीपस्य प्रकृतापत्यस्त्रे ह्यप्राधान्योपयोगितया परिणामालङ्कारः ।

(ह) पृथिवीति । प्रसूय उत्पाद्य । सीतादुःखिनैव सर्वदा दुःखानुभवात् कदापि ममाश्रासी नाख्येवेति भावः ।

सीताया दुःखं विवरीतुमाह एक इति । अस्या सीतायाः, एकस्तावत् चिरं बहुकालं व्याप्य राक्षसानां मध्ये रावणेनापहरणानन्तरं लङ्कायामशोकवने इत्यर्थः वासः अवस्थानं वासजनितं भीषणदुःखमित्यर्थः, अङ्गैः शेषाङ्गैः अलीकरामलक्षण-

(ग) गङ्गा । विश्वस्तुरा पृथिवीं दुःखं अशुभव करितेहेन ; सुतरां सन्तानन्नेहेरठे ज्ञय । अथवा एह सन्तानन्नेह, सकलेरहे समान मोहवक्रन-
श्वरूप एव प्रणिगणेर अशुःकरणवर्ती दुःखेण संसारश्चैश्वरूप । वत्से ! विदेहनन्निनि ! देवि ! भूतधात्रि ! आपनारा आश्वस्त हडेन ।

(ह) पृथिवी । देवि ! सीताके प्रसव करिग्या, कि प्रकारे आश्वस्त हईव ।

(१) त्यागो द्वितीयश्च सुदुःश्रवोऽस्या इति पाठान्तरम् । (२) जन्तोरिति पाठमेदः ।

পৃথিবী । ভাগীরথি ! সট্শমুক্তম্ । যুক্তমেতদ্বা রামভদ্রস্য (চ) ।

নিধনবাসীশ্বৰ্ণাদিজনিতসন্তাপৈঃ সহ বর্ষমান ইতি সাক্ষঃ পরিসমাপ্ত ইত্যর্থঃ, দ্বিতীযী রামকর্তৃকঃ পরিত্যাগশ্চ সুদুঃশ্রবঃ চরিত্রদোষাপবাদেন বিহিতত্বাৎ কৃত্যসা সাধুজনেন শ্রীতুমপ্যশক্যঃ । ইদন্তু পূর্বস্বাদপি ঘোরতরং দুঃখমিতি ভাবঃ ।

ক ইতি । নাম সম্ভাবনায়াম্ । কী জন্মঃ প্রাণী পাকাভিমুখস্য পরিণামীন্মুখস্য ফলোৎপাদনপ্রবৃত্তস্য ইত্যর্থঃ; দৈবস্য নিঘতে: দ্বারাণি প্রসরণমার্গান্ পিধাতুম্ আচ্ছাদয়িতুম্ অকরোজ্জু মিতি যাবত্ ইষ্টে প্রभवति शक्नोति अपि तु कोऽपि नेति तात्पर्यम् । সীতায়া ইষ্টশী দুঃখপরম্পরা নিয়তিবিহিতেনি ন তদর্থমনুতাপঃ করণীয় ইতি ভাবঃ ।

অত্র সামান্যেন বিশেষসমর্থনরূপোऽর্থান্তরन्वासौलङ्कारঃ, স চ অর্থোপাত্মা সঙ্ঘীৰ্য্যতে ।

ফলোৎপাদনপ্রবৃত্তিঃ পূর্বমবগতস্য দুর্দৈবস্য স্বস্থয়নাदिना शान्तिरपि विधातुं शक्यते फलोत्पादनप्रवृत्तस्य तु कथमपि नेति प्रतिपादनार्थं पाकाभिमुखस्येत्युक्तम् । পিধাতুমিতি “ধাञ् नङ्योरपेकपसर्गस्यादे”রিতি অপিশব্দস্য অকারলোপঃ ।

इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ৪ ॥

(চ) পৃথিবীতি । সট্শং যোগ্যমুক্তং ত্বয়েতি শিষঃ । দৈবস্য বলবত্তয়া সীতায়া ইয়ং দুর্গতিরিতি স্বীকরীমীতি ভাবঃ । এবার্থে বাশব্দঃ “বা স্যাৎকল্যোপময়োরিবার্থে চ সমুচ্চযে” ইতি বিশ্বেপ্রকাশদর্শনাৎ । রামভদ্রস্য এতৎ অকারণং সীতায়া নির্বাসনং যুক্তমুচিতমেবামৃতং বিপরীতলক্ষণায়া নিতান্তমনুচিতমেতদিত্যর্থঃ বিপরীতলক্ষণান্যত্রাপি যথা—“উপকৃতং বহু তব কিমুচ্যতে” ইতি সাহিত্যদর্পণে । উপকৃতম্ অপকৃতমিতি তদ্বার্থঃ ।

সীতার এক দীর্ঘকাল বাবৎ রাগসগণের মধ্যে অবস্থান সাক্ষ হইল ; আবার দ্বিতীয় যাহা হইল ; তাহা একবারে অশ্রাব্য ।

গঙ্গা । ফল জগাঠতে প্রবৃত্ত দৈবের পথ অবরোধ করিতে কোন্ ব্যক্তি সমর্থ হয় ? ॥ ৪ ॥

(ক্ষ) পৃথিবী । ভাগীরথি ! আপনি উপযুক্ত কথা বলিয়াছেন । রাম ভদ্রের এটা উচিতই হইয়াছে ।

न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन पीडितः ।

नाहं न जनको नाग्निर्नानुवृत्तिर्न सन्ततिः ॥५॥

सीता । हा अज्जउत्तं सुमराविदह्मि (क) ।

सीतानिर्वासनस्यानुचितत्वं प्रतिपादयति नेति । बाल्ये शैशवे नवयौवने इति तात्पर्यम्, बालेन शिशुना नवयुवकेनेत्यर्थः रामेण पीडितः गृहीतः पाणिः न प्रमाणीकृतः नापेक्षितः । यथाशास्त्रं परिणीतायाः सञ्चरिताया भार्यायाः परित्यागो लोकशास्त्र-महिंतात्वात् नितान्तमनुचित इति भावः । अहं पृथिवी न प्रमाणीकृता न विश्वास्यत्वेन स्वीकृता । गणिकात्मजाया इव पृथिवीसुताया कथं चरित्रदोषः स्यात् इत्यमविचार्यैव परित्यागात् मां प्रत्यपि अविश्वासी निहित इति भावः । जनको राजर्षिरपि न प्रमाणीकृतः विशुद्धत्वेन स्वीकृतः, विशुद्धस्य पितुः कन्या न खलु चरित्रदोषमर्हति चरित्र-दोषस्य आकरट्टणान्तानुसारित्वादित्यगणयित्वा निर्वासनात् जनकोऽप्यवमानित इति तदपि महानुचितमिति भावः । अग्रिरपि न प्रमाणीकृतः न सत्यवादित्वेन अङ्गीकृतः, लङ्काया-मग्निपरीक्षाकाले भगवानग्निदेवः सीता परमसचरित्रेति सर्वसमक्षमभिहितवान् किन्तु तच्चरित्रदोषेणैव निर्वासनात् अग्रेरपि मिथ्यावादित्वं सूचितमिति तदपि महदनुचित-मिति भावः । अनुवृत्तिः विवाहसमयात् प्रभृति आनुगत्यमपि न प्रमाणीकृता निर्दोषतायाः कारणत्वेन न स्वीकृता । दुश्चरिता ईदृशमानुगत्यं कर्तुं कथमपि नाहंतीत्यविचार्यैव कृतं निर्वासनमेकान्तमसङ्गतमिति भावः । सन्ततिरपि न प्रमाणीकृता अपत्यमपि नापेक्षितम् । गर्भवत्या निर्वासिताया मरणावश्यम्भावेन तत् सन्ताननाशावश्यम्भावात् वंशलोपकारणं निर्वासनं न्ययमेव कृतमित्यर्था जगत्यां किमनुचितमस्तीति भावः ।

अथ एकदा प्रमाणीकृतक्रियया पाण्यादीनामनेकेषां कर्मतयाभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिता-जङ्कारः, सीतानिर्वासनस्यानुचितत्वं प्रति बहुकारणनिर्देशात् समुच्चयस्थेयनयोरङ्गाङ्गि-भावेन सङ्करः ॥५॥

बाल्यकाले बालक अवधाय कृतं पाणिपीडनेन अपेक्षा करिनेन ना ;
आमाके ना, जनकके ना, अग्रिके ना, अनुवृत्तिके ना एवं सन्तानेन
ना ॥५॥

পৃথিবী । আঃ ! কস্তবার্য্যপুত্রঃ ? (খ)
 সীতা । (সলজ্জাস্রম্) জহা বা অম্বা ভগ্নাদি (গ) ।
 রামঃ । অম্ব ! পৃথ্বি ! ইদৃশোঽস্মি (ঘ) ।
 ভাগী । প্রসীদ (১) ভগবতি ! বসুন্ধরে ! শরীরমসি
 সংসারস্য ; তত্ কিমসংবিদানেব জামাত্রে কুপ্যসি (ঙ) ।

(ক) ইহা আর্থ্যপুত্রং ব্যাখ্যাতাষ্মি ।

(গ) যথা বা অম্বা ভগ্নাতি ।

(ক) সীতৈতি । ব্যাখ্যাতা রামভদ্রস্যেত্যুচ্চারয়ন্ত্যা জনন্যা পৃথিব্যেতি শিষ্যঃ ।

(খ) পৃথিবীতি । আ ইতি কৌপসূচকমব্যয়ম্ । তব আর্থ্যপুত্রঃ কঃ অপিতু
 কোঽপি নেত্ব্যর্থঃ । রামো যদি তবার্য্যপুত্রোঽভবিষ্যত্ তদা কথমপি ন নিরপরাধাং ত্বাং
 নিরবাসয়িষ্যদিতি ভাবঃ ।

(গ) সীতৈতি । বা অথবা । অম্বা মাতা যথা ভগ্নাতি ব্রবীতি, তথৈব ভগ্নতু
 ইতি তাত্পর্য্যম্ । নিয়তেরিবাৎ কারণত্বাৎ ন খলু স্বয়মহমার্থ্যপুত্রং নিন্দামীতি ভাবঃ ।

(ঘ) রাম ইতি । ইদৃশঃ সীতায়া আর্থ্যপুত্রপদার্থোদ্যম্যঃ । নিতান্তনৃশংসক্যার্থ্য-
 করণাদিতি ভাবঃ ।

(ঙ) ভাগীতি । প্রসীদ রামং প্রতীতি শিষ্যঃ । সংসারস্য জগতঃ শরীরং দেহরূপা,
 স্বকীয়বৃত্তান্তং স্বকীয়া তনুরিব সর্ব্বেষাং সকলবৃত্তান্তং ত্বমবগচ্ছসীত্ব্যর্থঃ । তত্চক্ষ্মাতু
 কিং কথম্ অসংবিদানেব অজানতৌব জামাত্রে, রামায় কুপ্যসি । নৈতদুচিতমিতি ভাবঃ ।

(ক) সীতা । হায় ! আর্থ্যপুত্রকে অগ্রণ করাইয়া দিয়াছেন ।

(খ) পৃথিবী । আঃ ! তোমার আর্থ্যপুত্র কে ?

(গ) সীতা । (লজ্জা ও অশ্রুপাতের সহিত) অথবা মা যেমন বলেন ।

(ঘ) রাম । মাতঃ ! পৃথিবি ! আমি এইরূপই বটি ।

(১) প্রসীদেতি পাঠঃ ক্বাপি নাস্তি ।

घोरं लोके विततमयशो या च वज्री विशुद्धि-
लङ्काद्वीपे कथमिव जनस्तामिह श्रद्धातु ।

इत्स्वाकूणां कुलधनमिदं यत् समाराधनीयः

कृत्स्नो लोकस्तदतिगहनं (१) किं स वत्सः करोतु ॥६॥

असंविदानेति अकर्त्तव्यत्वात् “समी गम्यच्छी”त्यादिना आत्मनेपदम् । जामाव इति
“यं प्रति च कोपः” इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ।

पृथिव्याः सर्ववृत्तान्ताभिज्ञत्वमुक्तं महाभारते—

“आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च तमे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य व्रतम् ॥”

ननु रामेणापि कथमिदमतीवायुक्तमनुष्ठितमित्याह घोरमिति । लोके भुवने घोरं
दुःसहत्वात् दारुणम् अयशो यशोविरोधिनौ निन्देत्यर्थः विततं विलीणम् । अथ अग्नि-
परीक्षया प्रतीतायामपि चरित्रगुणौ कथं निन्देत्याह लङ्घेत्यादि । लङ्काद्वीपे सर्वतः
समुद्रवेष्टितायां लङ्कायां वज्री या च विशुद्धिः निर्दोषपरीक्षा आसीदिति शेषः, इह
भारतवर्षे जनी लोकः कथमिव तां विशुद्धिं श्रद्धातु विश्वसितु । प्रत्यक्षगीचरमप्यङ्गत-
वृत्तान्तं लोकः सन्दिग्धे, दूरवर्त्तिनन्तु कथमपि न विश्वसित्येवेति भावः । ननु अलौक-
लोकनिन्दया किमायाति याति वा, ततः कथमौष्ठमनुष्ठितमित्याह इत्स्वाकूणामिति । यत्
कृत्स्नो लोकः सर्वाः प्रजाः समाराधनीयः अनुकूलव्यवहारादिना सम्यक्तीक्षणीयः, तत्
प्रजानां विरागापसारणेन सन्तोषोत्पादनम् अतिगहनं नितान्तदुष्करं कर्म एकस्य
व्यवहारेण सर्वेषां सन्तोषोत्पत्तेः प्रायेणसम्भवात् इति भावः । इदम् इत्स्वाकूणाम्
इत्स्वाकूवशोद्भवानां जनानां सन्तोषोत्पादनरूपं दुष्करं कर्म कुलधनं धनमिव सर्वथा
रक्षणीयमिति कौलिकं व्रतमित्यर्थः । ननु तथात्वेऽपि सीतापरित्यागस्य किं प्रयोजन-

(७) गङ्गा । भगवति ! पृथिवि ! आपनि प्रसन्न इडेन । आपनि
जगत्संसारत्रयं शरीरं ; अतएव अज्ञानां लोकैश्च ज्ञानं ज्ञायमातां प्रति क्रूरं
इहेतेछेन केन ?

(१) तदतिविषममिति पाठान्तरम् ।

ଲକ୍ଷ୍ମଣ: । ଅବ୍ୟାହତାନ୍ତ:ପ୍ରକାଶା ହି ଦେବତା ଭୂତେଷୁ ବିଶିଷ୍ଟେଣ
ଗଢ଼ା, ତଦେଷ ତେ ପ୍ରଣାମାଞ୍ଜଲି: (୧) (ଚ) ।

ରାମ: । ଅଗ୍ନି ! ଅନୁବ୍ରତ୍ତସ୍ତ୍ବୟା ଭଗୀରଥଗୃହେ ପ୍ରସାଦ: (କ) ।

ମିଥ୍ୟାହ କିମିତି । ସ ବତ୍ସ: ଶ୍ରେଷ୍ଠପାତ୍ରୀଭୂତୋ ରାମ: କିଂ କରୀତୁ ସୌତାପରିତ୍ୟାଗଂ ବିନା କିଂ
କାର୍ଯ୍ୟଂ କୁର୍ଯ୍ୟାତ୍ । ଯାମାଶ୍ରିତ୍ୟ ସମୁତ୍ପନ୍ନସ୍ୟା ନିନ୍ଦସ୍ୟା ଜନାନାଂ ବିରାଗୋ ଜାତ: ତଦପସାରଣେନିବ
ନିନ୍ଦାପଗମାତ୍ ବିରାଗାପଗମେନ ସନ୍ତୋଷ: ସ୍ୟାଦିତ୍ୟଭିପ୍ରେତ୍ୟିବ ସୌତା ନିର୍ବାସିତେତି ଧାବ: ।

ଅଥ ସୌତାନିର୍ବାସନକାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଏକସ୍ମିନ୍ ଲୋକନିନ୍ଦାରୂପେ କାରଣେ ସତ୍ୟପି ଲୋକସନ୍ତୋଷ-
କରଣୀୟତାରୂପକାରଣାନ୍ତରୀପନ୍ଥାସାତ୍ ସମୁଚ୍ଚୟୋଽଲଙ୍ଘ୍ୟ: ।

ମନ୍ଦାକ୍ରାନ୍ତା ବ୍ରତମ୍ ॥୬॥

(ଚ) ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଇତି । ହି ଯସ୍ମାତ୍ ଦେବତା: ଦେବଜାତୟ: ଭୂତେଷୁ ପ୍ରାଣିଷୁ ବିଷୟେଷୁ ଅବ୍ୟାହତ:
କେନଚିଦପି ଅନିବାରିତ:, ଅନ୍ତ:ପ୍ରକାଶ: ଅନ୍ତ:କରଣବ୍ରତେ: ପ୍ରସାର: ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମିତ୍ସମିତି ଯାବତ୍
ଯାସାଂ ତା:, ଦେବା ହି ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମିତସ୍ୟା ସର୍ବେଷାମିବ ପ୍ରାଣିନାଂ ସର୍ବେ ବ୍ରତାନ୍ତଜାତଂ ଜାନନ୍ତୀତ୍ୟର୍ଥ: ।
ବିଶିଷ୍ଟେଣ ଆଧିକ୍ଷେନ, ଗଢ଼ା ଅବ୍ୟାହତାନ୍ତ: ପ୍ରକାଶିତ୍ୟର୍ଥ: ସର୍ବଦେବତାଭ୍ୟ: ପ୍ରକୃତୈଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଶାଳିତ୍ବାଦିତି
ଧାବ: । ତତ୍ତତ୍ତତ୍ତ ଅକ୍ଷଦାଦିଭ୍ୟୋ ମନୁଷ୍ୟୋ ଦେବାନାଂ ପ୍ରାଧାନ୍ୟାଦିତ୍ୟର୍ଥ: ତେ ତୁଭ୍ୟମ୍ ଏଷ ମୟା
କ୍ରିୟମାଣ:, ପ୍ରଣାମାୟ ନମସ୍କାରାୟ ଅଞ୍ଜଲି: ହସ୍ତଯୋ: ସଂଯୋଗ: । ଭକ୍ତ୍ୟତିଶୟାତ୍ ତ୍ବାଂ
ପ୍ରଣାମାମୀତ୍ୟର୍ଥ: ।

ଜଗତେ ଭଞ୍ଜର ଅସ୍ୟ ବିସ୍ତୃତ ହୈୟା ପଢ଼ିଆଛିଲ ; ତା'ର ପର, ଲକ୍ଷ୍ମଣଦ୍ବିପେ ଶେ
ଅଗ୍ନିତେ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷିତାର ପ୍ରମାଣ ହୈୟାଛିଲ, ଏହି ଭାରତବର୍ଷର ଲୋକ ତାହା ବିଶ୍ବାସ
କରିବେ କି ପ୍ରକାରେ ? ତା'ର ପର, ଈଶ୍ଵରାକୃଷ୍ଣଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ୍ ଈଶାହି କୌଳିକ
ନିୟମ ଶେ, ସକଳ ଲୋକକେ (ପ୍ରଜାକେ) ସମ୍ବୁଦ୍ଧେ ରାଗିତେ ଉଠିବେ ; ତାହା କିନ୍ତୁ
ଅତୀତ ହୁଏ ; ଏ ଅବସ୍ଥାୟ ୧୭ମ ରାମଭଦ୍ର ଆର କି କରିବେନ ? ॥୬॥

(୬) ଲକ୍ଷ୍ମଣ । ପ୍ରାଣିଗଣେର ବିଷୟେ ଦେବତାଦେର ଅକ୍ଷର୍ବାନିଷ୍ଟ ଅବ୍ୟାହତ ;
ବିଶେଷତ: ଗଢ଼ାର ; ଅତଏବ ଆପନାର (ଗଢ଼ାର) ଉଦ୍ଦେଶେ ଏହି ପ୍ରଣାମାର୍ଥ ଅଞ୍ଜଳି
ବଦ୍ଧନ କରିଲାମ୍ ।

পৃথ্বী । দেবি ! নিত্যং প্রসন্নাস্মি বঃ, কিত্বাপাতদুঃসহঃ
শোকাবেগোঽপ্যস্য ; তেনৈব (১) ব্রবীমি, ন পুনর্ন জানামি
সীতাস্নেহং রামভদ্রস্য (জ) ।

দহ্যमानেন মনসা দৈবাহুত্ৰাসং বিহায় সঃ ।

লোकोत्तरेण सत्त्वेन (২) प्रजापुण्यस्य जीवति ॥৩॥

(ক) রাম ইতি । অস্ব ! মাতঃ ! ত্বয়া ভগীরথগৃহে ভগীরথবংশং প্রতীত্যর্থঃ প্রসাদঃ
অনুগ্রহঃ অনুভূতঃ অধিকৃতঃ, ভগীরথাত্ প্রভৃতি মাং যাবত্ অবিচ্ছিন্নভাবেন কৃত ইত্যর্থঃ ।
অন্যথা অস্মাকং পরোক্ষে মাং প্রতি রোধকলুषিতাং পৃথিবীং কথং প্রসাদয়ীরিতি ভাবঃ ।

(জ) পৃথ্বীতি । বী যুগ্মাকং সম্বন্ধে যুগ্মত্পক্ষীয়ান্ রামাদীন্ প্রতীত্যর্থঃ । তদ্বি
কথম্ “আঃ কস্তব্যাখ্যপুত্রঃ” ইত্যং ব্রবীষীত্যাহ কিত্বিতি । অপত্যস্য সন্তানস্য শোকাবেগঃ
আপাতদুঃসহঃ, পরন্তু কার্য্যকারণাদিবিবেচনে স্তয়মিব সাত্বনোদ্যাত্ সঙ্কলীয়ঃ স্যাदिति
ভাবঃ । পুনঃ কিত্ব রামভদ্রস্য সীতাস্নেহং সীতাং প্রতি প্রণয়ং ন জানামি ইতি ন অপি তু
জানাম্যেবেত্যর্থঃ ।

কৌটুগ্জানাসীত্যাহ দহ্যমানেনেতি । দৈবাত্ নিয়তিবশাত্ বত্সাং সীতাং বিহায়
নির্বাণ্য দহ্যমানেন তদীয়বিধোগদুঃখেঃ সন্তপ্যমানেন মনসা তপলচ্চিতঃ স রামঃ লোকী-
তরেণ সর্বলোকশ্রেণে সত্বেন ব্যবসায়েন ধৈর্য্যেণৈতি যাবত্ প্রজাপুণ্যৈঃ সর্বগুণসম্পন্ন-
নরপতিলভহেতুভূতৈঃ প্রাক্তনৈঃ প্রজানাং ধর্ম্মৈশ্চ জীবতি প্রাণান্ ধারয়তি । অন্যথা দারুণ-
সীতাশ্রীকেন তস্য প্রাণধারণমসম্ভবমেব স্যাদিত্যেব জানামীতি ভাবঃ ।

(ছ) রাম । মা ! আপনি ভগীরথের ঘরে অশ্রুগ্রহ অশ্রুবর্জন করিয়া
আনিতেছেন ।

(জ) পৃথিবী । দেবি ! আমি আপনাদের প্রতি সর্বদাই প্রসন্ন
আছি ; কিন্তু সন্তানের শোক আপাততঃ দুঃসহ হয়, সেই জন্য এতরূপ
বলিলাম ; কিন্তু আমি সীতার প্রতি রামভদ্রেব স্নেহ যে জানি না, এমন
নহে ।

(১) কিত্বাপাতদুঃসহস্নেহাবেগেনৈবমিতি ক্বাপি পাঠঃ । (২) ধৈর্য্যেণৈতি পাঠভেদঃ ।

রামঃ । সক্রুণা হি গুরবো গৰ্ভরূপেযু (ভ) ।

সীতা । (রুদতী ক্রুতাজ্জলিঃ) গৌদ মং অন্তণো অঙ্কেসু
বিলম্বং অম্বা (জ) ।

রামঃ । কিমন্যদব্রবীতু (ট) ।

ভাগী । শান্তম্, অবিলীনা বত্সরসংহস্রাণি ভূয়াঃ (ঠ) ।

(জ) নয়তু মামাত্মনোঃক্লেপে বিলম্বমম্বা ।

অত্র কারণভূতানি পুণ্যানি প্রজাসু, তত্কাৰ্য্যভূতং জীবনঞ্চ রামে, ইত্যং কাৰ্য্যকার-
ণযৌৰ্ভিন্নদেহহিত্বাৎ অসঙ্কতিরলঙ্কারঃ ॥৩॥

(ভ) রাম ইতি । গুরবঃ শ্রুশ্রুশ্রুয়াদয়ো গুরুজনাঃ গৰ্ভরূপেযু সন্তানভূতেষু
জাম্বাবাদিষু সক্রুণা হি অপরাধে সত্যপি সত্যে এব । অন্যথা আত্মজায়াঃ সীতায়াঃ
নির্বাসনেন পৃথিবী দেবী শাপাদিনা মম কচ্ছিদপি অনর্থমকার্ষীতু ইতি ভাবঃ ।

(জ) সীতেতি । আত্মনোঃক্লেপে সন্ময়ত্বকীয়দেহাবয়বেষু বিলম্বং নয়তু লীপং প্রাপয়তু ।

(ট) রাম ইতি । অন্যত্ উক্তবচনং বিনা । গমীরবিষাদে নিস্তারোপায়াভাব-
সর্বেষা মরণোচ্চায়া এব বলবৎস্বাত্ যুক্তমেবোক্তমিতি ভাবঃ ।

(ঠ) ভাগীতি । শান্তমিতি বারণার্থমব্যয়মিতি শব্দকল্যদ্রুমঃ । উক্তপ্রকার-
ন বাচ্যমিত্যর্থঃ । বহুনি বত্সরাণাং সহস্রাণি ব্যাপ্য অবিলীনা অবিলুপ্তা জীবিত্যর্থঃ ।

দৈববশতঃ ২৫সী সীতাকে পরিভাগ করিয়া, শোকসম্প্রতিভা রামভদ্র
স্বকীয় অলৌকিক ধৈর্য্যে এবং পজাব পুণ্যে জীবন ধারণ করিতেছেন ॥৭॥

(৬) রাম । গুরুজনগণ সন্তানস্বরূপ ব্যক্তিদের প্রতি সদয়ই থাকেন ।

(৭) সীতা । (রোদন করিতে করিতে ক্রতাজলি হইয়া) মা
আমাকে নিজের সঙ্গে বিলীন করুন ।

(ট) রাম । আর বলিবেন কি ?

(ঠ) গঙ্গা । থাক্ ; তুমি সহস্র বৎসর পর্য্যন্ত অবিলীন থাক ।

पृथ्वी । वत्से ! अवेक्षणीयौ (१) ते पुत्रकौ (७) ।

सीता । अनाधास्त्रि (२) (८) ।

रामः । हृदय ! वज्रमयमसि (९) ।

भागी । कथं त्वं सनाथाप्यनाथा (त) ।

सीता । कीदृशं मम अभव्वा ए सनाधत्तणं (३) (थ) ।

(८) अनाथास्त्रि ।

(थ) कीदृशं ममाभवायाः सनाथत्वम् ।

(७) पृथ्वीति । अवेक्षणीयौ स्तन्यदानतत्त्वावधानादिना पर्यवेक्षणेन रक्षणीया-
वित्यर्थः । अनयोर्जीवनार्थमेव तव जीवनमावश्यकमिति भावः ।

(८) सीतेति । अनाथा अशरणा । रक्षकहीनया मया कथं पुत्री रक्षितुं
शक्येति इति भावः ।

(९) राम इति । वज्रमयं वज्रवत् कठिनमित्यर्थः । येन सार्वभौमस्य समैव
महिष्याः रक्षकहीनतावचनश्रवणेनापि त्वं न विदीर्णमिति भावः ।

(त) भागीति । नाथेन पत्या सह वर्तमाना जीवतपतिकेत्यर्थः । तथापि कथम्
अनाथा रक्षकहीना । पतिस्ते जीवति, स एव च त्वां रक्षिष्यतीति भावः ।

(थ) सीतेति । अभव्वायाः अशुभास्पदीभूतायाः, भौषणकलङ्केन तन्मूलक-
निर्वासनेन च दुर्गतेः परां काष्ठां प्राप्ताया इत्यर्थः । सनाथत्वं रक्षकसमेतत्वम् । रक्षकेण
पत्यैवाहं परित्यक्ता, तेन च कुतो मे रक्षक इति भावः ।

(७) पृथिवी । वत्से ! पुत्र द्वे द्वौ तेषां पर्यावेक्षणं करिते इहेव ।

(८) सीता । आम्हि ये अनाथा ।

(९) राम । हृदय ! त्वमि वज्रमय इहेवाह ।

(त) भागी । त्वमि मनाथा इहेवाह अनाथा इहेव केन ।

(१) अपि रक्षणीयौ इति पाठान्तरम् । (२) किं एदेहि इति कापि अधिकः पाठः ।

(३) मन्दभागिन्या इति पाठभेदः ।

দেবৌ । জগন্মঙ্গলমাৎমানং কথং ত্বমবমন্যসে ।

আবয়োরপি যত্‌সঙ্গাৎ পবিত্রত্বং প্রকুণ্ঠ্যতে ॥৮॥

লক্ষ্মণঃ । আর্য্য ! শ্রুয়তাম্ (১) (দ) ।

রামঃ । শ্রুণোতু লোকঃ (ধ) ।

জগদिति । ॐ সীতে ! ত্বং জগন্মঙ্গলং জগতাং কল্যাণকারণীভূতম্ আত্মানং
স্বাং কথং কেন হেতুনা অবমন্যসে অমঙ্গলাস্তদত্বেন অপবিত্রতাৎ “অনায়াসি অমব্যায়া
মম” ইत्यादिना परिभवसि निन्दनीत्यर्थः । यस्यास्तव सङ्गात् संसर्गात् आवयोरपि अन्यत्र
का कथा पावनत्वेन प्रसिद्धयोः पृथिवीगङ्गयोरपि पवित्रत्वं पावनत्वं प्रकुण्ठ्यते उत्कर्षे
प्राप्नोति । तेन च पातिव्रात्येन जगति त्वं सर्वप्रधानपवित्रासीति नात्मावमाननीय इति भावः ।

अत्र पृथिवीगङ्गयोः पवित्रत्वप्रकर्षासम्बन्धेति तत्सम्बन्धीकरोति शयोक्तिरलङ्कारः ।

पतिव्रतायाः पवित्रत्वमुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—

“पृथिव्यां यानि तीर्थानि सतीपादेषु तान्यपि ।

तेजश्च सर्वदेवानां मुनीनाञ्च सतीषु च ॥” ॥৮॥

(দ) লক্ষণ ইতি । শ্রুয়তাং পৃথিবীগঙ্গযৌর্বাक्यमिति शेषः । अनेन वाक्येन
आर्यां सीतादेवौ कीदृशी पतिव्रता पवित्रा चेत्यवधार्यतामिति भावः ।

(ध) राम इति । लोकः सर्वे जनाः । जातावेकवचनम् । मया तु परिणय-
समयात् प्रभृत्येव सीतायाः पातिव्रात्यं पावनत्वञ्च सम्यगवधारितं विश्वस्तञ्च, इदानीं पृथिवी-
गङ्गयौर्वाक्येन किमधिकमवधार्यते, ये पुनर्लङ्कावासेन सीतायाश्चरित्रं सन्दिहाना

(ধ) সীতা । ভূর্ভাগ্যী আমি ; স্মৃতরাং জনাথতা কি রকম ।

গঙ্গা ও পৃথিবী । তুমি জগতের মঙ্গলকর আত্মাকে অবজ্ঞা করিতেছ
কেন । যাহার সংসর্গে আমাদেও পবিত্রতা বৃদ্ধি পাইতেছে ॥৮॥

(দ) লক্ষ্মণ । আর্য্য ! শুভ্রন ।

(ধ) রাম । লোকে শুভ্রক ।

(১) শ্রুতমিতি পাঠানরম্ ।

(নেপথ্যে কলকল: ।)

রাম: । অদ্ভুততরং কিমপি (ন) ।

সীতা । কিং'ন্তি অন্তরিক্স' (১) পজ্জলদি (প) ।

দেব্যৌ । জ্ঞাতম্ (ফ) ।

কুশাশ্ব: কৌশিকো রাম ইতি যেষাং গুরুক্রম: ।

আবির্ভবন্তি তান্যেব শস্ত্রাণি সহ জৃম্বকৈ: ॥৫॥

(প) কিমিতি অন্তরিচ্ছ' প্রজ্বলতি ।

নানাবিধমপবাদমকল্যয়ন্ ত এব নীকা: পৃথিবীগঙ্গাযৌর্বচনমিদং শৃণ্বন্ত শ্রুত্বা চ সীতাচরিত্বনৈর্মল্যমবধারয়ন্তিভিতি ভাব' ।

(ন) রাম ইতি । অদ্ভুততরম্ ইতোঽপি আশ্চর্য্যতরম্, কিমপি ঘটনাদগ্ধনং ভবেদিতি ভাব: ।

(প) সীতেতি । অন্তরিচ্ছম্ আকাশ' প্রজ্বলতি প্রদীপ্যতে ।

(ফ) দেব্যাবিতি । জ্ঞাতম্ আকাশপ্রদীপ্তৈ: কারণমিতি শিষ: ।

কুশাশ্ব ইতি । কুশাশ্বৌ মুনি: কৌশিকী বিশ্বামিত্র:, রাম ইতি ইত্য' যেষাং শস্ত্রাণাং গুরুক্রম: উপদেষ্টৃপরম্পরা, কুশাশ্বাত্ বিশ্বামিত্র: তস্মাচ্চ রামৌ যানি শস্ত্রাণি লব্ধ-
বানিত্যর্থ:, তান্যেব শস্ত্রাণি জৃম্বকৈরস্ত্রৈ: সহ আবির্ভবন্তি প্রকাশন্তে । তৈনান্তরিচ্ছ' প্রজ্বলিতমিতি ভাব: ॥৫॥

(নেপথ্যে কোলাহল ।)

(ন) রাম । কোনও বিশেষ অর্থ' ইহঁবে ।

(প) সীতা । আকাশ জলিয়া উঠিল কেন ?

(ফ) গঙ্গা ও পৃথিবী । বুঝিয়াছি ।

প্রথমে কুশাশ্ব, তাহার পর বিশ্বামিত্র এবং তৎপর রাম ; এই যাহাদেব উপদেশকের ক্রম, জৃম্বকের সহিত সেই সকল অস্ত্র আবির্ভূত হইতেছে ॥৫॥

(১) সম্বল' অন্তরিক্স' ইতি ক্বাপি পাঠ: ।

নেপথ্যে । দেবি ! সীতে । নমস্তেঃস্তু গতির্নঃ পুত্রকৌ হি তে ।

আলিঙ্গ্যদর্শনে দেবো যদাহ (১) রঘুনন্দনঃ ॥১০॥

সীতা । দিষ্ট্বিমা অত্য়দেত্রদাও পরিপ্ফুরন্তি (ব) ।

লক্ষ্মণঃ । উক্তমাসীদার্য্যেণ সর্বথোদানীং ত্বত্প্রসূতিমুপ-
স্থাস্থ্যন্তীতি (ম) ।

(ব) দিষ্টা অস্বদেবতাঃ পরিপ্ফুরন্তি ।

দেবীতি । হে সীতে দেবি ! তে তুভ্যং নমঃ অস্মাকং প্রণামীঃস্তু । হি যস্মাত্ তে তব
পুত্রকৌ নবজাতৌ সূতৌ নীঃস্মাকং গতিরাত্য়ঃ, প্রভুমাটলাদেব ত্বাং প্রণামাম ইতি ভাবঃ ।
মম পুত্রৌ কথং যুগ্মাকমাশ্রয়ীভূতাবিত্যাহ দেবৌ রঘুনন্দনৌ রামঃ আলিঙ্গ্যদর্শনে চিত্তদর্শন-
বেলায়াং যত্ আহ ব্রবীতি বদতি স্মৈ ত্যর্থঃ । তচ্চাদেব বয়ং তব পুত্রৌ আশ্রয়াম ইতি ভাবঃ ।

অত বর্তমানকালি নিপাতনসিদ্ধস্য আহিত্যস্য অতীতি প্রয়োগাত্ অতমংস্কারতাদৌষঃ,
“যদাহ স্ম রঘুহহঃ” ইতি পাঠে তু তদৌষাভাবঃ ।

“মবল্লঃ পরমাশ্রয়” ইत्याদিবদুভয়ৌর্মিলিতযৌরেব সমানাত্য়ত্বপ্রতিপাদনার্থং গতি-
রিত্যেকবচনম্ ॥১০॥

(ব) সীতেতি । দিষ্টা পুত্রযৌর্মম চ সৌভাগ্যেণ অস্বদেবতাঃ জৃম্বকাস্ত্রাণা-
মঘিষ্ঠাঘৌ দেবতাঃ পরিপ্ফুরন্তি প্রকাশন্তে ।

(ম) লক্ষ্মণ ইতি । আর্য্যেণ পুণ্যেণ ভবতা, ইতি ইত্যন্তম্, উক্তং চিত্তদর্শন-
বেলায়ামিত্যর্থঃ ।

নেপথ্যে । দেবি ! সীতে ! আপনাকে নমস্কার ; আপনাব পুত্রদ্বয়ই
আমাদের গতি । যেহেতু, চিত্তদর্শনের সময় রাজা রামচন্দ্র উঠাই বলিষ্ঠা-
ছিলেন ॥১০॥

(ব) সীতা । ভাগবতশতঃ অঃদেবতারী প্রকাশ পাঠিয়াছেন ।

(১) যথাহিতি পাঠান্তরম্ ।

রামঃ (১) । নমো বঃ পরমাশ্ৰেণ্যো ধন্যাঃ স্মো বঃ পরিগ্রহাৎ ।

অনুধ্যাতৈরুপৈতব্যং বত্‌সযোর্মদ্রমস্তু বঃ ॥১১॥

চুভিতাঃ কামপি দশাং কুর্বন্তি মম সাম্প্রতম্ ।

বিষ্ণয়ানন্দসন্দর্ভজর্জরাঃ করুণোন্ময়ঃ ॥১২॥

নম ইতি । পরমাশ্ৰেণ্যঃ চতুঃপদজম্বকাস্ত্রদেবতাভ্যঃ বো যুগ্মভ্যং নমঃ, কথময়ং নমস্কার ইत्याহ বয়ং বো যুগ্মাকং পরিগ্রহাৎ লামাৎ ধন্যাঃ কৃতার্থাঃ জগত্ব্যামজ্যৈত্বেন প্রথিতা ইত্যর্থঃ স্মাঃ জাভাঃ । অনুধ্যাতৈঃ মত্প্রবাহায়া স্মৃতৈঃ সন্নির্ভবাঃ বত্‌সযোর্মদ্রমস্তু বত্‌সযোর্মদ্রমস্তু সন্নিধাতব্যম্ । বো যুগ্মাকং ভদ্রং মঙ্গলম্ অস্তু ॥১১॥

চুভিতা ইতি । সাম্প্রতম্ অধুনা বিষ্ণয়ানন্দ্যোঃ সন্দর্ভেণ আশ্রয়ত্বং যথেনৈন সংযোগিনেত্যর্থঃ জর্জরাঃ কণ্ঠশঃ কৃতার্থাঃ চুভিতা চর্চলিতাঃ করুণোন্ময়ঃ সীতাশীকতরঙ্গা মম কামপি অনির্বচনীয়া দশাং অবস্থাং কুর্বন্তি । পৃথিবীগঙ্গার্যারনুগঙ্গলামহাপা-
লৌকিকব্রহ্মান্তবিলোকনাত্‌ বিদ্যয়ন, পুত্রজন্মনিবসনেন হর্ষেণ, প্রিয়তমাবিধীগজদ্বন্দ্বা-
রঙ্গদর্শনাত্‌ নবীভাবমাপন্নেন শীকেন চ অহমিদানীমাশ্মিন বিমূঢ়ীঃ স্মীতি সরলার্থঃ ।

অত্র অঙ্কুরো রসঃ হর্ষাখ্যভাবশ্চ করুণরসস্ত্যাক্ষমিতি রসবদলঙ্কারঃ । জর্জরশব্দে
করুণস্য সাগরতুল্যমগাধত্বং ব্যজ্যতে ॥১২॥

(ভ) লক্ষণ । আর্থ্য বলিয়াছিলে যে, “নিশ্চয়ই তোমার পুত্রের
নিকট উপস্থিত হইবে ।”

রাম । আপনারা পরমাত্মা ; তাই আপনাদিগকে নমস্কার । আপনা-
দিগকে গ্রহণ করিয়া আমি ধন্য হইয়াছি । স্মরণ করিবামাত্র আপনারা
বৎসদের নিকট উপস্থিত হইবেন । আপনাদের মঙ্গল হউক ॥১১॥

উদ্বেলিত শোকে তরঙ্গ, বিষম ও আনন্দের সংযোগে বিন্দু বিন্দু হইয়া,
বর্তমানে আমার কোন অনির্বচনীয় অবস্থা জন্মাইয়াছে ॥১২॥

‘ দেবী । মোদস্ব বত্সে । মোদস্ব, (১) রামভদ্রতুল্যাবিদানী
তে পুত্রকৌ সংহতৌ (ম) ।

সীতা । ভগবদীশো ! কো এদাণং ক্বচ্চিৎপ্রোচিদ’ কস্ম
করিস্বদিত্তি (য) ।

রামঃ । এষা (২) বশিষ্ঠগুপ্তানাম্ রঘুণাম্ বংশবর্জিনী ।

কষ্টং সীতাপি সূতযোঃ সংস্কর্তারং ন বিন্দতি ॥১২॥

(য) ভগবতী ! ক এতযাঃ প্রোচিৎ কস্ম করিস্বদিত্তি ।

(ম) দেবী । মোদস্ব আনন্দতা ভব, হর্ষে দ্বিক্রান্তিঃ । হর্ষ কারণমাহ
রামভদ্রতুল্যবিত্তি । জৃম্বকাস্বনাভাত্ রামভদ্রসমানসামর্থ্যবিত্ত্যর্থঃ ।

(য) সীতেনি । প্রোচিৎ প্রোচিৎবর্ণনীয়ম্, কস্ম জাতকর্মাঙ্গিসংস্কারম্ ।

এষতি । বশিষ্ঠেন ব্রহ্মর্ষিণা গুপ্তানাম্ সংস্কারকর্মণা বীজগর্ভসমুদ্ভবপাম্ব্যঃ
শান্তিবিধানেন দেবোপপ্রব্রজ্য রক্ষিতানাম্ রঘুণাম্ রঘুবংশীয়ানাম্ বংশবর্জিনী পুত্রপ্রসবেন
কুলবৃদ্ধিকারিণী এষা সীতাপি সূতযোঃ পুত্রযোঃ সংস্কর্তারং জাতকর্মাঙ্গিসংস্কারাণাম্
সম্পাদয়িতারং জনং ন বিন্দতি ন প্রাপ্নোতি, এতদেব কষ্টম্ । রঘুবংশীয়ানাম্ সকল-
দৈবকর্মসম্পাদয়েতরিত্যসি বশিষ্ঠে সীতাসূতযোঃ সংস্কর্তারম্ভাব ইতি দাক্ষণ্যং দশা-
পরিহৃত্তিরিতি ভাবঃ ।

অথ কষ্টমিতি বাক্যস্য এষত্যাদিবাক্যান্তর্গতত্বোপিতং ন গর্ভিতত্বদোষঃ তাৎপর্যসমাবেশেন
বিষাদাতিশয়ত্বাতনাত্ “গর্ভিতত্ব” গুণঃ কাপ্য”তি সাহিত্যদর্পণোক্তিঃ ॥১২॥

(ম) গঙ্গা ও পৃথিবী । আনন্দিতা ৩৩, ৩৪, ৩৫ ! আনন্দিতা ৩৬ ।
তোমার পুত্র দুইটি এখন রাম ও লক্ষ্মণের তুল্য ৩৬ন ।

(য) সীতা । হে ভগবতীশ্বর ! কে উহাদের ক্ষতিপ্রাপ্তি কথায় করিবে ?

রাম । বশিষ্ঠরক্ষিণ বধুকুলেব বংশবর্জিনী গীতাও পুত্রদ্বয়েব সংস্কার
কাপক লোককে পাইতেছেন না ; তাই কি কষ্ট ! ১৩০

(১) রমস্ব বত্সে ! মন্যস্ব বত্সে ইতি পাঠমদৌ । (২) এষামিতি কাপি পাঠঃ ।

দেবী (১) । পুত্রি ! কিং তবানযা চিন্তয়া, এতৌ হি
বত্সৌ স্তন্যত্যাগাত্ পরেণ ভগবতো বাম্বীকৈরপ্যিষ্ঠাবঃ, (২) স
এবৈতযোঃ স্তন্যকৃত্যং করিষ্যতি (৩) ।

যথা বশিষ্ঠাঙ্কিরসাতৃষী প্রাচেতসস্তথা ।

রঘুনাং জনকানাঞ্চ বংশযোরুভয়োগুরুঃ ॥১৪॥

রামঃ । সুবিচিন্তিতং ভগবতীভ্যাম্ (২) (ল) ।

(১) দেবীত্বমিতি । হি যস্মাত্ । স্তনে ভবং স্তন্যং দুগ্ধং তস্য ত্যাগাত্ সন্তপান-
ত্যাগাদিত্যেতাৎপৰ্য্যম্ । বাম্বীকৈঃ সমীপে । স্তন্যকৃত্যং গৌণকালী স্তন্যযোচিতং জাত-
কৰ্ম্মাদিসংস্কারং কৰ্ম্মৈত্ব্যর্থঃ ।

ননু বশিষ্ঠমদৃশঃ কোঽপি গুরুত্বং কৃতঃ স্বেচ্ছাপ্রভাবো মহর্ষিশ্চেৎ সংস্কারং কুর্যাত্
তদেব যুক্তং ভবেদিত্যাহ যথ্যেতি । বশিষ্ঠঃ ব্রহ্মপুত্রঃ আঙ্কিরসঃ শ্রতানন্দয়েতি বশিষ্ঠাঙ্কিরসৌ
সৃষ্টৌ যথা, যথাক্রমেণ রঘুনাং জনকানাঞ্চ গুরু, তথা প্রাচেতসৌ বাম্বীকিরপি তথোরুভয়-
বংশযোঃ গুরুঃ মন্ত্রোপদেষ্টা । অতএব বাম্বীকিরৌদাসৌন্যং বশিষ্ঠাদপকৃষ্টত্বাৎ ন শঙ্কনীয়-
মিতি ভাবঃ ॥১৪॥

(ল) রাম ইতি । ভগবতীভ্যাং পৃথিবীগন্ধাভ্যাং সুবিচিন্তিতং সম্যগ্বিবেচনং কৃতম্ ।

(১) গন্ধা ও পৃথিবী । কহো ! গোমার এ চিহ্নের প্রয়োজন কি ?
কারণ, শুষ্ক বৃক্ষ পরিত্যাগের পর এই বৃক্ষ দুইটিকে ভগবান বাম্বীকির
নিকটে সমর্পণ করিব, তিনিই ইহাদের ক্ষত্রিয়োচ্চৈঃ সংস্কারকর্য্য করিবেন ।
(কারণ,)

বশিষ্ঠ ও শ্রতানন্দ ঋষি যেমন রঘু ও জনক এই উভয় বংশের গুরু ;
বাম্বীকির ঋষিও তেমন এই উভয় বংশের গুরু ॥১৪॥

(ল) রাম । ভগবতী গন্ধা ও পৃথিবী ভাল বিবেচনা করিয়াছেন ।

(১) ভাগীতি কচিৎ পাঠো দৃশ্যতে । (২) অর্পয়িত্বাভীতি পাঠান্তরম্ ।

(৩) ভগবত্যেতি পাঠান্তরম্ ।

লক্ষ্মণঃ । আৰ্য্য ! সত্যং বিজ্ঞাপয়ামি, তৈস্কৈরুপায়ৈর্বৎসৌ
কুশলবাবুত্প্রেঙ্গে (ব) ।

এতৌ হি জন্মসিদ্ধাস্ত্রাবুভৌ প্রাচেতসান্মুনেঃ (১) ।

বীরৌ সম্মাপ্তসংস্কারৌ বয়সো দ্বাদশাব্দিকৌ ॥১৫॥

রামঃ । বৎস ! ইত্যেবাহং পরিপ্লবমানহৃদয়ঃ প্রমুগ্ধো-
ঃস্মি (২) (শ) ।

পৃথিবৌ । এহি বৎসে ! পবিত্রীকুরু রসাতলম্ (ঘ) ।

(ব) লক্ষ্মণ ইতি । তৈস্কৈরুপায়ৈর্হেতুভিঃ । উত্প্রেঙ্গে সীতাপুত্বেনানুমিনোমি ।

তদানুমানহেতুনাহ এতাবিতি । হি যস্মাত্ । এতৌ চভৌ কুশলবৌ জন্মনঃ
উত্পন্নৈঃ প্রভৃতি সিদ্ধানি উপস্থিতানি অস্ত্রাণি জৃম্বকাস্ত্রাণি যযৌসী, সীতাসুতযৌরপি
জন্মকাল এব জৃম্বকাস্ত্রলাভ ইদানীমেবাগত ইতি ভাবঃ । প্রাচেতসাৎ বাস্মীকিমুনেঃ
সকাশাৎ সম্মাপ্তাঃ সংস্কারা জাতকস্মাদ্যুপনয়নান্নতা যাব্য্য তৌ, সীতাপুত্বেনানু-
পনয়নান্নতা পরং সংস্কারকস্মার্থং বাস্মীকিসমীপে সমর্পণং শ্রুতমিতি ভাবঃ ॥১৫॥

(শ) রাম ইতি । ইত্যেব অস্মাদ্ভৌতৌরৈব সীতাপুত্বেনানুমানাদেবৈত্ব্যর্থঃ পরিপ্লব-
মানহৃদয়ঃ আনন্দে ন চঞ্চলচিত্তঃ সন্ প্রমুগ্ধঃ জড়ঃ ।

(ব) লক্ষ্মণ । আৰ্য্য ! আমি সত্যই জানিতেছি যে, সেই সেই
ব্রহ্মসেই বৎস কুশ ও লবকে মনে করিতেছি । (কারণ,)

ইহারা দুই জনেই আজন্ম-সিদ্ধাস্ত্র এবং মহর্ষি বাস্মীকি হইতে সংস্কার
লাভ করিয়াছে, বীর হইয়াছে এবং বয়সেও দ্বাদশ বৎসর হইয়াছে ॥১৫॥

(শ) রাম । বৎস ! এই জগুই আমার মন, আনন্দে চঞ্চল হইয়াছে ;
তাই আমি মুগ্ধ হইয়া পড়িয়াছি ।

(১) জাতৌ প্রাচেতসাদিতি, প্রাপ্তপ্রাচেতসাভুভৌ । আর্থ্যনুষ্ঠানাতৌ বীরৌ ইতি চ
পঠান্তরম্ । (২) ইতি পরিপ্লবমানহৃদয়ঃ সন্ মুগ্ধোঃস্মীতি ক্যপি পাঠঃ ।

রামঃ । হা প্রিয়ে ! লোকান্তরং গতাশি । (স)

সীতা । ণেদু মং অত্তণো অঙ্কেসুং বিলম্বং অম্বা, ণ
সকল্লি ইদিসং জোঅলোঅপরিবত্তং অণুভবিদুং । (হ)

রামঃ । কিমুত্তরং স্যাৎ । (চ)

পৃথিবী । বত্সে ! স্তান্যত্যাগং যাবন্মন্নিয়োগতঃ পুত্রকযো-
রপেচ্ছস্ব, পরেণ তে যথা রোচিষ্যতে (১) (ক) ।

(হ) নযত্ মামাত্মনাঃ পু বিলম্বমম্বা, ন শক্তাশি ইদৃশং জাবলোকপরিবর্ত-
নমুভবিতুম্ ।

(ঘ) পৃথিবীতি । রসাতলং পাতালং পবিত্রীকুরু অনयो: স্তান্যত্যাগং যাবদবস্থানৈব
পুনীচ্ছি ।

(স) রাম ইতি । লোকান্তরং মর্ত্যলোকভিন্নং লোকং পাতালমিত্যর্থঃ ।

জনন্যাদেশস্য অবশ্যপালনীয়ত্বেন সীতায়া: পাতালগমনাবশ্যম্বাবাত্ গতেত্যতীত-
নির্দেশ: হা ইতি বিষাদোক্ত্যেতি বোধ্যম্ ।

(হ) সীতীতি । জীবলোকপরিবর্তনম্ অবস্থাপরিবর্তনমিত্যর্থঃ । রসাতলং গত্বাপি
জীবন্তা ময়া ইদৃশমেব দুঃস্বমুভবিতব্যম্, অতস্বত্ গমনান্মরণমেব মে শ্রেয় ইতি ভাবঃ ।

(চ) রাম ইতি । কিমুত্তরম্ অস্যা: সীতীক্: পৃথিব্যা: কিং প্রতিবচনং স্যাদিত্যর্থঃ
পৃথিবী অস্যা: কিমুত্তরং দদাতীতি শ্রুতং সমাকুলীক্সীতি ভাবঃ ।

(ক) পৃথিবীতি । পুত্রকযো: স্তান্যত্যাগং যাবত্ স্তান্যপানপরিত্যাগপর্যন্তং মন্নিয়োগতঃ

(ঘ) পৃথিবী । আইম বৎস ! পাতালকে পান্ডা কর ।

(স) রাম । হা প্রিয়ে ! তুমি লোকান্তরে গেলে !

(হ) সীতা । মা আমাকে নিজের সঙ্গে বিনীত করুন ; আমি
জীবলোকের এইরূপ পরিবর্তন অনুভব করিতে পারিতেছি না ।

(ক) রাম । ইহার কি উত্তর হইবে !

(১) যথা রোচতে তথা করিষ্যসীতি পাঠমিদং ।

ভাগী (১) । এবং নাম (খ) ।

(ততো নিষ্ক্রান্তা গঙ্গাপৃথ্বীসীতা: ।)

রাম: । কথং বিলয় এব বৈদেহ্যা: সম্মদ্র: । হা দেবি !
দণ্ডকারণ্যবাসপ্রিয়সখি ! হা চারিত্রদেবতী ! লোকান্তরং
পর্যবসিতাসি । (ইতি মুচ্যতি) (গ) ।

লক্ষ্মণ: । ভগবন্ ! বাল্মীকি ! পরিত্রায়স্ব এষ এব তে
কিং (২) কাব্যার্থ: (ঘ) ।

মমাদেঁশাত্ অপেচস্ব বিলম্বস্ব । পরেণ সন্মত্যাগাত্ পরেণ কালিন তে তুভ্যং যথা রোচিষ্যতে
তথা করিষ্যসীতি শ্রুত: । পরেণতি তৃতীয়াপবর্গে ।

(খ) ভাগীতি । এবং নাম ভবত্বিতি শ্রুত: । সন্মত্যাগং যাবদপেচস্ববিত্যর্থ: ।

(গ) রাম ইতি । কথমিতি শ্রীকৃষ্ণমে । বৈদেহ্যা: সীতায়া বিলয়: অন্তর্ধানং
লোকান্তরে গমনমিত্যর্থ: । চরিত্রমেব চারিত্রং তেন পাতিত্রাত্যাচারিণ্যল্যর্থ: দেবতা ইব
তত্সম্বীধনম্ । লোকান্তরং পাতালং পর্যবসিতাসি গতাশি । স্যতের্গত্যর্থত্বাত্ কর্তরি ক্ত: ।

(ঘ) লক্ষ্মণ ইতি । পরিত্রায়স্ব রামস্য জীবনসম্পাদনেন অস্মান্ রক্ষ । এষ
সৌম্যজননেন রামস্য জীবনবিনাশ: কিং তে তব কাব্যস্য দৃশ্যকাব্যস্য নাটকাভিনয়-

(ক) পৃথিবী । বৎসে ! পুত্র দুইটির স্তম্ভদুগ্ধ পরিত্যাগ পর্যান্ত তুমি
অপেক্ষা কর ; তাহার পরে তোমার ধেমরন রুচি হইবে (তাহাই করিবে)

(খ) গঙ্গা । ইহাই হউক ।

(তাহার পর গঙ্গা, পৃথিবী ও সীতা চলিয়া গেলেন ।)

(গ) রাম । বিদেহনন্দিনী লয়ই পাইয়া গেল ! হা দেবি !
দণ্ডকারণ্যবাসপ্রিয়সখি ! হা সচরিত্রের দেবতা ! তুমি লোকান্তরে
চলিয়া গেলে ! (এই বলি .। মুচ্ছিত হইলেন ।)

(১) যক্তিতি পাঠান্তরম্ । (২) কচ্চিৎ কিং শব্দী নাস্তি ।

নেপথ্যে । অপনীয়তামাতোদ্যকম্, ভো ভো: সজঙ্গমস্থাৱা:
প্রাণমৃতো মৰ্ত্যামৰ্ত্যা: ! পশ্যত, মহর্ষিণা ভগৱতা ৱাল্মীকিনা
অনুজ্ঞাতং পৱিত্রমাশ্চর্য্যম্ (ঙ) ।

লক্ষণ: । (ৱিলোক্য) মন্যাদিৱ লুভ্যতি গাঙ্গমম্ভো
ব্রাস্ত্ৰ দেৱর্ষিভিরন্তরীক্ষম্ ।
আশ্চর্য্যমার্য্যা সহ দেৱতাভ্যাং
গাঙ্গামহৌভ্যাং সলিলাদুদেতি ॥১৬॥

স্বার্থ: । অর্থ: প্রয়োজনম্ । অভিনয়েন রামস্য ৱিনাশ এৱ কিং তৱোদ্দেশ্যমাসীদিতি
সরলার্থ: । নৈতদুচিতমিতি ভাৱ: ।

(ঙ) নেপথ্য ইতি । আতোদ্যকং ৱাণাদিচতুর্বিধৱাদ্যম্ (কনস্টিট) অপনীয়তাম্
অপসার্থ্যতাম্ ঐক্যতানৱাদনং পরিচ্ছিত্যতামিত্যর্থ: । অন্যথা সাহসনানাবিধমধুরনিদ-
শৱণেন লোকানাং হৃদয়াকর্ষণেন উত্পত্সমানাশ্চর্য্যদর্শনং ৱ্যাহর্য্যতেতি ভাৱ: । জঙ্গমা
গমনশীলা: পশাদয়: স্থাৱরা: স্থিতিশীলা: পর্ৱতাধিষ্ঠাতৃদেৱতাদয়: তৈ: সহ ৱর্তমানা
ইতি সজঙ্গমস্থাৱা: । প্রাণমৃত: প্রাণিন:, মৰ্ত্যা ৱিনশ্ৱরা: মনুষ্যাদয়: অমৰ্ত্যা অমরা:
দেৱা: । পৱিত্রম্ আশ্চর্য্যম্ কিচ্ছিত্ অনুজ্ঞাতম্ আদিষ্টম্, তত্ পশ্যতেত্যন্বয়: ।

নেপথ্যাৎ সুৱধারসৌক্তিরিয়ম্ । এষ চ সন্দর্ভ: ৱিক্রমকৱত্ চুলিকা নাম
গর্ভাঙ্কস্যার্থোপক্ষেপকৱিশেষ: । তথা চ সাহিত্যদর্পণ:—

“অন্তর্যৱনিকাসংস্থৈ: সূচনার্যস্য চ লিকা ।”

ৱাল্মীকিনা অনুজ্ঞাতং তত্ পৱিত্রমাশ্চর্য্যম্ সমুত্পদ্যমানং লক্ষণো ৱিলোক্য প্রকটয়তি

(ঘ) লক্ষণ । ভগৱন্ ! ৱাল্মীকে ! রক্ষা করুন ; এই কি আপনাব্র
কাৱোর অর্থ ।

(ঙ) নেপথ্যে । চতুর্বিধ ৱাণ (কনস্টিট) থামাও । ওহে ! ওহে !
জঙ্গম ও স্থাৱরগণের সহিত মর্ত্তাবাসী ও অমর্ত্তাবাসী প্রাণিগণ ! তোমরা
দেখ, মহর্ষি ভগৱান্ ৱাল্মীকি পৱিত্র অথচ আশ্চর্য্য কোন বিষয় আদেশ
করিয়াকেছেন ।

(পুন) নৈপথ্যে । অরুন্ধতি ! জগদন্যে ! গঙ্গাপৃথ্বী ভজস্ব (১) নৌ ।

অপি তেয়ং তবাব্যাসে সীতা পুণ্যব্রতা বধূঃ ॥১৩॥

লক্ষ্মণঃ । দিষ্টা (২) আশ্চর্য্যমাশ্চর্য্যম্ । আর্য্য ! পশ্য
পশ্য, কষ্টমদ্যপি নোচ্ছসিত্যার্য্যঃ (চ) ।

মন্যাদিবেতি । গঙ্গায়া ইদমিতি গাঙ্গম্ অশ্বঃ কলং মন্যাদিব মন্যানদৃষ্টে ন
আলোড়নাদিব ভুভ্যতি উচ্ছলতি, দেবাস্য ঋষয়শ্চ তৈঃ দেবর্ষিभिঃ অন্তরীক্ষম্ আকাশং
ব্যাসম্ আকীর্ণম্ । আশ্চর্য্যদর্শনায দেবা ঋষয়শ্চ গগনে সমাগতা ইত্যর্থঃ । অহৌ
আশ্চর্য্যম্, আর্য্যা সীতা গঙ্গামহীভ্যাং ভাগীরথীপৃথিবীভ্যাং দেবতাভ্যাং সহ সলিলাত্
গঙ্গাজলাত্ উদেতি উচিষ্টতি । সহদিদমহুতমিতি ভাবঃ ।

অথ ভাবাভিমানিনী বাচ্যা ক্রিয়োতপ্ৰচালঙ্কারঃ । ভুভ্যতি উদেতীতি কৰ্ত্তৃপ্রত্যয়ান্-
মুখ্যক্রিয়যৌর্ধ্বে ব্যাসমিতি কৰ্ম্মপ্রত্যয়ান্গৌণক্রিয়াসম্ভিবিশাত্ ভগ্নপ্রকমতা দৌষঃ, স চ
'দেবর্ষি সহস্রশ্চ নভঃ সমেতৌ'তি পাঠেন সমাধিযঃ । ইন্দ্রবচা হুতম্ ॥১৬॥

অরুন্ধতীতি । হে জগদন্যে ! পতিব্রতাশ্রীমাণলেন জগতাং পূজনীয়ে অরুন্ধতি !
নৌ আবাং গঙ্গাপৃথ্বী ভাগীরথীপৃথিবী ভজস্ব সিবস্ব আবর্ষ্যাব্চনানুসারেণ ক্রিয়া-
নিষাদনাৎ সন্তোষয়েত্যর্থঃ । ইয়ং পুণ্যং পবিত্রং ব্রতং শাস্ত্রবিহিতৌ নিয়ম আচার ইতি
যাবত্ যন্তাঃ সা পুণ্যব্রতা বধূঃ স্ৰুণু সীতা তব অব্যাসে সমীপে অপি তান্যস্তা যথাবদস্য
রক্ষণাবেক্ষণাব্যাসাবশ্যীঃ সন্তোষঃ স্যাদিতি ভাবঃ ॥১৩॥

লক্ষ্মণ । (দেখিয়া) গঙ্গার জল, মহানবশতই যেন উদ্বেলিত হইয়া
উঠিয়াছে এবং দেবগণ ও ঋষিগণকর্ত্তৃক আকাশমণ্ডল ব্যাপ্ত হইয়াছে ; কি
আশ্চর্য্য ! গঙ্গা ও পৃথিবীদেবীর সহিত আর্য্যা সীতাদেবী, জল হইতে
উঠিতেছেন ॥১৩॥

পুনরায় নেপথ্যে । জগৎপূজনীয়ে ! অরুন্ধতি ! আমি গঙ্গা, আর
আমি পৃথিবী, আমাদিগকে আপ্যায়িত করন । পবিত্রব্রতা বধু এই সীতা-
দেবীকে আপনার নিকটে সমর্পণ করিলাম ॥১৭॥

(১) লুপস্বতি জাপি পাঠঃ । (২) অহৌ ইতি পাঠান্তরম্ ।

(ততঃ প্রবিশত্যরুণ্ধতী সীতা চ ।)

অরু । ত্বরস্ব বত্সে ! বেদেহি ! মুচ্য শালীনশীলতাম্ ।

এহি জীবয় মে বত্সং প্রিয়স্বর্শেন পাণিনা ॥১৮॥

সীতা । (সসম্ভ্রমমুপস্থত্য গামং সৃশন্তী (১) ।) সমস্বসিৎ
অজ্জউত্তো (ক) ।

রামঃ । (সমাশ্বস্ব সানন্দম্) ভোঃ ! কিমেতৎ । (দৃষ্ট্বা
সহর্ষাঙ্কিতম্) কথং দেবো । (সলজ্জস্মিতম্) অয়ে ! অম্বা
অরুণ্ধতী, সর্বে চ প্রহৃষ্যন্ত ঋত্মশৃঙ্গশান্তাসমেতা গুরবঃ (জ) ।

(ক) সমাশ্বসিতু আর্থ্যপুত্রং ।

(ব) লক্ষণ ইতি । পশ্য পশ্যন্ত্যক্তা দর্শনাৎ রামস্য চেষামপশ্যন্ত বদনং
পরাবর্ত্য মূচ্ছিতং রামমবলোকয়ত্নাৎ কটমিত্যাदि । উচ্ছসিতি সংগ্ৰাহ লভতে ।

ত্বরস্ব ইতি । হে বত্সে বেদেহি ! ত্বরস্ব সত্বরং ভব, শালীনশীলতাং লজ্জাশীলতাং
মুচ্য পরিত্যজ, আসন্নবিপদি লজ্জায়া অত্যাখ্যতাদিতি ভাবঃ । এহি আগচ্ছ প্রিয়স্বর্শেন
পাণিনা স্বকীয়করণে মে মম বত্সং স্নেহভাজনং রামং জীবয় সংপ্রাপয় ।

“স্যাৎদৃষ্টে তু শালীন” ইত্যমরঃ ॥১৮॥

(গ) লক্ষণ । ভাগবতঃ আশ্চর্য্য আশ্চর্য্য ! আর্থ্য ! দেখুন দেখুন ।
হায় কষ্টে ! আর্থ্য এখনও সংজ্ঞালাভ করিতেছেন না ।

তদনন্তর অরুণ্ধতী ও গীতার প্রবেশ ।

অরুণ্ধতী । বৎসে ! বিদেহনন্দিন ! মত্তর হও ; লজ্জাশীলতা
পরিত্যাগ কর । আঁঠু, প্রিয়স্পর্শ স্বকীয় পাণিদ্বারা আমার বৎস রামভক্তকে
জীবিত কর ॥১৮॥

(ছ) গীতা । (মত্তর নিকটে যাউয়া, রামকে স্পর্শ করতঃ) আর্থ্যপুত্র
আশঙ্ক হউন ।

(১) সমস্বসিতু মং সৃশন্তীত্যৈতাবম্বাঃ কচিৎ পাঠঃ ।

অরু । বত্স ! এষা ভগবতী ভগীরথগৃহদেবতা সুপ্রসন্না
গঙ্গা (ভ) ।

নেপথ্যে । জগত্পতে ! রামভদ্র ! স্মর্য্যতামালিখ্যদর্শনে মাং
প্রত্যাत्मনো বচনম্ । যথা, সা ত্বমস্ব । স্নু ষায়ামরুন্ধতীব
সীতায়াং শিবানুধ্যানপরা ভব, তত্রানৃণাস্মি জাতা (জ) ।

অরু । ইয়ন্তে শ্বশ্রুভগবতী বসুন্ধরা (ট) ।

(গ) রাম ইতি । কথং শব্দো হর্ষে দেবী সীতা উপস্থিতেন শিষ্যঃ । প্রহৃষ্যন্তঃ
আনন্দন্তঃ । গুরবঃ মাতরঃ কৌশল্যাদয়ঃ উপস্থিতা ইতি শিষ্যঃ ।

(ভ) অরু ইতি । এষা অদূরে দৃশ্যমানা, ভগীরথগৃহদেবতা ভগীরথকুলীপাস্যা
ইতি তাত্পর্য্যং সুপ্রসন্না যুস্মান্ প্রত্যনুগৃহকারিণী ।

(জ) নেপথ্য ইতি । জগত্পতে ! পৃথিবীপতে । নারায়ণাবতারত্বেন ত্রিভুবনেশ্বর
ইতি চ ধ্বন্যতে । আলিখ্যদর্শনে চিত্রদর্শনবেলায়াম্ । আत्मনঃ স্বস্য অনায়াসেন
“রামস্য স্মরণায় তদ্বচনমুদ্বরতি সা ত্বমিতি । অনৃণা সৃষ্ণমুক্তা জগদীশ্বরাদেশাতি-
ক্রমস্য অনায়াসত্বাত্ সমন্তানসীতাপর্য্যবেক্ষণেন প্রতিপালিততদাদেশা ইত্যর্থঃ । গঙ্গায়া
ভক্তিরিয়ম্ ।

(গ) রাম । (আশ্বিন হইয়া আনন্দের সহিত) ওহে ! এ কি !
(দেখিয়া, আনন্দ ও আশ্চর্য্যের সহিত) সীতাদেবী যে ! (লজ্জা ও ক্রোধ
হাস্তের সহিত) মাতা অরুন্ধতী, ঋষাশ্রম ও শাস্ত্রের সহিত গুরুজনগণ
যে আনন্দিত হইয়াছেন !

(ঘ) অরুন্ধতী । বৎস ! ভগীরথের গৃহদেবতা এই ভগবতী গঙ্গা-
দেবী অত্যন্ত প্রসন্না হইয়াছেন ।

(ঙ) নেপথ্যে । জগদীশ্বর ! রামভদ্র ! চিত্রদর্শনের সময় আমার
প্রতি নিজের বাক্য স্মরণ কর যে, “মা ! পুত্রবধূ সীতার প্রতি সেই আপনি
অরুন্ধতীর জায় শুভানুধ্যানপরায়াণী হউক ।” আমি সে বিষয়ে অনুণা
হইয়াছি ।

•नेपथ्ये । उक्तञ्च पूर्वमायुष्मता वत्सात्यागे (१) यथा,
भगवति ! वसुन्धरे ! श्लाघ्यां दुहितरमवेक्षस्व जानकीमिति,
तदधुना कृतवचनास्मि प्रभोर्वत्सस्येति (ठ) ।

रामः । कथं कृतमहापराधो भगवतीभ्यामनुकम्पितः,
प्रणमामि वः (ड) ।

अरु । भो भोः पौरजानपदाः ! भगवतीभ्यां जाङ्गवी-
वसुन्धराभ्यामेवं प्रशस्यमाना ममारुन्धत्याः समर्पिता, पूर्वञ्च

(ट) अरु इति । अशुरस्य स्त्रीति अशूः ।

(ठ) नेपथ्य इति । आयुष्मता दीर्घायुषा तया, वत्सायाः सीतायाः त्यागे
परित्यागकाले । किमुक्तमित्याह भगवतीत्यादि । भूपतित्वात् प्रभोरधिपतेः, जामातृ-
त्वात् वत्सस्य स्नेहास्पदस्य तव कृतवचना भूपतित्वे अनुष्ठितनिर्देशा, जामातृत्वे पूरित-
प्रार्थनेत्यर्थः । पृथिव्या उक्तिरियम् ।

(ड) राम इति । कथमिति सम्भावनायाम् । कृतः सीतानिर्वासनात्मको महाप-
राधो येन स तथोक्तः । अनुकम्पितः अनुगृहीतः । अहो ! गरीयसी निष्कारणा कदर्थेति
भावः । वो युष्मान् गौरवात् बहुवचनम् । विसर्जनसूचनाय प्रणम इति बोध्यम् ।

(ट) अरुक्कती । ईनि तोमार शाशुड़ी पृथिवी ।

(ठ) नेपथ्ये । पूर्वे वत्सा गीतार परित्यागेर समय, आयुष्मान्
(आपनि) बलिग्राहिलेन वे, “भगवति ! पृथिवि ! श्लाघ्यतनया गीतार
पर्यावेक्षण करुन ।” आपनि प्रभु वटेन, वत्स वटेन ; ताई आपनार
आदेश एधन आमि पालन करिग्राहि ।

(ड) राम । हाय ! आमि शूरुतर अपराध करिग्राहि ; तथापि
भगवती गङ्गा एव पृथिवी आमार प्रति दया करिलेन ! ता आपनदिगके
नमस्कार ।

(१) वत्सापरित्यागे इति कापि पाठः ।

ভগবতা বৈশ্বানরেণ নির্ণীতপুণ্যচারিত্রা, সন্নদ্ধকৈশ্চ দেবৈঃ
সংস্তুতা সাবিত্রকুলবধূর্দেবযজনসম্ভবা সীতাদেবী পরিগৃহ্যতা-(১)
মিতি কথং ভবন্তো মন্যন্তে (৬) ।

(৬) অক্ ইতি । জাঙ্ঘবীবসুস্বরাভ্যাং গঙ্ঘাপৃথিবীভ্যাম্ এবম্ “আবধীরপি যন্
সঙ্ঘাত্ পবিত্রত্বং প্রকৃষ্যতে” ইত্যেবংরূপেণ প্রশস্যমানা মৃদ্বাপবিত্রত্বেন সতীশিরোমণিত্বেন
চ স্ত্যুয়মানা অক্স্বন্য্যা মম সমীপে সমর্পিতা ন্যস্তা । সীতা যদি দুঃখিত্রা ভবেত্
তর্হি জাঙ্ঘন্যা বসুস্বরশা চ কথমপি ন প্রশস্যেত, ন বা সমান্তিকে সমর্প্যেতৈতি ভাবঃ ।
মম অক্স্বন্য্যা ইত্যনেনাत्मनোऽপি সতীশ্ৰেষ্ঠত্বং ব্যজ্যতে । অপি চেতি চার্থঃ । পূর্ব
রাবণবধানন্তরম্ লঙ্কাযামগ্নিপ্রবেশে সতি বৈশ্বানরেণ অগ্নিদেবেন নির্ণীতং নিশ্চিতং নিশ্চল্য
প্রাখ্যাপিতমিত্যর্থঃ পুণ্যং পবিত্রং চারিত্রং পতিব্রতাৎ যস্যাঃ সা, তস্মিন্বেব চ কালী
সন্নদ্ধকৈঃ ব্রহ্মণা সহিতৈঃ দেবৈরিন্দ্ৰাদিभिঃ সংস্তুতা পতিব্রতাপ্রধানত্বেন পরিচিতা
অভ্যর্হিতা বা আসীদিত্যর্থঃ । সা সাবিত্রকুলবধূঃ সূর্য্যবংশীয়স্তু সা দেবযজনসম্ভবা
যজ্ঞভূমিসমুৎপত্তা এতেনাপি নিতালনির্দোষত্বং ব্যজ্যতে, সীতাদেবী পরিগৃহ্যতাং রামেণৈতি
শ্রেষ্ঠাঃ, ইতি অগ্নিন্ বিষয়ে কথং ভবন্তা মন্যন্তে ভবতাং কিমভিসমং ভবতি । তদবগন্তু-
মিচ্ছামীতি ভাবঃ । ইদৃশ্যাঃ সতীশিরোমণাঃ সীতায়াঃ পরিগৃহ্যবিষয়ে সাধারণপ্রজ্ঞানাং
সম্মতিজিহ্বাসযা তাসাং পূর্বকৃতসীতাপবাদহেতুভূতঘৃণতায়াঃ সুমহান্ তিরস্কারী ব্যজ্যতে ।

(৬) অরুন্ধতী । ওহে ওহে পুরবাসীগণ ! জনপদবাসীগণ ! আমি
অরুন্ধতী । ভগবতী গঙ্ঘা ও পৃথিবী, এতরূপ প্রার্থনা করিয়া সীতাদেবীকে
আমার নিকট সমর্পণ করিয়াছেন ; পূর্বেও ভগবান্ অর্ঘি, হেহার পবিত্র
চরিত্র নির্ণয় করিয়াছিলেন ; ব্রহ্মার সহিত দেবগণও হেহার পরিচয়
পাইয়াছেন ; সুতরাং সূর্য্যবংশের বধু এবং যজ্ঞভূমি হইতে সমুৎপন্ন সীতা-
দেবীকে রামচন্দ্র পুনরায় গ্রহণ করুন, এ বিষয়ে আপনাদের মত কি ?

লক্ষ্মণঃ । এবমার্য্যাকৃৎস্বত্যা নির্মত্‌সিতাঃ প্রজাঃ,
কৃত্‌স্ব ভূতগ্রাম আর্য্যান্‌ নমস্করোতি, লোকপালাশ্চ সমর্ষয়শ্চ
পুষ্পবৃষ্টিমিরূপতিষ্ঠন্তে (ণ) ।

অরু । জগত্পতে ! রামচন্দ্র !

নিয়োজয় যথাধর্ম্মং প্রিয়াং ত্বং ধর্ম্মচারিণীম্ ।

হিরণ্ময়্যাঃ প্রতিকৃতে: পুণ্যপ্রকৃতিমধ্বরে ॥১৫॥

(ণ) লক্ষ্মণ ইতি । এবমেনে প্রকারেণ সম্মতিজ্ঞাসয়েত্যর্থঃ । নির্মত্‌সিতাঃ
তিরস্কৃতাঃ । কৃত্‌স্ব: সকল: ভূতগ্রাম: প্রাণিসমূহশ্চ আর্য্যান্‌ সীতান্‌ নমস্করোতি সতী-
শিরোমণিত্বেনাজ্ঞীকারাত্‌ পূজয়তীত্যর্থঃ । পূর্বে দৃষ্টতয়া সীতায়া অপবাদবিধানেন
লজ্জাবশাত্‌ কিমপি স্পষ্টমভিধাতুং নারহতীতি ভাবঃ । এতেন ইদানীং সীতায়া: পুন:
পরিগ্রহে কাচিদপি প্রজানামাপত্তির্নাস্তীতি ব্যজ্যতে । লোকপালা ইন্দ্রাদযৌ দিক্‌পালা:
সমর্ষয়ৌ মরীচাদয: ।

উপতিষ্ঠন্ত ইতি “পথ্যারাদনয়্য” ইত্যাক্ষনেপদম্ ।

নিয়োজয়েতি । হে জগত্পতে ! রামচন্দ্র ! ত্বং হিরণ্ময়্যা: স্বর্ণময়্যা: প্রতিকৃতে:
প্রতিমায়া: পুণ্য পতিব্রতাপ্রধানত্বেন পবিত্রা প্রকৃতি: মূলভূতা তাং প্রিয়াং দয়িতাং সীতাম্
অধ্বরে প্রকান্তাশ্বমেধযজ্ঞে ধর্ম্মচারিণীং সহধর্ম্মিণীং যথাধর্ম্মং ধর্ম্মমনতিক্রম্য নিয়োজয়
সংস্থাপয় । “মুখ্যল্যামি প্রতিনিধি: শাস্ত্রার্থ:” ইতি ন্যায়াত্‌ মুখ্যল্যামি প্রতিনিধিবিধান-
স্যন্যায়ত্বাত্‌ ইমামেব সহধর্ম্মিণীং কৃत्‌বা অশ্বমেধযজ্ঞং নিষ্যাদয়েতি ভাব: । পুণ্যপ্রকৃতি-
মিত্যেনে সীতয়া সহ অশ্বমেধকরণে ফলভূত্বমপি ব্যজ্যতে ॥১৫॥

(ণ) লক্ষ্মণ । আয়া অরুন্ধতৌকর্তৃক একরূপ তিরস্কৃত প্রজাগণ এবং
সমস্ত প্রাণিগণ, আর্ধ্যা সীতাকে নমস্কার করিতেছেন এবং দিক্‌পালগণ ও
সপ্তর্ষিগণ পুষ্পবৃষ্টিদ্বারা আরাধনা করিতেছেন ।

অরুন্ধতৌ । জগদীশ্বর ! রামচন্দ্র !

হিরণ্ময়ী প্রতিমূর্ত্তির পবিত্র প্রকৃতি সহধর্ম্মিণী প্রিয়তমা সীতাকে তুমি
ধর্ম্মাঙ্গসারে যজ্ঞে নিযুক্ত কর ॥১৫॥

सीता । (स्वगतम्) जाणादि अज्जउत्तो सीतादुक्खं थम-
ज्जिदुं (त) ।

रामः । यथा भगवत्यादिशति (थ) ।

लक्ष्मणः । कृतार्थोऽस्मि (द) ।

सीता । जीविदह्मि (ध) ।

लक्ष्मणः । आर्य्ये ! एष निर्लज्जो लक्ष्मणः प्रणमति (न) ।

(त) जानात्यार्य्यपुत्रः सीतादुःखं प्रमाष्टुम् ।

(ध) जीविताह्मि ।

(त) सीतेति । प्रमाष्टुं दूरीकर्तुम् । अतएव मन्ये पुनः परिग्रहे कामपि
आपत्तिं न करिष्यतीति भावः ।

(थ) राम इति । भगवती अरुन्धती यथा आदिशति तथैव करोमीति वाक्यशेषः ।
गुरुनियोगस्यानतिक्रमणीयत्वात् पुनरपि सीतां परिगृह्णाम्येवेति भावः ।

(द) लक्ष्मण इति । कृतार्थोऽस्मि, सीतारामयोः पुनर्मेलनेन सर्वेषामिव परम-
निर्वर्तिलाभादिति भावः ।

(ध) सीतेति । जीविताह्मि, प्राणानामिव प्रियतमस्य विरहेण मृतप्राया खल्वितः
पूर्वमासम्, इदानीं पुनर्लाभेन पुनर्जीवितेवास्मीति भावः । अथ प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।

(न) लक्ष्मण इति । निर्लज्जो लज्जाहीनः । प्रणमति भवतीमिति शेषः । यः
खलु निर्दयदारुणप्रकृतिर्भवतीमतिभयानके निर्जनारण्ये विहाय प्रस्थितः, स पुन-
र्यदिदानीं निःसङ्कोचं सुखं प्रदर्शयन् प्रणामायागन्तुमर्हति तस्य लज्जालेशोऽपि नास्तीति
मन्त्रव्यमिति भावः ।

(त) सीता । (स्वगत) आर्य्यपुत्र सीतात्र दुःख मार्जन करिते जानेन ।

(थ) राम । भगवती येमन आदेश करेन ।

(द) लक्ष्मण । कृतार्थ हरेलाम् ।

(ध) सीता । जीविताम् ।

सीता । वच्छ ! ईदिसो वि चिरं जीव [प] ।

अरु । भगवन् वाल्मीके । उपनीयेतामिमौ सीतागर्भसम्भूतौ
रामभद्रस्य पुत्रकौ कुशलवौ । [इति निष्क्रान्ता] [फ] ।

(प) वत्स ! ईदृशीऽपि चिरं जीव ।

(प) सीतेति । ईदृशीऽति एवम्भूतो निर्लज्जः सन्नपि चिरं जीव । मम निर्वासने
तव स्वारसिकेच्छाभावात् पार्थ्यपुत्रादेशेनैव तद्विधानात् तव तव न कापि निर्दयता न वा
त्वा प्रति किमपि मम मनोमालिन्यमस्ति, प्रत्युत अयजादेशेन दुष्करस्यापि कर्मणः करणात्
योग्यचर्यानुसरणेन यथापूर्वं सन्तोष एवेति भावः ।

(फ) अरु इति । इमौ अन्तराले दृश्यमानौ । उपनीयेताम् उपस्थाप्य तां
सीतारामयोः समीप इति शेषः ।

अत्रैव गर्भाङ्गसमाप्तिरित्युच्येतम् । तथा चात्र “प्रविश्य स्वधारः” इत्यादिः “विश्वधरा-
त्मजा देवी” तिष्ठीकाला प्रलावना, “साह” दाणिं मन्दभाङ्गी भार्दुरङ्गीए अत्ताणं णिक्खि-
वेमि” इति वीजं प्रथममल्पत्वेऽपि परं बाहुल्यात् पृथिवीगङ्गाधीरभिप्रायानुसारेण अरुन्धत्या
करिष्यमाणसीतारामसम्भेलनरूपफलस्य प्राथमिकहेतुत्वाच्च । तदेव च सीतारामयोः
सम्भेलनं फलम् । पृथिवीगङ्गावरुन्धतीनां गर्भाङ्गपावाणां क्रमशी निष्क्रमणेन सामान्याङ्ग-
लक्षणस्यापि सङ्गतिः, अरुन्धत्या निष्क्रमणेन अंशविशेषस्य समाप्तिसूचनञ्चेति । सीता-
कुशलवानान्तु गर्भाङ्गमूलसप्तमाङ्गीभयपावत्वमङ्गीकृतं कविनेति । पृथिवीगङ्गाधीः
सम्भेलनात् पूर्वं सीतायाः, अरुन्धत्याश्च उक्तिप्रत्युक्तय एव गर्भाङ्गशरीरम्, रामलक्षणादीना-
मुक्तिप्रत्युक्तयस्तु अभिनयदर्शनवेलायामिदानीन्तनसभ्यानामालोचनेन न गर्भाङ्गशरीरं
किन्तु मूलसप्तमाङ्गशरीरमेवेति बोध्यम् ।

अत्र गर्भाङ्गलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

“अङ्गीदरप्रविष्टो यो रङ्गद्वारामुखादिमान् ।

अङ्गीपरः स गर्भाङ्गः सवीजः फलवानपि ॥”

(न) लक्ष्मण । आर्त्थ ! निर्जङ्ग लक्ष्मण एते अथाय करिण्टेछ

(प) जीता । वत्स ! तूमि एहेकण एहेयां छिन्नकीर्षी एव ।

ରାମଲକ୍ଷ୍ମଣୌ । ଦିଷ୍ଟା [୧] ତଥୈବ ତତ୍ [ବ] ।

ସୀତା । [ସବାଧ୍ୟାକୃତମ୍] କହିଁ ତେ ପ୍ରକ୍ତମ୍ବା ମେ [ଭ] ।

[ତତଃ ପ୍ରବିଶତି ବାଲ୍ମୀକିଃ କୁଶଳବୌ ଚ ।]

ବାଲ୍ମୀକିଃ । ବତ୍ସୌ କୁଶଳବୌ ! ଏଷ ରଘୁପତିଃ ପିତା ଯୁବୟୋଃ,
ଲକ୍ଷ୍ମଣଃ କନିଷ୍ଠତାତଃ, ସୀତାଦେବୌ ଜନନୀ, ଏଷ ରାଜର୍ଷିର୍ଜନକୌ
ମାତାମହଃ [ମ] ।

(ଭ) କସ୍ମିନ୍ ତୌ ପୂର୍ବକୌ ମେ ।

ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଆମୁକ୍ଷଂ ପ୍ରସ୍ତାବନା । ବୌଜନକ୍ଷଣମପି ତତ୍ତୈବ—

“ଅଧ୍ୟମାତ୍ ସମୁଦ୍ୱିଷ୍ଟଂ ବହୁଧା ଯତ୍ ବିସର୍ପତି ।

ଫଳସ୍ୟ ପ୍ରଥମା ହେତୁର୍ବିଜଂ ତଦଭିଧୀୟତେ ॥”

(ବ) ରାମେତି । ଦିଷ୍ଟା ସୌଭାଗ୍ୟେନ, ତତ୍ କୁଶଳବୟାଋତିଗ୍ରସ୍ତଂ ତଥୈବ ଯଥା ଚିନ୍ତିତଂ
ତଦ୍ରୂପମେବ, କୁଶଳବୌ ସୀତାସନ୍ତାନାବିଧିଆକାମନୁମାନଂ ସତ୍ୟମିବିତ୍ୟର୍ଥଃ ।

(ଭ) ସୀତେତି । ବାସ୍ତବ୍ୟେ ଆନନ୍ଦାନ୍ତୁଷ୍ଣା ଆକୃତ୍ୱେନ ପୁରଦର୍ଶନାଭିପ୍ରାଋଷ୍ଟ ଚ ସଞ୍ଜ
ବର୍ତ୍ତମାନମିତି ସବାଧ୍ୟାକୃତମ୍ । ତୌ ଶତ୍ୟବ୍ୟାଗଂ ଯାବତ୍ ମୟା ପୋଷିତୌ ।

(ମ) ବାଲ୍ମୀକିରिति । ଜନକାଽପି ବାଲ୍ମୀକିରାହ୍ୱାନାଦଭିନୟଦର୍ଶନାର୍ଥମିବ ତଦାଗତ इति
ବିଧ୍ୟମ୍ ।

(ଫ) ଅବୁକ୍ତୌ । ଗୁଣବନ୍ ! ବାଲ୍ମୀକି ! ମାତାର ଗର୍ଭସ୍ତୁତ ରାମ-
ଭକ୍ତେର ପୁତ୍ର ଏଡ଼ି କୁଶ ଓ ଲବଙ୍କେ ଆନୟନ କବନ । (ଏଡ଼ି ବଂଶିଆ ଚଳିଆ
ଗୋଲେନ ।)

(ବ) ରାମ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣ । ଭାଗ୍ୟବନ୍ତଃ ତାହା ମେହିରୂପଟି ହିଲ ।

(ଭ) ସୀତା । (ଅନ୍ଧ ଓ ଅଭିପ୍ରାୟେର ସହିତ) ଆମାର ମେହି ପୁତ୍ର
ହୁଅନ୍ତି କୋଥାୟ ?

(ତଦନ ଯ ବାଲ୍ମୀକି, କୁଶ ଓ ଲବେର ଶ୍ରବେଣ ।)

(୧) ହଞ୍ଜେତି ପାଠାନ୍ତରମ୍ ।

সীতা । [সহর্ষকরুণাভূতং বিলোক্য] কথং তাদৌ [য] ।

কুশলবৌ । হা তাত ! হা অম্ব ! হা মাতামহ ! [র] ?

রামঃ । [সহর্ষমান্নিঙ্গ্য] ননু বত্সৌ ! পুণ্যৈঃ প্রাপ্তৌ স্যঃ [ল] ।

সীতা । এহি জাদ কুস ! এহি জাদ লব ! চিরস্ম
পরিস্রজধ পুণ্যো জন্মান্তরগদং জগণি [ব] ।

(য) কথং তাতঃ ।

(ব) এহি জাত কুশ ! এহি জাত লব ! চিরস্ম পরিস্রজিতাং পুনর্জন্মান্তরগতাং জননীম্ ।

(য) সীতেতি । জনকো দ্রষ্টব্য ইতি হর্ষঃ, নির্বাসিতকালীনদুঃস্বপ্নধারণে করুণা
শীলঃ, অচিন্তিতপূর্বঃ পিতুঃ সাক্ষাৎকার ইত্যভূতমাস্বর্ঘ্যং তৈঃ সহ বচনমানেতি
তথ্যোক্তম্ । কথমিতি হর্ষদীপ্তকমল্যয়ম্ ।

(র) কুশতি । সবিষাদসম্বোধনে হ্রাশব্দঃ । ইত্যন্ত বয়সি যাবদাবাং সতীঃপি
তাভ্যৌ ন জানৌব ইত্যতো বিষাদ ইতি প্রত্যেতব্যম্ ।

(ল) রাম ইতি । সম্বোধনে ননুশব্দঃ । পুণ্যৈঃ প্রাপ্তনধর্ম্যৈঃ প্রাপ্তৌ স্যঃ যুবার্মতি-
শেষঃ । সঙ্ঘিতপুণ্যানি বিনা যুবর্যোঃ প্রাপ্তাবপর উপর্যো নাম্মাকমাশীদিতি ভাবঃ ।

(ব) সীতেতি । চিরস্ম পরিস্রজিতাং বহুন্ কালান্ ব্যাপ্য আলিঙ্গনং জন্মান্তরগতাং
পাতালাৎ পুনর্ভূতলপাশল্বে ন অন্যত্ জন্ম প্রাপ্তামিবেত্যর্থঃ ।

(ম) বায়োক্তি । বৎস কুশ ! লব ! এই রঘুনাথ তোমাদের পিতা,
লক্ষ্মণ কনিষ্ঠ ভাত, সীতাদেবী জননী এবং এই রাজর্ষি জনক তোমাদের
মাতামহ ।

(য) সীতা । (আনন্দ, শোক ও বিস্ময়ের সহিত দোঁধিয়া) পিতা !

(র) কুশ ও লব । হা পিতঃ ! হা মাতঃ ! হা মাতামহ !

(ল) রাম । (আনন্দের সহিত আলিঙ্গন করিয়া) বৎসবৎস ! পুণ্য-
বশতই তোমাদিগকে পাইলাম ।

কুমারৌ । [তথা কৃত্বা] ধন্যৌ স্বঃ [শ] ।

সীতা । ভগবন্ ! প্রণমামি [ষ] ।

বাল্মীকিঃ । বত্से ! ईदृश्येव चिरं भूयाः [স] ।

সীতা । অস্মহে ! তাদৌ, কুলগুরু, অজ্জাজণৌ, সমন্তুত্রা
অজ্জা সন্তাদেই, সলক্ষণা সুপ্রসঙ্গা অজ্জউত্তচলণা, সম
কুসলবাবি দোসন্তি, তা গিব্ভরহ্মি আণন্দেণ [হ] ।

[নেপথ্যে কলকলঃ ।]

(ষ) ভগবন্ ! প্রণমামি ।

(হ) অস্মহে ! (আশ্চর্য্যম্) তাদৌ, কুলগুরু, আশ্চর্য্যজন, সমন্ত কা আশ্চর্য্য
শান্তাদেবৌ, সলক্ষণাঃ সুপ্রসঙ্গা আশ্চর্য্যপুত্রচরণাঃ, সম কুশলবাবপি দৃশ্যন্তে তান্নর্ভরাশ্চি
আনন্দে ন ।

(শ) কুমারাবিতি । তথা কৃত্বা আলিঙ্গ্যেত্যর্থঃ । ধন্যৌ স্বঃ আবাম্ । জনন্যা
লাভাদিতি ভাবঃ ।

(ষ) সীততি । প্রণমামি ভবন্তামিতি শ্রুত্বঃ ।

(স) বাল্মীকিরিতি । ईदृश्येव पतिपुत्रसङ्गतेव चिरं भूयाः, न पुनः कदापि पूर्ववत्
पतिपुत्रविरहिणी भूया इत्येवमश্वाद्यর্থঃ ।

(হ) সীততি । অস্মহে ইত্যেকমেব বিষয়সূচকমব্যয়ং শৌরসেন্যাদিভাষায়াম্ ।
তাদৌ জনকঃ, কুলগুরুর্বাশিষ্টঃ, আশ্চর্য্যজনঃ কৌশল্যাदिशृङ्गजनः, ভবৌ ঋষ্যশঙ্ক্রেণ সহ
বর্তমানো সমন্তকা । সলক্ষণাঃ লক্ষণেন সহিতাঃ সুপ্রসঙ্গাঃ রৌপ্যকালুয্যরহিতাঃ

(ব) সীতা । আশ্চ বৎস কুশ ! আশ্চ বৎস লব ! জন্মান্তর হইতে
আগতায় শ্রায় অননৌকে দীর্ঘকাল যাদৎ আলিঙ্গন কর ।

(শ) কুশ ও লব । (তাহাও করিয়া) আমবা গুহ হইলাম ।

(ষ) সীতা । ভগবন্ ! প্রণাম করিতেছি ।

(স) বাল্মীকি । বৎস ! চিরকাল এই রকমই থাক ।

বাল্মীকিঃ । [উত্থায়াবলোক্য চ] উপহতলবণো [১]
মথুরেশ্বরঃ প্রাপ্তঃ [চ] ।

লক্ষণঃ । সানুषঙ্কাণি কল্যাণানি [ক] ।

সন্তোষসীম্যা ইতি যাবৎ আত্মপুত্রচরণাঃ পল্যমহাগুরুত্বেন চরণশব্দোপন্যাসঃ, অন্যে বাল্মীকি-
মহাগুরুত্বাभावात् ন তথ্যেতি বোধ্যম্ । অপিশব্দঃ সমুচ্চয়ে কুশলবো চেত্যর্থঃ, 'সমং যুগপৎ'
এতৎ দৃশ্যন্তী, তত্ক্ষাত্ আনন্দেন নির্ভরা পরিপূর্ণাষি ।

(খ) বাল্মীকিরিতি । উপহতী নিহতী লবণী মধুদৈত্যপুত্রো লবণাচ্ছরাচ্ছসী যেন
স তথোক্তঃ, মথুরেশ্বরঃ শব্দুচ্চঃ প্রাপ্ত উপস্থিতঃ । তর্সিনম্যা অর্থ কলকল ইতি ভাবঃ
লবণরাচ্ছসবধব্রতান্তী বাল্মীকিনা পূর্বে লোকপরম্পরয়া তপঃপ্রভাবিণ্য বাসবগত ইতি মন্তব্যম্ ।

যমুনাতীরবাসিনাং মুনীনাম্ প্রার্থনয়া রামেণ প্রেযিতঃ শব্দুচ্চঃ কুম্বীনসীগর্ভজাতঃ
মধুদৈত্যপুত্রঃ লবণরাচ্ছসং নিহত্য রামসেবানুজয়া মধুদৈত্যাধিকৃতমথুরারান্যে রাজত্ব-
সম্ভার্যো দতি রামায়ণবর্ত্তানুসন্ধেয়া ।

(ক) লক্ষণ ইতি । অনুষঙ্কেণ অনুচরেণ সজাতীয়েতরেণৈত্ব্যর্থঃ সহ বর্ত্তমানানি
সানুষঙ্কাণি, কল্যাণানি মঙ্গলানি, কল্যাণানি কল্যাণান্তরেঃ সহ উপস্থিতীত্যর্থঃ ।
যদ্বৎ সর্ব্বেষাং বন্ধুনাং সম্মেলনকালী বত্সঃ শব্দুচ্চীঃপি প্রাপ্তঃ অতএব "সম্যৎ সম্যদ-
মनुষঙ্গাতি বিপদে বিপদ"মিতি লোকবাদো যথার্থ এবমিতি ভাবঃ ।

(হ) গীতা । ওমা ! পিতা, কুলগুরু, স্বশ্রীগণ, ভট্টার সহিত আত্মা
শাস্ত্রাদেবী লক্ষ্মণের সহিত স্ত্রীশ্রমণ আত্মপুত্র এবং কুশ ও লব ; ইঁহাদিগকে
একদাহে দেখিতেছি ; তা আনন্দে পরিপূর্ণ হইয়াছি ।

(নেপথ্যে কোলাহল ।)

(ফ) বাল্মীকি । (উঠিয়া দেখিয়া) লবণাসুরকে বধ করিয়া,
মথুরাধিপতি শত্রুঘ্ন উপস্থিত হইয়াছেন ।

(ক) লক্ষ্মণ । মঙ্গল অমুঘজের (মঙ্গলাসুরের) সহিতই উপস্থিত হয় ।

(১) চতুর্হাতলবণ ইতি ক্বাপি পাঠঃ ।

রামঃ । সৰ্বমিদমনুভবন্নপি ন প্রত্যেমি, যদ্বা প্রকৃতি-
রিয়মভ্যুদয়ানাং [খ] ।

বাল্মীকিঃ । রামভদ্র ! উচ্যতাং, কিস্তে ভূয়ঃ প্রিয়মুপ-
করোমি [গ] ।

রামঃ । অতঃপরমপি প্রিয়মস্ति । তথাপোদমস্তু—(ঘ)

(খ) রাম ইতি । সৰ্বমিদং সম্মেলনসুখামিত্যর্থঃ অনুভবন্নপি প্রত্যচৌকুৰ্ব্বন্নপি ন
প্রত্যেমি ন বিষ্মসিমি । নিতান্তদুর্ভাগ্যস্য মে ইদং সুখসাগরীহেলনস্য প্রায়েণা-
সম্ভাবনীয়ত্বাদিতি ভাবঃ । ননু নির্দোষপ্রত্যক্ষত্বেন কথমবিশ্বাস ইत्याহ যদেতি ।
যদ্বা অথবা অভ্যুদয়ানাং সুখসমুজ্জ্বলানাং ইদং প্রকৃতিঃ স্বভাবঃ, যত্ যৌগপদেণ সৰ্বাঃ
সমুদয় আবিৰ্ভবন্তীতি বাক্যশেষঃ । অত ইদং সুখপরম্পরা সত্যং সম্ভবত্যপীতি ভাবঃ ।

(গ) বাল্মীকিরিতি । ভূয়ঃ পুনঃ তে তব কিং প্রিয়ং প্রীতিকরং কার্যম্ উপকরোমি
বিদধামি তদুচ্যতামিত্যর্থঃ । “ভূয়ঃ (ব্য) পুনরর্থ”মিতি শব্দকল্যদ্রুমঃ ।

(ঘ) রাম ইতি । অপিশব্দঃ প্রশ্নে । অতঃ পরং সুখপদ্বীলাভাদধিকম্ অপি
কিমু প্রিয়ং প্রীতিকরং বস্তু অস্ति, অপি তু নৈত্যর্থঃ । স চ ভবতা কৃত ইতি ভাবঃ । তথাপি
পুত্রসংহিতপদ্বীলাভাদধিকপ্রিয়াসত্ত্বেন ইদং বৃত্ত্যমাণম্ অস্তু ভবতু ভবদনুগৃহাদিতি শেষঃ ।

অথবা অতঃ পরমপি পুত্রসমীতভার্য্যালাভাদধিকমপি প্রিয়ং বস্তু অস্ति । তচ্ছ
কৌবল্যম্ অবিনশ্বরত্বাৎ নিরবচ্ছিন্নসুখত্বাच्चेति ভাবঃ তথাপি অবিনশ্বরনিরবচ্ছিন্ন-
সুখলক্ষণকৌবল্যে সত্যপি ইদং বৃত্ত্যমাণম্ অস্তু । যশঃসুখাদিভোগলালসায়া অনিহিত-
ত্বাৎ ইদানীমেব ন ময়া মুক্তিঃ প্রার্থ্যতে, কিন্তু সুখান্तरমিতি ভাবঃ ।

(খ) রাম । এটি সকল প্রত্যক্ষ করতও বিশ্বাস করিতেছি না ;
অথবা অভূদয়ের এই স্বভাব ।

(গ) বাল্মীকি । রামভদ্র ! বল, আর তোমার প্রীতিকর কি কার্য
করিব ?

(ঘ) রাম । ইহার পরও থিয় বস্তু আছে বটে ; তথাপি ইহা
ইউক—

पाप्मभ्यश्च पुनातु वर्धयतु च श्रेयांसि श्रेयं कथा (१)

मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च ।

तामेतां (२) परिभावंयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां (३) बुधाः

शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणोमिमाम् ॥२०॥

तत्प्रार्थनीयमाह पाप्मभ्य इति । माता जननीव गङ्गा भागीरथीव च जगतो भुवनस्य मङ्गल्या नानानीतिधर्मविषयनिबन्धनात् शुभजनिका, मनोहरा शोभना च कौतुहलोद्दीपकविविधोपाख्यानपूर्णत्वात् हृदयाद्वादकारिणीत्यर्थः सा प्रसिद्धा इयं कथा भवदीय-
रामायणप्रबन्धः पाप्मभ्यः सुचिन्तपापेभ्यः पुनातु मुक्तान् करोतु तत्तत् पापविनाशिन जनान् पवित्रीकरोतु इत्यर्थः, तथा श्रेयांसि लोकानां मङ्गलानि च वर्धयतु बहुलौकरोतु । प्रजानां पापहीनत्वे मङ्गलबाहुल्ये च राज्ञोऽपि तत्फलभागित्वादिदानौ भवदतिके समेयमेव प्रार्थनेति भावः । नन्वनालोचिता सा कथा कथं पुनीयात् कथं वा श्रेयांसि वर्धयेदित्याह तामेतामिति । बुधा विद्वांसः शब्दब्रह्मविदः सम्पूर्णशब्दतत्त्वज्ञस्येत्यर्थः कथमन्यथा ईदृशी शब्दरचनाचातुरी स्यादिति भावः, एतेन पदमाधुर्यदर्शनेनापि तेषां समझानानन्दो भवितेति व्यज्यते । परिणता परिपक्वा चतुर्दशरमसोमामाकृतेत्यर्थः प्रज्ञा बुद्धियस्य तस्य परिणतप्रज्ञस्य कथमन्यथा ईदृशं भावमाधुर्यमुपपद्यत इति भावः, भावमाधुर्येषापि बुधा मुह्येयुरिति व्यज्यते ; कवेर्वाङ्मोकेर्भवतः तां प्रसिद्धाम् एताम् इदानीमेव कियदंशे समभिनैताम्, इमाम् अस्मदादिभिरपि प्रत्यक्षौकतां वाणीं रामायणात्मकमहावाक्यं विन्यस्तम् अपि तं रूपम् अभिनयोपयोगिनीं आकृतिर्यस्यां तां विन्यस्तकृपां सतीं स्वयं स्वयमेव नाटकाद्याकारतया परिणमय्येत्यर्थः अभिनयैः रघुदशरथादिशरामाद्यवकाश-
पुरुषाणामवस्थानुकरणैः परिभावयन्तु सर्वतोभावेन सम्यानयन्तु । इदमेव रामायण-
मवलम्ब्य नाटकादिकं विरचय्य तदभिनयेनास्य गौरवं वर्धयन्त्विति सरलार्थः । तेन च भवतः कवित्वं सूर्यवंशस्य कौर्त्तिगौरवञ्च लोके प्रथितं सत् मङ्गलमानन्दं जनयेत्, इयञ्च द्वितीयप्रार्थनेति भावः ।

(१) पाप्मभ्यश्च पुनाति वर्धयति च श्रेयांसि श्रेयं कथेति पाठान्तरम् ।

(२) वाङ्मोकेरिति क्वापि पाठः । (३) विन्यस्तकृपा इति पञ्चमिदः ।

(ইতি নিष्ক্ৰান্তাঃ সৰ্বৈ ।)

অথ মনুষ্যত্বমনীহরত্বরূপমানীপমেয়ীভয়ধৰ্ম্মত্বাৎ পূৰ্ণোপমালঙ্কারঃ । তথা
 মাতা গন্ধা চ পুনাতি রামায়ণকথা তু পুনালিতি প্রক্ৰমবৈষম্যাৎ “চিরং জীবতু তে সুলু-
 মার্কাং ষ্ঠে যমুনির্যধে”তি সাহিত্যদৰ্পণোদাহৃতবৎ ভগ্নপ্রক্ৰমতাদৌষঃ, তেন চ ‘পাশ্চাত্ত্য পুনাতি
 বর্জয়তি চ ত্রয়োস্তি ত্রয়ং’ কথ্যে”তি পাঠান্তরমেব সাধীযঃ, কিন্তু বহুশু পুস্তকেষদর্শনাৎ
 তত্র সন্নিবেশিতমিতি জ্ঞেয়ম্ । কিঞ্চ এতাম্ ইমামিতি প্রায়েণৈকাৰ্থ্যে: পদযোরুপন্যাসাৎ
 কথিতপদতাদৌষঃ, স চ ‘বাণী চির’মিতি পাঠেন সমাধিযঃ ।

অথায়ং বস্তুধ্বনিঃ, বুধাঃ পণ্ডিতাঃ শব্দব্রহ্মবিদঃ পরিণতপ্রজ্ঞস্য বিন্যস্তরূপা নাটকা-
 কারিণ্য পরিণমিতা কবেৰ্ভবভূতৈঃ বাণীম্ উত্তররামচরিতলক্ষণনাটকাত্মকমহাবাক্যম্
 অভিনয়ৈঃ পরিভাষয়ন্তু সর্বতীর্থাভিনে সন্ধানয়ন্ত্বিতি ।

পরিভাষয়ন্ত্বিতি পরিশব্দঃ সর্বতীর্থাভাবার্থে “পরি (ব্য) সর্বতীর্থাভাবঃ” ইতি শব্দ-
 কল্পদ্রুমঃ । শব্দ এব ব্রহ্ম তদ্বৈতীতি শব্দব্রহ্মবিত্তস্য । শব্দস্য ব্রহ্মত্বমাহ স্মৃতিঃ—
 “অত্বারি শব্দাস্ত্রয়ীস্য পাদা ই শ্রীঃ সপ্তহস্তসঃ ত্রিধাবজ্জী ত্বমভী রোরবীতি মচ্ছী দ্বী
 মন্থা আবিবেশ” ইতি ।

অভিনয়লক্ষণমুক্তং সাহিত্যদৰ্পণ—

“ভবেদভিনয়ীস্বস্থাঃসুকারণঃ স চতুর্বিধঃ ।

আঞ্জিকৌ বাচিকৌবৈবমাচার্য্যঃ সাত্ত্বিকস্তথা ॥”

শাঙ্গ’লবিক্রীড়িতং বচনম্ ॥২০॥

মাতার গ্রাশ এবং গঙ্গার গ্রাশ জগতের মঙ্গলজনক অথচ মনোহর এই
 প্রসিদ্ধ উপাখ্যান পাপ হইতে পবিত্র করুক এবং মঙ্গল বৃদ্ধি করুক । আর
 পণ্ডিতগণ শব্দব্রহ্ম এবং পরিপক বুদ্ধি কবি বাম্বীকির (ভবভূতির)
 অভিনয়োপযোগী এই প্রসিদ্ধ বাক্যাবলীকে অভিনয়দ্বারা সম্মানিত
 করুন ॥২০॥

(এই বহিঃপ্রা সকলে চলিয়া গেলেন ।)

इति सम्मेलनं नाम सप्तमोऽङ्कः (ङ) ।

समाप्तमिदं मङ्गलकविभवं भूतिविरचितमुत्तररामचरितं

नाम नाटकम् ॥०॥

(ङ) इतीति । सम्मेलनं नाम सम्मेलनमिति नाम्ना प्रसिद्धः । सप्तमोऽङ्कः समाप्त इति शेषः ।

जानकौविक्रमं नाम नाटकं वीररौद्रवत् ।
 नाटिकामुज्ज्वलरसां श्रीविराजसरोजिनीम् ॥
 वियोगवैभवाख्यानं खण्डकाव्यमनन्तरम् ।
 नानाबन्धं महाकाव्यं रुक्मिणीहरणाभिधम् ॥
 श्रुतिचिन्तामणिं नाम कृत्वा च श्रुतिसंशयम् ।
 निर्दिष्टमाथो गद्यकाव्यमपूर्वं सरलाङ्गयम् ॥
 कीटालिपाङ्गनगरीनशियास्ववासात्
 सत्काश्यपः पुरि नकौपुर एव तिष्ठन् ।
 वेदाग्निनागविधुमानशकाब्दपौष्ठां
 श्रीमान् समापयदिमां हरिदासशर्मणा ॥
 दीवान्वितामपि रतामपरप्रकाशे
 टीकामिमां गुणिजनो प्रुवमाद्रियत ।
 गङ्गाधरो गुणसमुच्चयवान् गुणश्री
 दीवाकरस्य हि कलां शिरसैव धत्ते ॥

इति गङ्गाधरविद्यालङ्कारभट्टाचार्यात्मज-महामहोपाध्याय-महाकवि-

भारताचार्य-श्रीहरिदाससिद्धान्तबागौशभट्टाचार्यविरचिताया-

मुत्तररामचरितटीकायां सर्वार्थबोधिनीसमाख्यायां

सप्तमाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

(ङ) सम्मेलननाम्ने मष्टम अङ्क समाप्त ॥०॥

